

กรมพระยาเดชาดิศร

การเสด็จตรวจราชการหัวเมือง
ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

การเสด็จตรวจราชการหัวเมือง

๑๖ พฤษภาคม

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

คำนำ

พุทธศักราช ๒๕๕๕ กระทรวงมหาดไทยจัดงานเทิดพระเกียรติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี กระทรวงพระองค์แรก ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘ ในโอกาส ครบ ๑๕๐ ปี วันประสูติ และครบ ๕๐ ปี ที่องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ถวายพระเกียรติ เป็นบุคคลสำคัญของโลก สถาบันดำรงราชานุภาพ กระทรวงมหาดไทย จึงพิจารณาจัดพิมพ์หนังสืออันเนื่องในพระจริยวัตรด้านการจัดการ ปกครองส่วนภูมิภาคที่เริ่มขึ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ได้แก่ “**เรื่องการเสด็จตรวจราชการหัวเมือง ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**” เป็นหนังสือที่ระลึกในโอกาสพิเศษนี้

เทศาภิบาล คือ รากฐานการบริหารการปกครองในภูมิภาค ของประเทศ ที่เจริญเติบโตอย่างมีระบบมั่นคงสืบมาถึงปัจจุบัน เกิดขึ้น ด้วยพระอัจฉริยภาพล้ำเลิศในการปฏิรูปการเมืองการปกครองประเทศ แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรม วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรง พระวิริยอุตสาหะทุ่มเทพระสติปัญญา และพระกำลังกายสนองพระ ราชปณิธานเสด็จออกตรวจตราราชการหัวเมืองในระยะนั้นเกือบทั่ว พระราชอาณาจักร ตั้งแต่ปีแรกที่ทรงว่าราชการและทรงปฏิบัติอย่าง

ต่อเนื่องสม่ำเสมอตลอดเวลา ๒๓ ปี แห่งการดำรงตำแหน่งเสนาบดี ผลคือสร้างภาพรวมในภูมิภาคให้เป็นปึกแผ่นในพระราชอาณาจักร สามารถผดุงเอกราชในภาวะที่มหาอำนาจยุโรปคุกคามอธิปไตยเพื่อแสวงหาอาณานิคมไว้ได้อย่างน่าภาคภูมิใจ หลักฐานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองเป็นเอกสารจดหมายเหตุที่สำคัญของประวัติศาสตร์ชาติไทย จึงควรแก่การเผยแพร่ให้กว้างขวาง

ได้ประจักษ์ว่า หลักฐานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองนี้ ได้มีการนำออกเผยแพร่แล้วหลายลักษณะ ทั้งในรูปแบบเอกสารจดหมายเหตุ ทั้งเป็นเรื่องเล่าเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์เมื่อพ้นจากหน้าที่ราชการกระทรวงมหาดไทยแล้ว โดยตั้งชื่อเรื่องว่า นิทานโบราณคดี ตลอดทั้งมีเอกสารพรรณนาความ เล่าเป็นเรื่องลักษณะท้องที่อยู่ที่ต่างๆ กำหนดเป็นภาคๆ ซึ่งทรงชักชวนให้มีผู้จัดพิมพ์เป็นหนังสือสำหรับบ้านเมืองตามโอกาสต่างๆ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีตติยสภา ซึ่งเอกสารทั้งสามลักษณะเช่นนี้ ล้วนแสดงถึงงานเสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองที่พระองค์ทรงบากบั่นไว้อย่างจริงจังเมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทั้งสิ้น ในกาลต่อมาได้ทราบว่า มีเอกสารที่ยังมิได้เผยแพร่ รวมทั้งบางส่วนไม่สามารถค้นพบเอกสารให้ปรากฏเป็นหลักฐานได้ ในการนี้ คณะบรรณธิการจึงได้จัดทำเป็นตารางการเสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองแสดงไว้ เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้สนใจได้ศึกษาค้นคว้าให้สมบูรณ์ต่อไป

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ สถาบันดำรงราชานุภาพ กระทรวงมหาดไทย ได้นำเอกสารที่เผยแพร่แล้วมารวบรวมพิมพ์ไว้ตามลำดับเวลา การเสด็จออกตรวจราชการ เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๓๕ รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ เป็นต้นมา นอกจากจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาแนวทางการปฏิบัติราชการในภูมิภาคของข้าราชการกระทรวงมหาดไทยสมัย

ใหม่อย่างยิ่งแล้ว ได้มีโอกาสทราบถึงแนวทางที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงเคร่งครัดยึดถือปฏิบัติราชการเพื่อนำความสันติสุขมาสู่ชาติและประชาชนชาวไทยในฐานะผู้แทนพระองค์แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แสดงถึงความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง เป็นวัฒนธรรมที่งดงามของชาติไทยที่สืบเนื่องมาแต่โบราณ อันเป็นคุณต่อบ้านเมืองอย่างอนเนกอนันต์ และที่สำคัญคือ เพื่อเทิดพระเกียรติคุณอันไพศาลแห่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่าพระองค์คือแบบอย่างนักปกครองที่สง่างามของชาติไทยที่ควรแก่การสักการะอย่างยิ่ง

(นายวิบูลย์ สงวนพงศ์)

ปลัดกระทรวงมหาดไทย

สารบัญ

คำนำ	(๒)
บทนำ	(๘)

๑๕๐ ปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	(๒๒)
---	------

ปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย	๓
--------------------------	---

การตรวจราชการครั้งแรก รายงานการเสด็จตรวจราชการ หัวเมืองฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๓๕ ร.ศ. ๑๑๑	๓๓
---	----

รายงานการเสด็จตรวจราชการ หัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕	๖๕
---	----

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลกรุงเทพฯ เมืองพระนครศรีอยุธยา เมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	๑๒๑
--	-----

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี เมืองนครไชยศรี พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	๑๓๗
--	-----

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรี เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	๑๕๗
รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองสมุทรสาคร พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	๑๘๓
รายงานการเสด็จตรวจราชการ หัวเมืองฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	๒๐๕
รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี เมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม และฉะเชิงเทรา พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙	๒๘๕
รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า เมืองปทุมธานี พระนครศรีอยุธยา และอ่างทอง พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙	๓๑๓
รายงานการเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๔๔๖ ร.ศ. ๑๒๒	๓๒๙
เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์	๓๕๙

นิทานโบราณคดี เรื่องที่ ๑๐	
เรื่องความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์	๓๗๙
เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔	
ว่าด้วยเรื่องเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร	
และมณฑลร้อยเอ็ด พ.ศ. ๒๔๔๙ ร.ศ. ๑๒๕	๔๐๑
รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ	
พ.ศ. ๒๔๕๑ ร.ศ. ๑๒๗	๔๖๕
บรรณานุกรม	๔๘๔
ตารางการเสด็จตรวจราชการหัวเมือง	
ที่ปรากฏในเอกสารและศิกระาชต่างๆ	๔๘๖
สารบัญภาพ	๔๙๔
ดรชนีค้นคำ	๕๖๖
คณะจัดทำหนังสือการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของ	
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๕๗๕

บทนำ

นับตั้งแต่ปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ประเทศสยามได้รับผลกระทบจากอิทธิพลของบรรดาประเทศตะวันตกหลายด้าน จนถูกบีบบังคับให้ต้องลงนามในสนธิสัญญาจำกัดอิสระด้านการคลังและการศาล ทำให้รู้สึกไม่ปลอดภัยจากการคุกคามทั้งบูรณภาพเหนือดินแดนและเอกราชของประเทศ ขณะที่ภายในราชอาณาจักรต้องเผชิญปัญหาเกี่ยวกับความเป็นเอกภาพของชาติ รวมทั้งปัญหาความล้าหลังของประเทศ ตลอดจนความคับแค้นยากจนของประชาชน อันเนื่องมาจากความไร้ประสิทธิภาพของระบบการปกครองแบบเก่า

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ต้องเผชิญกับความกดดันอย่างหนักที่จะต้องปฏิรูปการบริหารการปกครองของประเทศ พระองค์ทรงพบปัญหาในเรื่องพระมหากษัตริย์ขาดพระราชอำนาจ และรัฐบาลไม่มีความสามารถที่จะคุ้มครองบูรณภาพเหนือดินแดนของราชอาณาจักร เพื่อให้พ้นจากการรุกรานของประเทศมหาอำนาจ โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสได้อย่างมีประสิทธิภาพ พระองค์ทรงมองเห็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องดำเนินการแก้ไขระเบียบวิธีการปกครองภายในประเทศให้เร็วที่สุด ซึ่งขณะนั้นประเทศต้องการระบบการปกครองอันทรงประสิทธิภาพกว่า ต้องการวิธีการควบคุมหัวเมืองที่ได้ผลมากกว่า และต้องการจัดหารายได้หรือผลประโยชน์ของแผ่นดินมาใช้จ่ายในกิจการของบ้านเมืองมากกว่าเดิม ทางออก

เดียวที่จะแก้ปัญหาดังกล่าวได้ คือ นำวิทยาการและแบบแผนในการบริหารการปกครองที่ทันสมัยอย่างตะวันตกมาปรับใช้ เพื่อรวบรวมอำนาจมาไว้ที่ส่วนกลาง สร้างกองทัพของชาติให้เข้มแข็ง และพัฒนาเศรษฐกิจของชาติให้เจริญเติบโตโดยเร็ว

ในช่วงต้นรัชกาลแม้พระองค์จะได้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยขึ้นหลายประการ เช่น การเลิกทาส การเลิกประเพณีหมอบคลาน การจัดระเบียบการปกครองบางอย่างตามแบบตะวันตก แต่ปรากฏว่าไม่เพียงพอกับสถานการณ์ที่รุนแรงมากขึ้น ตลอดจนประสบกับความยุ่งยากที่เกิดจากระบบการปกครองเก่า ทำให้พระองค์ทรงจำเป็นต้องตัดสินใจพระทัยปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ โดยศึกษาแบบแผนการจัดการกระทรวงแบบตะวันตก และได้ทดลองระเบียบการที่จะจัดใหม่มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงปฏิรูปการปกครอง ด้วยการมี “พระบรมราชโองการประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี” เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยมีหลักการสำคัญ คือได้จัดสรรอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของงานแต่ละแขนงให้อยู่เป็นส่วนสัดในกระทรวงเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงความยุ่งยากและความสับสนในการปฏิบัติงานเช่นแต่ก่อน ซึ่งการปฏิรูปการปกครองครั้งนี้ ต่อมาภายหลังพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชการที่ ๗ ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า...นับเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ซึ่งเรียกได้อย่างพูดกันตามธรรมดาว่า “พลิกแผ่นดิน”...

การจำแนกหน้าที่อย่างชัดเจนตามระบบการปกครองแบบใหม่ ทำให้กระทรวงมหาดไทยมีอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบบังคับบัญชาและปกครองหัวเมืองทั้งหมดในประเทศ และได้รับมอบหมายให้เริ่มวางแผนงานในด้านการปกครองต่อไปแต่เพียงกระทรวงเดียว

และโดยที่กิจการในด้านการปกครองเป็นศูนย์กลางในการปฏิรูปในครั้งนี้ กระทรวงมหาดไทยจึงเป็นกระทรวงที่มีความสำคัญยิ่งกว่ากระทรวงอื่น โดยมีแนวความคิดว่า การปกครองที่จัดได้เรียบร้อยจะเป็นช่องทางให้การบริหารงานในด้านอื่นๆ ของประเทศ สามารถดำเนินการไปได้อย่างมีประสิทธิภาพสมตามจุดมุ่งหมายของการปฏิรูป ดังนั้นจึงได้มีความรอบคอบเป็นพิเศษตั้งแต่กระบวนการเริ่มงานโดยการจัดหาผู้ดำรงตำแหน่งปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นต้นไป ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ขณะที่ยังมีพระชนมายุไม่เต็ม ๓๐ ชันษา ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้ารับตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมอบพระราโชบายเฉพาะแก่กระทรวงมหาดไทย อันเป็นจุดมุ่งหมายที่จะจัดการปกครองให้สำเร็จในภายหน้า สรุปได้ดังนี้

๑. ให้แก่วัฒนการปกครองแบบประเทศราชาธิราช (empire) โดยรวมหัวเมืองเข้าเป็นพระราชอาณาจักร (Kingdom) เพื่อเสริมสร้างความเป็นเอกภาพของชาติให้มั่นคง

๒. รวมการบังคับบัญชาหัวเมืองที่เคยแยกกันอยู่หลายหน่วยงาน ให้มารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว เพื่อจัดระเบียบการปกครองแบบรวมอำนาจ (Centralization) เพื่อเอกภาพของชาติ และจัดระเบียบราชการให้มีเอกภาพในการบังคับบัญชา (Unity of Command) มีมาตรฐานเดียวกัน ลดความสับสนเปลืองและความล่าช้าในการปฏิบัติงาน

๓. จัดตั้งระบบการปกครองส่วนภูมิภาคโดยระบบเทศาภิบาล เพื่อให้มีที่ทำงานส่วนภูมิภาคเป็นสาขาของกระทรวงในส่วนกลาง เพื่อ

ใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมหัวเมืองต่างๆ และเป็นปัจจัยสำคัญในการขยายราชการบริหารไปยังส่วนภูมิภาค

๔. การจัดการเปลี่ยนแปลงให้ดำเนินการไปเป็นขั้นตอนมิให้เกิดความยุ่งยากในการเปลี่ยนแปลง เนื่องจากข้อจำกัดทางด้านงบประมาณ

พระภารกิจหนักขั้นแรกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาตากสินมหาราช นุภาพในฐานะทรงดำรงตำแหน่งปฐมเสนาบดีของกระทรวงมหาดไทย คือ การแก้ไขการบริหารราชการส่วนกลางของกระทรวง เพื่อรองรับภารกิจต่างๆ ที่เพิ่มขึ้น รวมทั้งจะต้องแสวงหาระบบใหม่เพื่อการปกครองส่วนภูมิภาค ก่อนที่รัฐบาลจะได้ออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคได้อย่างมีระเบียบแบบแผนและสมบูรณ์ครบถ้วนต่อไป ทั้งนี้พระองค์ทรงเห็นว่าคงต้องศึกษาหาความรู้ราชการกระทรวงมหาดไทยเสียก่อน เมื่อรู้แล้วค่อยคิดอ่านจัดการงานต่อไป จนกระทั่งเมื่อพระองค์ทรงว่าราชการในกระทรวงมหาดไทยได้ประมาณ ๖ เดือน จนเห็นว่ามีความรู้ราชการมหาดไทยในส่วนกลาง สันติภาพจะบัญชาการได้แล้ว ก็ทรงคิดที่จะเสด็จออกไปตรวจท้องที่ตามหัวเมือง เพื่อศึกษาหาความรู้การปกครองหัวเมืองและหาเส้นทางจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลตามเป้าหมายที่ทรงรับผิดชอบอยู่ต่อไป ซึ่งเมื่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย พระองค์จึงทรงออกตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงฝ่ายเหนือเดิม โดยทรงเริ่มออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ (ร.ศ. ๑๑๑) และเสด็จกลับในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ รวมเวลาที่เสด็จออกตรวจราชการ ๗๙ วัน และได้เสด็จผ่านหัวเมืองทั้งสิ้น ๑๘ หัวเมือง นับเป็นการเสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองครั้งแรกของพระองค์และของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เนื่องจากในอดีตพระมหากษัตริย์และเสนาบดีจะไม่เสด็จออกไปในหัวเมืองไกลๆ เว้น

แต่มีเหตุร้ายหรือการสงครามเท่านั้น แต่ความจริงปรากฏแก่พระองค์ แต่ครั้งนั้นมาว่า การที่เสนาบดีไปเที่ยวตรวจราชการตามหัวเมืองเป็นประโยชน์อย่างสำคัญมากหรือว่าจะเป็นการจำเป็นทีเดียวก็ได้ ต่อมาพระองค์จึงเที่ยวตรวจหัวเมืองเป็นนิสัยมากกว่า ๒๐ ปี ตลอดระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

แนวความคิดในการเสด็จออกประพาสหัวเมืองของเจ้านายได้เคยมีพระราชดำริมาก่อน กล่าวคือในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ซึ่งทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาล ได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จจรดงค์ขึ้นไปเมืองเหนือในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ และเมื่อทรงตระหนักพระทัยว่าการที่เสด็จไปประพาสหัวเมืองเพื่อทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎร เป็นประโยชน์แก่การปกครองราชอาณาจักรอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นต่อมาเมื่อได้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงพระราชดำริที่จะเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่างๆ เพื่อทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง ทรงตรวจราชการและพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ราษฎรเข้าเฝ้ารับเสด็จและกราบบังคมทูลพระกรุณาหรือถวายฎีกาได้อย่างใกล้ชิดอยู่เป็นนิจตลอดรัชกาล ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงโปรดเสด็จประพาสหัวเมืองไปทอดพระเนตรบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างสม่ำเสมอแต่ต้นรัชกาล โดยเคยเสด็จไปยังหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตทั้งทางด้านตะวันออก ตะวันตก และหัวเมืองปักษ์ใต้อยู่ติดชายแดนของประเทศ อาทิจากการเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. ๑๐๘, ๑๐๙ และ ๑๑๗ เป็นต้น ดังนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพน่าจะทรงเห็นตัวอย่างและได้รับแนวพระราชดำริเรื่องการเสด็จประพาสหัวเมืองมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ดังที่ได้กล่าวแล้ว

หลังจากได้เสด็จออกตรวจราชการครั้งแรกในหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริเห็นว่าการตรวจราชการมีความสำคัญและจำเป็นต่อการบริหารราชการ

รวมทั้งการควบคุมติดตามการปฏิบัติงานตามนโยบายของรัฐบาลและกระทรวงมหาดไทย ตลอดจนเป็นการดำเนินการปกครองหัวเมืองแบบใหม่ที่เริ่มเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ คือ การตรวจหัวเมืองเพื่อจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ โดยพระองค์ทรงนิพนธ์เรื่อง “อธิบายด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเตร่” ไว้ตอนหนึ่งว่า

“ถ้าผู้ทำราชการได้เที่ยวเตร่ ได้รู้ ได้เห็น ภูมิลำเนาบ้านเมือง และความทุกข์สุขของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็เหมือนหนึ่งมีทุนในทางที่ดำรงชีวิตครองราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน...ถึงผู้ที่มีหน้าที่ราชการอยู่แล้ว ถ้าได้เที่ยวดูการบ้านเมืองมากขึ้นก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ ทั้งจะเป็นเครื่องป้องกันความพลาดพลั้งได้ด้วยอีกทางหนึ่ง เพราะทางที่ผู้ต้องรับผิดชอบในราชการ จะพึงพลาดพลั้งด้วยอย่างใด จะมีมากกว่า เพราะที่ไม่รู้ความจริงนี้เป็นไม่มี เพราะเหตุฉะนั้นจึงว่าการที่ได้เที่ยวเตร่ตรวจตราให้รู้เห็นภูมิประเทศและกิจการทุกข์สุขของผู้คนพลเมืองชำนาญมากขึ้น ก็เหมือนมีเครื่องป้องกันที่จะพลาดพลั้งให้น้อยลงด้วย”

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีความเชื่อมั่นตามคำพังเพยที่ว่า “การเป็นผู้ำนั้น ต้องให้รองเท้าขาดก่อนกางเกง คือ ต้องออกตรวจตราจนรองเท้าขาดไม่ใช่นั่งเก้าอี้จนกางเกงขาด เพราะหลักโบราณก็มีอยู่ว่า จงคิด จงสั่ง จงตรวจ” ด้วยเหตุนี้จึงได้ทรงยกเอาเรื่องการตรวจราชการมาเป็นแนวทางสำคัญในการปฏิบัติราชการสืบต่อมา และเพื่อที่จะให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา พระองค์จึงเสด็จออกตรวจราชการตามท้องที่ต่างหัวเมืองอยู่เสมอเป็นนิจ แม้ว่าขณะนั้น การเดินทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองจะเต็มไปด้วยความยากลำบากก็ได้ทรงท้อถอย และแม้ในบางพื้นที่จะมีคติความเชื่อที่ขัดขวางต่อการเดินทางไป เช่น มีคำโบราณที่ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จเมืองสุพรรณ พระองค์ก็เสด็จไปเพื่อปล้ำล้างความเชื่อดังกล่าวหรือในพื้นที่ซึ่งชุกชุมไปด้วยโรคภัยและความเจ็บไข้ที่ผู้คนหวาดกลัว เช่น เมืองเพชรบูรณ์ พระองค์ก็เสด็จไปด้วยพระองค์เองให้ปรากฏ

เพื่อเป็นอุบายให้คนอื่นหายกลัว ทำให้หาคนไปบรรณาการที่เมือง เพชรบูรณ์ได้ไม่ยากเหมือนเช่นก่อนหน้านี้ หรือที่เชื่อถือกันมาว่าใน คุกตะรางมีเสนียดจัญไร ทำให้ผู้รักษาเมือง กรมการเมืองไม่เข้าไปตรวจดูในคุกตะราง ในคราวเสด็จตรวจราชการเมืองราชบุรี พระองค์ก็ทรง เชิญสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองเข้าไปตรวจถึงในคุกตะราง ด้วยกัน พระองค์ได้เสด็จออกตรวจราชการตามท้องที่ต่างหัวเมือง อยู่เสมอพร้อมกับทรงให้คำอบรมแนะนำต่อข้าราชการปกครองทั้งหลายว่า

...ที่จะรู้ได้ว่า ที่ใดเรียบริ้ยหรือไม่เรียบริ้ยนั้น ไม่มีอะไรดียิ่งกว่าฟังเสียงราษฎร ถ้าราษฎรมีเสียงร้องเดือดร้อนอยู่แล้ว ถึงแม้การ ออฟฟิศจะเรียบริ้ยหรือการอย่างอื่นจะดี ก็ไม่เชื่อว่าเรียบริ้ย...

ต่อมาพระองค์ได้ทรงวางระเบียบให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ใน กระทรวงออกไปตรวจราชการผลัดเปลี่ยนกันเสมอส่วนข้าราชการใน หัวเมืองพระองค์ทรงถือว่าการตรวจราชการเป็นงานประจำ เพื่อให้ สามารถควบคุมและประสานงานในท้องที่เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ และข้อ บังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๗ ขึ้นแล้ว จึงได้มีข้อกำหนด เกี่ยวกับการตรวจราชการระดับต่างๆ ไว้อย่างชัดเจน เช่น “ในระดับ เมืองเป็นหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และ ผู้ช่วยราชการเมือง ซึ่งเป็นกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ ที่จะผลัดเปลี่ยนกัน ออกเดินทางตรวจการตามท้องที่ในเมืองนั้นๆ อยู่เสมอ โดยมีหลักเกณฑ์ ว่าต้องเดินทางในปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๖๐ วัน เป็นการตรวจการในอำเภอ ต่างๆ ทุกอำเภอไม่น้อยกว่าปีละ ๒ ครั้ง เป็นการตรวจการในตำบล ทุกตำบล ไม่ต่ำกว่าปีละหนึ่งครั้ง ส่วนการตรวจการในหมู่บ้านให้ ตรวจการเท่าที่จะมีโอกาสและเวลาพอที่จะออกไปตรวจได้” ส่วนใน ระดับอำเภอนั้นเป็นหน้าที่กรมการเมืองที่จะต้องผลัดเปลี่ยนกัน ออกไปตรวจราชการตามตำบลและหมู่บ้านในอำเภอของตน ตำบล

หนึ่งไม่ต่ำกว่าเดือนละครึ่ง นอกจากนี้ ภายหลังได้มีการเสนอให้มีการแต่งตั้งปลัดอำเภอเพิ่มขึ้นอีก ๑ คน แยกเป็นปลัดซ้ายและปลัดขวาให้ปลัดขวามีอำนาจเท่ากับนายอำเภอเพื่อให้นายอำเภอและปลัดขวาสามารถผลักดันออกตรวจราชการได้ โดยไม่ทำให้เสียงงานบนที่ทำการอำเภอ และให้มีการจัดตั้งกิ่งอำเภอในเขตรอบนอก ซึ่งนายอำเภอไม่สามารถออกไปเยี่ยมเยียนได้สะดวก รวมทั้งการจัดทำวารสาร “เทศาภิบาล” ขึ้นภายหลังเพื่อเป็นช่องทางการติดต่อกับข้าราชการที่อยู่ห่างไกล เพื่อชดเชยที่พระองค์ไม่สามารถเสด็จทุกแห่งได้ทั้งหมดพร้อมกันในเวลาเดียว ทั้งหมดล้วนเป็นผลสืบเนื่องมาจากการให้ความสำคัญกับการตรวจราชการทั้งสิ้น

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาซึ่งเคยตามเสด็จออกตรวจราชการตามหัวเมือง ได้ทรงเล่ากิจกรรมประจำวันของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพระหว่างเสด็จตรวจราชการว่า

“การเสด็จตรวจราชการของเสด็จพ่อฉัน ตอนเช้าราว ๙ โมง เสด็จไปยังศาลากลาง (ซึ่งงานเต็มมือเพราะกระทรวงอื่นๆ ยังไม่มีเงินมีคนพอจะออกไปตามหัวเมืองได้ จำต้องฝากงานไว้กับมหาดไทยโดยมาก มีกรมแร่ธาตุ กรมป่าไม้ อัยการ เป็นต้น) ศาล โรงตำรวจภูธรคุก แล้วแวะเยี่ยมตามวัดและพ่อค้าในตลาด เสด็จกลับมาเสวยกลางวันที่พัก พร้อมกับผู้ตามเสด็จตั้งแต่ เทศาฯ เจ้าเมือง ลงไปถึงผู้ใหญ่บ้าน... ตอนนี้แหละที่ข้าพเจ้ามักจะไต่ยนท่านสั่งงานและคุยกับคนต่างๆ ไปอยู่เสมอ เสร็จแล้วทรงพักบรรทม ๑ ชั่วโมง โดยมากเวลาบ่าย ๑๕ น. แม้ไม่บรรทมหลับก็ทรงพระอักษรเพราะตรัสว่า ร่างกายมันมีเครื่องจักรเหมือนกัน ต้องให้มันพักบ้าง ๑๖ น. ทรงเสด็จลุกขึ้นแต่งพระองค์ ตอนนี้พวกเราได้ตามเสด็จด้วย เพราะเสด็จไปตามโบราณสถานทำการขุดค้นได้ถามพวกพื้นเมือง กว่าจะกลับก็ราวค่ำมืดถึงเวลาทรงน้ำและเสวยเย็นพร้อมกับ เทศาฯ เจ้าเมือง จนราว ๒๑ น. จึงจะทรงพักทรงพระอักษร และเข้าบรรทมราว ๒๒ น.”

ในการเสด็จตรวจหัวเมืองแต่ละครั้ง ทรงสนพระทัยและมี ประเด็นในการตรวจราชการแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับสภาพการณ์และ บริบทของการบริหารและการปกครองของประเทศในช่วงเวลานั้นๆ สำหรับการเสด็จตรวจราชการครั้งแรกใน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ทรงตั้งพระทัยเพื่อไปศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับการปกครองหัวเมือง แบบเก่า ตลอดจนทำความเข้าใจกับบรรดาข้าราชการหัวเมือง ทำให้ทรงพบเห็นประเพณีการปกครองแบบโบราณที่เรียกว่า “กิน เมือง” ซึ่งมีข้อบกพร่องหลายอย่าง รวมทั้งทรงเห็นช่องว่างการบริหาร ระหว่างรัฐบาลกลางและส่วนภูมิภาค การใช้ตำแหน่งราชการเพื่อ หาผลประโยชน์ส่วนตัวของข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงพบว่า ข้าราชการในระบบเก่ามีคุณภาพไม่เพียงพอ เมื่อเสด็จกลับจากการ ตรวจราชการครั้งแรก ทรงริเริ่มการปกครองส่วนภูมิภาคแบบใหม่ทันที โดยทรงดำเนินการเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามนโยบายที่ได้กำหนดไว้ แล้วตามระบบเทศบาล คือ การกำหนดโครงสร้างการบังคับบัญชา ที่โยงเข้าสู่ส่วนกลางไว้เหนือการปกครองหัวเมืองแบบโบราณ โดยให้ หัวเมืองต่างๆ เข้ามารวมเป็นมณฑลและแต่งตั้งข้าราชการออกไป ประจํามณฑลนั้น รวมทั้งเปลี่ยนสภาพความเป็นอยู่ของขุนนางภูธรที่ เป็นอิสระเกือบทุกทางให้มาเป็นข้าราชการโดยได้รับเงินเดือนเลี้ยงชีพ ตลอดจนจัดให้มีสถานที่ราชการประจำ และเพื่อให้การโยงอำนาจเข้าสู่ ส่วนกลางเป็นไปอย่างมีแบบแผนและดำเนินการได้ง่าย การปกครอง หัวเมืองจึงถูกแบ่งออกเป็นกลุ่มงาน ด้านมหาดไทย ด้านการศาล และด้านการคลัง ต่อจากนั้นก็ดำเนินการลดความเป็นอิสระโดยโยง งานการบริหารส่วนภูมิภาคทั้ง ๓ เรื่อง เข้าสู่ส่วนกลาง ทั้งนี้ ได้มีการ จัดตั้งมณฑลเทศบาลเพิ่มเติมจากที่ได้จัดตั้งไว้บ้างแล้วตั้งแต่ก่อน การปฏิรูปการปกครองมากขึ้นตามลำดับ ส่วนการปกครองท้องถิ่นใน ระดับหมู่บ้านและตำบลนั้นก็ได้เริ่มวางรูปแบบและทำการทดลองจัด ตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๘

เมื่อเห็นว่าระบบการปกครองหมู่บ้านและตำบลที่ตั้งใหม่สามารถนำมาปฏิบัติได้ กระทรวงมหาดไทยจึงได้มีหนังสือเวียน ลงวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๙ แจกให้สมุหเทศาภิบาลและเจ้าเมืองต่างๆ จัดระเบียบการเลือกตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้าน ตลอดจนเปลี่ยนแปลงขุนนางชั้นผู้น้อยมาเป็นนายอำเภอ

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) หลังจากได้มีการจัดตั้งมณฑลชุมพรและมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้น จึงเป็นการตรวจราชการตามระบบเทศาภิบาลอย่างแท้จริง คือ ตรวจงานด้านการปกครองในหน้าที่กระทรวงมหาดไทย ได้แก่ การป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย การทำนุบำรุงท้องที่และส่งเสริมอาชีพความเป็นอยู่ของราษฎร ตลอดจนตรวจที่ว่าการมณฑล เมือง และอำเภอว่าถูกต้องตามแบบแผนที่กำหนดหรือไม่ เนื่องจากเป็นสิ่งที่เกิดใหม่ รวมทั้งช่วยบุกเบิกราชการส่วนภูมิภาคให้แก่หน่วยงานของกระทรวงอื่นๆ ที่ยังไม่พร้อมจะบริหารราชการในส่วนภูมิภาคได้ โดยเฉพาะงานด้านการคลังหัวเมือง และการยุติธรรมหัวเมือง

เมื่อการจัดการปกครองท้องที่สามารถดำเนินการได้อย่างทั่วถึง รวมทั้งบังเกิดผลดีตามจุดมุ่งหมายแล้ว จึงได้มีการออกกฎหมายเกี่ยวกับการปกครองส่วนภูมิภาคที่สำคัญขึ้น ๒ ฉบับ คือ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ และข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๗ ดังนั้น ในปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จึงได้เสด็จออกไปตรวจราชการหัวเมืองบ่อยครั้ง สำหรับงานด้านการปกครองทรงเน้นตรวจสถานที่ราชการ ได้แก่ ที่ว่าการมณฑล เมือง อำเภอ และพบปะกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อติดตามการปฏิบัติงานของพนักงานมณฑลตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ตำบล และอำเภอ ว่าสามารถปฏิบัติงานตามแบบแผนการปกครองตามรูปแบบใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และได้ผลตามที่มุ่งหมายไว้หรือไม่ รวมทั้งตรวจสอบว่าการจัดระบบบริหารราชการระดับเมือง (จังหวัด) ที่ออกเป็นข้อบังคับฯ สามารถ

นำไปปฏิบัติได้จริงหรือไม่ มีปัญหาต้องปรับปรุงแก้ไขประการใด พร้อมกันนั้นพระองค์ยังทรงประเมินความสามารถของเจ้าหน้าที่ของระบบเทศบาลทุกระดับ โดยอาศัยวิธีการรับฟังเสียงของราษฎรอีกด้วย และเนื่องจากในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีการเร่งรัดขยายการศึกษาออกไปทั่วประเทศ โดยให้กระทรวงมหาดไทยสนับสนุนวัดพระพุทธศาสนาจัดการศึกษาในหัวเมือง ในการตรวจราชการหัวเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว จึงทรงลงไปตรวจตราตามโรงเรียนต่างๆ ด้วย

เมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๒ กระทรวงมหาดไทยได้จัดระเบียบขั้นพื้นฐานในการปกครองมณฑลเทศาภิบาลเสร็จสมบูรณ์ โดยมีบทบัญญัติเกี่ยวกับการปกครองหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัดอย่างชัดเจน เท่ากับว่าทุกกลุ่มงานและทุกระดับของการปกครองส่วนภูมิภาคในบริเวณหัวเมืองชั้นในได้ถูกโยกเข้าสู่ส่วนกลางเรียบร้อยแล้ว ในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นต้นมา จึงเป็นระยะเวลาที่กระทรวงมหาดไทยพยายามส่งเสริมระบบเทศาภิบาลให้มั่นคงยิ่งขึ้นในทุกระดับ พร้อมทั้งขยายออกไปให้ครอบคลุมทั่วพระราชอาณาจักร โดยรวมประเทศราชต่างๆ และหัวเมืองชั้นนอกเข้าสู่ระบบเทศาภิบาลทีละน้อย ดังนั้น การตรวจราชการในระยะหลังจึงไม่ได้เน้นการตรวจสถานที่ราชการและการจัดแบบแผนสำนักงานดังแต่ก่อน แต่มุ่งให้ความสำคัญกับการทำนุบำรุงท้องถิ่น การทำมาหากิน ตลอดจนปัญหาความเดือดร้อนของราษฎร รวมทั้งให้ความสนใจตรวจตรางานของกระทรวงมหาดไทยที่ได้จัดตั้งขึ้นใหม่ เช่น งานตำรวจภูธร รวมทั้งงานของรัฐบาลในส่วนภูมิภาคบางเรื่องที่โอนมาให้กระทรวงมหาดไทยดำเนินการ

ในการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองแต่ละครั้ง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงจดบันทึกข้อมูลต่างๆ จากการที่ทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองและสอบถามจากราษฎรอย่างละเอียด เช่น ข้อมูลการเดินทาง สภาพภูมิประเทศตามรายทาง งานต่างๆ ในความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยและงานอื่นๆ ที่ฝากไว้กับ

งานมหาดไทย สภาพท้องที่และสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม ของเมือง
ต่างๆ ชีวิตความเป็นอยู่และการทำมาหากินของราษฎร ตลอดจน
สิ่งที่พระองค์ทรงสนพระทัย อาทิ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลป
วัฒนธรรม ความเชื่อและประเพณีของแต่ละท้องถิ่น รวมทั้งปัญหา
ต่างๆ และแนวทางแก้ไขปัญหาของแต่ละพื้นที่ เอกสารดังกล่าวถือเป็น
หลักฐานชั้นต้นที่สำคัญที่ได้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นรายงานกราบบังคม
ทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ให้ทรงทราบเรื่องราว
ความเป็นไปต่างๆ เกี่ยวกับหัวเมือง และมีบางปัญหาที่ผู้รายงานทรง
ขอพระบรมราชวินิจฉัยอีกด้วย

ข้อมูลจากเอกสารรายงานการเดินทางตรวจราชการเป็น
ประโยชน์ต่อการปฏิบัติราชการโดยเฉพาะการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
และตั้งข้าราชการผู้มีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองขณะนั้น อีกทั้ง
ยังเป็นประโยชน์ในปัจจุบันสำหรับการศึกษาสภาพสังคมไทยในสมัย
รัชกาลที่ ๕ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การปกครอง สภาพท้องถิ่น ตลอดจน
วิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งอยู่ในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของการ
พัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ในเอกสารรายงานการตรวจราชการ
ยังทำให้เรามองเห็นแนวความคิดและวิธีการทำงานของสมเด็จฯ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงใช้วิธีแยกหน้าที่การจัดการต่างๆ ตาม
หัวเมืองไปให้ผู้บัญชาการมณฑลเป็นผู้จัดทำ โดยมีพระองค์ซึ่งเป็น
เสนาบดีเป็นผู้คิดแบบแผนและทรงตรวจการที่ทำนั้นประกอบกัน ได้
เห็นการนำเอาวิธีการติดตามและประเมินผลมาใช้ โดยทรงนำเอา
ผลงานและประสบการณ์ในการจัดการมณฑลแรกๆ เป็นข้อสังเกต
ในการจัดตั้งมณฑลต่อไป และเสด็จไปตรวจผลการจัดว่าถูกต้องตาม
พระบรมราโชบายหรือไม่ หากมีข้อบกพร่องประการใด ก็ทรงโปรด
ให้แก้ไขใหม่จนเป็นที่พอพระทัย ทรงจัดการบ้านเมืองโดยอาศัยทั้ง
ทฤษฎีและปฏิบัติประกอบกัน สำหรับขั้นตอนปฏิบัติที่ทรงใช้ในการ
บริหารงานคือ คิดระบบหรือแบบแผน นำไปทดลองปฏิบัติ ตรวจสอบ

ประเมินผลและแก้ไขปรับปรุง แล้วนำไปกำหนดเป็นแนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนและสั่งการให้ยึดถือปฏิบัติในที่สุด อาจกล่าวได้ว่าการเสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองเป็นเครื่องมือสำคัญยิ่งที่ทำให้การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลประสบความสำเร็จอย่างราบรื่นและมีข้อบกพร่องน้อยที่สุด

เอกสารรายงานการตรวจราชการหัวเมืองที่ดำเนินการตามระยะเวลามาอย่างต่อเนื่อง ช่วยให้เรามองเห็นความเปลี่ยนแปลงในภาพรวมของประเทศนอกเหนือจากการพัฒนาระบบราชการได้อย่างชัดเจน จากความยากลำบากในการคมนาคมในคราวตรวจราชการครั้งแรกๆ ซึ่งการคมนาคมทางบกไม่มีถนนต้องอาศัยทางเดินเท้าที่คดเคี้ยวไปตามป่าตามทุ่งและใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง หรือการเดินทางทางน้ำที่ต้องอาศัยเรือกลไฟลากจูงไปทางเหนือได้เพียงปากน้ำโพ ต่อจากนั้นต้องถ่อเรือทวนน้ำขึ้นไป แต่หลังจาก พ.ศ. ๒๔๔๑ ก็สามารถใช้รถไฟเป็นพาหนะเป็นบางช่วงระยะทาง ทำให้ช่วยลดเวลาการเดินทางได้มากขึ้น หรือในรายงานการตรวจราชการครั้งแรกๆ ได้บรรยายถึงการปักกรุยทางวางสายโทรเลขในท้องถิ่นทุรกันดารห่างไกล แต่ในการตรวจราชการระยะหลังพระองค์สามารถเสียบสายโทรศัพท์ติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้ทุกวัน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ รวมระยะเวลา ๒๓ ปีเศษ ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจสำคัญเพื่อประเทศชาติเป็นอเนกประการ แต่ที่สำคัญยิ่งกว่าสิ่งใดคือ ทรงปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค โดยจัดตั้งระบบเทศาภิบาลขึ้นสำเร็จ ดังคำประกาศเลื่อนกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ว่า

“ทรงรับจัดการแบบอย่างการปกครองทั้งปวง ซึ่งเป็นการใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพและพระอุตสาหณัทวีริยอันแรงกล้า ประกอบด้วยการศึกษาแบบอย่างแลความเป็นอยู่ทั้งภายในแลภายนอกกอปรไปด้วย พระสติปัญญาไตรตรอง เลือกเฟ้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์สุจริต มิได้หันไปในทางอคติทั้งปวง”

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ กระทรวงฝ่ายเหนือเดิมได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นกระทรวงมหาดไทยที่ทันสมัย ในส่วนภูมิภาคระบบเทศาภิบาลได้ถูกสถาปนาขึ้นแทนที่การปกครองหัวเมืองแบบโบราณ ทำให้ประชาชนได้รับความสงบสุข หัวเมืองมีความเจริญก้าวหน้าและประเทศชาติมีความมั่นคงสืบมาจนถึงทุกวันนี้

สถาบันดำรงราชานุภาพ
สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย

๑๕๐ ปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ^๑

วันที่ ๒๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๕๕ เป็นมงคลสมัยครบรอบ ๑๕๐ ปี คล้ายวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คนไทยพระองค์แรกที่ได้รับการประกาศเกียรติคุณยกย่องให้เป็นบุคคลสำคัญของโลก จากองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก และระหว่างวันที่ ๒๑ มิถุนายน ถึงวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๕ รัฐบาลได้จัดงานเฉลิมฉลองในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี วันประสูติ และครบ ๕๐ ปี การประกาศเกียรติคุณยกย่องให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกดังกล่าว โดยมีกระทรวงมหาดไทยเป็นเจ้าของเรื่อง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาชุ่มมิตาพระยาอภัยนันทริกาภินิหาร (ดิศ โรจนดิศ) ประสูติในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันเสาร์ที่ ๒๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๐๕ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๖ สิริพระชันษา ๘๑ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล **ดิศกุล** ทรงเป็นกำลังสำคัญในการสนองพระบรมราชโบายการบริหารและพัฒนาประเทศ ในรัชกาลที่ ๕ รัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ ทั้งด้านการทหาร การศึกษา การปกครอง ทั้งทรงเฝ้าพระทัยในการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี จนทรงได้รับพระสมัญญาว่า “พระบิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทย”

^๑ นางสาวทรงสรศักดิ์ นิลกำแหง อดีตเลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน เรียบเรียง

พระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้น ได้มีผู้เรียบเรียงไว้เป็นอันมาก แต่ที่ได้ประมวลไว้โดยบริสุทธิ์บริบูรณ์เป็นหลักสำคัญทางประวัติศาสตร์ คือ **ประกาศพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ และของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗** ในการสถาปนาพระอิสริยยศ ตั้งกรม และเลื่อนกรม ที่พระราชทานไว้โดยลำดับ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการสถาปนาพระอิสริยยศ ตั้งกรม พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ผู้มีพระชันษาเพียง ๒๔ ปี เป็น **พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ** เป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๙ ด้วยมีพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ได้ทรงศึกษาวิชาทหาร ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์มาแต่ยังทรงพระเยาว์ จนได้ทรงเป็นนายทหารและเป็นผู้บัญชาการกรมทหารมหาดเล็กมาช้านาน ครั้นเมื่อโปรดให้**ตั้งกรมแผนที่**เพื่อฝึกหัดคนไทยให้ทำแผนที่พระราชอาณาเขตให้เรียบร้อยมั่นคง กับใน**ส่วนกรมกองแก้วจินดา** ที่โปรดให้จัดปืนใหญ่ทั้งเก่าและใหม่ ซึ่งยังใช้งานไม่ได้ มาซ่อมบำรุงทำรางตั้งเรียงประจำโรงไว้เป็นเครื่องศัตราวุธสำหรับป้องกันพระนครนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ก็ทรงจัดการได้เรียบร้อยทั้ง ๒ กรมเป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก ครั้นต่อมาได้รับกระแสพระราชดำริและพระบรมราชโองการให้**ตั้งโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรข้าราชการ** **ตลอดจนโรงเรียนสำหรับราษฎร** ก็ทรงจัดตั้งโรงเรียนและจัดการเล่าเรียนให้แพร่หลาย จัดวิธีสอบไล่หนังสือซึ่งไม่เคยมีมาก่อน อันเป็นคุณประโยชน์แก่แผ่นดิน และแก่ตัวผู้เล่าเรียน ทั้งเป็นพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในพุทธศักราช ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการสถาปนาพระอิสริยยศ เลื่อนกรมพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็น **พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ** ด้วยมีพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงปฏิบัติราชการทหารในตำแหน่ง **นายพลตรีผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก** แล้วยังทรงจัดการโรงเรียนทั้งปวง จนได้ตั้งเป็น**กรมศึกษาธิการ** ทรงเป็นกรรมการจัดตั้ง**โรงพยาบาล** และยังจัดการ**กรมสังฆการีและธรรมการ** เมื่อรวมกรมเหล่านี้เข้าเป็น **กระทรวงธรรมการ** จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ ย้ายจากหน้าที่ราชการทหารบกมาเป็น**อธิบดีกระทรวงธรรมการ** ก็ได้ทรงจัดระเบียบหน้าที่ราชการในกระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่ วางระบบการศึกษา จนถึงทรงแต่งตำราเรียน มีแบบเรียนเร็ว เป็นต้น เมื่อทรงรับตำแหน่ง**ราชทูตพิเศษ**ไปยังนานาประเทศในยุโรป ก็ได้ทรงดูงานการศึกษาในประเทศนั้นๆ ด้วย ต่อมาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็น**เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย** ก็ทรงรับสนองพระราชดำริในการจัดการปกครองพระราชอาณาจักรให้มั่นคง ยกหัวเมืองจากกลาโหม และกรมท่ามารวมในกระทรวงมหาดไทยแบ่งพระราชอาณาจักรเป็นมณฑล อันนับเป็นการยากยิ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ก็มีพระอุตสาหะวิริยะ ศึกษาแบบอย่างความเป็นไปทั้งภายในและภายนอกประเทศ “**กอปรด้วยพระสติปัญญาไตรตรองเลือกพินิจที่มีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์สุจริต มิได้หนักไปในอคติทั้งปวง**” เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ เป็นความสุขแก่ราษฎรทั้งปวง นับเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ่ว่า ส่วนการเสด็จประพาสแห่งใดทั้งภายในภายนอกประเทศก็ทรงจัดการให้เป็นที่สะดวกสบายทุกครั้ง ในการเสด็จพระราชดำเนินเยือนยุโรป ก็ได้ทรงเป็นที่ปรึกษาของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ด้วย

ครั้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้สถาปนาพระอิสริยยศ เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็น **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** ในพุทธศักราช ๒๔๕๔ ด้วยทรงปฏิบัติราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย มาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบมาจนถึงรัชกาลของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็นราชการในหน้าที่**เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยหรือการศึกษา** เช่น การจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือน การจัดตั้งเสือป่าและลูกเสือในหัวเมือง ทั้งมีพระอภัยมัย สุขุมรอบคอบ กอปรด้วยพระสติปัญญา อุตสาหะวิริยภาพ ตั้งพระองค์ไว้ในที่อันสมควรต่อชนทุกชั้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้รับพระบรมราชโองการสถาปนาพระอิสริยยศ เลื่อนกรมอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น**สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๒ ด้วยมีพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นพระบรมวงศ์พระองค์หนึ่ง ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงฝึกสอนรัฐประศาสน์นโยบายต่างๆ แล้วทรงสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ตั้งพระราชหฤทัยในตำแหน่งต่างๆ จนถึงได้เป็นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ นั้น โดยเฉพาะตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ทรงเป็นสืบมาถึง ๒๓ ปี จนทรงอ่อนพระกำลัง รู้สึกพระองค์ว่าไม่สามารถทำราชการในตำแหน่งสำคัญให้เรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็น**เสนาบดีที่ปรึกษา** แล้วทรงมอบหมายให้อำนวยการจัด**หอพระสมุดสำหรับพระนคร** ซึ่งไม่ใช่งานหนักเกินพระกำลัง ก็ได้ทรงพระอุตสาหะรวบรวมตรวจค้นเรื่องโบราณคดีและวรรณคดี

ต่างๆ ทั้งทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้เป็นแบบฉบับหลายเรื่อง เป็นเหตุให้เกิดความนิยมในการพิมพ์หนังสือแจกวิชาความรู้ให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนจนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อหายประชวรก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้กลับเข้ารับราชการ เป็นกรรมการสภาการคลัง กรรมการทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ กรรมการองคมนตรี ตรวจงบประมาณเงินแผ่นดิน เสนาบดีกระทรวงมหรธรร และที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร เมื่อเสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศ

มาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็น**อธิรัฐมนตรี** ในอธิรัฐมนตรีสภา ส่วนหอสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งเจริญเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว โปรดให้ขยายการบำรุงในแผนกอื่นๆ โดยตั้งเป็น**ราชบัณฑิตยสภา** มีแผนกวรรณคดี แผนกโบราณคดี แผนกศิลปากร ทรงแต่งตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็น**นายกรัฐมนตรีสภา** ความเจริญในวิชาต่างๆ ก็เกิดดังพระราชประสงค์ เป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้านเมืองด้วยสถานหนึ่ง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงควรแก่การยกย่องพระเกียรติคุณที่ทรงค้นเคียราชการหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้ยาก เพราะทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมาช้านานถึง ๓ รัชกาล ได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมาก แม้ทรงเจริญพระชนมายุมากแล้วก็นับว่าทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ที่เป็นหลักราชการ เป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยและเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งปวง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการสถาปนาพระอิสริยยศ เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็น **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ศักดินา ๓๕๐๐๐** เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์

เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง มีพระนามปรากฏในพระ
สุพรรณบัฏว่า^๑

“สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อิสริยลาภดินทรสยามวิชิตินทรวโรปการ มโหฬารรัฐประศาสน์
ปิยมหาราชวรานุศิษฎ์ไพศาลราชกฤตการี โบราณคดีปวัตติศาสตร์
โกศล คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิภูมิกาน ราชบัณฑิตวิธานนิติธรรมสมรรถ
ศึกษาภีพัฒนปิยวาที ขันติสัถยตรีสุจริตธาดา วิมลรัตนปัญญา
อาชาวาศรัย พุทธาทิไตรสรณาทรพิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนาถบพิตรฯ”

พระเทพโมลี วัดเทพศิรินทราวาส ได้แปลความหมายของ
พระนามไว้ดังนี้^๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อิสริยลาภดินทร

ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสริยลาภ

สยามวิชิตินทรวโรปการ

ทรงพระอุปการะพระเจ้าแผ่นดิน
สยามรัฐ

มโหฬารรัฐประศาสน์

ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร

ปิยมหาราชวรานุศิษฎ์

สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าทรงอบรม
สั่งสอน

ไพศาลราชกฤตการี

ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล

โบราณคดีปวัตติศาสตร์โกศล

ทรงรอบรู้ในโบราณคดีและประวัติ
ศาสตร์

คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิภูมิกาน

ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉานใน
ภาษาและปฏิภาณวาจาโต้ตอบ

^๑ สะกดการันต์ตามต้นฉบับเฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒, ๒๕๓๘, หน้า ๒๗๙

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๕๑๙

ราชบัณฑิตวิธานนิติธรรม	ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตย
สมรรถ	สภาสามารถในนิติธรรม
ศึกษาวิวัฒนปิยวาที	ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระ วาจาเป็นที่รัก
ขันตีสัตยตรีสุจิริธาดา	ทรงดำรงไว้ซึ่งขันตีสัจจะแลสุจิริธทั้ง ๓ ประการ
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย	พระปรีชาญาณบริสุทธิ์ดุจรัตนะ ทั้ง พระอัยยาศรัยก็ซื่อตรง
พุทราทีไตรสรณาท	ทรงมั่นคงในพระไตรสรณะมีพระ พุทธเจ้าเป็นต้น
พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิก	ทรงเป็นบพิตรธรรมิกนาถประดับด้วย พระคุณาภรณ์พิเศษทั้งหลายนี้ฯ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรม
ราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาพระอิสริยยศแรกทรง
กรมในพระนาม “กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ” ในความหมายว่า
ผู้ดำรงอานุภาพของพระราชานั้น ทั้งองค์ผู้พระราชทานนาม และ
องค์ผู้รับพระราชทานที่เพิ่งจะมีพระชันษาเพียง ๒๔ ปี ก็คงจะมีได้
ทรงคาดคิดว่า พระนามอันเปรียบเสมือนพระพรชัยมงคลอันศักดิ์สิทธิ์
นั้น จะได้ปกเกล้าปกกระหม่อมผู้ได้รับพระราชทานให้ได้เป็น “ผู้ดำรง
อานุภาพของพระราชาราช” สืบเนื่องกันถึง ๓ รัชกาล แม้จนบัดนี้ปลาย
พระชนมชีพจะมีได้ทรงรับราชการแล้ว และต้องทรงจากประเทศ
ไทยไปประทับที่ปิ่นัง ก็ยังทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ผู้เปี่ยมด้วย
ความจงรักภักดี เมื่อมีโอกาสได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ถวายดอกไม้
ธูปเทียนแพ แต่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
พระอัฐมรามาธิบดินทร และสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เมื่อเสด็จผ่านปิ่นัง
เพื่อนิวัตประเทศไทยครั้งแรกหลังจากทรงรับสิริราชสมบัติ

พระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ อันปรากฏในพระสุพรรณบัฏ และประกาศพระบรม
ราชโองการสถาปนา ตั้งกรม เลื่อนกรม แต่ละคราว ดังได้กล่าวถึง
นั้น พระเกียรติคุณแต่ละด้านมีรายละเอียดเป็นมาอย่างใด ปรากฏใน
พระนิพนธ์หลายเล่ม แต่ที่แสดงถึงความคิดและปรัชญาการดำเนินงาน
ตลอดจนพระวิสัยทัศน์ของพระองค์ท่านอย่างชัดเจนนั้น คือ บันทึก
ของพระธิดา หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ผู้สนองงานติดตามรับใช้
ใกล้ชิดจนตลอดพระชนมชีพของพระบิดา ได้ฟังรับสั่งที่อาจไม่ปรากฏ
ในพระนิพนธ์อื่น เพราะเป็นเรื่องที่พ่อเล่าให้ลูกฟัง รวมทั้งจากพระ
ประสบการณ์และข้อสังเกตของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล เองด้วย

พระนิพนธ์เล่มหนึ่งของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ซึ่งเป็นที่
รู้จักกันดีในหมู่ผู้สนใจศึกษา คือเรื่อง “สมเด็จพระยาดำรงราช
านุภาพ” แรกเริ่มนั้นทรงเขียนเป็นตอนๆ ออกอากาศทางสถานีวิทยุ
รักษาดินแดนเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๑ จบแล้วรวมพิมพ์เป็นเล่ม การ
พิมพ์ครั้งต่อๆ มารู้จักกันในชื่อหนังสือ “พระประวัติลูกเล่า”

พระประวัติที่หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบันทึกไว้นั้น
เริ่มแต่ประสูติ การทรงงานด้านต่างๆ จนทรงพ้นจากราชการ เสด็จ
ไปประทับที่ปิ่นัง ในที่สุดก็เสด็จกลับเมืองไทย และสิ้นพระชนม์
พระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติตลอดจนพระอัธยาศัย เทียบตามคำแปล
พระนามแต่ละวรรคในพระสุพรรณบัฏได้อย่างบริบูรณ์ ดังจะยกมา
กล่าวพอสังเขป แต่เพื่อให้การลำดับความไม่สับสน จึงจะไม่กล่าวเรียง
ตามลำดับวรรคในพระนาม หากจะกล่าวเรียงไปตามลำดับเหตุการณ์

“ไพศาลราชกฤตการี - ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล”

ทรงสนองพระบรมราโชบายด้านต่างๆ ตลอด ๓ รัชกาล

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงเริ่มเรียน ก.ข. เมื่อพระชันษาได้ ๓ ปี พอผสมตัวได้แล้วก็ทรง “ขึ้นสมุด” โดยอ่านหนังสือเล่ม เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา จนพระชันษาได้ ๘ ปี ทรงเรียนอักษรขอมอยู่ปีหนึ่ง แล้วทรงเรียนภาษาอังกฤษอีก ๔ ปี หลังโสกันต์แล้ว ทรงผนวชสามเณรตามธรรมเนียมราชกุมารในสมัยนั้น ลาผนวชแล้วทรงเข้ารับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก เมื่อพระชันษา ๑๔ ปี เป็นอันว่าทรงจบการศึกษาขั้นต้นเพียงนั้น ความรู้ต่อมาทรงได้จากการอ่านเขียนเรียนรู้ด้วยพระองค์เอง ประกอบด้วย พระอัจฉริยภาพในพระองค์ จึงทรงสนองพระบรมราโชบายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงทำถวายอย่างหลากหลายและประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี จนทรงได้รับพระมหากรุณาทรงสถาปนาตั้งกรมครั้งแรกเป็น กรมขุนเมื่อพระชันษา ๒๔ ปี ทรงเป็นนายพลตรีเมื่อพระชันษา ๒๖ ปี ทรงเป็นเสนาบดีเมื่อพระชันษา ๒๘ ปี และทรงเป็นเอกอัครราชทูตพิเศษผู้แทนพระองค์ไปเจริญพระราชมิตรกับราชสำนักต่างๆ ในยุโรป เมื่อพระชันษา ๒๙ ปี ตำแหน่งสุดท้ายคือ ทรงเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา

“ศึกษาวิวัฒนปิยวาที - ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระวาทะเป็นที่รัก”

จากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบสู่กรมศึกษาธิการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กจนดำรงพระยศพลตรี ได้ทรงปรับปรุงกรมกองแก้วจินดา (ทหารปืนใหญ่) ตั้งกรมแผนที่เพื่อทำแผนที่ราชอาณาจักรสยามตามมาตรฐานสากล และที่สำคัญคือ ทรงจัดการให้ทหารมหาดเล็กได้เรียนหนังสือ โดยขอพระราชทาน

พระตำหนักสวนกุหลาบตั้งเป็นโรงเรียน ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียน ทรงกำหนดหลักสูตร จัดหาครูมาสอน บางครั้งทรงสอนเอง ทรงจัดการสอบไล่นักเรียนขึ้นเป็นครั้งแรก โดยทรงร่างข้อสอบ ทรงสอบนักเรียนและจัดทำประกาศนียบัตรด้วยพระองค์เองทั้งสิ้น

กล่าวถึงหลักสูตรในสมัยนั้นยังไม่มีผู้เข้าใจความหมายของคำว่า “หลักสูตร” ด้วยซ้ำ เมื่อจะทรงจัดเรื่องใดเข้าหลักสูตร ก็จะทรงทดลองกับเด็กเสียก่อน ฉะนั้นที่วังของพระองค์ท่านจึงมีโรงเรียนเล็กๆ ห้องเดียวอยู่หลังหนึ่ง คงเปรียบได้ดังโรงเรียนสาธิต เพราะหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าว่า

“พวกลูกๆ ตั้งแต่ของพระองค์ท่านและลูกคนในวัง ก็เป็นผู้สำหรับทดลองทั้งนั้น... ครูก็มีต่างๆ บางคนสอนอย่างนั้นดี บางคนสอนอย่างนี้ดี มีขุนบัญญัติฯ คนหนึ่งสอน ก.ข. ดีนิก แม่เด็กจะเกรงอย่างไรครูก็มีวิธีสอนจนอ่านได้ดีและเร็วด้วย”

ครั้นพระชันษาได้ ๒๐ ปี ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปทรงจำพรรษาที่วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็กขวานมาเรียนหนังสือที่วัดโดยใช้หนังสือ “มูลบทบรรพกิจ” แต่อ่านไม่ได้ นอกจากท่องซีไปตามเรื่องว่า ก ก่ กั กิ กั แต่ซีก็ไม่ได้ถูกตัว เพราะเด็กมีเวลามาเรียนเพียงปีละ ๓ เดือน ถึงหน้าทำนาก็กลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลืมหมด ต้องตั้งต้นกันใหม่ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าว่า

“เป็นเหตุให้ท่านทรงคิด **แบบเรียนเร็ว** ขึ้น เพื่อจะให้อ่านได้ภายใน ๓ เดือน และเอาของที่จำได้ง่าย เช่น ก.ไก่ ข.ไข่ ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอๆ แล้วช่วยความจำให้เร็วขึ้น ส่วนในเรื่องก็ทรงเลือกเอาแต่ที่จับใจเด็กเป็นประมาณ เพราะธรรมชาติของเด็กไม่สามารถจะเข้าใจคติธรรมได้นอกจากชอบการตื่นเต้น จึงทรงผูกเรื่อง เช่น ตาโป๊ ขาเป้ ตาหวังหลังโกง เป็นต้น เพื่อให้เด็กเห็นว่าแม่คนพิการก็ยังทำอะไรๆ ได้”

ในพุทธศักราช ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ท่านย้ายไปเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและกำกับการธรรมการมีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดี แม้ยังไม่ได้ประกาศตั้งเป็นกระทรวง แต่ก็เป็นที่เข้าประชุมเสนาบดีสภาด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีพระวิสัยทัศน์เกี่ยวกับการศึกษาของชาติในเบื้องต้นว่า

“ต้องดูความต้องการของประเทศว่าเรายังขาดคนชนิดใด ถ้ากระทรวงศึกษาธิการทำคนให้แก่ประเทศได้ถูกต้องตามเวลาแล้ว บ้านเมืองจะเจริญเร็ว และคนก็จะมั่งงานทำโดยทั่วถึงกัน”

ในเวลานั้นคนอ่านออกเขียนได้มีน้อย เมื่อมีเหตุจำเป็นต้องเขียนในใบอกราชการก็ต้องไปเขียนที่วัด เพราะพวกพระต้องรู้หนังสือเพื่อแปลบาลีเป็นภาษาไทย กระทรวงศึกษาธิการจึงสร้างคนให้ “อ่านออกเขียนได้” เมื่อเริ่มจัดการปกครองแบบใหม่ในพุทธศักราช ๒๔๓๕ ก็จัดคนที่อ่านออกเขียนได้ส่งให้กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงต่างๆ ได้ทั่วประเทศต่อเนื่องมา คนจึงมั่งงานทำกันทั่วถึง

แต่ในสองปีต่อมา เมื่อบ้านเมืองเริ่มเกิดวิกฤตการณ์กรณีพิพาทดินแดนกับฝรั่งเศส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้รับพระบรมราชโองการให้ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยโดยมิได้มีพระราชดำรัสถามความสมัครใจ ด้วยมีพระราชกระแสว่า

“กรมดำรง ฉันเชื่อว่าเธอจะทำการศึกษาได้สำเร็จ แต่บัดนี้บ้านเมืองอยู่ในอันตราย ถ้าเราดกไปเป็นข้าเขาคอื่น การศึกษาที่เธอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนายเขาก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของประเทศไว้จะไม่ดีกว่าหรือ”

“มหินทรรัฐประศาสน์ - ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมหินทร” สู่กระทรวงมหาดไทย - ทรงตั้งเมืองและทรงตั้งคน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตั้งแต่แรกตั้งกระทรวงเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ ขณะพระชันษาเพียง ๓๐ ปี เมืองต่างๆ ที่เคยสังกัดกระทรวงกลาโหมและกรมท่าได้รวมมาอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด ในชั้นแรกทรงกำหนดที่ตั้งมณฑล จังหวัด และอำเภอในท้องที่ต่างๆ โดยใช้แผนที่สยาม ซึ่งได้ทรงควบคุมเจ้าหน้าที่ฝรั่งและไทยร่วมกันสำรวจจัดทำไว้ เมื่อทรงตั้งกรมแผนที่ขึ้นในพุทธศักราช ๒๔๒๘ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบันทึกตามที่พระบิดาเล่าประทานว่า

“เอาแผนที่ปูขึ้นบนโต๊ะ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ท่าน ๒ พระองค์เท่านั้น ยืนคิดตามแผนที่ว่าจะเอาภูเขาและทางน้ำเป็นขอบเขตของมณฑลและจังหวัด แล้วจึงลงมือออกตรวจท้องที่และเลือกคนทำงาน”

การตั้งเมืองนั้นโบราณเขาเอาที่มีน้ำและที่ราบทำนาได้เป็นหลัก และระยะเมืองก็เอาเกณฑ์เดินด้วยเท้าแต่เช้ามืดถึงเย็นเป็นที่หยุดพัก ระยะทางจึงอยู่ในระยะ ๖๐ กิโลเมตรเสมอ ดังเช่น นครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี เป็นต้น ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงเอาความสะดวกของราษฎรเป็นหลัก เช่น ถ้าทางน้ำเปลี่ยนใหม่ไม่สะดวกแก่การคมนาคม ราษฎรมักจะย้ายไปตามน้ำ ถ้าเลือกที่ได้ถูกต้องมั่นคงก็ย้ายเมืองตามไป ถ้าไม่ถูกต้องก็แก้ไขชี้แจงให้เข้าใจกัน

การเสด็จออกตรวจราชการ ขณะนั้นมีรถไฟไปถึงเพียงอยุธยาและโคราช นอกนั้นต้องใช้ช้าง ม้า เกรวียน เรือ แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็เสด็จตรวจราชการได้ทั่วทุก

เมืองยกเว้นเมืองเลย โปรดว่า สภาขุนช้างขุนแผน นั้นแผนที่ดีนัก ทรงเคยให้สำรวจท้องที่เป็นถูกต้องทุกหมู่บ้านและอำเภอ ด้วยเหตุนี้จึงทรงเห็นว่า ไม่ควรจะเปลี่ยนชื่อท้องที่ เพราะทำให้เสียความรู้ในทางพงศาวดารว่าเป็นแห่งหนตำบลใดแน่

ส่วนเรื่องการตั้งคน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงถือว่าการเลือกคนให้ถูกที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าสิ่งใดๆ โดยทรงยากับพวกเทศาภิบาลและข้าราชการเสมอว่า

“การเลือกคนใช้ให้เหมาะสมแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้องขยันทนเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดีต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับเสียเองว่าเพราะเราเลือกเขา เขาจึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหน ความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่นด้วย”

เมื่อมีผู้ทูลถามว่าทรงมีเกณฑ์อะไรเลือกคน จึงเลือกได้ถูกเสมอ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ทรงเล่าว่า โดยมากท่านตอบด้วยทรงพระสรวล แต่กับพระโอรสธิดาทรงอธิบายว่า

“ถ้าเรียกผู้ใดมาสั่งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ผู้นั้นตอบรับว่าได้โดยเร็ว และอายุนั้นก็ทำได้ อายุนี้ก็ง่ายละก็ เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ทันที แต่ถ้าคนใดหนักใจซักถามถี่ถ้วน เห็นความลำบากละก็ เรานอนตาหลับได้”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงทำงานกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นงานที่สำคัญที่สุดในพระชนมชีพของพระองค์ท่าน คือการจัดการปกครองแบบใหม่อยู่ถึง ๒๓ ปี ทรงตั้งมณฑล ๑๘ มณฑล จังหวัด ๗๑ จังหวัด การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนันก็ทรงวางแบบไว้เพื่อฝึกหัดให้เป็นประชาธิปไตย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงงานหนักจนทรงพระประชวรในพุทธศักราช ๒๔๕๗ ต้องทรงลาพักราชการ ก่อนที่จะกราบ

ถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในปีต่อมา

“โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล - ทรงรอบรู้ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์”

ทรงพัฒนาหอสมุดสำหรับพระนครและโบราณคดี

หลังทรงพ้นจากงานหนักของกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดูแลงานหอสมุดสำหรับพระนคร ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชวังบวรสถานมงคลให้เป็นพิพิธภัณฑสถาน ก็ทรงขอให้ทรงช่วยจัดพิพิธภัณฑสถานด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มงานพัฒนาหอสมุดสำหรับพระนครด้วยการทรงอ่านหนังสือที่มีอยู่ในหอสมุดขณะนั้นทั้งหมดแล้วทรงจัดหาหนังสือเก่าเพิ่มเติม ทั้งประกาศรับซื้อและส่งคนออกเสาะหา ทรงขอยืมตู้ลายรดน้ำจากวัดต่างๆ มาตั้งแสดงโดยติดป้ายชื่อผู้ให้ยืม แล้วนิมนต์พระมาชม จึงก่อให้เกิดศรัทธามีผู้ส่งตู้ลายรดน้ำมาถวายมากขึ้น จนได้ตู้ใส่หนังสือเต็มหอสมุด ส่วนการจัดพิมพ์หนังสือ ทรงชักชวนเจ้านายพี่น้องและข้าราชการผู้ใหญ่ให้พิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในโอกาสต่างๆ โดยหอสมุดรับจัดพิมพ์ให้เสร็จ ขอแต่ให้มอบหนังสือแก่หอสมุดร้อยละ ๒๐ ทรงเปิดห้องขายหนังสือเหล่านี้ในราคาถูกเพื่อให้นักเรียนซื้อได้ ก็ได้เงินเข้าหอสมุดเป็นจำนวนไม่น้อย นอกจากนี้ยังทรงสนับสนุนการค้นคว้าเรียบเรียงเรื่องใหม่ๆ ทั้งทรงแจ้งไปยังหอสมุดในต่างประเทศให้ช่วยตรวจหาเรื่องเกี่ยวกับประเทศไทยแล้วคัดสำเนาส่งมาให้โดยมีค่าสมนาคุณตามสมควร

ส่วนเรื่องโบราณสถาน หากเป็นเมืองไม่ไกลนัก โปรดเสด็จไป

ทอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง หากเป็นเมืองไกล จะทรงสั่งเจ้าเมือง และนายอำเภอให้แจ้งแก่พรานป่าว่า ถ้าผู้ใดพบโบราณวัตถุสถานที่ใดให้รายงานมาและได้รับรางวัลตามค่าของโบราณวัตถุสถานนั้นๆ จึงได้พบศิลาจารึกเป็นจำนวนมาก และโปรดให้ทำสำเนาเพื่อมอบให้ผู้รู้อ่านแปลต่อไป

งานรวบรวมหนังสือและเอกสารสำคัญอันเป็นมรดกของชาติ ที่ทรงริเริ่มไว้อีก ๒ เรื่อง แต่ยังไม่สำเร็จเรียบร้อย คือ งานหอรูป ทั้งรูปคน เหตุการณ์ และสถานที่ โดยทรงขอสำเนารูปและฟิล์มกระจกจากร้านถ่ายภาพ รูปส่วนพระองค์และฟิล์มกระจกของหลวงครั้งรัชกาลที่ ๕ มารวมเก็บรักษา หาผู้รู้มาทำคำอธิบายรูป ส่วนงาน **หอจดหมายเหตุ** เป็นการรวบรวมเอกสารราชการที่อายุเกิน ๒๕ ปี จากกระทรวงต่าง ๆ มาคัดเลือกจัดเข้าแฟ้มเรียงวันเดือนปี

“ราชบัณฑิตยสถานนิติธรรมสมรรถ - ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตยสภาสามารถในนิติธรรม”

ทรงงานราชบัณฑิตยสภา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นนายกรัฐมนตรีสภาพระองค์แรก ซึ่งรวมการดำเนินงานวรรณคดี พิพิธภัณฑ์ และศิลปากรไว้ในสังกัดเดียวกัน โดยเฉพาะงานจัดพิพิธภัณฑสถานที่พระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งขณะนั้นอาคารสถานที่ชำรุดทรุดโทรมมาก ไม่มีงบประมาณซ่อมแซม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พระธิดาจัดเครื่องน้ำชาไปเลี้ยงกลุ่มพ่อค้าฝรั่ง แขก จีน ที่ทรงเชิญมาให้ช่วยกันดูสถานที่และช่วยเหลือตามกำลัง ก็มีผู้ชนไม้ กระเบื้อง ปูนซีเมนต์ ฯลฯ มาให้มากมาย ครั้นซ่อมสถานที่เรียบร้อยแล้วก็ทรงขอตู้โต๊ะจากเจ้านายพี่น้อง หากเป็นเรื่องทางศาสนาก็ทรงขอพระสงฆ์ ส่วนสิ่งของจัด

แสดง นอกจากที่มีอยู่เดิมก็ทรงใช้วิธี “ขอยืม” มาตั้งแสดง หม่อมเจ้า
พูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ทรงกล่าวว่า “ของอื่นๆ สิ่งไรไม่มีท่านก็ชน
ไปจากวังจนเกือบๆ จะหมด” เมื่อจัดพิพิธภัณฑ์เสร็จ ก็เกิดปัญหาคน
ไม่เข้าไปดู โปรดให้พระธิดาจัดอาหารว่างและเครื่องดื่มไปขาย ของ
ไทยที่ทำจากหัวเมืองต่างๆ ก็นำมาฝากขายได้ เพราะเมื่อนักท่องเที่ยว
มา ก็ไปดูพิพิธภัณฑ์ด้วย เมื่อฝรั่งอยากรับประทานของไทยๆ มา คน
ไทยก็มาด้วย

“คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติบัญญัติ - ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉาน ในภาษาและปฏิภาณวาจาได้ตอบ”

พระนิพนธ์เรื่องต่างๆ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง
รับการศึกษาตามแบบราชกุมารในสมัยนั้นเพียงพระชันษา ๑๔ ปี หลัง
จากนั้นก็ทรงศึกษาเรียนรู้ด้วยพระองค์เองจนตลอดพระชนมชีพ ทรง
เล่าประทานหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาว่า

“เข้าเขียนเป็นวิทยาทาน คำต้องหาความรู้ต่อ มิฉะนั้นมันจะ
หมด คนที่นี้กว่าตัวรู้พอแล้วนั้นเป็นคนตายแล้วเป็นๆ เพราะโลกหมุน
อยู่ทุกนาทีกี่ เราต้องเรียนตามมันไป จึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่ได้”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง
พระนิพนธ์พงศาวดารไว้ ๑๓๔ เรื่อง โคลงกลอน ๙๒ เรื่อง ศาสนา
๗๖ เรื่อง อธิบายแทรก ๑๙ เรื่อง ประวัติ ๑๖๐ เรื่อง ตำนาน ๑๐๓
เรื่อง บทความในนิตยสารสยามสมาคม ๑๐ เรื่อง นอกจากนี้ได้ทรง
ตั้ง “สมาคมวรรณคดี” โดยทรงเชิญนักปราชญ์และนักวิชาการทั้งชาว
ไทยและชาวต่างประเทศร่วมประชุมได้ถามวิชาการกันเหมือนอย่าง
French Academy ที่กรุงปารีส แต่หลังจากการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองในพุทธศักราช ๒๔๗๕ งานของสมาคมวรรณคดีก็ยุติไป ทั้ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ต้องทรงพ้น
จากงานราชบัณฑิตยสภาด้วย

**“ขันติสัตยตรีสุจริธาดา - ทรงดำรงไว้ซึ่งขันติสัจจะแลสุจริตทั้ง ๓
ประการ”**

ทรงมีพระขันติมั่นคง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง
มีพระขันติมั่นคงสม่ำเสมอ ทั้งในการทรงงานและในการส่วนพระองค์
โดยเฉพาะเมื่อต้องทรงพ้นจากตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา หม่อม
เจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบันทึกไว้ว่า

“วันหนึ่ง เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ มาเฝ้าเสด็จพ่อที่
วัง ทูลว่าพระยามโนปกรณศิลปต้องการตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภาให้
แก่เพื่อน... ขอให้เสด็จพ่อลาออกเสีย เสด็จพ่อทรงตอบว่า ทรงยินดีที่
จะออก ถ้าท่านลาออกก็จะเป็นโทษเคืองเรื่องส่วนตัวที่ถูกจับไปขัง
[เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง - ผู้เรียบเรียง] ชาวต่างประเทศจะดูถูก
ได้ว่าเอาเรื่องส่วนตัวมาปนกับการงานของประเทศ ถ้าจะให้ท่านออก
ก็ขอให้ประกาศปลด...”

ทางการก็ประกาศปลด

ทรงมีพระขันติมั่นคงจนถึงบั้นปลายพระชนม์ชีพ หลังจากทรง
พ้นหน้าที่ราชการสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เสด็จไปประทับที่หัวหินได้ ๑ ปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปรักษาพระองค์ที่ยุโรป สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงขอพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตเสด็จไปประทับที่ปิ่นंगเพราะทรงต้องการความสงบและ
ออกไปให้พ้นจากการเมือง จนพุทธศักราช ๒๔๘๕ เริ่มประชวรด้วย
โรคพระหทัยพิการ พระโอรสจึงทูลขอให้เสด็จกลับประเทศไทย ครั้น

ถึงวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๖ ก็ทรงบรรทมหลับแล้วมิได้ทรงตื่นขึ้นมาอีกเลย

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ทรงจบท้ายพระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงเล่าออกอากาศทางสถานีวิทยุรักษาดินแดน เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๑ ว่า

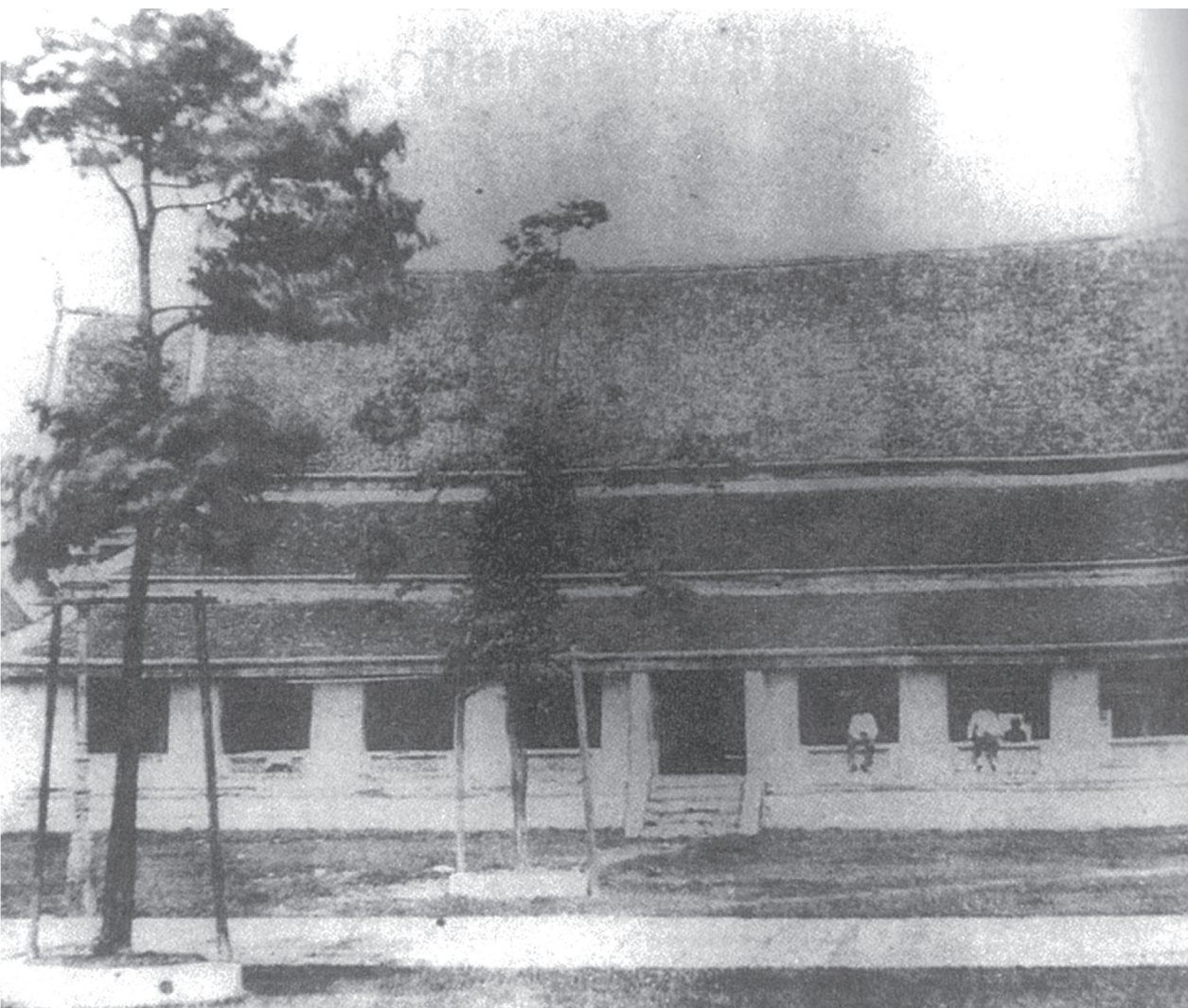
“ในเวลาที่ท่านทรงเป็นนายทหารประจำอยู่ในพระราชวังหลวงนั้น เจ้าพี่เจ้าน้องรุ่นเดียวกันมักจะมาประทับคุยกันใกล้ๆ ประตูวัง ๆ เห็นคนเข้าออกเนื่องแน่นอยู่เสมอ จึงทรงคิดกันว่า จะลองความรู้คนดูสักที แล้วทรงจดชื่อคน ๔ คน คือ ๑. ท่านขรัวโต (สมเด็จพระพุฒาจารย์) ๒. พระพุทธยอดฟ้า ๓. จำไม่ได้ว่าใคร ๔. อินาคพระโขนงให้คนคอยถามทุกคนที่เข้าออกประตูว่า ใน ๔ คนนี้รู้จักใครบ้าง? อินาคพระโขนงชนะ! ทำให้คิดว่าอีก ๑๐๐ ปีข้างหน้าใครจะอยู่ในเมืองไทยในฐานะเช่นไร? ส่วนเสด็จพ่อของข้าพเจ้านั้น อย่างน้อยก็คงจะได้เสด็จอยู่ในพระนามว่า พระบิดาประวัติศาสตร์ ดอกกระมัง”

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล คงขึ้นพระทัยมิใช่น้อย ที่เพียง ๔ ปีต่อมา ในพุทธศักราช ๒๕๐๕ องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโกได้ประกาศยกย่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นบุคคลสำคัญของโลก ผลงานที่ทรงสร้างสรรค์ ตลอดงานพระนิพนธ์ยังเป็นที่รู้จักยกย่องทั้งในวงราชการและวงวิชาการทุกวันนี้ ตลอดจนทรงได้รับพระสมัญญา “พระบิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทย” ดังที่หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงปรารภไว้ก่อนนั้น

การเสด็จตรวจราชการหัวเมือง

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ

ศาลาลูกขุนใน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ชั้นเดียว ๒ หลังคู่
ใช้เป็นสำนักงานกระทรวงมหาดไทยหลังหนึ่ง และกระทรวงกลาโหมหลังหนึ่ง
จนถึงสมัยปฏิรูประบอบราชการครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๕

ปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

คัดจากเรื่องเทศาภิบาล

ตอน ๑-๔

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

นิทาน^๑ เรื่องนี้อยู่ข้างจะยาวจึงแบ่งเป็น ๒ ภาค **ภาคต้น** ว่าด้วยเหตุที่จัดการปกครองหัวเมืองอย่างเทศาภิบาล **ภาคที่ ๒** ว่าด้วยกระบวนการปกครองหัวเมืองอย่างเทศาภิบาล อันตัวข้าพเจ้าได้เกี่ยวข้องมามาก

ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เหตุที่ข้าพเจ้าได้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีเรื่องชอบกลควรเล่าไว้ในโบราณคดีได้ เพราะเวลากี่ล่วงมาถึง ๕๐ ปีแล้ว

อันตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น แต่ก่อนมาเป็น อัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก หัวหน้าราชการฝ่ายพลเรือน และบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง คู่กับเสนาบดีกระทรวงกลาโหม อันเป็นสมุหพระกลาโหม หัวหน้าข้าราชการฝ่ายทหาร และได้บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งปวงเช่นเดียวกัน

ผู้ที่เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแต่ก่อน ล้วนเคยรับราชการพลเรือนมาช้านาน จนได้เป็นเสนาบดีชั้นจุฬาสตมภ์ เมือง วัง คลัง นา ตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งมาก่อน แล้วจึงได้เลื่อนขึ้นเป็น **อัครมหาเสนาบดี** เมื่อสูงอายุ ยกตัวอย่างดังเช่น เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ก่อนตัวข้าพเจ้า ท่านเคยเป็นพระยาราชวรานุกูล ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการแล้วจึงได้เป็นที่สมุหนายกเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเอง ตั้งแต่ออกจากโรงเรียนเข้ารับราชการก็เป็นทหารอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เคยเป็นตั้งแต่นักเรียนนายร้อยแล้วเลื่อนยศขึ้นไปตามลำดับจนถึงเป็น นายพันโท ราชองครักษ์บังคับการกรมทหาร

^๑ เทศาภิบาล. พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตอน ๑-๔

มหาดเล็กอยู่หลายปีไม่เคยเป็นนายพันเอก เพราะสมัยนั้นนายพันเอก ทหารมหาดเล็กมีแต่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว คนอื่นเป็นไม่ได้

เหตุที่ข้าพเจ้าจะเริ่มรับราชการฝ่ายพลเรือน เกิดแต่เมื่อ ข้าพเจ้าเป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก ทูลขอพระตำหนักเดิมที่ สอนกุลหลาบตั้งโรงเรียนฝึกหัดลูกผู้ดีที่เป็นนักเรียนนายร้อยทหาร มหาดเล็ก ตั้ง “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้นโรงเรียนเจริญขึ้นมีเจ้านายและลูกผู้ดีสมัครเป็นนักเรียนมากเกิน อัตรานักเรียนนายร้อย จะต้องจำกัดจำนวนนักเรียนรับฝึกสอนถึงผู้ที่ไม่เป็นทหารด้วย ข้าพเจ้ากราบทูลถามพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัด เป็นโรงเรียนสำหรับลูกผู้ดีทั่วไป ไม่เฉพาะแต่ที่จะเป็นนักเรียนนายร้อย ทหารมหาดเล็ก ตรัสว่าลูกผู้ดีที่เรียนสำเร็จแล้วถึงไม่เป็นทหาร ก็คงไป รับราชการอย่างอื่นให้เป็นประโยชน์เหมือนกัน จึงขยายการฝึกสอนใน โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ให้มีทั้งชั้นประถมที่เป็นวิชาสามัญ เวลานั้นเรียกว่า “ประโยค ๑” และชั้นมัธยมเรียกว่า “ประโยค ๒” สำหรับไปรับราชการ

ขอล่าวแทรกตรงนี้สักหน่อย ว่านักเรียนสำเร็จประโยค ๒ ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบครั้งนั้น ต่อมาถึงรัชกาลหลังที่ได้เลื่อนยศในราชสกุลถึงเป็นกรมก็มี ที่เป็นขุนนางชั้นรองลงมานั้น แม้แต่ในรัชกาลที่ ๕ ก็มีมาก

ปีหนึ่งในเวลาเมื่อโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบกำลังเจริญ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียน แล้วทรงพระราช ดำเนินเที่ยวทอดพระเนตรทั่วบริเวณโรงเรียน โปรดการที่จัดในโรงเรียน นั้นมาก ต่อมาไม่ช้า วันหนึ่งตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า การศึกษาเป็นการสำคัญ ของบ้านเมืองในภายหน้า ข้าพเจ้าจัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ได้สำเร็จก็ดีแล้ว ให้ข้าพเจ้าคิดตั้งโรงเรียนให้มีแพร่หลายต่อออกไป จนถึงฝึกสอนราษฎรให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วย ข้าพเจ้าจึง มีหน้าที่จัดโรงเรียนอันเป็นฝ่ายพลเรือนเพิ่มขึ้น แต่ในเวลาเมื่อยังเป็น

ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ เมื่อโปรดให้รวมการบังคับบัญชาทหารบก ทหารเรือตั้งเป็น “กรมยุทธนาธิการ” ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ข้าพเจ้า เลื่อนยศทหารขึ้นเป็นนายพลตรี และเป็นตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการ ทหารบกในกรมยุทธนาธิการ ข้าพเจ้าจะต้องย้ายขาดไปจากกรม ทหารมหาดเล็ก จึงโปรดรวมงานที่จัดโรงเรียนตั้งเป็นกรมอิสระเรียก ว่า “กรมศึกษาธิการ” ตั้งสำนักงานที่ตึกแถวต่อประตูพินานชัยศรีทาง ข้างตะวันออก และโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ตอนนี้อยู่ข้าพเจ้าจึงมีตำแหน่งรับราชการทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ด้วยกันอยู่ ๒ ปี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดให้รวมกรมธรรมการ และกรมสังฆการี กับทั้งกรมพยาบาลและกรมพิพิธภัณฑสถาน ซึ่งเป็นกรมอิสระอยู่ก่อน เข้ากับกรมศึกษาธิการยกขึ้นเป็น “กระทรวง ธรรมการ” และทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าย้ายขาดจากตำแหน่ง ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกในกรมยุทธนาธิการ มาเป็นอธิบดีกระทรวง ธรรมการแต่ตำแหน่งเดียว เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๓๓ ข้าพเจ้าจึงได้รับ ราชการแต่ฝ่ายพลเรือนทางเดียวแต่นั้นมา

เหตุที่พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าย้ายขาด จาการาชการทหาร มาเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการรับราชการพลเรือน แต่ฝ่ายเดียวนั้นเนื่องด้วยการเมือง เพราะจะทรงจัดคณะเสนาบดี เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างไรใหม่ตามที่ทรงพระราชปรารภมาแต่ก่อน ว่า ถึงเวลาที่เมืองไทยจำจะต้องเร่งรัดจัดการปกครองบ้านเมืองให้ เรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขต จะรั้งรอต่อไปไม่ได้ แต่คณะเสนาบดี เจ้ากระทรวงซึ่งบัญชาการตามแบบเก่ามีแต่ ๖ คนน้อยตัวนัก ทั้งหน้าที่ เสนาบดีซึ่งจัดเป็นอัครมหาเสนาบดี ๒ คน เป็นจตุสดมภ์ ๔ คน ก็ พ้นสมัยไม่เหมาะกับการงานในปัจจุบันเสียแล้ว ทรงพระราชปรารภ จะแก้ไขคณะเสนาบดีให้มีเจ้ากระทรวงพอทำการเสียก่อน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการแต่ยังเป็นกรมหลวง

เสด็จไปช่วยงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีนาถวชิราวุธ ๕๐ ปี ณ ประเทศอังกฤษแทนพระองค์ ตรัสสั่งไปให้พิจารณาแบบคณะเสนาบดีในยุโรป ว่าเขาเอาอะไรเป็นหลักกำหนดตำแหน่งเสนาบดี

สมเด็จพระยาเทววงศ์ฯ เสด็จกลับมาทูลรายงาน จึงทรงกำหนดคณะเสนาบดีที่จะจัดใหม่ให้เป็น ๑๒ กระทรวง คงตำแหน่งเสนาบดีเดิมไว้ทั้ง ๖ กระทรวง กระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่นั้นคือ **กระทรวงพระคลัง** **กระทรวงยุติธรรม** **กระทรวงการ** **กระทรวงโยธาธิการ** **กระทรวงมรดก** แต่ให้เป็นเสนาบดีมีศักดิ์เสมอกันทั้ง ๑๒ กระทรวง เลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีทั้ง ๒ มิให้มีต่อไปตั้งแต่ก่อน

เมื่อกำหนดกระทรวงเสนาบดีซึ่งจะตั้งขึ้นใหม่ และทรงเลือกหาตัวผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีกระทรวงนั้นๆ แล้ว เห็นจะทรงพระวิตกเกรงว่าถ้าประกาศตั้งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่งตามกำหนดใหม่ทันที จะไม่เป็นการเรียบร้อย ด้วยกรมต่างๆ อันจะรวมเข้าในกระทรวงเสนาบดีที่ตั้งใหม่เป็นกรมอิสระอยู่โดยมาก ทั้งตัวผู้ซึ่งจะเป็นเจ้ากระทรวงใหม่ก็ยังไม่คุ้นเคยกับหน้าที่เสนาบดี จึงทรงทดลองระเบียบการที่จะจัดใหม่และฝึกหัดผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีขึ้นใหม่มาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ โปรดให้จัดที่ประชุมเสนาบดีขึ้นที่มุกกระสัน พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ให้เสนาบดีเก่ากับทั้งผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีใหม่เข้าไปประชุมกัน และเสด็จลงประทับเป็นประธานในที่ประชุม ทรงปรึกษาราชการต่างๆ ซึ่งทรงเคยบัญชาแต่โดยลำพังพระองค์มาแต่ก่อน ดูเหมือนสัปดาห์ละครั้งหนึ่ง ถ้ามีราชการมากก็ประชุมติดต่อกันไป คราวละหลายคืนก็มีตัวฉันซึ่งทรงเลือกจะให้เป็นเสนาบดีกระทรวงกรมการคนแรก ก็ได้เข้าไปนั่งในที่ประชุมเสนาบดีมาตั้งแต่ยังเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ เพราะฉะนั้นที่โปรดให้รวมกรมต่างๆ ตั้งเป็นกระทรวงกรมการ และให้ตัวข้าพเจ้าแยกมาจากราชการทหารก็เพื่อจะยกกระทรวงกรมการขึ้นเป็น**กระทรวงเสนาบดี**นั่นเอง ถึงกรมอื่นที่จะยกขึ้นเป็นกระทรวง

ก็โปรดให้ขยายการออกไปโดยลำดับเช่นเดียวกัน

เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงทดลองระเบียบการที่จะจัดใหม่อยู่ถึง ๓ ปี ในระหว่างนั้นเมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๓๔ เจ้าชาเรวิช รัชทายาทประเทศรัสเซีย (ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็น พระเจ้านิโคลัส ที่ ๒) เข้ามาเฝ้า ถึงเดือนกรกฎาคมในปีนั้นพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้ตัวข้าพเจ้าเป็นราชทูตพิเศษไปเยี่ยมตอบเจ้าชาเรวิช แทนพระองค์ ดังได้เล่ามาแล้วในนิทานที่ ๕ เรื่องของประหลาดที่เมืองชัยบุรี^๑ ข้าพเจ้าไปยุโรปครั้งนั้นได้รับพระราชทานอนุญาตให้ไปยังประเทศอียิปต์และอินเดียเมื่อขากลับ เพื่อจะได้หาความรู้ประกอบกับที่ได้ไปเห็นในยุโรป มาทำการงานให้เป็นประโยชน์ด้วย ข้าพเจ้าก็ตั้งหน้าหาความรู้เรื่องที่จะเป็นประโยชน์แก่กระทรวงธรรมการตลอดทางที่ไปครั้งนั้น ข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปลายเดือนมีนาคม มาได้ถึง ๗ วัน ก็ออกประกาศพระบรมราชโองการตั้งเสนาบดีเป็น ๑๒ ตำแหน่ง ดังได้ทรงพระราชดำริไว้ แต่ตอนท้ายประกาศมีว่า โปรดให้เปลี่ยนตัวเสนาบดีบางคน เป็นต้น แต่เจ้าพระยารัตนบดินทร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งแก่ชรามากแล้ว โปรดให้ปลดออกรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ และทรงพระกรุณาโปรดให้ตัวข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ต่อไป

การที่ข้าพเจ้าต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าอยู่หัวมิได้ตรัสถามความสมัครของข้าพเจ้า หรือแม้แต่ตรัสบอกให้เตรียมตัวก่อน บางทีจะเป็นด้วยทรงสังเกตเห็นข้าพเจ้ารักกระทรวงธรรมการอยู่มาก ถ้าตรัสถามก็จะทูลขอตัวหรือขอให้ผ่อนผันไปต่างๆ จึงตรัสสั่งโดยไม่ไต่ถามทีเดียว แต่เมื่อมีพระบรมราชโองการประกาศเป็นเด็ดขาดเช่นนั้นแล้ว ข้าพเจ้าก็ต้องย้าย

^๑ ดูในเรื่องนิทานโบราณคดี ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ไปตามรับสั่งทั้งไม่ได้เตรียมตัว มีแต่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ^๑ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เวลานั้นเป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ ซึ่งเป็นเลขานุการประจำตัวติดไปด้วยคนเดียวแต่ต่อมาในเดือนเมษายนนั่นเอง

วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในทึรโหลฐาน ข้าพเจ้าได้โอกาสจึงกราบบังคมทูลปรับทุกข์ว่าตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าก่อสร้างกระทรวงธรรมการมา ใจข้าพเจ้าฝังอยู่แต่ในราชการกระทรวงนั้น นึกว่าถ้าโปรดให้อยู่ในกระทรวงธรรมการต่อไปคงจะสามารถจัดให้ได้ดี แต่ราชการกระทรวงมหาดไทยข้าพเจ้าไม่ได้เคยเอาใจใส่ศึกษามาแต่ก่อน ทราบแต่ว่าเป็นกระทรวงใหญ่ การงานยากกว่ากระทรวงธรรมการมาก ตัวข้าพเจ้าไม่รู้ราชการกระทรวงมหาดไทยไปบังคับบัญชาการ เกรงจะไม่ดีดังพระราชประสงค์ ถ้าไปพลาดพลั้งลงอย่างไรรีก็จะเสียพระเกียรติยศ ซึ่งทรงเลือกสรรเอาตัวข้าพเจ้าไปว่าราชการกระทรวงมหาดไทย จึงวิตกนัก

พระเจ้าอยู่หัวตรัสตอบว่าในส่วนพระองค์ก็ทรงเชื่อแน่ว่าข้าพเจ้าคงจะสามารถจัดกระทรวงธรรมการให้ได้ดี แต่การบ้านเมืองซึ่งสำคัญกว่านั้นยังมีอยู่ บางทีข้าพเจ้าจะยังมิได้คิดไปถึงด้วยต่างประเทศกำลังตั้งท่าจะรุกเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราประมาทไม่จัดการบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ปล่อยให้หละหลวมอย่างเช่นเป็นอยู่เข้าไป เห็นจะมีภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจจะถึงเสียอิสรภาพของเมืองไทยก็เป็นได้ ถ้าบ้านเมืองเสียอิสระแล้วกระทรวงธรรมการจะดีอยู่ได้หรือ การรักษาพระราชอาณาเขตด้วยการจัดปกครองหัวเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยจึงเป็นการสำคัญกว่ามาก การนั้นตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยยิ่งกว่ากระทรวงอื่น เพราะหัวเมืองทั้งปวงขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยโดยมาก ได้ทรงพิจารณาหาตัวผู้ซึ่งจะ

^๑ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการได้ดังพระราชประสงค์มานานแล้ว ยังหาไม่ได้ จนทรงสังเกตเห็นว่าความสามารถของข้าพเจ้าเหมาะสมแก่ตำแหน่งนั้น จึงได้โปรดให้ย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งข้าพเจ้ามีความวิตกเพราะยังไม่คุ้นเคยกับราชการกระทรวงมหาดไทยนั้นก็เป็นธรรมดา แต่พอจะทรงช่วยได้ตัวข้าพเจ้าก็เคยนั่งในที่ประชุมเสนาบดี คงได้สังเกตเห็น ว่าพระองค์ต้องทรงเป็นภาระในราชการกระทรวงมหาดไทยยิ่งกว่ากระทรวงอื่นอยู่เสมอ จนทรงคุ้นเคยมานานแล้ว ถ้าข้าพเจ้ามีความลำบากอย่างไรก็ให้ทูลปรึกษาหารือเป็นส่วนตัวได้ตามใจ อีกโสดหนึ่งนอกจากขอเรียนพระราชปฏิบัติตามทางราชการจะทรงพระกรุณาโปรดช่วยแนะนำและอุดหนุนทุกอย่าง อย่างวิติกเลยม

เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังพระบรมราชาธิบาย และพระเจ้าอยู่หัวทรงยังเป็นครูเช่นนั้น ก็อุ่นใจ คลายความวิตก จึงกราบทูลรับ ว่าจะพยายามสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์โดยเต็มกำลัง และสติปัญญา ขอพระราชทานพรไว้อย่างหนึ่งแต่ว่า ถ้าพระราชดำริเห็นว่าข้าพเจ้าจะทำการไปไม่สำเร็จ ขอให้ได้กลับไปรับราชการกระทรวงธรรมการตามเดิม ก็ทรงสัญญาตามประสงค์ เรื่องที่ข้าพเจ้าจะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีดังเล่ามานี้

กระทรวงมหาดไทยเป็นอย่างไรในเวลาเมื่อข้าพเจ้าไปเป็นเสนาบดีก็น่าเล่าเข้าในเรื่องโบราณคดี จะเล่าเรื่องศาลาลูกขุนอันเป็นสำนักงานของกระทรวงมหาดไทยก่อน แล้วจะเล่าถึงพนักงานประจำการในศาลาลูกขุนและกระบวนที่ทำการงานในกระทรวงมหาดไทยตามแบบเก่าต่อไปโดยลำดับ

สถานที่เรียกว่า “ศาลาลูกขุน” นั้น แต่เดิมมี ๓ หลัง ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา หลังหนึ่งอยู่นอกพระราชวัง (ว่าอยู่ใกล้ๆ กับหลักเมือง) เป็นสถานที่สำหรับประชุมข้าราชการฝ่ายตุลาการชั้นสูง ซึ่งเรียกรวมกันว่า “ลูกขุน ณ ศาลหลวง” นั้งพิพากษาคดีเป็นทำนอง

อย่างศาลสถิตยุติธรรม ศาลาลูกขุนอีก ๒ หลังอยู่ในพระราชวัง จึงเป็นเหตุให้เรียกต่างกันว่า “ศาลาลูกขุนนอก” และ “ศาลาลูกขุนใน” ศาลาลูกขุนในเป็นสถานที่สำหรับประชุมข้าราชการชั้นสูงฝ่ายธุรการ ซึ่งเรียกรวมกันว่า “ลูกขุน ณ ศาลา” หลังหนึ่งซึ่งอยู่ข้างซ้าย สำหรับประชุมข้าราชการพลเรือนซึ่งอยู่ในปกครองของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยด้วยเป็นสมุหนายกหัวหน้าข้าราชการพลเรือน อีกหลังหนึ่งซึ่งอยู่ข้างขวา สำหรับประชุมข้าราชการทหาร ก็อยู่ในปกครองของเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ด้วยเป็นหัวหน้าข้าราชการทหารเช่นเดียวกัน

ตัวศาลาลูกขุนเป็นศาลาใหญ่ชั้นเดียว ได้ยินว่าเมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นเครื่องไม้ มาเปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูนในรัชกาลที่ ๓ ทั้ง ๒ หลัง ในศาลาลูกขุนตอนข้างหน้าทางฝ่ายเหนือเปิดโถงเป็นที่ประชุมข้าราชการและใช้เป็นที่พักเมืองประเทศราชหรือแขกเมืองต่างประเทศพักเมื่อก่อนเข้าเฝ้า และเลี้ยงแขกเมืองที่นั่นด้วย แต่มีฝาไม้ประจันห้องกันสักระหว่างเอาตอนข้าง หลังศาลาทางฝ่ายใต้เป็นห้องสำนักงานกระทรวงมหาดไทยหลัง ๑ กระทรวงกลาโหมหลัง ๑ อย่างเดียวกัน แต่ไม่ได้เป็นสำนักงานทุกอย่างของกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม เพราะหน้าที่สองกระทรวงนั้นมีเป็น ๓ แผนก

แผนกที่ ๑ คือหน้าที่อัครมหาเสนาบดีที่ต้องสั่งการงานต่างๆ แก่กรมอื่นให้ทันราชการ อันนี้เป็นมูลที่ต้องมีสำนักงานและมีพนักงานประจำอยู่ในพระราชวังเสมอ ทั้งกลางวันและกลางคืน

แผนกที่ ๒ การบังคับบัญชาหัวเมือง ที่จริงโดยลำพังงานไม่จำเป็นต้องทำที่ศาลาลูกขุน แต่หากการบังคับบัญชาหัวเมืองต้องใช้ผู้ชำนาญหนังสือสำหรับพิจารณาไต่ถามและเขียนท้องตราสั่งราชการหัวเมืองกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม มีหัวพันนายเวรและเสมียนซึ่งชำนาญหนังสือสำหรับเขียน บัตรหมายประจำอยู่ที่ศาลาลูกขุน จึงให้พวกที่ชำนาญหนังสือนั้นทำการงานในแผนกบังคับบัญชาการ

หัวเมืองด้วย

แผนกที่ ๓ เป็นฝ่ายตุลาการ ด้วยกระทรวงมหาดไทยและกลาโหมเป็นศาลอุทธรณ์ความ หัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับบัญชา มีขุนศาลตุลาการตลอดจนเรือนจำสำหรับการแผนกนั้นต่างหาก จึงต้องตั้งศาลที่บ้านเสนาบดีและหาที่ตั้งเรือนจำแห่งใดแห่งหนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เรือนจำของกระทรวงนั้นตั้งอยู่ริมกำแพงหน้าพระราชวังตรงหลังหอรัษฎากรพิพัฒน์ออกไป แต่จะตั้งที่ตรงนั้นมาแต่เมื่อใดหาทราบไม่ ถึงกระทรวงอื่นๆ แต่ก่อนก็มีหน้าที่ทางตุลาการต้องชำระคดีอันเนื่องต่อกระทรวงนั้นๆ แต่ตั้งศาลและสำนักงานกระทรวงที่บ้านเสนาบดีด้วยกัน เพราะฉะนั้นแต่ก่อนมาเสนาบดีจึงบัญชาการกระทรวงที่บ้าน แม้มีสำนักงานอยู่ที่อื่น เช่นกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม ก็ไม่ไปนั่งบัญชาการที่สำนักงาน เจ้าหน้าที่ในกระทรวงต้องไปเสนอราชการและรับคำสั่งเสนาบดีที่บ้านเป็นนิจ

แต่ตามประเพณีเดิม ข้าราชการกระทรวงต่างๆ ตั้งแต่เสนาบดีลงมา ได้รับเบี้ยหวัดประจำปีกับค่าธรรมเนียมต่างๆ ในการที่ทำ เป็นผลประโยชน์ในตำแหน่ง หาได้รับเงินเดือนไม่

อนึ่ง แต่ก่อนมาการพระคลังกับการที่เกี่ยวกับการต่างประเทศ (อันเรียกว่ากรมท่า) รวมอยู่ในกระทรวงเดียวกัน **เจ้าพระยาพระคลัง** เสนาบดีจตุสดมภ์เป็นหัวหน้า

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ โปรดให้แยกการพระคลังจากกรมท่ามาจัดเหมือนเป็นกระทรวงหนึ่งต่างหาก ตั้งสำนักงาน ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ จัดระเบียบในสำนักงานแบบออฟฟิศอย่างฝรั่ง ขึ้นเป็นกระทรวงแรก คือให้บรรดาผู้มีตำแหน่งในหอรัษฎากรพิพัฒน์ รับเงินเดือนแทนค่าธรรมเนียมอย่างแต่ก่อน และต้องมาทำงาน ณ สำนักงานตามเวลาเสมอทุกวันทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ยกเว้นแต่**สมเด็จเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบวรราชปักษ์** เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมพระ

ซึ่งเป็นอธิบดีพระองค์เดียว เห็นจะเป็นเพราะทรงพระราชดำริว่าท่าน
ทรงบัญชาการอยู่ทั้งกระทรวงวังและกระทรวงพระคลัง โปรดอนุญาต
ให้ทรงบัญชาการที่วังอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นระเบียบสำนักงาน
ที่ใช้ในหอรัษฎาฯ จึงยังเป็นอย่างเก่าเจืออยู่บ้าง

จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระกรุณาโปรดให้**สมเด็จพระยา
เทววงศ์วโรปการ** เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นเสนาบดี
กรมท่า ท่านกราบทูลขอให้มีสำนักงานกระทรวง อย่ายึดต้องว่าราชการ
ที่วัง จึงขอพระราชทานวังสราญรมย์ให้เป็นสำนักงานกระทรวง ให้
เรียกว่า**กระทรวงว่าการต่างประเทศ**แต่นั้นมา สมเด็จพระยา
เทววงศ์ฯ เป็นเสนาบดีที่มาประจำทำงาน ณ สำนักงานทุกวันเหมือนกับ
ผู้น้อย ทั้งเป็นเสนาบดีแรกที่ได้รับแต่เงินเดือนเหมือนกับคนอื่น
อันมีหน้าที่ในสำนักงานกระทรวง

ต่อนั้นมาอีกสักก็ปีข้าพเจ้าจำไม่ได้และไม่มီးอะไรจะสอบ
เมื่อเขียนนิทานนี้ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้จัดกระทรวง
มหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมเป็นแบบใหม่เหมือนเช่นได้จัดกระทรวง
พระคลังกับกระทรวงต่างประเทศมาแล้ว จึงโปรดให้รื้อศาลาลูกขุนใน
ทั้ง ๒ หลังลงสร้างใหม่ ทำเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลังเรียงกัน มีมุขกระสัน
ทั้งข้างหน้าข้างหลังเชื่อมตึก ๓ หลังนั้นให้เป็นหมู่เดียวกัน ดังปรากฏ
อยู่บัดนี้ ตึกหลังข้างซ้ายที่ริมประตูสุวรรณบริบาลสร้างตรงศาลาลูกขุน
เดิมของกระทรวงมหาดไทย ตึกหลังข้างขวาที่สร้างตรงศาลาลูกขุน
เดิมของกระทรวงกลาโหม มีประตูเข้าทางด้านหน้าร่วมกันตรงตึก
หลังกลางซึ่งสร้างขึ้นใหม่สำหรับเป็นที่ประชุม และมีประตูเข้าแยกกัน
ทางด้านหลังอีกทางหนึ่ง เมื่อสร้างตึกสำเร็จแล้วกระทรวงมหาดไทย
ก็ขึ้นอยู่ติดกับมุขกระสันทางฝ่ายซ้ายเป็นสำนักงาน กระทรวงกลาโหม
ขึ้นอยู่ทางฝ่ายขวาเป็นสำนักงานเช่นเดียวกัน แต่ขึ้นอยู่ที่ตึกหลังกลาง
ซึ่งเกิดขึ้นใหม่นั้น มหาดไทยกับกลาโหมมีรูที่จะแบ่งกันอย่างไร กระทรวง
วังเลยขอเอาเป็นคลังกรมราชอาสน์ที่เก็บโต๊ะเก้าอี้สำหรับใช้ราชการ

ลั่นกุญแจเสียทั้ง ๒ ชั้น

เมื่อกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหม ขึ้นอยู่ศาลาลูกขุนใหม่แล้ว ข้าราชการที่มีตำแหน่งประจำทำงานในสำนักงานลูกขุนทั้ง ๒ กระทรวง ได้รับเงินเดือนเหมือนอย่างกระทรวงพระคลัง และกระทรวงการต่างประเทศ ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม จึงได้ผลประโยชน์ต่างกันเป็น ๒ พวกๆ ที่ประจำทำงานอยู่ในศาลาลูกขุนได้เงินเดือน แต่พวกที่ทำงานอยู่ที่อื่น เช่น ขุนศาล ตุลาการศาลอุทธรณ์ความหัวเมือง ซึ่งตั้งศาลอยู่ที่บ้านเสนาบดี คงได้ค่าธรรมเนียมเป็นผลประโยชน์อยู่อย่างเดิม เพราะไม่ได้เข้ามานั่งประจำทำงานในศาลาลูกขุน

ตัวข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนแรกที่ได้รับแต่เงินเดือน ไม่ได้ค่าธรรมเนียมเหมือนท่านแต่ก่อน แต่เมื่อกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมขึ้นทำงานบนศาลาลูกขุนใหม่แล้ว ไม่มีใครในกระทรวงทั้ง ๒ นั้นคิดหรือสามารถจะแก้ไขระเบียบให้เจริญทันสมัยได้ ก็คงทำการงานอยู่ตามแบบเดิม เหมือนเช่นเคยทำที่ศาลาลูกขุนเก่าสืบมาจนข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าจึงได้เห็นแบบเก่าว่าทำกันมาอย่างไร

ข้าราชการที่เป็นพนักงานประจำทำการในศาลาลูกขุนนั้น ปลัดทูลฉลองหรือข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้ทำการในหน้าที่ปลัดทูลฉลองเป็นตัวหัวหน้า รองลงมามีข้าราชการชั้นสัญญาบัตรเป็นพระเป็นหลวงเป็นผู้ช่วยสักสามสี่คน ต่อนั้นลงมาถึงชั้นเสมียนพนักงาน

ในชั้นเสมียนพนักงานมีนายเวร ๔ คนรับประทวนเสนาบดีตั้งเป็นที่ “นายแคว่นคชสาร” คนหนึ่ง “นายชำนาญกระบวน” คนหนึ่ง “นายควรรู้สัตว์” คนหนึ่ง “นายรัตตรวพล” คนหนึ่งได้ว่ากล่าวเสมียนทั้งปวง นายเวร ๔ คนนั้นกลวงวันมาทำงานในศาลาลูกขุนด้วยกันทั้งหมด เวลากลางคืนต้องผลัดเปลี่ยนกันนอนค้างอยู่ที่ศาลาลูกขุน สำหรับทำราชการที่จะมาในเวลาค่ำครวละ ๑๕ วัน เวียนกันไป

เรียกว่า “อยู่เวร” ตำแหน่งหัวหน้าจึงได้ชื่อว่า “นายเวร” แต่หน้าที่นายเวรไม่แต่สำหรับทำราชการที่มีมาในเวลาค่าเทอนั้น บรรดาราชการที่มาถึงกระทรวงมหาดไทย จะมีมาในเวลากลางวันหรือกลางคืนก็ตาม ถ้ามาถึงกระทรวงในเวร ๑๕ วันของใคร นายเวรนั้นก็ต้องเป็นเจ้าหน้าที่ทำเรื่องนั้นตั้งแต่ต้นไปจนสำเร็จ ดังจะพรรณนาให้เห็นเมื่อกล่าวถึงกระบวนทำงานต่อไปข้างหน้า

ยังมีพนักงานอีกกรมหนึ่งทำงานอยู่ในศาลาลูกขุนเรียกว่า “กรมเงินส่วย” (หรืออะไรข้าพเจ้าจำไม่ได้แน่) แต่เป็นกรมตั้งขึ้นใหม่เมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีไม่นานนัก เดิมในกระทรวงมหาดไทยและกลาโหมมีตำแหน่งหัวพัน กระทรวงละ ๔ คน หัวพันมหาดไทย “พันพุดนุราช” คนหนึ่ง “พันจันทุมาศ” คนหนึ่ง “พันภานุราช” คนหนึ่ง “พันเกาอัศวราช” คนหนึ่ง เป็นเจ้าหน้าที่ในการกะเกณฑ์คนเมื่อมีราชการเกิดขึ้น และเป็นผู้ตรวจการที่มหาดไทยสั่งให้กรมอื่นๆ ทำตามหมายกระทรวงวังดังกล่าวมาแล้ว

พันพุดนุราชเป็นผู้เกณฑ์คน หรือเรียกเงินชำระราชการมาจังกคนไปทำการ ทางกระทรวงกลาโหมก็มี “พันเทพราช” เป็นเจ้าหน้าที่อย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นเงินจึงผ่านมือพันพุดฯ และพันเทพราชมากเมื่อกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ แต่ยังไม่ได้รับกรมเป็นรองอธิบดีกระทรวงพระคลังทูลขอให้ตั้งกรมเงินส่วยขึ้นทั้งในกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม พันพุดนุราชได้เลื่อนขึ้นเป็นพระวรพุลโกศัย ตำแหน่งเจ้ากรมในกระทรวงมหาดไทย พันเทพราชได้เลื่อนขึ้นเป็นพระอุทัยเทพธน ตำแหน่งเจ้ากรมในกระทรวงกลาโหมสำหรับเร่งเงินค่าส่วยตามหัวเมืองส่งพระคลัง ได้รับเงินเดือนทั้ง ๒ กรม

บรรดาข้าราชการที่มีหน้าที่ทำงานในศาลาลูกขุน ล้วนอยู่ในบุคคล ๒ จำพวก **จำพวกหนึ่ง** เกิดในตระกูลของข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงมหาดไทยถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ได้เฝ้าแทนในท้องพระโรงจนรู้ราชการงานเมืองบ้างแล้ว ได้รับสัญญาบัตรเป็นขุนนางอยู่กรมอื่น

ก่อนบ้าง ตรงมาเป็นขุนนางในกระทรวงมหาดไทยบ้าง ต่อไปได้เป็น
เจ้าบ้านพานเมืองก็มีรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยจนแก่เฒ่า
ก็มีอีกจำพวกหนึ่งเป็นแต่ลูกคฤหบดีซึ่งสมัครเข้าเฝ้ารับราชการใน
กระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ยังเป็นเด็กหนุ่ม ฝากตัวเป็นศิษย์ให้นายเวร
ใช้สอยและฝึกหัดเป็นเสมียนมาแต่ก่อน จนมีความรู้ได้เลื่อนตำแหน่ง
ขึ้นโดยลำดับความสามารถจนได้เป็นรองนายเวรและนายเวร นายเวร
ล้วนขึ้นจากคนจำพวกเสมียนทั้งนั้น จึงชำนาญงานการใน
กระทรวงยิ่งกว่าพวกผู้ดีที่ได้เป็นขุนนางโดยสกุล แต่จำพวกนี้น้อยตัว
ที่จะได้รับสัญญาบัตรเป็นขุนนาง ถึงกระนั้นนายเวรบางคนได้เป็น
ข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงมหาดไทยถึงชั้นพระยาพานทองก็มี
จะยกตัวอย่างที่ฉันรู้จักตัว เช่น พระยาจำแสนยบดี (ขลิบ) และพระยา
ราชวรานุกุล (อ่วม) เป็นต้น พระยาจำแสนยบดี (ไทย)^๒ ก็ขึ้นจาก
จำพวกเสมียน เคยเป็นนายเวรมาก่อนเหมือนกัน

พิเคราะห์ดูเห็นจะเป็นพิธีมีมาแต่โบราณที่กระทรวงต่างๆ ต้อง
หัดใช้คนในกระทรวงเอง แม้กระทรวงอื่นก็คงเป็นเช่นเดียวกัน การที่
รับคนแปลกหน้าเรียนมาจากที่อื่นเพิ่งเกิดขึ้นเมื่อมีกระทรวงเสนาบดี
๑๒ กระทรวงแล้ว ดังได้พรรณนามาในนิทานที่ ๑๔ เรื่องโรงเรียน
มหาดเล็กหลวง^๑

กระบวนการทำงานในกระทรวงมหาดไทยตามแบบเก่านั้น ถ้า
หนังสือราชการจะเป็นจดหมายในกรุงฯ ก็ดี หรือใบบอกหัวเมืองก็ดี
มาถึงศาลาลูกขุนในเวลาเวรของใคร เปรียบว่าเป็นเวรนายแก้วน นาย
แก้วนก็เป็นผู้รับหนังสือนั้น แม้เป็นหนังสือของตัวบุคคลเช่น สลัก
หลังซองถึงปลัดทูลฉลอง เป็นต้น ก็ส่งไปให้ผู้นั้นทั้งผนึก ถ้าเป็นใบบอก
ถึงกระทรวงอันเรียกว่า “วางเวรกระทรวงมหาดไทย” นายแก้วนก็

^๑ ในเรื่องนิทานโบราณคดี

^๒ พระยาจำแสนยบดี ต่อมาเป็น พระยาพฤตมาธิบดี

ผนึกออกอ่าน แล้วนำขึ้นเสนอต่อปลัดทูลฉลองให้พิจารณาก่อน ถึงวันต่อมาเวลาเช้าปลัดทูลฉลองกับนายแคว่นเอาใบบอกนั้น กับทั้งหนังสือซึ่งปลัดทูลฉลองเห็นว่าเสนาบดีจะต้องสอบประกอบกันไปยังบ้านเสนาบดี เมื่อนายแคว่นคชสารอ่านใบบอกเสนอแล้ว เสนาบดีก็มีบัญชาสั่งให้ทำอะไรๆ ถ้าเป็นเรื่องเพียงจะต้องมีท้องตราตอบหรือสั่งราชการอันอยู่ในอำนาจเสนาบดีก็ให้ปลัดทูลฉลองรับบัญชามาให้ข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ซึ่งเป็นพนักงานร่างหนังสือร่างตราขึ้นแล้วให้นายแคว่นเอาไปเสนอเสนาบดีให้ตรวจแก้ไขก่อน ถ้าเป็นแต่ท้องตราสามัญมีแบบแผนอยู่แล้ว ก็ให้นายแคว่นร่างให้เสร็จไป ไม่ต้องเอาร่างไปอ่านเสนอ แล้วให้เสมียนเวรนายแคว่นเขียนลงกระดามอบให้เสมียนตราเอาไปประทับตราที่บ้านเสนาบดีและส่งไป ต้นหนังสือทั้งปวงในเรื่องนั้น นายแคว่นอันเป็นนายเวรที่ทำการเป็นพนักงานรักษาไว้ในกระทรวงต่อไป มักเก็บไว้บนเพดานศาลาลูกขุนเป็นมัดๆ ไม่ได้เรียบเรียงเรื่องเป็นลำดับ ถึงกระนั้นเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีตรวจพบใบบอกเก่าแต่ในรัชกาลที่ ๔ ยังอยู่เป็นอันมาก

ถ้าใบบอกฉบับใดที่จะต้องกราบบังคมทูล เสนาบดีก็สั่งให้ปลัดทูลฉลองคัดความขึ้นกราบบังคมทูล ลักษณะคัดความอย่างนั้นเรียกว่า “คัดทูลฉลอง” คือเก็บแต่เนื้อความใบบอก แต่ต้องระวังมิให้ผิดเพี้ยนบกพร่องขึ้นกราบบังคมทูล

วิธีกราบบังคมทูลนั้น ตามประเพณีโบราณซึ่งยังใช้มาจนในรัชกาลที่ ๓ อันพึงเห็นได้ในหนังสือ “จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ” ซึ่งหอสมุดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยปรกติเจ้าแผ่นดินเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงวันละ ๒ ครั้งเป็นนิจ เสด็จออกเวลาเช้าทรงว่าราชการฝ่ายตุลาการคือพิพากษาฎีกาของราษฎรเป็นต้น เสด็จออกเวลาค่ำทรงว่าราชการบ้านเมือง เมื่อเสนาบดีเจ้ากระทรวงทูลเบิกแล้ว ปลัดทูลฉลองอ่านใบบอกที่คัดแล้วตรัสสั่งให้ทำอะไร ปลัดทูลฉลองก็เป็นผู้จดจำกระแสรับสั่งมาจัดการ ถ้าเป็นราชการสำคัญโปรดให้นำ

ร่างตราขึ้นถวายทรงตรวจแก้ก่อน และแก้ไขตามรับสั่งในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนเมื่ออ่านใบบอก

ราชการแผ่นดินทำการเปิดเผยตั้งพรรณนามา จึงถือกันว่าท้องพระโรง เป็นที่ศึกษาราชการทั้งปวงอันมีตำแหน่งเฝ้าในท้องพระโรง

แต่ต่อมาข้าพเจ้าเข้าใจว่าในรัชกาลที่ ๔ เมื่อมีกิจเกี่ยวข้องกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศมากขึ้นจึงเริ่มกำหนดราชการเป็น ๒ ประเภทต่างกัน คือ**ราชการอันควรเปิดเผย**ประเภท ๑ **ราชการอันไม่ควรเปิดเผย**ประเภท ๑ อ่านใบบอกกราบทูลในเวลาเสด็จออกขุนนางแต่ราชการประเภทเปิดเผย ถ้าเป็นราชการประเภทไม่เปิดเผยให้ทำเป็นจดหมายบันทึกทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าจะทรงปรึกษาหารือเสนาบดีคนไหน ก็มีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้าในที่โหล้นเมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก เคยเห็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นสมุหพระกลาโหมเข้าเฝ้าอย่างนั้นเนืองๆ จดหมายบันทึกที่คัดเขียนในสมุดดำเหมือนอย่างใบบอก ที่อ่านในท้องพระโรง แต่มีดินสอขาวเหน็บไปกับใบปกสมุดสำหรับทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ ตรัสสั่งแล้วส่งกลับออกมาวิธีกราบทูลราชการหัวเมืองจึงเกิดเป็น ๒ อย่าง คือ อ่านกราบทูลในเวลาเสด็จออกขุนนางอย่าง ๑ กับเขียนเป็นจดหมายบันทึกทูลเกล้าฯ ถวายอย่าง ๑ ต่อมาขนบธรรมเนียมในราชสำนักเปลี่ยนมาโดยลำดับด้วยพระเจ้าอยู่หัวมีราชกิจอย่างอื่นมากขึ้น ไม่มีเวลาจะเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงได้วันละ ๒ ครั้งเหมือนอย่างโบราณ ราชการต่างๆ ที่เจ้ากระทรวงกราบบังคมทูลจึงใช้เป็นจดหมาย และด่ารัสสั่งด้วยลายพระหัตถ์เลขามากขึ้น

ถึงรัชกาลที่ ๕ ประเพณีที่เสด็จออกขุนนางเสด็จออกแต่เวลาบ่ายวันละครั้งเดียว และไม่มีการศึกษาหารือราชการในเวลาออกขุนนางเหมือนอย่างแต่ก่อน เสนาบดีก็เลยไม่เข้าไปเฝ้าในเวลาเสด็จออกขุนนาง การอ่านใบบอกหัวเมืองกราบทูลก็กลายเป็นแต่อย่างพิธี

เพื่อรักษาขนบธรรมเนียมเดิมไว้ อ่านกราบทูลแต่ใบบอกราชการอย่าง
จืดๆ เช่นข่าวโจรผู้ร้ายหรือรายงานน้ำฝนต้นข้าว เป็นต้น เหมือนกันทั้ง
กระทรวงมหาดไทยและกลาโหม กรมท่า ส่วนราชการที่เคยทำจดหมาย
บันทึบทูลเกล้าฯ ถวายถึงตอนนี้กระทรวงกลาโหม กรมท่า เปลี่ยน
เป็นกราบทูลด้วยจดหมายเขียนกระดาษฝรั่ง แต่กระทรวงมหาดไทย
คงเขียนในสมุดคำอยู่ตามประเพณีเดิม จึงแปลกกับกระทรวงอื่นมี
อยู่แต่กระทรวงเดียว จนในกรมราชเลขาธิการเรียกว่า **“หีบขมปัง”**
ของกระทรวงมหาดไทย เพราะห่อสมุดซึ่งส่งเข้าไปถวายได้ขนาดกับ
หีบขมปังที่ขายในท้องตลาด ไซ้แต่เท่านั้นความที่เขียนในบันทึกก
คงเป็นอยู่เหมือนใบบอกเช่นอ่านกราบทูล ในท้องพระโรงแต่โบราณ
ก็กลายเป็นขอเรียนพระราชปฏิบัติ เหมือนอย่างทูลถามว่า **“จะโปรด
ให้ทำอะไร”** ไปทุกเรื่อง จนพระเจ้าอยู่หัวตรัสกันว่ากระทรวงมหาด
ไทยกลายเป็นกรมไปรษณีย์ไปเสียแล้ว มีราชการอะไรก็เกณฑ์ให้ทรง
พระราชดำริวินิจฉัยเสียทั้งนั้น ไม่ช่วยคิดอ่านบ้างเลย แต่ก็ไม่ตรัสสั่ง
ให้แก้ไขอย่างไร คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเป็นยุติแล้วว่าจะหา
คนสมัยใหม่เป็นเสนาบดีให้พ้นราชการมหาดไทยทั้งกระทรวงทีเดียว

เมื่อแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดูเหมือน
คนทั้งหลายทั้งที่อยู่ในกระทรวงมหาดไทยและอยู่นอกกระทรวง
มหาดไทย จะคอยดูกันมากกว่าข้าพเจ้าจะไปทำอะไร บางทีจะมีมาก
ที่คาดกันว่า พอข้าพเจ้าไปถึงก็คงจัดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในทันที
ตามประสาคนหนุ่มและได้เคยจัดการอย่างใหม่มาหลายแห่งแล้ว แต่
ตัวข้าพเจ้าเองมีความวิตกมากด้วยยังไม่รู้ราชการกระทรวงมหาดไทย
และยังไม่รู้จักข้าราชการกระทรวงมหาดไทยทั้งที่ในกรุงเทพฯ และตาม
หัวเมืองอยู่โดยมาก เห็นว่าคงต้องศึกษาหาความรู้ราชการกระทรวง
มหาดไทยเสียก่อน เมื่อรู้แล้วจึงค่อยคิดอ่านจัดการงานต่อไป

ก็และการศึกษาหาความรู้นั้นจำจะต้องอาศัยใต้ถามข้าราชการ
ผู้ใหญ่ในกระทรวงที่เคยทำการงานชานีชานาญมาแต่ก่อน ในเวลา

นั้นข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงมหาดไทยรองแต่เสนาบดีลงมา มี **พระยามหาอำมาตย์** (หรุ่น ศรีเพ็ญ) สมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ กับ **เจ้าพระยาศรีธรรมราช** (เวก บุญยรัตพันธุ์) เมื่อยังเป็นพระยาราชวรานุกูล ปลัดทูลฉลอง แต่ปลดออกรับบำนาญแล้วทั้ง ๒ คน คงแต่**พระยาราชวรานุกูล** (อ่วม) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ ปลัดบัญชาว่าที่ปลัดทูลฉลอง เป็นหัวหน้าข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าจึงอาศัยใต้ถ่มแบบแผนกระบวนราชการกระทรวงมหาดไทย มาตั้งแต่แรก

ตรงนี้อาจจะพรรณนาคุณของพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) ซึ่งได้มีต่อตัวข้าพเจ้าลงไว้ให้ปรากฏ ตัวท่านกับข้าพเจ้าได้คุ้นเคยจนชอบกันอยู่แล้วตั้งแต่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่จะเป็นเพราะความอารีโดยมีไมตรีจิตในส่วนตัวก็ตาม หรือเพราะท่านมีความรักดีต่อราชการบ้านเมืองก็ตาม สังเกตเห็นได้ว่าท่านเต็มใจช่วยจริงๆ เหมือนอย่างว่าตั้งใจประคับประคองข้าพเจ้ามาตั้งแต่แรก เป็นต้นว่าในเวลาข้าพเจ้าปรึกษาหารือการงาน ถ้าท่านไม่เห็นชอบด้วย ก็ทักท้วงและชี้แจงให้เห็นข้อขัดข้องตามความคิดของท่าน ไม่คล้อยตามด้วยเกรงใจข้าพเจ้า เวลาข้าพเจ้าถามแบบแผนหรือราชการซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ท่านก็พยายามชี้แจงให้ข้าพเจ้าเข้าใจ ไม่ปกปิดความรู้ความเห็นของท่าน เพราะฉะนั้นจึงได้รับความนับถือของข้าพเจ้าและทำการงานด้วยกันสนิทสนมยิ่งขึ้นด้วยโดยลำดับมา เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาราชวรานุกูล (เวก บุญยรัตพันธุ์) เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมราชในกระทรวงวัง ท่านก็ได้เลื่อนจากที่พระยาศรีสิงหเทพ ซึ่งเป็นพระยาราชวรานุกูล ปลัดทูลฉลองเต็มตำแหน่ง ทำราชการอยู่ด้วยกันกับข้าพเจ้า และเป็นผู้รักษาราชการแทนในเวลาข้าพเจ้าไปตามเสด็จหรือไปตรวจราชการหัวเมืองต่อมาอีกหลายปีจนท่านแก่ชรา จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ปลัดทูลฉลองไปรับบำนาญ ถึงเมื่อออกไปแล้วเวลามีการงานอันใดซึ่ง

จะช่วยข้าพเจ้าได้ ท่านก็ยังอุตส่าห์เข้ามาช่วยอยู่เสมอจนตลอดอายุ
ข้าพเจ้ายังคิดถึงคุณของพระยาราชวรานุกุล (อ่วม) อยู่ไม่ลืม

แต่ที่ที่ข้าพเจ้าคิดว่ายังไม่จัดการงานอย่างใด จนเรียนรู้
ราชการกระทรวงมหาดไทยเสียก่อนนั้น ไม่ได้ได้ดังคิด เพราะมี
การบางอย่างซึ่งจำเป็นต้องจัดตั้งแต่แรก ตามระเบียบกระทรวง
เสนาบดีที่ทรงจัดใหม่ ตัวข้าพเจ้าเป็นแต่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ไม่ได้เป็นสมุหนายก จึงต้องปลดการในหน้าที่สมุหนายกส่งไปกระทรวง
อื่น คือส่งการหมายสั่งราชการฝ่ายพลเรือนโอนไปยังกระทรวงวัง ซึ่ง
จะเป็นเจ้าหน้าที่หมายสั่งราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนต่อไปอย่าง
หนึ่ง ส่งศาลอุทธรณ์ความหัวเมืองกับทั้งเรือนจำโอนไปยังกระทรวง
ยุติธรรมที่ตั้งขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ระเบียบการในกระทรวงมหาดไทยเอง
ก็ต้องแก้ตั้งแต่แรกอย่างหนึ่ง คือสั่งให้เลิกประเพณีที่เจ้าหน้าที่ต้องไป
เสนอราชการที่บ้านเสนาบดี เพราะตัวข้าพเจ้าจะเข้าไปประจำทำงาน
ที่ศาลาลูกขุนทุกวันเหมือนกับคนอื่น และให้จัดห้องประชุมขึ้นที่ใน
ศาลาลูกขุนห้อง ๑ ถึงเวลากลางวันให้เจ้าหน้าที่นำหนังสือราชการไป
เสนอต่อข้าพเจ้าในที่ประชุมพร้อมกัน วันละครึ่งทุกวัน ในเวลาประชุม
นั้นข้าพเจ้าเชิญพระยาราชวรานุกุลให้นั่งอยู่ข้างตัวข้าพเจ้า เมื่อฟัง
ข้อราชการที่จะต้องมีคำสั่ง ข้าพเจ้าถามท่านก่อนว่าการเช่นนี้เคยสั่ง
กันมาอย่างไร หรือถ้าข้าพเจ้าสงสัยไม่รู้เค้ามูลของการนั้น ก็ถามให้
ท่านชี้แจงจนเข้าใจก่อน ถ้าเป็นการสามัญข้าพเจ้าเห็นว่าทำตามเดิม
ได้ไม่มีโทษก็สั่งให้ทำไปอย่างเดิม ถ้าเห็นว่าอาจจะมีได้มีเสีย ซึ่งจะต้อง
เลือกหาทางที่ถูก ข้าพเจ้าปรึกษาพระยาราชฯ ก่อน ถ้าเห็นพ้องกันก็
สั่งตามนั้น ถ้าเห็นต่างกันก็ปรึกษาชี้แจงกันต่อไปจนตกลง ถ้าไม่ตกลง
กันหรือเห็นว่าเป็นการสำคัญไม่ควรจะสั่งโดยพลการ ก็ให้นำความ
ขึ้นกราบบังคมทูลฯ “ขอเรียนพระราชปฏิบัติ” หรือกราบทูลหาหรือ
เป็นเรื่องส่วนตัวตามที่เห็นสมควร แต่ลักษณะขอเรียนพระราชปฏิบัติ
นั้นข้าพเจ้าสั่งให้เลิกวิธีเขียนบันทึกในสมุดดำอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็น

จดหมายซึ่งข้าพเจ้าร่างเองเป็นนิจ กราบทูลอย่างเล่าเรื่องคดีที่มีขึ้น แล้วกราบทูลวินิจฉัยตามความคิดของข้าพเจ้า และที่สุดกราบทูลว่า เห็นควรจะทำอย่างไรในจดหมายนำ ถ้าในใบบอกมีถ้อยคำควรพิจารณา ก็ให้คัดสำเนาใบบอกถวายด้วย ไม่ให้ทรงลำบากเหมือนแต่ก่อน ก็ขอบ พระราชอภัยด้วย

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อแรกข้าพเจ้าไปเป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ด้วยในวันแรกข้าพเจ้าไปนั่งว่าการ เจ้าพระยา รัตนบดินทร์ท่านให้เสมียนตราเชิญตราจักรกับตราราชสีห์สำหรับ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาส่งให้ข้าพเจ้าที่ศาลาลูกขุน ดวงตรารวมกันอยู่ในกล่องเงินใบหนึ่ง ดูเป็นของทำที่เชิงใหม่ไม่ วิเศษอันใด แต่เสมียนตราบอกว่ากล่องใส่ดวงตรานั้นเป็นของเสนาบดี ต้องหามาเมื่อแรกรับดวงตรา และครั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระ บำราบปรปักษ์เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงใช้กล่องกระ (หรือกล่องถมข้าพเจ้าจำไม่ได้แน่) ครั้นเจ้าพระยารัตนบดินทร์เป็น ตำแหน่ง เอากล่องเงินใบนี้มารับตราไปแต่แรก ขอให้ข้าพเจ้าหาอะไร มาใส่ดวงตรา จะได้คืนกล่องเงินให้เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ข้าพเจ้า ตอบว่าข้าพเจ้าไม่รู้ว่าเสนาบดีจะต้องหาอะไรมาใส่ตรา ไม่ได้เตรียม ไว้ จะทำอย่างไรดี ก็ขอยืมกล่องเงินของพระยารัตนบดินทร์ไว้ก่อน ไม่ได้หรือ เสมียนตราจึงบอกว่ามีเตียบประดับมุขของเก่าอยู่บนเพดาน ใบ ๑ ดูเหมือนจะเป็นของเดิมสำหรับใส่ตรา ข้าพเจ้าให้ไปหยิบลง มาดู เห็นลวดลายประดับมุขเป็นแบบเก่า ถึงชั้นรัชกาลที่ ๑ หรือที่ ๒ ก็ตระหนักใจว่าจริงดังว่า จึงสั่งให้กลับไปใช้เตียบใบนั้นใส่ตราตามเดิม แล้วสั่งให้เสมียนตราหากำปั่นเหล็กมาเก็บตราไว้ในศาลาลูกขุน จึงเป็น อันเลิกประเพณีที่เสนาบดีเอาตราตำแหน่งไปไว้ที่บ้านอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากการบางอย่างที่ได้กล่าวมา ข้าพเจ้าไม่เปลี่ยนแปลง อันใด ข้าราชการคนใดเคยมีหน้าที่ทำการอันใดก็ให้คงทำอยู่อย่าง เดิม ระเบียบการงานที่เคยทำมาอย่างใด เช่นทำการผลัดกันเป็นเวร

เป็นต้นก็ให้คงทำอยู่ตามเดิม เป็นแต่ข้าพเจ้าไปเที่ยวตรวจดูการและ
ไต่ถามเจ้าหน้าที่ตามห้องที่ทำงานเนื่องๆ ในไม่ช้าก็คุ้นกับข้าราชการ
ในกระทรวงทั้งหมดทั้งผู้ใหญ่ตลอดจนผู้น้อย ข้าพเจ้าศึกษาหาความรู้
กับทั้งบัญชาการมาด้วยกันราวสัก ๖ เดือน จนเห็นว่ามีความรู้ราชการ
มหาดไทยในกรุงเทพฯ สันทัดพอจะบัญชาการได้โดยลำพังตัวแล้ว จึง
เริ่มคิดศึกษาหาความรู้การปกครองหัวเมืองต่อไป แต่เห็นจำเป็นจะต้อง
ออกไปเที่ยวดูตามหัวเมืองเอง ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัว
ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย

ถึงเดือนตุลาคมข้าพเจ้าจึงขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ ในสมัย
นั้นยังไม่มีรถไฟสายเหนือ ต้องลงเรือเก๋งพ่วงเรือไฟไปตั้งแต่ออกจาก
กรุงเทพฯ ขึ้นไปทางเรือจนถึงอุดรดิตถ์ แล้วเดินบกไปเมืองสวรรคโลก
ลงเรือมาสุโขทัย แล้วเดินบกไปเมืองตาก ลงเรือล่องจากเมืองตากกลับ
ลงมาจนถึงเมืองอ่างทอง ขึ้นเดินบกไปเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุด แล้ว
กลับทางเรือมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม

ข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้นไปได้รับความรู้ประหลาดใจตั้งแต่
ไปถึงเมืองนครสวรรค์ ว่าเป็นครั้งแรกที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ขึ้นไปตรวจราชการหัวเมือง ด้วยเจ้าเมืองกรมการมักมากระซิบบถาม
พระยาวรพุฒิโกศัยซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในข้าราชการที่ไปกับข้าพเจ้าว่า มี
เหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นหรือ ข้าพเจ้าจึงขึ้นไปเมืองเหนือ แต่ก่อนมา
ต่อมีราชการสำคัญเกิดขึ้น เช่นเกิดทัพศึกเป็นต้น เสนาบดีจึงขึ้นไปเอง
พระยาวรพุฒิฯ บอกว่าที่ข้าพเจ้าไปเป็นแต่จะไปตรวจราชการตาม
หัวเมือง ไม่ได้มีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นดอก ก็มีใครมีใครเข้าใจ น่าจะ
พากันนึกว่า เพราะข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีแต่ยังหนุ่มผิดกับท่านแต่ก่อน
ก็เที่ยวชอกแซกไปตามคะนอง

แต่ความจริงปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าแต่ครั้งนั้นมาว่าที่เสนาบดีไป
เที่ยวตรวจราชการตามหัวเมือง เป็นประโยชน์อย่างสำคัญมากหรือจะ
ว่าเป็นการจำเป็นที่เดียวก็ได้ ต่อมาข้าพเจ้าจึงเที่ยวตรวจหัวเมืองเป็น

นิจสืบมากกว่า ๒๐ ปี จนตลอดสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ข้าพเจ้าไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ได้เห็นประเพณีการปกครองหัวเมืองอย่างโบราณที่ยังใช้อยู่หลายอย่าง ควรจะเล่าเข้าไปในโบราณคดีได้ แต่ต้องเล่าประกอบกับวินิจฉัยอันเป็นความรู้ซึ่งข้าพเจ้าได้ต่อเมื่อภายหลังด้วย จึงจะเข้าใจชัดเจน

การปกครองตามหัวเมืองสมัยนั้น ยังใช้วิธีเรียกในกฎหมายเก่าว่า “**กินเมือง**” อันเป็นแบบเดิม ดูเหมือนจะใช้เช่นเดียวกันทุกประเทศทางตะวันออกนี้ ในเมืองจีนก็ยังเรียกว่ากินเมืองตามภาษาจีน แต่ในเมืองไทยมาถึงชั้นหลังเรียกเปลี่ยนเป็น “**ว่าราชการเมือง**” ถึงกระนั้นคำว่า “**กินเมือง**” ก็ยังใช้กันในคำพูด และยังมีอยู่ในหนังสือเก่าเช่นกฎมนเทียรบาล เป็นต้น

วิธีปกครองที่เรียกว่ากินเมืองนั้น หลักเดิมคงมาแต่ถือว่าผู้เป็นเจ้าของเมือง ต้องทิ้งกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยการออกแรงช่วยทำการงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่นข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมิเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ ราษฎรมากด้วยกันช่วยคนละเล็กละน้อย เจ้าเมืองก็เป็นสุขสบาย รัฐบาลในราชธานีไม่ต้องเลี้ยงดู จึงให้ค่าธรรมเนียมในการต่างๆ ที่ทำในหน้าที่เป็นตัวแทนสำหรับใช้สอย กรมการซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองก็ได้รับผลประโยชน์ทำนองเดียวกัน เป็นแต่ลดลงตามศักดิ์

ครั้นจำเป็นรกาลนานมา ความเปลี่ยนแปลงในโลกียวิสัย ทำให้การเลี้ยงชีพต้องอาศัยเงินตรามากขึ้นโดยลำดับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพ จึงต้องคิดหาผลประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในทางอื่น เช่น ทำไร่นา ค้าขาย เป็นต้น ให้มีเงินพอใช้สอยอยู่เป็นสุขสบายเจ้าเมืองกรมการมีอำนาจที่จะบังคับ

บัญชาการต่างๆ ตามตำแหน่ง และตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์สะดวกดีกว่าบุคคลภายนอกเปรียบดั่งเช่น “ทำนา” ก็ได้อาศัย “บอกแขก” ขอแรงราษฎรมาช่วย หรือจะค้าขายเข้าหุ้นกับผู้ใด ก็อาจสงเคราะห์ผู้เป็นหุ้นให้ซื้อขายคล่องได้กำไรมากขึ้น แม้จนเจ้าภาชีนายอากรได้รับผูกขาดไปจากกรุงเทพฯ ถ้าให้เจ้าเมืองกรมการมีส่วนได้ด้วย ก็ได้รับความสงเคราะห์ให้เก็บภาษีอากรสะดวกขึ้น จึงเกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งราชการแทบทั่วไป เจ้าเมืองกรมการที่เกรงความผิดกระวังไม่หากินด้วยเบียดเบียนผู้อื่น ต่อเป็นคนโลกจึงเอาทุกอย่างสุดแต่จะได้ ก็มักมีภัยแก่ตัว ดังเช่นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งได้เล่าไว้ในนิทานที่ ๔ เรื่องห้ามเจ้ามิให้ไปเมืองสุพรรณ^๑

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น เจ้าเมืองที่ข้าพเจ้าไปพบโดยมากเป็น “ผู้ดีมีตระกูล” แต่มักเป็นชาวเมืองนั่นเอง ด้วยเป็นเทือกเถาเหล่ากอเจ้าเมืองคนก่อนๆ ซึ่งได้ทำราชการประกอบกับทำมาหากิน จนตั้งถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น มีลูกถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อนแล้ว ขอออกไปรับราชการบ้าง หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั่นเองบ้าง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการเป็นยกกระบัตรเป็นปลัด ใครดีก็ได้เป็นเจ้าเมือง ในที่สุดเป็นแล้วก็อยู่ในเมืองนั้นจนตลอดชีวิต ลูกหลานจึงมีกำลังพาหนะรับราชการสืบกันมา ข้าราชการที่ถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ หาใครมีใครสมัครออกไปรับราชการหัวเมืองไม่ เพราะเกรงความลำบากในการหาเลี้ยงตัวดังกล่าวมาแล้ว ถ้าเป็นผู้ไปจากที่อื่นก็ต้องมีทุนรอนของตัวเอง หรือมิฉะนั้นก็ต้องได้เป็นเชลย訴ของผู้มีกำลังพาหนะในเมืองนั้นจึงจะอยู่ได้ ยิ่งถึงชั้นกรมการชั้นรองลงไปต้องเลือกหาแต่ในพวกคฤหบดีในเมืองนั่นเองทั้งนั้นเพราะหาคนต่างถิ่นยาก

^๑ ในเรื่องนิทานโบราณคดี

ตามหัวเมืองในสมัยนั้น ประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลา
รัฐบาลตั้งประจำ สำหรับว่าราชการบ้านเมืองอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมือง
ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้านของตน เหมือนอย่าง
เสนาบดีเจ้ากระทรวงในราชธานีว่าราชการที่บ้านตามประเพณีเดิม
บ้านเจ้าเมืองติดกับบ้านของคนอื่นเพียงที่เรียกกันว่า “จวน” เพราะมี
ศาลาโถงปลูกไว้นอกรั้วข้างหน้าบ้านหลังหนึ่ง เรียกว่า “ศาลากลาง”
เป็นที่สำหรับประชุมกรรมการเวลามีการงาน เช่นรับท้องตราหรือปรึกษา
ราชการ เป็นต้น เวลาไม่มีการงาน ก็ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ
เห็นได้ว่าศาลากลางก็เป็นเค้าเดียวกับศาลาลูกขุนในราชธานีนั่นเอง
เรือนจำสำหรับขังนักโทษก็อยู่ในบริเวณจวนอีกอย่างหนึ่ง ไม่จำเป็น
จะต้องอยู่กับจวนเหมือนกับศาลากลาง

มีเรื่องปรากฏมาแต่ก่อน ว่าครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๙ ทอดพระเนตร
เห็นศาลากลางตามหัวเมืองขอมข่อ จนทรงสังเวชพระราชหฤทัยทรง
พระกรุณาโปรดพระราชทานเงินส่วนพระองค์ให้ซ่อมแซม เมืองละ
๑๐ ชั่ง (๘๐๐ บาท) เมืองไหนทำสำเร็จแล้วพระราชทานป้ายจำหลัก
ปิดทองประดับกระจก ทำเป็นรูปเงินเหรียญรัชกาลที่ ๔ ลายเป็นรูป
พระมหามงกุฎแผ่น ๑ รูปข้างอยู่ในวงจักรแผ่น ๑ พระราชทานให้
ไปติดไว้ ณ ศาลากลางซึ่งได้ทรงปฏิสังขรณ์ เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปยังมี
อยู่บางแห่งข้าพเจ้าไปเยี่ยมมาจำลองรักษาแบบไว้ เดียวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งชาติ แต่มาภายหลังศาลากลางก็กลับทุตโทรมน่าทุเรศ
อย่างเก่า หามีแห่งใดเป็นสง่าผ่าเผยไม่

เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเจ้าเมืองต้องสร้างจวนและศาลากลาง
ด้วยทุนของตนเอง แม้แต่แผ่นดินซึ่งจะสร้างจวน ถ้ามิได้อยู่ในเมืองมี
ปราการ เช่น เมืองพิษณุโลก เป็นต้น เจ้าเมืองก็ต้องหาซื้อที่ดินเหมือน
กับคนทั้งหลาย จวนกับศาลากลางจึงเป็นทรัพย์สินส่วนตัวของเจ้าเมือง
เมื่อสิ้นตัวเจ้าเมืองก็เป็นมรดกตกแก่ลูกหลาน ใครได้เป็นเจ้าเมืองคน

ใหม่ถ้ามิได้เป็นผู้รับมรดกของเจ้าเมืองคนเก่าก็ต้องหาที่สร้างจวนและ ศาลากลางขึ้นใหม่ตามกำลังที่จะสร้างได้ บางทีก็ย้ายไปสร้างห่างจวน เดิมต่างปากแม่น้ำ หรือแม้จนต่างตำบลก็มี จวนเจ้าเมืองไปตั้งอยู่ที่ไหน ก็ย้ายที่ว่าการไปอยู่ที่นั่นชั่วสมัยของเจ้าเมืองคนนั้น ตามหัวเมือง จึงไม่มีที่ว่าการเมืองตั้งประจำอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งเป็นนิจเหมือน อย่างทุกวันนี้ อันเพ็งมีขึ้นเมื่อจัดมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ส่วนพวก กรรมการนั้นเพราะมักเป็นคฤหบดีอยู่ในเมืองนั้นแล้วจึงได้เป็นกรรมการ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็คงอยู่ที่นั่น เป็นแต่เวลามีการงานจะต้องทำตาม หน้าที่ จวนเจ้าเมืองอยู่ที่ไหน ก็ตามไปฟังคำสั่งที่นั่น บางคนตั้งบ้าน เรือนอยู่ห่างถึงต่างอำเภอก็มี ด้วยเคยเป็นคฤหบดีอยู่ที่แห่งนั้นมาก่อน เจ้าเมืองประสงค์จะให้เป็นผู้รักษาสันติสุขในท้องที่นั้นเหมือนอย่างนาย อำเภอซึ่งมีขึ้นในสมัยเทศาภิบาล จึงขอให้คฤหบดีคนนั้นเป็นกรรมการ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งคือ ตั้งนักเลงโตซึ่งมีพรรคพวกมากให้เป็นกร มการเพื่อจะให้โจรผู้ร้ายยำเกรงไม่กล้าปล้นสะดมในถิ่นนั้น แต่บางทีก็ กลับให้ผลร้าย ดังเคยมีเรื่องปรากฏเมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ผู้รักษา กรุงศรีอยุธยาตั้งคฤหบดีคนหนึ่งชื่อช้างเป็นที่หลวงบรรเทาทุกข์อยู่ที่ เกาะใหญ่ ด้วยแม่น้ำตอนเกาะใหญ่อานเท เป็นย่านเปลี่ยวมักมีโจร ติปล้นเรือที่ขึ้นล่อง หลวงบรรเทาฯ คนนั้นขึ้นชื่อ คนชมในการรับรอง ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งผ่านไปมา แม้จนชาวเรือขึ้นล่อง ถ้าใครไปพึ่งพานัก หลวงบรรเทาฯ โจรผู้ร้ายก็ไม่กล้าย่ำยี ดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นมาแต่ ปลายรัชกาลที่ ๔ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ความปรากฏขึ้นจากคำให้การ ของโจรผู้ร้ายที่จับได้หลายราย ว่าเป็นพรรคพวกของหลวงบรรเทาฯ โปรดให้ข้าหลวงชำระ ก็ได้ความว่าหลวงบรรเทาฯ เป็นนายช่องโจร ผู้ร้าย เป็นแต่ให้ไปทำการโจรกรรมเสียในเขตแขวงอื่น ภายนอกถิ่นที่ ตนปกครอง หลวงบรรเทาฯ จึงถูกประหารชีวิต เป็นเรื่องเลื่องลือกัน อื้อฉาวอยู่คราวหนึ่ง ในเวลาข้าพเจ้าแรกรับราชการ

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือยังมีกรรมการที่เคยเป็นนักเลงโต

อยู่หลายเมือง เพราะในสมัยนั้น ยังไม่มีโปลิศหรือตำรวจภูธรที่เป็น
พนักงานสำหรับตรวจจับผู้ร้าย เจ้าเมืองต้องปราบปรามตามปัญญา
ของตน จึงเกิดความคิดที่จะหานักเลงโตมีพรรคพวก ตั้งเป็นกรรมการ
ไว้สำหรับปราบปรามโจรผู้ร้าย ที่จริงกรรมการชนิดนั้นก็ไม่ได้เป็นผู้ร้าย
ไปทุกคน โดยมากมักไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ตามบ้านนอก เมื่อ
ได้เป็นกรรมการก็มักหาประโยชน์ด้วยทอรองทุนตกข้าวจากราษฎร
และขอแรงราษฎรช่วยทำนาของตนแลกกับคุ้มโจรผู้ร้ายให้ราษฎร
ต่อบางคนจึงเลยหากินไปในทางทุจริต ถึงเป็นใจให้พรรคพวกไปเที่ยว
ลักวัว ควายหรือปล้นทรัพย์ เพื่อจะได้ส่วนแบ่งเป็นผลประโยชน์

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจหัวเมืองครั้งแรก ได้พบกรรมการซึ่ง
สงสัยกันว่าหากินอย่างนั้น ๒ คน เรียกกันว่า “ขุนโลกจับ” อยู่ที่เมือง
พยุหะคีรีคน ๑ แต่เมื่อข้าพเจ้าพบนั้นแก่ชรามากแล้ว ต่อมาได้ยินว่า
ออกบวชแล้วก็ตาย อีกคนหนึ่งเป็นที่หลวงศรีมงคล อยู่ที่เมืองอ่างทอง
เจ้าเมืองใช้สอยอย่างว่าเป็น “มือขวา” กล่าวกันว่าเพราะจับโจรผู้ร้าย
เข้มแข็งนัก เมื่อข้าพเจ้าจะเดินทางจากเมืองอ่างทองไปเมืองสุพรรณบุรี
เจ้าเมืองให้หลวงศรีมงคลคนนั้นเป็นผู้จัดพาหนะ ในวันเดียวหาม้าและ
ผู้คนสำหรับหาบหามสิ่งของได้พอต้องการหมด แล้วตัวเองอาสาขี่ม้า
นำข้าพเจ้าแต่เมืองอ่างทองไปจนถึงเมืองสุพรรณ ข้าพเจ้าจึงได้ขอบ
มาแต่นั้น

ครั้นถึงสมัยเมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้วความปรากฏว่า หลวง
ศรีมงคลปล่อยให้พรรคพวกไปเที่ยวปล้นในเมืองอื่น แล้วรับของที่โจร
ได้มาเป็นประโยชน์ แต่แรกกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์สมุหเทศาภิบาล
ก็ไม่ทรงเชื่อ เพราะทรงใช้สอยหลวงศรีมงคลจนโปรดเหมือนกัน แต่
ไต่สวนได้หลักฐาน จึงต้องฟ้องศาลข้าหลวงพิเศษ ศาลพิพากษาให้
จำคุกหลวงศรีมงคลหลายปี กรมขุนมรุพงศ์ฯ จึงออกพระโอษฐ์ว่า
“วิธีเลี้ยงขโมยไว้จับขโมยนั้นใช้ไม่ได้” แต่เมื่อถึงสมัยเทศาภิบาล
มีกรรมการอำเภอตั้งประจำอยู่ตามบ้านนอกและมีตำรวจภูธรแล้ว

ก็ไม่ต้องอาศัยกรรมการบ้านนอกเหมือนอย่างแต่ก่อน

มีการการอีกพวกหนึ่งเรียกว่า “กรรมการจีน” เพราะเป็นจีนหรือลูกจีน ซึ่งยังไผ่ผมเปียทั้งนั้น พวกนี้ขึ้นจากจีนนอกที่ไปตั้งทำมาหากินตามหัวเมืองบางคนไปตั้งตัวได้เป็นหลักฐานแล้วเข้ารับผูกภาษีอากร

ก็ตามกฎหมายแต่ก่อนนั้น ต่อบุคคลถือศักดินาแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปเป็นความในโรงศาลจึงแต่งทนายว่าความแทนตัวได้ การเก็บภาษีอากรมักต้องเป็นถ้อยความกับราษฎรเนื่องๆ ถ้าเจ้าภาษีอากรต้องไปติดว่าความเสียในโรงศาลก็ไม่สามารถจะเก็บภาษีอากรได้ เพื่อจะแก้ไขความขัดข้องข้อนี้เมื่อรัฐบาลตั้งใครเป็นเจ้าภาษีนายอากรจึงนับว่าเป็นข้าราชการ ให้มียศเป็นขุนนางชั้นขุน ถือศักดินา ๔๐๐ ไร่เมื่อทำราชการต่อมาได้เลื่อนเป็นหลวงหรือเป็นพระก็มี พวกที่อยู่ในกรุงเทพฯ เรียกกันว่า “ขุนนางภาษีนายอากร” พวกที่อยู่ตามหัวเมืองเรียกกันว่า “กรรมการจีน” เป็นถึงตำแหน่งปลัดเมืองก็มีตั้งได้กล่าวมาในนิทานที่ ๑๕ เรื่องอั้งยี่นั้น พวกกรรมการจีนโดยปรกติตั้งหน้าทำมาหากิน แสวงหาทรัพย์สมบัติ ไม่แสวงหาอำนาจและมักบริจาทรัพย์ช่วยอุดหนุนกิจการต่างๆ ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น จึงเข้ากับชาวเมืองได้ทุกชั้นตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดจนราษฎร

ที่ข้าพเจ้าไปทางเรือครั้งนั้น นอกจากได้เห็นหัวเมืองรายทางทั่วหมดยังมีประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเวลาเดินทางต้องนั่งกับนอนไปในเรือวันละหลายๆ ชั่วโมง ได้มีเวลาอ่านหนังสือต่างๆ เช่น กฎหมาย เป็นต้น ศึกษาหาความรู้วิธีปกครองอย่างโบราณอันมีอยู่ในหนังสือเก่าไปด้วยตลอดทาง อาศัยความรู้ที่ได้ในครั้งนั้นทำให้ข้าพเจ้าคิดเห็นถึงความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างใหม่และอย่างเก่า ก็อยู่ในใจจะให้ “บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข” ด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำ “อยู่เย็นเป็นสุข” นั้นผิดกัน

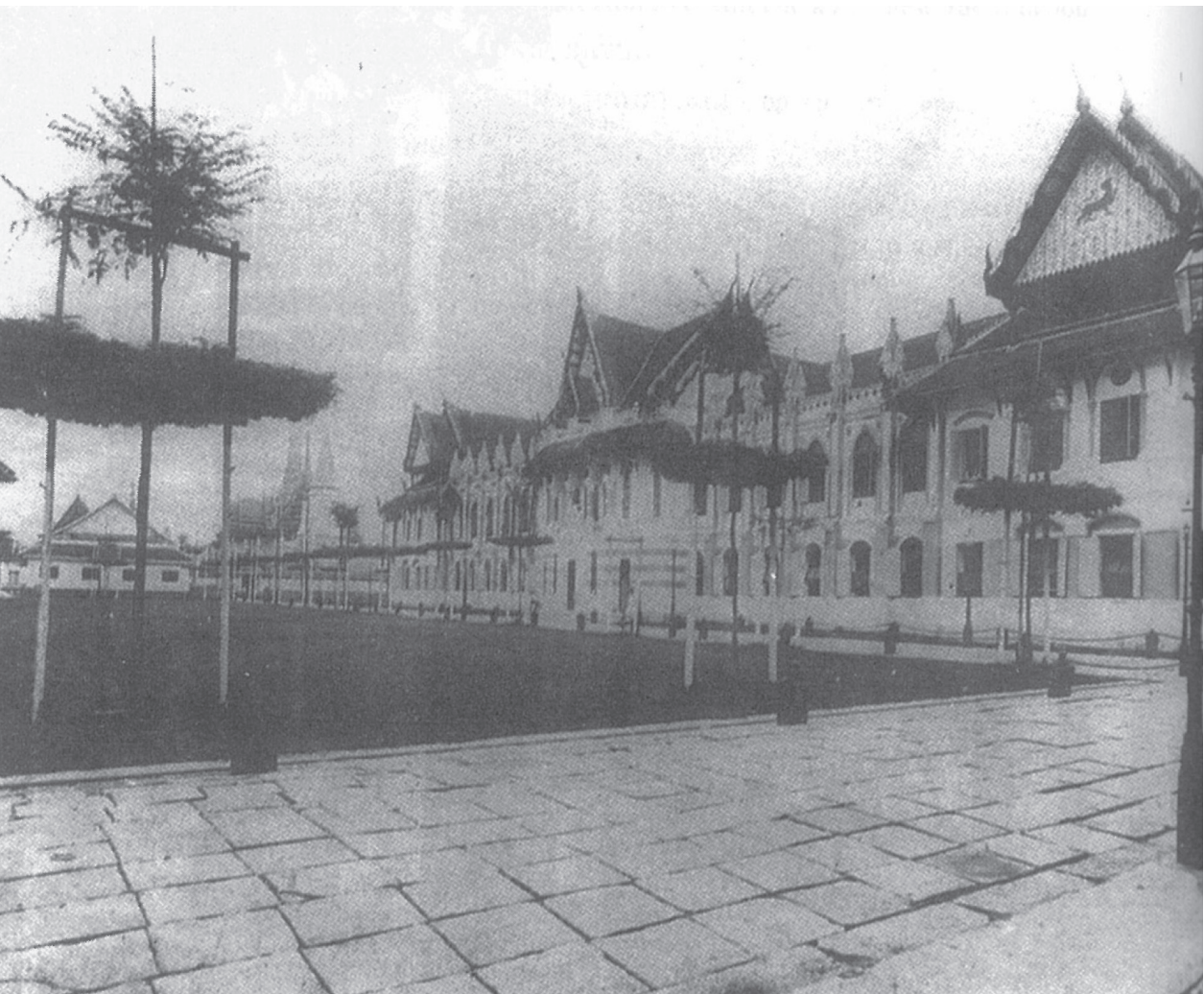
อย่างเก่าถือว่า “ถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่างๆ ” เช่นโจรผู้ร้าย เป็นต้น “ก็เป็นสุข” ข้อนี้สังเกตได้ในบานแผนกที่แก้กฎหมายในการ

ปกครองแต่โบราณ มักอ้างเหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมแทบทั้งนั้น เพราะฉะนั้นตามหัวเมืองเจ้าเมืองกรมการก็มุ่งหมายจะรักษาความเรียบร้อยในพื้นที่เมืองไม่ให้มีโจรผู้ร้ายเป็นที่ตั้ง ตลอดจนถึงเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ เมื่อเห็นว่าเมืองใดสงบเงียบไม่มีเหตุร้ายก็ยกย่องว่าปกครองดี ต่อเมืองใดไม่เรียบร้อย โจรผู้ร้ายชุกชุมหรือราษฎรเดือดร้อนด้วยเหตุอื่น จึงให้ข้าหลวงออกไประงับ หรือมีเหตุการณ์ใหญ่โต เช่น เกิดทัพศึก เสนาบดีก็ออกไปเอง จึงไม่มีการตรวจหัวเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ

ความคิดที่ว่าจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ เป็นคติเกิดขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๔ และมาถือเป็นข้อสำคัญในรัฐธรรมนูญฉบับปลายต่อรัชกาลที่ ๕ ต่อมา

เมื่อแรกตั้งกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ กระทรวงได้อาศัยทำงานที่ตึกแถวยาว ๒ ชั้น หน้าประตูพินานไชยศรี ตรงข้ามศาลาสภาไทย ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ อยู่ราว ๒ ปี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้จัดกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมเป็นแบบใหม่ จงโปรดให้รื้อศาลาลูกขุนใน ในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๒ หลังลง แล้วสร้างใหม่เป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลังเรียงกัน มีมุขกระสันทั้งข้างหน้าข้างหลังเชื่อมตึก ๓ หลังให้เป็นหมู่เดียวกัน ซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับราชการอยู่ในกระทรวงหลังนี้

การตรวจราชการครั้งแรก
รายงานการเสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ร.ศ. ๑๑๑

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๑๑

รับวันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑^๑
ที่ ๖๒/๑๔๓๐๖

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสิงหเทพ^๒ ขอพระราชทาน
กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์^๓ ทราบ
ฝ่าพระบาท ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย มีลายพระหัตถ์ส่งลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ๒ ฉบับ
ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสองฉบับทูลเกล้าฯ ถวาย
ทราบฝ่าพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสิงหเทพ^๔

^๑ รักษาอักษรวิธีตามเอกสารเดิม

^๒ พระยาศรีสิงหเทพ (เส็ง วิรยศิริ) บางแห่งเขียนวิริยศิริ บรรดาศักดิ์ที่ปรากฏคือ หลวงเทศาจิตรวิจารณ์ พระยาสุษดีพจนกร สุดท้ายคือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี ได้รับมอบหมายให้ทดลองจัดตั้งผู้ใหญ่บ้าน กำนัน บ้านเกาะบางปะอิน เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๕ มีโอกาสไปศึกษาแบบแผนการปกครองที่พม่าและมะลายู

^๓ พระยศหลังสุด คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๕๘) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ต้นราชสกุล สวัสดิกุล เป็นเสนาบดีตำแหน่งราชเลขาธุการ และอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ในรัชกาลที่ ๕

^๔ พระยาศรีสิงหเทพ ต่อมาเขียนศรีสีหเทพ

ที่ น. ๔

บ้านคลังแควสีทุก

วันที่ ๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นมาเฝ้าตรวจการที่พระราชวัง
บางปะอินที่ชำรุดต่างๆ ยังไม่ได้ซ่อมแซมให้เรียบร้อย ด้วยเป็นเวลาฤดู
ฝน ยังทำไม่ได้ แต่เดิมตั้งแต่โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ารับรักษา
พระราชวังบางปะอินแต่ปีใหม่มา ได้คิดแต่จะจัดการรักษาให้เรียบร้อย
ก่อน จึงจะจัดการซ่อมแซม เพราะเงินปีนี้จ่ายลดลงจะต้องตรวจตรา
การใช้เงินให้แข็งแรง แลเพราะคาดว่ายังจะไม่เสด็จพระราชดำเนิน
ด้วยส่วนการรักษานั้น ได้จัดมามากแล้ว แต่ที่ชำรุดทรุดโทรมนอกจาก
ที่รั่วๆ เอียงๆ ผุๆ ต่างๆ ที่ได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่แล้ว
ข้าพระพุทธเจ้าวิตกอยู่ ด้วยเรื่องโคมตะเกียงต่างๆ อย่าง ๑ เพราะ
ทั้งพระราชวังใช้โคมตะเกียงแทบจะกว่าร้อยชนิดและขนาด จะต้อง
มีหลอดโคมหลายสิบอย่าง แลโປ้โคมหลายสิบอย่าง ใส่ตะเกียง
กระจุกน้ำมันหลายขนาด ซึ่งจะไขไขว้ไขว้กันไม่ได้ ดังนั้นประการ
หนึ่ง โคมลานส่งออกไปเกาะสีซิงเสียแต่เมื่อก่อนข้าพระพุทธเจ้ารับ
รักษามาก เกรงที่เหลือ อยู่ข้างจะไม่พอใช้ตามตำหนักได้ทั่วไป อีก
อย่างหนึ่ง พรหมที่ปูตามตำหนักและที่ต่างๆ ปลูกกัณฑ์แลถูกฝนสาด
เสียโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าให้เลิกขึ้น หมายจะให้เป็นพื้นขัดน้ำมัน
ก็ยังไม่ทัน และเครื่องผ้าและผ้าหุ้มต่างๆ ที่ชำรุด ก็มีหลายแห่ง
ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งให้รับจัดการโดยเร็วและมากที่สุด ที่จะทำได้
แต่เกรงว่า ถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินการจะยังขาดตกบกพร่อง
อยู่บ้างประการใด ขอพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง ข้าพระพุทธเจ้า
ได้สั่งให้กรมการกรุงเก่าและเจ้ากรมปลัดกรม กองแก้วจินดา ไปช่วย
จัดการตามสมควรแล้ว และการทั้งปวงตลอดจนเวลาเสด็จพระราช

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

^๑ คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (๒๓๘๖ - ๒๔๔๑) ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามลาราชาธิราช กรมพระยาบวรราชนิธิยุทโธปการ ในรัชกาลที่ ๕ บัญชาการกรมทหารเรือ กรมพระนครบาล กรมช่างสิบหมู่ช่วยราชการกรมวัง

น. ที่ ๖

เมืองอ่างทอง

วันที่ ๑๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการใช้จ่ายเงินโรงเรียนเด็กของพระอรรคชายาเธอ^๑ ตาม
กระแสพระราชดำริห์มาแต่เดิม ให้จัดทุนสำหรับใช้จ่ายในการโรงเรียน
เด็กเป็น ๓ แพนก คือ เงินที่จะใช้จ่ายเป็นเงินเดือนผู้ดูแลพนักงาน
พี่เลี้ยง นางนม และคนใช้ทั้งปวง เงินใช้จ่ายเป็นเบี้ยเลี้ยงและอาหาร
เงินใช้สอยเบ็จเสร็จ คือ เป็นค่าซื้อของใช้สอย มีเครื่องเลี้ยง เครื่อง
ครัว เครื่องเขียนหนังสือ และเครื่องแต่งเรือนต่างๆ เป็นต้น บรรดา
ทุนทรัพย์ที่จะใช้ซื้อจ่ายเสมอในการเหล่านี้ พระราชทานเงินพระคลัง
ข้างที่จำหน่ายแพนก ๑ เงินบรรดาใช้ซื้อที่ดิน ใช้ก่อสร้างเรือนที่อยู่
และชุดคลอง ทำถนน หรือซ่อมแซมสิ่งต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับพื้นที่ เงิน
ที่ใช้ซื้อหาในสิ่งซึ่งเป็นสาธารณแก่ตัวเด็กทั้งหลาย มีค่าเตียงนอน
และค่าที่นอนหมอนมุ้งและเสื้อผ้านุ่มๆ บรรดาทุนทรัพย์เหล่านี้ เป็น
ส่วนของพระอรรคชายาเธอประทานมาใช้จ่ายแพนก ๑ ยังเงินแพนก
๑ ซึ่งเป็นเงินของผู้มีศรัทธาเกื้อกูลแก่โรงเรียนเด็กเป็นรายๆ เงินส่วน
นี้จะไม่ใช้จ่ายในการอื่นๆ นอกจากจะรวบรวมไว้ทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้
เป็นสิ่งเป็นอันสำหรับเป็นสิ่งถาวรให้เป็นที่ระกุกของผู้มีศรัทธา เงินได้
และเงินใช้จ่ายจำแนกตามทางที่ควรเป็น ๓ แพนก ดังนี้

โรงเรียนเด็กของพระอรรคชายาเธอนี้ได้เริ่มการก่อสร้างและ

^๑ คือพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
ปิยมหาราชปิตุจฉา (พ.ศ. ๒๔๐๖ - ๒๔๗๒) พระอัครชายาเธอในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ มีศรัทธาสั่งโรงเรียนเด็กเกื้อ
หนุนราษฎรยากจน

จัดตั้งมาแต่รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ มาจนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ที่ล่วงแล้วมานี้ รายจ่ายยังหาได้จำแนกกันตามแผนกไม่ เพราะการใช้สอยเงินทองยังสับสน แลเป็นเวลาข้าพระพุทธเจ้าไม่อยู่ เงินรายได้มีก็จ่ายทดแทนกันไป หาได้รื้อขอพระราชทานเบิกมาใช้ให้ถูกต้องตามแผนกไม่ มาในปี ร.ศ. ๑๑๑ นี้ ข้าพระพุทธเจ้าให้เจ้าพนักงานตรวจบัญชีเงินรับและเงินจ่ายจำแนกออกให้ตรงกันตามแผนก ได้ความว่า แผนกเงินหลวงรายรับได้รับพระราชทานแล้ว ๔ ครั้งๆ ละ ๒๐ ชั่ง รวม ๘๐ ชั่ง รายจ่ายได้จ่ายเป็นเงินเดือน ๑๒๔ ชั่ง ๔๑ บาท ๔๙ อัฐ ๕๐ เปี้ย จ่ายเป็นเบี้ยเลี้ยง ๔๑ ชั่ง ๒๐ บาท ๓๖ อัฐ จ่ายใช้สอยเบ็จเสร็จ ๕๕ ชั่ง ๑ บาท ๒๕ อัฐ รวมรายจ่ายแผนกหลวง ๒๒๐ ชั่ง ๖๓ บาท ๔๒ อัฐ ๕๐ เปี้ย รายจ่ายแผนกหลวงขาดต้องยืมเงินรายอื่นมาทดรองอยู่ ๑๔๐ ชั่ง ๖๓ บาท ๔๒ อัฐ ๕๐ เปี้ย เงินแผนกพระอรรคชายาเธอ รายรับ ๕ ครั้ง เงิน ๔๐๐ ชั่ง ๕๒ บาท รายจ่ายได้จ่ายเป็นค่าที่ดิน ๑๗๐ ชั่ง ๔๐ บาท ค่าก่อสร้างและซ่อมแซมที่ต่างๆ ๒๑๗ ชั่ง ๒๓ บาท ๗ อัฐ ยังเหลือตัวเงินอยู่ ๑ ชั่ง ๕๒ บาท รวมรายจ่ายและเงินมีตัว ๓๘๙ ชั่ง ๓๕ บาท ๗ อัฐ น้อยกว่ารายรับ ๑๒ ชั่ง ๑๖ บาท ๕๗ อัฐ เงิน ๑๒ ชั่ง ๑๖ บาท ๕๗ อัฐนี้ ได้ทดรองไปในรายจ่ายแผนกหลวง ส่วนเงินแผนกผู้มีศรัทธาช่วยบำรุง รายรับ ๑๐๒ ชั่ง ๑๖ บาท ๓๘ อัฐ มิได้มีรายจ่ายสิ่งใด แต่ไปจ่ายทดรองอยู่ในรายจ่ายแผนกหลวงทั้งสิ้น ยังข้าพระพุทธเจ้าได้ยืมเงินกระทรวงธรรมการจ่ายทดรองไปในรายจ่ายแผนกหลวงอีก ๒๖ ชั่ง ๓๐ บาท ๑๑ อัฐ ๕๐ เปี้ย จึงรวมเป็นเงินแผนกหลวงรายจ่ายเกินกว่าที่ได้รับพระราชทานไว้แล้ว ๑๔๐ ชั่ง ๖๓ บาท ๔๒ อัฐ ๕๐ เปี้ย เพราะฉะนั้นขอพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ ร้อยสี่สิบชั่งหกสิบสามบาทสี่สิบสองอัฐห้าสิบเปี้ย มาจ่ายใช้หนี้รายเงินส่วนพระอรรคชายาเธอ และส่วนผู้ศรัทธาช่วยบำรุง ทั้งรายที่ยืมเงินกระทรวงธรรมการนั้นด้วย ถ้าได้ใช้กันถูกต้องดังนี้ จะมีเงินเป็นสมบัติของโรงเรียนเด็ก ใช้ก่อสร้าง

อะไรได้อีก เงินพระอรรคชายาเธอฯ ๑๒ ชั่ง ๑๖ บาท ๕๗ อัฐ เงิน
เรียรายได้ ๑๐๒ ชั่ง ๑๖ บาท ๓๘ อัฐ รวม ๑๑๔ ชั่ง ๓๓ บาท ๓๑
อัฐ และการบาญชีเงินก็จะได้รับพระราชทานเบิกและจ่ายให้ถูกต้องทาง
ต่อไปในภายหน้า

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.ญ. รัชฎาภรณ์* ขอเดชะ

ป.ล. บาญชีรายเลื่อยดอยู่ที่เวรรับจ่ายกระทรวงมหาดไทยหาได้ติดตาม
ไม่ จะคัดทูลเกล้าฯ ถวายต่อภายหลัง ขอรับพระราชทานให้กระทรวง
มหาดไทย รับเงินไปรักษาไว้

ดร

(สำเนา)

ส. ที่ ๓๘๕/๑๑๑ ม,ท, ๔๖

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ แจ้งความแก่พระยาศรีสิงหเทพ ด้วยท่านมีหนังสือที่ ๖๒/๑๔๓๐๖ ลงวันที่ ๑๒ ตุลาคม ส่งหนังสือ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพมีมาทูลเกล้าฯ ถวาย ๒ ฉบับไปนั้น ได้นำ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดำรัสว่า หนังสือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพที่ท่านส่งมานั้นฉบับ ๑ หมาย น,๔ ว่าด้วยการที่พระราชวังบางปอิน ให้กรมการกรุงเก่าแลเจ้ากรมปลัด กรมกองแก้วจินดา จัดการอยู่แลในระหว่างเสด็จพระราชดำเนิน มอบให้พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ช่วยเปนธุระสนองพระเดชพระคุณ ฉบับ ๑ หมาย น,๖ ว่าด้วยการใช้จ่ายเงินโรงเลี้ยงเด็กจะขอเบิกเงิน พระคลัง ข้างที่ ๑๔๐ ชั่ง ๖๓ บาท ๔๒ อัฐ ๕๐ เปี้ย มาจ่ายใช้หนี้ รายเงินส่วนพระอรรคชายาเธอ แลส่วนผู้ศรัทธา ให้เป็นการบำรุง คินรายยืมในกระทรวงธรรมการด้วยนั้น ได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้ว โปรดเกล้าฯ พระราชทานตัวสำคัญตามจำนวนเงินที่กรมหมื่นดำรง ราชานุภาพ ขอรับพระราชทานนั้นแล้ว ได้ส่งตัวสำคัญมาให้ท่าน ใน ขอนี้ด้วยแล้ว

(เซนพระนาม) สมมตอมรพันธุ์

รับวันที่ ๒๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑
ที่ ๗๔/๑๔๘๙๔

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกุล^๑ ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยพระเจ้าพี่น้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีคำ
โทรเลขลงมาว่า ได้ทรงรับเรื่องมาที่เมืองนครสวรรค์มากเกินกว่าที่
เมืองพิจิตร เมืองพิศณุโลกย์ จะมีมากเหมือนกัน ขอหลวงจินดารักษ์
ตามเสด็จขึ้นไปไต่สวนความตามรับสั่งต่อไป ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งต้น
คำโทรเลขทูลเกล้าฯ ทราบฝ่าพระบาท เพื่อขอพระบรมราชานุญาต
แล้วจะได้ให้หลวงจินดารักษ์รีบขึ้นไป

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า,

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกุล

^๑ พระยาราชวรานุกุล (อ่วม) เคยอยู่ในบรรดาศักดิ์พระยาศรีสิงหเทพ
ก่อนเป็นปลัดบัญชาที่ปลัดทูลฉลอง หัวหน้าราชการกระทรวงมหาดไทย เป็น
ผู้รักษาการแทนเมื่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยออกตรวจราชการ

รับวันที่ ๑๕ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ที่ ๔๘

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสถามถึงความประพฤติของผู้ว่าราชการหัวเมืองซึ่งจะเป็นดีแลชั่ว ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นมาในการตรวจราชการหัวเมืองคราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลถึงแต่บางคน แลกราบบังคมทูลยังไม่กระจัดชัดความที่ได้ดำริห์เห็นทั้งฝ่ายดีแลฝ่ายชั่ว

ข้าพระพุทธเจ้ามาคิดด้วยเกล้าฯ ว่า การที่กราบบังคมทูลถึงความดีแลความชั่วของผู้อื่นเช่นนี้เป็นทางที่จะเป็นความชอบแลความผิดแก่ตัวเราในภายหน้า ถ้าข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาสมควรที่จะกราบบังคมทูลให้เป็นยุติธรรมถ่องแท้ อย่าให้มีความชั่วความดีเคลือบแฝงอยู่แก่ผู้ใดโดยไม่เป็นความจริงแลสมควร จึงจะชอบด้วยหน้าที่แลตำแหน่งในราชการ ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าสมควรจะกราบบังคมทูลให้ถ้วนถี่ทั่วทุกหัวเมืองจึงเป็นยุติธรรมแลสมควรจะทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

บันดาผู้ว่าราชการหัวเมืองซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจมาครั้งนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า

(๑) พระยาวิเศษไชยชาญ เมืองอ่างทอง เป็นคนมีกำลังทุพพลภาพ ความสามารถที่จะจัดการบ้านเมืองไม่พอ เป็นเจ้าเมืองรักค่าธรรมเนียมอย่างเก่าๆ แต่ที่จะประพฤติทุจริตร้ายแรงอันใดก็ไม่ปรากฏทราบเกล้าฯ ว่าจะขอลาออก

(๒) พระพรหมประสาธศิลป เป็นคนโง่แลซุกฝักฝ่ายในกามคุณมาก ไม่ใคร่จะเป็นธุระราชการบ้านเมือง แล้วแต่คนใช้สอยซึ่งเป็นคนโง่งๆ จะแนะนำให้ทำอย่างไร ที่จริงก็จะไม่ตั้งใจที่จะทำทุจริต แต่ด้วย

ความโง่จะเข้าใจว่าเจ้าบ้านผ่านเมืองเขาเคยได้ผลประโยชน์เช่นนั้นๆ แลมีภรรยามาก ต้องการค่าใช้จ่ายมากมาย ใครเอาเงินมาให้ เขาว่าควรรับก็รับไว้เป็นพื้น พระพรหมประสาธศิลป์นี้เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าต้องเปลี่ยนถ้าหากว่าไม่แพ้พุทธธม ถึงหักโค่น โปรตเกล้าฯ ให้เข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ ในที่ใกล้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจะดีกว่า

(๓) พระอินทรประสิทธิศร ผู้ว่าราชการเมืองอินทร์ จริตพิการเล็กน้อย ไปข้างดู่ แต่เอื้อเพื่อต่อราชการดี การที่จะประพฤติทุจริตอันใดยังไม่ปรากฏ คงพอเป็นราชการต่อไปได้

(๔) พระพิศาลสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสิงค์ ดู่ท่าทางคล่องแคล่วดี แต่ความประพฤติจะอย่างไรยังไม่ได้มีเวลาสมาคมพอจะทราบได้ แต่ทราบเกล้าฯ ว่าถูกฎีกาหาความฉกรรจ์อยู่หลายเรื่อง ถ้าไม่แพ้ความเห็นด้วยเกล้าฯ คงจะพอเป็นราชการได้

(๕) พระสรศบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสรรค์ เป็นคนไปแต่กรุงเทพฯ ดูกิริยาอัธยาไศรยก็เรียบร้อยดี แลเมืองสรรค์เป็นเมืองไม่มีราชการอันใดมาก ยังไม่ปรากฏความประพฤติเสียหายอันใด แต่ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้มีเวลาได้สวนพอจะทราบได้เลียดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะพอเป็นราชการได้ต่อไป

(๖) พระยาสุรบดีรินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองไชยนาท เป็นคนตั้งใจจะรับราชการให้ดี แต่สติปัญญาสามารถอยู่ข้างยังอ่อน แม้แต่ว่ากล่าวกรมการผู้ใหญ่เก่าๆ ที่เกะกะก็ยังไม่ไครลง แต่ยังไม่ปรากฏความทุจริตประการใด คงจะพอตักเตือนสั่งสอนให้เป็นราชการต่อไปได้ บางที่นานๆ เข้าจะดีขึ้น

(๗) พระยาพิไชยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองอุไทยธานี เป็นอย่างดีที่ ๒ แต่พระยาพิไชยลงมา ที่เอื้อเพื่อต่อการบ้านเมืองแลบังคับบัญชาการเรียบร้อยมาก แลไม่ปรากฏความทุจริตอันใด แต่จะเอาข้างความคิดอ่านอย่างใหม่ๆ ต้องแนะนำจึงจะทำได้ คงจะเป็นราชการต่อไปได้ดี

(๘) พระศรีสิทธิศวร ผู้ว่าราชการเมืองมโนรมย์ เจ้าเมืองอย่างชาวบ้านนอก คือหาผลประโยชน์ในค่าธรรมเนียมอย่างหมุมๆ หมิมๆ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ากล้าทำทุจริตรุนแรงอันใดนัก แต่ที่จะแก้ไขให้เป็นคนประเปรียวอันใดก็เห็นจะไปไม่ได้ แลเมืองมโนรมย์นี้เพราะเขตเมืองเล็กราษฎรก็น้อย ถ้ามีการมามากมายอยู่อย่างเมืองใหญ่ๆ อยู่เช่นนี้ตราบใด ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายากที่เจ้าเมืองกรมการจะทำการดีได้ ด้วยกำลังเมืองไม่พอเลี้ยงกรมการได้โดยปกติ การเป็นเช่นนี้ ถ้ายังไม่เปลี่ยนแปลงเขตเมืองก็ควรจะให้คงไปเช่นนี้ก่อน

(๙) พระพยุหาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองพยุหะคีรี ดูเป็นผู้ใหญ่ บังคับบัญชาการเป็นหลักถานอย่างเก่าๆ ดืออยู่ แต่ทราบเกล้าฯ ว่าความอุทธรณ์ครั้งยังเป็นหลวงเมืองกรุงเก่ายังมีอยู่จะหนักหนาอย่างไรยังไม่ทราบเกล้าฯ ถ้าจะถึงหักโค่นเสียดูก็น่าเสียดายอยู่

(๑๐) พระยาไตรเพชรตณสงคราม เมืองนครสวรรค์ จริตพิการมากมาย บังคับบัญชาราชการอยู่ข้าง พล่องแพลง เสียไปในทางข้างหมุมหมิมต่างๆ ด้วย เมืองนครสวรรค์นี้เป็นเมืองสำคัญ มีราชการก็มาก เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจำเป็นจะต้องเปลี่ยนผู้ว่าราชการเมืองอีกเมือง ๑

(๑๑) พระยาเทพาธิบติ ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรเป็นคนชรา ใครพูดเชื่อง่ายอย่างคนแก่ๆ แต่ไม่ปรากฏว่าหากินโดยทุจริตผิดขนบธรรมเนียมอย่างหนึ่งอย่างใด แลควรจะชมได้ด้วยการที่ใช้กรมการเป็นหน้าที่ดืออยู่อย่าง ๑ จะต้องเปลี่ยนก็ด้วยความชราครอบงำหนักเข้า แต่เดี๋ยวนี้อย่ารับราชการได้

(๑๒) พระไชยบุรณ์ ผู้รักษาเมืองพิษณุโลก ดุณิไสยไม่มีใครจะแน่นอน อาจจะทำให้ทั้งฝ่ายสุจริตแลทุจริต ชื่อเสียงก็ไม่สู้จะดีนัก แต่ก่อนก็ยังไม่เคยยทำการที่ต้องรับผิดชอบมีจำกัดให้ทำดี เดี๋ยวนี้อูกำลังตั้งใจจะทำการให้แข็งแรง ต้องรับพระราชทานดูไปก่อน

(๑๓) พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย จัดเป็นดียิ่งกว่าผู้ว่าราชการหัวเมืองชั้นในทั้งปวงซึ่งขึ้นกระทรวง

มหาดไทยได้ ด้วยความคิดอ่าน สอดส่องเอาใจใส่ในราชการมาก
ประการ ๑ ทำการเป็นแบบประการ ๑ เข้าใจใช้ผู้น้อยตามสมควร
แก่คุณานุรูปดีประการ ๑ รักษาชื่อเสียงดีประการ ๑ ถ้ารักษา
คุณสมบัติเหล่านี้ไว้ได้มั่นคง ต่อไปภายหน้า อาจจะเป็นข้าหลวง
บังคับหัวเมืองมากๆ ได้เป็นแท้

(๑๔) พระยาวิจิตรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลก เป็นคน
ชราทุพพลภาพ ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรได้มีตราพระราชสีห์ ไม่ให้
ว่าราชการเมืองมาแต่ก่อนแล้ว แต่บัดนี้พระปลัดผู้ว่าราชการเมือง
ก็ถึงแก่กรรมลง พระยกรบัตรก็ดูยังอ่อนความสามารถ เป็นอันจะ
ต้องมีผู้ว่าราชการใหม่ แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังกำลังพิจารณาหาผู้ซึ่งจะ
สมควรอยู่

(๑๕) พระยาศรีธรรมศุกราช ผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัย เป็น
ผู้ใหญ่อายุมาก แต่ยังแข็งแรงดี ดูเป็นคนฉลาดสามารถในราชการอย่าง
เก่าๆ ได้คนหนึ่ง

(๑๖) พระยาสุจริตรักษา ผู้ว่าราชการเมืองตาก เป็นคนแข็งแรง
ในราชการมาก แลรักษาการบ้านเมืองก็อยู่ข้างดี แต่จะเป็นเพราะ
เมืองตากเป็นทางไปมาผู้คนสำส่อน จะให้เรียบร้อยยาก การบ้านเมือง
จึงไม่สงบโจรผู้ร้ายได้ตั้งเมืองพิไชยแลเมืองอุไทยธานี แต่พระยาสุจริต
หมั่นอยู่ข้างเจ็บป่วยอดแอด กำลังร่างกายหาใครจะแข็งแรงดังแต่
ก่อนไม่

(๑๗) พระยารามรณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการเมืองกำแพง
เพชร ดูชื่อเสียงไม่มีใครจะดี มีเรื่องราวกล่าวโทษการหมุมๆ หิมๆ หลาย
เรื่อง แต่ยังไม่ปรากฏความเสื่อมเสียใหญ่โตอันใด ต้องดูไปก่อน

(๑๘) พระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี
จัดเป็นที่ ๑ ได้ในการที่ไม่เอื้อเพื่อต่อราชการ แต่ทราบเกล้าฯ ว่า
แพ้อุทธรณ์จะต้องรับพระราชอาญาถอดจากบันดาศักดิ์ แลพระยา
สุพรรณก็รู้ตัวรีบบ้านช่องเข้ามากรุงเทพมหานครแล้ว เป็นอันจะต้อง

เปลี่ยนผู้ว่าราชการเมืองใหม่อีกเมือง ๑

ความดีชั่วของผู้ว่าราชการหัวเมืองตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณานี้ ตามที่ได้พิจารณาเห็นในเวลาที่ได้ตรวจราชการพักอยู่เมืองละสองวันสามวัน กับรวบรวมความตามที่ราษฎรยื่นเรื่องราวกล่าวโทษโดยมาก ได้ส่วนได้ความขัดบ้าง ยังกำลังได้ส่วนบ้าง บางทีความที่ข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาเห็นโดยน้ำใจตั้งเป็นกลาง มิได้เจือไปด้วยเพราะรักแกล้งนี้ จะพลาดพลั้งผิดไปบ้างก็จะเป็นได้ แต่ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อใจว่าถ้าพลาดคงจะพลาดไปข้างเห็นชั่วเป็นดีมากกว่าที่จะพลาดไปข้างเห็นดีเป็นชั่ว

เมื่อพิจารณาเห็นการจำเป็นจะต้องเปลี่ยนผู้ว่าราชการบ้าง บางเมืองดังกราบบังคมทูลมานี้ ได้คิดดูตัวผู้ซึ่งควรจะเป็นผู้ว่าราชการหัวเมืองต่อไป เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การที่เลือกผู้ว่าราชการเมืองในเวลานี้เป็นการยากมาก ถ้าจะจัดข้าราชการออกไปจากกรุงเทพฯ คนกรุงเทพฯ ไม่ใคร่รู้ถิ่นถานแลภูมิลำเนาผู้คน ตลอดจนวิธีการปกครองหัวเมือง ถ้าคนใหม่ๆ ออกไป คงจะต้องไปง่อยนานๆ ถ้าเป็นคนโง่หรือหยาบ คนคดโกงก็มักจะเข้าทำยได้ ดังพระพรหมประสาทศิลป์เป็นตัวอย่าง หรือมิเช่นนั้น ก็ประพุดตัวอย่างที่ว่าออกไป “กินเมือง” ด้วยผลประโยชน์ผู้ว่าราชการที่จะพึงได้โดยสมควรแลโดยสุจริต ด้วยนั้น ยังมีน้อยไม่ใคร่พอจะเลี้ยงชีวิตร ต้องแสวงหาที่ได้ทางอื่นเพิ่มเติม บางคนที่มีทุนก็คิดหาโดยชอบคือทำนา คำขาย เป็นต้น บางคนก็คิดหาให้ได้แต่โดยง่าย ลงปลูกความแลหยาบฉวยหุยมหุยมไปต่างๆ น้อยคนที่เดียวที่จะเป็นได้ดังพระยาพิไชย ถ้าว่าโดยอย่างนี้แล้ว ผู้คนซึ่งตั้งภูมิลำเนา มีตำแหน่งยศอยู่ตามหัวเมืองแล้วไม่ได้ ด้วยคนเหล่านั้นได้คั้นเคอยชานาญท่าทางถิ่นถานแลการหัวเมืองอยู่มาก แต่ก็มีที่เสีย ที่เป็นขุนนางบ้านนอกไม่ใคร่เข้าใจขนบธรรมเนียมในกรุงเทพฯ อีกประการหนึ่ง ชั้นกรรมการรองผู้ว่าราชการลงมาจะหาที่ใจไม่แตกไปในทางหาผลประโยชน์หุยมหุยม หรือไม่มีนิติง ก็หายาก

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจเสาะแสวงดูตลอดทาง เห็นกรมการที่พอจะเป็นผู้ว่าราชการเมืองต่อไปภายหน้าได้ มีในเวลานี้แต่ ๓ คน คือ พระปลัดเมืองอุไทยธานี คน ๑ พระศักดาเรืองฤทธิปลัดเมืองตาก คน ๑ หลวงกรุงศรีบริรักษ์ยกยรรยบัตรกรุงเก่า คน ๑ กับหมื่นสุรฤทธิฤทธิไกร ซึ่งจำเป็นจำจะต้องขอรับพระราชทานไปรับราชการหัวเมือง เพราะกรมยุทธนาธิการ ตัดทิ้งเสียจากผลประโยชน์แลราชการทหาร แต่เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นข้าหลวงนั้นอีกคน ๑

แม้จะมีตัวคนซึ่งแลเห็นความสามารถแล้วการที่จะเลือกที่ตั้งก็ยังเป็นความลำบากเป็นอย่างยิ่ง ด้วยไทยยังมีธรรมดาหนาอยู่ในความอวลไฉนถิ่นฐานภูมิลำเนาเคยทำมาหากิน ยังขึ้นนี้ใช้ไม่ได้ตั้งฝรั่ง ครั้นจะข่มขึ้นให้ไปโดยใจไม่สมัค ก็จะเป็นการลงโทษให้ท้อถอยในหน้าที่ราชการ

แต่การที่จะเลือกหาคนแต่ที่สมควรโดยความสามารถ ให้เป็นผู้ว่าราชการตามหัวเมืองนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นการสำคัญอย่างยิ่งของความสำเร็จในการที่จะบำรุงหัวเมืองต่อไปภายหน้า เป็นการอย่าง ๑ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจจะวังมาก

ต่อไปภายหน้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เมื่อใดจัดให้ข้าราชการในกรุงกับข้าราชการหัวเมืองเปลี่ยนผลัดถ่ายกันไปมาได้ เมื่อนั้นและจะหาคนดีๆ เป็นผู้ว่าราชการหัวเมืองได้ง่าย ในเวลานี้ถ้าจะต้องตั้งผู้ว่าราชการเมืองเมื่อใด ก็อยู่ในจำเป็นต้องเสาะหาตัวคนในข้าราชการในกรุงหรือหัวเมือง ซึ่งสมควรโดยฉพาะตัวไปอย่างเดิมก่อน ค่อยคิดค่อยจัดต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖* ขอเดชะ

รับวันที่ ๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ที่ ๔๕

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๓๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือคราวนี้ได้ตั้งใจสืบเสาะพิจารณาดูทางที่ผู้ว่าราชการได้ผลประโยชน์เลี้ยงชีวิตอยู่ตามอย่างที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้ทุกๆ เมือง ความพิสดารในเรื่องนี้จะได้กราบบังคมทูลในรายงานตรวจราชการหัวเมือง ขอรับพระราชทานกราบบังคมทูลโดยสังเขปในที่นี้แต่รวบใจความ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางที่ผู้ว่าราชการหาผลประโยชน์เลี้ยงตัวอยู่ทุกวันนี้มี ๓ ประเภท ประเภทที่ ๑ หาเลี้ยงชีวิตด้วยการค้าขาย ประเภทนี้ทำได้ดีแต่บางเมือง ซึ่งไม่มีใครมีราชการแลที่พร้อมมูลวงษาคณาญาติในตำแหน่งกรมการ ประเภทที่ ๒ หากินในกระบวนว่าความ ประเภทนี้ถ้อยความมักจะรุ่งรัง บ้านเมืองแลมักจะถูกอุทธรณ์บ่อยๆ ประเภทที่ ๓ หาเลี้ยงชีวิตโดยการวิสาสะหยาบยืมเงินหลวง ซึ่งตกถึงมือใช้สอยเลี้ยงชีวิต ประเภทนี้มักต้องยกพระราชทานเมื่อปลายมือ ผู้ว่าราชการที่มีกำลังบริบูรณ์คงจะเลี้ยงตัวได้อยู่ด้วยการอย่างใดอย่างหนึ่งในประเภทนี้ หรือสองอย่างสามอย่างเจือกันบ้าง

ที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาบัดนี้โดยเฉพาะความร้อนใจด้วยพระยาพิไชย ทำเลท่ามาหากินในเมืองนี้ก็ไม่ถึงมีก็จะทำไม่ใคร่ได้ ด้วยเป็นเมืองมีราชการมาก การที่จะหากินด้วยถ้อยความ ดูพระยาพิไชยเป็นคนรักชื่อเสียงแลไม่มีกิตติศัพท์ดีเตียนเลอยในเรื่องนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่ถามเฉพาะตัวโดยเลียดได้ความว่า ได้รับพระราชทานผลประโยชน์อยู่เพียงปีละสัก ๑๕ ชั่ง แลเห็นได้ว่า ไม่พอที่จะเลี้ยงชีวิตแลรักษาเกียรติยศบรรดาศักดิ์ตาม

สมควรด้วย พระยาพิไชยได้แจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะตัวว่า ทุกวันนี้ขัดสนยากจนมาก ต้องเป็นหนี้เขาอยู่หลายราย จะไปราชการคราวนี้ยินดีที่จะได้รับพระราชทานเงินเดือนผ่อนผันใช้หนี้ที่เขาติดค้าง แต่อยากจะจัดการใช้หนี้เสียให้เสร็จก่อน ก็ไม่มีเงินทองพอจะใช้ได้ อยากจะให้ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานยืมเงินสัก ๘๐ ชั่ง แล้วขอรับพระราชทานให้ผ่อนหักเงินเดือนไว้จนกว่าจะครบ ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นนอกแฉกเกรงว่าจะเป็นโรคเสียในประเภทที่ ๓ จึงได้รับมาว่าจะกราบบังคมทูล

พระยาพิไชยคนนี้ แต่เดิมข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ได้คุ้นเคยอันใดนัก เป็นแต่ได้ยินกิตติศัพท์สรรเสริญมาก ครั้นเมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปถึง ได้เห็นแลได้ทราบเกล้าฯ ที่พระยาพิไชยได้จัดการบ้านเมือง ทั้งเมื่อได้ไต่สวนสนทนาฟังความคิดความอ่าน ก็ต้องยอมว่าคนๆ นี้ควรเป็นคนราชการ แต่ถ้าไม่มีเหตุผลอันใดมากระทำให้เสีย ต่อไปภายหน้าคงจะเป็นคนราชการอย่างดีที่จะพึงทรงพระกรุณาชุบเกล้าฯ เลี้ยงได้คนหนึ่ง ที่มีความทุกข์ร้อนด้วยเรื่องยากจนนี้ จะว่าเป็นความผิดของตัวเอง ก็เป็นการที่แลเห็นไปไม่ได้ ใจข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ผู้ซึ่งทำราชการได้เช่นพระยาพิไชยมีความขัดสนทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทเช่นนี้ แม้พระราชทานเงิน ๘๐ ชั่ง นั้นเป็นบำเหน็จเสียทีเดียว ถึงแม้ว่าจะดูมากเกินไปสักหน่อย ก็จะเป็นตัวอย่างๆ ดีหน้าที่จะมีผลอย่างดีได้ในภายหน้า ไม่มากก็น้อย แต่ข้าพระพุทธเจ้าไม่กล้าที่จะกราบบังคมทูลตกลงเป็นความเห็นเช่นนั้น แลไม่ได้กราบบังคมทูลโดยความชอบใจหลงใหลในพระยาพิไชยอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้พระยาพิไชยยืมเงิน ๘๐ ชั่ง แลจะหักเงินเดือนไว้ใช้แล้ว พระยาพิไชยจะได้รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๖ ชั่งเศษ คือปีละ ๘๐ ชั่ง เห็นด้วยเกล้าฯ ควรจะหักไว้เพียงปีละ ๓๐ ชั่ง เหลือนั้นพระราชทานให้พระยาพิไชยพอได้เลี้ยงชีวิตในเวลาไปรับ

ราชการเป็นข้าหลวงเมืองหลวงพระบางปีละ ๕๐ ชั่ง เงินที่หักไว้ ๓ ปี
จึงจะครบต้นเงินที่ได้รับพระราชทานยืมไป

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *อภิรักษ์ โกษะโยธิน* ขอเดชะ

รับวันที่ ๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒๕ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ขอเดชะฝ่าล่องธูลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ด้วยมี
พระราชโองการโปรดเกล้าฯ แก่ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาจำแสนบดี^๑ พูลเกล้าฯ ถวายเรื่องราว ขอรับพระราชทาน
เป็นตำแหน่งที่พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ ข้าพระพุทธเจ้าจะเห็นด้วยเกล้าฯ
ประการใดนั้นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ที่จะทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้พระยาจำแสนเป็นพระยาพยุมาธิปัตย์นั้น เป็นพระเดช
พระคุณแลเป็นการสมควรอย่างยิ่งอยู่แล้ว ด้วยพระยาจำแสนอายุ
ก็มากอยู่แล้วผลประโยชน์แลอำนาจาจะศนาที่จะได้รับพระราชทาน
ก็ไม่หย่อนลงกว่าเดี๋ยวนี้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ที่พระยาจำแสนจะ
ไปว่าราชการเมืองพิศณุโลกย์ซึ่งเป็นหัวเมืองเอก หรือแม้แต่หัวเมือง
ใด ไปตั้งต้นเมื่ออายุถึงปานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อเป็นแน่ว่าคงจะไม่
สามารถทำราชการหัวเมืองซึ่งยุ่งเหยิงอยู่แล้วกลับให้ได้ดีได้ หรือจะ
รักษาแบบแผนซึ่งจะวางขึ้นไว้สำหรับบังคับบัญชาราชการหัวเมือง แม้
อย่างต่ำ เพียงที่จะต้องหมั่นเที่ยวตรวจตราเขตแขวงบ้านเมืองเท่านั้น
ก็จะเป็นอันเหลือกำลังร่างกายที่จะทำได้ ไม่ต้องป่วย กล่าวไปถึงสติ
ปัญญาสามารถในทางที่จะคิดอ่านราชการ ซึ่งยังไม่เคยทำเลยมาจน
แก่ ถ้าไปพลาดพลั้งมีความผิดลงประการใดก็อยู่ในจะขาดทุนกว่าที่

^๑ พระยาจำแสนบดี (ไทย)

เป็นพระยาพฤตมาธิบดีมาก ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะเรียกพระยาจำแสน
มาชี้แจงการซึ่งควรจะเข้าใจอยู่แล้วนี้ให้เข้าใจ ก็เห็นเป็นเหลือวิสัย
จะควรประการใดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๑๖ ๑๖๑๑๑๑๑* ขอเดชะ

เมื่อวันที่ ๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ที่ ๑๔๑/๑๙๙๙๕

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๓๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองถึงเมือง
พิไชย ไปตรวจดูนักโทษที่ตราง นักโทษหลายคนมีหลวงรักษาราชภูเบศ
ตัน ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ว่า เดิมเป็นผู้คุมๆ ผู้ร้ายนักโทษผู้ร้ายหนีไป
พระยาพิไชยเอาตัวจำเริญเอาผู้ร้ายอยู่คนละปีหนึ่งบ้างหลายปีบ้าง
ยังไม่ได้ตัวผู้ร้ายมาส่งจะยอมเสียสินไหมให้แก่โจทก์ขอพ้นโทษมี
ประกันออกไปบนบาลสืบจับผู้ร้ายที่หนีมาส่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถาม
พระยาพิไชยแจ้งความว่า ผู้คุมซึ่งทำให้นักโทษนั้น พระยาพิไชยได้
ไต่สวนโดยถ่วงถี่ หาได้ความว่าผู้คุมรู้เห็นเป็นใจปล่อยให้ผู้ร้ายหนีไป
แลหลวงรักษาราชภูเบศนั้นเป็นผู้คุมใหญ่ ให้ผู้คุมรองคุมนักโทษๆ หนี
ผู้คุมรองก็หนีไปด้วย จึงต้องเอาตัวผู้คุมใหญ่จำเริญเพราะกลัวอาญา
อุทธรณ์ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ข้อบังคับทำเนียมคุมขัง
นักโทษที่เมืองพิไชยมีอาญาแข็งแรง ช่งที่ผู้คุมจะหาผลประโยชน์ได้
มีน้อย ครั้นจะยกเรื่องราวร้องทุกข์เสีย คนเหล่านั้นก็จะต้องติดเวร
จำไปไม่มีที่สุด ได้เรียกโจทก์มาถามก็หาได้ติดใจสงสัยว่าผู้คุมรู้เห็น
เป็นใจปล่อยให้ผู้ร้ายหนีไม่ จึงได้ทำคำสั่งให้ผู้คุมเหล่านั้นใช้เงินสินไหม
ให้แก่โจทก์แล้วให้มีประกันออกแบบสืบเอาตัวผู้ร้ายต่อไป การเรื่องนี้
เชื่อด้วยเกล้าฯ อยู่ว่า มิได้ฝ่าฝืนกระแสพระมหากฤษฎาไนได้ฝ่าละออง
ธุลีพระบาท แต่เกรงที่จะเป็นการล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย
อยู่ ขอพระราชทานพระกรุณาบารมีปกเกล้าฯ ในการที่ได้ส่งไปนั้น
แลผู้ร้ายฉกรรจ์มหันตนักโทษที่เมืองพิไชยแลเมืองอื่นชำระเป็นสัตย์
เสร็จสำนวนนั้น ได้มีคำสั่งให้ส่งลงมา ณ กรุงเทพฯ ทุกเมืองแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาคำสั่งหนึ่ง และหนังสือพระยาพิไชย
หนึ่งรวม ๒ ฉบับสอดซองมาขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า *ตจ ๖๖ ๖๖๖๖๖๖*
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สำเนาที่ ๑๙๙๙๖

น, ที่ ๖๘๙

(สำเนา น, ที่ ๑๐๔๓)

วันที่ ๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

พระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาถึงพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรผู้ว่าราชการกรมการเมืองพิไชย

ด้วยทำจดหมายหาภาลงวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๑ ด้วยเรื่องผู้คุมทำนักโทษหนีได้ความชัดว่ามีได้เป้นใจเข้าด้วยผู้ร้ายเลอย แต่จำเป็นต้องรับโทษเขียนตามข้อบังคับคุมนักโทษ และยังต้องจำเริญเอาตัวนักโทษตามกตหมายอยู่หลายคน เป้นความครั้นคร้ามจะหาตัวผู้เป้นผู้คุมนักโทษได้โดยยากนั้น ได้ตรวจดูตลอดแล้ว การที่คุมขังนักโทษในเมืองพิไชย ได้ตรวจดูก็เห็นว่ามั่นคงดีกว่าเมืองอื่นๆ ที่มีนักโทษหนีตรงได้บ้างเช่นนี้ ก็พิจารณาเห็นว่าใช้นักโทษเมืองพิไชยจะหนีได้มากกว่านักโทษเมืองอื่นๆ นั้นก็หาไม่ เพราะหากว่าควบคุมกันเป้นแบบแผน จึงได้ปรากฏกว่าที่ทำกันหลวมๆ

เมื่อจะพิจารณาดูหน้าที่และความรับผิดชอบของผู้คุมก็แลเห็นว่าการที่เป้นผู้คุมอย่างผู้คุมเมืองพิไชยคงจะได้ผลประโยชน์น้อยแลการที่คุมนักโทษๆ ก็เป้นคนมีรูปกายและสติปัญญาสามารถเท่าผู้คุมเอง นักโทษมากผู้คุมน้อยนักโทษมีธรรมดาที่จะคิดหนีหายอยู่เสมอๆ นักโทษหนีได้ผู้คุมต้องเวรจำแทนนักโทษ ไม่มีที่สุดก็หน้าสงสารอยู่และเป้นธรรมดาที่จะเป้นจะเป็นความท้อถอยของผู้อื่นที่จะเป้นผู้คุมต่อไป เพราะฉะนั้น ผู้คุมคนใดที่ทำนักโทษหนีแต่สัพได้ความชัดว่ามีได้เป้นใจให้นักโทษนั้นหนี ไม่มีที่สงไสยกินใจอย่างหนึ่งอย่างใดแล้วก็ควรจะผ่อนผันให้ได้ความกรุณาบ้าง แต่เพียงไม่ให้เป้นการลบล้างกตหมายตามรายตัว และเฉพาะเรื่องที่จะกล่าว ต่อไปนี้

เรื่อง ๑ หลวงราชรักษาเป้นผู้คุมใหญ่ให้นายเขียวผู้คุมรองคุม

อ้ายเป่านักโทษเปนสัตว์ตายนายทุเรียนตายหนีไป นายเขียวผู้คุมตามจับ อ้ายเป่าไม่ได้ก็หนีไปด้วย หลวงราชรักษามีความผิดต้องรับโทษอยู่ในเวรจำกักขังมาได้ปีเศษ แต่โจทก์ไม่ตั้งใจว่าความนั้นเห็นว่าหลวงราชเปนกรรมการได้ไปราชการทัพแลส่งลำเลียงกองทัพหลายครั้ง มีความชอบในราชการและเปนแต่ผู้ใช้ไม่ควรจะรับโทษถึงผู้ทำให้หนี ชอบให้ภาคโทษไว้ให้พระยาพิไชยปรับไหมหลวงราชรักษาเปนเบี้ยเผดฝิปลูกตัวนายทุเรียนผู้ตายให้แก่โจทก์แทนอ้ายเป่าผู้ร้ายตามกฎหมาย แล้วให้เรียกประกันทานบลหลวงราชรักษาออกรับราชการแลติดตามจับตัวอ้ายเป่าผู้ร้ายช่วยนายเขียวผู้คุมต่อไป

เรื่อง ๑ หลวงภักดีผู้คุมใหญ่ ให้นายโดผู้คุมรองคุมอ้ายก๊กนักโทษรับเปนสัตว์ ลงมือยิงนายสดตายกับอ้ายดูพวกเพื่อนอ้ายก๊กหนีไป พระยาพิไชยได้บอกส่งตัวนายโดผู้คุมรองเข้าไปคุกษาโทษ ณ กรุงเทพฯ แล้ว หลวงภักดีผู้คุมใหญ่ยังอยู่ในระหว่างทำฝักส่งตัว อ้ายก๊กผู้ลงมือ อ้ายดูพวกเพื่อน แต่โจทก์ยังตั้งใจว่าความเอาเบี้ยเผดฝิให้แก่หลวงภักดีนั้น เห็นว่าหลวงภักดีเป็นผู้คุมใหญ่ได้บังคับผู้คุมรองๆ มีความประมาททำให้อ้ายก๊ก อ้ายดู หนีไปก็ได้ส่งตัวนายโดผู้คุมให้พระยาพิไชยบอกส่งเข้าไป ณ กรุงเทพฯ แล้วควรให้ภาคโทษหลวงภักดีไว้ให้พระยาพิไชยตัดสินให้หลวงภักดีเสียเงินค่าเผดฝิปลูกตัวผู้ตายแทนอ้ายก๊ก อ้ายดู ตามสมควร ให้หลวงภักดีทำราชการแก้ตัวแลสืบตามจับอ้ายก๊ก อ้ายดู ต่อไป

เรื่อง ๑ หลวงวินิจจำนงผู้คุมใหญ่ ให้นายพลตผู้คุมรองคุมอ้ายคองนักโทษเปนสัตว์ลักช้างพระยาสุโขทัยหนีไป นายพลตผู้คุมก็หนีไปด้วยนั้น เห็นว่าหลวงวินิจจำนงเป็นผู้คุมใหญ่ได้บังคับว่ากล่าวผู้คุมรองๆ ทำให้อ้ายคองผู้ร้ายหนีไปได้ เพราะความประมาทดังนี้มีความผิดชั้นหลวงวินิจจำนงเปนแต่ผู้ใช้ไม่ควรจะรับโทษ ควรแต่จะปรับไหมใช้ทุนให้แก่โจทก์ๆ ก็ไม่ตั้งใจว่าความนั้นชอบให้ภาคโทษหลวงวินิจจำนงไว้ให้ตัดสินตามอ้ายคองนักโทษกับนายพลตผู้คุมต่อไป

เรื่อง ๑ หลวงภักดีเป็นผู้คุมใหญ่ให้ขุนนาหรุ่นคุมอ้ายพรมนักโทษซึ่งเปนสจั่วลักกระบือหลวงคลังไป ขุนนามีความผิดต้องรับโทษโบยแลจำกักขังตามข้อบังคับผู้คุมที่รักษานักโทษแล้วแต่ความรายนี้โจทย์ได้ค่ากระปือคืนแล้วไม่ตั้งใจว่าความ ควรให้เรียกประกันทานบลขุนนาภาคโทษไว้ ให้ทำราชการแก้ตัวแลสืบจับอ้ายพรมนักโทษต่อไป

เรื่อง ๑ หลวงราชรักษาผู้คุมใหญ่ให้นายโม่ นายกุ่ม ผู้คุมๆ ตัวอ้ายสานักโทษรับเปนสจั่วลักช้างหลวงให้หนีไปนายโม่ นายกุ่ม มีความผิดต้องรับโทษจำเริญเอาตัวอ้ายสามาได้ ๒ ปีเศษ ชอบให้พระยาพิไชยมีบอกข้อความหาภาโทษนายโม่ นายกุ่ม ผู้คุมเข้าไปให้เจ้ากระทรวงปลุกษาโทษนายโม่ นายกุ่ม ณ กรุงเทพฯ

เรื่อง ๑ หลวงภักดีผู้คุมใหญ่ ให้นายดีผู้คุมรองคุมอ้ายกลิ้งนักโทษ ขึ้นเปนพวกเพื่อนอ้ายเหราผู้ลงมือฟันนายพรมตายให้หนีไป นายดีมีความผิดต้องรับโทษ จำเริญเอาตัวอ้ายกลิ้งมาได้ปีเศษ ชอบให้พระยาพิไชยมีบอกข้อความหาภาโทษนายดีผู้คุมรองลงไปให้เจ้ากระทรวงปลุกษาโทษนายดี ณ กรุงเทพฯ

แต่การนี้อนุญาตให้เปนการพิเศษ อย่าให้ใช้เปนแบบแผนโดยพลการต่อไป

แต่การที่คุมขังนักโทษเมืองพิไชยนี้ ถึงว่าจะได้จัดการแลเห็นว่าดีกว่าเมืองอื่นๆ ก็ยังบกพร่องอยู่ควรจะต้องจัดให้เรียบร้อยหลายอย่าง คือ

(๑) นักโทษที่ความฆ่าฟันกันตายชำระเสร็จสำนวนแล้ว ไม่ควรจ้ะร้งรอไว้ให้รับส่งตัวนักโทษและถ้อยคำสำนวนลงไปกรุงเทพฯ

(๒) นักโทษมีโทษหลวงแต่ไม่ถึงฉกรรณะหันกะโทษชำระเสร็จสำนวนแล้ว ให้รับมีบอกส่งถ้อยคำสำนวนลงไปขอคำตัดสิน ณ กรุงเทพฯ

(๓) การที่จะจ่ายนักโทษไปทำงานต่างๆ ไม่ควรจะจ่ายไปไกลจากตาราง โรงงานก็มีอยู่แล้ว ชอบให้เอาการมาทำที่โรงงาน

(๔) ถ้ามีการจำเอนจะต้องจ่ายนักโทษไปทำที่อื่นๆ ควรจะจ่ายนักโทษแต่ที่โทษเบา หรือที่ติดจวนจะครบกำหนดออกไปทำงาน นักโทษมีโทษหนักไม่ควรจะจ่าย ให้พระยาพิไชยทำตามคำสั่งนี้ทุกประการ

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเปนสำคัญ

สำเนาที่ ๑๙๙๙๗

(สำเนา น. ที่ ๑๐๔๒)

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑
ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร พิพัฒนพิไชย ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย ขอพระราชทานน้อมเกล้าถวายค่านับกราบทูลพระเดชพระคุณ พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่าละอองพระบาท

ด้วยเมื่อเสด็จประทับทรงตรวจราชการอยู่ที่เมืองพิไชย ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความขัดข้องเรื่องผู้คุมใหญ่ ผู้คุมรอง ซึ่งทำให้นักโทษหนีขึ้นกราบทูลขอรับพระราชทานพระวินิจฉัย จึงมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียงข้อหาทำให้การขึ้นกราบทูล เพื่อจะได้ทรงตัดสินนั้น พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานคัดข้อหาทำให้การย่อแต่ใจความขึ้นกราบทูลเปนลำดับต่อไป

เรื่องหนึ่ง เมื่อ ณ ปีชวดสาธุธิศก สี่พจันต์ตัวอ้ายผู้เฒ่า อ้ายไปร้อ้างคง ผู้ร้ายลักข้างพรายพระยาสุโขไทย ๑ ข้าง พิจารณาถึงถานอ้ายผู้เฒ่า อ้ายคง อ้ายไปร้ รับเปนสัจ แต่ข้างกลางไม่ได้คืนใจทยไม่ตจใจว่ากล่าว ได้อาตัวอ้ายผู้เฒ่า อ้ายไปร้อ้างคง จำตรวนไว้ หลวงวินิจฉัยจានงเปนผู้คุมใหญ่ นายพลัดเปนผู้คุมรองคุมอ้ายคงไปอาบนํ้า นายพลัดกับอ้ายคงภากันหนีไป หลวงวินิจฉัยจานงค์ทำผักไ้ยังไม่ได้ตัวมาส่ง

เรื่องหนึ่ง ณ เดือนมิถุนายน ร,ศ, ๑๐๙ พันมะโนโจทย์ฟ้องว่าอ้ายเป้า อ้ายดอนตินายทุเรียนพี่ชายพันมะโนตายพิจารณาถึงถานอ้ายเป้า อ้ายดอน ให้การรับเปนสัจ หลวงราชรักษาเปนผู้คุมใหญ่ใช้ให้อ้ายเขียวเปนผู้คุมรองคุมอ้ายเป้าไป ซ้อมเข้าที่บ้านหลวงราช อ้ายเขียวผู้คุมกับอ้ายเป้าภากันหนีไป ได้อาตัวหลวงราชรักษาจำตรวนไว้แทน

เรื่องหนึ่ง เมื่อ ณ เดือนเมษายน ร,ศ, ๑๐๙ นายชุ่มโจทย์หา

ว่าอ้ายหมื่นศรี อ้ายสวนอ้ายชาเป็นผู้ร้ายลักช้างกังไปช้าง ๑ พิจารณาถึงถานอ้ายหมื่นศรี อ้ายสวน อ้ายชารับเปนสัจได้ของกลางคืนให้โจทย์ไป หลวงราชรักษาเป็นผู้คุมใหญ่ให้นายโน้ นายกั้น เป็นผู้คุมรองคุมอ้ายชาไปเลื่อยไม้ทำชาลากกลาง นายโน้ นายกั้น ไม่ระวังรักษานักโทษ อ้ายชาหักโซ่ตรวนหนีไป ได้โดยหลังนายโน้ นายกั้น ผู้คุมรองตามข้อบังคับ แล้วได้ให้หลวงราชผู้คุมใหญ่ นายโน้ นายกั้น ผู้คุมรองทำผัก ครบผักไม่ได้ตัวได้เอาตัวนายโน้ นายกั้น จำตรวจไว้แทนอ้ายชา

เรื่อง ๑ ณ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๙ หลวงชาญเมืองพิไชย ฟ้องกล่าวโทษอ้ายก๊ก อ้ายอุ ว่า อ้ายก๊ก อ้ายอุ เกลาะวิวาทกับนายสุดพี่ชายหลวงชาญ อ้ายก๊กเอาปืนยิงนายสุดตาย อ้ายอุเป็นผู้สมรู้พิจารณาถึงถานอ้ายก๊ก อ้ายอุ ให้การรับสมฟ้อง หลวงภักดีเป็นผู้คุมใหญ่ ใช้ให้อ้ายโดเป็นผู้คุมรองคุมอ้ายก๊ก อ้ายอุ ไปเลื่อยไม้ อ้ายโดไม่อยู่รักษานักโทษ อ้ายก๊ก อ้ายอุ หักโซ่ตรวนหนีไปได้ โดยหลังอ้ายโดตามข้อบังคับ ให้หลวงภักดี อ้ายโดทำผัก ครบผักไม่ได้ตัวได้บอกล่งตัวอ้ายโดลงไปกรุงเทพฯ

เรื่อง ๑ ณ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐ นายทิมโจทย์ฟ้องหาว่าอ้ายเหลาลอบพินนายพรมน้องชายนายทิมตาย อ้ายกลิ้งเปนเพื่อนไป ด้วยพิจารณาถึงถานอ้ายเหลา อ้ายกลิ้งให้การสมฟ้องหลวงภักดีเป็นผู้คุมใหญ่ให้นายดีเป็นผู้คุมรองคุมอ้ายกลิ้งไปเลื่อยไม้ นายดีไม่อยู่ระวังรักษานักโทษ อ้ายกลิ้งหักโซ่ตรวนหนีไป ได้โดยหลังนายดีตามข้อบังคับ ได้ให้หลวงภักดีผู้คุมใหญ่ นายดีผู้คุมรองทำผักส่งตัวอ้ายกลิ้ง ครบผักไม่ได้ตัว ได้จำตรวนนายดีไว้แทนตัวอ้ายกลิ้ง

เรื่อง ๑ เมื่อเดือนกรกฎาคม ๑๑๑ สืบจับได้ตัวอ้ายพรม อ้ายถม ลักกระบือหลวงคลังเมืองพิไชยไปแก้กระบือ พิจารณาถึงถานอ้ายพรม อ้ายถมรับเปนสัจ ได้กระบือคืนให้โจทย์ๆ ไม่ติดใจว่ากล่าวได้เอาตัวอ้ายพรม อ้ายถมจำตรวนขังตรางไว้ หลวงภักดีผู้คุมใหญ่ใช้ให้

ขุนนาหรุ่นเป็นผู้คุ้มครองยายพรหมไปทำโรงเรียน ขุนนาหรุ่นไม่อยู่
ระวังรักษานักโทษ ยายพรหมหักไชรตรวนหนีไป ได้โทษหลังขุนนา
หรุ่นตามข้อบังคับแล้วได้ให้หลวงภักดี ขุนนาหรุ่นทำผัดส่งตัว ครบผัด
ไม่ได้ตัวยายพรหมมาส่ง ได้เอาตัวขุนนาหรุ่นผู้คุ้มครองจำตรวนไว้แทน
ตัวยายพรหม

รวม ๖ เรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนประกอบเพื่อจะ
ทราบเกล้าว่าผู้คุมใหญ่หรือผู้คุ้มครองจะคิดอุบายโดยเห็นแก่สินบลแล
เพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง การนี้ก็ได้เค้าเงื่อนเป็นทางที่จะ
พิจารณาไต่สวนประการหนึ่ง แม้นผู้คุมใหญ่กับผู้คุ้มครองโดยจะร่วมคิด
กันก็ดีหรือไม่ร่วมคิดกันก็ดี ถึงโดยจะมีประโยชน์สักเท่าใด ประโยชน์
ที่ได้เห็นไม่ก่อเท่ากับความหนัก ซึ่งจะต้องรับโทษในชั้นต้นตามข้อ
บังคับคือต้องรับอาญาโทษหลังตั้งแต่ ๖ ทิลงมาจน ๓๐ ที่เป็นอย่างต่ำ
ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกข้อบังคับสกัดกันไว้เมื่อรวบรวมเหตุ แล้ว
จึงเห็นด้วยเกล้าว่า ผู้ร้ายซึ่งหนีไปได้นั้นเป็นโดยความเขลา ความ
เผลอ ของผู้คุ้มครองส่วนเดียวหาได้เป็นไปทางอุบายของผู้คุมใหญ่
ผู้คุ้มครอง ซึ่งจะเห็นกับประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้แต่ถึงข้าพระ
พุทธเจ้ามีความเห็นแลมีความไวใจแล้วเช่นนั้น ก็ไม่สามารถที่จะให้
ผู้คุมใหญ่ ผู้คุ้มครอง พ้นโทษได้ เพราะเกรงว่าจะมีความมัวหมองแก่
ข้าพระพุทธเจ้าได้หลายประการ

ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะไม่นำความขัดข้องตามที่เปนจริงขึ้น
กราบทูลให้ทราบฝ่าพระบาท ผู้คุมใหญ่ ผู้คุ้มครอง ซึ่งเปนกำลังช่วย
ข้าพระพุทธเจ้าก็就会有ความท้อถอย เพราะไม่มีโอกาสที่จะพ้นโทษได้
ต่อไปจะหาตัวผู้คุมช่วยรับราชการก็ไม่ได้โดยง่ายเพราะฉะนั้นในคราว
เสด็จนี้ จึงเป็นโอกาสของข้าพระพุทธเจ้าที่จะได้นำความขัดข้องขึ้น
กราบทูลขอรับพระราชทานพระวินิจฉัย

จะควรประการใดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ที่ ๑๓๙/๑๙๙๙๒

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๓๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ
ครั้งนี้ ได้ขอรับพระราชทานข้าราชการขึ้นไปราชการด้วย ๕ นาย
คือ พระวรพุดโกศัย^๑ ๑ พระสฤทธิพจนกร^๒ ๑ หลวงไพศาลศิลป
สาตร^๓ ๑ หลวงกรุงศรีบริรักษ์ ๑ แลหลวงจินดารักษตามขึ้นไปภายหลังนาย ๑
บันดาข้าราชการที่ไปช่วยสนองพระเดชพระคุณด้วยกัน
ล้วนเป็นข้าราชการกระทรวงมหาดไทยในกรุงเทพฯ ซึ่งทำราชการ
ประจำ ณ ศาลว่าการกระทรวงมหาดไทยได้รับพระราชทานเงินเดือน
อยู่แล้วทุกคน เว้นแต่หลวงกรุงศรีบริรักษ์^๔ ยกบัตรกรุงเก่าคนเดียว
หาไม่ตำแหน่งได้รับพระราชทานเงินเดือนอยู่ไม่ แลการที่ถอนจาก
กรุงเก่าให้ไปรับราชการข้าหลวงครั้งนี้ ดูกลับเป็นอันตัดผลประโยชน์
ที่เขาเคยได้รับพระราชทานอยู่ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอรับ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตเบิกเงินเพื่อเหลือเพื่อขาดในงบประมาณ
ร.ศ. ๑๑๑ ให้แก่หลวงกรุงศรีบริรักษ์เป็นเงินเดือนๆ ละ
๑๐๐ บาท ประจำเดือนตุลาคม พฤศจิกายน ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๑
รวม ๓ เดือน จะได้เป็นแบบอย่างอันดีต่อไป

^๑ พระวรพุดโกศัย เจ้ากรมส่วย ต่อมาเลื่อนเป็นพระยา ถวายตัวเป็น
มหาดเล็กตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ หน้าที่พันพุ่มนุราช

^๒ พระยาสุฤทธิพจนกร (เส็ง วิจารณ์)

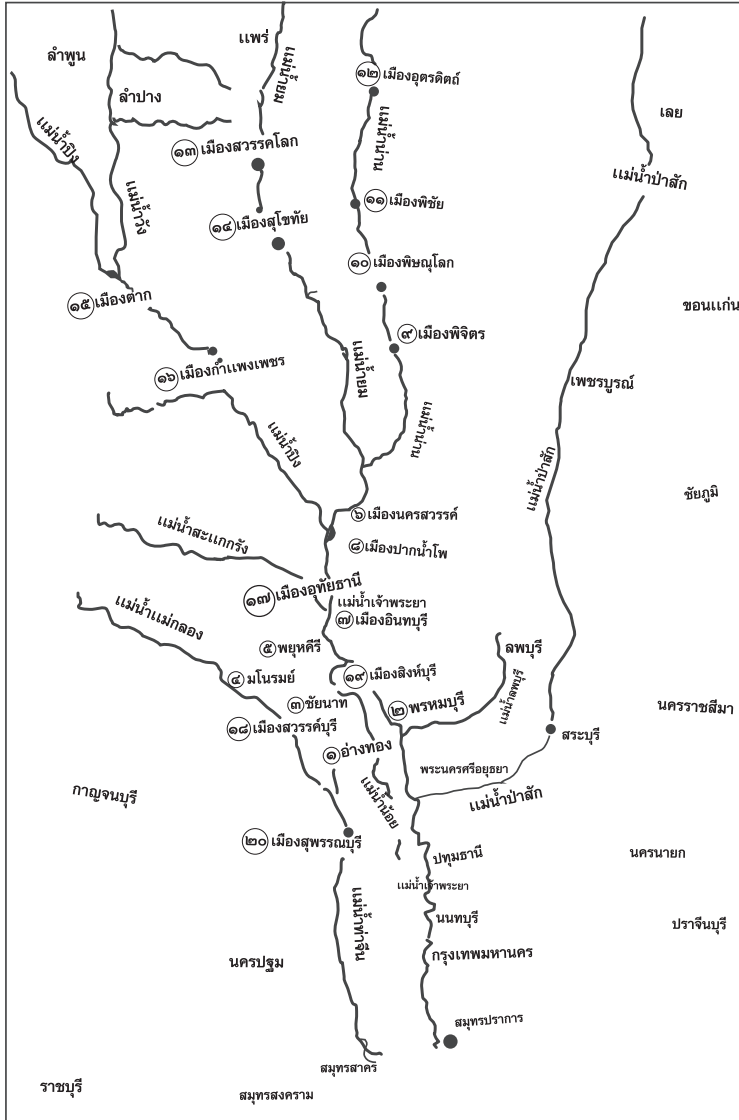
^๓ หลวงไพศาลศิลปสาตร (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ต่อมาคือ เจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

^๔ หลวงกรุงศรีบริรักษ์ ยกบัตรเมืองอยุธยา

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า *ธง วัชรพงษ์*
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

แผนที่แสดงหัวเมือง ๒๐ หัวเมือง
เมื่อเสด็จตรวจราชการทางเรือครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๓๕ ร.ศ. ๑๑๑

๑. อย่างทอง	๒. พรหมบุรี	๓. ชัยนาท	๔. มโนรมย์
๕. พยุหะไธย	๖. นครสวรรค์	๗. อินทนนท์	๘. ปากน้ำโพ
๙. พิจิตร	๑๐. พิษณุโลก	๑๑. พิจัย	๑๒. อุดรธานี
๑๓. สวรรคโลก	๑๔. สุโขทัย	๑๕. ตาก	๑๖. กำแพงเพชร
๑๗. อุทัยธานี	๑๘. สวรรคบุรี	๑๙. สิงห์บุรี	๒๐. สุพรรณบุรี

...ลงเรือแก่งฟองเรือไฟไปตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทางเรือจนถึงอุดรธานี แล้วเดินบกไปเมืองสวรรคโลก ลงเรือมาเมืองสุโขทัย แล้วเดินบกไปเมืองตาก กลับลงมาจนถึงเมืองอ่างทอง ขึ้นเดินบกไปเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุด แล้วกลับทางเรือมาถึงกรุงเทพฯ...

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้

พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕

บางปิ่น^๑

วันที่ ๗ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อเดือนกันยายน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ,
แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงรายงานการที่ได้ไปตรวจพร้อมทั้งเนื้อ
เห็นเพื่อจะทูลเกล้าฯ ถวาย และให้เป็นรายงานแบบอย่างไว้สำหรับ
ข้าราชการในกระทรวงที่จะได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในภายหน้า แต่
การที่เรียบเรียงรายงานนี้อยู่ข้างจะช้า เพราะมีเวลาเรียบเรียงได้แต่
ในวันพระบ้าง ในเวลากลางคืนเมื่อว่างราชการอื่นบ้าง ทั้งรายงาน
ก็อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่เรียบเรียงสำเร็จ
ได้ดังประสงค์ จึงขอรับพระราชทานพระบรมราชวโรกาสทูลเกล้าฯ
ถวายรายงานการตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้มาพร้อมกับจดหมาย
ฉบับนี้แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ,

ขอเดชะข้าพระพุทธเจ้า
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ รักษาอักษรวิธีตามเอกสารเดิม

บางปะอิน

วันที่ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไป
ไปตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ เพื่อพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุง
ราชการบ้านเมืองในหัวเมืองเหล่านั้นให้เรียบร้อยเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่
ก่อนนั้น เปนพระเดชพระคุณล้นเกล้าฯ หาทิสุดมิได้

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน เวลา ๓ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้ากับ
ข้าราชการมีชื่อ คือ พระยารพคุณโกศลว่าการแทนปลัดบาญชี
กระทรวงมหาดไทย ๑ นายฉันทน์หุ้มแพรมหาดเล็กกว่าที่เลขาธุการ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ พระเสนีพิทักษ์ข้าหลวงจัดการ
หัวเมืองแขกทั้งเจ็ด^๑ ๑ พระยาวิจิตรภักดี^๒ ผู้ว่าราชการเมืองไชยา ๑
พระยาจรรณราชโกศการ^๓ ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ๑ พระยารัษฎา

^๑ ได้แก่ เมืองตานี หนองจิก ยะหริ่ง สายบุรี ยะลอ รามัญญ์ และระแงง

^๒ เข้ารับราชการ ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด
เกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งเป็นที่หลวงราชานุชิต (ข้า) ผู้ช่วยราชการเมือง
ไชยา รับราชการในเมืองไชยาเป็นเวลานาน และสร้างผลงานที่เกี่ยวกับทางภาคใต้
ไว้มาก เลื่อนยศเป็นพระศรีราชสงคราม ปลัดเมืองไชยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ และ
เป็นพระยาวิจิตรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองไชยา พ.ศ. ๒๔๒๐ เมื่อครั้งพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้
ตามเสด็จในฐานะมัคคุเทศก์และโปรดเกล้าฯ ให้โดยเสด็จทุกครั้งเมื่อมีการเสด็จ
ประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อน
ขึ้นเป็น พระยาวิจิตรยารักษ์ (ข้า ศรียาภัย) ตำแหน่งผู้กำกับการถือน้ำในกรุง

^๓ พระยาจรรณราชโกศการ (คอซิมเติก ณ ระนอง) บุตรพระยาดำรงสุจริต
มหารัษฎา (คอซิมเจียง ณ ระนอง) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราช
ทานบรรดาศักดิ์เป็น พระจรรณราชโกศการ เจ้าเมืองหลังสวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑
และได้เลื่อนยศเป็น พระยา ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นผู้พัฒนาเมืองหลังสวนจนเจริญ
มั่งคั่ง และเป็นผู้ยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานราษฎร แทนการจ้าง

นุประดิษฐ์^๑ ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ๑ กับขุนหมื่นเสมียนคนใช้พร้อมกัน
ณะเรืออรรถเรศรัตนาศน์ซึ่งกรมทหารเรือได้จัดตระเตรียมให้เป็น
พาหะนะ แลให้กับตันกุลเบิกเปนนายเรือ ได้ใช้จักรออกจากกรุงเทพ,
เวลาเช้า ๓ โมงเศษ

วันที่ ๒ กันยายน เวลา ๒ ทุ่ม ถึงปากน้ำเมืองชุมพรได้ทอด
พักอยู่คืน ๑ พระรามฤทธิรงค์ปลัดผู้รักษาเมืองแลกรมการเมืองชุมพร
ลงมาต้อนรับตามสมควร ได้ถามได้ความว่า เมืองชุมพรในเวลานี้การ
ปกครองแลการไร่นาค้าขายก็เรียบร้อยเปนปรกติ ผู้คนบริบูรณ์ขึ้น
กว่าแต่ก่อน เพราะคนยกข้ามกลับมาจากเขตแดนอังกฤษมีอยู่เสมอ
ความขัดข้องของกรมการเมืองอยู่อย่างเดียว แต่เรื่องความในโรงศาล
คั่งค้างทับถมมากไม่มีใครจะแล้วไปได้ ได้สวนเอาเหตุได้ความว่า มีกรม
การผู้น้อยบางคนหาकिनเปนหมอความเสื่อมสอนคู่ความในกระบวน
อุบายมีคำพูดเลาแลท้วงติงประวิงความต่างๆ ไม่ให้เดินไปในกระบวน
พิจารณา ฝ่ายข้าราชการที่เป็นผู้พิพากษาศาลาก็ไม่มีใครจะสันทัด
ในทางที่จะตัดสิน แลไม่กล้าหาญในการที่จะบังคับบัญชาไปให้เด็ด
ขาด การเปนดังนี้ ถ้อยความจึงได้คั่งค้างอยู่โดยมากเห็นด้วยเกล้า, ว่า
เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, ให้มีข้าราชการซึ่งทรงคุณวุฒิอันสมควร
ออกมาว่าราชการเมืองชุมพรเมื่อใด ความขัดข้องเหล่านี้คงจะหมดได้
ไม่ช้านานเท่าใดนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งในการเรื่องนี้ไว้แต่เพียง
ว่า ถ้ากรมการผู้ใดหาकिनเปนหมอความให้เอาตัวส่งเข้ามายังกรุงเทพ,
เห็นด้วยเกล้า, ว่าคำสั่งนี้นี้คงจะพอให้กรมการเข็ดขยาดไปได้สักคราว
หนึ่ง อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งได้ทราบความเมื่อมาถึงเมืองชุมพรในคราวนี้ทราบ

^๑ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เริ่มรับราชการ
พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นที่หลวงโหลหวิไสยผู้ช่วยเมืองระนอง เลื่อนเป็นที่พระอภัยมณี
ทศรักษา เจ้าเมืองกระบี่ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้เป็นที่ พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศร
ภักดี เจ้าเมืองตรัง พ.ศ. ๒๔๓๓ และใน พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมุห
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

เกล้า, ว่าทุกวันนี้กรมการแลราษฎรพากันตั้งคอกจับช้างเถื่อนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยมีคนต่างประเทศในว่ามาแต่เมืองมาดาศศาค้างมาแต่เมืองพม่าบ้าง เทียวหาซื้อช้างพลายไปใช้สอยให้ราคาแพงตัวหนึ่งบางทีถึง ๗๐๐-๘๐๐ เหรียญ คนจึงพากันจับช้างหาประโยชน์มากขึ้น แต่ไล่เลียงดูจำนวนช้างที่ออกดูก็ยังไม่สู้มากมายนัก จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าการที่จับช้างมากขึ้นแต่เพียงนี้ ยังไม่ถึงทางที่จะเสื่อมเสียโดยเหตุที่จะสูญพิชพรรณช้างนั้นประการใด

วันที่ ๓ กันยายน ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นเที่ยวที่ปากน้ำเมืองชุมพรครุหนึ่ง ที่ปากน้ำเมืองชุมพรในเวลานี้แปลกตากว่าที่ได้เคยเห็นเมื่อไปตามเสด็จพระราชดำเนินคราวก่อนๆ เปนอันมาก ด้วยเหตุเมื่อสองสามปีมานี้ปลาทะเลไปเข้าอ่าวชุมพรชุกชุมขึ้น ราษฎรตั้งละมู^๑ เต็มไปในอ่าวประมาณกว่า ๖๐ ละมู ที่ปากน้ำบ้านเรือนพวกราชาปลาตั้งติดต่อนั่นหนาเต็มขึ้นไปเกือบตลอดคั้งน้ำดูครึกครื้นแน่นหนายิ่งกว่าบ้านท่ายางซึ่งตั้งโรงงสิ่รงนกในเมืองชุมพรนั้น แต่ดูปลาตัวอย่าง ๑ ด้วยต้นไม้ใหญ่ๆ ที่ปากน้ำหายสูญไป ด้วยเหตุที่ถูกพายุในคราวนั้นเกือบหมดสิ้น แลเห็นตึกเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ได้แต่เกล แลตึกนี้พิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้า, ว่ายังพอจะเยียวยาได้ คิดด้วยเกล้า, ว่าจะให้ซ่อมแซมขึ้นไว้ใช้เป็นโรงด่านตรวจภาษีของรัฐบาลในภายหน้า

อนึ่งที่ปากน้ำเมืองชุมพรในคราวนี้ พระรามฤทธิรงค์ได้ตัดแต่งถนนข้างหลังบ้านราษฎรไว้สายหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้คงรักษาไว้อย่าให้สูญไปเสีย เวลา ๒ โมงเช้าได้ออกเรือจากปากน้ำเมืองชุมพร

วันที่ ๓ กันยายน เวลากลางวันถึงปากน้ำเมืองหลังสวนพบพระยารัตนเศรษฐีผู้ว่าราชการเมืองระนอง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มีโทรเลขนัดให้ข้ามมาเมืองหลังสวนนั้น จัดเรือมาคอยรับอยู่ที่ปากน้ำ ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นพักอยู่ที่ตึกพระยาจรัญราชโกศการในเวลาวันนั้น

^๑ โปะเล็กๆ ที่ทำไว้สำหรับจับปลาตามชายทะเล

การปกครองเมืองหลังสวนที่ข้าพระพุทธเจ้าได้พิเคราะห์เห็น
แลได้ถามตามการที่เปนอยู่ทุกวันนี้ ถ้าจะเรียกโดยคำสั้นๆ ก็ตรงกับ
เหมือนหนึ่งรัฐบาลเหมาเมืองแก่ผู้ว่าราชการเมืองในการทุกอย่าง
ทำนองเดียวกับการที่เปนอยู่ในเมืองระนองแต่ก่อน กล่าวคือผู้ว่า
ราชการเมืองลงทุนตั้งกงสีรับซื้อและจำหน่ายสินค้าเข้าออก ผู้ว่า
ราชการเมืองรับผูกขาดทำภาษีอากร ผู้ว่าราชการเมืองทอดรอน
เจือจานให้ไพร่บ้านพลเมืองทำมาค้าขาย แลผู้ว่าราชการเมืองบังคับ
บัญชารับผิดชอบในการบ้านเมืองทั่วไป วิธีเหมาเมืองเช่นนี้พิเคราะห์
ดูมีทั้งคุณและโทษ ที่มีคุณนั้น คืออาไศรย์เหตุที่ผู้ว่าราชการเมืองตั้งใจ
มุ่งหมายแสวงหาแต่กำไรเปนประโยชน์อย่างคติการค้าขาย การภายใน
บ้านเมืองมักจะเรียบร้อย เพราะเปนประโยชน์ในการส่วนตัวของผู้ว่า
ราชการเมืองที่ต้องจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายระงับภัยความของ
ราษฎร และทำนุบำรุงการทำมาค้าขายให้เจริญ ที่ได้ของผู้ว่าราชการ
เมืองอยู่ในสินค้าแลการทำมาค้าขาย ถ้าบ้านเมืองไม่เรียบร้อย ราษฎร
ต้องแตกฉานชานเข่นหรือไม่เป็นอันที่จะทำมาค้าขายได้เปนปกติ
ผลประโยชน์กำไรของผู้ว่าราชการเมืองก็ย่อมจะตกต่ำลงไป อาไศรย์
เหตุนี้ เมืองระนองแต่ก่อนก็ดีหรือเมืองหลังสวนในเวลานี้ก็ดี การใน
บ้านเมืองย่อมเรียบร้อย โจรผู้ร้ายสงบภัยความก็ไม่คั่งค้างโรงศาล
และการที่ทำนุบำรุงบ้านเมืองด้วยทำถนนหนทางเปนต้น ก็ภอมิให้
แลเห็น ไม่เสียเปรียบเมืองอื่น นับว่าเป็นฝ่ายข้างมีคุณในวิธีเหมาเมือง
แต่ฝ่ายข้างโทษนั้นพิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้า, ว่า การเหมาเมือง
เช่นนี้ ย่อมต้องอาไศรย์ผู้ว่าราชการเมืองที่เปนคนกำลังทุนมากๆ
ธรรมดาผู้มีทรัพย์ที่จะลงทุนทำการอย่างใดใด ย่อมหมายกำไร
ที่จะพึงได้มากมายในคราวเดียว หรือมิฉะนั้นก็ให้ได้ติดต่อยืดยาวเปน
รกรากเสมอไป ก็แลผลประโยชน์ที่ผู้ว่าราชการเมืองจะได้จากการ
เหมาเมืองเช่นนี้ เปนผลประโยชน์อย่างข้างได้น้อยแต่ได้ยืดยาว เพราะ
เหตุฉะนั้น เหมือนเปนการที่ย่อมให้ฝักรกรากของเอกชนลงเปนภาระ

ในราชการซึ่งจะเปลี่ยนแปลงหรือรื้อถอนให้เรียบร้อยได้โดยยาก ว่าโดยย่อเป็นการที่มีทางประโยชน์ในส่วนตัวเอกชน อาจจะขัดขวางกับประโยชน์ของราชการได้นี้ประการหนึ่ง

โทษในการเหมาเมืองอีกประการหนึ่งนั้น บรรดาผลประโยชน์ที่ได้จากเมืองเช่นนี้ย่อมตกเป็นกำไรของผู้ว่าราชการเมืองเสียมากกว่าที่ได้เป็นผลประโยชน์แก่รัฐบาลหลายเท่า การเบียดบังนี้ เมื่อพิเคราะห์เปรียบเทียบคุณและโทษรวมลงเป็นข้อวินิจฉัย ว่าวิธีเหมาเมืองเช่นนี้จะเปนวิธีดีซึ่งควรจะเป็นแบบอย่างใช้ในการปกครองบ้านเมืองได้หรือไม่ได้ประการใด ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าวิธีเหมาเมืองนี้เปนวิธีไม่ดี เพราะประโยชน์รัฐบาลและประโยชน์ของผู้ว่าราชการเมืองเกี่ยงแย้งกันอยู่โดยธรรมดา จะไม่ให้เสียเปรียบกันฝ่ายหนึ่งไม่ได้ เพราะฉะนั้นควรคิดแก้ไขให้เปนวิธีอย่างอื่น

ทางที่จะคิดแก้ไขวิธีเหมาเมืองเช่นนี้ รัฐบาลได้จัดเมืองระนองเปนตัวอย่างอยู่เมือง ๑ คือจัดทำภาษีอากรทั้งปวงเปนราชาธิปไตยยอมยกส่วนลด ๑๐๐ ละ ๑๐ พระราชทานเป็นผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการ ที่จัดแก้ไขอย่างนี้ได้เงินหลวงเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนถึง ๓ เท่า แต่ทางอย่างนี้จัดการเปลี่ยนแปลงในเมืองระนองนั้นจะว่าเปนทางที่ดีแท้ยังไม่ได้เพราะทางเสื่อมสูญผลประโยชน์บ้านเมืองยังมีอยู่ แต่หากช้าวันจึงจะแลเห็น เมื่อแลเห็นแล้วจะแก้ไขให้ดีขึ้นโดยเร็วไม่ได้ ทางที่เสื่อมสูญผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งได้ไต่สวนทราบเกล้า, นั้น คือ เมืองระนองก็ดี เมืองหลังสวนก็ดี การทำแร่ดีบุกเป็นประโยชน์ใหญ่ซึ่งเกิดแก่บ้านเมือง การทำแร่ดีบุกจำเป็นต้องหาพวกจีนต่างเมืองเข้ามาทำการ พวกเค้าแก่เงินที่เข้ามาทำการเหมืองดีบุกเป็นคนไม่มีทุนรอน ผู้ว่าราชการเมืองซึ่งได้รับเหมาเมืองย่อมต้องลงทุนรอนให้พวกเค้าแก่ให้เรียกหาลูกจ้างเข้ามาทำการในบ้านเมือง ถ้าพวกเค้าแก่เหล่านั้นไปทำการมีกำไร ก็ได้ทุนส่งคืนแก่ผู้ว่าราชการเมือง ถ้าไม่ได้กำไรหรือไปฉิบหายลงประการใด ทุนที่ผู้ว่าราชการเมืองรองไปก็เปน

อันติดค้างสูญเปล่าเสียโดยมาก ในการลงทุนให้เงินทำเหมืองแร่นี้ ตามคำชี้แจงของพระยาระนองและพระยาหลังสวนว่าเงินคงสูญเปล่า เสียอยู่ใน ๑๐๐ ละ ๓๐ หรือ ๔๐ ในจำนวนทุนที่ลง แต่ผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งรับเหมาเมืองหากำไรได้ในทางอื่น กล่าวคือ ที่ได้รับทำภาษีอากร ผูกขาด เช่นภาษีฝิ่น แลอากรบ่อนเบี้ย เป็นต้น ถ้ามีคนเข้าเมืองมาก เงินที่จำหน่ายฝิ่นได้ก็มากขึ้น เดิมพันบ่อนเบี้ยก็มากขึ้น ถ้าทำดีบุกได้ มากขึ้น กำไรในอากรดีบุกที่รับทำก็ได้มากขึ้นตลอดจนการที่ค้าขาย กงสี เช่นรับเข้าปลาอาหารมาจำหน่ายแก่ราษฎร หรือรับซื้อดีบุก จำหน่ายไปต่างเมืองก็ได้มากขึ้น อาไศรย์กำไรที่ได้จากทางเหล่านี้ ล้นเหลือคั่งทูนที่ขาดในการทดรองทุนให้แก่พวกจีน จึงทำการเพน ผลประโยชน์มาได้ ว่าโดยย่อความมุ่งหมายของผู้ว่าราชการเมืองที่ได้ รับเหมาเมืองย่อมเป็นสำคัญอยู่ในความคิดอ่านที่จะหาพวกจีนและ ผู้คนเข้ามาตั้งทำมาหากินในบ้านเมืองให้มาก ถ้ายังมีคนเข้ามา มากเท่าใดก็ย่อมได้ผลประโยชน์จากอำนาจที่ได้ทำภาษีอากรรับผูกขาด มากขึ้นจึงได้กล่าลงทุนแลยอมขาดทุนในการที่ล่อคนให้เข้าเมือง

การที่ยกภาษีอากรมาทำเป็นราชาธิปไตย เปนอันตักกำไรของ ผู้ว่าราชการเมืองที่เคยได้ในทางนั้นมาเปนหลวง และการกงสีซึ่งเคย ภาษีสินค้าเข้าออกได้เปล่า เพราะเหตุที่ผู้ว่าราชการเมืองได้รับภาษี ผูกขาดเข้าไว้ในตัว กลับต้องเสียภาษีเปนหลวงลดกำไรของกงสีลงอีก ขึ้นหนึ่งจึงเป็นการจำเป็นที่ผู้ว่าราชการเมืองต้องหยุดการลงทุนรอน ซึ่งเคยล่อให้พวกจีนเข้ามาทำการดังแต่ก่อน โดยเหตุว่าหมดทางที่จะ หากำไรมาคั่งทูนที่จะต้องขาด ส่วนพวกจีนทำเหมืองแร่เมื่อไม่ได้ทุน ทดรองดังแต่ก่อน ก็ไม่สามารถที่จะทำการให้สดวก เปนเหตุให้อพยพ พากันไปหาการทำในแขวงอังกฤษหรือที่อื่นๆ และไม่มีผู้คนเพิ่มเติม เข้ามาใหม่ การเพนดังนี้ เมื่อผู้คนในบ้านเมืองลดน้อยถอยลงหรือการ ทำมาค้าขายไม่สดวกก็เป็นธรรมดาที่ผลประโยชน์แผ่นดินจะลดน้อย ถอยลงไปทุกที การเพนดังนี้จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าถ้าไม่แก้ไขหาทาง

ที่เรียบง่ายให้ได้ปล่อยให้ทางเสื่อมทรามมีอยู่ดังนี้แล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินคงจะลดลงทุกที ถ้าปล่อยให้เสื่อมสูญลงไปมากก็จะแก้ไขให้กลับคืนดีขึ้นอย่างเดิมไม่ได้โดยยากและนานวัน

เมื่อพิเคราะห์ดูใจความขัดข้องเป็นเหตุให้มีทางเสื่อมทราม ก็คือ ที่หยุดการรอกหล่งให้คนเข้าเมืองเป็นต้นเค้ามิใช่เพราะเปลี่ยนการภาษีอากรมาทำเป็นราชาธิปไตย ความคิดที่จะแก้ไขซึ่งแลเห็นได้โดยง่าย ก็คือ ควรเอาทุนหลวงทดรอกหล่งพวกจีนแทนที่ผู้ว่าราชการเมืองที่เคยทดรอกมาแต่ก่อน แต่ความเห็นอย่างนี้ เมื่อคิดต่อไปมีข้อขัดข้องอยู่อย่างหนึ่ง เพราะการจ่ายเงินหลวงกับการจ่ายเงินของเอกชนไม่เหมือนกัน กงสีทำการค้าขายเมื่อแลเห็นทางได้แน่ใจแล้วก็ยอมจ่ายทุนที่จะขาดสูญได้โดยไม่เสียดาย การจ่ายเงินหลวงนั้นต้องมีบัญชีจ่ายโดยแน่นอน ถ้าไปขาดสูญเสียอย่างไรต้องว่ากล่าวเอาความรับผิดชอบในเจ้าพนักงาน ก็เมื่อเงินที่รอกหล่งให้จีนเข้าเมืองเป็นของแลเห็นอยู่จะต้องสูญเสียไปโดยมาก ก็เป็นอันยากที่จะให้ผู้โดยยอมรับผิดชอบเป็นเจ้าพนักงานอำนวยความสะดวกการจ่ายเงินอย่างนี้ ถ้ารัฐบาลจะยินยอมให้เจ้าพนักงานจ่ายตามเห็นสมควรไม่เอาความรับผิดชอบ ความยากก็ยังมีในการที่จะเลือกสรรเจ้าพนักงานให้เป็นที่ไว้วางใจ และจะตัดสินใจว่าอย่างไรเป็นการสมควร และอย่างไรไม่เป็นการสมควร

ในวิธีรอกหล่งให้พวกจีนทำการเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนวิธีที่อังกฤษทำทางแประ ได้ความว่ารัฐบาลอังกฤษยอมลงทุนให้ แต่เรียกหลักถานประกันทรัพย์สินเป็นสำคัญทุกราย การเรียกประกันทรัพย์สินเช่นอังกฤษทำเช่นนี้ ผู้ซึ่งจะรับทำการยอมได้แต่ผู้ซึ่งมีทุนรอนอยู่แล้ว เช่นพวกจีนพ่อค้าที่อยู่เกาะหมาก สิงคโปร์ เป็นต้น พวกจีนที่เข้ามาทำแร่ทางเมืองระนอง เมืองหลังสวนเป็นคนขัดสน ซึ่งจะหาทุนทำในเมืองของอังกฤษไม่ได้แล้วโดยมาก ถ้าจะตั้งธรรมเนียมขึ้นอย่างอังกฤษน่าที่จะหาคนเข้าทำการไม่ใคร่ได้

แต่อย่างไรๆ ก็ดี เมื่อเป็นการแลเห็นอยู่แล้วว่าการที่เหมา

เมืองรัฐบาลเสียเปรียบผลประโยชน์ของผู้ว่าราชการเมืองมาก และการที่ยกมาทำเป็นการราชาธิปไตยไม่ลงทุนรอน ภาให้ผลประโยชน์เสื่อมทรมลง ก็เป็นอันจำเป็นที่คิดแก้ไขจัดการในทางอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นทางอย่างดีที่สุด ข้าพระพุทธเจ้ามาตริตรองดู เห็นด้วยเกล้า, ว่าทางอย่างดีที่สุดนั้น การภาษีอากรทั้งปวงควรทำเป็นราชาธิปไตย เว้นไว้แต่การฝิ่นสุรา และถ้ายังไม่เลิกบ่อนเบี้ย ควรจะให้ผูกขาดบ่อนเบี้ยด้วยอีกอย่างหนึ่ง ส่วนเหมืองดีบุกนั้น เช่นเมืองระนองแลเมืองหลังสวนที่ผู้ว่าราชการเมืองมีทุนรอนตั้งหลักแหล่งทำมานานแล้ว เช่นนี้ ควรพระราชทานประทานบัตรให้ผู้ว่าราชการเมืองรับทำตามพระราชบัญญัติแร่ แต่ลดพาคหลวงลงกว่าเดิมนี้อ่าง ให้คงอยู่เสมอเพียง ๑๐๐ ละ ๑๐ ผู้ว่าราชการเมืองคงจะพอทำการและทอดรอนทุนหากคนเข้าเมืองได้ เพราะยังได้ประโยชน์อยู่ในการที่จะรับซื้อขายสินค้าเข้าออกอย่างหนึ่ง ค่าดีบุกอย่าง ๑ พาคหลวงจะเสียน้อยลงอย่าง ๑ ความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าดังกราบบังคมทูลมาในเรื่องนี้ ถึงจะเป็นความเห็นซึ่งคิดเพื่อประโยชน์แผ่นดินเป็นใหญ่ก็ไม่ยืนยันว่าจะเปนความเห็นเป็นอย่างดีที่สุด หรือจะเข้าใจว่าจะเปนหน้าที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องแก้ไขในเรื่องนี้ แต่เห็นด้วยเกล้า, ว่าการที่กราบบังคมทูลทั้งนี้คงจะเป็นประโยชน์ แม้อย่างต่ำที่สุดคงพอเปนทางหนึ่งซึ่งจะประกอบในความดำริห์ของกระทรวงพระคลัง

วันที่ ๔ กันยายน เวลาบ่ายกลับจากเมืองหลังสวนมาลงเรืออรรถเรศรัตนนาศน์ ได้ชวนพระยารัตนเสฐริ์ลงเรือไปตรวจราชการและเข้ามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร, ด้วย

ข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองหลังสวนคราวนี้ได้ทราบเรื่องเบ็ดเตล็ดอย่าง ๑ ถึงจะไม่เปนการสำคัญ เห็นด้วยเกล้า, ว่าเปนความจริงที่ปลาต จึงได้เรียบเรียงกราบบังคมทูลในรายงานนี้ด้วย คือ ราษฎรในเมืองนี้มีความเชื่อถือเกรงกลัวอันตรายอย่าง ๑ เรียกว่าแผ่นดินเปนหูด ตามความที่พวกชาวเมืองหลังสวนได้ชี้แจงให้ข้าพระพุทธเจ้า

ฟังนั้น คือ บางทีในที่บ้านหรือที่เรือกสวนไร่นาแผ่นดินถล่มไปปนวงกลมกว้างสอกหนึ่งบ้างสองสอกบ้าง ที่ใดแผ่นดินถล่มเช่นนี้ ถึงจะเอาดินถมก็ไม่เต็ม น้ำฝนน้ำท่าจะมีมาเท่าใดก็ไม่ขังอยู่ในที่อันนั้นได้ ความเข้าใจของชาวเมืองหลังสวนว่าที่แผ่นดินถล่มเช่นนี้ เพราะมีตัวสัตว์อย่าง ๑ เรียกว่าตัวลวง ไส่เลี้ยงดูรูปร่าง บางคนว่าคล้ายวานร บางคนว่าคล้ายแมว ตัวลวงนี้ขุดโพรงอยู่ใต้ดิน ขุดทะลุขึ้นมาที่ใด ดินที่นั่นจึงถล่มลงไป เรียกว่าแผ่นดินเพนหุด ความเชื่อถือของชาวเมืองหลังสวนนั้น ถ้าแผ่นดินเพนหุดในวัดหรือในบ้านผู้ใดเป็นลางร้ายเกิดขึ้นแก่เจ้าวัดเจ้าบ้านนั้น ถ้าไม่ทิ้งที่ย้ายเย้าเรือนออกไปอยู่ที่อื่น เจ้าวัดเจ้าบ้านคงต้องเพนอันตรายด้วยไข้เจ็บอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเร็ว ถ้าย้ายเย้าเรือนไปเสียที่อื่นแล้ว ถึงจะไปทำเรือกสวนในบริเวณที่ซึ่งเพนหุดก็ทำได้ แต่ถ้าไปเททิ้งของโสโครกลงในที่นั้นก็อาจจะเพนอันตรายได้เหมือนกัน ได้มีผู้ใดถามว่า เมื่อแผ่นดินเพนหุด เพราะมีตัวลวงจะช่วยกันจับตัวลวงทำลายเสียไม่ได้หรือ พวกชาวเมืองหลังสวนว่าจินท่าเหมืองได้เคยตีตัวลวงตายครั้งหนึ่งอยู่มาไม่ช้าจินคนนั้นก็เพนอันตราย จึงไม่มีใครกล้าคิดดักหรือทำอันตรายตัวลวง ความเชื่อของชาวเมืองหลังสวนในเรื่องแผ่นดินเพนหุดดังนี้มีมาแต่โบราณจนกาลบัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พบวัดริมแม่น้ำเมืองหลังสวนที่ได้ทิ้งร้างอยู่ เพราะที่วัดนั้นเกิดเพนหุดขึ้นเมื่อสักสี่ห้าปีมานี้ แต่หาได้มีเวลาแลความเชื่อพอกแก่ที่จะแวะขึ้นตรวจตราด้วยตนเองไม่

วันที่ ๕ กันยายน เวลาเช้าใช้จักรออกจากปากน้ำเมืองหลังสวน

วันที่ ๖ กันยายน เวลา ๒ โมงเช้าถึงเมืองสงขลาพระยาสุขุมนัยวินิจ^๑ เมื่อยังเพนตำแหน่งพระวิจิตรวรสาส์นข้าหลวงพิเศษกับ

^๑ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลนครศรีธรรมราช ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการและโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ท่านเป็นต้นสกุล “สุขุม”

ข้าหลวงรอง และพระยาวิเชียรคีรี^๑ ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา กับกรมการจัดเรือลงมารับข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปพักอยู่ที่บ้านมารดาพระยาวิเชียรคีรีซึ่งเป็นที่พักข้าหลวงพิเศษนั้น แลพระยาอภัยบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงกับกรมการผู้ใหญ่ก็ได้มาคอยรับข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่นั่นด้วย

ราชการเมืองสงขลานี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, ให้พระยาสุขุมนัยวินิจ เมื่อยังเป็นตำแหน่งพระวิจิตรวรสาส์นเป็นข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการบ้านเมืองตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๔ การที่ได้จัดประการใด พระยาสุขุมนัยวินิจและพระยาวิเชียรคีรีก็ได้มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลเนื่องๆ ทั้งที่ได้เสด็จพระราชดำเนินประกาศในเดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕ ราชการบ้านเมืองย่อมทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลในรายงานนี้ แต่โดยย่อและเฉพาะในการบางอย่างที่ได้ไปทราบและพิเคราะห์เห็นในคราวที่ได้ไปตรวจครั้งนี้

การปกครองท้องที่ได้จัดตามทางแบบลักษณะปกครองท้องที่ที่โปรดเกล้า, ให้เรียบเรียงขึ้นใหม่เกือบจะสำเร็จตลอดหมด ในการปกครองท้องที่ซึ่งได้จัดในเมืองสงขลา เห็นผลแปลกกับเมืองอื่น มีอยู่ในการที่จัดขึ้นอำเภอ เพราะการขึ้นอำเภอนี้ในมณฑลอื่นๆ ยังพึงจะจัด มณฑลพิษณุโลกจัดสำเร็จแล้วมณฑล ๑ แต่ข้าพระพุทธเจ้าก็ยังไม่ได้ขึ้นไปตรวจเห็น พึ่งมาเห็นที่จัดในเมืองสงขลานี้เป็นตัวอย่างที่ได้ทำการจนแลเห็นผล เห็นด้วยเกล้า, ว่าการปกครองท้องที่ขึ้นอำเภอนี้มีประโยชน์มากกว่าที่คาดไว้แต่เดิมหลายอย่าง อาจจะบังคับถ้อยความตรวจตราการกำนันนายบ้านปกครองท้องที่และเก็บส่วยเก็บค่านาได้ตลอด เป็นการเบาภาระผู้ว่าราชการกรมการแลศาลเมืองใหญ่ได้มากจนแลเห็นว่าจำนวนและตำแหน่งหน้าที่กรมการเมืองใหญ่ซึ่งได้กะไว้

^๑ พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณ สงขลา) เป็นเจ้าเมืองสงขลา คนสุดท้าย

แต่เดิมว่าควรจะมีเมืองละเท่าใดๆ นั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีเสียหลายตำแหน่ง เพราะการอาจจะสำเร็จได้ในชั้นอำเภอเสียแล้วโดยมาก ยังแลเห็นการปลาดเณาะที่จัดอำเภอเมืองสงขลาขึ้นอีกอย่าง ๑ คือ แต่เดิมพระยาสุขุมนัยวินิจกับพระยาวิเชียรคีรีได้จัดให้พระอนันตสมบัติเป็นนายอำเภอ ๑ หลวงบริรักษ์ภูเบทร์เป็นนายอำเภอ ๑ ภายหลังหลวงบริรักษ์ภูเบทร์ป่วยต้องถอนกลับเข้ามา หาตัวข้าราชการที่จะไปเป็นนายอำเภอแทนยังไม่ได้ พระยาสุขุมนัยวินิจจึงจัดให้นายแป๊ะเสมียนโทซึ่งออกไปจากกรุงเทพ, ออกไปว่าการแทนนายอำเภอแขวงปะล๋า ซึ่งจำนวนพลเมืองเกินสามหมื่น นายแป๊ะเสมียนโทไปทำการได้เรียบร้อยตลอดทุกหน้าที่ บังคับบัญชาการผู้คนก็พากันนิยมนับถือจนเห็นไม่ควรจะเปลี่ยนกลับมาเห็นด้วยเกล้า, ว่าเป็นการปลาด เพราะนายแป๊ะเสมียนอายุก็ยังหนุ่มไม่เกิน ๓๐ ปี คุณสมบัติมีในตัวประการใด ข้าพระพุทธเจ้าก็ย่อมทราบตั้งแต่รับราชการอยู่ในกรุงเทพ, เพราะไม่มีวุฒิวิเศษอันใดยิ่งกว่าความซื่อตรง ความเอื้อเฟื้อ แลวิชาเพียงเท่าที่เสมียนโททั้งหลายรู้โดยมาก ที่คนเช่นนายแป๊ะเสมียนอาจจะบังคับบัญชาพลเมืองได้ถึงสามหมื่น เปรียบเทียบถ้อยความแลบังคับบัญชาการได้ลืทธิขาดเห็นด้วยเกล้า, ว่าย่อมเป็นเพราะความนิยมเชื่อถือของราษฎรในความจริงและความซื่อตรงของข้าราชการซึ่งจัดส่งออกไปแต่กรุงเทพ, เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ทางที่จะจัดการอำเภอต่อไป ถ้าหากคนในพื้นที่เมืองให้พอสมควรแก่ตำแหน่งไม่ได้ คนชนิดอย่างนายแป๊ะเสมียนยังพอจะหาส่งออกไปฉลองพระเดชพระคุณได้อีกเป็นอันมาก นับว่าเปนทางดีที่ได้พบใหม่อีกอย่าง ๑

การโจรผู้ร้ายในเมืองสงขลา อาไศรย์เหตุที่มีข้าหลวงพิเศษ และได้ลงมือจัดการบ้านเมืองในทางที่จริง จัดเป็นสงบทีเดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบสวนไต่ถามตามพ่อค้าและราษฎรตามบ้านเรือน ซึ่งได้เที่ยวไปพบปะก็กล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่าเป็นการเรียบร้อย โศกระบือปล่อยได้ไม่ต้องพิทักษ์รักษา

การชำระถ้อยความในเมืองสงขลา ข้าหลวงพร้อมด้วยผู้สำเร็จราชการเมืองจัดการการ ตัวข้าหลวงพิเศษเป็นประธานสะสางความ ค้างเก่าแล้วไปได้มาก การศาลได้เลิกวิธีการศาลอย่างเก่าที่แบ่งเป็นหลายแพนกลหลายศาลนั้นเสีย จัดศาลเมืองมีผู้พิพากษา ๓ คน รับพิจารณาความทั้งปวงทั่วไปศาล ๑ มีศาลอุทธรณ์ซึ่งผู้สำเร็จราชการเมืองเป็นผู้พิพากษาใหญ่ศาล ๑ และจัดให้นายอำเภอว่าความเล็กน้อยในท้องที่ ๓ แห่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจดูที่ศาลเมือง และได้ถามถึงการโรงศาลที่ได้จัดนี้ ได้ความว่า ถ้อยความทุกวันนี้ความนครบาลไม่มีใครมี มีแต่ความแพ่งโดยมาก ความเล็กน้อยตามอำเภอ นายอำเภอที่ได้จัดตั้งใหม่ๆ เปรียบเทียบแล้วกันไปได้เกือบหมด ไม่ใครจะมีที่ต้องส่งมาถึงศาลเมือง ความในศาลเมืองมีแต่ความหนี้สินซึ่งโจทก์จำเลยอยู่ในบริเวณเมืองโดยมาก จัดว่าเป็นการดีที่เห็นคุณทำให้ถ้อยความน้อยลงแต่เสียอยู่ด้วยวิธีพิจารณาซึ่งยังต้องใช้อย่างเก่าทำให้ถ้อยความยืดยาว ความซึ่งฟ้องร้องกันในศาลเมืองมีเสมอเดือนละ ๓๐ เรื่อง ชำระแล้วไปได้เพียงเดือนละ ๒๕ เรื่อง ยังต้องมีความค้างอยู่เสมอจะนับว่าเป็นดีทีเดียวไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกสำนวนความและคำตัดสินในศาลเมืองมาตรวจดู ๒ เรื่องเห็นคำตัดสินก็พอใช้ แต่ลูกความข้างแพ่งคดีร้องขอทุเลาคำตัดสินนั้นทั้ง ๒ เรื่อง พิจารหาเหตุเห็นด้วยเกล้า, ว่าหน้าจะเป็นเพราะลูกความยังไม่ใครจะไว้วางใจแก่กรรมการซึ่งเป็นผู้พิพากษา โดยธรรมดาที่ไม่ได้รู้จักไว้วางใจกันมาเสียช้านาน อีกประการหนึ่งเพราะกฎหมายยังเปิดให้ทุเลา ผู้ไม่ชอบใจในคำตัดสินเห็นช่องที่เขาเคยดิงดันกันมาแต่ก่อน ก็ลองดิงดันไปจนสิ้นฤทธิ์ แต่อย่างไรก็ดี การศาลว่ากล่าวถ้อยความในเมืองสงขลาหรือเมืองที่ใกล้เคียงกันเหล่านี้ถ้าได้เปลี่ยนลักษณะพิจารณาและมีผู้พิพากษาออกไปจากกรุงเทพ, แม้ไม่สักกี่คน คงจะจัดการโรงศาลให้เรียบร้อยได้ตลอด เพราะสังเกตดูราษฎรชาวหัวเมืองปักษ์ใต้นี้เสียเป็นคนง่ายง่าย ถ้าเห็นว่าทำโดยตรงโดยจริงแล้วจะว่ากล่าวประการใดก็เชื่อฟัง

การโยธา ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้
แผ้วถางลานเมืองสะอาดดีขึ้นกว่าแต่ก่อน และได้ตัดถนนใหญ่ใช้รถได้
นอกเมืองในเมืองหลายสาย ประมาณถนนที่ได้ทำแล้วยาวประมาณกว่า
๒๐๐ เส้น ยังถนนหลวงที่พระยาวิเชียรคีรีได้ทำไว้แต่เดิม ตั้งแต่กำแพง
เมืองสงขลาไปจนสวนพระยาวิเชียรคีรีระยะทางใช้รถได้อีก ๒๐๐ เส้น
การทำถนนเหล่านี้ใช้แรงนักโทษ และได้อาศัยความอดทนของ
ชาวบ้านซึ่งออกแรงลงทุนช่วยบ้าง และบางแห่งที่ถนนตัดไปถูกที่บ้าน
เรือนก็ยอมรื้อถอนย้ายให้ ด้วยความนิยมยินดีทั่วทุกแห่งควรนับว่าเปน
ความเจริญแก่บ้านเมืองเกิดขึ้นอย่าง ๑ แต่จะว่าเปนประโยชน์ใหญ่
อันใดนักไม่ได้ เพราะเปนแต่ทำให้บ้านเมืองงดงามขึ้นและทำให้ที่ดิน
มีราคาแพงขึ้น บางทีจะพาให้มีบ้านเรือนงดงามเกิดขึ้นอีกบ้าง แต่
การที่ทำนี้คงจะสำเร็จแล้วในไม่ช้านัก เพราะหมดเนื้อที่ในบริเวณ
เมืองที่จะทำได้ และการรักษาก็จะต้องเปนภาระมากขึ้นโดยลำดับ
ข้าพระพุทธเจ้าได้ตักเตือนข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมือง
สงขลาให้พิจารณาในข้อที่จะรักษานั้นจงมาก ถ้าจะรักษาไว้ไม่ได้แล้ว
ก็ไม่ควรจะทำให้เหนื่อยเปล่า

ถนนที่จะเปนประโยชน์สำคัญจริง ซึ่งควรจะคิดทำให้สำเร็จ
จงได้นั้นเห็นด้วยเกล้า, ว่ามีอยู่ ๓ สาย คือ ตัดแต่เมืองสงขลาไป
เมืองนครศรีธรรมราชสาย ๑ ซ่อมถนนเดิมแต่เมืองสงขลาไปเมือง
ไทรบุรีสาย ๑ ตัดถนนแต่เมืองสงขลาไปเมืองจะนะ เมืองเทพาบันจบ
แดนเมืองหนองจิกสาย ๑ ถนนทั้ง ๓ สายนี้เปนการใหญ่จริง แต่ถ้า
ทำได้จะเปนประโยชน์แก่บ้านเมืองแลการค้าขายเปนอันมาก ข้าพระ
พุทธเจ้าได้ปรึกษากับข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา
ด้วยเรื่องทำถนน ๓ สายนี้ ได้ความว่า ถนนแต่เมืองสงขลาไปเมือง
นครศรีธรรมราชนั้น ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้
กะการที่จะทำและได้ลงมือทำบ้างแล้ว จะตัดตั้งแต่แหลมสนที่เมืองเก่า
ไปตามอำเภอปะทิวท่าริมทะเลบันจบคลองระโนดแขวงนครศรีธรรมราช

ถนนสายนี้ทำง่าย และราษฎรชาวบ้านตามระยะทางก็ยินดีที่จะรับช่วยออกแรงทำ ข้าพระพุทธเจ้าได้ข้ามไปดู ที่แหลมสนตอนต้นซึ่งได้ลงมือทำแล้วนั้นมีเงินพอค่าคน ๑ ได้รับแรงลงทุนของตนเองต่อยสึลามาก่อเป็นขอบถนนถมดินไปได้กว่า ๕ เส้น พอสิ้นหน้านาในคราวนี้ ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองจะได้ลงมือขอแรงราษฎรทำตามระยะบ้าน ประมาณคงจะทำให้ได้ถึงพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชในต้นศก ๑๑๖

ถนนสายไปเมืองไทรบุรีนั้น ถนนเดิมตัดครั้งเสด็จพระราชดำเนินมียู่แล้ว แต่ขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องจะทำสะพาน จะต้องทำหลายสิบสะพาน จำเป็นต้องมีทุนและมีนายช่างไปตรวจคิดอย่างสะพานทำด้วยอิฐปูนจึงจะดี ถนนสายนี้ถ้าจะโปรดเกล้า, ให้ทำ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่า ควรให้กรมโยธาจัดนายช่างออกไปตรวจและคิดแบบสะพานให้เสร็จ แล้วควรโปรดเกล้า, พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จ่ายเงินสักปีละ ๒๐๐ ชั่ง หรือเท่าใด ให้จัดทำเสมอไปไม่กี่ปีคงจะสำเร็จได้ ส่วนในแขวงเมืองไทรบุรีนั้น เจ้าพระยาไทรบุรีจะทำสนองพระเดชพระคุณด้วยกำลังและทุนของเมืองไทรทั้งสิ้น

ถนนสายไปเมืองหนองจิกนั้นยังไม่ได้ตรวจทาง ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ข้าหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่งคนออกตรวจทางแล้ว

ในเมืองสงขลานี้ จำเป็นเหมือนกับเมืองอื่นๆ จะต้องมีการที่อยู่ที่อยู่ของข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง แลที่ทำราชการบ้านเมือง ตึกที่ข้าหลวงได้สร้างไว้ที่แหลมทรายแห่งหนึ่งชำรุดชุกโครมบ้างแต่ไม่มากนัก แต่ตึกหลังนี้เป็นที่ถ้อยกันในเมืองสงขลาว่าถ้าใครไปอยู่ช้านานพันเดือน ๑ ขึ้นไป มักจะเปนไข้เจ็บล้มตาย ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้า, เปนความจริง มิได้ถือโดยเข้าใจผิดเพราะตึกนั้นอยู่ตรงเขาแดง เวลาคราวลมตะวันตกพัดเวลาบ่ายพาให้อุณหภูมิเขาแดงร้อนอบตรงมาที่ตึกนั้นเสมอ ภาให้จับไข้ได้โดยง่าย ข้าพระพุทธเจ้าได้ถูกลม

ร้อนเช่นนี้เวลาไปตรวจถนนปากเขาแดงครู ๑ ก็รู้สึกคันตัวไม่สบาย
ข้าหลวงพิเศษในเวลานี้ออกไปอาสาศรย์พักอยู่ที่บ้านมารดาพระยา
วิเชียรคีรี ทำเลบ้านแลเรือนเปนที่สบายดี พระยาวิเชียรคีรีบอกขาย
ที่บ้านนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าควรจัดซื้อไว้เปนที่พัก
ข้าหลวงแลเปนพลับพลาประทับร้อนในเวลาທີ່เสด็จประภาศเมือง
สงขลาได้ แต่ราคายังว่าไม่ตกลงกัน ทั้งเงินในงบประมาณมณฑลนี้
ก็ยังมีพอจะจ่าย จึงได้ตกลงคิดค่าเช่าให้พระยาวิเชียรคีรีเพียงเดือน
ละ ๕๐ บาทไปก่อน กว่าจะได้โปรดเกล้า, ให้จัดซื้อที่น้เปนของหลวง

ที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองนั้น เวลานั้นบ้านพระยาวิเชียรคีรีก็มีอยู่
เปนที่มั่นคงแล้ว จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่ายังไม่จำเป็นจะต้องดำริห์แต่ที่ท่า
ราชการบ้านเมือง กล่าวคือ ที่จะตั้งศาลและที่ทำการต่างๆ นั้น เห็น
ด้วยเกล้า, ว่าจวนเดิมซึ่งเปนของหลวงเปนที่เหมาะสมกว่าแห่งอื่น แต่
เรือนที่มีอยู่ในนั้นชำรุดชุกโครมเปนอันตรายหายสูญไปเสียมาก ยัง
เหลือแต่เรือนริมป้อมได้ซ่อมขึ้นไว้เปนที่พักข้าหลวงรองแห่ง ๑ และ
ยังมีตึกเปนหอป่วย หอพระของเดิม ๒ หลัง ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจ
ดูตึกนี้ เห็นพอจะซ่อมแซมขึ้นใช้เป็นศาลแลเปนออฟฟิศที่ทำการได้
จึงได้สั่งให้ข้าหลวงคิดจัดการซ่อมแซมขึ้นไว้

การโยธาที่จะต้องดำริห์มีอีกอย่าง ๑ คือ ตรางที่คุ้มชังนักโทษ
เพราะการเลี้ยงนักโทษแต่ก่อนมาอยู่ในหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองและ
ผู้คุมซึ่งได้ใช้สอยแรงนักโทษหาผลประโยชน์ของตนจะต้องเจือจาน
เลี้ยงดูนักโทษ แต่บัดนี้เอานักโทษมาใช้ทำการบ้านเมือง การเลี้ยงดู
ก็จำเป็นต้องเปนการหลวง เปนทางเปลืองพระราษทรัพย์เกิดขึ้นอีก
ทาง ๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษา กับข้าหลวงแลผู้สำเร็จราชการเมือง
ตกลงกันว่าควรสร้างตรางขึ้นให้มีลานแลโรงงาน จะแบ่งนักโทษ
เมืองพัทลุงซึ่งกำหนดโทษนานวันมาสมทบไว้ที่เมืองสงขลา แล้วคิด
จัดให้ทำการค้าขายเช่นทำกระเบื้องเปนต้น จำหน่ายให้ได้ทุนกลับมา
ทุนพระราษทรัพย์ที่เลี้ยงนักโทษได้บ้าง

การทำประภาคารที่เมืองสงขลา^๑ ได้ทรงพระราชดำริห์มาช้านาน ที่สุดตัวโคมก็ได้ส่งเข้ามาแล้ว ยังติดอยู่แต่ด้วยการที่จะเลือกที่แลก่อกถานปูนรองโคมจึงค้างมาจนบัดนี้ เมื่อเสด็จกลับจากชะวาทวิปแวะประภาศที่เมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้พระยาชลยุทธโยธินทร์พร้อมด้วยพระยาวิเชียรคีรีปรึกษาเลือกที่สร้างประภาคารตกลงเนื้อเห็นว่า ควรจะรื้อศาลามุมพระเจดีย์บนยอดเขาตังกวน และสร้างประภาคารตรงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูล ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยแล้ว จึงได้ขอให้กรมทหารเรือทำเครื่องไม้ประกอบตัวโคม แลส่งแบบถานปูนให้ข้าหลวงออกไปจัดการก่อสร้างคงจะสำเร็จได้ใน ร.ศ. ๑๑๖

การสร้างสายโทรเลขที่จะต้องสร้างขึ้นแต่เมืองนครศรีธรรมราชไปเมืองสงขลาสาย ๑ แต่เมืองสงขลาไปเมืองไทรบุรีสาย ๑ ทั้ง ๒ สายนี้ของเดิมได้ทำครั้งหนึ่งแล้ว แต่ชำรุดชุดโทรมไปเสีย จะต้องซ่อมขึ้นใหม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งข้าหลวงให้ลงมือจัดหาเสาข้อมและได้ขอสายต่อกระทรวงโยธาธิการเพนการตกลงจะได้ทำในระดูแล้งสิ้นมรสุม ทันใช้ได้ในศก ๑๑๖ ในส่วนสายโทรเลขในแขวงเมืองไทรบุรีนั้น เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรีเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทก็ได้ตักเตือนข้าพระพุทธเจ้าขอให้คิดจัดเสียให้สำเร็จ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปถึงเมืองสงขลาคราวนี้ เจ้าพระยาไทรบุรีและร่ายามุดาแต่งให้ตงกุมหมุดน้องชายเจ้าพระยาไทรบุรีมาหาข้าพระพุทธเจ้าที่เมืองสงขลาฟังคำสั่ง

^๑ ตั้งอยู่บนยอดเขาตังกวน อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา สมเด็จพระอมรินทราบรมราชูปถัมภ์ ทรงมอบหมายให้กรมทหารเรือทำเครื่องไม้ประกอบตัวโคม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ และส่งแบบฐานปูนให้ข้าหลวงออกมาจัดการก่อสร้างตามพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยที่พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณ สงขลา) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา และสร้างเสร็จราว พ.ศ. ๒๔๔๐

การซ่อมสายโทรเลขนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่ตงกุ่มหมุด และมีตรง
สั่งไปยังเมืองไทรบุรีให้ลงมือทำในระดูแล้งนี้เหมือนกัน ส่วนสายลวด
แลอินสุเลเตอร์เมืองไทรบุรีจะต้องการเพิ่มเติมเท่าใด ให้ไปเบิกของ
เดิมที่มีตกค้างอยู่เมืองตรังให้เอามาใช้จงบอ หวังด้วยเกล้า, ว่าเมือง
ไทรบุรีคงจะทำการทันเหมือนกันแต่สายโทรเลขอีกสาย ๑ ซึ่งจะสร้าง
แต่เมืองสงขลาผ่านหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดลงไปเมืองกลันตันนั้น ทางแต่
เมืองสงขลาไปเมืองหนองจิกยังไม่ได้ตรวจ แต่คงต้องทำตามทางหลวง
ที่ตัดใหม่ เมื่อตรวจทางแล้ว ก็ยอมเป็นอันตรวจทางโทรเลขแล้วด้วย
หวังด้วยเกล้า, ว่าจะได้ลงมือทำในศก ๑๑๖

การโยธาในเมืองสงขลานอกจากที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้ว
ข้าหลวงและผู้สำเร็จราชการเมืองได้รับพระบรมราชานุญาตให้สร้าง
ตลาดหลวงขึ้นที่ริมกำแพงนอกเมืองด้านตะวันตกแถวหนึ่ง ตลาดนี้ได้
เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร และได้โปรดเกล้า, ให้แก้อย่าง
หลังคา แต่ครั้งเมื่อเสด็จประกาศคราวนั้น เปนอันตกลงกำลังทำอยู่
ตามพระราชดำริห์ ตลาดตอนที่ก่อแท่นร้านแล้วเพียงใด ได้เปิดให้
ราษฎรเช่าขายของเก็บแต่ถึงราคา เพราะเหตุที่ยังไม่ได้ทำหลังคา
ราษฎรพากันพอใจในการตลาดนี้เปนอันมาก ที่ขอแย้งกันเช่าประจำ
ที่ก็มี การทำตลาดคงทำสำเร็จได้ในศก ๑๑๕ นี้ เมื่อทำแล้วเสร็จ
ประมาณราคาค่าเช่าคงจะเก็บได้ปี ๑ ไม่ต่ำกว่า ๔๐ ซึ่ง พอเปนกำลัง
ทำนุบำรุงพื้นเมืองไม่ให้ชุดุโธรมได้ ยังท่าเรือและเรือจ้างข้ามคนข้าม
สัตว์พาหะนะซึ่งกำลังกะการอยู่ก็มีอีกหลายอย่าง มีเงินพอค่าได้รับ
จะสร้างศาลาท่าเรือจ้างช่วยด้วยทุนของตน ๒ ราย แต่การอย่างอื่น
ซึ่งจะต้องทำด้วยทุนหลวงจะยังไม่สำเร็จได้เร็ว เพราะทุนยังขัดสน
ไม่พอจะทำการ

พิเคราะห์ดูผลในการโยธาที่ได้จัดทำขึ้นในเมืองสงขลาในเวลา
นี้พอเห็นความสะอาดเรียบร้อยของพื้นบ้านเมืองแปลกปลาดตาขึ้นกว่า
แต่ก่อนมาก ด้วยพวกพ่อค้าแลพลเมืองก็เต็มใจที่จะช่วยราชการ

ประมาณดูถ้าการจัดได้เดินต่อไปดังนี้ ไม่ช้านานสักเท่าใดในเมือง
สงขลาจะมีนคราภิบาลได้เป็นมั่นคง

การภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินในเมืองนี้ ต้องนับว่า
ข้าหลวงพิเศษยังไม่ได้ลงมือจัดการอย่างใด นอกจากที่ได้ลงมือศึกษา
วิธีเก็บแลค้นคว้าหาความจริงในการที่จะเก็บผลประโยชน์แผ่นดินให้
ได้ตามสมควร การที่ข้าหลวงได้จัดเพียงการเก็บเงินค่านาในศก ๑๑๔
เพราะเหตุที่จับกรมการน้อยได้ จึงเปลี่ยนตัวพนักงานออกไปตรวจสอบ
ใหม่ ได้จำนวนนาแลจำนวนเงินขึ้นกว่าเก่ามาก และเปนทางที่จะตรวจสอบ
สอบต่อออกไปถึงเมืองพัทลุงและเมืองนครศรีธรรมราช บางที่จะภา
เงินหลวงให้ขึ้นได้ทั้ง ๒ เมือง ถ้าเงินค่านาในหัวเมืองทั้ง ๓ นี้เพิ่ม
ขึ้นได้ในจำนวนศก ๑๑๔ เท่าใด ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่า
เปนเพราะความเอาใจใส่ของข้าหลวงพิเศษและที่ได้จัดการแก้ไขโดย
ทันท่วงที นับว่าเปนความดีอย่าง ๑ แต่เงินภาษีอากรผลประโยชน์
แผ่นดินอย่างอื่นนอกจากค่านานั้นตามความจริงที่ได้สืบทราบอยู่บัดนี้
เงินที่ได้เก็บจากราษฎรในเมืองสงขลาโดยตรงหรือโดยทางอ้อมก็ดี
ปี ๑ จำนวนเงินมากกว่าที่ได้เข้าพระคลังเปนอันมาก แต่หากตกเรีย
เสียหายไปเปนผลประโยชน์ของผู้รับผูกขาดทำภาษีอากรแลเจ้าพนักงาน
ในบ้านเมืองเสียโดยมาก เปนต้นว่า ในการเก็บค่านาราษฎรต้องเสีย
ค่านาตามพระราชบัญญัติส่วน ๑ ยังต้องเสียค่าเบี้ยเลี้ยงพนักงาน ผู้ไป
เก็บแลเสียค่านั่งยามตามไพร่รักษาพระราชทรัพย์อีกต่างหาก การเก็บ
ส่วยรายเนลี่ยาษฎรก็ต้องเสียอย่างนี้อีกเหมือนกัน

ทางที่จะจัดการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินต่อไปข้างหน้าเห็น
ด้วยเกล้า, ว่าทางดีมีอย่างเดียว แต่คิดเก็บเปนราชาธิปัตย์ทุกอย่าง
เว้นไว้แต่อากรฝิ่น อากรสุรา อากรรังนกและถ้าบ่อนเบี้ยยังไม่เลิกควร
ผูกขาดด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ในการที่จะจัดเก็บภาษีอากรเปนราชาธิปัตย์ในเมืองสงขลา
นี้ เชื่อได้เปนแน่ว่ารากษฏรคงจะมีความสุขกว่าอย่างทุกวันนี้เปนอันมาก

แต่จำนวนพระราชทรัพย์จะขึ้นกว่าทุกวันนี้ จะประมาณว่ามากทีเดียว
นั้นไม่ได้ เพราะการที่จะเก็บอย่างทุกวันนี้เก็บโดยไม่เป็นธรรม ดัง
เรียกค่าเบี้ยเลี้ยงแลค่ารักษาเงินหลวงในการเก็บเงินค่านาและส่วยราย
เฉลี่ยแผ่นดินนั้นก็จำเป็นจะต้องเลิก ยังภาษีอากรอย่างอื่นที่จะต้องเลิก
โดยเก็บไม่ถูกต้องตามความที่มุ่งหมายในพระราชบัญญัติก็ยังมีแผ่นดิน
ว่าภาษีเข้าทุกวันนี้ให้ผูกขาด ถ้าเข้าออกจากเมืองพัทลุงเจ้าภาษีเข้า
เมืองนั้นเก็บขึ้น ๑ ถ้าพ่อค้าเข้าเมืองสงขลาซื้อเข้ามาขึ้นยั้งฉางไว้พอ
บันทุกลงเรือจะออกจากเมืองสงขลาเจ้าภาษีเข้าเมืองสงขลาเก็บอีก
ซ้ำ ๑ ภาษีร้อยชักสามขาเข้าก็อย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าพ่อค้าบันทุก
ผ้าขาวเข้ามาถึงเมืองสงขลา เจ้าภาษีชักร้อยละสาม ถ้ามีผู้แบ่งซื้อ
ไปขายเมืองพัทลุง ยังต้องเสียภาษีร้อยชักสามเมื่อเข้าเมืองพัทลุงอีก
ดังนี้ยังภาษีอากรอย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเดือดร้อนแก่ราษฎรจะต้อง
ผ่อนผันพิกัดอัตราลดลง เช่นอากรค่าน้ำ^๑ เป็นต้น ก็ยังมีหลายอย่าง
เป็นทางที่เงินภาษีอากรจะต้องลดลงเมื่ออยู่ดังนี้ เงินที่ขึ้นคงจะไม่มาก
นัก แต่อย่างไรก็ดีข้าพระพุทธเจ้าเชื่อแน่ว่าแม้จัดการทำเป็นราชาธิปไตย
พระราชทรัพย์ยังจะขึ้นได้อีก ถึงอากรซึ่งยังจะให้คงทำเป็นผูกขาด
อย่างทุกวันนี้เดี๋ยวนี้ มีอากรสุราเป็นต้น ที่ต้องเข้ามาว่าประมูลใน
กรุงเทพ, เงินหลวงก็ยังต่ำอยู่มาก ถึงแม้ที่ว่าประมูลตามหัวเมืองนั้นเอง
พวกผู้คนยังยำเกรงความเกี่ยวข้องด้วยผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมือง
กรมการ ไม่กล้าเข้าว่าประมูลมีอยู่โดยมาก ถ้าเปิดให้ว่าประมูลตาม
หัวเมืองโดยตรง อย่าให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการมีส่วนเกี่ยวข้อง
ด้วย ในเมืองอย่างเมืองสงขลาที่มีพ่อค้าซึ่งบริบูรณ์ทรัพย์สมบัติอยู่
โดยมากเช่นนี้ เงินหลวงคงจะขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ด้วยเหตุเหล่านี้

^๑ เป็นภาษีผลประโยชน์ชนิดหนึ่ง เก็บจากราษฎรที่หาปลาในแม่น้ำ
ลำคลองและทะเล ตามพิกัดและขนาดของเครื่องมือหาปลา

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่ากระทรวงพระคลังควรจะรีบคิดอ่านจัดการเก็บภาษีอากรหัวเมืองมณฑลปักษ์ใต้เหล่านี้ให้ทันขึ้นศก ๑๑๖

ในการเรื่องภาษีอากรผลประโยชน์เมืองสงขลาที่จะจัดทำนุบำรุงขึ้นตั้งกราบบังคมทูลมานี้ มีปัญหาซึ่งเห็นด้วยเกล้า, ว่าควรต้องพิจารณาข้อ ๑ กล่าวคือ ผลประโยชน์ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองซึ่งเคยได้รับพระราชทานอยู่ทุกวันนี้ และจะได้รับพระราชทานต่อไปข้างหน้า ผลประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้รับพระราชทานมาแต่ก่อนโดยที่รัฐบาลได้อนุญาตนั้นมีอยู่หลายอย่าง มีตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นได้คือ ส่วนรายเฉลี่ยอย่าง ๑ ส่วนรายนี้เก็บจากพลเมืองทั้งจีนและไทย แต่เดิมเก็บอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวคือส่งเงินเข้ามากรุงเทพ, ตามจำนวนที่เก็บได้มากบ้างน้อยบ้างและติดขัดคั่งค้างตามเจ้าหมื่นนายกองบ้าง ภายหลังมีตราพระคชสีห์มอบส่วนนี้เหมาะในผู้สำเร็จราชการเมือง มีกำหนดให้ส่งเงินเข้ามากรุงเทพ, ปีละเท่านั้น ถ้าเก็บไม่ได้ถึงเท่านั้นเปนพับให้ผู้สำเร็จราชการเมืองจะต้องส่งให้ครบตามจำนวน ผู้สำเร็จราชการเมืองได้อำนาจดังนี้ ออกไปจัดการเก็บได้กำไร ปี ๑ ประมาณ ๑๒๐ ชั่ง สืบต่อกันมาหลายชั่วผู้สำเร็จราชการเมืองจนทุกวันนี้ ผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาซึ่งจะยกเปนตัวอย่างได้อีกจำนวนหนึ่งนั่น คือ ผลประโยชน์ที่ได้จากหัวเมืองแขกทั้งเจ็ด มีเงินภาษีอากรซึ่งผู้ว่าราชการเมืองแขกทั้งเจ็ดแบ่งส่วนให้ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาเปนธรรมเนียมมาแต่เดิม ผลประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้ในทางเหล่านี้ประมาณปีละ ๓๐๐ ชั่งได้มาตั้งแต่ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ก่อนๆ จนกระทั่งพระยาวิเชียรคีรีคนนี้ ก็ได้รับพระราชทานเปนผลประโยชน์อยู่จนทุกวันนี้ ทางที่จะจัดการต่อไป ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการคงจะต้องให้รับพระราชทานเงินเดือน และยกผลประโยชน์ที่ได้ในราชการต่างๆ มาเปนของหลวงทั้งสิ้น การที่จะเปลี่ยนจากได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งมาเปนเงินเดือนนั้น ถ้าผู้สำเร็จราชการเปนคนรับตำแหน่ง

ใหม่ ปณหาอันใดย่อมไม่มี เพราะเหตุว่าเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า,
ตั้งขึ้นจะพระราชทานเงินเดือนประจำตำแหน่งเท่าใด ก็ไม่มีเหตุที่
ผู้สำเร็จราชการเมืองจะร้องไม่พอใจ หรือว่าตัดทอนผลประโยชน์อันใด
เพราะผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเดิมจะได้อยู่มากน้อยเท่าใด เมื่อ
คนใหม่ยังไม่เคยได้ จะถือว่าควรจะได้นั้นว่าไม่ได้ แต่พระยาวิเชียรคีรี
นี้เคยได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งอยู่แล้ว การที่จะเปลี่ยนมาให้รับ
เงินเดือน จึงมีปณหาที่จะต้องวินิจฉัยว่าควรจัดการอย่างไรจึงจะเปน
การสมควร โดยถ้าจะพระราชทานเงินเดือนมีอัตราต่ำลงมากกว่าผล
ประโยชน์ที่รัฐบาลได้ยอมอนุญาตอยู่แต่ก่อน ก็คือลดผลประโยชน์ลง
โดยไม่มีเหตุ ถ้าจะเอาผลประโยชน์ที่เคยได้ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ
เมืองสงขลาตั้งเปนเกณฑ์พระราชทานเงินเดือนให้เท่ากัน เงินเดือนนั้น
ก็จะแรงกว่าเงินเดือนผู้ว่าราชการเมืองอื่นๆ โดยมาก ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า, ว่าเปนปณหาดังนี้

ในการเรื่องผลประโยชน์พระยาวิเชียรคีรีนี้ เห็นด้วยเกล้า,
ว่าทางดีที่จะจัดให้เรียบร้อยทุกฝ่ายมีอยู่อย่าง ๑ คือ ทำบาญชีผล
ประโยชน์ที่พระยาวิเชียรคีรีได้รับในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองโดย
อนุญาตของรัฐบาลนั้น ตรวจดูอย่างใดที่จะเอามาเปนผลประโยชน์เข้า
พระคลังโดยที่จะไม่เลิกถอนรวมเงินที่ได้ในผลประโยชน์เหล่านี้มาก
น้อยเท่าใดบวกส่งเข้าพระคลังทั้งสิ้น และพระราชทานเงินทดแทน
แก่พระยาวิเชียรคีรีเทียบเท่าจำนวนเงินที่เอามาเข้าพระคลังนี้ อัตรา
ปีหนึ่งหรือปีครึ่ง และให้พระยาวิเชียรคีรีรับพระราชทานเงินเดือน
เท่าผู้ว่าราชการเมืองอื่นเปนยุติต่อไป ความเห็นข้าพระพุทธเจ้าดังนี้
จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า,

สรรพราชการเมืองสงขลา ว่าโดยรวบรวมตามการที่ได้แลเห็น
ในเวลาข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการครั้งนี้จัดเปนได้ออกดำเนิน
ขึ้นสู่ทางเจริญที่ถูกต้อง ถ้าเปนต่อไปได้ดังนี้คงจะเรียบร้อยดีได้

วันที่ ๙ กันยายน เวลาเช้า ๑ โมงกลับลงเรืออรรครเรศรัตนาศน์

ใช้จักรออกจากเมืองสงขลา เวลาบ่ายโมง ๑ ถึงที่ทอดสมopakน้ำเมือง
หนองจิก พระยามูจลินทร์จางวางกับแขกมลายูพระยาเพ็ชรราภิบาล
ผู้ว่าราชการเมืองหนองจิกจัดเรือออกมารับด้วยพระยาหนองจิกเข้า
มากรุงเทพ, ตามท้องตรากระทรวงพระคลังให้เข้ามาว่าอากรรังนก
หาได้อยู่ที่เมืองไม่ แต่ได้จัดการรับรองเตรียมไว้พร้อมเสร็จทุกอย่าง
ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปพักอยู่ที่ทำเนียบซึ่งพระยาหนองจิกปลุกไว้รับที่
ตรงหน้าเมือง

ราชการเมืองหนองจิกนี้ ไต่สวนไม่มีใครจะได้ความด้วยพระยา
จางวางเป็นคนชะราทุพลภาพ พระยาหนองจิกก็ไม่อยู่ แต่พิเคราะห์
ดูบ้านเมืองเห็นแปลกขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วยพระยาหนองจิกได้จัดการ
ปลูกสร้างบ้านเรือนแข็งแรง และตัดถนนขึ้นในเมืองหลายสายดูเป็น
บ้านเป็นเมืองขึ้น ถนนตัดใหม่ที่จะเป็นประโยชน์ได้มากนั้น คือ ตัดแต่
จวนผู้ว่าราชการเมืองลงไปปากน้ำเมืองหนองจิกสาย ๑ ระยะทาง
ประมาณ ๗๐ เส้น แลถนนตัดไปเมืองตานีอีกสาย ๑ ถนนสายที่ตัดแต่
เมืองหนองจิกไปเมืองตานีนี้ ทั้ง ๒ เมืองต่างตัดมาจับกันที่พรมแดน
ทำแล้วเสร็จในเดือนหนึ่งระยะทางตลอดถนนประมาณ ๒๐๐ เส้น
ถนนสายนี้จะเป็ประโยชน์ในการค้าขายไปมาของราษฎรทั้ง ๒ เมือง
เป็นอันมาก ด้วยระยะทางใกล้กว่าทางทะเลและทางที่เดินบกอยู่แต่
เดิม และจะได้ปักเสาโทรเลขไปข้างทางถนนสายนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึง
ได้รับพระราชทานขนานนามถนนสายนี้ให้เรียกว่า “ถนนมหาดไทย”

อนึ่งวัดมุจลินทร์^๑ ในเมืองหนองจิกซึ่งพระราชทานพระราช
ทรัพย์ให้สร้างพระอุโบสถขึ้นนั้น พระยาจางวางและหลวงจินคณา

^๑ เดิมชื่อวัดตุง ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว เสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้เสด็จประทับที่วัดนี้ ทอดพระเนตรเห็น
สภาพวัดทรุดโทรมมาก จึงให้เบิกจ่ายพระราชทรัพย์เพื่อบูรณะ และพระราชทาน
ชื่อวัดใหม่ว่า “วัดมุจลินทวาปีวิหาร”

นุรักษ์ได้จัดการก่อสร้างสำเร็จ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถ่ายรูปมาถวายทอดพระเนตรด้วยแล้ว ยังขาดอยู่แต่พระประธานพระยาจางวางแจ้งว่าจะโปรดเกล้า, ออกไปแต่กรุงเทพ,

วันที่ ๑๐ เวลาบ่ายรุ่งเช้าขึ้นรถม้าของพระยาหนองจิกไปเมืองตานีตามทางถนนมหาไทย เวลา ๒ โมงเช้าถึงเมืองตานี พระยาตานีพระยายะหริ่งกับศรีตวันกรมการทั้ง ๒ เมืองออกมาต้อนรับนอกเมือง แลจัดที่บ้านพระพิพิธภักดีเป็นที่พัก แลเลี้ยงดูโดยแข็งแรง ราชการที่เมืองตานีนี้ พระยาตานีแจ้งว่าเรียบร้อยแปดปรกติดอยู่มีความขัดข้องอยู่บ้างแต่เรื่องโจรผู้ร้ายลักโคกระบือออกไปขายต่างเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งพระเสนีพิทักษ์ข้าหลวงหัวเมืองทั้งเจ็ด ให้คิดอ่านจัดการให้เป็นที่ยุติด้วย แลได้ชี้แจงแก่พระยาตานีให้เป็นที่เข้าใจว่าการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, ให้มีข้าหลวงออกมากำกับตรวจตราราชการหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดนี้ เพราะทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทถึงความขัดข้องที่มีอยู่ในระหว่างเมืองต่อเมืองที่ใกล้เคียงติดต่อกัน ความขัดข้องเหล่านี้แต่ก่อนต้องส่งไปหาหัวเมืองสงขลาก็ไม่ใคร่จะสำเร็จเด็ดขาดไปได้เพราะเหตุที่หนทางไกลเป็นต้น จึงได้โปรดเกล้า, ให้มีข้าหลวงออกมาประจำรักษาคอยระวังแก้ไขความขัดข้องทั้งปวงให้เรียบร้อย ไซ้แต่เท่านั้นเพราะทุกวันนี้ มีพ่อค้าต่างประเทศเที่ยวแสวงหาผลประโยชน์ต่างๆ ชุกชุม คนเหล่านั้นมักจะใช้อุบายถ่ายเทคิดปกปิดลวงผู้ว่าราชการเมืองให้ได้ความลำบากต่างๆ เช่นเรื่องที่มีผู้อ้างว่าได้ทำสัญญา กับพระยาระแงะมอบผลประโยชน์ในบ้านเมืองให้แผ่นดิน พระยาตานีย่อมทราบอยู่แล้ว จึงได้โปรดเกล้า, ให้มีข้าหลวงออกมาคอยดูแลตักเตือนแลเป็นที่หารือของผู้ว่าราชการเมืองมิให้พลาดพลั้งเสียเปรียบในการเหล่านี้ การที่มีข้าหลวงออกมากำกับตรวจตราราชการอย่างนี้ อย่าให้พระยาตานีเข้าใจว่าจะมารบรัดตัดผลประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งพระยาตานีแลศรีตวันกรมการเคยได้อยู่ทุกวันนี้ให้ลดน้อยถอยลงไป แท้จริงผลประโยชน์ในหัวเมืองเหล่า

นี้ซึ่งยังจะจัดให้เกิดเพิ่มเติมขึ้นได้ด้วยอำนาจแห่งการมีข้าหลวงยังมีอยู่
เป็นอันมาก ความประสงค์มุ่งหมายที่จะจัดการนั้น จะทำนุบำรุงให้ผล
ประโยชน์เจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่บำรุงเจริญขึ้นได้เพียงใดนั้นแล
จึงจะแบ่งเป็นภาคหลวงบ้างตามสมควร ขอให้พระยาตานีอุดหนุนเชื่อ
ฟังถ้อยคำข้าหลวง และต้องระวังอย่าเกี่ยวข้องกับคนต่างประเทศจึง
จะรักษาราชการบ้านเมืองได้เรียบร้อย พระยาตานียอมปฏิบัติตาม
คำชี้แจงข้าพระพุทธเจ้านี้ทุกประการ

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปนมัสการที่วัดตานีนรสโมสร ได้เห็น
ศาลาโรงเรียนทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานทรัพย์ให้สร้าง แล
พระยาตานีได้ช่วยเป็นธุระการที่สร้างศาลานี้เป็นอันสำเร็จตามพระ
ราชประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายเป็นพุทธบูชาแด่พระนเรนทร์ด้วยแล้ว

วันที่ ๑๑ เวลาบ่ายรุ่งสาคอกจากเมืองตานีกลับมาลงเรืออรรถ
เรศที่เมืองหนองจิก ทางในระหว่างเมืองตานีและเมืองหนองจิกนี้ทาง
ทะเลแลทางบกข้าพระพุทธเจ้าได้เคยไปแล้วทั้ง ๒ ทาง เพื่อจะใคร่เห็น
ภูมิประเทศ ขากลับนี้จึงได้ลงเรือพายขึ้นตามลำน้ำเมืองตานีไปประจบ
ล่องลงทางลำน้ำเมืองหนองจิก ระยะทางเรือพาย ๕ ชั่วโมงเศษ ทาง
ลำน้ำนี้มีบ้านช่องเป็นระยะเนื่องกันตลอดไม่มีที่ป่า ที่ฝั่งทั้ง ๒ ข้างเป็น
ทุ่งนาโดยมาก มีคลองลัดซึ่งพระยาตานีได้ขุดด้วยเหตุอันปลาตแห่ง
หนึ่ง ด้วยแม่น้ำนี้ปลายน้ำมาแต่เมืองยะลาไหลไปในเขตแดนหนองจิก
ก่อนแล้วจึงวกมาออกปากน้ำเมืองตานี สินค้าที่ล่องลงมาตามลำน้ำ
ถึงพรมแดนเมืองหนองจิกๆ ตั้งเก็บภาษีผ่านเมืองตรงนั้นครั้งเรือล่อง
เข้าพรมแดนเมืองตานีๆ เก็บอิกซ้ำ ๑ เป็นที่ย่อท้อของพ่อค้าพากันไป
ออกทางปากน้ำเมืองหนองจิกเป็นอันมาก เพื่อเหตุที่จะหนีภาษีสอง
ซ้ำ พระยาตานีจึงคิดขุดคลองลัดขึ้นในพรมแดนเมืองตานีไปทะลุออก
ลำน้ำใหญ่เหนือพรมแดนเมืองหนองจิก กันให้เรือหลักลงมาทางนี้ได้
แต่คลองนี้ยังตื้นเดินได้แต่ระดุน้ำ

ภูมิลำเนาของเมืองแซกทั้งเจ็ดซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นแล

ได้สืบสวนทราบความในคราวนี้ เห็นเปนเมืองที่บริบูรณ์อย่างปลาต จะหาเมืองมะลายูเมืองใดในแหลมมะลายูนี้เปรียบให้เสมอเหมือนเปน อันไม่มี คือ หัวเมืองที่อยู่ริมทะเลสี่เมือง เมืองหนองจิกเปนเมืองที่นาดี หาเมืองจะเปรียบมิได้ อาไศรย์เข้าเปนสินค้าใหญ่ ในเมืองตานีมีนาเกลือแห่งเดียวตลอดแหลมมะลายูสินค้าเกลือเมืองตานีขายได้อย่างแพงถึงเกวียนละ ๑๖ เหมียน ขายตลอดออกไปจนสิงคโปร์และเกาะหมาก เมืองยะหริ่งเปนเมืองที่มีปลาบริบูรณ์ เปนสินค้าใหญ่ในเมืองนั้น เมืองสายในพื้นที่เมืองเองอยู่ข้างทรม แต่ก้อยู่ปากน้ำทางสินค้าขึ้นล่องบริบูรณ์ ส่วนเมืองที่อยู่ข้างใน ๓ เมือง คือ เมืองยะลา รามัญ ระแงะ เหล่านี้ก็ล้วนเปนเมืองอุดมด้วยแร่แลของป่าซึ่งเปนสินค้าได้หลายอย่าง ถ้าจัดการบำรุงให้ดีน่าจะมีผลประโยชน์ได้มากกว่าเมืองใดใดในแหลมมะลายูทั้งสิ้น ว่าโดยส่วนการที่จะทำนุบำรุงนั้น สิ่งสำคัญซึ่งควรจะต้องจัดในขั้นต้น เห็นด้วยเกล้า, มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ภาษีฝิ่นอย่าง ๑ ภาษีขาเข้าขาออกอย่าง ๑ แลเลิกการหวงกันต่างๆ อย่าง ๑

ภาษีฝิ่นนั้นทุกวันนี้ต่างเมืองต่างทำ บางเมืองให้จีนรับผูกขาด บางเมืองผู้ว่าราชการเมืองซื้อฝิ่นมาจำหน่ายเองเปนการประมูลแย่งกันซื้อขายในระหว่างเมือง เงินที่ได้ก็ตกต่ำ เพราะเหตุที่จำต้องขายราคาถูก ถ้าให้ว่าประมูลผูกขาดรวมกันทั้งเจ็ดเมือง เงินจะขึ้นกว่าที่ผู้ว่าราชการเมืองได้ประจำอยู่ทุกวันนี้ไม่ต่ำกว่าครึ่งตัว การที่จัดก็อาจจะจัดได้โดยง่าย แต่หากแต่ก่อนมาไม่มีใครเปนหัวหน้าอำนวยการจึงยังมิได้มีขึ้นได้ ในข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งพระเสนีพิทักษ์ข้าหลวงให้คิดหาผู้ว่าประมูลให้ทันในศก ๑๑๖ หวังด้วยเกล้า, ว่าเงินภาษีฝิ่นที่จะจัดได้คงจะพอแจกจ่ายผู้ว่าราชการเมืองให้ได้คุ้มเท่าที่เคยได้อยู่ทุกวันนี้ แลยังเหลือเปนผลประโยชน์แผ่นดินได้อีกมาก

ภาษีขาเข้าขาออกนั้น ทุกวันนี้สินค้าเข้าเมืองใดเมืองนั้นก็เก็บออกจากเมืองใดเมืองนั้นก็เก็บ ลูกค้าต้องเสีย ๒ ซ้ำ สามซ้ำ ด้วยกฎหมายยกย่อน ต้องผ่านหลายบ้านหลายเมืองดังตัวอย่างที่กราบ

บังคมทูลพระกรุณามาในเรื่องที่พระยาตานีชุดคลองลัดนั้นเป็นธรรมดา พ่อค้าและราษฎรย่อมยากันห่อถอยเสียโดยมาก ทางจะจัดให้ดีขึ้น ก็ไม่ยากอันใด ด้วยทางสินค้าเข้าออกในหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดนี้ก็มิอยู่แต่ ๔ ทาง คือปากน้ำเมืองหนองจิกทาง ๑ ปากน้ำเมืองตานีทาง ๑ ปากน้ำเมืองสายบุรีทาง ๑ กับเมืองยะหริ่งนับว่าปากน้ำเข้าไปได้เพียงเมืองยะหริ่งทาง ๑ ควรตั้งโรงภาษีแต่ที่ริมปากน้ำเมืองเหล่านี้ ให้เก็บภาษีขาเข้าออกตามพระราชบัญญัติ เลิกด่านที่ตรวจเก็บตามพรมแดน ให้หมด การค้าขายสดวกขึ้นก็คงเจริญขึ้นกว่าเดิมนี่เป็นอันมาก ถ้าการค้าขายเจริญภาษีก็จะต้องได้มากขึ้นเป็นธรรมดา การที่จัดภาษีขาเข้าออกนี้ต้องรวมจัดเป็นการหลวงจึงจะไม่มีการเกี่ยงแย้งกันในระหว่างเมือง แต่ในขั้นต้นมียากอยู่หน่อยหนึ่งที่จะต้องสืบสวนให้รู้เสียก่อนว่าภาษีขาเข้าขาออกซึ่งเก็บอยู่ ๒ ชั่ว ๓ ชั่วทุกวันนี้ เป็นผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองใดได้อยู่เท่าใด เพราะเมื่อจัดการเป็นหลวง จะต้องทดแทนผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมืองที่ขาดไป เพราะเหตุที่จะต้องลดเงินภาษีนั่นบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระเสนีพิทักษ์ให้ไต่สวนแล้ว

การเลิกหวงห้ามนั้น คือทุกวันนี้เดิมนี่เหมือนแรแลของป่า ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองหวงห้ามไม่ให้ทำที่เดียว หรือหวงห้ามไม่ให้คนต่างเมืองเข้าไปทำมีอยู่หลายอย่าง ไซ้แต่เท่านั้นที่เป็นการปิดซื้อปิดขายก็ยังมีบ้าง ที่ทำดังนี้ก็โดยความที่ผู้ว่าราชการเมืองเข้าใจว่าจะรักษาผลประโยชน์ แต่เป็นรักษาในทางที่ผิดแท้ เพราะเป็นการห้ามความงอกงามแพร่หลาย ทางที่จัดก็ควรที่จะเปิดให้ราษฎรทำได้โดยสดวก แล้วเก็บภาษีจากผลที่ทำได้นั้น ถึงเป็นการลำบากกว่าก็คงจะได้ประโยชน์มากกว่า แต่จะต้องใช้ชี้แจงแลเปิดไปโดยลำดับเป็นอย่างๆ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงพระเสนีพิทักษ์ให้เป็นที่เข้าใจแล้ว

การบ้านเมืองในหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดที่จะจัดนั้น ส่วนการปกครองเห็นด้วยเกล้า, ว่าหัวเมืองเหล่านี้ราษฎรเป็นแขกเป็นไทย

ปะปนกันอยู่ วิธีปกครองเป็นอย่างแหมมาก ถ้าจะตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ ที่เดียวเกรงจะต้อยด้วยคนไม่มีใครเข้าใจจึงตกลงใช้เวลาข้าหลวง ไต่สวนวิธีปกครองอย่างแหมให้เข้าใจเสียขึ้นหนึ่งก่อน การอย่างใด ไม่ดีจึงค่อยคิดแก้ไขตั้งแบบแผนต่อไป ในขั้นนี้เป็นแต่ให้ข้าหลวงไปมา ตรวจตราโดยถ้าจะมีการขัดข้องอย่างใดก็ให้แก้ไขไปตามการซึ่งเห็นว่าเป็นอย่างดีที่สุดชั้นหนึ่งก่อน

ส่วนการโยธานั้น การทำทางแลโทรเลขเป็นการสำคัญ การทำทางข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่พระยาพะหริ่งแลพระยาตานีให้คิด ตัดถนนต่อไปทางเมืองยะหริ่ง แลให้ข้าหลวงชี้แจงแก่เมืองสายให้ทำ ตลอดไปจนพรมแดนเมืองกลันตัน ข้างเหนือก็ได้สั่งเมืองหนองจิกให้ ตรวจทางแลคิดตัดต่อขึ้นมาจนพรมแดนเมืองเทพา เพนอันเข้าใจกัน ว่าจะลงมือทำกันในระดูล้ำนี้ ส่วนสายโทรเลขนั้นได้โปรดเกล้า, มี พระบรมราชโองการแก่ผู้ว่าราชการเมืองแต่คราวเสด็จเมืองสายบุรี แล้ว เพนอันตกลงที่จะได้ทำในระดูล้ำนี้พร้อมกับการถนนด้วยทีเดียว

วันที่ ๑๒ เวลาบ่ายรุ่งออกเรืออรรครเรศร์จากปากน้ำเมือง หนองจิกมาแวะรับพระยาสุขุมนัยวินิจณะเมืองสงขลา แล้วได้ใช้ จักรต่อมา เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จถึงตรังบ้านนาบอนพรมแดนเมือง นครศรีธรรมราชต่อเมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะทราบการ ในท้องที่ซึ่งห่างเมืองว่าจะเปนประการใดจึงได้แวะขึ้นที่หมู่บ้านนั้น ไต่ถามราษฎรได้ความว่า เวลานี้โจรผู้ร้ายสงบเงียบทีเดียว โคกระบือ ปล่อยได้ เพราะทางเมืองนครศรีธรรมราชจับกุมชำระผู้ร้ายทาง ๑ ทางเมืองสงขลาโปรดเกล้า, ให้มีข้าหลวงออกไปจัดราชการบ้านเมือง เรียบร้อยเป็นที่นิยมของราษฎรพวกนั้นอยู่เพนอันมาก เวลาทุ่มหนึ่ง ออกเรืออรรครเรศร์ใช้จักรต่อมา

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าถึงปากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราชพระยา นครศรีธรรมราชแลกรมการจัดเรือออกมารับ เข้าลำน้าปากพระยา ไปขึ้นที่วัดท่าโพ ขึ้นช้างต่อไปตามถนนหลวงจนถึงท่าเนียบ ซึ่งพระยา

ศรีธรรมราชปลูกไว้รับที่ร่มประดู่ท่ากำแพงเมือง

ราชการเมืองนครศรีธรรมราชในเวลานี้ยังไม่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอันใด นอกจากปราบปรามโจรผู้ร้าย ตั้งแต่พระยานครกลับออกไปจากกรุงเทพ, ได้จัดการปราบปรามโดยแข็งแรง จัดเอาเปนสงบได้ นอกจากนี้มีการที่เรียกว่าจัดใหม่ แต่การเดินทางพระยานครศรีธรรมราชได้จัดให้ออกเดินหลายสาย โดยหมายจะให้การแล้วเร็วแลดีขึ้นกว่าแต่ก่อนประมาณเงินค่านาคงจะขึ้นบ้างแต่น่าจะไม่ติดังเมืองสงขลา เพราะยังใช้คนเกาโดยมาก แลไม่ได้มีการตรวจตราอันใด จะต้องหวังการดีต่อเก็บจำนวนศก ๑๑๕ อีกอย่างหนึ่ง พระยานครศรีธรรมราชได้แต่งถนนตั้งแต่ท่าโพขึ้นไปจนตลอดท้ายเมือง ได้ถากกำแพงแลเชิงเทินรอบเมืองดูสะอาดสอาดขึ้นดีกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้มีการที่แปลกตาอยู่อีก ๒ อย่าง คือ ที่มีพวกมิชชันนารีอเมริกันออกไปตั้งสอนศาสนาคริสต์นอิกอย่าง ๑ พวกมิชชันนารีนี้ได้รับพระราชทานยืมที่ริมถนนท่าโพโดยการตกลงอย่างเดียวกับเมืองราชบุรี แห่ง ๑ แต่ยังไม่ได้ปลูกสร้างอันใดนอกจากโรงจาก ๓ ห้องเพนที่ปักหลังหนึ่งในที่นี้ แต่เวลาเช้าพระพุทเจ้าไปถึงพวกมิชชันนารีหาได้มีผู้ใดอยู่ไม่ สืบถามได้ความว่า มีคนเข้ารีดคฤศเตียนประมาณ ๑๐๐ เศษ แต่ที่ได้รับบัพติสมแล้วประมาณ ๔๐ ที่เช้าพระพุทเจ้าได้เห็นเอง เมื่อเวลาผ่านไป มีผู้ชายแก่บ้างหนุ่มบ้างยืนแถวคอยรับอยู่ที่หน้าบ้านมิชชันนารีประมาณ ๖ คนเท่านั้น ถ้ามีผู้คนเข้ารีดมากมายดังคำเล่าลือจริง ดูก็เปนการปลาด ด้วยมิชชันนารีพวกนี้ก็ได้ประพุดติเกี่ยวข้องแก่ราชการบ้านเมืองอย่างใดซึ่งจะให้แลเห็นว่าพวกศาสนิสยพากันเข้ารีดด้วยประสงค์จะพึ่งพำนักนี้ให้พ้นความไม่พอใจในการบังคับบัญชาอย่างหนึ่งอย่างใด แม้ที่สุดโรงพยาบาลหรือโรงเรียนซึ่งเปนการแจกจ่ายให้ประโยชน์ในทางโลกย์ พวกมิชชันนารีก็ยังไม่ได้ตั้งแต่สักอย่าง มีแต่การที่สั่งสอนทางธรรมแลศรัทธาของคนพวกเหล่านั้น ซึ่งได้เกิดแลศึกษาในพระพุทธศาสนาแต่ยังเล็ก เหตุใดจึงมากลัวใจไปได้

ดังนี้ เห็นด้วยเกล้า, ว่าเปนกิจซึ่งพระเถรานุเถระในสงฆ์มณฑลควร
จะวินิจฉัยลงมา

การปลาดในเมืองนครศรีธรรมราชอีกอย่างหนึ่งนั้น คือ การ
ปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ เป็นการปลาดที่ความอุสาหะแลปัญญา
ของคนคนเดียวมีแต่ตัวอาจจะทำการใหญ่ได้เปนมหัศจรรย์ ข้าพระ
พุทธเจ้าไต่ถามได้ความ ดังจะเรียบเรียงกราบบังคมทูล, ต่อไปนี้ คือ
พระปาล^๑ รูป ๑ อายุประมาณ ๔๐ เศษ เดิมเมื่อยังเป็นฆราวาส
อยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชนี้บังเกิดสังเวทด้วยวัดพระบรมธาตุชำรุด
ชุกโครมปรักหักพังเปนอันมาก ปราถนาจะปฏิสังขรณ์แต่ไม่มีกำลัง
สามารถจะทำการได้ จึงออกบวชเมื่อ ๗ ปีล่วงมานี้ บวชแล้วออกธุดง
เที่ยวพยายามชี้แจงเกลี้ยกล่อมชาวเมืองให้ศรัทธาช่วยกันปฏิสังขรณ์
วัดพระบรมธาตุ แต่เที่ยวธุดงอยู่ดังนี้ ๔ ปี ไปได้คนศรัทธามากใน
ตำบลบ้านป่าแห่งหนึ่ง พระปาลจึงชักชวนบ้านนั้นตัดไม้ผูกแพล่องมา
เมืองนครศรีธรรมราช แลไปขออนุญาตต่อผู้รักษาเมืองแล้ว ก็ลงมือ
ทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตามกำลังเท่าที่มีอยู่ในเวลานั้น พอ
กิตติศัพท์นี้รู้แพร่หลายออกไปก็บังเกิดความปีติยินดีของราษฎรทั้งชาย
หญิงพากันมาช่วยตั้งแต่เมืองไทรบุรี เมืองตานี เมืองหนองจิก เมือง
สงขลา เมืองพัทลุง เมืองกาญจนดิฐ ตลอดจนเมืองไชยาหลังสวน และ
ในเมืองนครศรีธรรมราชเองพากันมาช่วยเปนอันมาก ประมาณจำนวน
คนที่ได้มาช่วยพระปาลทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตั้งแต่ ร.ศ.
๑๑๔ มาจนบัดนี้กว่าสองหมื่นคน มีคนทำการวันละพันบ้าง หกร้อย
เจ็ดร้อยบ้าง ห้าร้อยเปนอย่างต่ำดูผู้คนทำการล้นหลามเหมือนกับการ
เมรุกรางเมือง แลมีคนทุกขนาดแลชนิดต่างคนต่างทำการปะปนกัน
ไป บางคนแก่อายุถึง ๖๐ เจ็ดสิบขึ้นไปถือปูนแลมุงกระเบื้องอยู่บน

^๑ เป็นพระภิกษุขวานนครศรีธรรมราช ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณูปาภิบาล

หลังคา บางคนช่วยขนอิฐบ้าง ถากไม้ไผ่กบบ้าง ดูเต็มใจทำด้วยกัน
หมดทุกคนเป็นการปลาตได้แลเห็นก็ต้องเกิดปีติยินดีด้วยเป็นอันมาก
ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจตราแลไล่เลียงพระปาลถึงวิธีการได้ความ
ว่า คนที่มาช่วยทำการนั้นแล้วแต่คนศรัทธาที่มีทรัพย์จะให้เงินช่วยก็ได้
หรือจะตัดไม้หาของป่าแม่ที่สุดเสบียงอาหารมาช่วยก็ได้ หรือถ้าจะ
ช่วยด้วยน้ำพักน้ำแรงใครจะมาช่วยคนละกี่วันก็ตามใจ แลวิธีการ
แบ่งนาที่นั้น ในส่วนผู้ขายถวายเป็นบุญอุทิศรับทำการวิ่งเต้น
เบี่ยงเสร็จอยู่นานวันมีประมาณ ๖๐ คน พวกนี้พระปาลจ่ายเสื้อดำ
กึ่งเกงดำให้แต่งตัวแปลกกว่าพวกอื่นสำหรับใช้สอยวิ่งเต้นติดตามผู้คน
หรือยกขนของเล็กน้อยต่างๆ นอกจากคนพวกนี้ผู้ใดสันตัดในการไม้
ก็จ่ายไปเข้ากองช่างไม้ ผู้ใดสันตัดในการปูนก็จ่ายไปเข้ากองช่างปูน
ที่ไม่สันตัดอย่างหนึ่งอย่างใดก็ให้ทำการกุสียกลากขนต่างๆ ส่วนผู้หญิง
นั้นปันเป็นเวรกันเข้าโรงครัวประกอบอาหารเลี้ยงพวกคนทำการ
ทั้งเข้าเย็น ถ้าถึงวันพระพวกชาวบ้านยังหาขนมแลผลไม้มาทำบุญอีก
ส่วนหนึ่ง ตัวพระปาลเองนั้นปลูกกระท่อมเล็กอยู่ริมวัดพระบรมธาตุ
ดูแลอำนวยการทั่วไป การที่ได้ทำแล้วในเวลานี้ทำเครื่องบนวิหาร
แล้วสองหลัง ทำเครื่องบนพระระเบียงสำเร็จแล้วสองด้าน แลมีพระ
ผู้ช่วยของพระปาลอยู่ที่วัดปากพนังอีกรูปหนึ่งชักชวนชาวบ้านนั้นมา
ช่วยทำถานพระศรีมหาโพธิ์อีกส่วนหนึ่ง การที่ทำนี้คงจะสำเร็จในต้น
ศก ๑๑๖ เว้นแต่พระอุโบสถหลังหนึ่งนั้นพระปาลร้องต่อข้าพระพุทธ
เจ้าว่าเป็นการใหญ่อยู่ แต่คงจะคิดปฏิสังขรณ์โดยเต็มกำลังที่จะทำได้
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าเงินค่านาขึ้นพระบรมธาตุในเมือง
นครศรีธรรมราชอยู่ประมาณปีละ ๔๐ ชั่ง ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า,
พระราชทานเงินรายนี้ให้พระปาลเป็นนายงานทำการปฏิสังขรณ์พระ
อุโบสถคงจะสำเร็จได้เร็วขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ถ่ายรูปพระปาลรูปหนึ่ง
รูปคนทำงานวัดพระบรมธาตุรูปหนึ่ง รูปคนเฝ้าของมาช่วยวันพระรูป
หนึ่ง มาทูลเกล้า, ถวายทอดพระเนตรด้วยแล้ว

ในเวลาพักอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้
อาราธนาพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่ทับกระเซตร (คือ ระเบียบรอบ
พระมหาธาตุ) ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีได้พระราชทาน
เงินให้พระยานครศรีธรรมราชปฏิสังขรณ์นั้น แลรุ่งขึ้นได้ถวายอาหาร
บิณฑบาตรแลได้เวียนเทียนสมโภชพระบรมธาตุในเวลาบ่ายด้วยน้ำใจ
ศรัทธา ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระราชกุศล

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นช้างออกไปดูท้องที่นอกเมืองทาง
ด้านตะวันตกเวลาหนึ่ง แลได้ตรวจสอบดูแผนที่เมืองนครศรีธรรมราช
ซึ่งเป็นของมีอยู่เดิม เห็นด้วยเกล้า, ว่าทำเลเมืองนครศรีธรรมราชนี้
ควรแก่การเกาะปลูก ไม่มีหัวเมืองใดในแหลมมะลายูจะสู้ได้โดยแท้
ท้องที่ตั้งแต่ริมทะเลขึ้นไปจดเชิงเขาหลวง ซึ่งเรียกว่าท้องที่ในเขาเป็น
ที่ราบทำเลนามีลำน้ำไหลแต่เขาลงมาออกทะเลเป็นระยะกันกว่าสิบลำ
ลำน้ำเหล่านี้ระดับน้ำต่ำกว่าแผ่นดินตอนริมเมืองไม่ถึงศอก จะปิดทด
เอาขึ้นน้ำได้โดยง่าย ท้องที่ตอนหลังเขาหลวงออกไปข้างตะวันตกได้ถาม
ได้ความว่าเป็นที่ดอนที่เขาโดยมาก จะทำได้แต่การเกาะปลูกอย่างอื่น
นอกจากนา แต่การทำนาในเมืองนครศรีธรรมราชนี้มีความขัดข้องอยู่
ด้วยเรื่องโคกระบืออย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องที่จำหน่ายสินค้าออกอย่างหนึ่ง
กับด้วยเรื่องการหวงห้ามที่ดินอย่างหนึ่ง

ความขัดข้องด้วยเรื่องโคกระบือนั้น ด้วยมีพวกพ่อค้าต่างเมือง
มารับซื้อโคกระบือออกไปทางเมืองสงขลาแลเมืองไทรบุรีไปขายเกาะ
หมาก แลส่งไปต่างประเทศปีละถึง ๔ พัน หัวพัน ภาให้โคกระบือใน
พื้นเมืองราคาแรงเพราะไม่มีมากขึ้นได้ ราษฎรจะทำไร่นาหาทุนซื้อโค
กระบือไม่มีใครจะได้พอเป็นเหตุประการหนึ่งซึ่งพาให้การไร่นาไม่มีใคร
จะแพร่หลายมากขึ้น

เรื่องโคกระบือออกจากเมืองนครเป็นอันมากนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ทราบมาแต่เมื่อพักอยู่เมืองสงขลา แลได้ตั้งใจไว้ว่าจะไต่สวนเหมือน
กัน เมื่อมาได้ความดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าการต่อไปข้างหน้าจำเ

จะต้องคิดปิดหรือผ่อนให้โคกระบือออกให้น้อยลง แต่จะทำโดยทันที พ่อค้าต่างประเทศจะร้อง จึงได้สั่งพระยาสุขุมนัยวินิจไว้ให้สำรวจ บัญชีโคกระบือดูเมื่อเวลาจัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน เมื่อได้หลักฐานว่า ไม่พอแก่การไรรานในเมืองเบนแน่แล้ว ก็จะห้ามหรือจะจัดการผ่อนผัน ประการใดได้ถนัด

ความขัดข้องด้วยเรื่องทางสินค้าออกนั้น เพราะลำน้ำเมือง นครศรีธรรมราช ถึงมีมากก็เปลืองลำน้ำเล็กๆ แลตื้น มีลำน้ำดีพอใช้ก็แต่ ลำน้ำปากพนัง แต่ก็เข้าไปอยู่เสียลึกซึ่งแลยังขัดข้องโดยเหตุ จะหาที่ ทอดจอดเรือใหญ่ไม่มีดีด้วย ทางน้ำที่จะจัดบำรุงการค้าขายให้ดีขึ้นแล จะทำได้ง่าย มีทางเดียวที่จะขุดแต่งคลองระโนด ซึ่งเป็นทางเรือเล็กไป มาได้ในระหว่างปากพนังกับทะเลสาบเมืองพัทลุง คลองนี้เป้นทางใช้ไป มาได้ในระดุมรสุม และเป็นทางสำหรับสินค้าทะเลน้อยมาออกทะเล แต่ตื้นเงินเสียด้วยทอดทิ้งประมาณทางสัก ๒๐๐ เส้น ข้าพระพุทธเจ้า ได้สั่งพระยาสุขุมนัยวินิจแลพระยาศรีธรรมราชให้ตรวจดูแลให้ คิด จัดการที่จะขุดคลองระโนดในระดุมแล้งนี้ นอกจากการขุดคลองระโนด ในเรื่องทางขนส่งสินค้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าต้องคิดทำทางบกทั้งสิ้น ทางที่ จะเป็นประโยชน์สำคัญแก่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เห็นด้วยเกล้า, ว่า ต้องไปลงเมืองตรัง อาไศรย์เมืองตรังเป็นเมืองท่าขนส่งสินค้าออกจำหน่าย ทางด้านโน้น ถ้าทำทางขนส่งสินค้าลงเมืองตรังได้ดังคิด เมืองนครจะเป็น เมืองอุดมอย่างที่สุด ด้วยเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกทุกวันนี้ ตลอดจนเกาะ หมากต้องอาไศรย์เข้าซื้อมาแต่เมืองพม่า ถ้าเปิดเข้าเมืองนครออกไป ขายได้ ราคาคงถูกสู้เข้าพม่าได้ตลอดแหลมมะลายู แต่ทางที่จะตัดจาก เมืองนครไปตรังนั้นมีอยู่เป็น ๒ ทาง ทางเดิมที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ไปในแขวง นครตลอดเข้าแขวงตรัง ว่าเป้นทางไปมาง่าย ยังอีกสายหนึ่งตัดตั้งแต่ นครศรีธรรมราชผ่านเมืองพัทลุงไปลงเมืองตรัง ทางนี้ต้องข้ามเขา แต่ เห็นด้วยเกล้า, ว่าจะดีกว่าทางก่อน เพราะเหตุที่ได้สินค้าเมืองพัทลุง อีกเมืองหนึ่ง เมื่อพระยาตรังลาข้าพระพุทธเจ้ากลับไปเมืองตรังทาง

เมืองสงขลาแลพัทลุง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาตรังตรวจทางสายนี้ด้วยต่อมาได้รับไบบอกว่าทางสายนี้พอทำได้ไม่ยากปานใดนัก ยากแต่ที่ต้องขึ้นเขาเพียง ๒๐๐ เส้นเสศๆ เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่า ถึงระดู่แล้งควรจะไปรดเกล้า, ให้อินชะเนียบไปตรวจทำแผนที่ทางสายนี้ แม้ทำทำได้เพียงเป็นทางเกวียนก็จะเป็นประโยชน์บำรุงการค้าขายแลภาษีอากรหัวเมืองเหล่านั้นให้เจริญขึ้นได้เป็นอันมาก ทางที่จะตัดให้เป็นประโยชน์ได้ในเมืองนครศรีธรรมราชยังมีอีกหลายสายทางอย่างสั้นๆ ตัดแต่เมืองนครไปที่ปากพนังนี้ก็ประโยชน์ได้มากสายหนึ่งเพราะปากพนังเป็นที่ทำสินค้าใหญ่กว่าทุกท่าในเมืองนคร ระยะทางก็เพียง ๙๐๐ เส้น ตัดไปในท้องทุ่งราบทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาสุขุมณย์วินิจ พระยานนครศรีธรรมราชจัดการตรวจทางสายนี้ในระดู่แล้ง ยิ่งทางที่จะตัดออกไปนอกเขาหลังเมือง ระยะทางเพียง ๖๐๐ เส้นก็จะเป็นประโยชน์ได้มาก เพราะในเมืองเหล่านี้ไม่ใช่เกวียน การหาขนสินค้าลำบากแก่ราษฎรอยู่เป็นอันมาก ถ้ามีทางพอให้ใช้เกวียนได้ ถึงจะไม่สู้ดีหรือไม่มากมายเท่าใดนัก ก็จะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายมิใช่น้อย การอำเภอกำนันเมืองนครศรีธรรมราชนี้ได้ความจากพระยาศรีธรรมราชว่า เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดีพลเสพเสด็จออกไปในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ได้จัดวางแบบแผนลงไว้ตลอดจนปันเขตรำเภอตลอดเขตแดนเมืองนครศรีธรรมราชได้รักษาการตามแบบนั้นมา จนรัชกาลปัตยุบันนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปจัดการแจกตัวจัดการปกครองท้องที่อย่างให้มีนายร้อยนายสิบควบคุมผู้คน แต่การที่สมเด็จพระยาออกไปจัดใหม่ไม่สำเร็จ การปกครองท้องที่ที่กลับลงเป็นอย่างเก่า ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั้งหลายชิมทราบมาหลายชั่ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนดูแบบเก่า ได้ความเป็นที่ยินดีแลปลาตใจที่ลักษณะการคล้ายกับแบบปกครองท้องที่ที่ทรงกรุณาโปรดเกล้า, ให้จัดในหัวเมืองชั้นในอยู่บัดนี้เป็นอันมาก คือ แบบเมืองนครบ้านหนึ่ง

นับผู้เป็นเจ้าของบ้านว่าเปนแก่บ้าน ตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่าเจ้าบ้าน แบบเมืองนครหลายบ้านรวมเปนหมู่หนึ่ง ตั้งแก่บ้านเปนแขวงคนหนึ่ง ตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่าผู้ใหญ่บ้าน หลายแขวงรวมเปนอำเภอหนึ่ง มีนายอำเภอบังคับการตรงกับแบบใหม่ในชั้นตำบล แลกำนันนายตำบล แบบเมืองนครรวมหลายอำเภอขึ้นอยู่ในกรมการคน ๑ ตรงกับแบบใหม่ที่จัดเปนอำเภอ แลมีกรมการอำเภอบังคับบัญชา แบบเมืองนครกับแบบใหม่ตรงกันหมดทุกชั้น ผิดกันแต่ที่เรียกชื่ออย่างหนึ่ง แลไม่ได้ให้ราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านแลกำนันตั้งแบบใหม่อย่าง ๑ กับกรมการว่าอำเภอเข้ามาอยู่เสียในเมืองไม่ได้ออกไปอยู่ตามท้องที่ตั้งแบบใหม่อย่าง ๑ เท่านั้น การที่จะจัดปกครองท้องที่เมืองนครศรีธรรมราชต่อไป คงเปนอันเรียบร้อยได้ง่ายเพราะเดินตามรอยเดิมทุกอย่าง แม้แต่เขตแขวงที่ปักปันไว้แต่ก่อนก็แทบไม่ต้องเปลี่ยนแปลงอันใด

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่เมืองตานีได้ทราบความปลาดด้วยเรื่องเกาะกระน้ำเมืองนครศรีธรรมราชจากพระยาตานีเรื่องหนึ่ง เกาะกระนี้อยู่ห่างฝั่งไม่บังคลื่อนลมไมใครจะมีใครได้ไปมา ข้าพระพุทธเจ้าจำได้อยู่ว่าได้ทรงพระราชปรารพว่าเสด็จก็หาได้เสด็จไม่ แลเกาะกระนี้ตามคำที่เล่าว่าเปนน้ำผาแทบริบตัวขึ้นลงไม่ได้ มีหาดทรายทางขึ้นลงอยู่ด้านเดียว แต่หาดทรายนั้นก็มิสไลงอกเปนวงบังออกมาในทะเล มีช่องเณาะเรือเข้าออกเรียงลำ แต่ทีละลำเดียวในว่าถ้าคนอยู่บนเกาะเพียงสี่ห้าคน อาจจะป้องกันคนตั้งสี่สิบห้าสิบไม่ให้ขึ้นเกาะนั้นได้ ตามคำพระยาตานีเล่าให้ข้าพระพุทธเจ้าฟังว่า เดิมแขกเมืองสายบุรีไปตั้งหวงห้ามเก็บฟองจันละเม็ดแลรังนกที่เกาะกระชายเปนอาณาประโยชน์ อยู่มาแขกเมืองตานีกับเมืองยะหริ่งคบคิดกันแต่งเรือไปลอบขึ้นเกาะกระในเวลากลางคืนไล่พวกแขกเมืองสายบุรีออกจากเกาะกระได้ ตั้งแต่นั้นมาแขกเมืองตานีและเมืองยะหริ่งพวกนั้นก็ตั้งประจำรักษาเกาะกระมาจนบัดนี้ เวลาเทศกาลคลื่อนลมสงบก็พลัดเปลี่ยนกันภาพองจันละเม็ดแลรังนกเที่ยวขายจนเวลาจวนระดุมรสุมก็

หาซื้อเสบียงอาหารไปสะสมไว้บนเกาะแลเฝ้าเกาะไปจนสิ้นระดุมรสมุณนี้ ได้ประมาณเจ็ดแปดปีมาแล้ว ในว่าคนพวกนั้นหากำไรได้ปีละ ๒๐๐/๓๐๐ เหรียญ ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็ได้ความสมจริง ว่ามีพวกแขกตานีมาตั้งหากินอยู่ที่เกาะกระ แต่จะเอาความรู้ยิ่งไปกว่านี้ไม่ได้ เพราะไม่ได้ตัวผู้ใดที่ได้เคยไปเกาะกระเลย

เรื่องราวประเทศที่อากาศเย็นสำหรับอยู่เมื่อระดุมรสนี้เป็นเรื่องที่ได้ใจหทัยกันอยู่เนื่องๆ แลที่เมืองนครศรีธรรมราชนี้มีเขาสูงหลายลูกที่สูงที่สุดคือเขาหลวง สูงถึง ๕๘๐๐ ฟุต สูงกว่าตำบลโตสารีที่ได้เสด็จไปประทับในเกาะชะวา เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชเกิดความประสงค์หยากจะทราบภูมิประเทศเขาหลวงนี้ จึงได้ถามได้ความว่า มีทางขึ้นได้แต่ไม่มีใครจะมีใครได้ขึ้น เพราะเป็นเขาสูง ขึ้นแต่พวกที่ติดตามช้างเถื่อน แลพวกนั้นเล่าว่าข้างบนเขามีที่ราบหลายตอน แลอากาศหนาวมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาสุขุมนัยวินิจ ตกลงกันว่าระดุมนี้จะจัดให้หลวงอภัยพิพิธข้าหลวงรองมณฑลชุมพรซึ่งเข้าใจการตรวจแผนที่และเข้าใจตรวจอากาศร้อนหนาว ขึ้นไปตรวจทางให้ถึงยอดเขาหลวงสักครั้งหนึ่ง

วันที่ ๑๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้าออกจากเมืองนครศรีธรรมราช กลับมาลงเรืออรรครเรศร์รัตนาศนีใช้จักรมาเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงเกาะสมุย ได้แวะขึ้นดูพลับพลาซึ่งพระยาศรีธรรมราชแต่งให้พระเสนหามนตรีมาปลูกเตรียมรับเสด็จไว้ข้างด้านเหนือ แต่เมื่อเสด็จกลับจากประภาศเกาะชะวา ตัวพระเสนหามนตรียังอยู่ที่ๆ พักริมพลับพลา เพราะมาป่วยเป็นไข้พิษมีอาการมากฟังคล้ายยังไม่มีกำลังพอจะลุกนั่งหรือจะลงเรือกลับไปเมืองนครศรีธรรมราชได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเยี่ยมพระเสนหามนตรีถึงที่พัก เห็นเป็นน่าสงสารยิ่งนัก ด้วยมาป่วยอยู่ในที่กันดารขัดสน ทั้งอาหารที่จะรับพระราชทานให้มีกำลัง แลยาดีที่จะบำบัดโรคก็ไม่มี ไข้แต่เท่านั้น บ่าวไพร่แลบุตรซึ่งมารักษาพยาบาลก็พากันเจ็บป่วยงอมแงม มีแต่ภรรยากับบ่าวไพร่

เป็นผู้พยาบาลไม่กี่คน ด้วยเดชพระบารมีบางเอนข้าพระพุทธเจ้า
แวะไป จึงได้ให้หมอหลวงซึ่งไปด้วยให้ยาไว้พอที่จะรักษาพยาบาล แล
ได้แบ่งเสบียงอาหารซึ่งเป็นของมีรศให้ไว้ตามสมควร ข้าพระพุทธเจ้า
ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล ข้าพระพุทธเจ้าถามพระเสนา
มนตรีได้ความว่า ได้ปลูกพลับพลาไว้รับเสด็จ ๒ แห่ง แลได้ตัดทาง
ทำสะพานขึ้นไปถึงพุทฺธเสตอ แต่เวลามาทำการบังเอนประจวบ
คราวความไข้เกิดขึ้นในเกะนั้น ราษฎรเจ็บป่วยเป็นอันมากที่ตาย
ประมาณ ๖๐ คน ตัวพระเสนามนตรีก็นำป่วยลงด้วย แต่ในเวลา
เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงนั้น ความไข้ในเกะสมุค้อยบันเทาลงแล้ว

วันที่ ๑๗ เวลาเช้าออกจากเกะสมุคมาทอดที่อาวธารประภาศ
เกะพ้งัน ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งพระยาวิจิตรภักดีให้จัดช่างไปแต่งแล
เปิดทองอักษรซึ่งทรงกรุณาโปรดให้จารึกที่ธารประภาศเมื่อเสด็จใน
เดือนสิงหาคมนี้

อนึ่งเมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่ธารประภาศ ได้ถามชาวเกะ
พ้งันถึงลำธารที่จะมีนอกออกไปจากธารประภาศและธารเสด็จ^๑ ได้
ความว่า ยังมีอีก ๔ ธาร อยู่ข้างใต้ธารเสด็จธาร ๑ อยู่ข้างเหนือธาร
ประภาศในอ่าวแห่ง ๑ สามธาร ข้าพระพุทธเจ้าได้ชวนชาวเกะลง
เรือกันเขียงให้นำไปที่อ่าวด้านเหนือ ระยะทางตีกันเขียงแต่ท่าธาร
ประภาศ ๔๐ นาทีถึงอ่าวใหญ่ดูภูมิแผนที่เขาไม่งามมาก น้ำในอ่าวนั้น

^๑ ชื่อลำธารในเกะพ้งัน จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับและทรงน้ำ ทรงจารึกอักษรพระนาม จปร.
และศักราชในระหว่างการเดินทางเสด็จประพาสแหลมมลายูหลายครั้ง ได้แก่ ร.ศ. ๑๐๙
ทรงจารึกอักษรพระนาม จปร. และศักราช ๑๒๕๒ ใน ร.ศ. ๑๑๗ ทรงจารึก
อักษรพระนาม จปร. และศก ๑๑๗ และทรงจารึกนามธารน้ำตกแห่งหนึ่งว่า “ธาร
ประเวศ” ใน ร.ศ. ๑๑๙ เสด็จพักและจารึกศักราช ๑๒๖๒ เพิ่มที่ธารเสด็จ และ
ทรงจารึกอักษรจีนย่อ และเลข ๑๑๙ ที่ศิลาหน้าพลับพลาที่ประทับ ใน ร.ศ. ๑๒๔
ทรงจารึกศักราช ๑๒๖๗ ที่ธารเสด็จ

ในแผนที่หมายไว้ว่าลึก ๓ วา แม่เรือพระที่นั่งไปทอด ก็บังลมตะวันตก
ตัวนอก หรือลมตะเภาได้สнит ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นตรวจดูที่ธารกลาง
ซึ่งว่าเปนธารใหญ่กว่าอีก ๒ ธาร ธารนี้เป็นลำคลองเข้าไปยืดยาว เดิน
ลุยเข้าไปตามลำคลองเกือบครึ่งชั่วโมงจึงถึงที่สีลำนํ้าตก แต่นํ้าตกนี้ดู
งามดีคล้ายกับคลองมะยมที่เกาะช้างพอเป็นที่เสด็จประภาสได้ ถ้าจะ
ทำทางแต่ชายหาดตรงเข้าไปถึงที่นํ้าตกคงจะไม่ไกลนัก ข้าพระพุทธเจ้า
ได้สั่งพระยาไชยาให้ตัดทางไว้เพื่อเสด็จประภาสในคราวหน้า แล้วได้
ออกเรือจากเกาะพังในเวลาบ่าย ๕ โมง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าถึงเมืองกำเนदनพคุณ^๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้
แวะขึ้นดูที่ตำบลบางตะพาน^๒ มีบ้านเรือนราษฎรไม่กี่หลังแต่พวกบริษัท
บ่อทองบางตะพานตั้งที่พักแลโรงไว้สินค้าที่นี่หลายหลัง เรือนโรงเหล่านี้
ทำด้วยเครื่องไม้มุงสังกะสี แต่ทอดทิ้งหักพังไปเสียมากเหตุที่เรือนโรง
ของพวกบริษัทบ่อทองหักพังไปนี้ ได้ความว่า เดิมปากน้ำบางตะพาน
ร่องน้ำตรงออกทะเล พวกบริษัทปลูกเรือนโรงอยู่ริมชายทะเลข้างใต้
ปากน้ำ อยู่มาฝนแล้งน้ำเหือดน้อยไป ๒ ปี คลื่นทะเลตีทรายปิดปาก
น้ำตัน ครั้นปีที่ ๓ มีน้ำเหนือหลากมาหาไหลออกทางร่องเดิมไม่ กัดวก
เปนลำน้ำเลี้ยวเข้าไปทางที่บ้านเรือนของพวกบริษัท แผ่นดินพังพา
เรือนโรงหักทำลายลงน้ำไปหลายหลังที่เป็นหลังใหญ่สำหรับผู้อำนวยการ
อยู่ยังเหลืออยู่บนตลิ่งแต่ครึ่งหลัง แลได้ความต่อไปว่า ที่โรงจักร
ของบริษัทซึ่งตั้งขึ้นที่บ่อทองนั้น น้ำป่าก็ล้างทำลายเสียมากเหมือนกัน
ในว่าหม้อสตีซึ่งสำหรับใช้ในการจักรเตียนนี้หลุดลงในคลองทีเดียว
คิดด้วยเกล้า, ดูกี้เป็นการอัศจรรย์ ด้วยคนซึ่งได้มีหุ้นส่วนในบริษัทนี้
พากันเสียศูนย์เงินทองไปก็มีมาก เพราะเหตุที่หลงเชื่อผู้อำนวยการ
ซึ่งมาก่อสร้างสิ่งเหล่านี้ไว้ บัดนี้มีธรรมดาบันดาลลงโทษประจานพวก

^๑ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

^๒ อำเภอบางสะพาน

ที่อำนวยความสะดวกให้ประจักษ์แก่ตาโลกย์ ดูก็ชั้นอยู่

เรื่องการทำทองที่บางตะพานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีความเชื่อ
ในบริษัทที่จะทำการอย่างฝรั่ง เพราะเหตุทองมีจริงแต่ไม่มากพอที่จะ
คุ้มทุนที่ทำโรงจักรใหญ่โต ความใช้ก็ร้ายแรงซุกซุม คนจรแปลกหน้า
มาอยู่ไม่ใคร่ได้ คนทำทองแต่ก่อนหรือที่ทำอยู่ทุกวันนี้ ก็ล้วนแต่
คนซึ่งเกิดแลคั่นเคยแก่ระดูนิยมของประเทศนั้นๆ จึงอาจอยู่แลทำทอง
ได้ เมื่อบริษัทมาทำการก็พาพวกลูกจ้างมาตายเสียหลายร้อยจนหา
ผู้ใดที่จะยอมมาไม่ได้ ถ้ามีบริษัททำอีกก็คงเป็นเช่นนั้นอีก ไม่เป็น
ประโยชน์แก่รัฐบาล เพราะการอนุญาตให้บริษัททำตามสัญญาก็มีค่า
เช่าที่ดินแต่เล็กน้อย ทางที่จะได้มาก มีแต่ตกอยู่ในภาคหลวงที่จะชัก
จากเนื้อทองที่บริษัททำได้ เมื่อบริษัททำทองไม่ได้ ประโยชน์หลวงก็
จำกัดสูญไปด้วยเปล่าๆ จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่า แม้ในทางผลประโยชน์
แผ่นดินที่จะได้จากบ่อทองบางตะพานนี้ ถ้าเก็บอย่างแต่ก่อน กล่าว
คือเก็บเป็นส่วยจากตัวคน ซึ่งไปร่อนทองคน ๑ เพียงปี ๒ บาทหรือ
๓ บาท ปลอ่ยให้ราษฎรเที่ยวร่อนหาตามชอบใจยังจะได้ผลประโยชน์
แผ่นดินมากกว่าที่ให้บริษัททำ

อนึ่งที่ตำบลบางตะพานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าสืบถามได้ความว่า
มีทางเกวียนในระดูล้ำใช้ได้ตลอดขึ้นมาถึงเมืองเพชรบุรี แต่ไปหมด
อยู่เพียงบางตะพานจะใช้ต่อลงไปทางเมืองประทิวแลเมืองชุมพรไม่ได้
ไต่ถามหาเหตุว่าจะเป็นเพราะมีเขาขวางหน้าหลักไม้ได้หรือประการ
ใดก็ไม่ได้ความ คงได้ความแต่ว่าไม่ได้ใช้กันมาแต่เดิมเท่านั้น เห็นด้วย
เกล้า, ว่าควรจะตรวจดู ถ้าพอจะทำได้ควรจะให้มีทางเกวียนลงไปให้
ตลอด จะได้รับพระราชทานสั่งพระยารัตนเศรษฐีข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลชุมพรให้ตรวจทางตอนนี้อยู่ในระดูล้ำ

การปกครองเมืองกำเนิดนพคุณในเวลาข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจ
การครั้งนี้ เข้าใจว่าจะเป็นอย่างเร็วที่สุด在乎เมืองปักขีใต้ ได้ความว่า
โจรผู้ร้ายก็ยังมิ แลหลวงปลัดผู้รักษาเมืองก็ประพฤติดัวไม่สมควรเป็น

ข้าราชการ มีผู้ยื่นเรื่องราวต่อข้าพระพุทธเจ้ากล่าวโทษหลวงปลัดว่า ได้ข่มขู่ห้ามปรามมิให้ผู้ใดยื่นเรื่องราวกล่าวโทษต่อข้าพระพุทธเจ้า ถ้าผู้ใดมีฟังข้าพระพุทธเจ้ากลับเข้ามาแล้ว หลวงปลัดจะเอาโทษจหนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พิจารณาได้ความจริงตามที่โจทก์หาจึงเอาตัวหลวงปลัดเมืองกำเนิดนพคุณจำเข้ามากรุงเทพ, ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูลแล้วได้ทรงกรุณาโปรดเกล้า, ให้ถอดหลวงปลัดลงเปนไพร่ตามสมควรแก่ความผิดนั้นแล้วเห็นด้วยเกล้า, ว่า เพราะเมืองกำเนิดนพคุณเปนเมืองน้อย แลเปนที่มีความไข้เจ็บไม่มีใครจะมีใครจะสมัครข้าราชการ ถ้ายังคงเปนหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพ, คงยากที่จะรักษาราชการให้เรียบร้อย แต่บัดนี้ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, ให้ยกเมืองกำเนิดนพคุณไปขึ้นเมืองชุมพรห้วงด้วยเกล้า, การคงจะเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะผู้ว่าราชการเมืองชุมพรอาจมาตรวจตราการได้เปนครั้งเปนคราว ไม่ปล่อยให้ผู้รักษาเมืองให้ทำการได้ตามอำเภอใจดังแต่ก่อน

เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากบางตะพาน เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จถึงที่เกาะหลัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นตรวจตราการที่ตำบลบ้านเกาะหลักจนเวลาย่ำค่ำจึงได้กลับลงเรือ ที่ข้าพระพุทธเจ้าไปแวะที่เกาะหลักนั้น เพื่อจะได้สวนการจำหน่ายเข้าหลวงพระราชนานแก่ราษฎรซึ่งได้จัดส่งลงไปแต่ก่อน แลอยากจะสืบสวนการปกครองบ้านเมืองซึ่งได้จัดการตั้งแต่ยกเมืองประจวบคีรีขันธ์ไปขึ้นเมืองเพชรบุรีว่าจะแปลกเปลี่ยนเปนประการใดบ้าง

เรื่องการจำหน่ายเข้าหลวงนั้น ได้ความว่า แต่แรกราษฎรไม่มีใครจะมารับ ด้วยภากันเกรงกลัวคำเล่าลือที่ผิดต่างๆ เช่นว่าผู้ได้รับแล้วไม่มีเข้าใช้จะเอาตัวไปใช้สอยราชการเปนต้น ครั้นต่อมาราษฎรได้ทราบความจริงว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, พระราชทานเข้าออกไปทอดรองให้แก่ราษฎรในเวลาอดอยาก เมื่อทำนาได้ผลจึงจะเรียกให้ใช้ก็ภากันมีความยินดีมารับพระราชทานเข้าไปจนหมด ข้าพระพุทธเจ้า

ได้พบผู้ใหญ่บ้านตำบลหนึ่ง ซึ่งได้ลงมารับเข้ากำลังสี่ซั่มอยู่ที่บ้านเกาะหลัก แล้วจะพาขึ้นไปที่บ้านของตน ดูเป็นที่นิยมยินดีมากเสียอยู่แต่จำนวนเข้าที่ส่งออกไปนั้นไม่พอจำนวนคนที่ต้องการ พวกบ้านดอนนี้รู้ทีหลังลงมารับไม่ทันหลายราย ถึงแก่โกรธซึ่งผู้จำหน่ายจะฟ้องร้องว่ายังยกเข้าไม่จำหน่ายให้ บางคนที่มาวิงวอนข้าพระพุทธเจ้าขอให้จัดส่งเข้าเต็มออกไปอีกก็มี แต่เป็นการจนใจด้วยเป็นเวลาจวนระดุมรสุม แลได้ความว่า เข้าเบาซึ่งราษฎรทำในปีนี้ก็จวนจะเก็บเกี่ยวได้อยู่บ้างแล้วจึงจำเ็นต้องระงับไว้

ส่วนการปกครองเมืองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามตามพระสงฆ์และราษฎรชาวบ้านเกาะหลัก ได้ความว่า ผู้ว่าราชการเมืองประจวบคีรีขันธ์ได้จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดแล้ว แต่ไล่เลียงดูวิธีที่จัดยังไม่ถูกต้องตามแบบแผนที่เดียว แต่กระนั้นพระสงฆ์และราษฎรพากันแจ้งความว่า ตั้งแต่จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านตรวจตราการมาโจรผู้ร้ายสงบราบคาบโคกระบือปล่อยได้มีความสุขสำราญขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดูภูมิลำเนาบ้านเกาะหลักนี้ดูทำเลดีบ้านช่องก็มาก แลเป็นระยะที่พักเรือไปมาทางหัวเมืองปักษ์ใต้ แต่ทุกวันนี้ที่พักผู้รักษาเมืองไปตั้งอยู่ที่บ้านคลองกุยใกล้เขาสามร้อยยอด ปากคลองที่ทอดเรือก็ไม่มี แลยังต้องเข้าลำน้ำไปอีกหลายชั่วโมง จึงถึงศาลากลาง เห็นไม่เป็นประโยชน์อันใดยิ่งกว่าที่ไปตั้งทำนา เพราะที่ตรงนั้นมีนามากแลอยู่เคยๆ กันมา เห็นด้วยเกล้า ว่าควรย้ายศาลากลางแลที่พักผู้รักษาเมืองลงไปตั้งที่บ้านเกาะหลัก จะเป็นประโยชน์แก่ราชการดีกว่าทุกวันนี้มาก เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพ ได้หารือการเรื่องนี้ต่อพระยาสุรินทรภาไชย ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรีก็เห็นชอบด้วยแลจะได้จัดการย้ายศาลากลางเมืองประจวบคีรีขันธ์ในระดุมแล้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือจากเกาะหลักเวลาทุ่มหนึ่ง

วันที่ ๑๙ เวลาเช้าถึงสามร้อยยอต^๑ ข้าพระพุทธเจ้าแวะขึ้น
ถ้ำและได้ตรวจดูพลับพลาเคหาศุภาศน์^๒ ซึ่งได้โปรดให้สร้างขึ้นไว้ใน
ถ้ำนั้นยังบริบูรณ์ดี เปนแต่สีที่ทาเพดาลพะไลยด้านที่ถูกแดดกะเทาะ
บ้างเล็กน้อย เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือมาทอดที่หน้าเมืองปราณ ได้แวะ
ขึ้นสืบถามในเรื่องจำหน่ายเข้าหลวงแลการปกครองบ้านเมืองได้ความ
ว่า เข้าหลวงที่จำหน่ายนั้นพอเพียงความต้องการ แลนาในปีนี้ก็ดีขึ้น
กว่าปีกลาย แลการปกครองบ้านเมืองนั้น ผู้รักษาเมืองก็ได้จัดตั้งกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านแล้ว แต่ยังจัดไม่ถูกเหมือนกัน แต่การโจรผู้ร้ายก็เรียบร้อย
ราบคาบถึงปล่อยโคกระบือได้สดวกเหมือนกันกับเมืองประจวบคีรีขันธ์

ที่ตำบลปากน้ำเมืองปราณ^๓ นี้มีราษฎรมาก แต่เปนชาว
ประมงไม่อยู่ประจำที่ ระดูจวนมรสุมภากันยกเข้ามาตั้งทำปลาที่ตำบล
ยิสานแลเมืองสมุทสงครามทั้งบ้านเรือนไว้ให้แต่บุตรภรรยาอยู่เฝ้า
ต่อระดูลมทะเลอาจได้ออกไปตั้งละมูหาปลาที่เมืองปราณ แต่ที่เมือง
ปราณไม่มีอากรค่าน้ำ จะเปนด้วยเหตุใดหาทราบเกล้า, ไม่ ถ้าหากว่า
เก็บค่าน้ำตามพิกัดละมุที่เมืองปราณคงจะได้เงินหลวงปีหนึ่งสัก ๙ ชั่ง
๑๐ ชั่ง แลไม่เห็นเปนที่เดือดร้อนอันใดแก่ราษฎร เพราะการทำละมุนี้
ได้กำไรมาก อนึ่งตึกหลวงที่สร้างไว้ที่ปากน้ำเมืองปราณนี้อยู่ข้างชำรุด
ชุกโตไหมไปบ้าง แต่หลวงปลัดผู้รักษาเมืองปราณแจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้า
ว่าได้ตระเตรียมไม้ไว้แล้ว จะซ่อมในระดูแล้งนี้ เวลาบ่าย ๓ โมงออก
จากเมืองปราณ

^๑ เขาสามร้อยยอด

^๒ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ทำส่งไปจากกรุงเทพฯ พระยา
ชลยุทธโยธินทร์ เป็นนายงานยกขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จฯ ยกข้อฟ้า เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๓ และพระราชทานชื่อพลับพลา
แห่งนี้

^๓ อำเภอปราณบุรี

วันที่ ๒๑ กันยายน ถึงกรุงเทพ, ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้า, บรรดาผู้ที่ไปราชการด้วยกันมีความสุขสบาย แลราชการที่ไปในครั้งนี้ ก็เรียบร้อยตลอด อีกประการหนึ่งกรมทหารเรือได้จัดเรือแลคนใช้สอย ตลอดจนเสบียงอาหารให้รับพระราชทานโดยความที่เต็มใจสงเคราะห์ ทุกอย่างทุกประการ กับต้นกุลเบิกนายเรือก็ได้เอาเปนธูระดูแลทุกอย่าง เปนความยินดีของข้าพระพุทธเจ้าหาที่สุตมิได้

ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้บัดนี้ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้จัด เปนมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลนครศรีธรรมราชโปรดเกล้า, ให้ พระยาสุโขมนัยวิจิตรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ๑ มณฑลชุมพร โปรดเกล้า, ให้พระยารัตนเสฐีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ๑ จัด ทำนุบำรุงราชการบ้านเมืองอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ ราชการหัวเมือง ปักษ์ใต้ซึ่งจะจัดต่อไปภายนำรวบรวมลงเป็นเนื้อเห็น เห็นด้วยเกล้า, ว่า ๑. การปกครองหัวเมืองเหล่านี้อาจจัดให้เรียบร้อยได้โดยง่ายเพราะ พลเมืองนี้สยเป็นคนว่าง่าย ถ้าจัดการให้แลเห็นเป็น ที่ไว้วางใจว่าจัด จริงแลเพื่อจะทำนุบำรุงมิให้กดขี่อันใด แล้วจะว่ากล่าวประการใดก็ ว่าง่าย ไม่มีนิสัยที่จะดื้อดึงหรือเป็นเจ้าถ้อยหมอความอันใด ถ้าจะมี ที่ยากในส่วนตัวคนในท้องที่ ก็อยู่ในชั้นพวกบุคคลที่เป็นนายเคยกดขี่ คุมเหงราษฎรด้วยการแสวงหาอาณานิคม โดยเชื่อตัวว่าเป็น ผู้อยู่ในท้องที่ จำเป็นจำต้องได้เป็นมูลนายผู้คน ทั้งจะทำประการใด ก็เป็นที่กว้างทางไกล การที่ทำนั้นไม่ใคร่ทราบถึงพระเนตรพระกรรณ แต่คนเหล่านี้ก็มีน้อย เมื่อเห็นการที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดว่าจะเอาดีเอาจริง แลอาจส่งข้าราชการออกไปจากกรุงเทพ, ให้พอแก่ราชการได้ ที่จะ กลับใจหันเข้าหาความดีก็จะมีมาก ผู้ใดกลับใจไม่ได้เอาตัวออกเสีย จากราชการ ไม่สักก็คนก็จะเรียบร้อยได้ตลอด แต่การที่จะจัดต่อไป ส่วนตัวคนที่จะรับราชการ เห็นด้วยเกล้า, ว่ายังต้องการข้าราชการ ออกไปจากกรุงเทพ, อีก แต่ที่ต้องการมากนั้นเป็นคนชั้นขุนหมื่นที่ จะไปรับราชการในตำแหน่งนายอำเภอมากกว่าอย่างอื่น เพราะหา

คนในท้องที่ไม่ใครจะได้ แลพิเคราะห์ดูราษฎรมักจะพอใจเชื่อถือข้าราชการซึ่งออกไปจากกรุงเทพ, มาก ๒. การผลประโยชน์แผ่นดินในหัวเมืองปักษ์ใต้เหล่านี้ ยังได้น้อยกว่าที่สมควรเป็นอันมาก เพราะเหตุที่รั่วไหลไปเป็นกำไรเจ้าภาษีนายอากรซึ่งรับผูกขาดก็มาก ตกอยู่ในผลประโยชน์ผู้ว่าราชการกรมการก็มาก แลที่ทอดทิ้งเสียโดยไม่เก็บก็มาก แลที่ยังควรจะต้องจัดขึ้นได้ไม่ได้จัดทำบำรุงก็ยังมีมาก ทางที่จะคิดแก้ไขในการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินต่อไปนั้น เห็นด้วยเกล้า, ว่าอากรฝิ่นไม่มีที่แก้ไขอันใดดีกว่าผูกเป็นมณฑลดังทุกวันนี้ อากรสุราถ้าให้ข้าหลวงว่าประมูลที่มณฑลเงินจะขึ้นได้อีก แต่อากรบ่อนเบี้ยนี้ตามความคิดกระทรวงพระคลังจะให้ว่าประมูลตามมณฑลก็ได้อยู่ แต่ในส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้นี้ ใจข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าถ้าเลิกเสียทีเดียวจะดีกว่า เพราะราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ คนพื้นเมืองที่เป็นคนเล่นเบี้ยเป็นคนจนโดยมาก ชั้นที่บริบูรณ์ก็เล่นพอค้าไม่ใคร่จะเล่นเบี้ย พิเคราะห์ดูจำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ยเทียบกับหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพ, ก็แลเห็นได้ว่าเงินต่ำกว่าหัวเมืองข้างในเป็นอันมาก เป็นต้นว่าเมืองสงขลาซึ่งเป็นหมื่นพลเมืองกว่า ๗๐๐๐๐ เงินอากรบ่อนเบี้ยเพียง ๖๐ ชั่ง ต่ำกว่าหัวเมืองจัตวาเช่นเมืองสมุทรสาครหรือเมืองนครไชยศรีก็เล่นเหตุเพราะคนไม่บริบูรณ์พอที่จะเล่นเบี้ยแลการบ่อนเบี้ยนั้นเป็นธรรมดาที่จะทำให้คนเกียจคร้านและประพฤติพาลเป็นโจรผู้ร้ายทั้งทอนกำลังที่จะทำมาหากินให้บ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้นถ้าจะรวมเงินอากรบ่อนเบี้ยหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งมณฑลนครศรีธรรมราชแลมณฑลชุมพร เงินไม่เกินสามร้อยชั่ง เห็นด้วยเกล้า, ว่าพระราชทรัพย์ที่จะขาดไปไม่มากมายเท่าใดนัก ถ้าคิดบำรุงการทำมาค้าขายขึ้นไม่กี่ปีเงินจะขึ้นกว่าที่ขาดเป็นอันมาก

นอกจากอากรทั้ง ๓ ที่ว่ามาแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินที่เป็นสิ่งสำคัญซึ่งควรจะต้องให้ได้เงินมากยังมีอีกอย่าง ๑ คือ อากรค่าที่ดินที่ดินในหัวเมืองเหล่านี้ ที่จะเกิดประโยชน์แก่รัฐบาลได้อยู่ใน ๔ อย่าง

คือ ที่สวนอย่าง ๑ ที่นาอย่าง ๑ ที่ป่าอย่าง ๑ แลที่เหมืองอย่าง ๑ รวม ๕ อย่าง ทั้งที่เกาะเกิดอากรรังนกซึ่งได้เป็นประโยชน์แก่รัฐบาล อยู่เกือบเป็นอย่างสูงแล้ว

๑. ที่สวนนั้นมีในเมืองหลังสวน เมืองนครศรีธรรมราชแลเมืองสงขลา ๓ เมืองนี้เป็นมากกว่าเมืองอื่น ทุกวันนี้ไม่ได้เสียอากรอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าจะคิดเก็บอากรขึ้นตามทางที่สมควรคงจะได้พระราชทรัพย์ขึ้นอีกปีละหลายร้อยชั่ง แต่วิธีที่จะเก็บนั้น เห็นด้วยเกล้า, ว่าจะนับต้นผลไม้เก็บอย่างอากรสวนหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพ, ไม่ได้ ด้วยผลไม้ทางนี้ราคาถูกกว่าหัวเมืองข้างในหลายเท่า อีกประการหนึ่งสวนทางนี้เป็นสวนป่า ที่ราษฎรไปตั้งหวงแห่นทำแต่ในระดุมิผลไม้ขึ้นโดยมาก เห็นด้วยเกล้า, ว่าควรตั้งพิกัดเก็บตามกำหนดเนื้อที่ดิน แม้เก็บอย่างเดียวกับค่านาก็จะเป็นการสะดวกดี แลราษฎรไม่มีความเดือดร้อนอันใด

๒. ที่นานั้นมีทุกเมือง ต่างแต่มาบ้างน้อยบ้าง แต่เก็บเงินค่านาไม่ใคร่จะได้เต็มตามสมควรด้วยเหตุหลายประการตามที่ได้ไต่สวนทราบเกล้า, นั้น คือ เมื่อแต่งข้าหลวงเสนาออกไปจากกรุงเทพ, เก็บไม่ใคร่ทั่วถึง มีตัวอย่างเหมือนเช่นตำบลทะเลน้อยพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชต่อกับเมืองพัทลุง ที่เหล่านั้นราษฎรไม่ได้เสียค่านาหลายปี เพราะตัวข้าหลวงมักจะออกไปอยู่ครั้งหนึ่งคราวเดียวแล้วแต่งเสมียนนายอยู่ทำการแทนตัวไม่มีความรู้แลความสามารถพอแก่การบางที่ก็เกิดเกี่ยวเนื่องขึ้นกับกรมการเลยเป็นถ้อยความรุงรัง เงินหลวงซึ่งควรจะได้ก็เลยติดขัดไปด้วย บางเมืองที่มอบการเสนาแก่ผู้ว่าราชการเมืองๆ แต่งกรมการออกเก็บอีกชั้นหนึ่ง ก็มักไปเกิดฉ้อฉนปิดบังพระราชทรัพย์ ด้วยไม่มีการตรวจตราจริงจังอันใด ว่าโดยที่สุวิธีเก็บเงินค่านาอย่างฟางลอยนั้นเองก็เป็นเครื่องที่ภาให้เก็บยาก แลขาดผลประโยชน์ของหลวงโดยมาก ที่นาที่ดีมักจะมีผู้มีบรรดาศักดิ์ หรือผู้มีทรัพย์จับจองหวงห้ามเอาไว้นเกินกำลังที่จะทำได้โดยเหตุว่าต้องเสียค่านาแต่เท่าที่ทำ ส่วนราษฎรจะทำนาก็หาที่ยาก ด้วยที่ติดกับ

เปนของคนมั่งมีเสียหมด จะทำก็ต้องเสียค่าเช่า ถ้าหาไม่ก็ต้องเที่ยว
เสาะแสวงหาที่นาออกไปไกลถิ่นฐานบ้านเรือนได้ความลำบาก ภาให้
สิ้นอุสาหะเสียโดยมาก ยังการที่เจ้าพนักงานจะประเมินรังวัดนา ก็
เป็นอย่างยากที่สุดด้วยต้องประเมินทุกปี แลเฉพาะต้องประเมินใน
เวลาเมื่อซัง ปี ๑ ไม่กี่เดือน การเดินรังวัดนาฟางลอยเหมือนกับให้
เจ้าพนักงานไปเที่ยวต่อตามการซื้อขาย เจ้าพนักงานจะเอามาก เจ้าของ
นาไม่ยอม เจ้าพนักงานก็ต้องออกแรงลงเส้นกระแสนพยานสอบ ถ้า
เจ้าพนักงานไม่ยอมจะเหนี่ยอก็ต้องว่ากล่าวให้ราษฎรยอมตามประเมิน
ราษฎรจะยอมก็ต่อเมื่อเห็นได้เปรียบที่เจ้าพนักงานประเมินต่ำกว่า
เนื่อนาที่ทำจริง การเพนดังนี้ก็เพนธรรมดาที่จะประเมินเนื่อนาได้น้อย
แลเก็บเงินได้น้อยกว่าที่ควรจะได้โดยจริง ถ้าหากว่าเก็บเพนนาคูไคได้
แม้เรียกเพียงไรละสลึงเดียว ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อเพนแน่ว่า เงินค่านา
จะขึ้นได้อีกสักเท่าหนึ่ง เพราะเมื่อข้าพระพุทธเจ้าแะที่บ้านนาบอน
ได้เรียกไบนำที่เจ้าพนักงานทำให้ราษฎรมาตรวจดูหลายฉบับ ไม่ได้พบ
เลยแต่สักฉบับเดียว ที่ปรากฏว่าราษฎรได้ทำนาถึงกิ่งจำนวนนาเดิม
บางทีนาเดิม ๖ ไร่ คงเรียกค่านาแต่ ๒ งานก็มี การเพนดังนี้จึงเห็นด้วย
เกล้า, ว่า การเรียกค่านาอย่างฟางลอยนี้มีโทษมาก

๓. ที่ป่านั้นก็มีมากบ้างน้อยบ้างทุกๆ เมือง แต่ที่จะเพน
ประโยชน์ได้มากมีอยู่ ๓ แห่ง คือ แม่น้ำหลวงเมืองกาญจนดิฐแห่ง ๑
แม่น้ำเมืองเทพาแห่ง ๑ เมืองพัทลุงแห่ง ๑ ที่เหล่านี้ไม่มีเบญพรณ
ขนาดใหญ่ ซึ่งจะเลื้อยเพนกระดานอย่างเรียกว่า กระดานสิงคโปร์ซื้อ
ขายได้เพนประโยชน์มาก ชัดอยู่แต่ยังไม่มีคนมีทุนรอนคิดทำเพนการ
ใหญ่ได้ทราบเกล้า, ว่าเดิมพระยาวิจิตภักดี, ผู้ว่าราชการเมืองไยาคิด
จะตั้งโรงเลื้อยจักรที่เมืองกาญจนดิฐครั้งหนึ่ง แต่คิดไปไม่สำเร็จด้วย
ภาษีซึ่งจะต้องเสีย ๑๒ ซัก ๑ เกรงราคาที่ขายจะสู้กระดานสิงคโปร์
ซึ่งเสียภาษีเพียงร้อยชักสามนั้นไม่ได้ แต่อย่างไรก็ดีสินค้าไม้ในหัวเมือง
เหล่านั้น ถ้ามีคนไปตั้งทำคงจะเพนประโยชน์ได้ เพราะการภาษีก็

ไม่สำคัญอันใดจะลดหย่อนผ่อนเท่าใดก็ได้ เมื่อมีสินค้าเกิดขึ้นมากเงิน
หลวงก็คงจะขึ้นมาก อนึ่งป่าในหัวเมืองเหล่านี้ ไซ้จะมีแต่ไม้ สินค้าป่า
อย่างอื่น เช่น หวาย ชัน แลน้ำมันยาง เป็นต้น ยังมีอีกเป็นอันมาก แต่
ทุกวันนี้ราษฎรยังทำน้อยด้วยเหตุที่ถูกภาษีรบกวนอย่าง ๑ ด้วยเหตุ
ที่พ่อค้ามีน้อยมักจะกดราคาด้วยเหตุที่ไปมาซื้อขายยาก ถ้าทำนุบำรุง
กล่าวคือ จัดการภาษีเป็นราชาธิปไตยทำเองเก็บแต่โดยพิภัດอันสมควร
แลอุดหนุนให้การไปมาค้าขายง่ายขึ้น การค้าขายสินค้าของป่าคงจะ
เจริญขึ้นได้อีกมาก

๔. ที่เหมืองนั้นก็มีแทบจะทุกเมือง แต่ที่จะทำให้เป็นประโยชน์
ได้มากตามที่ทราบเกล้า, อยู่ทุกวันนี้ มีเหมืองดีบุกที่เมืองชุมพรแลเมือง
หลังสวน เมืองนครศรีธรรมราช เหมืองเมืองชุมพร ยังไม่มีผู้ใดทำ แต่
เหมืองเมืองหลังสวนแลเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ผู้ว่าราชการเมืองผูก
อากรดีบุกแลลงทุนให้เงินทำทั้ง ๒ เมือง การเรื่องเหมืองนี้เป็นการทำ
ยากด้วยไม่แน่นอน จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าจะต้องให้ข้าหลวงตรวจตรา
เอาความรู้ให้ได้ยิ่งกว่านี้ก่อน จึงจะพิเคราะห์เห็นการที่ควรจะได้
ถนัด

การภาษีอากรนอกจากอากรทั้ง ๓ อย่าง ที่ได้กราบบังคมทูล
มาแล้ว คือ ผิ่น สุรา บ่อนเบี้ยนั้น ที่เป็นการใหญ่มีอยู่ ๔ อย่าง คือ ส่วย
อย่าง ๑ อากรค่าน้ำอย่าง ๑ ภาษีเบิ่จเสร็จอย่าง ๑ ภาษีร้อยชักสาม
อย่าง ๑

การเก็บส่วยจากราษฎรนั้น ได้ความว่า แต่เดิมจัดคนสังกัด
เป็นหมวดกอง มีเจ้าหมื่นนายหมวดเก็บเงินส่วยส่งเข้ามากรุงเทพฯ, อย่าง
หัวเมืองข้างเหนือ แต่การจัดจางเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ ต่างเมืองโดย
เหตุต่างกัน คือ เมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา เมืองกาญจนดิฐ
๔ เมืองนี้ ผู้คนที่ได้สังกัดเป็นหมวดหมู่ไว้แต่เดิมสาบสูญไปไม่ได้
ชำระหมู่บวกรขึ้น จำนวนคนจำหน่ายเกือบหมด บาลูชีเงินส่วยก็เป็นอัน
สาบสูญ มีแต่บาลูชีตั้งค้ำชับซ้อนมาหลายชั่วผู้ว่าราชการเมือง จะเร่ง

ก็เห็นจะไม่ได้ เมืองนครศรีธรรมราชนั้นเมื่อครั้งสมเด็จพระยาออกไปจัดการแจกตัว คิดจะเลิกวิธีควบคุมคนเปนหมวดหมู่อย่างโบราณ เปลี่ยนมาควบคุมตามแขวงที่อยู่ แลให้อำเภอกำนันเก็บส่วยแทนเจ้าหมื่นนายหมวดเดิม ได้เลิกแบบเดิมแล้วแต่แบบใหม่หาได้จัดให้สำเร็จตั้งความคิดไม่ การเก็บส่วยก็เลยละลายเลิกสูญมา แต่เมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงนั้น ผู้ว่าราชการเมืองแต่ก่อนคิดถ่ายเทไปเก็บเฉลี่ยคล้ายทำนองรับเหมาผูกขาด เก็บเงินส่วยเอากำไรเปนอาณานิคมจึงยังคงเก็บแสดงได้เงินส่วยเข้าพระคลังอยู่แต่ ๒ เมืองเท่านั้น แลการเก็บเงินส่วยจากราษฎรนี้มีปัญหายอยู่ว่า การต่อไปจะควรเก็บหรือจะเลิก ปัญหานี้เป็นปัญหาใหญ่ เพราะเปนเรื่องเดียวกับเรื่องเก็บเงินชำระราชการตัวเลขหรือตรงกับค่าที่มาจากภาษาฝรั่ง ที่เรียกว่าภาษีศีกะคน เมื่อประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลใน ร.ศ. ๑๑๔ ข้าพระพุทธเจ้าได้นำปัญหานี้ขึ้นหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลครั้ง ๑ ก็ไม่ได้ความเห็นตกลงประการใด นอกจากเห็นเห็นว่าเก็บก็มีทางเสีย จะเลิกแล้วก็เปนการใหญ่ด้วยจะต้องแก้ไขตลอดจนการบังคับบัญชาควบคุมผู้คนแลราชการบ้านเมืองหลายอย่าง จำต้องคิดให้ตลอดโดยรอบคอบจึงจะเลิกได้ แต่ไม่ได้เปนเรื่องอยู่ในระเบียบที่จะต้องปรึกษาให้ตกลงในศก ๑๑๔ จึงได้ยุติเห็นไว้เพียงนั้น ความพิศดารแจ้งอยู่ในเนื้อเห็นซึ่งได้ทูลเกล้าฯ ถวายนั้นแล้ว เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สวนการเรื่องนี้ในหัวเมืองปักษ์ใต้ จึงได้ประชุมข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองหลายคนลองถามความเห็นถึงเรื่องที่จะจัดการเก็บส่วยในหัวเมืองปักษ์ใต้ต่อไปข้างหน้าได้ความเห็นตกลงกันเปนความ ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ เห็นว่าควร จะเก็บแต่เฉลี่ยให้เสมอกัน เสมอครัวละ ๘ สลึง ชายโสดเก็บเพียงหกสลึงเทียบให้ใกล้กับวิธีแลอัตราที่อังกฤษเก็บทางข้างทะเลตะวันตก แต่ต้องจัดเก็บให้พร้อมกันเหมือนกันทุกเมือง ข้อ ๒ เห็นควรคิดให้มีทางเปิดดว้นเงินส่วย ล่อให้คนทำมาหากิน เปนต้นว่าผู้ใดทำมาค้าขาย หรือประกอบกรเลี้ยงชีพอย่างใดซึ่งได้เสียภาษีอากรแก่รัฐบาล

เกินกำหนดเท่าหนึ่งเท่าใด แล้วอย่าให้คนนั้นต้องเสียส่วยดังนี้

ความเห็นทั้ง ๒ ข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไตรตรองดูยังไม่ปลงใจว่า
เป็นการดีซึ่งควรจะได้โดยแท้ แต่อย่างไรก็ดี ในขั้นนี้การที่จะทำ
บำรุงผลประโยชน์อย่างอื่นเช่นเก็บเงินค่านาให้ได้เต็มทีนั้น ก็ยังเป
นภาระหนักแน่นอยู่ในหน้าที่ข้าหลวง เรื่องเก็บส่วยควรคงไว้อย่าง
ทุกวันนี้พอมีเวลาไตรตรองสักคราวหนึ่ง

อากรค่าน้ำให้หัวเมืองเหล่านี้เป็นการเก็บยาก แลเปนความ
เดือดร้อนอยู่แก่ราษฎรยิ่งกว่าหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ เก็บยากนั้นด้วย
เครื่องมือทำปาณาติบาตทางนี้ ลักษณะแลชื่อซึ่งเรียกต่างกับเครื่อง
มือทำปาณาติบาตข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งตั้งเป็นพิกัดในพระราช
บัญญัติ ถ้าเกิดเกี่ยงแย้งกันขึ้นในระหว่างนายอากรกับราษฎรไม่มีอัน
ใดเป็นหลักที่จะตัดสิน แต่ข้างนายอากรเป็นผู้มีอำนาจ ราษฎรก็ยอม
เสียเปรียบอยู่เปนธรรมดา ไซ้แต่เท่านั้นในหัวเมืองปักษ์ใต้การทำปลา
เปนสินค้ามีแต่กุ้งปลาทะเลเปนพื้น ด้วยไม่มีลำน้ำหรือห้วยหนองคลอง
บึงบางซึ่งมีปลาชุมชุมอย่างหัวเมืองข้างเหนือ ราษฎรซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่
ลึกเข้าไปในลำน้ำ หรือเปนชาวดอนอาไศรยเสาะหาปลาน้ำจืดได้พอ
เป็นอาหารบริโภค แต่กระนั้นยังต้องใช้เครื่องมือ เช่นเบ็ดแลสุมเปนต้น
เปนอันมากเพราะเหตุที่ปลาน้อยแลจับยาก ข้างฝ่ายนายอากรเอาพิกัด
ค่าเครื่องมืออย่างหัวเมืองข้างเหนือซึ่งเปนที่ปลาชุมออกไปเก็บราษฎร
ต้องเสียค่าเครื่องมือมากกว่า แลได้ปลาเป็นประโยชน์น้อยกว่าชาว
หัวเมืองข้างเหนือ จึงเปนความเดือดร้อน ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินดังนี้
ทั่วทุกหัวเมือง เห็นด้วยเกล้า, ว่าการเก็บอากรค่าน้ำทางหัวเมืองปักษ์ใต้
ควรตั้งพิกัดแลจัดวิธีเก็บให้สมควรแก่ภูมิประเทศ อย่าเอาพระราช
บัญญัติซึ่งตั้งขึ้นด้วยความรู้เห็นแต่ตามหัวเมืองซึ่งใกล้กรุงเทพ, ไปใช้
การจึงจะเรียบร้อย

ภาษีเบิ่จเสร็จในหัวเมืองปักษ์ใต้ตามวิธีที่เก็บอยู่ทุกวันนี้เป
นการยุ่งยากแลตัดทางเจริญของบ้านเมืองอยู่ ด้วยเหตุคล้ายกับอากร

ค่าน้ำ กล่าวคือ ตามตราตั้งเจ้าภาษีเบ็ดเสร็จมีกล่าวชื่อสิ่งของซึ่งต้อง
ภาษีหลายอย่างซึ่งไม่มีในหัวเมืองเหล่านั้น หัวเมืองเหล่านั้นมีของпен
สินค้าหลายอย่างซึ่งไม่มีชื่อแจ้งไว้ในตรา ตั้งเจ้าภาษี เพนเหตุให้เกิด
เกี่ยงแย้งเนื่องๆ ฝ่ายข้างเจ้าภาษีเป็นผู้จะเอาเงิน ไปเก็บไม่ว่าสินค้า
สิ่งใดใด ข้างราษฎรร้องว่าสินค้าบางอย่างไม่มีชื่อในตราตั้งที่อนุญาต
ให้เก็บภาษี ผู้ว่าราชการเมืองจะตัดสินตามท้องตรา เจ้าภาษีร้องว่า
เจ้าภาษีคนก่อนๆ เคยเก็บมาได้ทุกอย่างใดจะขอเก็บอย่างนั้น ถ้าหาก
ไม่จะต้องร้องขาดเพนการขัดข้องดังนี้ประการ ๑ อีกประการ ๑ ตาม
ท้องตราเก็บภาษีเหล่านี้ อนุญาตให้เจ้าภาษีเก็บเมื่อราษฎรพาสินค้า
ผ่านด่าน ทำนองเดียวกับด่านภาษีในลำน้ำเจ้าพระยาแต่หัวเมืองปักษ์ใต้
ท้องที่ยืดยาวไปตามทะเล ลำน้ำที่ใช้เรือแพไปทางไกลได้มีน้อย เจ้าภาษี
ตั้งด่านเก็บที่ปากน้ำเมื่อสินค้าจะออกทะเลไม่พอแก่การ ต้องเข้าไป
ตั้งด่านข้างในดักทางเมื่อสินค้าจะเข้ามาแต่แขวงเมืองอื่นหรือจะแยก
ไปเมืองอื่นอีกทางหนึ่งคอยรบกวนเก็บภาษีจากราษฎร ทั้งสินค้าซึ่ง
หามาใช้เองหรือจำหน่ายขายไปต่างเมือง ใช้แต่เท่านั้น บางทีถึงกลายเป็น
นอกใบอนุญาตให้ราษฎรไปหาสินค้าก็มี มีตัวอย่างเช่นนี้ที่เมือง
กาญจนดิฐ เสือกระจุดเพนสิ่งซึ่งต้องภาษีที่หลังกลายเป็น ถ้าราษฎร
จะไปเก็บกระจุดมาสานเสื่อ ต้องไปขอตัวเจ้าภาษีดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า, ว่า ภาษีเบ็ดเสร็จนี้ ก็คือ ภาษีขาออก กล่าวคือ สินค้า
อย่างใดออกจากเมืองก็ชักภาษีไว้เพนประโยชน์ของรัฐบาลบ้าง ไม่ใช่
ภาษีซึ่งเก็บแต่สิ่งของใช้ในเมื่อนั้นเอง

ก็แลสินค้าซึ่งจะเกิดได้จากในพื้นที่เมือง ก็ด้วยราษฎรพากันทำ
ถ้ารัฐบาลยังอุดหนุนให้ทำมากขึ้น สินค้าก็จะมากขึ้น ผลประโยชน์
แผ่นดินก็จะมากขึ้น บ้านเมืองก็ย่อมจะเจริญขึ้นด้วยเพนธรรมดา
ด้วยเหตุเหล่านี้ การเก็บภาษีสินค้าขาออกเพนการสำคัญอย่าง ๑ ซึ่ง
ควรจะต้องจัดการแก้ไข แม้เงินจะตกต่ำไปบ้างในขั้นแรก ก็ควรจะคิด
จัดการเก็บให้สะดวกแก่ราษฎรที่จะทำมาค้าขาย คือเก็บแต่เมื่อเวลา

จะออกจากเมืองไปทางทะเลอย่างเดียว ไซ้แต่เท่านั้น ในเมืองใดซึ่งพ่อค้าจะรับซื้อสินค้ายังมีน้อย ควรที่รัฐบาลจะตั้งราคาอย่างต่ำเพนประกันรับซื้อสินค้าของราษฎรที่จะทำมาขาย ให้เชื่อได้ว่าทำมาคงไม่เสียเปล่าดังนี้ จะทำนุบำรุงการค้าขายเพาะปลูกขึ้นได้โดยมาก

ภาษีร้อยละสามนั้นดูยังเก็บกันยุ่งเหยิงมาก เหมือนดังเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง สินค้าต่างประเทศเข้าเมืองสงขลา เก็บขึ้นหนึ่ง แล้วถ้ามีผู้รับสินค้าเหล่านั้นเข้าไปขายเมืองพัทลุง เจ้าภาษีเมืองพัทลุงยังเก็บอีกขึ้นหนึ่ง เช่นที่กราบบังคมทูลมาแล้ว แลข้าพระพุทธเจ้ายังสงสัยว่าจะไม่เก็บแต่สินค้าซึ่งตรงมาแต่เมืองต่างประเทศ สินค้าต่างประเทศซึ่งมาแต่เมืองพระราชาณาเขตร บางทีจะถูกภาษีร้อยละสามเข้าด้วย การที่จะจัดแก้ไขในเรื่องภาษีร้อยละสามนี้ก็ไม่อันใดนอกจากให้เก็บตามที่ตรงกับพระราชบัญญัติ

การเรื่องภาษีอากรทั้งปวงตามที่ได้กราบบังคมทูลมานี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่ได้ทราบความเมื่อกลับเข้ามากรุงเทพฯ ว่ากระทรวงพระคลังกำลังคิดที่จะจัดการแก้ไขโดยเต็มกำลังแลในทางที่ดี กล่าวคือ จะเลิกการผูกขาดภาษีอากรทุกอย่าง นอกจากบางอย่าง ซึ่งจะเลิกยังไม่ได้ แลจะจัดทำการภาษีอากรเปนการราชาธิปไตย อยู่ในความตรวจตรารับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาล ทั้งจะแก้ไขวิธีเก็บแลพิกัตอัตราให้สมควรแก่ภูมิประเทศด้วย การภาษีอากรหัวเมืองปักษ์ใต้เนี้ยคงจะเรียบร้อยขึ้นทุกที

๕. การศาลพิจารณาแลพิพากษาคะดีในหัวเมืองปักษ์ใต้เหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดู เห็นด้วยเกล้า, ว่าจะจัดให้เรียบร้อยง่ายกว่าหัวเมืองมณฑลอื่นๆ เปนอันมาก ด้วยราษฎรในพื้นที่เมืองไม่มีใครจะเปนเจ้าถอยหมอความ และบังคับบัญชาว่ากล่าวง่าย สังเกตดูแต่ในเมืองสงขลาตั้งแต่มีข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการ โจรผู้ร้ายสงบ ความนครบาลแลความอาญาในโรงศาลเกือบจะไม่มี มีแต่ความแพ่งถึงความแพ่ง ความซึ่งเกิดขึ้นตามท้องที่มีนายอำเภอซึ่งจัดออกไปตั้งอยู่

ใหม่ เกิดขึ้นเท่าใดนายอำเภอกล่าวเปรียบเทียบกับที่ตกลงไปโดยความ
เชื่อถือของคู่ความ ไม่ใคร่จะต้องส่งเข้ามาถึงศาลเมืองในหัวเมืองอื่นๆ
นอกจากเมืองสงขลาเมื่อข้าหลวงได้จัดการปกครองท้องที่แบบ
แผนก็คงจะเป็นอย่างเดียวกัน ในขั้นนี้เห็นด้วยเกล้า, ว่าในมณฑลหนึ่ง
มีข้าหลวงยุติธรรมสักคนหนึ่ง กับผู้ช่วยสักคนหนึ่งให้เที่ยวเดินตรวจ
ตราชำระตัดสินถ้อยความตามหัวเมืองในมณฑลคงจะพอแก่ราชการ

๖. การโยธานั้น ที่สำคัญควรริบคิดในเวลานี้ คือ การโทรเลข
อย่าง ๑ การเดินเรือเมล์อย่าง ๑ กับการทำทางเกวียนอย่าง ๑

การโทรเลขได้กะเสร็จหมดแล้ว คือ ตั้งแต่กรุงเทพ, ลงไปจน
เมืองกลันตันสาย ๑ แยกที่เมืองชุมพรไปเมืองกระและต่อลงไปจน
เมืองภูเก็ตสาย ๑ แยกที่เมืองสงขลาไปไทรบุรีสาย ๑ สายโทรเลข
ในเวลานี้มีแต่กรุงเทพ, ตลอดไปจนเมืองนครศรีธรรมราชแล้วแต่ทำ
ไม่ดีใช้ไม่ได้สะดวก กำลังจัดการซ่อมอยู่ สายที่จะต่อออกไปจากสาย
ที่มีแล้วนั้น ถ้ากรมโยธาส่งลวดแลอินสุเลเตอร์ทัน ข้าพระพุทธเจ้า
หวังใจว่าจะแล้วเสร็จใน ร.ศ. ๑๑๖

การเดินเรือเมล์ตามหัวเมืองปักษ์ใต้เหล่านี้เป็นการสำคัญยิ่ง
นัก เห็นด้วยเกล้า, ว่าจำเป็นจะต้องริบคิดอ่านให้สำเร็จให้จงได้ เพราะ
ถ้าให้เรือเมล์ไปมากับกรุงเทพ, ได้เสมอ ทางราชการบ้านเมืองที่จะ
จัดก็จะสะดวก ทั้งการค้าขายเพาะปลูกในบ้านเมืองซึ่งจะทำนุบำรุงก็
จะเจริญได้โดยเร็ว โดยเหตุที่สินค้าจะออกได้ง่าย จะจำหน่ายได้ราคา
สูงกว่าเดี๋ยวนี้ ก็จะภาให้คนลงทุนลงแรงค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ การ
เดินเรือเมล์หัวเมืองปักษ์ใต้ทุกวันนี้ มีเรือภูเก็ตติงาของพระวรวงษ์เธอ
พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เดินอยู่ลำหนึ่ง เรือสุขสวัสดิ์ของพระยาไชยา
เดินอยู่อีกลำหนึ่ง เรือเหล่านี้เป็นเรือเล็กและไม่มีกำหนดไปมาแน่นอน
แลเดินเพียงเมืองสงขลาไปมากับกรุงเทพ, การที่ทำก็ทำนองอย่างแต่
เรือจ้าง กล่าวคือ ได้กำไรก็เดิน ไม่มีกำไรก็หยุด ที่ใดจะหากำไรได้จึง
แวะ ไม่ทำโดยทางความคิดทำนุบำรุงผลประโยชน์บ้านเมืองยืดยาว

ดังความต้องการของรัฐบาล เห็นด้วยเกล้า, ว่าการเรือเมล์เดินทางหัวเมืองปักษ์ใต้ทางนี้ถ้าจะให้ประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองจริงๆ จะต้องจัดดังนี้ คือ

ข้อ ๑ จะต้องมีเรือขนาดจุสามพันสี่พันหาบสัก ๒ ลำ มีระวางบันทุกสินค้าแลมีห้องสำหรับคนโดยสารด้วย

ข้อ ๒ เรือทั้ง ๒ ลำนี้ให้เดินมีกำหนดแน่นอน คือ ในวันนั้นให้ถึงที่นั้นๆ ดังนี้ ตั้งต้นออกจากกรุงเทพ, ไปแวะชุมพร หลังสวน ไซยา นครศรีธรรมราช สงขลา ตานี สายบุรี กลันตัน ตรังกานู เขมามัน แลสิงคโปร์ เปนที่สุด หากกลับก็ให้เดินดังนี้

ข้อ ๓ ตามหัวเมืองที่เรือเมล์จะแวะเหล่านี้ ถ้ามีพ่อค้าตั้งโรง และมีเรือรับส่งสินค้าอยู่แล้วก็แล้วไป ที่ไม่มีรัฐบาลควรปลูกโรงพักสินค้าแลจัดเรือลำเลียงไว้ให้พ่อค้าแลคนในพื้นที่เมืองเช่า เก็บแลส่งของลงเรือเมล์

แต่การที่จะจัดดังเห็นด้วยเกล้า, ฉนี้ เกรงอยู่ว่าบริษัทหรือเอกชนจะทำโดยลำพังไม่ได้ ด้วยในทีแรกคงจะขาดทุนอย่างน้อยๆ ปี ๑ หรือ ๒ ปี เพราะเปนการใหญ่ ต่อชักให้การค้าขายเจริญขึ้นได้จึงค่อยได้กำไรยิ่งขึ้นโดยลำดับโดยการจะเปนเช่นนี้ เห็นด้วยเกล้า, ว่าควรที่รัฐบาลจะยอมออกเงินอุดหนุนบริษัทหรือผู้ใดซึ่งจะรับทำการนั้นบ้าง อย่างที่รัฐบาลอื่นๆ ทำอยู่เปนแบบอย่าง เพราะถ้าการเดินเรือเมล์นี้ สำเร็จได้ ที่สุดจะเปนประโยชน์และเปนกำไรแก่รัฐบาลเปนอันมาก การเรื่องเรือเมล์นี้ เห็นด้วยเกล้า, ว่าควรจะต้องคิดจัดโดยเร็ว

การทำทางเกวียนนั้น มีทางเกวียนเดินได้แต่เพชรบุรีลงไปเพียงกำเนิดนพคุณ ต่อนั้นลงไปไม่มีที่ใช้เกวียนแห่งใดนอกจากที่ตำบลร้อน พิบูลแขวงเมืองนครศรีธรรมราช พวกจีนใช้เกวียนขนแร่อยู่มีระยะทางไม่กี่ร้อยเส้น ถ้าจะทำทางเกวียนให้หัวเมืองเหล่านี้ ก็ไม่ยากเย็นอันใด ถ้าทำขึ้นแล้วคงจะเปนประโยชน์เปนอันมาก แต่เหตุใดจึงไม่ได้ทำกันมาแต่ก่อนก็แปลไม่ออก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่ถามตามผู้ว่าราชการ

เมือง ได้ความว่า อยากจะทำ แลบางทีถึงได้ลองทำเกวียนขึ้นใช้ แต่
ว่าราษฎรไม่เอาอย่าง ก็เป็นอันต้องเลิกกันไป การที่จะขนส่งสินค้าต้อง
ใช้แรงคนหาบหาม หรือมิฉะนั้นต้องจ้างช้างบันทุกเปลืองค่าใช้จ่าย
เป็นอันมาก เห็นด้วยเกล้า, ว่าทางเกวียนในหัวเมืองปักษ์ใต้ น่าจะคิด
ทำเป็นอย่างยิ่ง ถ้าทำได้แล้วจะเป็นประโยชน์เป็นอันมากทีเดียว ทาง
เกวียนซึ่งเป็นสายสำคัญในหัวเมืองปักษ์ใต้ ก็คือ ตามทางสายโทรเลข
ที่ทำไป ควรคิดให้เป็นทางเกวียนเดินได้ด้วย ทางแต่เมืองชุมพรไปเมือง
กระนั้น ได้โปรดเกล้า, ให้พระยารัตนเศรษฐีเป็นแม่กองทำแต่คร่าวเสด็จ
พระราชดำเนินใน ร.ศ. ๑๐๙ เกือบจะสำเร็จอยู่แล้ว ถ้าทางสายนี้ทำ
สำเร็จใช้เกวียนได้จะเป็นประโยชน์แก่เมืองกระแลเมืองชุมพรหลาย
อย่าง ด้วยสินค้าบางอย่าง คือ ปลาเค็มแลเกลือ เป็นต้น เป็นของขาย
ทางหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกได้ราคาแรงแต่ทุกวันนี้ผู้บันทุกสินค้าไป
ขายยังมีน้อยด้วยทางไปมายาก ทางแต่สงขลาไปไทรบุรีนั้นก็เป็นการ
ใหญ่อยู่ที่จะต้องทำสะพานดังกราบบังคมทูล, มาแล้ว แต่ทางสำคัญ
มีอีกสาย ๑ คือตัดแต่เมืองนครศรีธรรมราชผ่านเมืองพัทลุงไปลง
เมืองตรัง ทางสายนี้ถ้าบ้านเมืองเจริญคงจะเป็นทางรถไฟได้สาย ๑
ในภายหน้า แต่การทำทางสายนี้หรือตรวจทางซึ่งสมควรจะทำต่อออกไป
จะต้องมีพนักงานแผนที่ออกไปตรวจตราให้ตลอดจึงจะประมาณการ
หนักเบาที่จะต้องทำได้

ข้อความตามที่ได้กราบบังคมทูลมาในรายงานตรวจราชการ
หัวเมืองปักษ์ใต้ฉบับนี้ อาไศรย์ตามความรู้เห็นที่ได้ไปแต่เพียงแห่งละ
ไม่กี่วัน บางทีจะยังคลาดเคลื่อนด้วยยังไม่รู้เท่าถึงการรอบคอบไปทั่ว
ทุกอย่าง แม้จะพลั้งพลาดขาดเหลือประการใด พระราชอาญาไม่พิน
เกล้า,

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า, ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖*

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
มณฑลกรุงเก่า
เมืองพระนครศรีอยุธยา เมืองสุพรรณบุรี

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

รายงานการตรวจราชการมณฑลกรุงเทพฯ

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๒๘ เดือนสิงหาคม รัตนโกสินทร ศก. ๑๑๗

วันที่ ๗ สิงหาคม เวลาเช้าขึ้นรถไฟไปกรุงเทพฯ กรมหมื่นมรุพงษ์^๑

ยังไม่หายประชวรอยู่กรุงเทพฯ แต่ได้สั่งไว้ให้เลี้ยงดูตามเคย พบแต่หลวงอนุรักษ์ภูเบศร หม่อมเจ้าปวิพท์แลหลวงศีลวิธาน กินเข้าเข้าที่บ้านข้าหลวงเทศาภิบาลแล้วเข้าไปดูการต่างๆ คือ โรงพลตระเวนที่หลวงศีลวิธานปลูกขึ้นใหม่ ดูงามพอใช้แต่ยังไม่แล้วดี พลตระเวนยังต้องอาศัยอยู่โน้นวังจันทร์ แต่พลตระเวนนี้ของเขาคือแน่ ดีทั้งที่คิดคนแลที่ฝึกหัดทำทาง ใครขึ้นมาจากบางกอกแลเห็นคงจะต้องชม แลฟังข่าวการที่หลวงศีลวิธานมาจัด ดูกับหัวเมืองกลมเกลียวกันดีมาก เรื่องพลตระเวนนี้เสียแต่มีนายไม่พอ ถ้าหานายได้ดีๆ สัก ๓ คน จะดีกว่านี้มาก แต่เรื่องตัวพลตระเวนนั้น หลวงศีลวิธานจัดการหาดี คือ ถ้าใครกลัวเปนทหารไม่เชื่อว่าจ้าง จะออกเมื่อไรก็ให้ออก, แก่กลัวกันด้วยกระบวนนี้ พอเลือกคัดหาคนที่ได้ทั้งรูปร่างแลความประพฤติ

ออกจากโรงพลตระเวนได้ไปดูที่ว่าการเมือง ที่ว่าการมณฑลแลศาล เปนการเรียบร้อยดีทุกแห่ง ได้ไต่สวนดูถึงเรื่องข้อบังคับปกครองเมืองได้ความว่าใช้ได้หมดทุกข้อ เว้นไว้แต่การประชุมทุกๆ วันจะทำอย่างศาลาว่าการมณฑลไทยขัดข้องอยู่ด้วยกรรมการผู้ใหญ่มีฐานะประจำตัวทิ้งมาเสียเวลาทำธุระทางโน้น จึงได้แนะนำให้ประชุมปรึกษาแต่ที่เปนการสำคัญวันละครั้งหนึ่งยามหนึ่ง แต่อยู่ในให้กรรมการผู้ใหญ่ได้มีเวลาพบพร้อมๆ กัน อย่าให้ขาดโดยไม่จำเป็น

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และเจ้าจอมมารดาบัว ในรัชกาลที่ ๕ เป็นอัครราชทูตประจำกรุงปารีส สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลปราจีนบุรี ต้นราชสกุลวัฒนาวงศ์

ได้ไปดูที่คลังมณฑลทำการตามแบบบาญชีใหม่ของกระทรวง
พระคลัง แบบบาญชีนี้ดีแน่นอน แต่ในขั้นนี้สำคัญอยู่ในตัวผู้пен
ข้าหลวงคลัง ถ้าชำนาญแลเข้าใจในวิธีฝึกสอนคนอย่างมณฑลกรุงเก่า
ทุกๆ มณฑล ใน ๒ ปี การบาญชีแลการรับเงินจ่ายเงินเปนเรียบได้หมด
ได้ปรึกษากับหม่อมเจ้าปวิพัตแลหลวงอนุรักษภูเบศร ถึงเรื่องเล็ก
ด้านภาษี เห็นพร้อมกันว่าเลิกได้หมดทั้งมณฑล แลถ้าเลิกได้เร็วยิ่ง
เปนการดี จึงได้ขอให้พระยาสุษดิพจนกรไปทูลกรมหมื่นมหิศร^๑ ให้
มีตราสั่งเสียทีเดียว

ออกจากวังจันทร์ได้ขึ้นไปดูคลองลัดชุดใหม่ที่วัดช่องลม ความ
คิดที่จะขุดคลองนี้จะเปนความคิดของใครบอกไม่ได้ แต่เคยได้ยิน
เคยเห็นดีแลเคยสั่งให้ขุดตั้งแต่พระยาเพชรพิชัย ยังเป็นผู้รักษากรุง
คลองนี้ยาวเพียง ๓ เส้น ขุดที่เหนือวัดทองปู้ชกสายน้ำแควปากศักดิ์
มาลงคลองทราย ออกไต่บ้านข้าหลวงเทศาภิบาล ถ้าสำเร็จได้ตั้ง
คาคอาจจะผ่อนสายน้ำวนนำวังจันทร์ให้น้อยลง จนตลิ่งไม่พังหรือ
พังแต่น้อยได้ คิดกันมาอย่างนี้ช้านานพึงมาขุดสำเร็จในปีนี้ คลองที่
ขุดแล้วลึกเพียง ๖ ศอก กว้างก็ประมาณสัก ๖ ศอก แต่ดูสายน้ำพัดแรง
ไม่กี่ปีคงจะตดกว้างออกไปได้แต่ ตาหลวงอนุรักษแลหม่อมเจ้าปวิพัต
อยู่ข้างจะเปนสืลานเห็นถึงว่าน้ำวนน้อยลงไปบ้างแล้ว

น้ำปีนี้เพราะฝนตกชุกขึ้นเร็วเหลือประมาณสังเกตที่บางปิ่น
คราบน้ำในเวลานี้สูงเท่าน้ำอย่างมากในปีกลายเสียแล้ว น้ำลบลตลิ่ง
เข้าทุ่งแล้วทั้งสองฝั่ง สังเกตดูมาตามข้างทางรถไฟน้ำท่วมตื้นเข้าเสีย
ประมาณหนึ่งในสี่ส่วนที่ทำ ได้ข่าวว่าอำเภออื่นที่เสียมากกว่านั้นก็มี

ออกจากกรุงเก่าได้อ้อมไปทางพะเนียดแลคลองสระบัว คลอง
ตะเคียนล่องกลับลมมาบางปิ่น ได้ตรวจการที่บางปิ่นทั้งการอำเภอ

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไชยันตมงคล กรมหมื่นมหิศรราช
หฤทัย พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดา
ห่วน เสนาบดีกระทรวงวัง และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ต้นราชสกุลไชยันต์

แลการวัง เปนที่พอใจทั้งการอำเภอลการวังหามีที่ดีไม่

วันที่ ๘ สิงหาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากบางปิ่น ล่องลงมาแวะดูที่ว่าการอำเภอเสนาที่บางไทร การออฟฟิศอำเภอนี้ พันวิเชียรจักรจัดเรียบร้อยดี โจรผู้ร้ายก็สงบยังเสียอยู่แต่ต้องอาไศรยแพะเล็กๆ เปนที่ว่าการอำเภอด้วยหาที่บนบกยังไม่ได้ แต่เดิมได้ปรึกษากับกรมหมื่นมรุพงษ์ว่าจะตั้งที่ว่าการที่ตำบลบางไทรแต่ยังไม่ได้ลงมือทำพอทราบว่ามีบริษัทจะขุดคลองที่ลำนทไปทะเลลำนน้ำสุพรรณ ถ้าเช่นนั้นจะต้องย้ายที่ว่าการอำเภอแลโรงพลตระเวนลงมาตั้งที่ปากคลองขุดใหม่ เพราะที่คลองนั้นคงจะเป็นที่ประชุมชนขึ้นในภายหน้าจึงยุติเรื่องทำที่ว่าการอำเภอเสนาที่บางไทรไว้

ออกเรือจากบางไทรแล่นต่อมาตามลำน้ำสีสุก เวลาบ่าย ๓ โมงเศษถึงบ้านผักไห่ จอดพักอยู่ที่บ้านหลวงวาริชโยธารักษ์ ซึ่งเปนที่ว่าการอำเภอเสนาใหญ่ แลได้ขึ้นตรวจดูที่ว่าการอำเภอในบ่ายวันนั้น

การอำเภอนี้ถ้ามายอำเภอแลกำนันผู้ใหญ่บ้าน ได้ความว่า การโจรผู้ร้ายก็เรียบร้อยดี ไม่มีปล้นสดมหรือตี่ชิง ยังมีแต่ลอบลักกระบือแลย่องเบาเล็กน้อยรายๆ ถ้อยความที่มีมายังศาลอำเภอก็ว่ากล่าวแล้วไปโดยมาก ความแพ่งต้องส่งศาลเมืองเพียงหนึ่งในสิบเรื่องจัดว่าเปนเรียบร้อย

อำเภอนี้แต่ก่อนมีความขัดข้องอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยหลวงวาริชโยธารักษ์ แม้มีกำลังวังชาแลเอาใจใส่ในการปกครองราษฎรดี ก็ขัดข้องอยู่ด้วยไม่ใคร่สนทตอย่างธรรมเนียม อำเภอที่จัดขึ้นอย่างใหม่ๆ หันเหตามการใหม่ไม่ใคร่ทัน จึงได้ปรึกษากับกรมหมื่นมรุพงษ์ ตกลงส่งคนในกระทรวงออกมาเปนปลัดอำเภอแลสมุห์บาญชีอำเภอเมื่อเดือนหนึ่งกว่าๆ มานี้ มาตรวจเห็นจัดการพอเปนรูปออฟฟิศอำเภอเข้า ตัวหลวงวาริชก็เปนที่พอใจ เห็นพอจะเรียบร้อยได้ แต่หลวงวาริชร้องอดแอดอยากจะได้ขุนพิทักษ์ ปลัดอำเภอเก่าไว้ช่วยราชการอีกคน ๑ ด้วยในกำลังในการตรวจตราโจรผู้ร้ายในท้องที่ ได้ทูลไปยังกรมหมื่นมรุพงษ์

แล้ว ด้วยได้เห็นพร้อมกันอยู่แต่ก่อนแล้วว่า ต่อไปภายหน้าจะต้องให้มีปลัดอำเภอๆ ละ ๒ คน เพราะราชการอำเภอทุกวันนี้มีมาก ยิ่งกว่าเมืองอย่างแต่ก่อน เพราะเป็นพนักงานเก็บภาษีอากรมากอย่างด้วย

หลวงอนุรักษ์ภูเบศรผู้รักษากรุงได้มาส่งถึงบ้านผักไห่แลหลวงพิพิธภัณฑวิจารณ์ได้เอาเรือไฟมาช่วยจูงเรือด้วยลำหนึ่ง

วันที่ ๙ สิงหาคม เวลาเช้าได้ออกเรือจากบ้านผักไห่ พระยาสุนทรบุรี^๑ ว่าที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีซึ่งมาตั้งแต่คืนนี้ แลหลวงวริโยธารักษ์นายอำเภอเสนาใหญ่ลงเรือมาด้วย

ทุ่งผักไห่แลลาดชะโดในเวลานี้น้ำลตลิ่งเข้าทุ่งแล้ว พิศระห์ดูทำเลที่น้ำเที่ยวเล่นทุ่งพอใช้ เข้าทางนี้งามดีเห็นจะเป็นเพราะได้ทำแต่ต้นมือถึงน้ำมาเร็วก็หาเสียไม่ได้ไปจอดแวะที่บ้านลาดชะโดครุหนึ่ง ไต่ถามถึงการทำปลาและเรื่องเก็บอากรค่าน้ำแล้วแล่นเรือต่อมาทางคลองที่เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ขุดแต่ลาดชะโดมาทะเลลุ่มจรเข้าใหญ่แขวงเมืองสุพรรณ พระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณมาตั้งทำเนียบคอยรับแลเลี้ยงกลางวันที่พระมदनได้หยุดพักที่ทำเนียบนี้ครุหนึ่ง แล้วแล่นต่อมาตามลำคลองจรเข้าใหญ่ออกแม่น้ำสุพรรณทางคลองบางปลาหม้า

ทางแต่กรุงเก่ามาสุพรรณว่าทางคลองจรเข้าใหญ่นี้ ไกลกว่าทางคลองบางยี่หน ซึ่งมาได้อีกทางหนึ่งข้างใต้ลงไป แต่ลำคลองทางจรเข้าใหญ่อยู่ข้างคดแลแคบ ถ้าน้ำน้อยเห็นจะลำบาก แต่น้ำแล้งเรือเดินไม่ได้ทั้งคลองบางยี่หนแลคลองจรเข้าใหญ่

ได้แหว่ดูที่ว่าการอำเภอบางปลาหม้า ซึ่งขุนรจนาเป็นนายอำเภอ การโจรผู้ร้ายเรียบร้อยดี การกำนันผู้ใหญ่บ้านก็เรียบร้อย แต่การออฟฟิศอำเภอยังบกพร่องกว่าแบบแผนมาก เพราะมณฑลเพิ่งส่ง

^๑ คือ เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร (ชม สุนทราชน) ขณะนั้นเป็นพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม

แบบแผนขึ้นมาจัด แลไม่มีใครเข้าใจพอที่จะจัดการอำเภอก็ได้ในเมือง
สุพรรณ ตรวจอำเภอบางปลาม้าแล้วแล่นต่อขึ้นไปตามลำน้ำ เวลา
บ่าย ๒ โมงเศษถึงที่พักเมืองสุพรรณ คิระยะเดินทางแต่บ้านพักให้
มา ๕ ชั่วโมง

ในเย็นวันนี้ได้ออกไปนมัสการพระป่าเลไลยก์ เห็นกำลังจัดการ
ปฏิสังขรณ์พระวิหารแลบริเวณวัดอยู่ ได้ความว่าหลังคาพระวิหาร
ชำรุด พระยาสุพรรณจึงเรียรายราษฎรซ่อมแซมเหมา การปฏิสังขรณ์
นี้เป็นเงิน ๔๐ ชั่ง เรียรายได้กว่า ๓๐ ชั่งแล้วคงจะได้เงินเหลือหรือ
พอต้องการใช้ซ่อมแซมในคราวนี้ เรื่องวิหารพระป่าเลไลยก์สืบถามใน
คราวนี้ได้ความรู้แปลกออกไปกว่าคราวก่อน คือ ว่าแต่เดิมพระป่า
เลไลยก์นี้ชำรุด พระมหาพิชัยพระกรทั้ง ๒ ข้างหัก พระวิหารก็ชำรุดโสม
มาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร
เป็นแม่กองออกมาปฏิสังขรณ์ ทั้งองค์พระป่าเลไลยก์แลพระ
วิหาร จึงมีตรามณฑลขึ้นติดน่านพระวิหารเป็นสำคัญอยู่จนบัดนี้ คราว
นี้ได้วัดขนาดพระป่าเลไลยก์ได้ความดังนี้ ส่วนสูงพระบาทถึงพระเกษ
๙ วา ๒ ศอก พระอังชาถึงพระเกษสูง ๓ วา ๓ ศอก พระกรรณยาว
๑ วา ๒ ศอก กับ ๑ คืบ พระกรยาว ๖ วา ๓ ศอก พระหัตถ์ยาว ๑ วา ๒
ศอก พระบาทยาว ๑ วา ๒ ศอก วัดป่าเลไลยก์นี้ไม่ใช่วัด ด้วยพิเคราะห์
ดูไม่มีโบสถ์ แลเสนา มีแต่วิหารกับองค์พระทำนองจะอย่างเดียวกับ
วิหารพระมงคลบพิตรกรุงเก่า

วันที่ ๑๐ สิงหาคม เวลาเช้าได้มีการประชุมพวกพ่อค้าแล
ผู้ชำนาญการทำตาลโตนด ได้ถามเอาความรู้เห็นในการนั้น ได้ความว่า
ในเมืองสุพรรณนี้แต่ก่อนสินค้าขาออกมีเข้าปลา ถั่ว งา หนังกา น้ำตาล
ไม้ไผ่ เสา ไม้กระดาน ไม้รอต ผาง แต่ในเวลานี้มีแต่เข้าเป็นสินค้าใหญ่
กับปลาแลไม้ไผ่ป่า, ไม้กระดาน, ไม้รอต แต่ผางถั่ว งา น้ำตาลโตนด
ไม่มีพอเป็นสินค้าออก ถึงต้องซื้อน้ำตาลเมืองเพชรบุรีเข้ามาใช้ในเมือง
ไต่สวนเอาเหตุในเมืองนี้ว่าเพราะเหตุใดสินค้าซึ่งเคยมีจึงหมดไป ได้

ความว่าเพราะเข้าราคาดีคนหันลงทำนามาก ที่ทางฝั่งตะวันออกต่อ
พรหมแดนกรุงเก่าแลอ่างทอง ซึ่งเป็นป่าพงอยู่เมื่อคราวมาตรวจราชการ
คราวก่อนเป็นอันมาก บัดนี้ก็เป็นนาฟางตลอดถึงกัน ทางฝั่งตะวันตกที่
ก็เป็นนาออกไปเป็นอันมากเหมือนกัน ว่าโดยย่อ เพราะนาเป็นของทำ
ง่ายในเวลานี้ทำได้กำไรมากด้วย คนจึงทิ้งการอื่นไปหันลงทำนาเสียเป็น
อันมาก แต่เมื่อว่าโดยจำนวนแลราคาสินค้าที่ออกจากเมืองในเวลา
นี้ พวกพ่อค้าพูดเป็นคำเดียวกันว่าเจริญบริบูรณ์ขึ้นกว่าเมื่อ ๑๐ ปี
มาแล้วสัก ๓ เท่า เรื่องน้ำตาลโดนดที่คนทำน้อยไปนั้นแต่เดิมเข้าใจ
ว่าจะเป็นด้วยวิธีเก็บภาษีเรียกเป็นมัด ไม่ขายหม้อให้ทำอย่างเมือง
เพชรบุรี คนเดือดร้อนจึงไม่มีใครทำตาล แต่ครั้นไล่เลียงพวกคนที่
ชำนาญการทำตาลก็ได้ความไปเป็นอย่างอื่น คือว่า การทำตาลนั้น
เฉพาะทำได้ในระดู่แต่เดือนยี่จนเดือน ๖ คราวหนึ่ง, เดือน ๑๐ จน
เดือน ๑๒ คราวหนึ่ง ในเวลาเมื่อตาลออกงวง คนทำแข่งๆ คนหนึ่ง
ทำได้เสมอ ๒๕ ตัน เพราะเหตุที่ต้องปีนพะองขึ้นต้นตาลถึงวันละ ๒
เวลา ๓ เวลา ปีหนึ่งทำได้ผลประมาณ ๑๐๐ บาท แต่ความลำบากมี
มาก เพราะเหตุนี้คนจึงพอใจทำนามากกว่าทำตาล ต่อปีใดฝนแล้ง
น้ำน้อยคนจะทำนาไม่มีใครได้ผลจึงหันเข้าทำตาลมาก เมื่อว่าโดยย่อ
ต้นตาลย่อมอยู่ในพื้นนา คนชอบทำนาเป็นพื้น ตาลเป็นแต่ทำหา
ประโยชน์แก้ขัด การนาบริบูรณ์อยู่ตราบใด การทำตาลก็ไม่จำเป็น
เป็นดังนี้ ไม่ได้เกี่ยวข้องในเรื่องภาษี

เวลา ๕ โมงเช้าได้ไปบวงสรวงเทพารักษ์ที่ศาลหลักเมือง
ศาลหลักเมืองนี้แต่เดิมเป็นศาลไม้หลังคากระเบื้อง เมื่อไปสุพรรณ
คราวก่อนได้เรียรายแลชักชวนพวกจีนให้คิดทำเป็นตึก ทำสำเร็จแต่
ในศก ๑๑๕ เป็นตึก ๒ หลังดูหมดจนพอใช้ บวงสรวงเทพารักษ์แล้ว
กลับมาแวะดูโรงเรียนปรีชาพิทยาคม ซึ่งเป็นโรงเรียนมูลสามัญเชลย
ศักดิ์ ขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการ โรงเรียนนี้ขุนปรีชาเป็นผู้บำรุงแล
จัดการสอนในบ้านของตน ซึ่งยกถวายเป็นโรงเรียนมีจำนวนนักเรียน

๔๐ เป็นบุตรกรรมการและพ่อค้าที่เมืองสุพรรณโดยมาก ได้ตรวจดู การฝึกสอนในชั้นต้นก็พอใช้ เสียแต่ที่เรียนไม่พอนักเรียน ถ้านักเรียน มาหมดจำนวนดังมารับในวันนี้เป็นนึ่งเรียนไม่ได้ จึงได้แนะนำให้ย้าย โรงเรียนนี้ไปตั้งที่ศาลาวัดใหม่ซึ่งอยู่ห่างบ้านนี้ไม่เกิน ๒ เส้น และ ให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองช่วยอุปการะโรงเรียนนี้ด้วย ความ ขัดข้องของโรงเรียนอย่างหนึ่งที่หนังสือแบบเรียนไม่มี กรมศึกษาธิการ ได้ให้ออกไปจบหนึ่งก็มีอยู่แต่จบเดียว การที่สอนต้องลอกตำราไปเรียน ลำบากเต็มที โรงเรียนมูลสามัญเขลยศักดิ์เหล่านี้ ให้กรมศึกษาธิการ จ่ายเงินอุปการะเดือนละ ๑๐ บาท ถ้าหากว่าจ่ายหนังสือเรียนต่างๆ ควรต้องการในโรงเรียนคิดเป็นราคาแทนเงินที่จ่ายประมาณปีละสัก ๔๐ บาทจะเป็นการดี ครูก็ไม่เสียประโยชน์อันใดในการที่จ่ายหนังสือ เรียนให้แทนเงินนั้น เพราะเอามาขายแก่นักเรียนอีกทีหนึ่ง คงได้เป็น ตัวเงินเหมือนกัน นักเรียนเหล่านี้มีกำลังพอจะซื้อหนังสือเรียนของ ตัวได้ทุกคน ไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด ตรวจโรงเรียนแล้ว มาตรวจ ที่ว่าการอำเภอเมือง

ที่ว่าการอำเภอเมืองตั้งอยู่ในศาลาโรง ๒ ห้อง น่าจะเห็นว่า ราชการเมือง ไม่มีฝารอบขอบชิดไม่มีที่เก็บสมุดหนังสืออย่างใดของ เหล่านี้เอาวางไว้บนโต๊ะตั้งกลางศาลา ถ้ากรรมการอำเภอพร้อมกันนั่ง ทำการรอบโต๊ะนี้ ก็พอเต็มศาลาไม่มีที่สำหรับคนอื่น เป็นอันแลเห็น ได้ว่า ศาลาอำเภอนี้ โดยเวลาปกติสมุดบาญชีอะไรต่างๆ คงเอาไปไว้ ตามบ้านเรือนพวกกรรมการอำเภอหรือเอาไปซุกซ่อนไว้ที่ใด ศาลา ๒ ห้องนี้คงเป็นแต่ที่สำหรับกรรมการอำเภอนั่งชำระความอย่างเก่าๆ การครั้งนี้ สมุดและอะไรต่ออะไรออกมาตั้งรับเสด็จเท่านั้น ครั้นตรวจดู สมุดแบบแผนต่างๆ ก็เห็นจริงตรงตามที่คาด อำเภอนี้ไม่ได้ทำการ อันใดตามหน้าที่ถ้อยความคั่งค้างมาก จึงสั่งให้ถอดนายปลีมนายอำเภอ เมืองออกเสียในขณะนั้น มอบอำเภอเมืองให้หลวงทวยหาญ ปลัด รักษาการไปกว่าข้าหลวงเทศาภิบาล จะตั้งผู้หนึ่งผู้ใดมาเป็นนายอำเภอ

ต่อไป เพราะอำเภอเมืองสุพรรณบุรีนี้เป็นอำเภอสำคัญ เหตุว่าตั้งอยู่
แลบังคับการในที่ประชุมคนโกงทั้งหลายกล่าวคือ พวกขุนศาลแล
กรมการเมืองสุพรรณซึ่งยังแผ้วถางล้างไปไม่หมด จำต้องหาคนที่มั่นคง
แลกล้าหาญจึงจะรับอยู่

ออกจากที่ว่าการอำเภอเมือง ได้ไปนั่งดูศาลกำลังชำระความ
ศาลนี้ปลูกเป็นโรงจากพื้นกระดานตั้งอยู่น่าจวนหมดจดพอเป็นศาล
ครั้งหนึ่งคราวหนึ่งได้ มีผู้พิพากษา ๓ นาย คือ ขุนนรบาลเป็นคน
ในกระทรวงยุติธรรมคน ๑ เป็นอธิบดี กับหลวงชำนาญแลนายปุยเป็น
ผู้พิพากษารองอีก ๒ คน ดูวิธีพิจารณาก็ดังใจจะให้เป็นอย่างใหม่ ได้
ความว่า ชำระความแล้วได้อยู่ในวันละเรื่องบ้างสองเรื่องบ้าง แต่
เข้าใจว่าที่ไม่แล้วก็คงจะมี แต่ที่ศาลจะเป็นอย่างไรในฝ่ายความยุติธรรม
ไม่มีเวลาพอจะตรวจให้รู้ได้

ออกศาลแล้วไปดูที่ว่าการเมือง ซึ่งจัดไว้ที่จวนเต็มหลังหนึ่ง
ทั้งชั้นล่าง ชั้นบน พระยาสุพรรณอาไศยอยู่หลังใน ออฟฟิศที่ว่าการ
เมืองก็พอใช้เป็นแต่ที่ยังไม่พอ ควรจะย้ายไปตั้งในที่อื่นให้ผู้ว่าราชการ
เมืองได้อยู่เต็มจวน จึงพอจะหาความสุขได้บ้าง ออกจากจวนเดินไปดู
ตรางซังนักโทษรับเรื่องราวเหยียบร้อย แต่เป็นเรื่องราวนักโทษแทบ
ทั้งสิ้น นักโทษในเมืองสุพรรณเวลานี้มีกว่า ๓๐๐ คน มากด้วยเป็น
เวลาเริ่มจัดการบ้านเมืองต้องลงมือเก็บคโมยก่อนจึงมีนักโทษมาก
เป็นเช่นนี้เหมือนกันทุกๆ เมือง ไม่อัสจรรยอันใด เป็นแต่จะต้องคิด
จัดการชำระสะสาง หมายความว่าออกไปราชบุรีคราวนี้ จะพิเคราะห์ดูการ
ที่หลวงศรีสัตยารักษ์ทำ ถ้าสะสางความเก่าทางโน้นเบาบางลงไปได้
มากจะขอให้ย้ายมาลงมือสะสางทางนี้เพราะได้ตกลงกับพระองค์ระพี
ไว้แต่เดิมแล้วว่าข้าหลวงพิเศศ มณฑลราชบุรีและมณฑลนครไชยศรี
๒ มณฑลนี้จะรวมไว้ในกองเดียวเห็นว่าจะพอแก่การในชั้นนี้ได้เรียก
บาญชีนักโทษมาตรวจหมายจะปล่อยนักโทษจำพวกที่ติดมาพอคุ้ม
กับโทษที่ต้องหาแล้วนั้นออกเสียบ้าง แต่ก็ปล่อยได้แต่เพียงสัก ๑๘

คน นักโทษนอกจากนั้นเป็นนักโทษที่จับมาตั้งแต่ศก ๑๑๖ โดยมากที่
ตรางอยู่ข้างจะโลโครกแลยึดเยียด แต่ครั้งจะสั่งให้ทำตรางใหม่ก็ขัด
เงินแลมาคิดดูเห็นว่า เมื่อส่งข้าหลวงพิเสศมาแล้วก็คงจะปลดเปลื้อง
ไปได้บ้าง จึงไม่ได้คิดอ่านที่จะแก้ไขตรางในเวลานี้ ตรวจตรางแล้ว
เดินไปดูตลาดแลโรงบ่อนซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำตรงหน้าจวนเป็นที่รุ่งรังแล
สกปรกเหลือจะพรรณาน่ากลัวไฟเป็นที่สุด แต่พวกชาวบ้านว่ากันว่าไฟ
ติดขึ้นหลายหนแล้ว แต่ไม่ไหม้มากสักครั้งเดียว เชื่อกันว่าด้วยอำนาจ
เจ้าหลักเมืองป้องกันอยู่ แต่กระนั้นก็สมควรจะสร้างใหม่ขึ้นให้งดงาม
แก่บ้านเมือง นึกขึ้นได้ถึงความคิดของพระยาพิไชยในเรื่องที่จะสร้าง
ตลาดแลบ่อนในมณฑลพิษณุโลกแลเป็นพระดำริห์กรมหมื่นมหิศร
ด้วย จึงได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีเห็นพร้อมกันว่า ควรจะย้ายบ่อน
แลตลาดเมืองสุพรรณลงไปตั้งที่ที่ว่างหน้าวัดจำปาอยู่ใต้เมืองริมแม่น้ำ
ควรคิดตัวอย่างสร้างด้วยไม้มุงสังกะสีหรือกระเบื้องตามแบบแผน
อันสมควรประมาณทุนอยู่ใน ๒๐๐ ชั่ง แลยอมให้ผู้มีทุนคนหนึ่งคน
ไถลงทุนทำแลเก็บค่าเช่าเป็นอาณานิคมตามอัตราที่รัฐบาลจะ
อนุญาตแลยอมให้บ่อนมาตั้งอยู่ที่นี่ ยอมให้เจ้าของทุนเก็บไป ๘ ปี
เอาที่แลเรือนโรงทั้งปวงกลับเป็นของหลวงทั้งสิ้น เห็นว่าเจ้าของทุน
จะได้กำไรพอมีน้ำใจทำได้ไม่ต้องออกเงินหลวง เมื่อปรึกษากันในเรื่อง
นี้ หลวงพิพิธภัณฑวิจารณ์อยู่ที่นั่นด้วย หลวงพิพิธยอมรับจะลงทุน
ทำตามข้ออนุญาตที่ได้ว่ามาแล้ว แต่เห็นเป็นการเกี่ยวกับกระทรวง
พระคลังจึงจะรอไว้หาหรือกรมหมื่นมหิศรก่อน

ออกจากตลาดเดินตามถนนหลังเมืองกลับมาที่จอดเรือ ถนน
หลังเมืองสายนี้ทุกวันนี้เป็นแต่ทางคนเดิน ฟากข้างแม่น้ำเป็นบ้าน ฟาก
ข้างในเป็นวัดร้างบ้าง เป็นที่ละเมาะบ้าง ถ้าจะตัดเป็นถนนทำง่ายอย่าง
ที่สุดแลจะเป็นการงามแก่บ้านเมืองด้วย ที่ฟากถนนข้างในซึ่งเป็นที่
วัดร้างแลเป็นที่เปล่านั้นจะทำออฟฟิศทำศาลทำตรางแลโรงพลตระเวน
ก็ทำได้ ไม่ต้องซื้อแลไม่ต้องไล่ที่ชาวบ้านตามริมน้ำ ที่จริงควรพระยา

สุพรรณจะลงมือทำเสียนานแล้ว เพราะคนโทษก็มีอยู่มากไม่ได้ใช้การ
อย่างใด จึงได้สั่งพระยาสุพรรณให้ลงมือทำถนนสายนี้ที่เดียวให้ตัด
กว้าง ๖ วา

วันที่ ๑๑ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ
สุพรรณแะดูที่ว่าการอำเภอบ้านทิงซึ่งหมื่นยงพลฝ่ายเป็นนายอำเภอ
เพิ่งออกไปตั้งได้ ๓ เดือนมานี้ การออฟฟิศเป็นการเพิ่งจัดใหม่ยัง
ไม่สู้เรียบ แต่ก็พอใช้, โจรผู้ร้ายในท้องที่อำเภอนี้ เพราะเป็นอำเภอป่า
ต่อพรมแดนกาญจนบุรี, อุทัยธานี, สรรค์, สิงห์, แลอ่างทอง แต่ก่อน
เป็นที่ร้ายกาจชุกชุมถึงเลื่องกฏ แต่บัดนี้ตั้งแต่ตั้งอำเภอ โจรผู้ร้ายใหญ่
โตคือปล้นสดม, ติชิง, สงบ ยังมีแต่ลักโคกระบือเดือนละหลายๆ ราย
มากกว่าอำเภออื่นๆ ถ้าอำเภอได้จัดการนานวันไปคงจะเรียบร้อยได้
ออกจากบ้านทิงแล่นเรือต่อขึ้นไปถึงนางบวชไปแวะที่วัดนางบวชอยู่
ฝั่งตะวันออก จะออกไปให้ถึงเขานางบวช^๑ ซึ่งอยู่ห่างตลิ่งออกไปทาง
ประมาณ ๓๐ เส้น ออกไปไม่ได้ด้วยกำลังเป็นน้ำпенโคลน ได้ความ
จากพระว่ที่ยอดเขานางบวชมีวิหารของโบราณแลเขานั้นมีถ้ำด้วย
พื้นเขานางบวชออกไปมีลำน้ำเก่า พื้นลำน้ำออกไป ว่ามีเชิงเทินดิน
เป็นรอยค่ายเก่าแห่งหนึ่ง คงจะเป็นค่ายกองทัพไทยที่ออกไปตั้งรับพม่า
คราวใดคราวหนึ่ง แต่แรกหมายจะขึ้นไปให้สุดพรมแดนสุพรรณว่ามี
เขาตกล้ำแลมีเขาริมน้ำพอดูได้ แต่เวลาเย็นเสียที่นางบวชจึงล่องเรือ
กลับลงมาถึงเมืองสุพรรณเวลายาม ๑

ลำน้ำสุพรรณตั้งแต่พื้นเมืองขึ้นไปหรือใต้เมืองลงมา ทำเล
ผู้คนแลการทำมาค้าขายบริบูรณ์ บ้านเรือนเป็นเรือนฝากระดานโดย
มาก พบเรือเข้าขนาดใหญ่ขึ้นไปบันทุกเข้าตลอดระยะทางสัก ๒๐๐ ลำ
เห็นได้ว่าการค้าขายบริบูรณ์ขึ้นมาก ลำน้ำแต่เมืองขึ้นไปจนถึงบ้านทิง
ระยะทางเรือไฟทวนน้ำประมาณ ๔ ชั่วโมง ดูลำน้ำคล้ายกับลำน้ำศักดิ์

^๑ พระอาจารย์ธรรมโชติ แห่งค่ายบางระจัน จำพรรษาที่เขาวัดนางบวช

มาก แต่ไม่มีแก่ง ตอนเหนือบ้านทิ้งขึ้นไปจนนางบวชเปนป่ากาหลง ทั้งสองข้างแม่น้ำ มีต้นกาหลงเปนอันมาก พิเคราะห์ดูลำน้ำสุพรรณ ซึ่งได้มาเห็นในคราวนี้เกือบตลอด เห็นปลาตอยอย่างหนึ่งที่แลเห็น ความมันคั่งบริบูรณ์อันเป็นที่ตั้งความสุขสำราญของพลเมืองทุกๆ แห่ง เว้นไว้แต่ตัวเมืองดुरกรังเปนเมืองร้างอยู่ในชั่ว ๓ คુંน้ำเท่านั้น

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือล่องตามลำน้ำลงมา แวะบวงสรวงเทพารักษ์หรือนมัสการพระพุทธรูปที่วัดกัจจกร ซึ่งเป็นที่คนนับถือมากอีกแห่งหนึ่ง ที่เรียกว่ารูปเทพารักษ์ในที่นี้เป็นพระพุทธรูป แม้การที่บวงสรวงชาวบ้านก็ไม่ใช้สุรา ออกจากวัดกัจจกรแล่นเรือต่อลงมาเข้าคลองสองพี่น้องไปจอดที่บางลี่ ตำบลสองพี่น้องนี้อยู่ทางฝั่งตะวันตกลำคลองเข้าไปจรดพรมแดนกาญจนบุรีมีบ้านเรือนราษฎรตั้งตามฝั่งคลองมากเปนคนบริบูรณ์โดยมากอาศัยรักษาถิ่นด้วยการทำปลาเปนใหญ่ ทำนาบ้าง ตัดไม้แลเสาในป่ามาขายบ้าง สินค้าไม้ต่างๆ คือ ไม้ไผ่ ไม้เสา ไม้รอต และไม้กระดานที่ออกจากเมืองสุพรรณบุรี ออกทางสองพี่น้องนี้มาก ไม้เหล่านี้ต้องขึ้นไปตัดถึงในแขวงกาญจนบุรี ขึ้นเกวียนล่องมาลงคลองสองพี่น้อง เพราะลำคลองลึกเข้าไปมาก แต่การทำปลาได้ความว่าเดี๋ยวนี้ปลาน้อยไปกว่าแต่ก่อนเสียเปนอันมาก เข้าใจว่าเปนเช่นนี้ทุกหัวเมือง เปนการอย่างหนึ่งซึ่งรัฐบาลจะต้องคิดบำรุงในภายหน้า

ได้ไปคุยที่ว่าการอำเภอบางลี่ ซึ่งหลวงเทพบุรี กรมการเมืองสุพรรณเปนนายอำเภอ อำเภอนี้จัดการเรียบร้อยมาก ถ้อยความไม่คั่งค้างเปรียบเทียบกับถ้อยความดีและโจรผู้ร้ายก็เบาบางเรียบร้อย ยิ่งกว่าอำเภออื่น นับว่าเป็นอำเภอที่ ๑ ในสุพรรณ ในแขวงบางลี่นี้มีพวกญวนเข้ารีตอยู่ในพระยาบันภมาตั้งอยู่หมู่ ๑ และมีกำนันผู้ใหญ่บ้านในพวกนั้นได้เลือกกันขึ้นตามแบบปกครองท้องที่ ได้ความว่าคนพวกนี้ก็เปนปรกติเรียบร้อยดี ได้ถามพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพวกเข้ารีตก็ว่าเป็นสุขสบายดี

รวบรวมเนื้อเห็นในการเมืองสุพรรณซึ่งได้ตรวจครั้งนี้ เห็นว่าเมืองสุพรรณนี้เป็นเมืองบริบูรณ์ในการที่จะทำมาค้าขายและการเหล่านั่นกำลังเจริญ การบ้านเมืองที่ได้จัดเป็นอันจัดสำเร็จในชั้นปราบปรามโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ราบคาบไปมาก ยังมีแต่การลักโคกระบือ และโจรผู้ร้ายล้วงลักเล็กน้อย

การที่ได้จัดเป็นอย่างดีที่สุดในเมืองนี้ คือ การเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้าน สังเกตดูกำนันผู้ใหญ่บ้านมักเป็นคนบริบูรณ์และที่อธยาไศรยเป็นคนสุภาพโดยมาก ได้เอาเป็นธุระที่จะลองพูดจาฟังความเข้าใจ และความขัดข้องของพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านทุกๆ โอกาส ที่ได้มีสังเกตดูคนเหล่านี้รู้สึกว่ามีหน้าที่รับผิดชอบในการปกครองราษฎร และดูเอาเป็นธุระเอื้อเฟื้อต่อหน้าที่แลลูกบ้านของตัวดี ไถ่ถามถึงการบังคับบัญชาได้ความว่าบังคับบัญชาลูกบ้านเชื่อฟังไม่มีกระด้างกระเดื่องอันใด ยุติได้ว่าจัดการตามลักษณะปกครองท้องที่ในชั้นหมู่บ้านและตำบลสำเร็จได้ผลดีดังคาด แต่ในชั้นอำเภอเพราะการที่จัดยังใหม่และยังหาตัวคนไม่ได้ดังต้องการ จึงยังไม่สู้เรียบ การขึ้นเมืองยังเลวกว่าชั้นอำเภอ เพราะคนไม่มีพอใช้ ผู้ว่าราชการเมืองเองสันหัดแต่ในการจับผู้ร้ายแข่งแรงดี แต่จะเป็นผู้จัดการอื่นมีออฟฟิศเป็นต้น ดังฟังต้องการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองยังไม่สันหัด ไซ้แต่เท่านั้นเป็นผู้ศึกษาการมาในวิทยาลัยหัวเมืองอย่างเก่า คนไม่ใคร่จะไว้วางใจมักจะมีเสียคติเตียนอยู่บ้าง แต่การเหล่านี้แก้ไขได้ไม่ยาก เพราะในส่วนการออฟฟิศมีปลัดที่ดีๆ คนเดียวก็พอ เวลานี้หลวงทวยหาญพึ่งออกไปถึงยังใหม่หวังว่าต่อไปจะเป็นประโยชน์ได้มาก เรื่องความนิทานนั้นถ้าอย่าให้เจ้าเมืองเกี่ยวข้องกับความเมื่อใดก็เป็นพ้นความลำบากในข้อนี้ เพราะฉนั้นต้องแก้ไขด้วยการจัดศาล การศาลเป็นการซึ่งยังเลวและเน่ากว่าการอื่นๆ อย่างในเมืองสุพรรณ เพราะเหตุที่พระยาสุพรรณยังใช้กรมการเก่าๆ โดยหาตัวคนไม่ได้ กรมการเหล่านี้เป็นคนที่ไม่เสียชื่อเสียงและไม่มีอันใดเป็นประกันว่าจะประพฤติดีขึ้นกว่าแต่ก่อน คนทั้งหลาย

จึงไม่ยำเกรงเชื่อถือและชำระแวงต่อขึ้นไปถึงผู้ว่าราชการเมืองซึ่งเปน
ผู้ใช้ด้วย การศาลในเมืองนี้ไม่ต้องการอันใดยิ่งกว่าผู้พิพากษาที่มั่นคง
สักคนเดียว เพราะความก็ไม่มีมากมายอันใดนัก ต้องการความเชื่อ
ถือมากกว่าอย่างอื่น ถ้าหากว่าจัดศาลเมืองสุพรรณให้เรียบได้เมื่อใด
เมืองสุพรรณเปนหายป่วย แต่การที่จะหาผู้พิพากษาแม้แต่คน ๑ เท่า
ว่านี้ เคยรู้สึกความยากมามากแล้ว จะต้องเอาไว้หารือกับพระองค์
ระพีต่อไป

อนึ่ง ได้ทราบว่ามีสุพรรณนี้มีด่านภาษี ๒ แห่ง เปนด่านช่วง
ตั้งอยู่ที่เมืองแห่ง ๑ ที่บางลี่ในคลองสองพี่น้องแห่ง ๑ ตั้งแต่ประกาศ
เลิกเก็บภาษีเครื่องบริโภคที่ผ่านด่าน ด้านทั้ง ๒ แห่งนี้คงเก็บแต่ภาษี
ไม้ ด้านที่เมืองไม่สู้มีไม้ผ่านนัก จึงปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีสั่งให้
เลิกด่านนั้นเสีย แต่ด่านบางลี่เงินภาษีมาก ทราบว่าเก็บได้ใน ๔ เดือน
ที่ล่วงมานี้กว่า ๑๐๐๐ บาท จึงให้คงไว้ แต่พระยาสุนทรได้สั่งให้มอบ
ให้นายอำเภอเปนพนักงานเก็บ

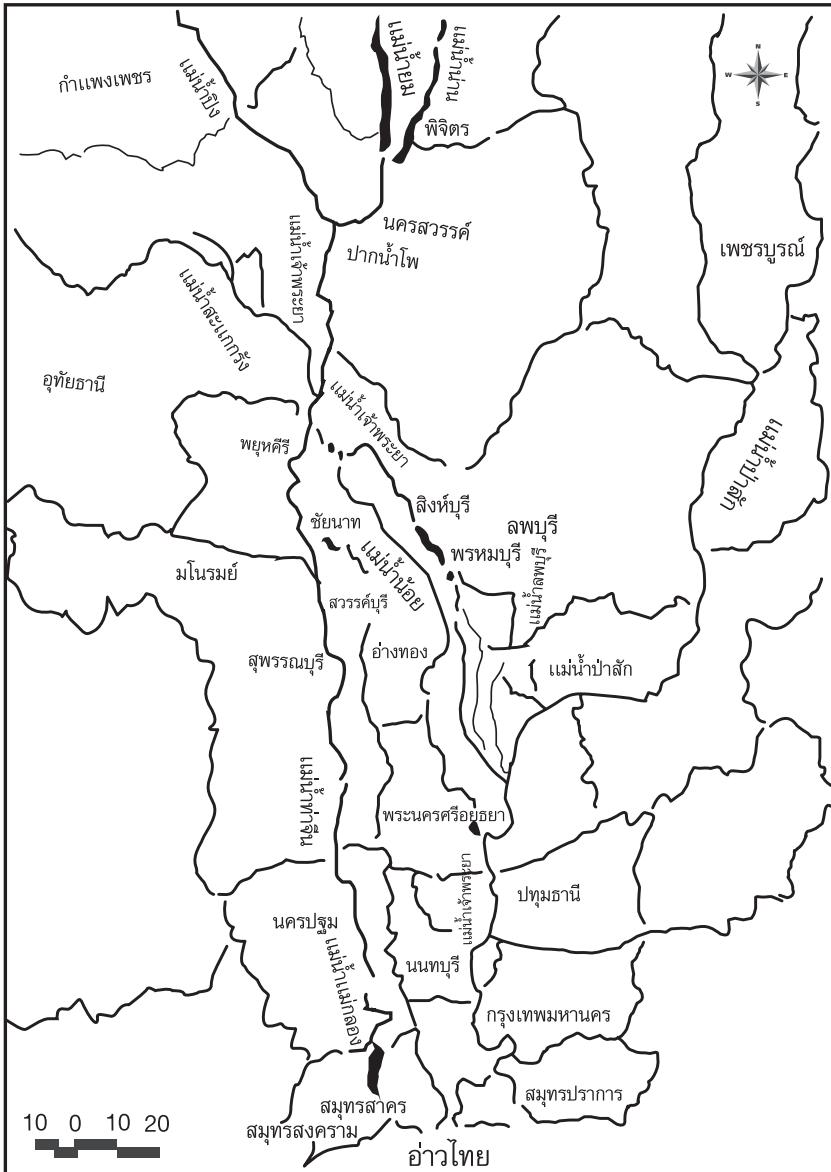
วันที่ ๑๓ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากที่พักบ้านบางลี่มาแวะ
ดูโรงเรียนบำรุงพิทยาคาร ที่บ้านขุนบำรุงโยธี สมุหบาญชีอำเภอ ซึ่งเป็น
ผู้จัดการโรงเรียนในอำเภอนี้ โรงเรียนนี้การฝึกสอนพอใช้ได้ มีนักเรียน
ที่ไล่หนังสือได้ประโยค ๑ หลายคน มีได้ประโยค ๒ คน ๑ แต่ไปเรียน
ที่กรุงเทพฯ นักเรียนที่เรียนในโรงเรียนนี้ไปรับราชการเปนเสมียนที่
เมืองได้บ้างแล้วก็มี ความขัดข้องของโรงเรียนมีอยู่แต่เรื่องหนังสือเรียน
มีไม่พอดังว่ามาแล้ว แต่ขุนบำรุงโยธีนี้เป็นคนมีกำลังแลความอุสาหะ
ซื้อหนังสือต่างๆ คือราชกิจจานุเบกษา มารวบรวมไว้มีประมาณ ๕๐
เล่ม ดูเปนหอสมุดอย่างเตี้ยๆ ตีอยู่

โรงเรียนในคลองสองพี่น้องนี้ มีถึง ๓ โรง อยู่ในผู้จัดการคน
เดียวกัน ชื่อโรงเรียนบำรุงพิทยาคาร ตั้งอยู่ตำบลบางลี่แห่ง ๑ โรงเรียน
ศรีสำราญพิทยาคมแห่ง ๑ โรงเรียนราษฎรนิยมพิทยาตั้งอยู่ตำบลวัดจัด
แห่ง ๑ แต่เดี๋ยวนี้เลิกโรงเรียนชื่อราษฎรนิยมพิทยาที่วัดจัดเสียแห่ง ๑

คงเหลือแต่ ๒ แห่ง แลสองแห่งนี้ที่ยังเหลือนี้ ที่จริงก็ควรจะรวมเปน
แห่งเดียวกันได้ เพราะตั้งห่างกันไม่ถึง ๕ เส้น แลอยู่ในผู้อุปการะคน
เดียวกัน แต่ขุนบำรุงโยธินี้ชี้แจงว่า จะเอาไปรวมตั้งที่วัดไม่ได้ ด้วยตัวแก
ต้องเจ้อจานอาหารให้นักเรียนไปๆ มาๆ ลำบาก ตกลงต้องเบียดกัน
เรียนอยู่ที่บ้านแกโรง ๑ หรือ ๒ โรง ต้องเรียนอยู่วัดโรง ๑ คงรักษาชื่อ
แยกกันอยู่ได้ทั้ง ๓ โรง

ตรวจโรงเรียนแล้วออกเรือต่อลงมาเมืองนครไชยศรี ล่องตาม
คลองสองพี่น้องแลลำน้ำสุพรรณ เข้าเขตรแดนเมืองนครไชยศรีต่อลง
มาแวะตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่नाด การอำเภอเรียบร้อยพอเปนปาน
กลาง จัดยังไม่ได้เต็มตามแบบ แต่เปรียบเทียบถ้อยความพอใช้ อำเภอ
ไผ่नाดนี้เป็นอำเภอคนน้อย ด้วยที่ทางนี้เป็นที่เปลี่ยวโดยมาก แต่ก่อน
โจรผู้ร้ายชุกชุม เปนทางโจรผู้ร้ายไปมา ในระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ
มณฑลนครไชยศรี แลมณฑลราชบุรี มีทำซึ่งโจรผู้ร้ายพาสัตว์ขาม เปน
ที่ขึ้นชื่อลือนามคือ ที่ไผ่ไยแบ่ที่บางชะโมยแลที่บางไผ่नाดนี้ พระยา
สุนทรบุรีจึงเอาที่ว่าการอำเภอมาตั้งลงในที่เปลี่ยว แลยังจะจัดพล
ตระเวรขึ้นไปตั้งสะเตชันที่ไผ่ไยแบ่อีกแห่งหนึ่ง แต่เวลานี้ฟังดูก็ว่าโจร
ผู้ร้ายสงบเรียบร้อยดี ถ้าคลองบริษัทซึ่งขุดแต่ลานเทมาทะเลไผ่ไยแบ่
สำเร็จเมื่อใด ท้องที่ในอำเภอนี้คงจะบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก ออกจากบางไผ่
นาดล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงปากคลองมหาสวัสดิ์
จอดพักนอนคืนหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์เวลานี้มีน้ำพอเรือไฟเล็กไปมา
ได้ ในคราวน้ำมีเรือเมล์เดินแต่กรุงเทพฯ ถึงพระปฐมเจดีย์ ๓ ลำ เรือ
แจว เรือพายพ้อค้าไปมาได้ทุกเวลา มีเรือบันทุกเข้าแล่นอยหน่าเข้า
มากรุงเทพฯ มาก ที่ปากคลองเจดีย์บูชาแข่งข้างเหนือเปนที่หลวง เดิม
เจ้าพระยาภาณุวงศ์มาสร้างสระบัวแลมีเรือนแพเปนที่พักอยู่ที่นี้ มอบ
ให้ขุนด่านรักษาแต่ทอดทิ้งมาเสียช้านาน สระบัวสูญหายกลายเป็น
นาไปเสียหมด แลเรือนแพนั้นก็หักพัง พระยาสุนทรบุรีฟังช่อมขึ้นใหม่
เปนที่เรือจอดพักสบายพอใช้ ด้วยเปนท่าลมพัดเย็นอยู่เสมอ

แสดงลำน้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำสาขา

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
มณฑลนครไชยศรี เมืองนครไชยศรี

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี
(พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗)

ศาลาว่าการมณฑลไทย

ที่ ๒๐๗/๑๖๒๐๒

วันที่ ๒๑ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ,
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ฉบับ ๑ ลงวันที่ ๑๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗
เป็นรายงานตรวจราชการเมืองนครไชยศรีมีความพิศดารแจ้งอยู่ใน
สำเนาลายพระหัตถ์ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสอดซองถวายมาพร้อมกับ
จดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว แลข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขจากพระเจ้าน้องยาเธอ,
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอีกฉบับหนึ่งจากเมืองราชบุรี
มีความว่า ทรงสบายดีแลจะได้เสด็จจากเมืองราชบุรีไปเมืองเพชรบุรี
วันนี้ ขอฝ่าพระบาทได้นำทูลเกล้าฯ ถวายด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุฤทัยพนกร

สำเนาที่ ๑๖๑๔๔ รัับวันที่ ๒๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ที่พักเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาสุฤดี

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากบ้านบางลี่ล่องตาม
คลองสองพี่น้อง แลลำนํ้าสุพรรณ เข้าเขตแดนเมืองนครไชยศรี ต่อ
ลงมาแวะตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่นาด การอำเภอเรียบร้อยพอเปน
กลาง จัดยังไม่ได้เต็มตามแบบแต่เปรียบเทียบถ้อยความพอใช้ อำเภอ
ไผ่นาดนี้เปนอำเภอคนน้อย ด้วยที่ทางนี้เปนที่เปลี่ยวโดยมาก แต่ก่อน
โจรผู้ร้ายชุกชุมเปนทางโจรผู้ร้ายไปมา ในระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ
มณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรีมีท่าซึ่งโจรผู้ร้ายพาสัตว์ข้ามเปนที่
ขึ้นชื่อลือนาม คือที่ไผ่ฮ้ายแบ้ ที่บางชะโมย แลที่บางไผ่นาดนี้ พระยา
สมุทรบุรีจึงเอาที่ว่าการอำเภอมาดั้งลงในที่เปลี่ยว และยังจะจัดพล
ตระเวนขึ้นไปยังสะเตชันที่ไผ่ฮ้ายแบ้แห่งหนึ่ง แต่เวลานี้ฟังดูก็ว่าโจร
ผู้ร้ายสงบเรียบร้อยดี ถ้าคลองบริลท์ซึ่งขุดแต่ลานเทาทะลุไผ่ฮ้ายแบ้
สำเร็จเมื่อใดท้องที่ในอำเภอนี้คงจะบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก ออกจากบางไผ่
นาดลงมาตามลำนํ้า เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จปากคลองมหาสวัสดิ์จอด
พักนอนคืนหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์เวลานี้นํ้าพอเรือไฟเล็กไปมาได้ใน
คราวนํ้า มีเรือเมล์เดินแต่กรุงเทพฯ ถึงประปฐมเจดีย์ ๓ ลำ เรือแจวเรือ
พาย พ่อค้าไปมาได้ทุกเวลา มีเรือบันทุกเข้าแล่น้อยหน้าเข้ากรุงเทพ,
มากที่ปากคลองเจดีย์บูชาแ่งข้างเหนือเปนที่หลวง เดิมเจ้าพระยา
ภาณุวงศ์มาสร้างสระบัวแลมีเรือแพเปนที่พักอยู่ที่นี่ มอบให้ขุนด่าน
รักษา แต่พอทิ้งมาเสียช้านาน สระบัวสูญหายกลายเป็นนาไปเสียหมด
แลเรือนแพนั้นก็หักพัง พระยาสมุทรบุรีฟังซุ่มขึ้นใหม่ เปนที่เรือจอด
พักสบายพอใช้ ด้วยเปนท่าลมพัดเย็นอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าออกเรือจากปากคลองมหาสวัสดิ์มาจอดที่
ที่ว่าการเมืองขึ้นตรวจออฟฟิศที่ว่าการเมือง ดูการที่จัดเรียบร้อยพอใช้

พอสมควรแก่ที่จะเป็นได้ในเวลานี้ เสียแต่พื้นที่ที่ตั้งที่ว่าการเมือง ซึ่งเป็นที่ว่าการเมืองมาแต่เดิมเป็นที่เลวทรามคับแคบยาวตามลำน้ำไม่ถึง ๒ เส้น ยื่นขึ้นไปก็ไม่ถึง ๒ เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออกซ้ำเป็นที่ลุ่ม ระดูนี้น้ำขึ้นท่วมถึงกันด้วย ที่ใช้ได้มีแต่เรือนฝากระแซงอ่อน ๓ ห้อง ๒ ชั้นเฉลียงรอบ ซึ่งพระยาพิพิธโกษาทำไว้แต่ก่อนหลังหนึ่งได้อาไศรย์เป็นออฟฟิศอยู่ชั้นล่าง ผู้รักษาเมืองอาไศรย์อยู่ชั้นบน แลมีศาลาโถงเป็นศาลแอบอยู่อีกหลังหนึ่ง ได้แวะไปดูชำระความที่ศาลเมืองหลวงอินทร์จำเมืองเป็นอธิบดีผู้พิพากษา ดูกระบวนการพิจารณาก็เป็นอย่างตั้งใจจะให้เป็นอย่างใหม่ ถ้ามสารบบดูการที่ได้ทำก็พอจัดว่าไม่เป็นเลว เพราะจำนวนความที่แล้วทันกับความที่เกิดขึ้นไม่คั่งค้าง รุงรัง ได้ไปตรวจตราที่ซึ่งนักโทษด้วย ตราน้อยอยู่หลังจวนข้ามปากถนนที่ใหญ่โตพอแก่การ แต่เป็นที่ลุ่มน้ำขัง ตัวตรานั้นพระยาพิพิธโกษาได้สร้างไว้พื้นสูงแลแข็งแรงพอใช้ได้ แต่เวลานี้คนโทษอยู่ข้างจะมาก เยียดยัดกันอยู่ มีจำนวนนักโทษ ๑๕๒ คน ตัดสินแล้ว ๗๘ คน ระหว่างพิจารณา ๗๔ คน เพราะมีท้องตราสั่งไม่ให้ส่งนักโทษเข้าไปกรุงเทพ, คนจึงเยียดยัดกันในตรานี้มาก มีนักโทษยื่นเรื่องราว ๓ ฉบับไม่เป็นเรื่องสำคัญอันใด ได้สั่งให้ปล่อยนักโทษซึ่งพิเคราะห์เห็นว่าติดพอกนักโทษแล้วชาย ๕ หญิง ๒

ที่ว่าการเมืองนครไชยศรีถ้าจะตั้งอยู่ที่นี้เห็นว่าจะทำอย่างไรให้เรียบร้อยงดงามนั้นไม่ได้ พระยาสุนทรบุรีได้เลือกที่ไว้ข้างเหนือซึ่งอยู่ในหว่างปากคลองเจดีย์บูชากับเมืองเดียนนี้แห่งหนึ่ง เป็นที่ว่างมีเจ้าของจะต้องซื้อ แต่เห็นว่าเป็นที่ดีแลพอแก่การจึงได้สั่งให้คิดย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่ใหม่ในศกน่

เมืองนครไชยศรีเวลานี้หลวงบรมนาถบำรุงข้าหลวงมหาดไทยเป็นผู้รักษาเมืองมาได้ยังไม่ถึงเดือน แต่ไล่เลียงราชการเมืองดูเข้าใจน่าที่แลเอาใจใส่มาก ได้ข่าวว่าผู้คนอยู่ข้างจะนิยมด้วยเป็นคนหมั่นแลเอาฮาเสียชื่อตรง ต่อไปคนนี้จะเห็นจะเป็นราชการได้คนหนึ่ง ออกจาก

ที่ว่าการเมืองไปแวะตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง ซึ่งอาไศรย์แพจออดอยู่น่าที่ว่าการเมือง แพหลังนี้ทราบว่าได้มาใช้ราชการโดยปลดпенแพติราคาซื้อขายกว่า ๑๐ ชั่ง ทราบว่าเจ้าของแพпенหนี้สินเขามากทั้งแพไว้ตัวอพยพหลบหนีไป อำเภอต้องเอามารักษาไว้ จนบัดนี้ก็ยังไม่มีเจ้าของเบี้ยนายเงินคนใดมาว่ากล่าวคงได้ใช้แพกลางนี้เป็นที่ว่าการอำเภอและได้ใช้ต่อไปอีกสักเท่าใดยังทราบไม่ได้ อำเภอนี้ก็จัดว่าเปนเรียบร้อยโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ไม่มี การลอบลักโคกระบือหรือย่องเบามีบ้างแต่ห่างๆ ความแพ่งตุ๋นที่เปรียบเทียบกับพอใช้ แต่ปลดอยู่ที่ไม่ค่อยจะตกลงต้องส่งไปศาลเมืองเสียมากกว่าที่จะแล้วได้ที่อำเภอเห็นเปนเช่นนี้ได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง เพราะศาลอำเภออยู่ห่างศาลเมืองไม่ถึงเส้น จะไปว่าศาลเมืองไม่ลำบากอันใด ข้างแพจึงไม่มีใครยินยอมในชั้นเปรียบเทียบ หรืออีกอย่างหนึ่งคนจะไม่ใคร่ไว้วางใจผู้นำอำเภอจึงใคร่ยินยอมตกลง แต่ความข้อนี้รู้ไม่ได้แน่ ด้วยสารบบที่ทำแต่ความที่ตกลง ทางเมืองนี้ยังหาเข้าใจในการที่ทำสารบบอย่างกรุงเก่าไม่ ถ้ามีสารบบที่ความไม่ตกลงอยู่แล้วก็พอจะตรวจค่าเปรียบเทียบพิเคราะห์หาความจริงได้

ออกจากที่ว่าการอำเภอเมืองไปเข้าคลองเจดีย์บูชา ถึงพระปฐมเจดีย์ เวลาบ่าย ๒ โมงขึ้นพักอยู่ที่พระราชวัง วังนี้ชำรุดทรุดโทรมมาก ทั้งวังแลบริเวณคงใช้ได้แต่พระที่นั่ง ๒ ชั้นหลังหนึ่งกับเพิงพลด้านตะวันตกแลด้านเหนือ พระที่นั่งแลตำหนักรักษา นอกจากนี้เสาชารุดเซชนร้าวรานจนจะพังหมดทุกหลังไม่มีเว้น ถ้าจาซ่อมแซมจะต้องรื้อลงทำใหม่ทั้งนั้น พิศราห์ดูเหมือนว่าวังนี้โดยหากว่าจะกล่าวลงทุนซ่อมแซมขึ้นใหม่ ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ ด้วยเปนที่คับแคบซุกซิก โดยจะประทับก็ไม่เปนที่ทรงพระราชสำราญได้ ที่วังนี้ควรรื้อพระที่นั่งแลตำหนักบันดาที่ชำรุดหักพังออกให้หมด แลปลูกสร้างเพิ่มขึ้นเล็กน้อย ทำเปนที่ว่าการมณฑลนครไชยศรี เปนดีกว่าใช้เปนอย่างอื่น ถ้าหากว่าเสด็จพระราชดำเนินประพาศพระปฐมเจดีย์ในภายหน้า คิด

ว่าจะปลูกพลับพลารับเสด็จ ฉันได้เลือกที่ไว้ข้างหลังพระปฐมซึ่ง
เป็นที่บริเวณวังโบราณของกษัตริย์ซึ่งสร้างพระปฐมเจดีย์ แลได้สั่งให้
พระยาสุนทรให้ปักไม้หมายกรุยไว้เป็นที่พลับพลารับเสด็จในที่ที่เลือก
ใหม่นี้ เข้าใจว่าจะทรงพระราชสำราญกว่าประทับที่พระราชวังเก่า
ด้วยเป็นที่กว้างใหญ่มีคลองมีโคกแลเป็นป่าละเมาะทั่วไป แม้ที่สุดจะ
สร้างวังในที่นั้นก็สร้างได้ที่วังเก่าในเวลานี้ ตอนพระที่นั่ง พระยาสุนทร
บุรีได้ปลูกเรือนไม้แซกขึ้นหลังหนึ่ง และกันไว้เป็นที่รับผู้มีบันดาศักดิ์
ไปมา ตอนข้างตำหนัก กองทหารอาไศรย์ที่ว่าการมณฑลแลว่าการ
อำเภอพระปฐมอาไศรย์ตั้งทำการอยู่ที่พระระเบียงชั้นในพระปฐมเจดีย์
ดูเป็นการเบียดเบียนพระปฐมไม่สมควร จะต้องคิดจัดเรื่องที่ว่า
การมณฑลนี้โดยเร็วสักหน่อย

ได้ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์ใน
วันที่ไปถึงนั้น ที่ว่าการมณฑลจัดการเป็นหมวดหมู่แลการเรียบเรียงเก็บ
จดหมายเรียบริ้อยดีเพราะขอคนในกระทรวงมาไว้หลายคน แลเห็นได้
ว่าถ่ายแบบในศาลากระทรวงมหาดไทยมาจัดแทบทุกอย่างที่จะทำได้
บางอย่างเกินต้องการในที่นี้ก็มีบ้าง เช่นเข้าไบบันทึกจดหมายบันทึก
ตลอดจนรายงานตีพิมพ์ซึ่งมีกำหนดฉบับแลเวลายื่นไม่จำเป็นเลยจะ
ต้องเข้าบันทึกดูเหมือนที่กรุงเก่าก็ยังเป็นเช่นนี้ ได้ชี้แจงให้เข้าใจว่าการ
ที่จะเอาอย่างนั้นควรเอาอย่างแต่ที่จำเป็น ที่ไม่จำเป็นไปเอาอย่างให้
เหน้อยไม่มีประโยชน์อันใด ที่ว่าการมณฑลนี้กระบวนจัดที่ทางก็สอาด
ส้านเสียแต่ตั้งไปตั้งในที่วัดเท่านั้น ในเวลานี้การคลังมณฑลกำลัง
ข้าหลวงคลังคนใหม่มารับการจากพระสรรคส่งกันยังไม่เสร็จ ดูเหมือน
จะมีการยุ่งเหยิงบ้างเล็กน้อย การคลังมณฑลนี้คงยังเลวกว่ามณฑล
กรุงเก่ามาก เพราะยังเป็นอย่างเก่าซึ่งจะเปลี่ยนเข้าแบบใหม่

ที่พระปฐมเจดีย์นี้จัดการปกครองเพนท้องที่อำเภอหนึ่งใน
เมืองนครไชยศรี หม่อมราชวงศ์เล็กเพนนายอำเภอมียำนวนราษฎร
ในท้องที่อำเภอนี้ ๒๓๓๕๒ คน เหตุการโจรผู้ร้ายสงบมีแต่การ

ย่องเบาเล็กเล็กน้อยห่างๆ หม่อมราชวงศ์เล็กนี่เดิมเป็นนายอำเภอเมืองนครไชยศรีทำการดี พระยาสุนทรบุรีเห็นว่าอำเภอพระปฐมเป็นอำเภอสำคัญกว่าอำเภออื่นในเมืองนครไชยศรีจึงย้ายมาว่าอำเภอพระปฐมฟังดูผู้คนก็นิยมมากอยู่

วันที่ ๑๕ เวลาเข้าไปเที่ยวตลาด ตลาดพระปฐมเจดีย์นี้ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่บริเวณวัดพระปฐมตลอดลงไปยาวตามลำคลองประมาณ ๑๐ เส้น ปลุกเปนโรงหลังคามุงจากเครื่องผูกข้างลับข้างฝั่งละ ๒ แถว มีทางเดินกลางกว้างประมาณ ๔ ศอก มีทั้งโรงบ่อนและโรงสุรตาลาดของสดเปิดเสรีตอยู่ในนั้น นับว่าเปนตลาดสำคัญในหัวเมืองแห่งหนึ่ง เหตุว่าเปนที่มีการค้าขายมาก สิ่งสินค้าที่จำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไปจำหน่ายในกรุงเทพ, แลหัวเมืองอื่นๆ นั้นที่เปนสินค้าใหญ่คือ เข้าเปลือก เข้าสาร เข้าโภช น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ยาสูบ แลผักผลไม้ต่างๆ คือ คราม มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สรรพศ เพือกมัน กล้วย แลอื่นๆ ส่วนสินค้าซึ่งพามาแต่กรุงเทพ, แลที่อื่นๆ จำหน่ายในที่นี้ คือ เครื่องทองเหลือง ทองขาว ผ้าพรรณนุ่งห่ม แลผักผลไม้ เครื่องบริโภคน คือ หมาก พลุ ทุเรียน มังคุด มะพร้าว เป็นต้น

ลักษณะซื้อสินค้าทั้งปวงนี้ มีเรือใหญ่น้อยหลายร้อยลำ รับสินค้าแต่กรุงเทพ, แลที่อื่นๆ มาจำหน่ายแก่พวกที่ตั้งร้านอยู่ในตลาดรับไว้ขายแก่ชาวบ้านนอก ถึงเวลาเช้าพวกชาวบ้านนอกต่างหาบบานบนทุกสิ่งสินค้าเข้ามาตั้งขายที่ลานพระปฐมเจดีย์ แลตามบริเวณตลาด พวกชาวเรือพากันไปว่าซื้อ เมื่อตกลงราคากันแล้วก็ขนส่งลงเรือที่ริมตลาดนั้นบ้าง ต่ำลงมาบ้างตามเรือเล็กเรือใหญ่ที่จะขึ้นไปได้ถึงเพียงใด พวกชาวบ้านนอกขายของได้แล้ว พอใจต้องการของสิ่งใดก็เที่ยวซื้อหาตามร้านในตลาด หาบบานกลับออกไปบ้านเปนประเพณีดังนี้เวลาเช้าๆ คนแน่นหนาคับคั่งตลอดตลาดประมาณได้หลายพันคนทุกๆ วัน พระยาสุนทรบุรีได้ให้ลองเก็บจำนวนแลราคาสินค้าเพียงผลไม้

ที่ซื้อขายกันที่ตลาดในเดือนกรกฎาคม ได้จำนวนสินค้าที่จำหน่ายไป
จากพระปฐมเจดีย์ คือ

น้อยหน้า	๗๓๗๔๑๕	ผล เปนเงิน	๕๕๓๐	บาท	๓๒	อัฐ
สรรพศ	๒๒๐๓๑	ผล เปนเงิน	๘๒๖	บาท	๑๐	อัฐ
กล้วย	๓๖๘๙๐๐	ผล เปนเงิน	๙๒๒	บาท	๑๖	อัฐ
ขนุน	๖๑๕	ผล เปนเงิน	๑๕๓	บาท	๔๐	อัฐ
เข้าโกล	๔๘๐๒๐	ผล เปนเงิน	๒๑๑	บาท	๔	อัฐ
ฟักทอง	๓๔๖	ผล เปนเงิน	๕๙	บาท	๔๘	อัฐ
ฟักเขียว	๗๖๐๐	ผล เปนเงิน	๓๙	บาท		

รวมเปนเงิน ๗๗๔๒ บาท ๒๒ อัฐ

สินค้ากรุงเทพ, ที่เอามาจำหน่ายในพระปฐม คือ

ทุเรียน	๑๙๕๖	ผล เปนเงิน	๑๙๙๓	บาท	๔๐	อัฐ
แมงคุด	๕๗๖๑๑	ผล เปนเงิน	๗๒๐	บาท	๘	อัฐ
หมาก	๑๑๔๓๕๐	ผล เปนเงิน	๕๗๑	บาท	๔๘	อัฐ
พลู	๔๖๔๔๐	ผล เปนเงิน	๑๖๒๘	บาท	๔๑	อัฐ
มะนาว	๘๖๕๐	ผล เปนเงิน	๒๖	บาท	๓๒	อัฐ
กะท้อน	๒๕๑๑	ผล เปนเงิน	๔๘	บาท		
แตงโม	๓๐๐	ผล เปนเงิน	๓๙	บาท		
มะพร้าว	๖๓๐๐	ผล เปนเงิน	๔๗๐	บาท		
เงาะ	๔๐๕๐	ผล เปนเงิน	๔๙	บาท		
ส้มโอ	๔๐๐	ผล เปนเงิน	๑๒	บาท	๓๒	อัฐ
ลำไย	๑๗๐๐	ผล เปนเงิน	๔	บาท	๑๖	อัฐ

รวมเปนเงิน ๕๕๖๓ บาท ๑๖ อัฐ

ยังเครื่องทองเหลืองทองขาวผ้าพรรณนุ่งห่มที่ชาวร้านในตลาด
จำหน่ายได้ในเดือนหนึ่งนั้นเปนเงินถึง ๑๓๓๒๓ บาท ๑๐ อัฐ

เพราะเหตุที่การค้าขายในตลาดพระปฐมเจดีย์ดังว่ามานี้ พาให้
คนต้องการที่ทำโรงงานขายของมาก ที่ริมคลองฝั่งใต้เป็นที่หลวง ก็เปน

ตลาดไปแต่มุมด้านหน้าพระราชวัง คือ มีผู้เข้าอยู่แลกต่อพะเพิงที่เพิงพล
พระราชวังเอาเป็นร้านตลาดตลอด ที่ถนนริมฝั่งคลองตรงพระราชวัง
ออกมา ก็มีผู้ปลูกเป็นร้านชำทำนองที่วัดสุทัศน์ ขยายของบริโศค
ต่างๆ อีกแถวแต่มุมพระราชวังลงไปตามลำคลองราษฎรปลูกเป็น
โรงจาก ทำเป็นร้านขายของตลอดร้าน ๑ ยาวประมาณ ๘ คอก เข้ากัน
ถึงเดือนละ ๑๐ บาท ๑๒ บาท อย่างต่ำเพียง ๕ ราคาขายแสง
โรงจากเหล่านี้ขายกันถึงร้านละ ๑๐ ชั่ง ๑๕ ชั่ง ข้างฝั่งคลองปากเหนือ
ตอนบนเป็นที่วัดท่านพระปฐมเจดียนุรักษ์ยอมให้ราษฎรอาไศรย์
ปลูกโรงขายของตลอดลงมาจากสะพานช้างพื้นนั้นลงไปเป็นที่พระยา
พิพัฒน์ (ทับ) แลที่ท่านผู้หญิงหนูในเจ้าพระยาพิพากรวงษ์ ซึ่งตกเป็นของ
กรมหมื่นมรุพงษ์ก็ทำเป็นโรงจากให้เช่าเป็นร้านเป็นตลาดแลโรงบ่อน
ตลอดลงไป แต่ราคาค่าเช่าห้องเพียง ๕ บาท ไม่แรงเท่าฝั่งใต้ ที่ตลาด
พระปฐมเจดีย์ถึงเป็นตลาดใหญ่ก็ดูรุ่งรังแลโสโครกเพราะปลูกเบียด
เสียดเยียดอัดกันไม่เป็นทางทางงดงาม แล้วแต่ใครจะทำก็ทำได้ ไม่มี
ผู้ใดในรัฐบาลที่จะได้เอาเป็นธุระโดยทางที่ชอบมาแต่แรก จึงเป็นไปได้
เช่นนี้ แต่จะจัดการแก้ไขอย่างไรในเวลานี้ คิดดูก็เห็นว่าไม่มีประโยชน์
เพราะการค้าขายในตลาดที่นี้กำลังเจริญ ถ้าไปขับไล่รบกวนน่าที่จะ
เกิดความเดือดร้อนพาให้คนทอดลอยในการค้าขายไปได้ ทางอย่างดี
ที่ควรจะเป็นว่า ควรจะคิดอ่านสร้างที่แทนขึ้นแลกกันให้ตลาดขยาย
ย้ายออกไปไกลหลวมตัวกันก่อน แล้วจึงจัดการก่อสร้างแก้ไขในตอนนี้
จึงจะไม่เป็นการกีดกันความเจริญในที่นี้

การที่จะจัดเรื่องตลาดพระปฐมเจดีย์นี้ เวลานี้เจ้าพนักงานทำ
แผนที่ ซึ่งได้ส่งออกมาทำการร่วมเข้าแล้ว ได้เรียกแผนที่ที่เขาทำมา
ตรวจดูประมาณอีกสัก ๒ เดือนถึงจะแล้ว จะต้องรอเอาแผนที่นี้เป็น
หลักกะถนนที่จะตัดในบริเวณพระปฐมเจดีย์ แลกะตลาดที่ควรจะต้องอยู่
ในที่ใด การทำถนนไม่ต้องลงทุนอันใดนัก เพราะใช้แรงคนโทษทำได้
ฉันได้สั่งให้พระยาสุนทรให้รีบคิดทำตารางขึ้นที่พระปฐมเจดีย์ แลให้สั่ง

คนโทษเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรีที่มีกำหนดโทษเกิน ๓ เดือนเอา
ขึ้นมาไว้ใช้ที่พระปฐมเจดีย์นี้ ในการก่อสร้างตลาดนั้นเห็นว่าจะต้องคิด
ย้ายบ่อนก่อน ถ้ากะในแผนที่เห็นที่ใดเหมาะสมควรย้ายบ่อนไปตั้งที่นั้น
การที่จะสร้างบ่อนถ้าทำสัญญาให้เขาเก็บสัก ๑๐ ปี จะหาคนลงทุน
ทำก็เห็นจะได้ง่ายไม่ต้องออกเงินหลวง ถ้าบ่อนไปอยู่ไหนตลาดของสด
แลร้านชำคงจะตามไป การที่จะสร้างตลาดของสดแลร้านชำนั้นหา
ผู้มีทุนทำได้ง่าย เพราะค่าเช่าคงจะเปนดอกเบี้ย ไม่ต่ำกว่าซังแลบาท
การที่ย้ายบ่อนไปคงจะพาให้ร้านที่มีอยู่ในตลาดเดิวนั้นลดลงพอย
เยียดยัดกัน แบ่งที่สร้างตึกหรือโรงที่มันคงขึ้นในที่หลวงแห่งนี้ได้ การที่
จะทำจะทาเปนการหลวงหรือจะขายที่หลวงให้ราษฎรทำก็ได้ทุกอย่าง
ถ้าได้กะแผนที่แล้วอย่างซ้ำอีก ๓ ปีที่นี้คงเปนเมือง ด้วยรถไฟจะเปน
กำลังใหญ่ที่จะช่วยบำรุง เวลานี้ได้พบพวกมิสเตอร์ถึงกำลังปักกรุย
รถไฟเข้ามาในตอนคลองเจดีย์บูชาแล้ว ฟังเสียงพ่อค้าราษฎรในที่นี้อยู่
ข้างจะพากันนิยมเรื่องรถไฟเปนอันมาก มีคนมาขอให้ฉันบอกว่ารไฟ
จะแล้วเมื่อใดหลายคน ตามความเห็นของพวกพ่อค้าเห็นว่าถ้ารถไฟ
สายนี้แล้ว พวกเขาจะได้ความบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก เพราะทุกวันนี้การ
ทำไร่ขายสินค้ามีความขัดข้องอยู่หลายอย่าง คือต้องหาบขนสินค้ามา
ขายที่พระปฐมเปนความลำบากแลเปลืองโสฬย์ บางทีในระดูฝนเหมือน
อย่างเดี๋ยวนีที่ไร่อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้เพราะฝนชุกหนทางเปนหล่ม
เปนโคลนใช้เกวียนหรือพาหนะอย่างใดไม่ได้ อีกประการหนึ่งสินค้าที่
เอามาขายที่ตลาดพระปฐมราคายังต่ำเปนต้นว่าน้อยหน้า บางวันถ้ามา
ขายมากด้วยกันขายได้เพียง ๑๐๐ ละ ๒ สลึง ต่อมาวันมีเรือมารับมาก
หรือคนมาขายน้อย จึงขึ้นราคาถึงกว่า ๑๐๐ ละ ๓ สลึง เพราะพวกที่รับ
คิดเพื่อเสียหายในระหว่างที่จะพาไปขาย นานี่พอก่อຍยังชั่ว ถ้านำแล้ง
บางทีถึง ๔ วัน ๕ วัน จึงจะไปถึงกรุงเทพ, ถ้ามีรถไฟความลำบาก
เหล่านี้จะหมดไปคงจะขายสินค้าได้ราคาดีขึ้นกว่าเดี๋ยวนี คนจึงหวังใจ
ในรถไฟมาก กลับมาจากตรวจตลาดได้มีการประชุมพวกหลวงจื๋อโรงหีบ

แล้วพวกทำไว้ในกรณีที่เรียกประชุมเรื่องโรงหีบนั้น เพราะการที่จะเลิก
ด้านภาษียังติดอยู่ด้วยเก็บภาษีน้ำตาลทรายในท้องที่อำเภอพระปฐม
เจดีย์มีโรงหีบในเวลานี้ ๑๗ โรง เงินภาษีปีหนึ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง อีกประการ
หนึ่งความขัดข้องในมณฑลนี้มีอยู่ด้วยเรื่องภาษีอ้อย จะจัดการตาม
อย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่ได้ คือ ข้างหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า มณฑล
นครสวรรค์ แลมณฑลพิษณุโลกยกฐานะปลูกอ้อยแลเขี้ยวหน้าอ้อยขาย
เอง จัดการเก็บภาษีเรียกจากผู้ปลูกอ้อย คิดตามเนื้อที่ไร่ละ ๔ บาท
๒ สลึง เป็นการเรียบริบร้อย แต่ทางนี้ราษฎรที่ปลูกอ้อยปลูกขายโรงหีบ
ทั้งสิ้น ไม่ได้เขี้ยวเองอย่างหัวเมืองข้างเหนือ โรงหีบต้องเสียภาษีน้ำตาล
ทรายหน้าอ้อยอยู่แล้วถ้าจะเอาแบบหัวเมืองข้างเหนือมาเก็บไร่อ้อย
อีกชั้นหนึ่งก็เพนภาษี ๒ ชำ อีกประการหนึ่งพระยาสุนทรบุรีได้ลองทำ
บาญชีน้ำตาลที่เสียภาษีต่ำอยู่กว่าครึ่ง เห็นเป็นการรั่วไหลรัฐบาลเสีย
เปรียบอยู่ จำต้องคิดจัดการแก้ไขวิธีเก็บภาษีน้ำตาลทรายทางนี้อย่าง
ใดอย่างหนึ่ง แลวิธีจะจัดใหม่นั้น ได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีเห็นว่า
มีอยู่ ๒ อย่าง คือ เก็บตามเนื้อที่ปลูกอ้อยอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่
เลิกภาษีน้ำตาลทรายหน้าอ้อยเสียทีเดียวอย่างนี้จะเก็บได้ง่ายแลไม่มีทาง
รั่วไหล แต่มีที่เสียอยู่อย่างหนึ่งด้วยเพนการเก็บจากคนจน คือราษฎรที่
ปลูกอ้อย บางที่เห็นต้องเสียภาษีแรงขึ้นจะย่อท้อในการที่จะปลูกอ้อย
ก็จะเสียประโยชน์ได้อีกอย่างหนึ่งนั้นเก็บภาษีน้ำตาลหน้าอ้อยแต่ไปเก็บ
ที่โรงหีบเอาตามจำนวนน้ำตาลหน้าอ้อยที่จำหน่ายจากโรงหีบ อย่างนี้
ไม่มีใครได้ความเดือดร้อนหรือท้อถอย แต่บางที่จะอยากอยู่ในการที่
จะตรวจ จึงเห็นว่าการเรื่องนี้ควรจะเรียกหลวงจู้โรงหีบมาฟังความเห็น
คนพวกนั้นดูเขาจะเห็นประการใด เมื่อพร้อมกันฉันจึงได้ชี้แจงความ
คิดที่จะแก้ไขวิธีเก็บภาษีน้ำตาลหน้าอ้อยให้ง่ายแลสะดวกแก่การค้าขาย
ขึ้นโดยที่จะไม่ให้ต้องมีการตรวจตราที่ด่านดังแต่ก่อน แต่เห็นว่าการ
นี้เกี่ยวกับผลประโยชน์ของพวกทำโรงหีบ แลเห็นว่าพวกโรงหีบเป็น
ผู้ชำนาญในการนี้ จึงเรียนมาปรึกษาว่ารัฐบาลควรจะจัดการเก็บอันใด

ที่จะได้ประโยชน์เงินภาษีอากรตามสมควรจะได้ แลไม่ลำบากเดือดร้อน
แก่การค้าขายดังนี้ พวกหลวงจึงร้องหีบได้ปรึกษากันโดยความเอื้อเพื่อ
ชำนานตกลงเนื้อเห็นว่า การที่เก็บจากราษฎรที่ปลูกอ้อยแลเลิกภาษี
น้ำตาลทรายน้ำอ้อยเสียนั้นเป็นการสะดวกแก่โรงหีบจริงอยู่ แต่เห็นว่า
ราษฎรจะพากันทอดอ้อยถ้าราษฎรไม่ปลูกอ้อยให้พอการของโรงหีบๆ
ก็จะเสียประโยชน์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเห็นพร้อมกันว่าไปเก็บภาษี
น้ำตาลทรายน้ำอ้อยตามโรงหีบดีกว่า พวกหลวงจึงร้องหีบจะรับอุดหนุน
ในการที่เจ้าพนักงานจะไปตรวจแลเก็บภาษีน้ำตาลโดยเต็มกำลัง ใน
เรื่องนี้ยังจะต้องคิดวิธีที่จะเก็บและจะตรวจ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะคิด
ให้ตลอดในเวลานี้ จึงได้มอบไว้แก่พระยาสุนทรบุรีให้ทำเนื้อเห็นเข้าไป
ยื่นในเวลาประชุมเทศาภิบาลปีนี้ แต่การคงจะตลอดได้ด้วยได้ปรึกษา
เห็นทางอยู่โดยมากแล้ว

ไต่ถามพวกหลวงจึงร้องหีบต่อไป ได้ความว่าในศก ๑๑๖ โรงหีบ
มีกำไรแทบทุกโรง การทำโรงหีบมีเครื่องทอดอ้อยอยู่บัดนี้ แต่ด้วยเรื่อง
หากระบือไม่ได้พอเทียบหีบด้วยโคกระบือเป็นโรคล้มตายเสียปีกลาย
นี้มาก คนที่เคยรับไปหาโคกระบือหาให้ไม่มีใครได้ความชื่อนี้จะต้องเดิม
อัตโนมติว่าเพราะเดี๋ยวนี้ขโมยมากกว่าแต่ก่อนด้วย แต่อย่างไรก็ดีเห็น
เป็นการที่น่าจะต้องช่วยคิดแก้ไข เพราะความต้องการโคกระบือทำไร่
ทุกวันนี้มากขึ้นทุกที เรื่องหาโคกระบือยากน่าจะเป็นเครื่องทำให้เสื่อม
สิ้นการทำน้ำตาลทรายได้ เรื่องนี้แต่ก่อนได้มีความคิดอยู่ว่าจะชักชวน
ให้เปลี่ยนเครื่องมือใช้ทำด้วยเครื่องจักร ได้หาแบบอย่างเข้ามาแลได้
ให้กำนันคาคองออกมาตรวจทำรายงานก็ว่าจะใช้ได้ เปนแต่ยังไม่ได้
สั่งเครื่องจักรเข้ามาทดลองเท่านั้น แต่ครั้งมาไต่สวนฟังถึงท้องที่แล
ได้ไปตรวจดูโรงหีบด้วยตนเองในครั้งนี้ กลับความเห็นเป็นอย่างอื่น
เห็นว่าที่จะให้ทำด้วยเครื่องสตีมนั้นไม่ได้ เพราะคนเหล่านี้ไม่มีทุนพอ
จะซื้อเครื่องสตีมอย่างหนึ่ง ถึงจะมีทุนพอซื้อก็ไม่ได้ค้ำคอกเบี้ยทุน
ที่ลง เพราะการหีบอ้อยทำแต่เพียงปีละ ๓ เดือน จะต้องทิ้งเครื่อง

สตีมน่วยการอยู่ถึงปีละ ๙ เดือน การโรงหีบทางนี้ไม่ได้ทำเป็นการใหญ่ถึงแก่จะปลูกอ้อยให้พอทำตลอดปี แลยังซ้ำต้องเอาไครยซื้ออ้อยสุดแต่ราษฎรจะทำมาขายด้วย สังเกตดูโรงหีบซึ่งได้ไปดูถึง ๒ โรง ในเวลานี้ทั้งให้รุ่งรังจนถึงหลังคาเบนรุโหว่ทั่วไป แต่แรกเห็นถึงแก่ถามว่า โรงร้างหรือมีเจ้าของทำอยู่ ได้ความว่าเป็นของที่ทำอยู่ แต่เป็นเวลาระคว่างจึงทอดทิ้งไว้ดังนี้ แต่ถึงระดูแล้วจึงจะลงมือซ่อมแซมเมื่อจะลงมือหีบอ้อย ได้พิเคราะห์ดูเครื่องหีบที่ใช้อยู่ทุกวันนี้เป็นอย่างเงินซึ่งคิดใช้มานับด้วยร้อยปี หนักแลไม่สนิทสนม ถ้าคิดทำลูกหีบด้วยเหล็กแลให้มีจักรช่วยแรงจะเบาแรงขึ้นได้อีกมาก พิจารณาเห็นว่าเห็นถึงคิดใช้แรงคนหม่นอย่างเครื่องตีพิมพ์หรือเครื่องทำน้ำมะเน็ด ไม่ต้องใช้แรงสัตว์ได้ โดยจะไม่ถึงเช่นนั้น แต่เพียงคิดทำลูกหีบให้เบาแลให้มีจักรช่วยแรงมากขึ้น ก็จะใช้สัตว์น้อยตัวลงได้กว่าที่ใช้อยู่เป็นอันมาก แต่สนใจเป็นการเหลือความรู้จะต้องเอาไว้ปรึกษาอินชะเนียดูต่อไป

ได้ปรึกษากับพวกทำไร่ถึงเรื่องวิธีเก็บภาษีสมปักสรแลเรื่องออกใบจองในเรื่องสมปักศรนั้น ความเห็นของพวกทำไร่ยุติเป็นอันเดียวกันหมดว่า ถ้าเก็บตามเนื้อที่ดินเสมอไร่ละสลึงเพียงพอแล้วแต่ราษฎรจะปลูกผลไม้อย่างใดๆ ไม่ว่า อย่างนี้จะเป็นการสะดวกและเป็นที่มีน้ำใจแก่คนทำไร่มากร ด้วยไม่มีการที่จะต้องนำตรวจต้นผลไม้แลไม่ลำบากที่จะต้องต่อล้อต่อเถียงกับเจ้าพนักงานว่า โดยอัตราที่เก็บทุกวันนี้ซึ่งเก็บอยู่เป็น ๒ อย่าง คือ เก็บตามที่ดินบ้างเก็บตามต้นผลไม้บ้าง ถ้าคิดถัวตามเงินภาษีที่เก็บก็ลงกัน กล่าวคือ ที่นับต้นบางที่ก็เกินไร่ละสลึงเพียงพอบางที่ก็ไม่ถึง ถ้าเก็บเป็นที่ดินสะดวกกว่า แต่การที่จะให้จองที่นั้นพวกชาวไร่ร้องว่าถ้าให้จองเป็นการเดือดร้อน เพราะที่ดินที่ทำไม ๗ ปี ๘ ปี แล้วดินเค็มหรือหญ้าคาขึ้นต้องทิ้งที่ไปถางป่าหาที่ทำใหม่มีที่ซึ่งทิ้งร้างอยู่ในเวลานี้หลายพันไร่แลไม่มีใครมีการที่จะแย่งชิงที่ดินกัน เพราะที่ป่าเปล่ายังมีมาก ถ้าหากว่าให้จองที่ก็จะต้องเสียค่าจองไร่ไปเป็นความเดือดร้อน ถ้าหากว่าจะจัดให้เป็นหลักถ่านในการเก็บ

ภาชี จัดเช่นนี้เห็นว่าจะเรียบร้อยตลอดได้ คือ ถ้าผู้ใดจะถางป่าทำอะไรให้
ขออนุญาตก่อนนายอำเภอ นายอำเภอราชวัดแลกำหนดที่ให้ แลเก็บภาชี
แก่คนนั้นตามพระราชบัญญัติต่อไปทุกๆ ปี กว่าคนนั้นจะทิ้งที่เมื่อใดก็
ให้บอกคืนแลขออนุญาตใหม่ดังนี้ ที่ว่านี้ว่าโดยการทำอะไรโดยมากแต่ไร
ซึ่งเจ้าของหวงห้ามตั้งประจำอยู่ เพราะเปนที่อยู่ริมคลองริมหนองปลูก
หมากมะพร้าวแลทำนาได้ก็มีบ้างแต่ไม่มากนัก ท้องที่อำเภอพระปฐม
นี้ข้างทิศตะวันออกเปนที่ต่ำทำได้ทั้งไรแลนา มีคนหวงห้ามอยู่ประจำ
โดยมาก ทางตะวันตกเปนที่ดอนระดูแล้งเหือดแห้งหาน้ำใช้โดยยาก
แต่เปนที่ดินอุดมที่ดินปลูกผักผลไม้ต่างๆ ไม่ต้องรดน้ำ มีผลบริบูรณ์
จนกว่าดินจะเค็ม ต้นไม้เหล่านั้นจึงตายแลปลูกไม่ออกงามได้ในที่เช่นนี้
ปลูกได้แต่น้อยหน้าสัปรด เผือกมัน แลไม้ล้มลุกอย่างอื่นๆ ซึ่งออกงาม
ในระดูฝน แต่ต้นไม้ซึ่งอยู่ได้นานเช่น มะม่วง หมากมะพร้าวปลูกใน
ที่ดินเช่นนี้ ทนความเหือดแห้งในระดูแล้งไม่ได้ ปลูกได้แต่ในที่ลาด
ปากหนองขึ้นงามแลมีราคาดี ที่ว่าที่เค็มนั้นเปนการปลาดึงรู้ใน
คราวนี้ว่านี่พระปฐมนี้เปนที่มีเกลือสินเทาอย่างเมืองนครราชสีมา
เว้นแต่น้อยกว่า บ่อน้ำที่ขุดบางบ่อก็จืด บางบ่อก็เค็มแลมีส่าห์เกลือ
ขึ้นตามแผ่นดินด้วย

การทำให้เวลานี้ได้ความว่ามากขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนอันมาก
ที่ป่าถางเปนไรตลอดไปจนหนองแขม คงถึงห้วยกระบอกไม่ช้านัก ที่ทำ
ไร่มากขึ้นได้ความว่า เพราะโจรผู้ร้ายสงบลง คนกล้าออกไปอยู่ที่เปลี่ยว
ไม่กลัวโจรไทย ประการหนึ่งเพราะมีเงินออกมาจากกรุงเทพ, เปนอัน
มากเนื่องๆ ทำได้กำไรดี ในว่าเงินใหม่ออกมาทำการเปนลูกจ้างไม่ถึง
๒ ปี ก็ตั้งตัวทำการของตนเองได้ ได้ความดังนี้ ในการทำอะไรในอำเภอ
พระปฐมนี้เห็นว่าเพราะเหตุที่ดินมีมากกว่าคนเท่านั้นเอง จึงได้ทิ้งไร
เทียวเลือกที่ทำเอาใหม่ ไม่มีใครหวงห้ามที่ตั้งที่นา ได้ลองถามพวกเขา
ไว้ว่าเมื่อที่ไรเก่าไปเสียแล้ว ทำไมจึงไม่ใช้ปุ๋ยช่วยกำลังดิน พวกเขาเหล่านั้น
พากันหัวเราะว่าใช้ปุ๋ยต้องเปลืองโสहु่มาก แต่น้ำยังไม่รดถ้าไปลงทุน

ทำปุ๋ยจะเอากำไรที่ไหนมา สู้ถางป่าเอาใหม่ไม่ได้ดังนี้ เห็นว่าเมื่อรถไฟ
แล้วสินค้าจำหน่ายได้มากขึ้น ราคาดีขึ้นคงจะมีคนทำไร่มากขึ้น เมื่อคน
พอแก่ที่เมื่อมีเมื่อนั้นจึงเกิดหวังที่จึงจะจัดเรื่องการจับจองที่ดินใน
ที่นี่ได้ตลอดไป แต่เรื่องเก็บสมปักศรนั้นควรต้องคิดเก็บตามเนื้อที่ดิน
ไม่ว่าที่พระปฐมนี่หรือที่ใดๆ ทัวไป จึงจะเป็นการเรียบร้อยแลเชื่อว่า
จะได้เงินมากขึ้นด้วย

เวลาบ่ายโมงเศษพระองค์จ๊ะจะเสด็จมาถึงได้จัดให้ประทับอยู่
ที่วัง ส่วนฉันทายขึ้นไปอยู่ที่ระเบียงพระปฐม

เวลาบ่ายได้ขี่ม้าออกไปเที่ยวดูพื้นที่ทางหลังพระปฐมจนถึง
ตำบลอุหล่ม ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้น ที่ข้างหลังพระปฐมนี่เป็นที่
ป่าละเมาะที่ร้างว่างเปล่าอยู่ โดยมากที่จะเป็นที่เค็มอย่างเขาวัว มีไร่
แลสวนอยู่ห่างๆ ที่เหล่านี้เป็นเมืองโบราณ ยังมีคูแลเชิงเทิน ทั้งสระที่
ขุดเอาดินขึ้นมาทำพระปฐมหรืออย่างไร ดูทำเลในระคูนี่เขียวสดแลมี
น้ำเต็มทุกๆ ห้วย แลสระงามน่าเที่ยวเล่น แต่ระคูนี่แล้งจัด น้ำกล้วน้ำ
แลไปไม่จะแห้ง ด้วยทางนี้เปนป่าแดงตลอดไปจนพระแท่น แต่ก็แล้ง
อยู่เพียงปีละ ๒ เดือนหรือ ๓ เดือนเป็นอย่างมาก

เวลาเย็นได้นิมนต์พระสวตมนต์ในพระวิหารเปนการสมโภช
พระปฐมเจดีย์แลมีละครเมื่อสวตมนต์จบแล้ว จนเวลา ๕ โมงเลิก

วันที่ ๑๖ เวลาเช้าเลี้ยงพระแล้วลงเรือไปนมัสการพระบิโตน
กลางวันมีละคร เวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภชพระปฐมเจดีย์ เวลาค่ำ
จุดดอกไม้เพลิง ซึ่งพระสงฆ์มีพระปฐมเจดีย์อนุรักษ์เปนต้นทำมา
ช่วยบูชาพระปฐมเจดีย์ เปนเสร็จการสมโภชซึ่งได้กระทำตั้งใจอุทิศ
ถวายพระราชากุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้
ทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์แลเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ซึ่งทรงตั้งพระราช
หฤทัยหวังจะทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้
อยู่เย็นเปนสุขแลเจริญรุ่งเรืองขึ้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

จัดการบ้านเมืองแลโปรดให้ตัวฉันออกมาตรวจจัดการการสนองพระ
เดชพระคุณในครั้งนี้ ขออาณิสงษ์จงเป็นผลอันสำเร็จสมดังพระบรม
ราชประสงค์จงทุกประการ

มาพระปฐมคราวนี้ได้เอาเป็นธุระสืบค้นของโบราณได้พระ
พิมพ์หลายรูปพิเคราะห์ดูรูปพระพิมพ์เป็นทำนองหินดูคล้ายกับที่ได้
ในแหลมมลายู แลได้ไปพิจารณาดูศิลาจำหลักที่ตั้งไว้ในลานพระปฐม
ท่งที่มีมือคล้ายกับมีที่ในเกาะชวา ดูพอเป็นพยานในความสันนิษฐานได้
อย่างหนึ่ง ว่าพระปฐมเจดีย์นี้ชาวมัชฌิมประเทศคงจะเป็นผู้สร้างหรือ
เป็นครูให้สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เป็นเทวรูปอย่างเดียวกับเขมร เหมือน
กับที่มีในเมืองนครสวรรค์ เมืองสิงห์ แลเมืองนครราชสีมา ตลอดจน
เมืองเขมร นึกๆ ดูเห็นว่าบางทีเมื่อครั้งยังถือศาสนาพราหมณ์เมือง
เหล่านั้นจะเกี่ยวข้องกับเมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่งมาต่างกันเมื่อขึ้น
ถือพระพุทธศาสนา เหตุว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายมาทางบก
ทางเมืองพม่าเช่นนี้บางทีจะเป็นได้ ได้พบของสำคัญคราวนี้อย่างหนึ่ง
คือเงินเหรียญโบราณ พวกจีนขุดได้ทางคลองพระปโทน จีนพุกผู้ใหญ่
บ้านนำมาให้ดูตราเป็นทำนองปราสาทมีรูปปลาอยู่ใต้นั้นด้านหนึ่ง
เป็นอุณาโลมกับลายรูปอะไรไม่รู้ อีกด้านหนึ่ง ไม่เคยเห็นเงินอย่างนี้
มาแต่ก่อน ได้สั่งให้จีนพุกผู้ใหญ่นำบ้านเป็นเจ้าของพาเข้าไปคอยอยู่ใน
กรุงเทพ, เพื่อจะได้นำเข้าทูลเกล้าฯ ถวาย

พระปฐมเจดีย์ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ปฏิสังขรณ์ขึ้นนี้ ยิ่งเที่ยวแล ยิ่งดูก็ยิ่งแลเห็นว่าทำดีและทำงานมาก
งามทั้งแบบอย่างแลกะท่งที่จะปลูกสร้างโบสถ์วิหารแลสิ่งอื่นๆ นึก
ว่าใครๆ มาดูที่จะไม่ชมว่างามเห็นจะไม่ได้ ในเวลานี้การปฏิสังขรณ์
ได้ทอดทิ้งมาช้านาน พระปฐมเจดีย์านุรักษ์มีความอุสาหะเรียราย
ปฏิสังขรณ์ได้บ้างเล็กน้อย เพียงปิดทองพระประธานแลพระพุท
ธูปตามพระวิหารทิศเกือบสำเร็จไปได้หมด แต่ไม่พอจะป้องกันความ
ซุกซม ที่สำคัญนั้นคือกระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐมที่ระฆังร่วงลง

มาเสียกว่าครึ่ง มีต้นไม้ขึ้นแลขวัดได้ขึ้นแผ้วถางในการเตรียมรับฉันครวนี้แต่ก็พอแลเห็นได้ว่าเวลาปรกติตามระฆังคงจะมีต้นไม้มาก สิ่งที่ขำรุตสำคัญนอกจากนี้ คือพระระเบียงซึ่งสร้างในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ข้างด้านตะวันตกเฉียงใต้หลังคาพังลงแถวหนึ่ง ประมาณหนึ่งในแปด ส่วนของพระระเบียงโดยรอบ นอกจากนี้แป้นแต่ขำรุตชุดโซมเล็กน้อยทั่วไป พอแก้ไขเยียวยาได้ไม่ยาก คิดดูที่จะรักษาพระปฐมเจดีย์ไม่ให้ขำรุตชุดโซมหนักไป กล่าวคือให้มีคนคอยซ่อมแซมอยู่เสมออย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถ้าหากว่าจ่ายเงินหลวงเสมอปีละ ๕๐ ชั่ง เห็นจะพอแก่การยังจะเรียรายได้ตามเทศการอีกสักปีละ ๓๐๐๐ บาท แต่เงินเท่านี้ยังไม่พอที่จะประดับกระเบื้ององค์พระปฐมเจดีย์ให้ติดง่า เพราะจะหนักในค่านั่งร้านมาก

วันที่ ๑๗ เวลาเช้า ๒ โมงเช้าพร้อมกันนมัสการลาพระปฐมเจดีย์ลงเรือกลับออกจากคลองเจดีย์บูชาล่องลำน้ำนครไชยศรีมาแวะดูที่ว่าการอำเภอตลาดใหม่ ซึ่งหลวงบำรุงเงินประจำเป็นนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอนี้นายอำเภอได้ปลูกเรือนไม้เป็นที่ว่าการอำเภอ ดุงดามพอแก่การ การในอำเภอก็เรียบร้อย โจรผู้ร้าย แม้การล้วงสักเล็กน้อยก็น้อยกว่าอำเภออื่นๆ ถ้อยความก็เปรียบเทียบกับแล้วไปได้มากกว่า ต้องส่ง จัดว่าเป็นอำเภอดีกว่าอำเภอในเมืองนครไชยศรี ยังเสียแต่เขียนพิมพ์พลาดอยู่บ้าง ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วเดินไปดูตลาดซึ่งหลวงบำรุงเงินประจำสร้างขึ้นในที่นี้เก็บค่าเช่าได้ปีละกว่า ๔๐ ชั่ง แล้วไปดูโรงหีบแลบ้านของหลวงบำรุง แล้วจึงลงเรือล่องน้ำต่อมาเวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จถึงปากคลองดำเนินสะดวก หยุดพักที่นี้คืนหนึ่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี พระยาอมรินทรฤไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี หลวงวิเสศภักดีว่าที่ปลัดเมืองสมุทรสาครมาคอยรับอยู่ที่นี้

ลำแม่น้ำในเขตเมืองนครไชยศรี ดูไม่สู้ครึกครื้นเหมือนในเขตสุพรรณเห็นจะเป็นเพราะกว้างกว่า แลบ้านเรือนมักจะต้องลึก

เข้าไป การทำมาค้าขายตามลำแม่น้ำตอนนี้ ได้ความว่าทำนาเป็นพื้น เพราะเข้าเมืองนครไชยศรีมีน้ำหนักรมาก ขายตามโรงสีไฟในกรุงเทพ, ได้ราคาดีกว่าเข้านาเมือง คนจึงพากันมาทำนาแลมารับซื้อเข้ามาทาง เมืองนครไชยศรีมากขึ้น ในเวลานี้ได้ทราบที่กำลังคนอพยพเข้ามาหา นาทำในเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก ความในศาลมีแต่เรื่องแย่งที่นา กันเป็นพื้น นอกจากทำนามีการทำสวนทำไร่ ได้เห็นไร่งามๆ หลาย แห่ง แต่พวกที่ทำสวนทำไร่ร้องว่าไม่ดีเหมือนแต่ก่อน ด้วยทุกวันนี้ น้ำ กัดคลองลัดทำเงินโตออกไป ในระดูแล้งน้ำเค็มขึ้นแรงทำให้ที่สวนที่ ไร่เสียไปมาก แต่น้ำเค็มทำให้เกิดสวนจากขึ้นเป็นสินค้าในลำน้ำนี้ได้ อีกอย่างหนึ่ง การทำมาค้าขายอย่างอื่นมีโรงหีบทำน้ำตาลทรายตั้งอยู่ ตามลำน้ำ ๓ โรง มีโรงปั่นโอ่งอ่าง เครื่องดินเผาประมาณ ๓ แห่ง และ มีที่ตั้งทำการย้อมมะเกลือย้อมครามหลายแห่ง เพราะมะเกลือป่ามีอยู่ ข้างหลังพระปฐมเจดีย์ต่อพรมแดนเมืองกาญจนบุรี พวกชาวบ้าน นอกเก็บบรรทุกเกี่ยวลงมาขายซื้อได้ราคาถูกจึงมีผู้ตั้งย้อมแพรด่า มะเกลือไปจำหน่ายต่างประเทศได้กำไรราคาดี ในการย้อมครามก็ ทำนองเดียวกัน ด้วยเอาสอยซื้อครามตามไร่นาคลองเจดีย์บูชาแลใน ที่เหล่านี้ได้ราคาถูก

รวบรวมเนื้อที่เห็นการที่ได้ตรวจเมืองนครไชยศรีครั้งนี้เห็นว่า ในส่วนการโจรผู้ร้ายการปราบปรามกรมการ แลการจัดกำนันผู้ใหญ่ บ้านเรียบร้อยเป็นอย่างดีได้จริง สมคำเล่าลือเข้าไปกรุงเทพ, ฉันได้ตั้งใจ ใต้ถามอำเภอกำนันแลราษฎรบันดาที่ได้พบปะทุกๆ แห่ง มีเสียงเป็น อย่างเดียวกันว่าเมืองนครไชยศรีใน ๓ ปีมานี้ การโจรผู้ร้ายเรียบร้อย ขึ้นทุกที่ ราษฎรได้ทำมาหากินได้เป็นสุข กำนันผู้ใหญ่บ้านไม่มีความ เดือดร้อนอย่างใด การที่เลิกด่านภาษีเป็นที่พอใจของราษฎรพากัน ยินดีถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยมาก ความทุกข์ ในราษฎรเวลานี้มีแต่เรื่องแย่งที่นากันทำ เพราะคนอพยพที่อื่น เข้ามาทำนาในแขวงเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก การออกใบจองยัง

ห้ามไว้ คนจึงเกิดทู่มเกลียงกันด้วยเรื่องแย่งที่นา เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ
ที่จะต้องคิดรีบจัดเสียโดยเร็ว ข้าไปการวิวาทจะเกิดมากขึ้น

คนในเมืองนครไชยศรีไม่ว่าพระ คฤหัตถ์ จีนไทยฟังเสียงดูพากัน
นิยมต่อพระยาสุนทรบุรีที่ว่า ไม่มีใครได้กล่าวโทษหรือติเตียนอย่างใด
ที่จริงกระบวนความเอื้อเพื่อต่อผู้น้อยแลการที่ไหวพริบระวังรักษาการ
ตามคำสั่งแลหน้าที่ พระยาสุนทรบุรีจัดว่าดีได้จริง ดีกว่าเทศาบางคน
ขาดอยู่แต่ความรู้ที่จะคิดอ่านจัดการด้วยลำพังปัญญาตนหรือจะแก้ไข
สตร้อนโดยทางดีไปลมาซี เช่นกระบวนที่จะเล่นกับพวกบาทหลวงยัง
ไม่รู้สันทัด จำต้องสั่งต้องสอนจึงได้ แต่กระนั้นเห็นว่าที่จะหาผู้ใดเป็น
เทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีในเวลานี้ให้ดียิ่งกว่าพระยาสุนทรบุรีเห็น
ว่าหาไม่ได้ ด้วยทรงคุณวุฒิอันสำคัญ กล่าวคือที่คนในมณฑลนับถือ
ทั่วไป อย่างเดียวกับพระยาพิไชยแลพระยาสุชุมถึงกระบวนความ
สามารถในบางอย่างจะต่ำกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง ๒ นั้น ก็เล่นที่
อยู่ใกล้กรุงเทพ, วังไต้วังถามได้ง่าย จึงเห็นว่าควรเป็นที่พอใจอยู่แล้ว.

๑๖ ๖๖๖๖๖๖

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
มณฑลราชบุรี
เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

รายงานการเสด็จตรวจราชการ เมืองราชบุรี
และเมืองสมุทรสงคราม

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗^๑

ที่ ๒๒๙ / ๑๗๒๔๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราช
เลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้ทราบเกล้าฯ ว่าพระยาสุรศักดิ์พจนกรได้ส่ง
รายงานที่เกล้าฯ ได้ตรวจราชการตลอดถึงเมืองนครไชยศรีนั้น ควร
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

บัดนี้เกล้าฯ ได้ส่งรายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีฉบับ ๑
ตรวจราชการเมืองสมุทรสงครามฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับ ถวายมา กับ
จดหมายนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายด้วย ควร
มีควรแล้วแต่จะโปรด

ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ สะกดการันต์และวรรคตอนคงตามต้นฉบับ จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
กรมศิลปากร (จากเอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ม. ๒. ๑๔/๔๓ เรื่อง กรมหมื่นดำรงฯ
ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานตรวจราชการเมืองราชบุรี และเมืองสมุทรสงคราม)

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๙ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาสุษดี

วันที่ ๑๘ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากบางยางแล่นไปตามลำคลองดำเนินสะดวกๆ เวลานี้น้ำมากลပ်ฝั่ง มีเรือไฟรับจ้างลากเรือในคลองนี้ถึง ๓ ลำ คือรับลากแต่ปากคลองข้างบางยางไปส่งปากคลองข้างบางนกแขวก และมีเรือไฟพวกอื่นคอยรับลากแต่ปากคลองขึ้นไปเมืองราชบุรีตลอดจนบ้านโป่ง ได้ความว่าลากคราวละถึง ๓๐-๔๐ ลำ นานี้ได้ราคาดี ด้วยน้ำแม่น้ำราชบุรีเชียวจัด

ที่คลองดำเนินสะดวกตอนนี้ดูการปกครองก้ำก๋ายไม่เหมาะสม เพราะตั้งแต่ปากคลองแบ่งเปนพรหมแดนนครไชยศรีปากหนึ่ง สมุทรสาครปากหนึ่งเข้าไปจนหลัก ๕ จึงต่อพรหมแดนราชบุรี พรหมแดนไม่ควรจะแบ่งกันเมืองละฝ่ายคลองสำคัญเช่นนี้ แต่จะต้องรอดตรวจแผนที่เสียให้ดีกว่านี้จึงจะคิดแบ่งใหม่ ที่สองปากคลองดำเนินสะดวกเป็นที่ทิ้งให้รกร้างอยู่มากกว่าที่มีผู้ทำเปนไรนา ได้ความว่าที่เหล่านี้ที่จริงเปนที่ดี แต่เปนที่มีเจ้าของอยู่ในวงษ์วานญาติของสมเด็จพระยา จัปจงไว้ตั้งแต่ครั้งชุดคลอง บางแห่งก็ทำบางแห่งก็หวงไว้เปล่าๆ ทุกวันนี้จึงรกร้างไปโดยมาก เห็นว่าเรื่องที่ทิ้งไว้เช่นนี้ก็มีอยู่ในกฎหมาย ถ้าทิ้งไว้เกินกว่า ๓ ปีก็เปนขาดจ้อง ถ้าหากว่าจะจัดการตามกฎหมายนั้น แต่เจ้าพนักงานให้ออกตรวจสืบพยานให้ได้หลักฐานว่าที่ใดทิ้งมากกว่า ๓ ปี ประกาศเอาคั้นเปนที่หลวงแล้วเปิดให้ราษฎรจับจองไป ก็คงจะมีคนเข้าอยู่เต็มตลอดคลองนี้ แต่การที่จะทำเช่นนั้นจะเปนการรุนแรงเกินไป เห็นว่าทางอย่างอื่นยังมีดีกว่าจึงได้สั่งข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งมณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรี ให้ตรวจทำบาญชีที่ ๒ ฝั่งคลองนี้ว่าเปนของผู้ใดๆ บ้าง แลที่แห่งใดได้ทำอยู่หรือทอดทิ้งมาช้านานเท่าใด เพื่อจะได้ประกาศแก่เจ้าของที่ให้ทราบเสียก่อน แล้วจึงจัดการที่จะคั้นที่ต่อไป

ได้จุดพักที่ทำเนียบตำบลโคกไผ่ซึ่งมณฑลราชบุรีมาทำรับ
พระเทพราชแสนยาข้าหลวงมหาดไทย พระจินดารักษ์ข้าหลวงคลัง
มาคอยรับอยู่ที่นี้ ได้ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงความสุขสำราญ แล
ความเดือดร้อนที่พึงมีอยู่ในเวลานี้ ได้ความว่าโจรผู้ร้ายสงบ มีความ
สุขสำราญดี ความเดือดร้อนมีอยู่แต่เรื่องเก็บอากรสมปักศอากรค่าน้ำ
แลเรื่องผลประโยชน์ของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ในเรื่องเก็บอากรสมปักศ
นั้น พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านร้องทุกข์ว่าเจ้าพนักงานหาวัดแต่หลังร่อง ซึ่ง
เป็นที่ปลูกพรรณไม้ไม้ วดออกไปจนไหล่ร่องทั้ง ๒ ข้าง ซึ่งไม่ได้ปลูก
อันใดรวมคิดเป็นเนื้อที่เก็บสมปักศด้วย ราษฎรเสียเปรียบเป็นความ
เดือดร้อนอยู่ แลในท้องร่องปลูกเข้าพวกเสนาที่รังวัดเก็บเนื้อนาอีกส่วน
หนึ่ง เป็นความลำบากเดือดร้อนอยู่ดังนี้ การเรื่องนี้นั้นจำได้อยู่แต่ก่อน
เคยเกิดความถึงฉวยฎีกา ดูเหมือนไปปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี
ใจความคือเดิมอากรสมปักศทำเป็นผูกขาด นายอากรสมปักศ
รังวัดที่เป็นการเหมือนกับราษฎรตกลงกันว่าเท่านั้นๆ ไร่ ไม่ได้คิดถึงหลัง
ร่องไหล่ร่องหรือท้องร่อง ครั้นอยู่มาในปีใดปีหนึ่ง ข้าหลวงเสนาว่า
พวกเขาไร่เหล่านี้ปลูกเข้าในท้องร่อง ควรรังวัดท้องร่องเหล่านั้นเป็น
ที่นา เหตุว่าไม่เกี่ยวกับสิ่งสมปักศ ข้างราษฎรไม่ยอมจึงฉวยฎีกา
พิเคราะห์ดูเห็นว่าเรื่องนี้ไม่เป็นการยากอันใดเพราะสมปักศก็เก็บ
ไร่ละสลึงเฟื้อง ค่านาก็เก็บไร่ละสลึงเฟื้อง ที่ซึ่งปลูกเข้าแลปลูกของ
สมปักศก็ได้เข้าในที่เดียวกัน ถ้าเจ้าของหนึ่งมีที่ไร่หนึ่งเป็นท้อง
ร่องปลูกเข้าครึ่งหนึ่ง ทำเป็นหลังร่องปลูกของสมปักศครึ่งหนึ่ง ก็คง
ต้องเสียอากรอย่างละเฟื้อง ๒ ไพ รวมเป็นไร่ละสลึงเฟื้องเหมือนกับ
ทำนาหรือทำสมปักศทั้งไร่ไม่ผิดอันใดกัน ความเดือดร้อนทุกวันนี้
อยู่ที่ผู้เก็บเป็น ๒ พนักงานเก็บปีละ ๒ ครั้ง กำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎร
ต้องได้รับความลำบากต่างๆ ในกระบวนการทำบัญชีจะต้องไปเสียเงิน
เป็นปีละ ๒ หนเท่านั้น ทางที่จะแก้ไขให้ดีขึ้นรวมเสียในพนักงานเดียว
เพราะทุกวันนี้การเก็บสมปักศแลค่านาก็รวมอยู่ในรัฐบาลทำทั้งสิ้น

ควรให้พนักงานสมปักศเก็บแต่พนักงานเดียว เก็บปีละครั้งเดียว รังวัดรวมทั้งที่น้ำที่ดินเก็บไร่ละสสิ่งเพื่องรวดก็จะสิ้นความลำบากเดือดร้อนทั้งปวง แต่ที่จะคิดทอนให้ล่องออกอย่างคำร้องนั้น เห็นว่าไม่จำเป็น ได้ชี้แจงความเห็นทั้งนี้แก่พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านก็เห็นชอบด้วยโดยมาก

ในเรื่องอากรค่าน้ำนั้นร้องเดือดร้อนในเรื่องพิกัดเก็บเครื่องมือมีลอบแปดต้น อย่างเดียวกับที่ปรากฏในมณฑลกรุงเก่าแต่ก่อน ในเรื่องนี้ฉันได้พิเคราะห์มาตั้งแต่ในแขวงกรุงเก่า คิดเห็นว่าถ้าเลิกเรื่องเก็บเครื่องมือย่อยเสียทีเดียว คงเก็บแต่เครื่องมือใหญ่ๆ ตั้งแต่ซิ่นแลแหอวนขึ้นไปดูเหมือนเรื่องค่าน้ำจะเรียบริ้ยขึ้นมาก เพราะเก็บเครื่องมือย่อยเก็บยาก ด้วยราษฎรมักจะรู้สึกเดือดร้อนด้วย ถ้าแก้ไขเช่นนั้น ในมณฑลกรุงเก่าเข้าใจว่าเงินอากรค่าน้ำจะตกลงแต่เพียง ๒๐๐๐ บาท มณฑลอื่นๆ คงจะน้อยกว่านั้น แต่การเรื่องนี้ยังไม่แน่ใจจะต้องเอาไว้หารือในเวลาประชุมเทศาภิบาลปีนี้ ความเดือดร้อนในเรื่องอากรค่าน้ำที่กำนันผู้ใหญ่บ้านร้องยังมีอีกอย่างหนึ่งด้วยเรื่องพิกัดเก็บปากบ่อ ว่าบางที่เก็บอากรมากกว่าที่ขายบ่อได้ ความข้อนี้เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ว่าเป็นความจริง ด้วยบ่อทางนี้บางบ่อก็ได้ผลประโยชน์มาก บางบ่อก็ไม่ได้ผลประโยชน์ ไม่เป็นใหญ่ด้วยขนาดบ่อ แต่เรื่องนี้ฉันยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไข จึงขอให้เจ้าพระยาสุรพันธ์นำข้อความไปหารือในที่ประชุมเทศาภิบาล

ความเดือดร้อนของกำนันผู้ใหญ่บ้านด้วยเรื่องผลประโยชน์นั้น ว่าต้องทำราชการต่างๆ คือด้วยเรื่องเก็บภาษีอากรแปดต้น ใครจะมีเวลาทำมาหากิน จึงเป็นความเดือดร้อน ได้ถามถึงผลประโยชน์พระราชทานเป็นส่วนลดในการเก็บภาษีอากร พวกกำนันว่ายังไม่ได้รับถามข้าหลวงก็ได้รับความจริง เพราะเข้าใจยังเป็นอย่างเก่า กล่าวคือจะต้องเก็บเงินให้เสร็จสิ้นจนไม่ติดค้างแล้ว จึงจะแจกส่วนลด ความเข้าใจอย่างนี้เป็นความเข้าใจผิดแท้ ด้วยการที่จะแจกส่วนลดต่อเมื่อเก็บแล้วเสร็จนั้น แม้จะเป็นข้อบังคับโดยมุ่งหมายจะให้ดี ผลตามที่เคลยเห็นมา

แต่ก่อน กำนันมักจะไม่มีใครได้เสียโดยมาก เหตุว่าน้อยปีจะแล้วเสร็จ ได้ทีเดียว คงอยู่ในติดค้างบ้าง เล็กๆ น้อยๆ ทุกปี ทุกวันนี้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นกำลังสำคัญของราชการตามหัวเมืองควรจะต้องทำนุบำรุงโดย อย่างที่สุดที่จะทำได้ เรื่องส่วนลดภาษีอากรเป็นผลประโยชน์ทางเดียว ที่กำนันจะได้ ควรจะต้องให้ได้จริงๆ อย่าให้ติดขัดจึงจะเป็นการทำนุบำรุงน้ำใจให้ทำราชการ แลการที่จะให้นั้นก็ไม่ยากอันใด ด้วยมีในงบประมาณอนุญาตของกระทรวงพระคลังอยู่แล้ว ถ้าเก็บเงินได้เท่าใด เมื่อใด ควรจะหักส่วนลดให้ในขณะนั้นโดยทันที จึงจะเป็นการทำนุบำรุงน้ำใจให้กำนันเป็นธุระในการเรื่องภาษีอากร ได้ขอต่อเจ้าพระยาสุรพันธ์ให้การไปตั้งว่านี่จึงได้ในเรื่องส่วนลดนี้เจ้าพระยาสุรพันธ์แลพระยามรินทรฤไชยได้หารืออย่างหนึ่งว่า บางตำบลใช้ให้ผู้ใหญ่บ้านตรวจเก็บอิกทีหนึ่ง กำนันเป็นแต่เก็บภาษีเช่นนี้จะควรให้ส่วนลดแต่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านด้วยประการใดได้ชี้แจงว่า การเก็บภาษีเป็นหน้าที่ของกำนัน จึงได้วางไว้ในข้อบังคับว่าให้กำนันได้ส่วนลด ถ้าหากว่ากำนันไปให้ผู้ใหญ่บ้านช่วยทำดั่งว่าก็ความแบ่งผลประโยชน์นั้นเฉลี่ยให้แก่ผู้ใหญ่บ้านด้วย

ออกจากโคกไผ่มาแวะตรวจการอำเภอตัวนอก ซึ่งตั้งที่ว่าการอยู่ที่ปากคลองแพ่งพวย พระแสนท้องฟ้าเป็นนายอำเภอ ได้ถามไถ่ความว่าโจรผู้ร้ายเรียบร้อย มีแต่ลักโคกระบือแลย่องเบาบ้างห่างๆ แต่การอื่นๆ ในหน้าที่อำเภอตรวจไม่ได้ความ เพราะภาษีแลแบบแผนต่างๆ ไม่ได้ทำหรือทำไม่ถูกแบบทั้งนั้น ออกจากที่ว่าการอำเภอขึ้นไปถึงเมืองราชบุรีเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ จอดพักที่หน้าจวนเทศาภิบาล

ที่เมืองราชบุรีเวลานี้กำลังน้ำมากท่วมตลิ่งทุกๆ แห่ง แม้ในลานจวนเทศาภิบาลน้ำท่วมประมาณศอกหนึ่ง จะไปไหนต้องลงเรือเล็กๆ ให้คนจูงหรือพายไปตามที่น้ำลึกแลตื้น บางแห่งก็ถึงต้องลงเดินท่องน้ำไป ในเวลาเย็นวันนี้ได้ไปดูที่ตลาดๆ น้าเมืองราชบุรีนี้เดิมติดตลาดแลโรงบ่อนในที่ดินของพระสุธรรมมนตรี ไม่ได้ประโยชน์อันใด

แก่รัฐบาล ครั้นเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเปนข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อเสด็จ
ประพาสเมืองราชบุรีในศก ๑๑๔ เสด็จกลับแล้วเจ้าพระยาสุรพันธ์
ไม่ทำพลาปลาทหุ่ดินมาสร้างโรงบ่อนแลร้านตลาดในที่หลวงเหนือ
ตลาดพระสุธรรมไมตรีให้บ่อนมาติดที่นี้ตั้งแต่ ศก ๑๑๕ ตลาดก็ตาม
มาด้วยมาก เก็บค่าเช่าได้ปีหนึ่ง ๓๐ ชั่งเศษ ครั้นเมื่อศก ๑๑๖ พระ
สุธรรมไมตรียอมขายที่ตลาดแก่รัฐบาลเปนเงิน ๑๒๐ ชั่ง บัดนี้ตลาด
เมืองราชบุรีเปนของหลวงตลอดทั้ง ๒ ตอน เก็บค่าเช่าเรือนโรงแลตลาด
แลค่าท่าเรือจ้างในศก ๑๑๖ เปนเงิน ๓๘๐๐ บาท พิเคราะห์ดูตลาดใน
เมืองราชบุรีบริบูรณ์ดีขึ้นกว่าเมื่อครั้งตามเสด็จมาในศก ๑๑๔ ดึกแถว
ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาสร้าง ซึ่งเป็นตึกร้างหาคนอยู่ไม่ได้มานาน บัดนี้ก็มี
คนอยู่เต็มแทบทุกห้อง แต่ตลาดนี้ยังจะต้องจัดการแก้ไขต่อไปข้างหน้า
ด้วยตั้งปิดน้ำเมืองอยู่ตลอด หาส่งางามอันใดมิได้แลเปนโรงจากเครื่อง
ผูกโดยมาก แต่ทำใหม่ถ้าจะทำเปนตึกหรือเปนเครื่องไม้จริงทั้งสิ้น
จะต้องลงทุนสัก ๓๐๐ ชั่ง คงจะเก็บค่าเช่าได้ถึงเดือนละ ๔๐๐ บาท
ถ้าทำได้เช่นนั้นเมืองราชบุรีจะงามเปนสง่าผ่าเผยขึ้นมาก

ด้านภาษีในเมืองราชบุรีนี้ เจ้าพระยาสุรพันธ์ได้สั่งให้เลิก
หมดแล้ว ยังคงไว้แต่ที่เมืองราชบุรีตำบลเดียว ได้เรียกบาญชีมาตรวจ
ดู ได้ความว่าในศก ๑๑๖ ด้านภาษีในเมืองราชบุรีทั่วไปเก็บเงินได้
๑๕๘๖๙๖ บาท ๕๐ อัฐ ในศก ๑๑๗ นี้ได้มีประกาศแลท้องตรา
โปรดเกล้าฯ ให้เลิกเก็บภาษีสิ่งของ ๓๐ อย่าง ในสิ่งของ ๓๐ อย่างนั้น
ไม่ปรากฏ ที่ด้านเมืองราชบุรีได้เคยเก็บ ๖ อย่าง คือ ขี้ผึ้ง ไขมัน
มะพร้าว ปอ หอย หนัง เหลืออีก ๒๔ อย่างที่เลิกเก็บภาษีนั้น เอา
จำนวนที่ได้เก็บในศก ๑๑๖ มาเทียบเงินจะขาดไป ๔๖๔๐๐ บาท
เศษ ที่เป็นสิ่งสำคัญเงินมากคือ พริกแห้ง หอมแห้ง ๒ อย่างนี้เงินตก
กว่า ๓๐๗๐๐ บาท ยังมันอีกอย่างเงินตก ๕๐๐๐ บาทกว่า ถั่วเงินตก
๕๕๐๐ บาทกว่า

ภาษีซึ่งยังคงเรียกที่ด้านต่อไปยังมีอยู่ ๒๑ อย่าง เทียบตาม

เงินที่เก็บได้ในศก ๑๑๖ รวมเป็นเงิน ๑๑๒๖๒๑ บาท ที่เป็นสิ่งสำคัญ
เงินมากนั้น คือ ยาสูบเป็นเงิน ๖๐๐๔๑ บาท ปูนขาว ปูนแดง ๗๑๕๑
บาท ไม้ไผ่แล้ไม้กระยาเลยต่างๆ เป็นเงิน ๓๗๖๗๔ บาท นอกจากนี้
เป็นแต่สิ่งละเล็กละน้อยไม่สู้มากนัก เรื่องภาษีไม่เห็นเป็นอันจำเป็นต้อง
เก็บที่ด่านไม่มีท่าจะแก้ไข เป็นแต่จะต้องเลือกที่ว่าจะตั้งด่านที่ใดจะดี
อยู่ในจะต้องรอฟังพวกพนักงานกรมป่าไม้ นอกจากไม้ต่างๆ ภาษีปูน
เก็บตามเตาได้ง่าย แต่ภาษียาสูบนั้นเห็นจะต้องจัดให้อำเภอเก็บตาม
เจ้าของผู้ขายยา แต่เวลานี้อำเภอยังทำไม่ได้โดยแท้ เพราะเหตุฉะนั้น
ด่านภาษีที่เมืองราชบุรีจะต้องคงไว้ก่อนไปคิดเลิกเอาในศก ๑๑๘

วันที่ ๑๙ เวลาเข้าไปตรวจที่ว่าการมณฑล เจ้าพระยาสุรพันธ์
แจ้งว่าตึกใหญ่ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลพักชำระตุตมา จะต้องขอจัดการ
ซ่อมแซมทั่วไปในศก ๑๑๘ ตึกหลังนี้ชำระตุตมาแต่เดิม เมื่อจัดการ
เทศาภิบาลเป็นแต่ปุบปับैयाวาคือมองหลังคาจากพอกันรั้ว ให้ข้าหลวง
เทศาภิบาลเอาไศรย์มาได้ ๓ ปี ถึงเวลาควรจะต้องซ่อมอยู่แล้ว แลตึก
ในบริเวณนี้ก็ชำระตุตซุติวมทั่วไป ไม่ใช่แต่หลังที่ข้าหลวงเอาไศรย์ แต่
การซ่อมแซมคงจะต้องใช้เงินกว่า ๑๐๐ ชั่ง ออฟฟิศที่ว่าการมณฑล
ดูก็พอใช้ คือใช้คนน้อย แลการทำบาญน้ำบาญชีหนังสือก็จัดว่าพอใช้
ไม่ยุ่งเหยิง ดูที่ว่าการมณฑลแล้ว มาดูที่จัดการเก็บเงินค่านา การเก็บ
เงินค่านาเมืองราชบุรีนี้ยังจัดเป็นอย่างเก่า กล่าวคือจัดพนักงานเก็บ
เป็นกองเดียว แลขับต้อนราษฎรเข้ามาเสียค่านาถึงเมือง ยังไม่ได้
มอบการไปให้นายอำเภอเก็บเป็นอำเภอๆ อย่างมณฑลกรุงเก่าแล
นครไชยศรี เพราะการอำเภอยังจัดไม่เรียบร้อยเหมือนมณฑลเหล่านั้น
ด้วยเหตุนี้เงินค่านาในศก ๑๑๕ จึงยังค้างค้าง ได้ความว่าเพราะนาย
อำเภอไม่ขับต้อนราษฎรเข้ามาเสียค่านาให้สิ้นเชิง ได้แนะนำให้มอบ
ใบเสร็จให้นายอำเภอออกไปเก็บเงินที่ยังค้างทุกๆ อำเภอแลกำหนด
วันให้แล้วเสร็จ ถ้าอำเภอใดทำไม่แล้วในกำหนดให้เอาตัวนายอำเภอ
ซึ่งไว้กว่าจะได้เงินเสร็จทุกอำเภอ ถ้าหากว่าพระยาอมรินทร์จัดการนี้

ไม่สำเร็จ ให้ปรับพระยาอมรินทร์ด้วยอีกคนหนึ่ง

นอกจากที่ว่าการมณฑลไปตรวจที่โรงทหาร ดูแลการรักษา
หมดจดเรียบร้อยดี ฟังข่าวดูได้ความว่าตั้งแต่นายนพออกมาเป็น
ผู้บังคับการ การทหารอยู่ข้างจะเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน ออกจาก
โรงทหารไปตรวจตรงๆ เมืองราชบุรีนี้ ได้ยินว่ามีศัตรอะไรที่เปน
ข้าหลวงพิเศถึงเรียกว่านรกที่อยู่บนแผ่นดิน แต่เมื่อฉันไปตรวจดูวันนี้
จะเปนด้วยจัดการรับเสด็จหรืออย่างไรไม่ทราบ เห็นสอาดแลเรียบร้อย
พอใช้ได้ดีกว่าตรางเมืองนครไชยศรี ต้องการแต่หาปูนขาวให้หมดจด
ขึ้น กับผ่อนคนในท้องจงจำอย่าให้เยียดยัดกันอย่างเดียวนี้ก็จะพอแก่
การเรื่องคนโทษยัดเยียดก็เกิดแต่เรื่องคุกกรุงเทพฯ ไม่รับอย่างเดียวกัน
กับเมืองนครไชยศรี จำนวนนักโทษมีอยู่ในตรางเมืองราชบุรีเวลานี้ ที่
ต้องเวรจำตัดสินแล้วชาย ๕๑ คน ในระหว่างพิจารณา ๓๒ คน รวม
นักโทษ ๘๓ คนจำขังไว้ในห้องหนึ่งซึ่งว่าเปนห้องที่ยัดเยียด อีกห้อง
หนึ่งไว้นักโทษซึ่งต้องคุกขังในระหว่างพิจารณาบ้าง ความแ่งบ้างมี
นักโทษ ๓๗ คน อีกห้องหนึ่งขังนักโทษหญิงมีนักโทษ ๕ คน รวมมี
นักโทษชาย ๑๒๐ คน หญิง ๕ รวม ๑๒๕ คน ได้ถามตัวนักโทษถึง
การบังคับบัญชาเลี้ยงดู นักโทษร้องว่าได้รับพระราชทานข้าหลวง
ไม่ทั่วถึง แลได้รับพระราชทานไม้ไคร้พ้ออ้อม ทั้งไม่มีกับเข้าด้วย ไต่สวน
ได้ความว่า จ่ายอาหารเลี้ยงแต่นักโทษซึ่งไม่มีญาติมาส่ง แลจ่ายแต่เข้า
เปล่าคนหนึ่งมี้อละซามหนึ่ง เห็นว่ายังไม่ถูกต้องตามข้อบังคับ จึงได้
สั่งแต่นี้ไปให้เลี้ยงนักโทษด้วยข้าหลวงทั่วทุกคน แลให้มีกับเข้าด้วย
สิ่งหนึ่ง ข้อที่นักโทษร้องว่ากินไม่อิ่มนั้น ได้เรียกขามที่ตวงมาตรวจดูๆ
ขนาดขามก็ไม่เล็กนัก ขามหนึ่งถ้าฉันกินก็ไม่หมด แต่ข้อนี้ก็ไม่สำคัญ
อันใดด้วยเลี้ยงนักโทษน้อย คนโทษคนใดกินจุกว่าขามก็จ่ายเพิ่มเติม
ให้ได้ไม่ยาก จึงได้สั่งให้จ่ายเข้าให้พอคนโทษกินอึดต่อไป อย่าให้ถือ
เอาการที่ตวงเปนประมาณ นอกจากนี้คำที่นักโทษร้องทุกข์ก็มีแต่
ว่าตัวไม่ผิตเปนต้น ซึ่งเป็นอาจินไตยสมควรที่จะคำนึง เพราะข้าหลวง

พิเศศได้ออกมาตัดสินเมื่อเร็วๆ นี้เอง

ฉันเข้าใจว่ามีกะติโบราณถือกันมาแต่ก่อนอย่างหนึ่ง ว่าผู้ดี
เข้าในคุกในตรางมีเสนียดจันไร เพราะเหตุฉะนั้นผู้รักษาเมืองกรมการมัก
จะไม่ใคร่เข้าไปดูในคุกในตราง เมื่อให้ขุนเจนกับนายชวนออกมาตรวจ
ตรางหัวเมืองเหล่านี้ ไม่ได้ความว่าผู้ว่าราชการเมืองได้เคยเข้าไปใน
ตราง มาตรวจตรางในครั้งนี้นั้นจึงได้เชิญเจ้าพระยาสุรพันธ์แลพระยา
อมรินทร์เข้าไปตรวจถึงในตรางด้วยกันแลตั้งใจว่าจะพาผู้ว่าราชการ
เข้าในตรางต่อไปทุกๆ แห่งที่จะไปตรวจ ตรวจนักโทษแล้วมาตรวจ
ที่ออฟฟิศตรางหมื่นไพร่เปนพธำมรงค์ ดูเปนคนฉลาดพูดเข้าใจง่าย
พอใช้ แต่การออฟฟิศยังจัดไม่เปนแบบแผนเรียบร้อย เพราะเรื่องตราง
นี้เป็นการใหม่ ยังขัดข้องอยู่ด้วยเงินแลอื่นๆ ยังไม่ได้พบที่ใดที่ได้จัด
เรียบร้อย เพราะเหตุฉะนั้นจึงยุติว่าตรางเมืองราชบุรีนี้เอาเป็นที่พอใจ

ออกจากตรางมาตรวจที่ว่าการเมือง คือตึกที่สมเด็จพระยา
สร้างไว้เปนศาลากลาง เดียวนี้จัดเปนศาลอยู่ชั้นล่างออฟฟิศว่าการ
เมืองอยู่ชั้นบนดูปิดกวาดหมดจดทั้ง ๒ ชั้น การศาลยังเปนวิธีอย่างเก่า
คือมีทั้งผู้พิพากษาแลตุลาการ ข้าหลวงพิเศศยังไม่ได้จัดการแก้ไขอย่าง
ใด เพราะยังอยู่ในระหว่างเวลาล้างความเก่า แต่ความค้างก็ไม่มากมาย
นัก เข้าใจว่าไม่เกินกว่า ๓๐๐ เรื่องเปนความแพ่งโดยมาก แลความ
ที่เกิดขึ้นทุกวันนี้ ทราบว่าเปนความแพ่งโดยมาก ความอาญาน้อย ที่
ว่าการเมืองจัดหมดจดเรียบร้อยพอใช้ แต่ยังมีพนักงานคลังเมืองซึ่ง
เห็นไม่จำเป็นจะต้องมี เพราะเหตุที่คลังมณฑลอยู่เมืองเดียวกัน จึงได้
สั่งให้คิดเลิกคลังเมืองเสียอย่างเดียวกับที่เลิกแล้ว เมืองกรุงเก่า เมือง
สงขลา แลเมืองชุมพร ถึงที่ว่าการเมืองในเมืองราชบุรีนี้ก็ควรย้ายไป
อยู่ในบริเวณเดียวกับที่ว่าการมณฑล การที่พูดจาสิ่งเสียจะได้ง่ายสะดวก
ไม่ต้องมีจดบัตรจดหมายอันใดต่อกัน แต่ในเวลานี้ตึกในที่ว่าการมณฑล
ชำรุด จะต้องรอไว้ต่อเมื่อซ่อมแซมให้ดีขึ้นแล้วจึงจะย้ายไปได้ บัญชี
สำโนครัวเมืองราชบุรีได้ทำแล้วเปนใช้ได้เมืองหนึ่ง มีจำนวนอำเภอ

๔ อำเภอกำนัน ๑๔๔ ผู้ใหญ่บ้าน ๑๓๒๔ สารวัด ๒๗๘ หลังคา
เรือน ๒๘๑๔๐ พลเมือง ๑๒๘๗๖๙ มีม้า ๔๖๐ โค ๙๖๓๙๖ กระบือ
๓๓๑๕ เกวียน ๒๘๘๓๗ เรือ ๑๕๓๓๓ ปี ๔๕๙๘ ได้ส่งรายละเอียดย
มากับจดหมายนี้ด้วยแล้ว ดูที่ว่าเมืองแล้วไปดูที่โรงทหารสร้างใหม่
ซึ่งกระทรวงกลาโหมคิดจะย้ายลงมาตั้งริมน้ำข้างใต้ แต่โรงทหาร
ปลูกยังไม่แล้ว โรงทหารใหม่นี้ปลูกด้วยไม้มุ่งจากตามแบบกระทรวง
กลาโหมให้ออกมา ทำเหมือนกันกับที่กรุงเก่า แต่ที่นี้ใช้แรงคนโทษทำ
พนักงานโยธาสำหรับเมืองเป็นนายงาน แต่จะเปนด้วยเหตุอย่างใด
ไม่ทราบทำไมได้ใช้ตัวไม้เล็กแบบบางเห็นจะไม่ถาวรไปได้มากนัก

เวลาบ่าย ๓ โมงออกเรือจากที่ว่าการมณฑล ขึ้นไปเข้าคลอง
บางสองร้อยออกทุ่งเขางูไปจอดอยู่ที่แพซึ่งข้าหลวงได้จัดไว้รับ ฉันพึ่ง
เคยมาเห็นทุ่งเขางูในระดุน้ำคราวนี้ พอแลเห็นก็ทำยอมนโดยทันทีว่า
บรรดาทุ่งที่จะเที่ยวเล่นในระดุน้ำจะเปนทุ่งหนึ่งทุ่งใดในกรุงเก่าก็ดี
ท้องพรหมมาศเมืองลพบุรีก็ดี แม้ที่สุดถึงบึงบรเพ็ดเมืองนครสวรรค์
ก็ดี บรรดาที่ได้เคยไปเห็นแล้วไม่มีแห่งใดที่จะสู้ทุ่งเขางูนี้เลย ด้วยเปน
ทุ่งกว้างน้ำลึกแลมีเขาอยู่ใกล้ๆ จะเล่นเรือเล็กพายไปเท่าใดก็ไม่มีที่สุด
โดยจะมีเรือใบเล็กๆ มาเล่นเล่นก็ได้ กระบวนที่จะเที่ยวทุ่งเก็บกุ่มเก็บ
สายบัวอย่างทุ่งกรุงเก่าก็ได้ หรือจะเอาเรือแจวจอดเข้าที่ดอนขึ้นไร่เก็บ
น้อยหน่าก็ได้ จะเดินเลยไปเที่ยวถึงเขาก็ไม่ทันเหนื่อย เพราะอย่างนี้
ใครๆ มาจึงได้กลับไปชมว่าสนุกนัก แต่ทุ่งนี้มาเที่ยวได้แต่ในระหว่าง
แรมเดือนเก้าจนกลางเดือนสิบ ถ้าช้ากว่านั้นน้ำลดเสีย เพราะแม่น้ำ
ราชบุรีน้ำลดก่อนลำน้ำเจ้าพระยา ในเวลานี้น้ำก็ลดลงกว่าคืบหนึ่งแล้ว
แต่เข้าในเมืองราชบุรีปีนี้งามดีน้ำท่วมเสียไปไม่มากนัก

วันที่ ๒๐ เวลาเช้าใช้เรือสทิมลอนจูงไปในทุ่งเขางูจนถึงหลัง
บ้านธรรมเสน เพื่อจะดูที่ว่าการอำเภอดวันตซึ่งตั้งอยู่ที่โคกกระต่าย
พระรามบริรักษ์เปนนายอำเภอก การในอำเภอนี้ก็เพันท่านองเดียวกับ
อำเภอพระแสนท้องฟ้า ไม่มีอันใดที่จะต้องพรรณายืดยาว แต่ที่ว่าการ

อำเภอที่ตั้งอยู่ริมค่ายเก่าซึ่งว่าเพนค่ายใหญ่ ยังมีเชิงเนินแลสระปรากฏอยู่ ค่ายโคกกระต่ายนี้สอบในพงษาวดารได้ความว่าเพนค่ายหลวงครั้งขุนหลวงตากออกมาตั้งล้อมพม่าค่ายบางแก้วแลเขาชะงุ้มซึ่งอยู่ต่อไปไม่ห่างนัก เวลาบ่ายลงเรือไปดูถ้ำเขาห้วยตะแคงซึ่งอยู่ข้างด้านเหนือเขา ถ้ำนี้เพนถ้ำอยู่ติดกับแผ่นดิน น้ำนี้น้ำท่วมพื้นถ้ำสักสองสอกคืบ พายเรือเข้าไปในถ้ำได้ลึก เข้าไปพบของประหลาด คือมีรอยถ่านไฟเขียนไว้บนเพดานถ้ำเพนอักษรพระนาม จ.ป.ร. รูปอย่างที่ทรงจำหลักศิลาในสถานที่ต่างๆ แลมีตัวเลข ๑๑๔ อยู่ได้นั้นด้วย เพนที่ฉงนสนเท่ห์ใจเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเมื่อศก ๑๑๔ เสด็จประพาสเมืองราชบุรีฉันทก็ตามเสด็จในเทียวนั้น จำได้ว่าได้ทรงอักษรพระนามจำหลักไว้แต่ที่ปากถ้ำจอมพลที่เขากลางเมือง ถึงว่าเมื่อเขาเสด็จกลับจากจอมบึงได้ทรงม้าเลียบเขาสูงมาทางนี้ก็ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จประพาสถ้ำห้วยตะแคง เหตุใดจึงมีอักษรพระนามเขียนไว้ที่หลังถ้ำนี้แลเหตุใดจึงไม่มีจำหลักแปลไม่ออกเกิดเพนความสงสัยว่าจะเพนลายพระราชหัตถ์เลขาแท้หรือใครไปแลเห็นที่ปากถ้ำจอมพลแลจำลองเอามาเขียนไว้ที่นี่ เพื่อบูชาหรือประการใด มีความสงสัยอยู่ดังนี้ จึงยังไม่กล้าจะสั่งให้จำหลังรอยลงในศิลา

ออกจากถ้ำเลยไปจอดที่บ้านห้วยตะแคงซึ่งเพนท่าเรือมารับเสาไต่ถามถึงการทำการหาหินได้ความว่า พวกที่อยู่ในบริเวณเขานี้ทำการหาหินหลายอย่าง คือทำนาเพนพื้นแลทำไร่น้อยหน้าด้วย เวลาสิ้นการนาต่อยหินขายไปเผาปูน การทำหินในเวลานี้ราคาขึ้นมีคนทำมากทำไม่ทันขาย เพราะมีคนมาตั้งเตาเผาปูนมากขึ้น สังเกตดูตามลำน้ำมีเตาเผาปูนมากขึ้นกว่าเมื่อมาเห็นในคราวตามเสด็จสักเท่าหนึ่ง แต่พวกราษฎรบ่นว่าหินปูนเดี๋ยวนี้ต่อยยากกว่าแต่ก่อน เพราะก้อนศิลาที่กระจัดกระจายทำได้ง่ายต่อยเสียหมดแล้ว ต้องหาถ้ำแลสูงขึ้นไป คนหนึ่งทำไม้ใครจะได้มากเหมือนแต่ก่อน พวกพระยาสมเสรออกมาตั้งระเบิดในการทำถาวรวัตถุ เมื่อวันไปถึงเขาสูงได้ยินเสียงหลายตุ้ม แต่ถาม

พวกกรรมการว่าได้ศิลาไม้ใคร่มากกว่าที่ทำด้วยมือ เพราะลูกจ้างที่จะเจาะศิลาเกียจคร้าน เจาะรูไม้สักจึงระเบิดศิลาออกไม่มาก แต่ความข้อนี้อาจจริงเท็จฉันใดอยู่แก่ผู้กล่าว เพราะไม่ได้ไปดูด้วยตาเอง ในเวลาวางนาคนแถวนี้หากินอีกอย่างหนึ่ง คือตัดไม้ขาย ลักษณะที่ตัดนั้นใครมีเกวียนก็พาออกไปที่ป่าข้างทางที่เสด็จจอมบึงเลือกไม้ไผ่ไม้รวกหรือไม้เหียงแลไม้อื่นๆ ที่จะใช้เปนเสาได้ ตัดบันทุกเกวียนมา เสาบันทุกได้เล่มละ ๓ ต้น ถ้าเปนไม้รวกชนิดที่ขายทำโป๊ะบันทุกได้เล่มละ ๕๐ ลำ ไม้เสาบรรทุกมาถึงบ้านต้องมาตากเปลือกเกลือกอีก นำน้ำพวกเรือขึ้นมารับถึงหัวตะแคง นำแล้งเจ้าของต้องเชิญลงไปถึงแม่น้ำใหญ่ ขayarราคาเสา ต้นละ ๒ สลึงเพื่อง คิดดู ๒ คนมีเกวียนเล่ม ๑ โค ๒ ตัว ลงแรง ๒ วันหาได้อยู่ใน ๙ สลึงดูก็ดีอยู่ แต่หากว่าจะมีผู้ขออนุญาตมาตั้งทำไม้เสาแลไม้กระยาเลยทางนี้ จะจ้างชาวบ้านที่ชำนาญการตัดไม้ในที่เหล่านี้เปนลูกจ้างเห็นจะไม่ได้ ด้วยคนเหล่านี้เป็นคนหากินหลายอย่าง แลได้ประโยชน์พอกำลังจะไม่มีใครทิ้งไร่นามารับจ้างทำไม้แต่อย่างเดียว

วันที่ ๒๑ เวลาเช้าออกเรือจากทุ่งเขาชุมมาแวะที่วัดบาดหลวงบางนกแขวกด้วยเมื่อข้ามผ่านไปแกตกแต่งธงเทียวรับแสงแรง จึงได้บอกไว้ว่าหากลับจะมาแวะ ท่านบาดหลวงทั้งหลายบันดาอยู่ที่นี่พร้อมกันมารับทั้ง ๕ รูป และมีแตรวงสาธุศรัทธาไปประเคนรับด้วย ขึ้นไปนั่งสนทนาเปนสุขทกะเถาที่กุฎก็เปนการเรียบร้อยไม่พองร้องกล่าวโทษผู้ใด ได้ความว่าบาดหลวงที่ตั้งอยู่ตำบลนี้แยกกันเปน ๒ คณะ คือพวกพนักงานสั่งสอนในการวัดคณะหนึ่ง ๓ รูป พนักงานสั่งสอนในการวิทยาลัย ๒ รูป ที่วิทยาลัยนี้สอนวิชาชั้นสูงของพวกบาดหลวงคือภาษาเล็ดดินแลวิชาอย่างอื่นๆ เพื่อจะให้นักเรียนชาวเมืองนี้บวชเปนบาดหลวง มีนักเรียนอยู่เดี๋ยวนี้ ๔๐ คนกว่ากินอยู่ของบาดหลวงเสร็จแต่การที่บวชเปนบาดหลวงนั้นนานๆ จึงจะมีที่ศัทธาถึงบวชสักคน ๑ คนที่บวชต้องเรียนอยู่ถึง ๑๖ ปี จึงจะมีความรู้พอบวชได้ คนที่ไม่บวชก็ออกจากโรงเรียนไปทำมาหากินด้วยประการต่างๆ ที่ไปอยู่กรมโทรเลข

ก็มี ได้รับความจากบาดหลวงดังนี้ นึกสงสัยว่าโรงเรียนนี้สอนคนเพื่อเตรียมในการบวช วิชาที่สอนก็เปนวิชาฝ่ายข้างอาราม คือ ภาษาเล็ดดิน แลทีโอโลยีเป็นต้น คนที่ไม่บวชรู้วิชาเหล่านี้ไปจะมีประโยชน์อะไร ได้ถามบาดหลวงๆ ว่าจัดการสอนเปน ๒ แผนก แต่แผนกใดสอนอย่างใดบ้าง ถามไม่ได้ความ และจะไปดูที่โรงเรียนก็ไม่ได้ด้วยเปนวันอาทิตย์ แลน้ำท่วมด้วย แต่ก็นึกอยากรู้ จึงได้ขอให้บาดหลวงเขียนโปรแกรมของโรงเรียนเซมินารีนี้ส่งมาให้ทราบในภายหน้า สนทนากับบาดหลวงประมาณ ๒๐ นาที กลับลงเรือใช้จักรไปยังเมืองสมุทรสงคราม

รวบรวมเนื้อเห็นในการที่ตรวจเมืองราชบุรีคราวนี้ จะต้องชี้แจงในส่วนมณฑลก่อน การมณฑลจัดว่าเป็นอันเสมออยู่ มณฑลนี้เมื่อแรกจัดเทศาภิบาล ทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระเทพราชแสนยาเปนข้าหลวงมหาดไทย พระจินดารักษ์เปนครองหลวงคั่ง ในเวลานั้นมณฑลราชบุรีโจรผู้ร้ายชุกชุมร้ายแรงเหลือประมาณ การเทศามีข้อสำคัญแต่เรื่องปราบปรามโจรผู้ร้าย ในการนี้ในมณฑลราชบุรีจะหาผู้ใดเสมอเหมือนพระเทพราชแสนยาหาไม่ได้ ด้วยเป็นคนเก่าชื่อตรงแลกว้างขวางคุ้นเคยมาแต่ครั้งสมเด็จพระยา พระเทพราชได้เปนครองหลวงคั่งของเจ้าพระยาสุรพันธ์ปราบปรามโจรผู้ร้ายจนสงบเรียบร้อยได้ตลอดมาจนทุกวันนี้ แต่มีความบกพร่องอยู่ในพระเทพราช ๒ ประการ คือ อายุมากประการ ๑ ไม่เข้าใจวิธีการออฟฟิศประการ ๑ ในชั้นแรก เพราะการคลังยังไม่สู้มีอะไรทำ ได้อาไศรยแรงพระจินดารักษ์เปนครองหลวงคั่งในการออฟฟิศเปนครองหลวงคั่งของเจ้าพระยาสุรพันธ์ตลอดมา ครั้นการคลังเพิ่มเติมมากขึ้น พระจินดารักษ์ก็จำเป็นต้องห่างจากการออฟฟิศมหาดไทยไปทุกที ไม่มีตัวผู้ใดที่จะแทนให้พอแก่การๆ ออฟฟิศในครั้งนี้ก็เพิ่มเติมแบบแผนในลักษณะปกครองแลตรวจราชการมากขึ้น กำลังเครื่องมือไม่พอแก่การโดยเหตุที่ได้ว่ามานี้ แลเจ้าพระยาสุรพันธ์เปนครองหลวงคั่งจะหมายให้วังเต็นหรือฝึกหัดผู้คนไว้สำหรับใช้สอยอย่างข้าหลวงเทศาภิบาลชั้นหนุ่มๆ ย่อมเปนครองหลวงคั่ง เพราะเหตุ

ฉนี้การมณฑลจึงเดินข้าล่าเลยกว่ามณฑลอื่นๆ หลายมณฑล เมื่อ
ก่อนฉนั้นจะออกมาได้ตกลงว่าจะถอนพระจินดารักษ์ไปว่าราชการเมือง
นครไชยศรี ครั้นฉนั้นออกมาเห็นการที่มณฑลราชบุรีเปนอยู่ดังได้ชี้แจง
มาแล้วเมื่อตริตrongดูถึงการที่จะแก้ไข เห็นว่าถ้าย้ายพระจินดารักษ์
ไปในเวลานี้ น้าที่เจ้าพระยาสุรพันธ์จะได้ความเดือดร้อนมาก ส่วน
พระเทพราชแสนยานั้นตัวก็ร้องอยู่ว่าแก่ชรา แต่เจ้าพระยาสุรพันธ์
ไม่ยอมปล่อย การเปนเช่นนี้จึงเห็นว่าน้าที่จะต้องยกพระเทพราช
แสนยาขึ้นเปนตำแหน่งพิเศษเสมออย่างผู้ช่วยข้าหลวงเทศาภิบาล
ย้ายพระจินดารักษ์มาเปนข้าหลวงมหาดไทย แต่จะต้องเพิ่มเงินเดือน
ขึ้นอีกสักซ้ง ๑ ให้เท่าอัตราผู้ว่าราชการเมืองอย่างต่ำ อย่าให้เปนที่
เสียใจ ขอคนกระทรวงพระคลังมาเปนข้าหลวงคลังแทนพระจินดา
รักษ์ทำการให้เต็มมือทั้ง ๒ พนักงาน การจึงจะเดินเร็วขึ้นได้ ส่วนเมือง
นครไชยศรีนั้น หลวงบรมบาทเห็นจะพอแก่การ พอไว้ใจให้รักษาเมือง
ได้ จัดการอย่างนี้เห็นว่าพอจะพุงการมณฑลนี้ให้เดินไปได้ ได้ชี้แจง
ความเห็นนี้แก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็เห็นชอบด้วย แลมีความยินดีที่จะ
ไม่ถอนพระจินดารักษ์ไปเสียนั้นเปนอย่างยิ่ง

ในส่วนการเมืองราชบุรีนั้นจะต้องชี้แจงในสิ่งที่ไม่พอใจก่อน
พระยาสุรพันธ์คงจะจำได้ที่ฉนั้นได้พูดอยู่เสมอๆ ว่าการหัวเมืองที่เรียบ
ร้อยได้ทุกวันนี้ เพราะเรื่องจัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน ด้วยรัฐบาลได้คนที่ดี
มีราษฎรนิยมเชื่อถือเข้ามาเปนกำลังของราชการเปนอันมาก กระทำ
ให้ราษฎรอยู่ในบังคับบัญชาของรัฐบาลสนิทขึ้นกว่าแต่ก่อน ฉนั้นกลัว
นักที่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการบางเมือง ซึ่งไม่เข้าใจความจริงในข้อนี้
จะบังคับบัญชาว่ากล่าวกำนันผู้ใหญ่บ้านตามแบบที่เคยใช้กำนันอย่าง
แต่ก่อน โดยไม่มีความเกรงใจหรือจะเอาใจอย่างใด กำนันผู้ใหญ่บ้าน
ชั้นนี้ไม่ใช่คนจำพวกที่ซื้อตำแหน่งหาเงินกินอย่างกำนันแต่ก่อน ถ้า
ถูกกดขี่ขู่เข็ญโดยไม่เอาใจจะย่อท้อและเลยความอุสาหะเสียโดยง่าย
ถ้าเมื่อความย่อท้อเกิดขึ้นแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านเมื่อใด ความเสื่อมทราม

จะมาถึงพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่แลการอย่างอื่นๆ ในหัวเมืองในเวลานั้น ฉันได้แสดงความปรารถนาแก่ข้าหลวงเทศาภิบาลแลข้าราชการหัวเมืองเนืองๆ แม้ออกไปถึงหัวเมืองเมื่อใดก็ได้เอาใจใส่ตรวจตราการเรื่องนี้มิได้ขาด เมื่อมาในมณฑลกรุงเก่าแลมณฑลนครไชยศรี เณภาในมณฑลนครไชยศรีที่ได้มีเวลาตรวจการหลายวัน ได้มีความยินดีที่เห็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน ดูพากันมีความรักดีเอื้อเฟื้อต่อราชการในตำแหน่งของตน ฉันก็ได้ให้อวาทะอุดหนุนทุกๆ โอกาสที่ได้มาในระหว่าง ครั้นเข้ามาในเขตเมืองราชบุรี พิศดูน่าตากำนันผู้ใหญ่บ้านที่ได้พบไม่ว่าใครปะนาตาที่รื่นเริง อย่างได้พบในมณฑลนครไชยศรี แลมีเสียงร้องทุกข์ต่างๆ ดังได้ชี้แจงมาข้างต้นก็ให้บังเกิดความรำคาญใจเป็นอันมาก พิจารณาเห็นว่าเปนด้วยเหตุใด ก็เข้าใจได้ตลอด เปนเพราะการอำเภอในเมืองนี้ยังจัดเลวเต็มที่ จัดแบ่งเปน ๔ อำเภอ ไม่มีอำเภอเมือง ซึ่งเปนอำเภอสำคัญซึ่งควรมี อำเภอที่จัดตั้งขึ้นนั้น ฉันได้ไปดู ๒ อำเภอดังเล่ามาแล้ว ที่จัดนั้นก็มีแต่ศาลาแห่งละหลังเรียกว่าศาลาอำเภอ ตัวกรรมการอำเภอไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมือง เปนแต่ผลัดเปลี่ยนกันออกมาว่าการที่ศาล ขอให้คิดดูอย่างนี้จะทำการได้อย่างไร ใช่ว่าเท่านั้นกรมการอำเภอเป็นคนในพื้นที่เมือง ตัวนายอำเภอล้วนแต่เป็นกรมการชำนาญในวิธีอย่างเก่าไม่สามารถจะเข้าใจความต้องการในปัจจุบันนี้ได้อย่างไร เมื่ออำเภอเป็นเช่นนี้จะมีใครที่จะคอยเอาใจเอาใจดูแลทุกข์สุขของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ที่ว่าไม่ใช่จะติเตียนไปหมดทุกอย่าง ที่จริงการจับโจรผู้ร้ายกรมการอำเภอพวกนี้อยู่ข้างจะดี แต่ก็ดีเพียงจับโจรผู้ร้าย ยังไม่ดีพอแก่สมควรของหน้าที่อำเภอ ด้วยทุกวันนี้การภาษีอากรประทุกในหน้าที่อำเภอมาก พันวิสัยที่นายอำเภอพวกนี้จะทำได้ แท้จริงเจ้าพระยาสุรพันธ์แลพระยาอมรินทร์ก็ได้ร้องอยู่ว่ากรมการอำเภอที่มีอยู่ทุกวันนี้ รับราชการตามหน้าที่ไม่ไหว ขอให้จัดคนกรุงเทพฯ ส่งออกมา ข้อนี้นั้นเป็นการจำเป็นแท้ที่จะต้องหาคนให้ไปเป็นกรมการอำเภอมณฑลราชบุรีให้พอ แลยังจะต้องหาผู้ตรวจจัดการอำเภอ

ส่งให้ด้วย เพราะเหตุนี้เมื่อตริตรงไปมา เห็นว่าจะต้องจัดการอย่าง
นี้ คือจะต้องหาคนตามอำเภอที่ดีในหัวเมืองหรือคนในกรุงส่ง ส่งออก
มาเปนปลัดอำเภอ ๕ คน และต้องขอแรงหลวงดำรงแพทยาคุณให้
ออกมาเพียวท้องตรวจจัดการอำเภอหัวเมืองราชบุรีสัก ๖ เดือน เพราะ
หลวงดำรงได้ขึ้นไปศึกษาแบบหัวเมืองมณฑลพิษณุโลกย์เข้าใจอยู่แล้ว
จะต้องให้ออกมานั่งกำกับจัดไปทุกๆ อำเภอ เสมออำเภอละเดือน ๑
ให้ทำการให้ได้ถูกต้องตามแบบแผนและต้องบังคับให้กรมการอำเภอ
ออกไปอยู่ที่ว่าการอำเภอให้จงได้ ถ้าใครไม่ไปได้ก็ให้ออกเสีย การ
อำเภอจึงจะเรียบ การอำเภอเรียบจึงจะดีถึงกำหนดผู้ใหญ่บ้าน เรื่องนี้
เปนความไม่พอใจกว่าทุกเรื่อง นอกจากนี้การที่บกพร่องก็มีแต่เล็กน้อย
คือคนที่จะเป็นมือเปนหูเปนตาของพระยาอมรินทร์เปนต้น จำเพน
จะต้องหาปลัดส่งมาแต่กรุงเทพฯ คน ๑ ได้ปรึกษากับพระยาอมรินทร์
ซึ่งเป็นผู้มีความนับถือมณฑลพิษณุโลกย์ ตกลงเนื้อเห็นกันว่าจะไปทอด
ตัวขอปลัดเมืองราชบุรีจากพระยาพิไชยสักคน ๑ แล้วแต่จะเลือกสรร
ผู้ใดให้มา สิ่งที่จะต้องสรรเสริญที่เมืองราชบุรีนี้ก็มี คือในเรื่องโจร
ผู้ร้ายเปนสำคัญ เขาได้รักษาได้สงบสัจ จะไปในที่ใดๆ พบปะชาวบ้าน
หญิงชาย ไต่ถามได้ความเปนปากเดียวกันว่าเรียบร้อย การค้าขายเจริญ
ขึ้นกว่าแต่ก่อน ความดีที่ควรจะชมอีกอย่าง ๑ คือเรื่องสำมะโนครัว
ที่ทำได้สำเร็จได้ดังส่งสำเนามาให้ทราบ

มาในเมืองราชบุรีมีผู้ยื่นเรื่องราว ๖ ฉบับเปนเรื่องราวความ
เปนพื้น เรื่องการศาลเปนการอย่างหนึ่งซึ่งจะต้องรับจัดเปิดศาลมณฑล
เสียโดยเร็ว เพราะตั้งแต่ข้าหลวงพิเสศออกจากเมืองราชบุรีไป ความ
คั่งค้างเข้าอีกแล้ว ถ้าเปิดศาลมณฑลแล้วเรื่องความเปนไม่มีลำบาก
อย่างใด การที่มีข้าหลวงพิเสศออกมาจัดศาล ดูเปนความยินดีกัน
ทั่วไปเปนอันมาก ในที่สุดเมื่อว่าโดยย่อเมืองราชบุรีนี้คงจะดีได้ แต่จะ
ต้องหนักแรงสักหน่อย

๑๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๙ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาสุษติ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๑ ล่องเรือจากเมืองราชบุรี ลงมาแวะตรวจการที่อำเภออำพวาแขวงเมืองสมุทรสงคราม ซึ่งหลวงมหาดไทยเป็นนายอำเภอ หลวงอร่ามสาครเขตรยกกระบัตร ผู้รักษาเมืองสมุทรสงครามมาคอยรับอยู่ที่นี้กับกำนันผู้ใหญ่บ้าน แต่หลวงมหาดไทยนายอำเภอนั้นไปคอยรับฉันทอยู่ที่ลำน้ำวัดประดู่ เพราะแต่เดิมกะว่าจะไปเมืองเพ็ชรบุรีทางใน คือไปทางลำน้ำวัดประดู่ออกคลองยี่สาร ขากลับจึงจะกลับขึ้นไปตรวจการเมืองสมุทรสงคราม ครั้นเมื่อคนก่อนจะออกเรือจึงได้ความว่า น้ำในคลองตอนต่อพรหมแดนเพ็ชรบุรีน้อยเรือจะไปลำบาก จึงเปลี่ยนทางล่องลงทางเมืองสมุทรสงคราม หลวงมหาดไทยไปคอยรับอยู่ที่วัดประดู่ยังไม่ถึง ที่ว่าการอำเภอนี้โดยปกติจะตั้งอยู่ที่ใดไม่ทราบ แต่เวลารวันนี้ยกตู้หนังสือลงมาไว้ที่โรงครน่านบ้านหลวงมหาดไทย เปิดตรวจดูในตู้เห็นมีแต่สารบบความแพ่งกับบาญชีสัมโนครวอย่างย่อ นอกจากนี้มีแต่เสศกระดาด แต่ตรวจดูสารบบความแพ่งเปรียบเทียบดีและแล้วได้มากกว่าต้องส่งเมือง จัดเอาเป็นดี บาญชีสัมโนครวอย่างย่อก็ทำพอใช้ พอรู้ได้ว่าตำบลใดใครเป็นกำนันเป็นผู้ใหญ่บ้าน และบ้านใดมีจำนวนราษฎรเท่าใด ถ้ามกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้ความว่าโจรผู้ร้ายสงบและมีความสุขสบายดี ออกจากอำพวาลงมาจอดพักที่เมืองสมุทรสงครามในบ่ายวันนั้นได้ไปตรวจที่ว่าการเมือง ไม่วิเสศอันใดกว่าที่ว่าการอำเภออำพวา เพราะไม่มีผู้ใดตั้งแต่ผู้ว่าราชการเมืองลงไปจนเสมียนนายจะเข้าใจว่าออฟฟิศเป็นอย่างไร จะชี้แจงสั่งสอนก็เห็นไม่เปนประโยชน์ ด้วยไม่มีเวลาพอจะกระทำ ความเข้าใจให้ปรากฏได้ จึงตกลงขอให้หลวงอร่ามย้ายกรมการผู้เปนตำแหน่งจำเมืองไปบริหารการเสียในตำแหน่งอื่น จะส่งคนในกระทรวงให้ออกมาเป็นจำเมืองคน ๑ อย่างนี้เห็นว่าเปนดีกว่าอย่างอื่นได้ความ

ตามจำนวนในสันโนครวัย่อเมืองสมุทสงครามนี้ แบ่งเปน ๒ อำเภอ คือ อำเภอเมืองแลอำเภออำพาва มีกำนัน ๔๑ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๓๔๐ คน พลเมือง ๔๗๗๓๑ การถ้อยความหลวงศรีสัตยารักษ์ข้าหลวงพิเศค มาทำไว้เรียบร้อย ชำระล้างความเก่ายังเหลืออยู่ไม่ถึง ๒๐ เรื่อง ความใหม่ก็น้อยมีไม่ถึงเดือนละ ๑๐ เรื่อง ได้ไปตรวจดูตรงไม่ขัดแย้งอันใด เปนแต่อยู่ข้างโสโครก นักโทษได้รับคำตัดสินแล้วแทบทั้งนั้น มีจำนวน นักโทษชาย ๒๒ คน หญิง ๒ นักโทษหญิงคนหนึ่งต้องจำเริญเงินมาชำนานโดยเหตุหาความเขาและแพ้ความต้องปรับมักได้เท่าใดต้องเสียเท่านั้น ไม่มีเงินจะให้ พระเอินได้ความว่าจำเลยเปนผู้ใหญ่บ้านมารับ อยู่ทีนั้น จึงเรียกมาถามก็ตกลงยินยอมที่จะไม่ติดใจให้เร่งเงินผู้หญิง คนนั้นอีกต่อไป จึงได้สั่งให้ถอนเครื่องจำปล่อยตัวไปในขณะนั้น ออกจากที่ว่าการเมืองไปคูตลาดหลวงที่สร้างใหม่เหนือวัดใหญ่ ที่เมืองสมุทสงครามนี้ยังไม่มีที่ว่าการเมือง ตั้งแต่ครั้งพระยาราชพงษานุรักษ์ เปนผู้ว่าราชการเมือง อยากรจะได้ที่พระศรีสวัสดิ์ แต่ว่าซื้อกันไม่ตกลง ราคาจึงเปนอันริตรอมา ภายหลังหลวงอร่ามเรืองฤทธิ ได้ความว่าที่เหนือวัดใหญ่ตำบลนี้เปนที่กลบนาขึ้นในวัดใหญ่ยาวตามแม่น้ำสัก ๓ เส้น กว้างเข้าไปตกคลองแม่กลอง ราษฎรปลูกเรือนโรงอาไศรยหาได้เช่าถืออันใดแก่วัดไม่ หลวงอร่ามหารื้อว่าจะควรเอาที่นี้สร้างเปนที่ว่าการเมืองได้หรือไม่ ได้มีตราอนุญาตออกมาให้เช่าถือที่รายนี้ต่อวัดไว้เปนที่ว่าการเมือง แลสร้างตลาดโรงบ่อนโรงภาษีของรัฐบาลในที่นี้ด้วย ในศก ๑๑๖ ได้มีอนุญาตในงบประมาณให้สร้างตลาดแลโรงบ่อนเปนเงิน ๒๐๐ ซึ่ง หลวงอร่ามได้จัดการสร้างเสร็จ คือทำสะพานแลถนนตั้งแต่ฝั่งน้ำตรงข้ามไปถึงคลองแม่กลอง ทำสะพานทำขึ้นทางนั้นด้วย ที่เชิงสะพานข้างแม่น้ำปลูกเรือนฝากระดานหลังคามุงสังกะสีสำหรับนายตลาดอยู่หลัง ๑ สองข้างถนนทำโรงไม้มุงสังกะสีกันเปนร้านขายของให้เช่า ๖๐ ห้อง ทำโรงไม้มุงสังกะสีหลังใหญ่เปนโรงบ่อนและโรงจั่ว และมีโรงยาวเปนตลาด แผงลอยสองแถว กลางถนน

มีเสาโคมปักจุดในเวลากลางคืน ตลาดนี้เป็นอย่างค่อนข้างกำมะลอ แต่ก็พอดูได้ตามประสาหัวเมือง ได้ค่าเช่าในเวลานี้ถึงเดือนละ ๖๐๐ บาท หรือ ๑๐๐ ละ ๔๕ ในทุนที่ลง ที่ว่าการเมืองแลตรางยังจะสร้างต่อไปในศกนี้ ได้มีอนุญาตในงบประมาณแล้ว ได้ไปเจอร้านหนึ่งทำที่จะเป็นโรงจำหน่ายได้เอาอย่างกรมหมื่นมรุพงษ์สั่งหลวงอร่ามอย่า ยอมให้ผู้ใดเช่าทำโรงจำหน่ายในตลาดนี้เป็นอันขาด ออกจากตลาดไปนมัสการพระที่วัดบ้านแหลม เห็นกำลังทำการปฏิสังขรณ์หลายอย่าง ได้ความว่าท่านพระครูมหาสิทธิการองค์ใหม่นี้ อยู่ข้างจะเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์มาก ออกจากวัดบ้านแหลมกลับขึ้นมาแวะวัดใหญ่ แล้วมาแวะที่โรงทำหม้อตาลของรัฐบาล ตรวจตราไต่สวนการทำหม้อและเก็บภาษีน้ำตาลในที่นี้

ได้ความว่าน้ำตาลเมืองสมุทรสงครามนี้เป็นน้ำตาลมพร้าวแทบทั้งหมด วิธีเก็บภาษีนั้นรัฐบาลทำหม้อตาลจำหน่ายให้ราษฎรไปแลบังคับกรอกน้ำตาลแต่ในหม้อที่ซื้อไปจากรัฐบาลมิให้ใช้หม้ออื่น เรียกค่าหม้อจากรัฐบาลเป็นราคา ๑๒๐ หม้อ ต่อ ๔ บาท ๑๐ อัฐ เป็นเงินภาษีอยู่ในนั้นไม่ต้องเสียภาษีน้ำตาลด้วยอย่างอื่นอีกต่อไป

การที่รัฐบาลทำหม้อตาลนั้น คือปลูกโรงกงสีโรงไว้หม้อโรงที่อยู่ของพวกช่างหม้อ และที่ทำหม้อทั้งเตาเผาหม้อเป็นของหลวงไว้ในที่นี้ และจ้างหลวงผู้ดูการเดือนละ ๔๐ บาทคน ๑ กับมีเงินตั้งลูกจ้างอีกพอสมควร รัฐบาลไม่ลงทุนอันใดยิ่งกว่านี้ ราษฎรพวกช่างปั้นหม้อมาอยู่ในโรงของหลวงและใช้เตาเผาหม้อของหลวงได้ไม่ต้องเสียค่าเช่า แต่ต้องปั้นหม้อด้วยกำลังแลทุนรอนของตนเอง ปั้นเผาแล้วเสร็จรัฐบาลจึงรับซื้อเป็นราคา ๑๐๐๐ ละ ๗ บาท เอาเข้าเก็บไว้ในโรงจนกระทั่งเวลาจำหน่ายไปแก่ราษฎรผู้ทำน้ำตาล

วิธีที่ช่างหม้อทำจำหน่ายแก่รัฐบาลนั้น ทำเป็นบริษัทเล็กๆ มีกว่า ๒๐ บริษัทในที่นี้ บริษัทหนึ่งเขาเรียกตามภาษาของเขาว่าแป้นหนึ่ง หมายความว่าแป้นปั้นหม้ออันหนึ่ง ต้องเข้าทุนแลแรงช่วยกันทำ

๓ คน มักจะเปนัวคน ๑ เมียคน ๑ ลูกคน ๑ เปนพื้น ถ้าครัวใดขาด
คนหนึ่งก็ต้องจ้างผู้อื่นมาเข้าในบริษัท หน้าที่ของคนทั้ง ๓ ในบริษัท
นั้น คนหนึ่งมีหน้าที่เหยียบประสมดิน คนหนึ่งสำหรับหมุนแป้น คน
หนึ่งสำหรับปั่น ทำได้ผลมากน้อยเท่าใดแบ่งส่วนเสมอกัน และการที่
ทำนั้นในเบื้องต้นหลงจูเป็นผู้หาดินแลทรายมาให้บริษัท ทรายให้เปล่า
แต่ดินคิดเอาค่าแก่บริษัทเตาหนึ่ง ๑๑๐๐๐ หม้อเปนเงิน ๕ บาท ๒
สลึง บริษัทหนึ่งปั่นได้อยู่ในวันละ ๕๐๐ หม้อ เดือนหนึ่งได้เตาหนึ่งคือ
๑๑๐๐๐ หม้อเปนปานกลาง ถึงเวลาเผาบริษัทต้องจ้างกุลีสำหรับขน
หม้อไปยังเตาแลขนหม้อสู่ไปยังโรงเก็บเปนเงินเตาละ ๕ สลึงเพื่อง
ต้องจ้างนายเตาเรียบเรียงหม้อแลเผาหม้อเตาละ ๗ สลึง ฟืนที่เผาหลง
จูเป็นผู้หามา และคิดเอาแก่บริษัทเตาหนึ่งเปนเงิน ๑๑ บาท แลค่าฟืน
เพิ่มเติมเรียกว่าฟืนแซม คือสำหรับสอดแซมตามช่องไฟ คิดเอาเตาละ
๑๐ สลึง เวลาเผาพวกบริษัทมักจะเอาแรงกันไปช่วยแซมฟืนคราวละ
หลายๆ บริษัท ราว ๓ วันจึงเผาสำเร็จ คิดหักหม้อที่แตกเสียในเตาไฟ
เตาหนึ่งประมาณ ๑๐๐๐ เศษ คงได้ขายแก่รัฐบาลราว ๑๐๐๐ หนึ่ง
เปนเงิน ๗๐ บาท หักเปนทุน ๒๒ บาท คงเปนกำไร ๔๘ บาท แบ่งกันใน
บริษัท ๓ คน ได้คนหนึ่งอยู่ในเดือนละ ๑๖ บาทเปนปานกลาง

ยังมีการที่หลงจูคิดเบียดเบียนพวกบริษัท คือบังคับให้แถม
๑๐๐๐๐ ละ ๔๐๐ แลยัง “ถาม” กล่าวคือ แถมของแถมอีก ๑๐๐ ละ
๒ หม้อ ส่วนนี้ไม่ได้แก่รัฐบาล เพราะรัฐบาลคิดเงินให้แก่หลงจู ซึ่งเป็น
ผู้จัดการโรงหม้อนี้เบ็จเสร็จตามจำนวนหม้อที่ได้ ไม่มีผู้ใดได้แถมให้
รัฐบาลคงเปนประโยชน์นอกแก่หลงจูๆ ยังมีประโยชน์นอกอีกอย่าง
หนึ่ง คือการจำหน่ายฟืน ด้วยหลงจูจำหน่ายแก่บริษัทเปนราคายืน
ตัว ถ้าซื้อได้ถูกคงเปนกำไรได้อีกอย่างหนึ่ง ข้อความทั้งนี้สืบได้จาก
บริษัท แต่ไม่ได้พบตัวหลงจูหาได้ถามประกอบไม่ การทำหม้อนี้บริษัท
ทำตลอดปีแต่การจำหน่ายจำหน่ายแต่ในระดูทำน้ำตาลเดือน ๑๐ เดือน
๑๑ เดือน ๑๒ สามเดือน ในศก ๑๑๖ จำหน่ายได้ ๑๑๘๗๐๙๐ หม้อ

คิดเงิน ๗๗๒๓ บาท แต่ทราบว่ามีไม่พอจำหน่ายเลย
สักปีเดียว ในเวลาระดูทำน้ำตาลในว่าคนมาซื้อแน่นโรงหม้อราวกับ
มีงานการถึงทะเลาะวิวาทแย่งชิงกันซื้อ เพราะเหตุที่หม้อไม่พอขาย
ในปีนั้นเห็นหม้อทำไว้เต็มโรงเก็บ ว่าทำมากกว่าทุกๆ ปี และหวังใจว่า
จะพอจำหน่าย การที่จำหน่ายนั้นก็คือหลงฐิ์นั่นเองเป็นผู้จำหน่าย
ไม่ปรากฏว่ามีการตรวจตราอย่างใด ถ้าหากว่าหลงฐิ์ตั้งใจจะฉ้อ
ดูเหมือนจะฉ้อได้ง่ายๆ การที่จะตรวจก็ไม่ยากอันใด แต่กรรมการของ
เราเกียจคร้านเอง โรงหม้อตั้งอยู่ห่างที่ว่าการเมืองไม่ถึง ๕ เส้น
จะหาผู้ใดรู้การทำหม้อละเอียดเท่าที่เล่ามาก็ไม่มี ฉันทไปเที่ยวไต่ถาม
ตามโรงหม้อมีพวกคนทำหม้อร้องทุกข์ว่าได้กำไรไม่พอกิน จะขอขึ้น
ราคาหม้อ เรียกมาไต่ถามพยานในคำขอจึงได้ความพิศดารเช่นกล่าว
มาแล้ว เห็นว่าราคาที่รัฐบาลซื้อ ๑๐๐๐ ละ ๗ บาทก็พออยู่แล้ว
เพราะคนทำหม้อก็ได้อยู่ที่หลวงแลทำการหาได้เป็นปานกลางไม่ต่ำ
กว่าเดือนละ ๑๖ บาท เห็นไม่จำเป็นต้องขึ้นราคาหม้อ แต่ความ
เบียดเบียนของหลงฐิ์ทำให้ได้ประโยชน์น้อยไป จึงได้สั่งหลวงอร่าม
ให้ห้ามหลงฐิ์ อย่าให้เรียกหม้อแถมต่อไปเป็นอันขาด ถ้าขึ้นเรียกให้
ถอดหลงฐิ์คนนี้เสียหาคนอื่นเปลี่ยนใหม่

ในเวลาค่ำได้เรียกพวคนายระวางกรมพระคลังสวนมาไต่ถาม
ถึงเรื่องเก็บอากรสวนได้ความว่าเงินอากรได้เก็บมาจนสิ้นศก ๑๑๕
เก็บได้ประมาณปีละ ๕๐๐ ชั่ง มีไม่ต้องอากรสวนแต่หมากกับมะม่วง
แต่พรรคไม้ที่ต้องสมพักศรไปเก็บอีกส่วน ๑ คงอยู่ในต้องเก็บอากร ๒
อย่าง ๒ ครั้งทุกๆ สวน ไต่ถามพวคนายระวางได้ความรู้ในเรื่องอากร
สวนดังนี้ คือเมื่อมะเมียจัตวาศก พระยาสมบัติยาธิบาลเป็นข้าหลวง
ออกมาเดินรังวัดสวน ทำบาญชีเดินทุ่งมอบไว้แก่นายระวาง บาญชี
นั้นเป็นแบบพิมพ์ข้างบนบอกชื่อเจ้าของขนาดสวนแลท้องที่สวนข้าง
ล่างเป็นตารางมีชื่อต้นไม้ต่างๆ ที่ต้องอากร มีช่องสำหรับกรอกว่ามีต้น
อย่างไรเท่าไร และข้างล่างมีที่กรอกเงินอากร รู้ว่าสวนนั้นจะต้องเสีย

เงินอากรเท่านั้น ตั้งแต่นั้นมาถึงปีนายระวางเก็บอากรตามบาญชีนี้ เสมอมาทุกๆ ปี กล่าวคือตั้งแต่ปีมะเมียมา ต้นผลไม้จะเป็นอันตราย สาบสูญไปเท่าใดก็ตาม หรือจะปลูกขึ้นอีกเท่าใดก็ตาม รัฐบาลไม่ยอมรับเห็น หรือรับว่าเป็นจริงทั้ง ๒ ฝ่าย คงเก็บแต่เท่าปีมะเมียมาจนทุกวันนี้ ดูเป็นการปลาดดี ที่จริงวิธีบาญชีรางวัลที่ทำๆ ดีมาก คล้ายกับวิธีบาญชีสมพัศที่กระทรวงพระคลังคิดขึ้นใหม่ แต่ควรจะทำตามที่เป็นจริงทุกๆ ปีก็จะได้เงินมาก และไม่เป็นการยากอย่างใด ไม่ต้องมีค่าน้ำคนหลวงอย่างแต่ก่อน ถ้าอำเภोजัดดีๆ อย่างอำเภอกรุงเก่าหรือพิศณุโลกเก็บได้ดีทีเดียว หนึ่งสงสัยอยู่อย่างเดียวแต่เรื่องที่เก็บเป็นพิกัตเรียงต้น จะเป็นเครื่องทำให้ทอดลอยในการเพาะปลูกหรือไม่ เคยได้ยินเขาเล่าให้ฟังว่ารัชกาลที่ ๔ ได้ตั้งภาษีต้นมะพร้าวขึ้นครั้ง ๑ มีคนตัดฟันต้นมะพร้าวเสียเป็นอันมาก ต้องเลิกภาษีมาจนทุกวันนี้ โดยเวลานี้ก็เก็บเรียงต้นอยู่แล้ว พิเคราะห์ดูการที่เก็บเรียงต้นทุกวันนี้ เพราะเก็บเท่าเมื่อ ๑๖ ปีมาแล้วก็เหมือนเป็นการเหมา สวนทุกวันนี้เจริญขึ้นมาก ราษฎรคงจะต้องเสียน้อยกว่าที่จะตรวจได้จริงถึงครึ่งหรือกว่าครึ่งหนึ่ง ที่ต้องเสียเกินกว่าที่มีจริงคงจะน้อย (ที่ปรากฏมีพยานเป็นแน่แท้ นั่น คือสวนของฉันทที่คลองมหานาคในกรุงเทพฯ ยังต้องเสียค่าอากรสำหรับต้นไม้ที่งาก็ไม่มีอยู่ในสวนปีละหลายๆ บาท ให้เจ้าเข้าได้ค่าเช่าพอกำอากร คงมีกำไรแต่ได้พักแรงแรงแถม นานๆ มันเอามาให้ทีหนึ่ง)

ได้เรียกกำนันบ้านปากน้ำมาถามถึงการทำละมูได้ความว่า ละมูปีนี้ลดลงกว่าปีก่อนสัก ๘ ละมู เพราะปีกลายเก็บพิกัตค่าละมูวาละ ๓ สลึงแรงนัก คนคิดจะเลิกทำละมูเสียมาก ฟังทราบวาลดพิกัตละมูลง คงเรียกละมูละ ๔๐ บาทตามเดิมจึงลงมือล่าไป พวกที่ไปหาไม้ไม่ได้ทันจึงไม่ได้ทำ ปีหน้าคงจะบริบูรณ์ดังแต่เดิม ด้านภาษีเมืองสมุทรสงคราม แต่เดิมมีอยู่ ๖ ตำบล คือ ด้านใหญ่มีที่ปากคลองแม่กลอง มีด้านช่วงที่บางจะเกรงแห่ง ๑ บางเรือหักแห่ง ๑ บ้านปากน้ำ

แห่ง ๑ สุนัขหอนแห่ง ๑ ปกุกษากับเจ้าพระยาสุรพันธ์ เห็นว่าควร
เลิกด่านต่าบลบางเรือหักอำพา ปากน้ำ สุนัขหอน ๔ ต่าบล คงไว้แต่
ด่านปากคลองแม่กลองกับด่านบางจะเกรง ซึ่งสำหรับตรวจเรือออก
ทะเลรวมเปน ๒ ต่าบลด้วยกัน

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ตรวจการเมืองสมุทรสงครามครั้งนี้ เห็น
ว่าเมืองสมุทรสงครามนี้เป็นเมืองอุดมด้วยการทำมาหากิน ผู้คนมีกำลัง
บริบูรณ์มาก พื้นพลเมืองเป็นคนทำมาหากินเรียบร้อยทำนองเดียวกับ
เมืองสมุทรสาคร การโจรผู้ร้ายตั้งแต่พระยาราชพงษานุรักษ์มาแผ้วถาง
ในครั้งนั้น ก็สงบเงียบเรียบร้อยมาในทุกวันนี้ กำหนดผู้ใหญ่บ้านตาม
ที่ได้พบปะ ไต่ถามดูก็ชุ่มเย็นเปนสุขสำราญทั่วหน้า เมื่อว่าโดยย่อเมือง
สมุทรสงครามในเวลานี้ ไม่สู้ต้องการเรี่ยวแรงของรัฐบาลในการที่จะ
อุปถัมภ์บำรุงนัก แต่พนักงานบังคับบัญชาการอยู่ข้างโง่เขลาเกียจคร้าน
ไม่เอาใจใส่ที่จะศึกษาหาความรู้หรือทางที่จะบังคับบัญชาให้เป็น
แบบแผนเรียบร้อยดังเมืองอื่น การปกครองจึงยังไม่เป็นเรื่องอยู่
โดยมาก แต่ก็ไม่มีโทษอันใดแก่บ้านเมืองนัก ที่จริงบังคับการเมืองนี้
ดูเหมือนจะง่ายเสียกว่าบังคับอำเภอในกรุงเก่าบางอำเภอ นี่ก็เสียตาย
พระยาราชพงษานุรักษ์เปนอันมาก ที่จริงเมืองนี้ที่เรียบร้อยมาได้
เพราะพระยาราชพงษามากกว่าผู้อื่น แต่ที่จะจัดแก้ไขนั้นก็แลเห็นทาง
อยู่แล้ว คือหาปลดกับจำเมืองส่งไปและปล่อยหลวงดำรงแพทยาคุณ
ออกมาสั่งสอนคนเดียวเปนสำเร็จ ด้วยหลวงอร่ามผู้รักษาเมืองถึงจะ
โง่เขลาอย่างใดอาการยังภอรักษาและไม่เป็นผู้มีที่รู้วักกล่าวง่าย

๑๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
มณฑลราชบุรี
เมืองเพชรบุรี และเมืองสมุทรสาคร

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมือง เพชรบุรี สมุทรสาคร^๑

ພ.ຖ. ໒໔໔໑ ຄ.ຖ. ໑໑໙

ឆ្នាំ ២៥៤៩/២២១៣

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๖ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์

ราชอาณาจักร ไทย

ด้วยตามความในจดหมายเกล้าฯ ที่ ๒๒๙/๑๗๒๙๘ ลงวันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ ว่าได้ถวายรายงานตรวจราชการเมืองราชบุรี ฉบับหนึ่ง ตรวจราชการเมืองสมุทรสงครามฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับนั้น ความทราบฝ่าลอองธุลีพระบาทแล้ว

บัดนี้เกล้าฯ ได้ส่งรายงานตรวจราชการเมืองเพชรบุรีฉบับหนึ่ง
เมืองสมุทรสาครฉบับหนึ่ง รวม ๒ ฉบับสอดของถวายมากับจดหมาย
ฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

တို့ ၁၆ ဘဏ္ဍာစာ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ สะกดการันต์และวรรคตอนคงตามต้นฉบับ จากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ เดือน ร.ศ.^๑

ถึง พระยาสุษดี

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม เวลาสว่างก่อนย่ำรุ่งออกเรือจากเมืองสมุทรสงคราม ออกทะเลเลียบไปในอ่าว ไปสักชั่วโมงหนึ่งถึงปากน้ำยี่สานเห็นทิวไม้ขาดпенรอย แต่ได้ความว่าปากน้ำยี่สานนี้ไม่มีใครมีเรือจะเดินไปมาแล้ว แลบ้านเรือนก็ย้ายไปอยู่บางตะบูนโดยมาก แต่เดิมพระขุดคลองลัดแต่ลำน้ำยี่สานไปออกบางตะบูน น้ำเดินทางนั้นแรงกัดกว้างลึกเป็นน้ำใหญ่จึงทำให้ลำยี่สานตันไป พันยี่สานไปประมาณครึ่งชั่วโมงเข้าอ่าวบางตะบูน

ไปทะเลทางนี้ออกรู้ดีกว่าไปอย่างผู้หลักผู้ใหญ่ท่านไปกันแต่ก่อน ดังถ้อยคำที่กล่าวในนิราศนรินทร์อินทรและนิราศสุนทรภู์ไปเมืองเพชรпенต้น ดูเป็นการใหญ่การยากต้องจอดเรือรอให้คลื่นลมสงบ ต่อเข้ามิดจึงออกทะเลแลเว้งว่างน่ากลัวเพราะเรือเล็ก ถ้าคลื่นลมมีซีกก็เห็นจะต้องขึ้นป่าแสม แต่ระคุณนี้ไม่มีคลื่นลมในเวลาเช้า เรือน้อยเรือใหญ่ไปมาในระหว่างเมืองเพชรบุรีกับสมุทรสงครามข้ามอ่าวในเวลานี้ทุกๆ วัน วันละหลายๆ ลำเป็นเรือทุกขนาดแลชนิด ตั้งแต่เรือสำปั้นพายเดี่ยวขึ้นไปจนเรือพลูซึ่งค้าขายของสวนแจวพายตามกันเรื่อยไปпенแถว น่าดูยิ่งนักด้วยมาเห็นเรือเหล่านั้นที่ในทะเล

ที่ปากน้ำบางตะบูนมีบ้านเรือนตั้งท่าหอยท่าปลามาก พระสัจจาภิรมย์ผู้รักษาเมืองเพชรบุรีมาคอยรับอยู่ที่นี่ แวะจอดเรือให้ฝีพายกินเข้าแล้วออกเรือขึ้นตามลำน้ำบางตะบูน ไปแวะที่เขาตะเคราซึ่งอยู่ริมลำน้ำห่างประมาณ ๒ เส้น ที่เขาตะเครานี้เป็นที่มิ

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

เทพารักษ์สักสิทธิ์คนนับถือกันมาก ไปเพ็ชรบุรีแต่ก่อนได้คิดอยาก
จะไปแหวะคูเทวรูปที่เขาตะเครา แต่บังเอิญไปเสียทางบ้านแหลม พึง
จะได้มาทางบางตะบูนคราวนี้จึงได้แหวะ เขาตะเคราสองประมาณสัก
๓๐๐ ฟิตมีวัดอยู่เชิงเขามีวิหารพระพุทธรูปที่ถือว่าสักสิทธิ์อยู่ที่เชิง
เขาองค์หนึ่ง อยู่บนยอดเขาองค์หนึ่ง พระพุทธรูปองค์ที่อยู่วิหาร
เชิงเขาเป็นพระพุทธรูปทองสำริดขัดสมาธิเพดานตักประมาณสักศอก
๑ คูเป็นฝีมือโบราณ แต่ที่จะหล่อทางเมืองเพ็ชรนี้เอง ไม่งดงามละม้าย
คล้ายคลึงกับฝีมือช่างเหนือ ที่เชิงบันไดจะเข้าวิหารหลังนี้มีรูปร่างขี้น
ไว้คู่หนึ่งมีรอยรูปักเป็นที่คนบูชาเหมือนกัน สืบถามได้ความว่ารูปซี
ทั้งสองนั้นเป็นรูปหลวงซีซึ่งได้เคยเป็นผู้ปฏิบัติขรัวพ่อเขาตะเครา
หมายความว่า พระพุทธรูปองค์ที่เข้ามาแล้วแต่ก่อน พิเคราะห์ดูเห็น
ว่ามูลเหตุที่นับถือกันเช่นนี้ บางทีแต่เดิมที่เขาตะเครานี้จะมีท่านขรัว
อะไรซึ่งบวชเป็นภิกษุประกอบด้วยวิทยาคม ผู้คนนับถือทำนองพระครู
วัดคลองเมืองภูเก็ต ที่หลังตัวท่านขรัวองค์นั้นถึงแก่ภรรณพาล่วงไป
ยังคงอยู่แต่ความนับถือซึ่งคนทั้งหลายต้องการบนบานเพื่อประโยชน์
ตนต่อมา จึงได้สมมติพระพุทธรูปขึ้นเป็นเจี๊วดบนบานไหว้กราบแทน
ตัวท่านผู้นั้นโดยวินัยกรรม เข้าใจว่าน่าจะเป็นด้วยเหตุเช่นนี้ ที่วัดเขา
ตะเครานี้ท่านเจ้าอธิการวัดบางครกมาทำการปฏิสังขรณ์หลายอย่าง
และก่อถนนสำหรับขึ้นบนยอดเขาด้วยบนยอดเขา เดิมมีมณฑปไว้
พระพุทธรูปที่สักสิทธิ์อีกองค์หนึ่ง แต่เป็นพระพุทธรูปปั้นสามัญ นาคัก
สัก ๓ ศอกไม่เป็นของอัศจรรย์อันใด เดียวนี้กำลังทำวิหารเล็กครอบ
พระพุทธรูปนี้ยังไม่สำเร็จ เป็นหมดสำคัญที่เขาตะเคราเท่าที่พรรณนา
มานี้ ดูหนเดียวแล้วไม่ต้องไปอีก ถึงใครจะชวนไปก็ไม่ควรไปเพราะยุ่ง
ชุมเหลือเกิน กลางวันแสดๆ พอจอดเข้าไปก็รีบงาน ตั้งแต่หัวตะพาน
ขึ้นไปจนบนยอดเขาก็ยังพากันขึ้นไปตามกาด ไม่เคยพบเห็นยุ่งอย่าง
นี้ ออกจากเขาตะเคราเล่นเรือไปไม่ช้าก็ออกลำน้ำเพชรบุรีที่ตำบล
บางครก น้ำในลำน้ำเวลานี้พึ่งลดลงสักศอก ๑ พอใช้เรือไฟขึ้นไปถึง

เมืองได้สดวก ถึงเมืองเพชรบุรีเวลาบ่ายโมง ๑ จอดพักที่หน้าทำเนียบ สมเด็จพระเจ้าพระยา ทำเนียบที่นี้มีเป็น ๔ หมู่ ว่าเดิมเป็นทำเนียบกรม หลวงวงษาหมู่ ๑ กรมหมื่นวิศุณนารถหมู่ ๑ สมเด็จพระเจ้าพระยาหมู่ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์หมู่ ๑ หมู่ทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยาใช้เป็นโรง ทหาร ใช้เป็นโรงโทรเลขอีกหมู่ ๑ วางเปล่าอยู่ ๒ หมู่ ทำเนียบเหล่านี้ ขำรดซุดโซมทุกหมู่ แต่เป็นตึกถ้าซ่อมแซมขึ้นไว้ยังจะใช้ราชการได้ และถูกเงินกว่าที่จะปลูกใหม่ เห็นว่าทำเนียบ ๔ หมู่นี้ หมู่ที่เป็นโรง ทหาร ควรให้กรมทหารจัดการซ่อม หมู่ที่เป็นออฟฟิศโทรเลข กรมโยธา ซ่อม อีก ๒ หมู่ ซึ่งว่างอยู่นั้น มหาดไทยควรจะซ่อมขึ้นไว้เป็นที่พัก ข้าราชการไปมา

ได้ไปเดินไปตรวจสถานที่ต่างๆ ในบริเวณเมืองในบ่ายวันนั้น คือสะพานช้างข้ามแม่น้ำ ตะพานนี้ตัวไม้ผุหมดใช้ข้ามล้อเกวียน ไม่ได้มากกว่า ๓ ปีแล้ว ในศก ๑๑๖ ได้วางตัวไม้รอดแลคานพื้นยัง ไม่ได้ปรับมาจนทุกวันนี้ ในคราวนี้เอากระดานทอดเลียบบ้าง สักครึ่งตะพานพอฉันเดินไปมาได้ แต่ไม่กล้าใช้รถใช้ม้าข้าม ไล่เลียงได้ ความว่ากระดานพื้นกำลังเลื่อยอยู่จะได้ปูและจะสำเร็จเมื่อไรยังบอก ไม่ได้ ที่จะต้องถึงมีตรากำหนดวันออกไปให้มีใบบอกมาถวายพระราช กุศลดังเคยมาที่อื่น ในการไม่รู้แล้วเช่นนี้ แต่ครั้งจะติโทษอย่างใดก็ แลเห็นอยู่ว่าใน ๓ ปีนี้ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีถึง ๓ คน ตกอยู่ใน ระหว่างผลัดเปลี่ยนพอมิเหตุผลอันสมควรแก้ตัวในการที่เข้าได้ ได้ไป ตรวจดูศาลากลาง ซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำตรงหน้าจวนผู้ว่าราชการเมือง ศาลา กลางนี้ทำเป็นตึก ๒ ชั้นอย่างโบราณ ใหญ่หลัง ๑ เล็ก ๒ หลัง แต่ เพราะชำรุดไม่ได้ซ่อมแซม จึงไม่ได้ใช้เป็นศาลากลาง ถ้าซ่อมแซมขึ้น หลังกลางเห็นจะยังพอใช้เป็นที่พักได้ แต่ที่ว่าการเมืองต้องจัดตั้งที่ อื่น เพราะตรงนี้อยู่หลังตลาดคับแคบจวนเจ้นัก ที่ว่าการเมืองแลศาล ทุกวันนี้ยังตั้งอยู่ที่หน้าจวนแลในบริเวณจวนของผู้ว่าราชการเมือง เวลา ที่ไปดูเป็นเวลาบ่าย และเป็นวันที่เขาจัดการรับรองไม่มีผู้ใดนั่งออฟฟิศ

ได้ไปมองดูตามตู้กระจกที่เก็บหนังสือ ไม่ปะกระดาษสมุดแบบแผน ซึ่ง
ได้จัดอย่างใหม่อย่างใดเห็นแต่ช่องท้องตรามัดๆ เก็บไว้ ก็นึกเข้าใจว่า
เห็นจะยังไม่ได้จัดตามแบบใหม่ เพราะคนทำการที่นี้เป็นกรรมการใน
พื้นเมือง ยังไม่มีคนที่ได้ศึกษาในศาลาลูกขุนออกมาช่วยทำการ ครั้น
จะตรวจตราว่ากล่าวอย่างใด ก็เห็นไม่จำเป็นเพราะได้ตกลงว่าจะส่ง
คนในกระทรวงออกมาคงจะจัดได้เรียบ ได้ความตามบาญชีสัมโน
ครวย่อในเมืองเพชรบุรีนี้แบ่งเป็น ๒ อำเภอ มีกำนัน ๗๘ ผู้ใหญ่บ้าน
๖๒๗ ราษฎร ๗๔๔๖๔ หลังคาเรือน ๑๐๑๐๙ ส่วนการศาลนั้น
ข้าหลวงพิเศษในเวลานี้อยู่ที่เมืองเพชรบุรีกำลังเรียกสารบบและความ
ที่ค้างโรงศาล แต่มาประจวบคราวที่ฉันจะมาเมืองเพชร กรรมการ
กำลังรุ่นที่จัดการรับรอง จึงชักช้าในการที่ส่งข้าหลวงพิเศษยังหาได้
เปิดศาลไม่ กำหนดจะเปิดศาลวันที่ ๒๕ แลเจ้าพระยาสุรพันธ์ก็จะ
รออยู่ที่เมืองเพชรบุรี เพื่อให้การเปิดศาลข้าหลวงพิเศษสำเร็จไปโดย
สะดวก ความในเมืองนี้ก็ไม่วุ่นวายนัก ได้ไปตรวจตราซึ่งตั้งอยู่หลัง
บ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์มีจำนวนนักโทษ^๑ คน มีนักโทษผู้หญิงเป็นตัว
จำนำแทนफीคน ๑ ไต่สวนไม่มีข้อผิดอย่างใด ได้สั่งให้ปล่อยไปในขณะ
นั้น ทรายที่เมืองเพชรบุรีนี้ทำคล้ายตึกมีดเป็นโรงมุงจากฝาปูนหรือ
ฝากระดาน มีรูต่างรูเดียว เวลาเข้าไปต้องยืนอยู่สักครู่หนึ่งจึงจะแลเห็น
ผู้คนในนั้น พื้นนี้นักโทษนอนๆ กับพื้นดินเลวกว่าทรายเมืองราชบุรีแล
เมืองสมุทรสงคราม แต่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่าคิดจะทำใหม่ หวังว่าจะได้
ทำใหม่ในศก ๑๑๘

เมื่อเดินไปดูตามท้องตลาด ได้แลเห็นพลตระเวรเมืองเพชรบุรี
ให้บังเกิดความสนใจเป็นอย่างยิ่ง ดูท่าทางทั้งเครื่องแต่งตัวรุ่มร่าม
โสโครกจะหาที่ใดเปรียบไม่ได้ ได้ความว่านายพลตระเวรเมืองนี้เป็น

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรม
ศิลปากร

ผู้คุมคนโทษอยู่แต่ก่อน เป็นคนไม่เคยเห็นความสะอาดไม่เคยบังคับ คนดีกว่านักโทษจึงเป็นเช่นนี้ จึงได้ขอให้เปลี่ยนนายพลตระเวรเสียใหม่ ตลาดเมืองเพชรบุรีนี้เป็นตลาดใหญ่ ทำเลที่ถ้าจะประมาณเทียบกับตลาดเมืองสงขลาเห็นจะพอกัน แต่ดูไม่เรียบร้อยอย่างตลาดเมืองสงขลา เพราะตึกแถวสองข้างซุตโซมสกปรก ถนนก็โสโครกไม่เป็นทัศนียสถาน ได้ความว่าตึกตอนข้างเหนือเป็นของหลวง ตอนข้างใต้เป็นของราษฎรแถบหนึ่ง เป็นของเจ้าพระยาภาณุวงศ์แถบหนึ่ง ของหลวงเก็บค่าเช่าได้ประมาณปีละ ๔๐ ชั่ง ตึกเหล่านี้ทราบว่าได้โปรดให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์สร้างแต่ในรัชกาลที่ ๔ แล้วทอดทิ้งอยู่ให้ผู้เช่าต่อมา เกิดไฟไหม้ในรัชกาลปัจจุบันนี้ครั้งหนึ่ง ก็เป็นแต่ปุบปึงวายอยู่ในผู้เช่าทำเองโดยมาก ยังไม่ปรากฏว่าได้ออกเงินหลวงซ่อมแซมจริงจังสักครั้งเดียว ถ้าทำตึกสองข้างนี้แม้อย่างตึกแถวในตลาดสำเพ็งก็จะงดงามเป็นสง่าแก่บ้านเมือง และจะได้ค่าเช่าดีมากด้วย แต่ติดอยู่ด้วยเรื่องเงินที่จะลงทุนในเรื่องตึกแถวให้เช่นนี้ได้เคยคิดเห็นมาแต่ครั้งไปเมืองภูเก็ต เห็นว่าถ้าเป็นของแผ่นดินอยู่ตราบโดยยากที่จะจัดให้ดีได้ทั้งในทางที่จะหาประโยชน์และจะรักษาให้งดงาม เพราะการแผ่นดินไม่เหมือนกับการแสวงหาแลรักษาผลประโยชน์ของเอกชน ยกตัวอย่างเหมือนการที่มีตึกให้เขาเช่าเช่นนี้ ถ้าเป็นของเอกชนย่อมคอยระวังซ่อมแซมรักษา เพื่อมิให้ทุนทรัพย์แลผลประโยชน์ค่าเช่าของเขาเสื่อมทรมาลง แต่ที่เป็นตึกของแผ่นดินไม่มีใครจะต้องเจ็บร้อนขนขวายเช่นนั้น ถ้าหากว่าข้าราชการซุตโซมเข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองรู้เห็นเข้าเมื่อใด ทางที่จะทำก็คือมีใบบอกเข้าไปวางเวยยังกระทรวงมหาดไทยๆ บอกไปยังกระทรวงพระคลังตามทางราชการ บางทีเงินไม่มีในงบประมาณก็ต้องงด แม้จะได้ทำในปีนั้นกระบวนจะได้ตบส่งเสียไปมาก็ช้านานจนถึงที่ข้าราชการนั้นมากมาย นีว่าที่ไม่เหลวไหล ถ้าความเหลวไหลและซำมียู่นั้นด้วยแล้วบางทีก็เลยโซมเปล่า ไม่ต้องป่วยกล่าวถึงหัวเมืองให้ไกล การเช่นนี้จะหาอย่างดูในกรุงเทพฯ บ้างก็จะได้

ถ้าเป็นของมีเจ้าของๆ ย่อมขนขวายห้ามการที่ฉะฉานที่มีในทางราชการ ได้หมด ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่าตึกหลวงสำหรับแผ่นดินเหล่านี้ ถ้าให้มีเอกชนเป็นเจ้าของเสียจะดีกว่า แต่จะขายทอดตลาดก็น่าจะเสียค่าเช่า เพราะเหตุนี้จึงคิดเห็นว่า ถ้ายกไปเป็นของพระคลังข้างที่เสียได้จะดีที่สุด เพราะลงทุนทำคงจะได้ดอกเบี้ยกลับไม่ต่ำกว่าซึ่งละ ๓ ตำลึง บ้านเมืองก็จะงามขึ้น ราษฎรก็จะค้าขายเป็นสุขสำราญขึ้น

ในเรื่องตลาดเมืองเพชรบุรีนี้ มีผู้มาขึ้นเรื่องราวในคราวนี้หลายคน อ้างว่าเมื่อจะทำตึกหลวงได้มีสัญญาไว้แก่ราษฎรเจ้าของที่ว่าของหลวงเก็บค่าเช่าได้คุ้มทุนแล้วจะคืนตึกให้ราษฎรเจ้าของที่เดิม บัดนี้คนเหล่านั้นจึงจะขอคืนตึกตามที่ได้มีสัญญาไว้แต่ก่อนดังนี้ ได้เรียกหาหลักฐานจากผู้ขึ้นเรื่องราวก็ไม่มีหลักฐานอันใดจะชี้เหตุ อ้างแต่ว่าครั้งเมื่อไล่ที่ตึกนั้น กรมการได้จดบาญชีชื่อเจ้าของที่ไว้ทุกราย แต่ครั้งเรียกหาบาญชีแลตัวกรมการผู้จดก็ไม่ได้ พยานผู้ที่จะรู้เห็นการเรื่องนี้ว่าแต่เดิมเป็นอย่างไรมีตัวอยู่แต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์คนเดียว แต่พิเคราะห์เห็นว่าน่าที่การจะไม่จริงดังคำร้อง น่าที่คนเหล่านี้จะเอาเรื่องที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คืนตึกถนนบำรุงเมืองเฟื่องนคร มาฉิ่นเห็นหาประโยชน์ให้มีขึ้นอย่างนั้น โดยที่สุดถ้าจะมีสัญญาจริงดังผู้ขึ้นเรื่องราวว่า การที่จะคืนก็เห็นเป็นพ้นวิสัยด้วยตึกเหล่านี้สร้างมาถึง ๔๐ ปี หลักฐานที่จะรู้ว่าที่เดิมเป็นของใครก็ไม่มี จึงเห็นว่าจำต้องยกเรื่องราวที่ร้องนี้เสีย แต่เพื่อจะมีให้ราษฎรผู้ขึ้นเรื่องราวติเตียนได้ ว่าไม่ไต่สวนให้สิ้นกระแสความ จึงได้รับเรื่องราวไว้เพื่อจะถามเจ้าพระยาภาณุวงศ์ให้ได้ความเดิมก่อนจึงจะสั่งไปเป็นเด็ดขาด ครั้นเมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ถามเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ก็ปฏิเสธว่าหาได้มีสัญญาคืนอย่างนั้นไม่ เป็นอันจะต้องยกเรื่องราวเสีย

ดูตลาดแล้วเดินตามถนนหลังเมืองไปจนวัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรีนี้ที่จริงมีถนนหลายสาย ได้ความว่าตัดแต่ครั้งเจ้าพระยาภาณุวงศ์บ้าง เจ้าพระยาสุรพันธ์ฯ ทำเพิ่มเติมขึ้นบ้าง ที่จริงถนนไม่น้อยกว่า

เมืองสงขลา แต่เพราะไม่ได้จัดการรักษาจึงดูเหมือนไม่มี คราวนี้ได้
พิเคราะห์ดูปราสาทที่วัดกำแพงแลงโดยละเอียด วัดกำแพงแลงนี้แต่เดิม
เป็นเทวสถานเป็นแน่ เทวรูปก็ยังมีแลทำเป็นปรางค์ ๕ หลัง พิศราห์
ดูฝีมือคล้ายปราสาทศิลาในมณฑลนครราชสีมา ที่สังเกตได้เป็น
แน่ นั่น คือลูกมะหวดช่องที่ฝาไม่ติดกับที่วัดพนมวรรณเมืองนคร
ราชสีมาเลย เป็นแต่ที่นี้ทำด้วยศิลาแลง ออกจากวัดกำแพงแลงเดินต่อ
มาดู่ที่วัดใหญ่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าวัดสุวรรณาราม วัดนี้เป็นวัดนำดู่ด้วย
ทำแต่ครั้งกรุงเก่าแลยังรักษาเป็นปรกติ มิได้เปลี่ยนแปลงอย่างใดมา
จนทุกวันนี้ ที่ในพระอุโบสถยังมีลายเขียนเทพชุมนุม และที่สำคัญ
นั่น คือการเปรียญทำด้วยฝีมืออย่างประณีต ชุ่มแลบานลงรักปิดทอง
ลายรดน้ำยังเห็นรอยทองได้ถนัด ข้างในเสาก็ปิดทองลายรดน้ำตาม
ฝาเขียนสีเป็นภาพต่างๆ ศาลาหลังนี้เดิมว่าเสาชาดจวนจะล้ม ท่าน
เจ้าอธิการองค์นี้อุส่าห์คิดทำการซ่อมแซม โดยตั้งใจจะไม่แก้ไขหรือถอน
ของเก่าอย่างหนึ่งอย่างใดพยายามต่อเสาทูๆ ต้น และติดให้คืนตรง
ขึ้นได้ดังแต่ก่อน น่าจะสรรเสริญมาก ที่ในพระอุโบสถมีของสำคัญ ๒
สิ่ง คือพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ ๑ ขนาดเดียวและคล้ายกับพระ
คันธารราษฎร์ที่ตั้งพิธินในกรุงเทพฯ มีเสวตรฉัตร ๙ ชั้นปักกันอยู่ ถาม
พระเจ้าอธิการเล่าให้ฟังว่าพระคันธารราษฎร์นี้ เดิมเมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระผนวชเสด็จออกมาเมือง
เพชรบุรี ทอดพระเนตรเห็นโปรดจึงพาเข้าไปไว้ในกรุงเทพฯ จนเมื่อ
สร้างพระนครคีรีจึงพระราชทานคืนออกไปไว้ที่วัดใหญ่ สำหรับเชิญ
ออกแหในเวลาฝนแล้งทุกคราว ของสำคัญอีกอย่างหนึ่งนั่นคือ รูป
พระสงฆ์หล่อเท่าตัวคนนั่งพับเพียบพนมมือ ฝีมือที่ปั้นแลหล่อเหมือน
คน ดีกว่ารูปท่านขรัวโตหรือรูปสมเด็จพระราชาคณะที่ได้เคยเห็น
ในที่อื่นๆ รูปนี้เขาเรียกกันว่ารูปสมเด็จพระเจ้าแตงโม คือท่านผู้ที่สร้างวัด
ใหญ่นี้มีเรื่องราวเล่าสืบกันต่อมาว่าท่านผู้นี้ชื่อทอง เป็นชาวบ้านหนอง
หว่าแขวงเมืองเพชรบุรี เข้ามาบวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดใหญ่นี้ อยู่มา

เวลาวัน ๑ ลงไปอาบน้ำในแม่น้ำเห็นเปลือกเต่างโมลอยมาเก็บเปลือกเต่างโมนั้นกิน พวกเพื่อนฝูงเห็นพากันล้อเลียนด้วยเรื่องเปลือกเต่างโมนี จนนสามเณรทองมีความรำคาญ จึงออกจากเมืองเพชรบุรีเข้าไปอยู่ในกรุงเก่า ไปอุปสมบทแลศึกษาพระปริยัติธรรมแตกฉานจนได้เป็นพระราชาคณะและเลื่อนตำแหน่งยศขึ้นโดยลำดับ จนถึงที่สมเด็จพระสังฆราช ระบุกถึงชาติภูมิเดิมจึงออกมาสร้างวัดที่เมืองเพชรบุรี ๒ วัด คือวัดหนองหัววัด ๑ และวัดใหญ่นี้วัด ๑ ทำเท่ากันเหมือนกัน และยังปรากฏอยู่ด้วยกันจนตราบเท่าทุกวันนี้ทั้ง ๒ วัด วัดใหญ่นี้ขนานนามใหม่เรียกว่าวัดสุวรรณารามตามชื่อของสมเด็จพระสังฆราชองค์นั้น และราษฎรพากันนับถือจึงได้ให้ช่างจีนปั้นรูปสมเด็จพระสังฆราชทองในเวลาท่านออกมาเมืองเพชรบุรี แล้วหล่อไว้สการบูชาตราบเท่าจนกาลบัดนี้ รูปสมเด็จพระเจ้าเต่างโมนีก็มีเวลาเอาออกแห่เป็นครั้งเป็นคราว แต่สืบถามไม่ได้ความว่าเป็นสังฆราชในครั้งแผ่นดินใดหรือเมื่อศักราชเท่าใด

วันที่ ๒๓ สิงหาคมเวลาเช้าเดินไปตามถนนริมน้ำฝ่งตวันตกมีบ้านเรือนราษฎรมาก แต่ไม่เป็นตลาดยี่สานใหญ่โตอย่างฝ่งตวันออกคงยุติได้ว่า ทำเลบ้านเรืองเมืองเพชรบุรีตั้งหนาแน่นอยู่ริมน้ำทั้งสองฝ่ง แต่ฝ่งตวันออกมากกว่าฝ่งตวันตก

ได้แวนมัสการพระที่วัดมหาธาตุ วัดนี้เดิมมีพระปรางค์ใหญ่ ๕ ยอด ซึ่งนับว่าเป็นพระธาตุหลักเมืองเพชรบุรีสูงเส้น ๑ แต่ชำรุดพังลงเสียแต่ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้จัดการก่อขึ้นครั้งหนึ่งก็พังลงมาอีก เจ้าพระยาสุรพันธ์จัดการก่อขึ้นใหม่เป็นครั้งที่สุด ขึ้นไปได้ถึงหลังคูหากี่ค้างอยู่แต่เพียงนั้นจนทุกวันนี้ พิศราห์ดูพระธาตุเพชรบุรีนี้ แต่เดิมน่าจะใหญ่กว่าพระธาตุเมืองราชบุรีแลเมืองสุพรรณ แต่หากชำรุดหักพังลงมาเสีย การที่ก่อเสริมขึ้นไว้ถ้าจะทำต่อไปให้แล้วอย่างเดิมน่ากลัวจะพังอีก เพราะเป็นแต่ก่อทับของเก่าที่เหลื่อพังไว้วิธีที่ทำก็ไม่แข็งถ้าจะซ่อมแซมกันให้ดีจริงๆ จะต้องรื้อลงถึงรากก่อใหม่

ทีเดียวยังจะเป็นอย่างดี แต่ทำในเวลาปัจจุบันนี้ก็จะต้องใช้เงินไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ ชั่ง จึงยังเป็นที่ขัดข้องอยู่ แต่ที่วัดมหาธาตุนี้ นอกจากพระปรางค์ที่ค้างมาตั้งมาแล้ว การบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่ข้างบริบูรณ์ด้วยผู้คนพลเมืองนับถือมาก สิ่งที่น่าถือนั้นคือพระพุทธรูปองค์ ๑ ซึ่งนับถือว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่ในวิหาร พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระสำริดหล่อเหมือนและเท่ากันกับพระสำริดองค์เล็กที่วัดเขาตะเครา ดูฝีมือเป็นพิมพ์เดียวกันทีเดียว เจ้าอธิการวัดมหาธาตุแจ้งว่าแต่เดิมรูปที่ราษฎรนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นเทวรูป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นแต่เชิญขึ้นไว้แทนเทวรูป คนก็เลยนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ต่อมา ที่วัดมหาธาตุนี้ยังมีของโบราณที่น่าดูอีกอย่างหนึ่ง คือใบเสมารอบอุโบสถ ทำด้วยศิลาแดงสลักลายอย่างโบราณครั้งฮินดูแปลกๆ หลายอัน พระพุทธรูปทองเหลืองประจำซุ้มแลยอดพระมหาธาตุก็ยังอยู่ที่นี้

ออกจากวัดมหาธาตุไปเยี่ยมพระพิศาลสมณะณะกิจที่วัดคงคารามแล้วจึงกลับมาที่พัก มีราษฎรมายื่นเรื่องราวหลายคน เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดคือเตือนความเป็นต้น ที่เป็นเรื่องควรกล่าวในรายงานนี้แต่ ๒ เรื่อง คือเรื่องหนึ่งราษฎรเจ้าของนาทุ่งเชิงเขาหลวงหลายสิบคนร้องว่า น้ำท่าพังทลายบที่ตำบลน้ำหักไหลเข้าท่วมนาของราษฎรถึงทำหาประโยชน์ไม่ได้เป็นอันมาก เรื่องนี้ได้สวนได้ความว่าที่นี้เคยมีทนายบแต่ปีนั้นทนายบพังกันน้ำไว้ไม่อยู่ น้ำท่วมนาของราษฎรเสียเป็นอันมาก จึงได้ตรวจดูเห็นว่า ที่ทนายบที่ทำยาวไม่เกินเส้น ๑ และจะทำได้ง่าย จึงได้รับกับราษฎรว่าจะทำให้สำเร็จปีหน้า มิให้น้ำเข้าท่วมนาทางนี้ได้อีก เป็นอันพอใจของผู้ยื่นเรื่องราว

อีกเรื่อง ๑ มีพวกลาวทรงดำมายื่นเรื่องราวว่า ได้รับพระราชทานตราภูมิพิเศศคุ้มห้ามค่านามาแต่รัชกาลที่ ๔ บัดนี้ผู้รักษาเมืองจะเก็บเอาค่านาเป็นความเดือดร้อน ได้ตรวจดูเห็นเป็นตราภูมิพิเศศซึ่งได้พระราชทานเป็นบำเหน็จเฉพาะตัวแก่พวกที่ถูกเกณฑ์ทำพระนคร

ศิริจริง จึงได้สั่งให้งดการเก็บเงินค่านาจากคนมีตราภูมิเช่นนี้ไว้ เพื่อจะนำความเข้ามาราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติว่า ตราภูมิเช่นนี้ควรเป็นของยกเปลี่ยนเป็นตราภูมิใหม่ตามประกาศ หรือจะคงใช้ได้ต่อไป และได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่า ตราภูมิเช่นนี้ให้เป็นอันใช้ได้ต่อไปจนตลอดชีวิตของผู้ซึ่งได้รับพระราชทาน

เวลากลางวันขึ้นไปพระนครศิริ ได้แวะนมัสการพระที่วัดมหาสมณาราม เห็นกฎแลโบถการเปรียญชำระชุดโซมหลายแห่ง การชำระเหล่านี้ถ้ารับซ่อมจะไม่สู้เปลืองพระราชทรัพย์ ถ้าทิ้งไว้ช้าจะเปลืองมาก จึงได้สั่งให้กะประมาณการซ่อมมาในงบประมาณศก ๑๑๘ พระที่นั่งแลสถานที่ต่างๆ ในพระนครศิริดูการรักษาพอใช้ ไม่ใคร่จะชำระชุดโซมไปสักก็มาน้อย การที่จะซ่อมแซมให้ดีขึ้นไม่ต้องเปลืองพระราชทรัพย์มาก ได้พิเคราะห์ดูถึงการที่จะแก้ไขพระที่นั่งที่ประทับที่พระนครศิริให้เป็นทีทรงพระราชสำราญยิ่งกว่าแต่ก่อน เห็นว่าถ้ายกพระที่นั่งราชธรรมสภาขึ้นเป็น ๒ ชั้นจะเป็นทีทรงพระราชสำราญยิ่งกว่าพระที่นั่งหลังเก่าเป็นอันมาก แต่ถึงกระนั้นก็ดีถ้าจะเสด็จเมืองเพชรบุรีในเวลาปัจจุบันนี้ คุ้มการที่ควรจะต้องแก้ไขหลายอย่าง คือจะต้องปลูกตำหนักแลที่พักให้พอเป็นต้น ที่สำคัญนั้น คือเรื่องที่จะต้องทำทาง ให้รถขึ้นได้ถึงยอดเขา ทางนี้จะทำได้ไม่ยาก เพราะทุกวันนี้มีถนนและดินระเบิดอยู่ในอำนาจ ของสำคัญที่จะต้องทำอีกอย่างหนึ่งคือเรื่องสูบน้ำ ถ้ายังไม่ทำสูบน้ำและฝักรอให้ใช้น้ำได้โดยสะดวกทั้งลูกเขตรอบใดจะจัดว่าพระนครศิริเป็นที่สำราญไม่ได้อยู่ตรงนั้น ได้พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะคิดเรื่องสูบน้ำได้ไม่ยากนัก คือตั้งโรงสูบที่ริมแม่น้ำ ตั้งถึงที่ยอดเขายอดกลางที่มีพระเจดีย์ใหญ่อยู่ทุกวันนี้ เห็นว่าจะหาน้ำใช้ได้พอทั้งเขา การสำคัญอีกอย่าง ๑ คือเรื่องสุขาภิบาลจัดการเทศของโสโครก แต่เมื่อมีถนนแล้วก็ไม่ยากอันใด ได้พิเคราะห์ดูถึงความสบายในการที่อยู่พระนครศิริเห็นว่า ถ้าไม่ไช่ระดูร้อนจัด ซึ่ง

ทำให้ไปไม่หล่นหมดต้นแล้ว คงจะอยู่ได้สบายไม่น่ากลัวไข้เจ็บอันใด เพราะเขาหมื่นนี้เป็นเขาหยาบอยู่ไกลป่ามาก สังเกตดูในเวลาที่สูงขึ้นไป ในระดูนี้แม้เป็นเวลาวันเที่ยง พอขึ้นถึงยอดเขาก็ได้ลมทะเลรู้สึกเย็นสบายกว่าที่อยู่ริมแม่น้ำ เขานี้เสียอย่างเดียว แต่เป็นเขาหินปูนไม่มีใครมีดิน ถิ่นน้ำแล้งจึงพาให้ไปไม่ร่วงโกรนได้หมด พักกินเข้ากลางวันบนยอดเขาแล้วกลับลงมา

เวลาบ่ายพวกมิกชันนารีอะเมริกันมาหาใต้ถ่มถึงการที่เขาทำในเวลานี้ดูก็ยังเป็นทำนองเดียวกับที่ทำอยู่แต่ก่อน คือนอกจากการสอนศาสนา มีโรงเรียนผู้ชายโรง ๑ โรงเรียนผู้หญิงโรง ๑ กับโรงพยาบาลโรง ๑ พวกมิกชันนารีมีผู้ชาย ๒ ผู้หญิง ๕ ในเวลาเย็นได้ไปเยี่ยมตอและไปดูที่โรงพยาบาล ในเวลานี้มีคนไข้อยู่แต่ ๒ คน

วันที่ ๒๔ สิงหาคมเวลาเช้าขึ้นมาไปที่ถ้ำเขาหลวงต้องไปทางริมน้ำ เพราะทางถนนหลวงตอนแต่เขามไหยสวรรค์ไปเขาหลวงน้ำท่วมก่ดขาดเป็นหลายตอนเดินยาก แม้ทางที่ไปริมน้ำก็ต้องลุยน้ำไปประมาณ ๑ ใน ๔ ส่วนของระยะทาง บางแห่งถึงท่วมท้องม้ แต่ก็เป็นการดีที่มาทางนี้ ด้วยได้ตรวจที่นาซึ่งราษฎรร้องว่า น้ำแม่น้ำล้นเข้าตำบลน้ำหักท่วมเสียไปเป็นอันมากนั้น แลเห็นได้ว่าเป็นความเดือดร้อนของราษฎรแลเป็นที่เสื่อมเสียประโยชน์ของบ้านเมืองจริง เพราะทุ่งในบริเวณเขาหลวงนี้เป็นที่ลุ่ม ในเวลานี้แลดูเป็นน้ำเจิ่งทั่วไป จำเป็นต้องคิดปิดน้ำตำบลน้ำหักแก่น้ำท่วมทุ่งนี้จึงได้ ที่ในถ้ำเขาหลวงดูยังเป็นปรกติดังเคยเห็นแต่ก่อน พักกินเข้าเช้าที่ในถ้ำแล้วกลับมาถึงเมืองในเวลากลางวัน เวลาวันนี้ได้ทราบความจากผู้รักษาเมืองเพชรบุรีว่า ชาวเพชรบุรี ๕ คนเข้าไปค้าขายในกรุงเทพฯ แล่นเรือกลับมาถึงปากอ่าวเมืองสมุทรสาครถูกผู้ร้ายตีเรือเมื่อวันที่ เดือน^๑

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ศก ๑๑๗ เก็บเอาทรัพย์สินของไปได้ แต่ผู้ถูกทำร้ายหาได้ทำกฎหมาย
ตราสินหรือแจ้งให้ผู้รักษาเมืองสมุทรสาครทราบด้วยไม่ เป็นอันยัง
ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดได้คิดตามผู้ร้ายรายนี้ จึงได้เรียกตัวผู้ถูกทำร้ายทั้ง
๕ คนมาถาม ได้ความว่าพาสินค้าเข้าไปขายในกรุงเทพฯ จอดเรือ
อยู่ที่หน้าศาลเจ้าใหม่ เมื่อจอดเรืออยู่那儿มีจีนผู้ ๑ ได้มาขอเงิน ๕
ตำลึง คนพวกนี้ไม่ให้ ครั้นขายของหมดแล้วออกเรือมาทางคลอง
มหาไชยจอดนอนในคลองนั้นคืน ๑ แต่หาได้สังเกตว่าผู้หนึ่งผู้ใด
ติดตามมาไม่ รุ่งขึ้นไปจอดเรือรอน้ำที่โกรกกรากอีกครั้งคืน ก็ไม่มี
ผู้ใดติดตามมาครั้นเล่นออกไปถึงทะเลอ่าวทำเงินห่างฝั่งประมาณ
๒๐๐ เส้น จึงมีเรือเปิดทะเลของผู้ร้ายแล่นแอบเข้ามาตีเรือเก็บได้
ทรัพย์สินของแล้วชักใบแล่นไปทางเมืองสมุทรปราการ พวกเจ้าทรัพย์
ไม่รู้จักผู้ร้าย เป็นแต่จำหน้าได้มีสิ่งสำคัญที่เก็บไว้ได้คือ กระบอ
ดินดำอัน ๑ กับเสศกระดาศที่ห่อดินดำขึ้น ๑ ตกอยู่ในเรือของพวกเขา
เจ้าทรัพย์ ฉันทได้เอาของทั้ง ๒ สิ่งนี้มาตรวจดูเห็นเสศกระดาศนั้นม
ีตัวหนังสือเส้นหมึกว่า ศาลเมืองสมุทรปราการคดีในระหว่างจีน^๑ จึง
พิเคราะห์เห็นว่าผู้ร้ายรายนี้คงจะเป็นคนเมืองสมุทรปราการด้วยเรือเปิด
ทะเลเป็นเรือใช้ในเมืองสมุทรปราการโดยมาก เมืองสมุทรสาครไม่มีใครมี
ประการ ๑ เรื่อนั้นแล่นไปทางเมืองสมุทรปราการ ประการ ๑ หนังสือ
ในเสศกระดาศนั้นก็ปรากฏว่าเป็นหนังสือสำนวนความศาลเมือง
สมุทรปราการ หนังสือเช่นนี้ย่อมจะมีอยู่แต่ในศาล หรือกับคนซึ่งเป็น
ตัวความ เพราะเหตุฉะนั้นเห็นมีหลักฐานพอจะสืบเอาตัวผู้ร้ายได้ จึง
ได้ชักชวนเจ้าทรัพย์ซึ่งว่าจำหน้าผู้ร้ายได้ให้มาด้วย เพื่อจะได้มอบแก่
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีให้สืบสวนต่อไป แลความเรื่อง
นี้ต่อมาได้ความว่าเจ้าทรัพย์ได้ดูตัวจีนซึ่งมีชื่อในเสศกระดาศจำได้

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรม
ศิลปากร

ว่า เป็นตัวผู้ร้ายที่ได้ดีเร็ว ข้าหลวงผู้รักษาเมืองสมุทรปราการได้จับไว้พิจารณาแล้ว

ในเวลากลางวันพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านในเมืองเพชรบุรีพร้อมกันมาหา เมื่อได้ถามถึงทุกข์สุขของไพร่บ้านพลเมืองตามอย่างซึ่งได้เคยถามมาทุกๆ เมือง ได้ความจากกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบล^๑ ว่าราษฎรมีความเดือดร้อนอยู่ ด้วยเรื่องพิกัดอากรค่าน้ำ อย่างเดียวกับที่กำนันผู้ใหญ่บ้านร้องในเมืองราชบุรีไม่จำต้องอธิบายซ้ำในที่นี้ ความเดือดร้อนอีกอย่าง ๑ นั้นว่าด้วยเรื่องซื้อน้ำตาลหลวง ไล่เลียงพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลที่ร้องนี้ชี้แจงว่าขุนแขวง, เขียว, นายอำเภอมิหมายให้ซื้อน้ำตาลจากราษฎรให้ราคาแต่ทะนนละ ๒ สลึง ราคาซื้อขายกันในพื้นเมืองทะนนละ ๕ สลึง ราษฎรไม่เต็มใจขาย กำนันผู้ใหญ่บ้านต้องบังคับซื้อเอาด้วยอำนาจ ราษฎรขัดเคืองพากันด่าว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านต่างๆ ดังนี้ เห็นเป็นการปลาดด้วยไม่มีราชการอย่างหนึ่งอย่างใด ที่ได้กะเกณฑ์ให้ซื้อน้ำตาลหลวง ถ้ามข้าหลวงเทศาภิบาลและผู้รักษาเมืองก็ว่าไม่ทราบ แลไม่ได้สั่ง จึงได้ให้หลวงศรีสัตยารักษ์ข้าหลวงพิเศษซึ่งอยู่เมืองเพชรบุรีพิจารณา ขุนแขวงให้การรับสารภาพว่าได้หมายถึงให้กำนันผู้ใหญ่บ้านบังคับซื้อน้ำตาลจากราษฎรราคาทะนนละ ๒ สลึงจริง เพราะพระยาสุรินทรฤไชย, ปิว, สั่งให้ซื้อเอาไปจำหน่ายขายเป็นอาณานิคมของพระยาสุรินทรฤไชย ขุนแขวงหาได้เอาเป็นอาณานิคมส่วนตัวไม่ได้ความดังนี้ ข้าหลวงพิเศษจึงพิพากษาให้ถอดขุนแขวงออกจากตำแหน่ง แลให้เอาตัวจำคุกมีกำหนด ๓ เดือน เพราะเหตุว่าถึงจะได้ทำการตามคำสั่งของพระยาสุรินทรฤไชยจริง คำให้การ ก็ทำโดยรู้อยู่แล้ว ว่าคำสั่งนั้นเป็นการที่จะให้เบียดเบียนบังราษฎร เพื่ออาณานิคมของพระยาสุรินทรฤไชยมิใช่ราชการ

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ผู้กระทำตามคำสั่งเช่นนี้ย่อมมีความผิดด้วย แต่พระยาสุรินทรฤไชย นั้นเพราะถึงอนิจกรรมเสียแล้ว ก็เป็นอันพ้นที่จะต้องพิจารณาเอา โทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย ฉันทได้สั่งให้เอาตัวอ้ายเจียวขุนแขวง จำตรวนลงเรือพาเข้าส่งคุกในกรุงเทพฯ เพื่อจะให้กะดีเรื่องนี้เป็น เยี่ยงอย่างแก่กรมการหัวเมืองอย่าให้ฟังบังคับบัญชาผู้ใหญ่ในการ ทุจริตต่อไป

เวลาบ่าย ๔ โมงออกเรือจากเมืองเพชรบุรีลงมาประมาณ ชั่วโมง ๑ ถึงบ้านแหลมจอดพักนอนคืน ๑ ที่บ้านแหลมนี้เจริญแปลก ตาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก มีบ้านช่องแน่นหนาเรียงรายกันตลอดหลายคั้งน้ำ ราษฎรอยู่ที่บ้านแหลมหากินด้วยการทำปลาหอยแลทำทั้งนาเกลือ นาส้มด้วย ผู้คนบริบูรณ์มีเรือใหญ่น้อยต่างเมืองมาจอดรับซื้อสินค้า หลายสิบลำ ถ้าม้านันผู้ใหญ่บ้านได้ความว่า ตั้งแต่จัดการปกครอง ท้องที่โจรผู้ร้ายสงบ ราษฎรในหมู่บ้านแหลมได้ทำมาหากินเรียบร้อย เป็นปรกติมาจนทุกวันนี้

มาพักที่บ้านแหลมได้ชำระความอีกเรื่อง ๑ คือราษฎรชาว เมืองสงขลาคน ๑ ต้องถูกเจ้าพนักงานสรรพภาษีจับจำไว้ที่บ้านแหลม ทำเรื่องราวขึ้นไปร้องที่เมืองเพชร จึงได้เอาลงมาไต่สวน ได้ความว่า เดิมผู้ยื่นเรื่องราวซื้อเกลือบรรทุกเรือไปเสียภาษีเสร็จแล้ว มาตรวจตัว ที่เจ้าภาษีให้ขาดจำนวนเงินที่เสียไป ๓ บาท จึงนำความขึ้นไปร้อง ต่อพระสัจจาผู้รักษามือเมืองว่า เจ้าภาษีตีตัวให้หาครบบตามราคาเงินที่ เสียไม่ พระสัจจาสั่งให้ผู้ยื่นเรื่องราวมาขอตัวที่เจ้าภาษีเสียให้ครบ ครั้นผู้ยื่นเรื่องราวลงมาขอตัว เจ้าภาษีว่าผู้ยื่นเรื่องราวจะขอภาษีจับ ตัวไปอายัดก้านันให้จำไว้ ๔ วัน ได้ไล่เลียงขุนพิทักษ์ซึ่งผู้รักษามือเมือง ได้ตั้งลงมาเป็นเจ้าภาษีคนนี้ ว่าผู้ยื่นเรื่องราวจะหนีภาษีด้วยอาการ อย่างไร ก็ชี้แจงให้เป็นที่พอใจไม่ได้ เพราะเรือที่บรรทุกเกลือก็ยังไม่ได้ออกจากท่า แลการก็ปรากฏอยู่ว่า ผู้ยื่นเรื่องราวเองเป็นผู้วิ่งเต้นร้องขอ ใ้เสร็จให้ถูกต้อง จึงพิเคราะห์เห็นว่า ความเรื่องนี้เจ้าพนักงานสรรพ

ภาษีคงทำตัวฉ้อเงินภาษี กล่าวคือรับเงินไว้มากทำตัวให้แต่น้อยไปถูก
คนเสียภาษีอ่านหนังสือออก ตรวจตัวได้ความว่าไม่ครบเงินไปร้องเรียน
ให้การอื้อฉาวขึ้น เจ้าพนักงานสรรพภาษีโกรธจึงหาเหตุเอาตัวจำเสีย
ความจริงคงจะเป็นเช่นนี้ แต่จับไม่ได้ถนัดด้วยเวลาไม่พอจะไต่สวน
แลเห็นว่าเป็นคดีราคาเงินแต่ ๓ บาท จึงสั่งให้ปล่อยตัวผู้ยื่นเรื่องราว
ไปในขณะนั้น แลขอให้เจ้าพระยาสุรพันธ์เปลี่ยนขุนพิทักษ์ออกเสีย
จากเจ้าพนักงานสรรพภาษีโดยเร็ว เวลาตี ๑๑ พอรุ่งสว่างออกเรือ
จากบ้านแหลงเมืองเพชรบุรี ข้ามมาอ่าวเมืองสมุทรสงคราม

รวบรวมเนื้อเห็นในส่วนเมืองเพชรบุรีที่ได้ไปตรวจในคราวนี้
เห็นว่าจะหาเมืองใดในพระราชอาณาเขตที่ดีกว่าเมืองเพชรบุรีนี้ จะ
หาได้ด้วยยาก เป็นเมืองที่ภูมิลำเนาดี ที่น้ำที่ดินอุดมด้วยทรัพย์ ซึ่ง
จะเกิดสิ่งสินค้าต่างๆ แลผู้คนก็บริบูรณ์ แต่ในส่วนการปกครองที่เป็น
อยู่ในเวลานี้มีความเสียใจที่จำต้องรับว่าผิดคาดผิดคิดหมดทุกอย่าง
ตกลงต้องว่าเป็นเมืองที่มีการจะต้องจัดแก้ไขมากกว่าบรรดาเมืองที่ได้
ไปตรวจทั้งมณฑลนครไชยศรีและมณฑลราชบุรีในครั้งนี้ แต่การที่จะ
ต้องจัดนั้น ไม่ใช่การยากเหลือบ่ากว่าแรงอย่างใด ต้องการคนดีๆ สัก
๔, ๕ คน จัดส่งออกมาแต่กรุงเทพฯ ให้พอแก่ความต้องการในเมือง
นี้ บ้านเมืองคงจะเรียบร้อยได้ไม่กี่เดือน ไซ้แต่เท่านั้นยังเห็นว่า เมือง
เพชรบุรีนี้ถ้าจัดการให้ดีจะได้โดยเร็ว เพราะสิ่งซึ่งจะทำให้ดี แลจะ
ให้ได้ดีโดยง่ายมีอยู่เป็นอันมาก ถ้าทำให้ถูกแลทำจริงๆ ผู้ใดเป็น
ผู้ว่าราชการเมืองควรเชื่อใจได้ว่า ความชอบแลบำเหน็จรางวัลอยู่ใน
เงื้อมมือของผู้นั้นเป็นแท้

ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ เดือน ร.ศ.^๑

ถึงพระยาสุษดี

ด้วยวันที่ ๒๕ สิงหาคมเวลาเช้าออกเรือจากบ้านแหลมเมืองเพชรบุรีแล่นมาเข้าปากน้ำเมืองสมุทรสงคราม เวลา ๓ โมงเช้าจอดพักให้ฝีพายกินข้าวที่วัดใหญ่ในคลองแม่กลองประมาณชั่วโมง ๑ แล้วออกเรือต่อมาตามคลองแม่กลอง เวลานี้เป็นคราวน้ำมากท่วมตลิ่งใช้เรือไฟเล็กงูเรือได้สะดวก ลำบากที่เลี้ยวในที่คดพ่วงเรือยาวพาดกับกอไม้ริมตลิ่งบ่อยๆ เวลาบ่าย ๒ โมงถึงที่ว่าการอำเภอบางโทรัดแขวงเมืองสมุทรสาคร นายสงกรานเป็นนายอำเภอ ได้แวะขึ้นตรวจที่ว่าการอำเภอยังจัดไม่มีใครเรียบริ้อย เพราะเพิ่งตั้งใหม่ นายสงกรานก็เพิ่งมาเป็นนายอำเภอ ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วออกเรือต่อมาพบพระยาสุนทรบุรีว่าที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี กับพระสมุทรสาครานุรักษ์กลางทาง เพราะเดิมกะว่าจะถึงวันที่ ๒๖ มาเร็วไป ๑ วัน เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงเมืองสมุทรสาคร จอดเรือพักอยู่ที่หน้าป้อมวิเชียรโชฎก

ในเวลาบ่ายวันนั้นได้ลงเรือไฟเล็กไปตรวจที่ว่าการเมืองซึ่งอาไศรยตั้งอยู่ที่บ้านของพระยาสุนทรสงคราม ใช้เรือนแพเป็นออฟฟิศ ได้ตรวจดูออฟฟิศ แม้ตั้งอยู่ในเรือนแพหลังเล็กการที่จัดสอาดแลเรียบริ้อยเป็นที่พอใจมาก แลเห็นได้ว่าได้จัดการออฟฟิศเป็นหมวดหมู่ แลเก็บสรรพหนังสือต่างๆ เอาไว้ตามที่ซึ่งควรเอาไว้มากๆ อย่างเวลาจะต้องการรู้สิ่งใดถามสิ่งใด รู้ได้จนพอใจโดยทันทีทุกอย่าง มีรายย่อซึ่งทำไว้ให้ทราบการต่างๆ ดังต่อไปนี้ คือยอดสำมนครหัวเมืองสมุทรสาครแบ่งเป็นสามอำเภอ คืออำเภอเมือง อำเภอกระทุ่มแบนแลอำเภอบางโทรัด ส่วนอำเภอบางโทรัดยังไม่ได้ทำสำมนครหัวเมืองจำนวนยัง

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ไม่ได้ รู้ได้แต่ ๒ อำเภอ มีจำนวนกำนัน ๑๙ ผู้ใหญ่บ้าน ๑๔๒ ราษฎร
ไทย ๑๓๓๕๕ จีน ๓๕๒๓ รวมเบ็จเสร็จ ๑๗๐๗๑ จำนวนหลังคา
เรือน ๔๙๕๑

วัดมี ๔๗ วัด พระสงฆ์ ๔๔๘ ศิษย์วัด ๓๙๖ คະຕິສາລເມືອງ
ความเก่าค้ำค่างมาแต่ก่อน ๓๙๘ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ ๔๑ เรื่อง ชำระ
แล้วในศก ๑๑๗ สี่เดือน ๔๘ เรื่อง ได้เงินค่าธรรมเนียม ๒๑๗๗ บาท
๒๖ อัฐ ความในศาลอำเภอเมืองเกิดขึ้นในศก ๑๑๗ ร้อยเอ็ดเรื่อง
แล้วไป ๕๕ เรื่อง ต้องส่งศาลเมือง ๔๖ เรื่อง ได้ค่าธรรมเนียม ๗๗๖
บาท ๔๐ อัฐ ได้ตรวจดูความที่ค้ำเป็นความเก่าสะสมเสมอสักแต่
ว่าติดอยู่ในสารบบโดยมาก ความที่ควรจะชำระได้ได้ชำระสะสางไป
ตามควร ไม่พบเรื่องใดที่จะต้องตักเตือน

เงินสรรพภาษีที่เก็บได้ใน ๔ เดือนนี้ เป็นเงิน ๒๕๗๗๘ บาท
๖๒ อัฐ เทียบกับศก ๑๑๖ เงินศกนี้ขึ้น ๒๐๓๑ บาท ๒๐ อัฐ

ออกจากที่ว่าการเมืองไปดูที่ตรางขังนักโทษ ซึ่งยังคงขังอยู่
ในตรางเดิม แต่ก็แลเห็นได้ว่าเมืองนี้ได้จัดการให้ความสุขแก่นักโทษ
ตามสมควรแก่กำลังที่จะทำได้ กล่าวคือไม่โสโครกและไม่ยัดเยียดเหลือ
เกิน เพราะนักโทษมีอยู่เพียง^๑ คน ได้ถามตัวนักโทษถึงการกินอยู่
นักโทษพากันบอกว่า ได้กินอยู่อิ่มหนำบริบูรณ์ ไม่มีผู้ใดร้องทุกข์ใน
ข้อนี้ หรือขัดที่จะว่าถูกกดขี่ข่มเหงอย่างใด นอกจากร้องขอโทษบ้าง
ร้องคัดค้านคำตัดสินบ้าง อนึ่งนักโทษในเมืองนี้ได้จัดให้ทำการเย็บจาก
ขายได้เงินส่งหลวงมากบ้างน้อยบ้างทุกๆ เดือน ได้เรียกบาญชีนักโทษ
มาตรวจดูตลอดเป็นบาญชีที่ทำโดยจริงแลเลียดถูกต้อง สังเกตเห็น
ได้ที่มีกำหนดวันตัดสินสิ้นแลแทงจำหน่ายวันที่ได้ปล่อยไปตลอดมา
โดยลำดับ พบในบาญชีนักโทษที่ติดไม่มีกำหนด ๒ คน เหตุว่าโทษ

^๑ ต้นฉบับเว้นว่างไว้เช่นนี้ - กจช. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรม
ศิลปากร

เป็นสมัครพรรคพวกผู้ร้ายลอกทองพระ เห็นว่าติดมาคนละ ๓ ปี พอควรแก้โทษอยู่แล้ว จึงได้สั่งให้ปล่อยไปในขณะนั้นทั้ง ๒ คน ได้ไปตรวจดูที่ว่าการอำเภอ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณอันเดียวกัน นายชุมเป็นนายอำเภอ เป็นการเรียบบร้อยพอใช้ได้ เพราะอยู่ใกล้ออฟฟิศเมือง

ออกจากที่ว่าการเมืองแล่นเรือขึ้นไปดูลัดทำเงิน แลลัดบางปลา ซึ่งว่าทำให้น้ำเค็มขึ้นตามแม่น้ำนี้เร็วไป จนเรือกสวนในเมืองนครไชยศรี เสียไปเป็นอันมากนั้น ลัดทำเงินในเวลานี้กว้างสักเส้น ๑ ยาวสัก ๘ เส้น แต่ลิกหาได้หยั่งไม่ ได้ความว่าลิกราวสัก ๓ วา ลัดนี้ถ้าจะปิดคงปิดได้ด้วยสายน้ำไม่แรงนัก แต่คงเปลืองเงินมาก แต่ลัดบางปลานั้น กว้างอยู่ใน ๕ วา ลิกไม่เกิน ๘ ศอกคงจะปิดได้ง่าย

วันที่ ๒๖ เวลาเช้า ข้ามพากไปดูตลาดโกรกกราก ตลาดนี้เป็นตลาดใหญ่ที่อยู่ของพวกจีนทำละมูหาลาเป็นพื้น เป็นบริบูรณ์มาก แต่ถือกันว่าต้องอยู่ไกลจากแลอยู่กัพื้นดิน ถ้าจะทำตึกกว้านหรือจะยกพื้นทำเรือนให้สูงเป็นอัมมงคล จะเชื่อกันมาด้วยเหตุใดกัน ไม่ได้ความ เดินตามถนนในตลาดนี้กว่า ๒๐ เส้นจึงหมดตลาด การทำปลาปิ้งมีกำไรมาก ละมูที่เมืองสมุทรสาครมากกว่าปีกลาย ๖ ละมู ได้ไต่ถามพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านทั้งไทยแลจีนถึงความสุขทุกข์ ได้ความว่าเป็นการเรียบบร้อยเป็นสุขสำราญทั่วกัน สังเกตดูผู้คนพลเมือง ดูพากันมีความนิยมนรักใคร่พระสมุทสาคร แลหลวงวิเศษภักดีปลัดมาก มีเรื่องราวร้องทุกข์ยื่นไม่ถึง ๑๐ ฉบับ แลเรื่องราวที่ร้องนั้น ก็มีแต่ร้องขอโทษแลอุทธรณ์คำตัดสินของศาลเท่านั้น ถ้าจะว่ารวมความเป็นเนื้อเห็นที่ได้ตรวจเมืองสมุทรสาครครั้งนี้ เห็นว่าการปกครองจัดเป็นเรียบบร้อยดีกว่าทุกๆ เมืองในมณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรีที่ได้ตรวจในครั้งนี หากจะตึกดีได้ แต่ว่ายังมีเหตุการณ์โจรผู้ร้ายเกิดขึ้นบ้าง เช่นตีเรือในปากอ่าวแลปล้นก็มีในเร็วๆ นี้ถึง ๒ ราย แต่ก็จำต้องยอมว่าเหตุเกิดในที่รักษายาก แลการปล้นนั้นผู้ว่าราชการเมืองกรมการก็สืบเสาะจับได้ทั้ง ๒ รายจะติโทษก็ไม่ควร

တို့ ၁၆ ဘဏ္ဍာစာ

รายงานการเสด็จตรวจราชการ หัวเมืองฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

ลงวันที่ ๒๖ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทรง
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นรายงาน
ทรงตรวจราชการเมืองพิจิตร, เมืองพิษณุโลก, ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้
คัดสำเนาพร้อมทั้งสิ้น ๑๐ ฉบับ มีจำนวนหนังสือแจ้งอยู่ในบัญชีที่ได้
สอดซองถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ

สำเนา รับวันที่ ๒ พฤศจิกายน ศก ๑๑๗

เมืองนครสวรรค์

วันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

วันนี้การนำเมลมาส่ง ฉันได้เขียนรายงานอย่างคร่าวก่อน
ไว้ได้ ๒ เมือง ได้ส่งมาด้วยแล้ว

ได้สนทนากับฮีสี่ล่างการที่ติดขัดแลที่เขาสงไสยบรรดามีแล้ว
แลเข้าใจไปทุกเรื่อง

มาคราวนี้อยู่ข้างจะเหนื่อยด้วยรีบเดินทาง มีเวลาพักเมืองละ
น้อยๆ การต่างๆ ที่ต้องถามต้องว่ากล่าวมีมาก กลางวันตามที่มีเวลา
หยุด ต้องเที่ยวตรวจท้องที่ กลางคืนพูดจาแลพบปะผู้ไปมาหาสู่จน
ดึก เข้าต้องตื่นออกเรือแต่เช้า อยู่ในไม้ใครมีเวลา นอนไม่ได้ถึงคืนละ
๘ ชั่วโมง

การมณฑลนครสวรรค์อ่อนกว่ากรุงเก่าแลพิศณุโลกย์จริงตั้ง
ว่า แต่ข้าหลวงเทศาแลหลวงสมัคตั้งใจที่จะจัดการเอาดีให้ได้ พระยา
ราชพงษาถูกพระกระแสมหา ดูร้อนขึ้น ตกลงไปพิจิตรกับฉันทั้ง ๒ คน
เพื่อจะมณฑลพิศณุโลกย์ ได้คิดกะการที่จะจัดแก้ไขมณฑลนี้โดย
เต็มกำลัง คงจะเอาให้ดีให้ได้ สำคัญแต่เรื่องศาลอ่อนเต็มที ศาลมณฑล
ชำระความแล้วได้ไม่เกินเดือนละ ๘ เรื่อง คนร้องเรื่องราวมาก ขอ
ให้ของท่านระพีรีบจัดข้าหลวงพิเสศขึ้นมา ได้คนชนิดนายลอหรือ
มิฉะนั้นแยกพระองค์เจ้าเกษมมาจากพระยาประจำ หรือผู้หนึ่งผู้ใดแล้ว
แต่ท่านระพีจะเห็นควร มาเป็นข้าหลวงพิเสศ การจะดีขึ้นมาก การศาล
พิเสศมณฑลนี้ไม่ยากเท่ามณฑลราชบุรี จะออกเรือพรุ่งนี้เวลา ๒ โมง
เช้า ผู้ที่มาด้วยกันมีความสุขสบายอยู่

ขอให้บอกพระยาเทเวศรว่าได้เร่งเรื่องโทรเลขโดยเต็มกำลัง
พนักงานโทรเลขทั้ง ๓ กองนั้นได้ออกจากนครสวรรค์ขึ้นไปแล้ว ๒

กอง หลวงชวภิกก็มาถึงวันนี้แล้ว ขอให้เจ้าคุณโยธาคอยหนุนหลังให้
แข่งจะช่วยโดยเต็มกำลัง

ด. ๙๖ ๙๙๙๙๙๙

สำเนา รับวันที่ ๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองนครสวรรค์

วันที่ ๒๗ เดือนตุลาคม ร ศ ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจาก
บางปะอิน ด้วยความยินดีที่พระบรมวงษานุวงศ์แลข้าราชการมีความ
กรุณาพากันมาส่งเปนอันมาก พวงเรือไฟลากขึ้นทางกรุงเก่าถึงป้อม
เพชร ได้ความว่าเรือคร้วร้วมาก จึงให้วะที่บ้านพระยาไชยวิชิตให้
ยาเรือคร้วอยู่ประมาณ ๓ ชั่วโมงแลให้เปลี่ยนเรือซึ่งลากเรือพระองค์
ประวิตรใหม่ เพราะเรือลำเก่าลากช้านัก พร้อมเพรียงเรียบร้อยแล้ว
ออกเรือจากบ้านพระยาไชยวิชิตขึ้นทางคลองสี่ตะพานแวะตรวจ
ที่ว่าการอำเภอเสนาในกรุงเก่าซึ่งตั้งอยู่ตำบลบ้านฝั่มต ชุนกลางเปน
นายอำเภอ ในเวลานี้ชุนกลางลงไปอยู่บางปะอินได้ไต่ถามการจาก
สมุห์บัญชีอำเภอแลกำนันผู้ใหญ่บ้านในที่นั้น ได้ความว่าเปนการ
เรียบร้อยดี แบบแผนในที่ว่าการอำเภอตรวจดูก็ทำเรียบร้อยดี เสีย
แต่ที่ว่าการอำเภอดูน่าทุเรศนัก ตัวนายอำเภออยู่เรือ มีโรงจาก ๓ ห้อง
ซึ่งชำรุดชุดโซมเปนที่ว่าการอำเภอ ไปดูไม่สมกับประโยชน์ที่ได้แล
เกียรติยศที่ควรจะยกย่องที่ว่าการอำเภอเลย อำเภอเหล่านี้บังคับ
กับปกครองพลเมืองไม่ต่ำกว่า ๒๐๐๐๐ เก็บผลประโยชน์แผ่นดิน
ไม่ต่ำกว่า ๓๐๐-๔๐๐ ชั่ง เปนการจำเปนแลสมควรแท้ที่จะต้องมี
ที่ว่าการให้ดีกว่านี้ ก็คือเรื่องเงินที่ต้องอนุญาตเท่านั้น

ออกเรือจากที่ว่าการอำเภอเสนาในมาพบพระยาวิเศษไชยชาญ
ผู้ว่าราชการเมืองอ่างทองคอยรับอยู่ที่พรมแดนต่อกับกรุงเก่า มาวะ
ที่วัดป่าโมกข์ขึ้นดูการปฏิสังขรณ์พระนอนซึ่งหายกได้เรียรายกันได้
เงินประมาณ ๔๐ ชั่งเสศ แลพระสุวรรณภูมิวิมลคิดเปนหัวน้ำ การ
ปฏิสังขรณ์ขั้นนี้ เปนแต่ลงรักองค์พระยังไม่ทั่วองค์ เพื่อจะปิดทองใหม่
แต่ในโบสถ์วิหารดูไม่ได้คิดที่จะซ่อม แต่ที่ไม่ชำรุดมากมายสักเท่าใด

นัก นานาที่จะต้องให้เขาทำตามศรัทธาต่อเหลือปิดทองพระแล้วจึงจะ
ได้ซ่อมวิหาร

ออกจากป่าโมกข์ขึ้นมาถึงอ่างทองเวลา ๔ โมงเศษเข้ามาใน
เขตรเมืองอ่างทองวันนี้ ได้สังเกตเห็นกำนันผู้ใหญ่บ้านสรวมเสื่อผ้า
คากีลีพลเหมือนกันหมด กรมการเมืองก็สรวมเสื่อชาวแลหมวก
คลุมอย่างเดียวกัน เคยได้ยินกรมหมื่นมรุพงษ์ว่าจะจัดเรื่องอยู่นิพอม
แต่เพิ่งรู้ว่า จัดสำเร็จได้แล้ว ถ้ามพระยาอ่างทองได้ความว่าเสื่อกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านนั้นราคาตัวละ ๙ สิ่งทั้งดุม ผู้ใดมีความชอบผู้ว่าราชการ
เมืองแจกให้บ้าง ถ้าไม่มีความชอบก็ให้ซื้อเองเปนเสื่อยศในเวลามีงาน
มีการดูเรียบริ้อยดีมาก ได้ตรวจที่ว่าการเมืองศาลแลตรางบายวันนั้น
สถานที่เหล่านี้พระยาอ่างทองได้จัดการปลูกสร้างขึ้นด้วยไม้กระยา
เลย แลได้ใช้แรงนักโทษทำเรียบริ้อยหมดจดพอใช้ได้ ถึงในบริเวณก็
ทำถนนแลแผ้วถางสอาด การภายในที่ว่าการเมืองก็ดี ในศาลก็ดี ใน
ตรังกี้ดี จัดเรียบริ้อยได้อย่างดีที่สุดที่จะพึงทำได้ในเมืองนั้น ไม่มีสิ่งใด
ที่จะต้องติเตียนแลสิ่งซึ่งเปนที่พอใจโดยเฉกานั้น คือที่พระยา
อ่างทองคิดฝึกหัดบุตรหลานกรมการเมืองอ่างทองไว้สำหรับราชการ
มีคนพวกนี้หลายคนดูท่าทางดัดแปลงมาเป็นคนราชการไม่ป่าเถื่อน
แลตำแหน่งราชการในเมืองนี้ หากคนในพื้นที่เมืองใช้ได้เปนอันมาก นับว่า
เปนการที่ดีมาก อีกอย่างหนึ่งนั้น คือในการที่ไปตรวจตรา ตั้งแต่
ตรวจมาไม่เคยเห็นเหมือนตรางเมืองอ่างทอง เพราะธรรมดาการที่ไป
ตรวจตราเข้าใจว่าไม่มีใครจะเปนที่พอใจของผู้ว่าราชการเมืองโดยมาก
แต่ที่เมืองอ่างทองนี้เป็นอย่างหนึ่งที่เดียว พอเปิดประตูเข้าไปก็แลเห็น
นักโทษจัดนั่งไว้เปนพวกๆ มีป้ายให้นักโทษถือบอกเปนสำคัญกองละ
ป้าย ว่ากองนี้ตัดสินจำคุกแล้ว กองนี้จำไว้ในระหว่างพิจารณา กองนี้
ยังไว้ในระหว่างพิจารณา นักโทษทั้ง ๓ กองนี้ใครจะยื่นเรื่องมีเรื่องราว
ก็มีเรื่องราวถือนั่งชูเปนท่าทางอย่างเดียวกันเหมือนหัดทหาร พิเคราะห์
ดูตัวนักโทษไม้โสโครก ไตถามก็ไม่ได้ความว่าเดือดร้อนด้วยการบังคับ

บัญชาอย่างใด ที่นักโทษร้องก็มีข้อเดียวแต่เรื่องอาหารที่จะให้กิน แต่
เฉพาะนักโทษที่ไม่มีญาติ นักโทษที่มีญาติยังต้องกินของตัวเอง ที่เป็น
ดังนี้ด้วยการที่ตั้งโรงครัวเลี้ยงนักโทษด้วยอาหารของหลวงทั่วไปยัง
จัดการไม่สำเร็จ ยังเป็นอยู่อย่างเดียวกันทั้งมณฑลกรุงเก่า แต่เข้าใจว่า
ในปลายศกนี้หรือขึ้นในศก ๑๑๘ คงจะเรียบร้อยตลอด ถึงในเวลานี้ใน
ข้อบังคับตราลงพระยาอ่างทองก็ได้จัดตามที่จะทำได้ทุกๆ อย่าง เข้าใจ
ว่าเกือบจะไม่มีตราใดตามหัวเมืองที่ดีกว่าตราเมืองอ่างทองในเวลานี้

ส่วนราชการเมืองอ่างทองในเวลานี้เป็นการเรียบร้อยคล้ายกับ
กรุงเก่า คูโจรผู้ร้ายสงบ ปล้นสดมภ์ในศก ๑๑๗ นี้ยังไม่มี เงินค่านาศก
๑๑๖ ก็เก็บเสร็จแล้ว เงินขึ้นกว่าศก ๑๑๕ ประมาณ ๑๐๐ ชั่ง การ
ถ้อยความยังมีจำนวนคั่งค้างมากอยู่สักหน่อย เพราะศาลพึงจัดการ
เปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ขึ้นไม่ช้านัก แต่ความในศก ๑๑๗ นี้ ความที่
แล้วทันความที่เกิดขึ้นแล้วยังได้กำไรร้างความเก่าให้ร่วมไปได้บ้าง จัด
ว่าเปนอันดำเนินเข้าในทางเจริญแล้ว พระยาอ่างทองได้ทำยอดบาญชี
ต่างๆ ให้รู้การในเมืองอ่างทองไว้ยื่นฉบับหนึ่ง ได้ส่งมาด้วยแล้ว

วันที่ ๒๓ ตุลาคม เวลาเช้าได้ข้ามไปตลาดหลวง ตลาดนี้เก็บ
ค่าเช่าได้เบ็ดเสร็จประมาณเดือนละ ๑๐๐๐ บาท แต่การซ่อมแซม
รักษายังไม่เรียบร้อย เพราะยังไม่เข้าใจในการใช้เงิน คือแต่เดิมเมื่อซื้อ
ตลาดนี้เป็นของหลวง กระทรวงพระคลังยังไม่ได้จัดการมาถึงหัวเมือง
เข้าใจว่าเงินค่าเช่าตลาดจะได้ไว้ใช้ทำการโยธาแลซ่อมแซมตลาดนี้ด้วย
ยังไม่ทันที่จะได้เก็บ พอกระทรวงพระคลังจัดการออกมาถึงหัวเมือง
สั่งให้ส่งเงินรายได้เข้าพระคลังทุกอย่าง เพื่อจะกันบาญชีรายได้ราย
จ่ายให้ขาดกัน ข้างหัวเมืองไปเข้าใจเสียว่ากระทรวงพระคลังไม่พอใจ
จะจ่ายเงินทำการโยธาแลซ่อมแซมรักษาดตลาดดั่งคิดไว้แต่เดิม ก็อยู่
ข้างทอดธุระเสีย ได้ชี้แจงแก่พระยาอ่างทองให้คิดจัดการรักษาดตลาด
นี้ให้เรียบร้อยหมดจดสอาด เงินค่าซ่อมแซมรักษานี้ให้ลงในค่าใช้จ่าย
เสมอไปทุกปี ส่วนที่จะต้องทำการเป็นการจกรก็ให้ขออนุญาตไปเป็น

คราวๆ ตลาดที่เมืองอ่างทองนี้ถ้าได้เงินการจรจกสัก ๒๐๐ ซึ่งจะงาม บ้านงามเมืองและจะได้ค่าเช่าดีขึ้นกว่าเดี๋ยวนี้นัก เพราะตลาดที่นี่ เดิมทำแย่งกันแปด ๒ ตลาดห่างกันเพียงสัก ๕ เส้น ตลาดเหนือแปด ของอากรหม้อ ตลาดใต้แปดของอากรน้อย ลงทุนสร้างไม่ต่ำกว่า รายละ ๒๐๐ ซึ่ง ใครแย่งอากรบ่อนเบี้ยได้ๆ บ่อนไปตั้งในที่ของตน ตลาดก็ตามไปติดในที่นั้น แย่งกันไปแย่งกันมาดังนี้ ภายหลังอากร น้อยตายลงประมาณในศก ๑๑๑ ภรรยาเอาตลาดดีใช้หนี้หลวงตกแปด ตลาดหลวง ตั้งแต่นั้นบ่อนแลตลาดที่เมืองอ่างทองก็มาตั้งอยู่ที่ตลาด อากรน้อยจนทุกวันนี้ ตลาดอากรหม้อก็เป็นอันเลิกร้างซุดโซมา อากร หม้อยอมอยู่เสมอว่า ถ้ารัฐบาลยอมให้บ่อนไปตั้งในตลาดของอากร หม้อเพียงสัก ๓ ปีแล้วจะยอมยกตลาดนั้นถวายเป็นหลวงทีเดียว แต่ก็ เห็นได้ว่าถ้ายอมตามขอเช่นนั้นก็แปลว่ารัฐบาลยอมซื้อตลาดอากรหม้อ เป็นราคาราว ๓๖๐๐๐ บาทด้วยเหตุที่จะต้องขาดผลประโยชน์ที่เคย ได้จากตลาดอากรน้อย เพราะเหตุนี้จึงเห็นว่าถ้าจะให้ดีควรรัฐบาล จะซื้อตลาดอากรหม้อซึ่งตั้งร้างอยู่ในเวลานี้ คงจะซื้อในราคาไม่เกิน ๑๐๐ ซึ่ง แล้วคิดทำถนนโรงแถวเชื่อม ๒ ตลาดนี้ให้เป็นตลาดเดียวกัน ย้ายโรงบ่อนมาตั้งที่ตลาดอากรหม้อ แต่อย่ายอมให้ตลาดของสด ตามไป ถ้าทำดังนี้เห็นว่าค่าเช่าขึ้นได้อีกมาก แต่ไม่แน่ใจว่ากระทรวง พระคลังจะเห็นด้วยหรือไม่

ที่เมืองอ่างทองนี้มีฝรั่งขึ้นมายุ่งคนหนึ่งซื้อกับตันสะคาเล็ด ขาติสก็อตเป็นเจ้าของเรือไฟเดินอยู่แถวนี้ ๗ ลำ คือเดินในระหว่าง กรุงเทพฯ กับอ่างทอง ๒ ลำ ระหว่างอ่างทองกับไชยนาท ๒ ลำ ระหว่าง ไชยนาทกับนครสวรรค์ ๒ ลำ ไว้เอาไหลลำ ๑ ทราบว่ากำไรดี แต่เดิน ได้ปีละ ๖ เดือนหรือ ๘ เดือน น่าแล้งต้องถอนเรือที่เดินข้างเหนือลงไป เดินข้างใต้ กับตันสะคาเล็ดนี้เมื่อครั้งพระยาพิทักษ์เทพธานีรักษาเมือง อ่างทองอยู่ข้างจะอาระวาด แต่พระยาอ่างทองขึ้นมาทำเสียเรียบร้อย ใช้สอยได้เหมือนกรมการคนหนึ่ง ฉันทันมาครั้งนี้ก็ต้อนรับขับสู้แข็งแรง

เดิมว่าเตรียมแพทที่เขายู่ไว้รับ แต่บังเอิญมีเหตุแค้นเสียก่อนนำฉันมา สักสองวัน ๓ วันเจ้าของอยู่ข้างเสียอกเสียใจมาก

การโยธาที่สำคัญแลเปนที่พิศวงแก่ฉันอย่างหนึ่ง คือเรื่องทำ ถนนริมแม่น้ำเกือบจะแล้ว เขตเมืองอ่างทองทั้งสองฟาก แต่การ เรื่องนี้เมืองสิงห์เปนต้นความคิด จะเอาไว้กล่าวในตอนว่าด้วยเมืองสิงห์ ให้เปนยุติธรรม

เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกเรือจากเมืองอ่างทองมาแวะตรวจการ อำเภอยะโย ซึ่งตั้งที่ว่าการบ้านมะขามการทั้งปวงก็เรียบร้อยดี เสีย แต่ที่ว่าการยังซ่อมซ่อมเต็มที ออกจากที่ว่าการอำเภอยะโยมาแวะ นมัสการพระที่วัดไชโยได้ความรู้แปลกหน่อยหนึ่ง คือของศักดิ์สิทธิ์ เปนที่นับถือของคนทั้งหลายในวัดนี้นับถือทั้งรูปพระโตและรูปชรัโต พวกคนเรือที่มาด้วยกับฉันไปเส่งผ้าห่มรูปพระชรัโตมาฉีกทำผ้า ประเจียดเกือบหมดผืน นมัสการพระแล้วได้ไปตรวจตลาดบ้าน ไชโย ซึ่งเป็นของพระยาอ่างทอง (ทองอ่อน) สร้างแต่ครั้งเจ้าพระยา รัตนบดินทร์สร้างวัดไชโย ตลาดนี้ดูไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใด กว่าที่ฉันได้เคยมาดูคราวก่อน เมื่อศก ๑๑๓ ชีวิตของตลาดอาไศรย อยู่ได้ด้วยบ่อนยังอยู่เท่านั้นไม่มีแก่นสานอันใด เมื่อรวบรวมเนื้อ เห็นที่ได้ตรวจเมืองอ่างทองครั้งนี้ เห็นด้วยตามคำที่พระยาศรีลงไป กล่าวเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือในปีนั้นว่า เมืองอ่างทองเดี๋ยวนี้แปลกเปน คนละเมืองกับที่ได้เคยเห็นเมื่อขึ้นไปเหนือกับฉันในศก ๑๑๑ แปลกทั้ง ภูมิถานบ้านเมืองซึ่งในครั้งนั้นจะรู้ว่า ที่ว่าการอยู่ในที่ใดไม่ได้ มาครั้งนี้ มีที่ทำการรัฐบาลดูอุปเปนสง่างามควรแก่บ้านเมือง จะว่าด้วยการ ในครั้งนั้นก็ยุ่งเหยิงจนจะว่าผู้รักษาเมืองกรมการมีหน้าที่ทำอย่างไรว่า ไม่ได้ โจรผู้ร้ายก็ชุกชุมจนต้องโปรดให้พระยาอภัยพลภักติเปน ข้าหลวงพิเศษ ไปนั่งกำกับชำระผู้ร้ายอยู่ในครั้งนั้น ในเวลานี้มีเจ้าเมือง กรมการทำการามีหน้าที่ตามตำแหน่งได้ว่ากล่าวปกครองบ้านเมือง ทัวถึงทัวไป โจรผู้ร้ายก็สงบเงียบเปนที่พอใจแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ไม่มี

ผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้มาร้องทุกข์กล่าวโทษผู้ว่าราชการเมืองกรมการว่า กตขี้ข่มเหง เว้นไว้แต่นักโทษซึ่งต้องหาว่าเปนโจรผู้ร้ายร้องเรื่องราวปฏิเสธบ้างขอโทษบ้าง กับผู้ที่แพ้ความร้องเรื่องราวไม่พอใจใน คำพิพากษาบ้าง นอกจากนี้จะแวะไต่ถามราษฎรในที่ใดมีเสียงบอก แต่ว่ามีความสุขสบายดี ดูผู้คนมีความนิยมในพระยาอ่างทองทั่วไป แท้จริงมาคิดดูก็เห็นสมควรที่จะได้รับความนิยม ด้วยพระยาอ่างทอง นี้ดูฝงใจของตัวไว้ในประโยชน์ของราชการจริงๆ ไต่ถามการบ้านเมือง ดูรู้ทุกๆ อย่าง และยังมีความคิดความเห็นที่จะแก้ไขความเสื่อมเสีย แลทนุบำรุงบ้านเมืองด้วยปัญญาของตน ไม่นิ่งนิ่งเปนหัวหลักหัวตอ คอยจะให้ผู้ใหญ่สั่งจึงจะทำ ถ้าหาเจ้าเมืองอย่างนี้ได้ทุกๆ เมืองจะเปน พระราชาลาภอันประเสริฐ พระยาอ่างทองนี้เสียแต่ชื่อโรค มักเจ็บป่วย อวดแอดอยู่เนืองๆ เท่านั้น

ด. ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

สำเนา รับวันที่ ๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองนครสวรรค์

วันที่ ๒๗ เดือนตุลาคม ร ศ ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม เวลาบ่ายเข้าแดนเมืองสิงห์บุรีได้
แวะตรวจการที่อำเภอเมืองพรหมบุรี ซึ่งตั้งที่ว่าการณบางหมื่นหาญ
หลวงพรหมประสาธน์ศิลป์เปนนายอำเภอ ตรวจดูการที่จัดในที่ว่าการ
อำเภอก็เรียบร้อยดี แบบแผนที่ยังไม่เข้าใจอยู่บ้าง ได้ชี้แจงตามเห็น
สมควรแก่การ ว่าโดยที่จริงสังเกตดูตามอำเภอในมณฑลกรุงเก่าอยู่
ข้างจะจัดเรียบร้อยดีมาก เยี่ยมกว่ามณฑลอื่นๆ ที่ได้เคยเห็นไปตรวจ
แล้ว ควรจะสรรเสริญกรรมหมื่นมรุพงษ์ที่ได้เอาใจใส่จัดการกวัดขันให้
เรียบร้อยได้เพียงนี้

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงเมืองสิงห์บุรีซึ่งตั้งที่ว่าการณตำบล
บางพุทราฝั่งตะวันตก ไม่มีเวลาพอจะตรวจการออฟฟิศเพราะจวนค่ำ
เสียแล้ว ได้แต่เที่ยวเดินดูบริเวณเมืองที่สร้างใหม่ ข้างเหนือตั้งแต่
โรงบ่อนเลตลาดย้ายมาแต่บ้านใหม่ ต่อลงมาโรงตำรวจภูธรสร้างอย่าง
ที่กรุงเก่าแต่ยังไม่แล้ว ต่มาถึงที่ว่าการอำเภอแล้วที่ว่าการเมืองกับ
ศาลรวมกัน ทำด้วยโรงเสาทูปเปลือกไซเซจวนจะพังน่าสงสาร ต่อตา
ที่ชำนาญจริงๆ จึงจะสังเกตเข้าใจได้ว่าศาลแลที่ว่าการเมืองอยู่หลัง
นั้นต้องแนะนำแก่พระยาสิงห์ว่า ถ้าลมพายุพัดมีมาเมื่อใดให้ปิด
ออฟฟิศอุดออฟฟิศเสีย หาไม้ศาลจะพังทับคนตาย ต่มาถึงจวน
ผู้ว่าราชการเมืองทำเรือนจากไม้สังคโปร์ไม่ลำคาญตาจัดว่าพอใช้ได้
ส่วนราชการเมืองสิงห์บุรีนั้น ฉันถามผู้ว่าราชการเมืองกรมการแล
กำนันผู้ใหญ่บ้านก็ว่าเรียบร้อย โจรผู้ร้ายก็สงบเงียบดี คำนาศก ๑๑๖
เก็บเสร็จแล้ว พระยาสิงห์บุรีได้ทำบาญชียอดรายการต่างๆ ตามแบบ
พระยาอ่างทองยื่นได้ส่งมาด้วยแล้ว

สิ่งที่สำคัญในเมืองสิงห์บุรีนี้คือเรื่องตัดถนนริมแม่น้ำทั้งสอง

ฟาก พระยาสิงห์ได้คิดแลได้เริ่มทำมาแต่ศก ๑๑๖ คือแต่เดิมราษฎร
ไชยخانบ้านออกมาจนจดแม่น้ำใช้เดินกันหลังบ้าน เป็นการตรวจตรา
โจรผู้ร้ายยาก พระยาสิงห์จึงคิดเปลี่ยนทางให้ออกมาเดินเสียริมแม่น้ำ
ข้างน้าบ้าน ขอที่ดินต่อราษฎรทำถนนกว้างประมาณ ๘ ศอก ที่пен
ร้วบ้านก็ขอให้ร้วบ้านเขยิบถอยเข้าไป ที่пенร้านเป็นโรงขอให้ร้ว
เสีย เป็นที่เรือนพอร้วได้ก็ให้ร้ว ที่เหนว่แน่นอนหนาจะเป็นที่เสียหาย
แก่เจ้าของก็ปล่อยให้ล้าถนอยอยู่บ้าง แรงที่ทำนั้นใช้เทศนาแก่กำนัน
ผู้ใหญ่บ้านให้ไปบอกบุญลูกบ้านช่วยกันทำเป็นระยะ น้าบ้านของใคร
คนนั้นทำ คือตัดไม้ฉายดินบางแห่งถึงทำสะพานสำเร็จตลอดทั้ง
สองฟาก ด้วยกระบวนชี้แจงเทศนาอ้างประโยชน์ที่จะป้องกันโจร
ผู้ร้ายรักษาความสุข ฝ่ายพระยาอ่างทอง, พระยาไชยนาท, นครสวรรค์,
ได้ทราบข่าวก็เอาอย่างบ้างทำกันต่อๆ ขึ้นมา ตกลงเป็นอันมีถนน
ริมฝั่งแม่น้ำ ตั้งแต่พรมแดนเมืองอ่างทองต่อกรุงเก่าตลอดขึ้นมาจน
ถึงปากน้ำโพอยู่แล้ว ในมณฑลนครสวรรค์ยังทำไม่แล้วอยู่บ้าง เป็น
หวังเป็นตอนแห่งละเล็กละน้อย เข้าใจว่าในแล้งนี้คงจะสำเร็จตลอด
ถึงปากน้ำโพ มาเห็นเข้าต้องยอมว่าเป็นความยินดีโดยประหลาดใจ
ด้วยการเรื่องนี้ฉันไม่ได้คิดเลย ถึงจะคิดก็คงแลเห็นว่าไม่สำเร็จ ไม่กล้า
สั่งให้ทำ แต่การก็สำเร็จได้ ได้ไ้เรียงดูการที่กะเกณฑ์ราษฎรทำถนน
สองฟากแม่น้ำปรากฏความเดือดร้อนร้องแรกกันบ้างหรือไม่ ได้รับความ
ว่าแรกๆ มีอยู่บ้าง แต่ต่อมาครั้งราษฎรได้เดินถนนพากันเห็นประโยชน์
เต็มใจทุกๆ บ้านไม่มีการร้องเดือดร้อนอย่างไร พิศระห์ดูคำที่ว่านี้ก็
น่าจะเป็นความจริง สังเกตดูเมื่อแล่นเรือขึ้นมาเห็นบางแห่งซึ่งเป็นอ่าว
แลเป็นที่ลุ่มเห็นทอดไม้ไผ่บ้างไม่กระดานบ้าง เป็นสะพานยาวหลาย
สิบแห่ง ไต่ถามได้ความว่าเมื่อน้ำท่วมถนนผู้ใหญ่บ้านและราษฎรช่วย
กันทำสะพานเหล่านี้ให้คนไปมาโดยสะดวก แลมีพยานสำคัญอีกอย่าง
หนึ่งซึ่งไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดมาร้องทุกข์กับฉันในเรื่องนี้เลย ที่เรียกว่าถนน
นั้นอย่าเพื่อเข้าใจว่าถนนอย่างเดียวกับถนน ๒ ข้างคลองตลาดใน

กรุงเทพฯ ขอให้เข้าใจว่าแผ่นดินที่มีรอยถ่างไปเตียนๆ กว้างประมาณ ๘ ศอกกลุ่มบ้างตอนบ้าง นั่นและคือถนนที่เข้ามา ที่ฉันยินดีมากนั้นด้วย เหตุ ๒ ประการคือ ประการที่ ๑ เมื่อถนนมีпенเขตรูปขอบเขตนี้นี้แล้ว จะทำให้ถนนดีถึงใช้รถใช้ม้า มีทุนเมื่อใดก็ทำได้ อีกประการหนึ่งการที่กำนันผู้ใหญ่บ้านได้แนะนำให้ราษฎรช่วยกันออกแรงเพื่อสาธารณประโยชน์ได้เช่นนี้แล้ว เชื่อว่ากระทำให้บังปฏิกษะบิริตเกิดขึ้นในประชุมชน จะทำให้ถนนประโยชน์อย่างอื่นได้อีกเพนอันมาก ว่าโดยที่สุดจะทำให้ถนนนี้เองดีขึ้นด้วยการที่เรียหรือลงแรงกันทำตะพานแลถมให้สูงเพนต้น จึงต้องยอมให้ความสรเสรีญแก่เมืองสิงห์เพนต้น แลเมืองอื่นซึ่งมีความอุสาหะทำให้สำเร็จได้ด้วย วันที่ ๒๔ เวลาเข้าไปตรวจตราที่เมืองสิงห์ ตรานี้จัดการพอเพนปานกลางไม่เลวนัก แต่ไม่ดีถึงเมืองอ่างทอง

เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากเมืองสิงห์มาแวะตรวจอำเภอเมืองอินทบุรีซึ่งพระศักดิ์บุรินทร์เพนนายอำเภอ การอำเภอเรียบร้อยพอประมาณ แต่ที่ว่าการอำเภอจัดไม่ดี แต่เพราะจะเปลี่ยนนายอำเภอแล้วจึงไม่ได้ตรวจตราว่ากล่าวประการใด ได้แวะไปที่วัดเวฬุวันซึ่งเป็นวัดธรรมยุติแลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้จัดให้พระครูวินัยธรรมออกมาครอง และมีกิตติศัพท์ลือเข้าไปถึงกรุงเทพฯ ว่าท่านองค์นี้มีความสามารถจัดการเล่าเรียนดีมาก ไปตรวจดูก็ได้ความจริง มีจำนวนนักเรียนมาอยู่เล่าเรียนในวัดนี้กว่า ๑๐๐ เพนคนเมืองอินบ้าง มาต่างเมืองคือเมืองอุไทย เมืองสรรค์ เมืองไชยนาท ที่สุดจนนครสวรรค์ก็มีบ้าง ที่มีคนพาเด็กมาฝากมากเช่นนี้ ได้ความจากพระวินัยธรรมว่าเพราะบิดามารดาเด็กนิยมว่าที่วัดนี้สอนตามแบบหลวง เด็กรู้วิชาได้ดีกว่าส่งตามวัดอื่นจึงพามาส่งในวัดนี้ แต่ก่อนถึงน่านาบิดามารดามักมาลาเอาเด็กไปช่วยทำนา ตั้งแต่ท่านวินัยธรรมชี้แจงความรังเกียจในการที่เรียนแต่ครั้งปีจะไม่รู้วิชา บิดามารดาเด็กก็เห็นด้วย ทุกวันนี้ก็หาเป็นผู้ใดมาขอถอนเด็กไปช่วยทำนาไม่ การที่มีผู้พาเด็กมาฝากไว้เช่นนี้

ผู้ฝากส่งเสบียงอาหารแก่เด็กนั้นเสมอ แต่ยังมีได้เกลือกลั่นไตตลอด
ถึงพระสงฆ์ได้ความดังนี้ พิศุระห์ดูพระวินัยธรรมองค์นี้เป็นผู้สมควร
แก่การเล่าเรียนมากจะพูดจาอุเฟ่งอยู่แต่ในประโยชน์การที่จะจัด ฟัง
กิตติศัพท์ผู้คนที่อยู่ข้างจะนับถือมาก คงจะเป็นพระดีต่อไปได้อีกหนึ่ง
ด้วยยังหนุ่ม

เมื่อรวบรวมว่าถึงการในเมืองสิงห์ได้พิศุระห์เห็นในครั้ง
เห็นว่าเป็นการเรียบร้อยดี ส่วนพระยาสิงห์นั้นดูผู้คนที่นิยมนับถือ
แต่จะหมายให้เดินเร็วอย่างเมืองอ่างทองนั้นยังจะได้ เพราะเหตุ
ว่าพระยาสิงห์ยังไม่ชำนาญการหัวเมืองเท่าพระยาอ่างทอง นานไป
บางทีจะดีขึ้น แต่อย่างไรก็ดีต้องนับว่าเป็นที่พอใจ ด้วยเห็นได้ว่าตั้งใจ
เอาใจใส่ต่อประโยชน์ของราชการจริงๆ ทั้งการบ้านเมืองก็เรียบร้อยอยู่
กลางทางเจริญทุกประการ

๑๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

สำเนา รับวันที่ ๒ พฤศจิกายน ร.ศ, ๑๑๗

ที่พักบ้านบางมูลนาค

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคมออกจากเมืองสิงห์บุรี เวลาบ่ายถึง
พระมณเฑียรเมืองไชยนาท พบพระยาราชพงษานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลนครสวรรค์ พระยาสุรบดีรินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองไชยนาท กับ
พระยาพิไชยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองอุไทยราชธานีมาคอยรับอยู่ ได้
เล่าเรื่องขึ้นมาแฉะที่อำเภอสรรพยา ซึ่งตั้งที่ว่าการอยู่ที่บ้านสรรพยา
หลวงอินทรเพนนายอำเภอ พึ่งเปลี่ยนมาอยู่ได้เดือนเศษ ว่ายังไม่ทัน
จะจัดการอย่างใด แต่ฉันไม่แน่ใจว่าการแบบแผนอำเภออย่างใหม่ เช่น
จัดในมณฑลกรุงเก่า ตาหลวงคนนี้จะจัดได้หรือไม่ แต่ฟังดูในท้องที่
ก็ได้ความว่าเป็นอันเรียบร้อยดี กล่าวคือ โจรผู้ร้ายสงบไม่มีความ
เสื่อมเสียอันใด

เวลาอย่าคำครึ่งถึงไชยนาท เปนเวลาคำเสียแล้วหาได้ตรวจการ
อะไรไม่ เปนแต่ได้สนทนากับข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมือง ได้ความว่า
ราชการบ้านเมืองค่อยเรียบร้อย โจรผู้ร้ายสงบ ไม่มีปล้นสดมภ์หรือ
เหตุการณ์ใหญ่โต เงินค่านาศก ๑๑๖ ก็เก็บร่วมจวนจะแล้ว ได้ตักเตือน
ให้รีบเก็บให้แล้วเสียโดยเร็ว ตามอย่างที่กรมหมื่นมรุพงษ์ได้จัดใน
มณฑลกรุงเก่า เพื่อจะได้ลงมือเก็บค่านาจำนวนศก ๑๑๗ แล้วปีต่อๆ
ไปให้ทันเวลาราชฎาขายเข้าได้เงินมาเสียค่านา การในเมืองนี้ยังเสื่อม
เสียอยู่ก็ด้วยเรื่องการศาล ถ้อยความคั่งค้างแลผู้คนติดอยู่ในระหว่าง
พิจารณาпенอันมาก เอาเปนว่ายังไม่ได้รับประโยชน์เปลี่ยนแปลง
การศาลอย่างใด นอกจากเลิกการที่กรมการค้าความเป็นทางทำมา
หากินอย่างแต่ก่อน พระยาสุรบดีรินทร์ได้ทำบาญชีรายการต่างๆ ยื่น
ตามแบบพระยาอ่างทอง ได้ส่งบาญชีนั้นมาด้วยแล้ว

ขึ้นมาไชยนาทคราวนี้มีความเสียใจ ที่มาประจวบเวลาท่าน

ผู้หญิงร่ายภรรยาพระยาสุรบดีนทรป่วยหนัก ถึงนั่งดูใจกันในคืนก่อน
ที่ฉันได้มาถึง แต่บังเอินอาการค่อยคลายขึ้นในวันนี้ โรคที่เป็นๆ
มะเร็งในปากฟันวิไลจะรักษาให้หายได้ จึงเป็นอันเห็นว่า ท่านผู้หญิง
รายนี้อาณาไม่ถึงจะได้รับตรา จึงบังเอินมีอันเป็นในเวลาพระยา
สุรบดีนทรได้รับพระราชทานพานทอง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ตุลาคมเวลาเช้า ได้ไปเดินตรวจถนนที่ริมน้ำ
ที่ตัดใหม่หน้าเมืองท่าพอใช้ได้ ไม่เลวกว่าเมืองอ่างทอง แลได้ไป
ตรวจตารางมียอยู่ในเมืองไชยนาทสองตาราง ชังคนโทษในเมืองไชยนาท
ตารางหนึ่ง ชังนักโทษซึ่งส่งมาแต่เมืองมโนรมย์ เมืองสรรคตะราง
หนึ่ง การตะรางยังจัดเปนอย่างเก่ายังไม่ได้เปลี่ยนแปลงอย่างใด นอก
จากห้ามการหากินด้วยเรื่องปล่อยนักโทษดังแต่ก่อน ในเรื่องนักโทษ
ระหว่างพิจารณามีมากนั้น จะรอคอยศาลใหม่สะอาด เห็นว่าจะช้านัก
จึงได้แนะนำแก่พระยาราชพงษานุรักษ์ และพระยาสุรบดีนทรได้
คิดอ่านผ่อนผันปล่อยนักโทษโดยทางพระบรมราชวินิจฉัยเสีย
สักครึ่งหนึ่งกล่าวคือ ๑ ได้ตรวจบาญชีนักโทษดู นักโทษคนใดต้องหา
ด้วยความผิดซึ่งมีโทษควรต้องจำเพียงเท่าใด ถ้าหากว่าต้องจำมาใน
ระหว่างพิจารณาเท่ากำหนดแล้ว จึงจะยังไม่ได้ตัดสินก็ให้ปล่อยไป
เถิด ไปตรวจที่ว่าการเมืองซึ่งทำขึ้นเป็นโรงย่อมๆ หลังหนึ่ง แต่มิใช่
ที่ว่าการเมืองอย่างที่เข้าใจในปัจจุบันนี้ ซึ่งมีในมณฑลกรุงเก่า มณฑล
พิษณุโลก เข้าใจว่าที่ว่าการเมืองไชยนาทหลังที่วານี้ ทำนองอย่างศาลา
ลูกขุนมหาดไทยอย่างแต่ก่อน คือ เป็นที่เสมียนนั่งเขียนหนังสือเท่านั้น
ที่ว่าการเมืองที่แท้คือ หอซึ่งพระยาสุรบดีนทรซึ่งอยู่ห่างโรงนั้นเพียง
สัก ๓ วา ไม่ต้องตรวจอันใดต่อลงไปถึงรายการที่จะจัดเปนอย่าง
ใหม่ อย่างเมืองอ่างทอง การที่จะแก้ไขมีอย่างเดียว แต่จะต้องหาคน
ที่ชำนาญการเมืองอย่างใหม่ส่งมาเปนปลัด ถ้าหาได้เช่นนั้นเมืองนี้
จะเรียบร้อยได้ตลอด เพราะพื้นการบ้านเมืองไม่มีการเสื่อมเสียอย่างใด
พระยาสุรบดีนทรก็อยากได้ปลัดเช่นว่านี้

เวลา ๒ โมงเช้า ออกเรือจากเมืองไชยนาท เข้าทางลัดเสนาบตี
ลัดนี้แต่เดิมเป็นลำรางเรือเล็กๆ ลัดได้แต่น้ำน้ำ เรือไฟกับเรือแจว
ออกจากเมืองไชยนาทไปถึงธรรมามูลได้พร้อมกันพวกเรือเหนือที่
ล่อทวนน้ำไปทางอ้อมเขาวาหุงเข้าเข้ากินปากลัดข้างใต้อ้อมไปถึง
ปากลัดข้างเหนือ พอถึงเวลาหุงเข้าเย็น เมื่อฉั่นล่องจากเหนือในศก
๑๑๑ เดือนอ้ายคลองลัดนี้ยังสูงกว่าแนวน้ำประมาณ ๔ ศอก ได้ขึ้น
เดินในคลองนี้ยาวประมาณ ๒ เส้นตลอด ให้เรือล่องอ้อมลัดมา ๔๐
นาที จึงถึงปากลัดข้างใต้เห็นว่า ควรจะขุดลัดนี้ให้เรือใหญ่เดินได้
จะเป็นประโยชน์มาก ครั้นเมื่อศก ๑๑๓ อยากจะทำบุญในการวัดอุ
ทิศให้แก่ชายอิทธิดำรงซึ่งตายลงในปีนั้น คิดขึ้นมาถึงลัดนี้ จึงได้
ส่งเงิน ๑๐ ชั่งขึ้นมามีคนขุดให้ลึกลงไปและขอให้เรียกว่าลัด
เสนาบตี ขึ้นมาเห็นลัดเสนาบตีในคราวนี้เป็นที่ปลาตใจ ด้วยน้ำกัด
ใหญ่กว้างลงเป็นแม่น้ำ ใต้แต่เท่านั้นแม่น้ำทางอ้อมเดิมเลยต้นต้นกลายเป็นที่
ไร่นาไปหมดในชั่ว ๓ ปี ได้ทราบข่าวเวลานี้ราษฎรกำลังแย่งกัน
จองที่แม่น้ำเก่าทำไร่ทำนา เป็นได้ถึงเช่นนี้ จะว่าสำเร็จประโยชน์ก็
สำเร็จ เพราะทำให้ทางสั้นเข้าได้จริง แต่จะว่าไม่สำเร็จประโยชน์ก็
เป็นได้ ด้วยตั้งใจจะทำเป็นลัดมันไม่เป็นลัด มันกลายเป็นแม่น้ำไปเสีย
คำว่าลัดเป็นอันแปลไม่ได้ ด้วยไม่มีทางอ้อมก็ย่อมมีทางลัดไม่ได้ ได้
แวะนมัสการพระที่วัดธรรมามูล วัดนี้มีพระพุทธรูปสำคัญ ๒ องค์ คือ
พระประธานที่นั่งขัดสมาธิ ดูลาดเลาเป็นฝีมือช่างโบราณทางพระ
ปฐมเจดีย์ ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้
เชิญมาแต่เมืองสิงห์ มาตั้งเป็นประธานในวัดธรรมามูล เพราะเหตุที่มี
กงจักรนั้นไว้ที่ฝ่าพระหัตถ์ พระสำคัญอีกองค์หนึ่งคือ พระยืนห้ามสมุทร
สูงสัก ๖ ศอก เรียกว่า พระธรรมจักร เหตุที่มีพิมพ์ธรรมจักรทำไว้
ที่ฝ่าพระหัตถ์สำหรับเอาขี้ผึ้งติดออกเป็นแผ่นได้ พระพุทธรูปองค์นี้
พิเคราะห์ดูท่าทางจะเป็นเทวรูปแปลง ด้วยฝ่าพาตไม่เหมือนพระพุทธร
ูป ทั้งพระภักตร์ดูเป็นรูปใหม่กว่าพระองค์ แต่คนนับถือมาก นับถือ

ตั้งแต่แม่น้ำที่หน้าวัดว่าแม่น้ำมนต์ ใครผ่านไปมาถ้าพอจะแวะได้
แปดต้องแวะ ที่รู้หนังสือมักจะพอใจในความเคารพ และความปรารถนา
จิตเขียนไว้ตามฝาวิหารแลเสาศาลาเต็มทั่วไป บางบทยู่ข้างหน้าอ่าน
บางที่ถวายเป็นรูปชรัพพธรรมจักร บางที่ขออนุขานนี้ สังเกตดู
คำจากเหล่านี้ถึงขั้นต้นจะต่างกันอย่างไร ลงปลายคงขอลาภโดย
โลกเจตนาเป็นอย่างเดียวกัน ไม่ปรากฏว่าขอพันทุกข์สำเร็จทุกข์ หรือ
ขอผักผลไม้หรือความสุขสำราญเลย

ออกจากวัดธรรมามูลมาแวะตรวจการอำเภอมนรมย์ ซึ่ง
พระพิทักษ์อุไทยเขตรเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการอยู่ที่บ้านคังสำเภา
บ้านคังสำเภานี้มีบ้านเรือนราษฎรมาก ด้วยเป็นระยะที่พักเรือเข้าเมือง
อุไทยในฤดูแล้งอยู่ตรงปากทางคลองสะแกกรัง แต่เดิมเป็นแขวงไชย
นาท ครั้นโปรดให้ยกเมืองมโนรมย์มาขึ้นไชยนาท ที่เมืองมโนรมย์ไม่มี
ผู้คนก็มากนักน้อย จะตั้งเป็นอำเภอต่างหากเปลืองไป จึงได้ปันแขวงไชย
นาทเอาตำบลคังสำเภาไปรวมกับแขวงมโนรมย์ ย้ายที่ว่าการเมือง
มโนรมย์มาตั้งที่คังสำเภาแต่นั้นมา ตรวจดูการอำเภอนี้จัดแบบแผน
เรียบร้อยแทบถึงอำเภอในมณฑลกรุงเก่า เหนจะนับว่าเป็นดีกว่าอำเภอ
ในมณฑลนครสวรรค์ได้ สังเกตดูผู้คนก็อยู่ข้างจะนิยมพระพิทักษ์อุไทย
เขตรผู้เป็นนายอำเภอมาก พระพิทักษ์คนนี้ได้มาแต่เมื่อว่าการเมือง
พยุหะคีรีแล้ว ต่อไปคงจะเป็นราชการได้คนหนึ่ง ถนนสองข้างแม่น้ำ
ตามที่ได้ชี้แจงมาในรายงานตอนเมืองสิงห์นั้น ในตอนเมืองมโนรมย์
ทำดีมาก ได้ความว่าทำสำเร็จภายในสองเดือนเท่านั้น ตอนที่ตลาด
ตัดไปติดโรงสุราอยู่แห่งหนึ่ง ด้วยว่าเป็นของหลวงไม่กล้าซื้อ ฉันได้
ชี้แจงให้ทำให้ตลอดไป เพราะของราษฎรให้หรือได้หมดแล้วไม่ควรจะ
ให้ของหลวงก็คดขวางอยู่ ให้เป็นที่ติเตียนของราษฎร

ที่เมืองมโนรมย์ได้มีการเบตเตล็ดเกี่ยวข้อ ๒ เรื่อง คือเรื่อง
ที่ ๑ เมื่อฉันไปตรวจโรงพลตระเวร เหนสุราต่างประเทศกองอยู่ใน
โรงพักพลตระเวรมาก ถ้ามได้ความว่าเป็นสุราของจีนอยู่เพลงคนใน

บังคับอังกฤษ นายอากรสุราขอให้จับอายัดไว้ เพราะเหตุว่าจำนวนสุราเกินใบขนอยู่ ๒ ขวด แลคนเป็นคนอื่นมิใช่เงินอุยเหลงตรงตามใบอนุญาต ครั้นเงินอุยเหลงตามขึ้นมา นายอากรสุราว่าเงินคนนี้ชื่อเงินฮกเฮง มิใช่เงินอุยเหลง ไม่ยอมให้ปล่อยสุราไป ได้ความว่าเงินอุยเหลงหรือเงินฮกเฮง ในเวลานั้นก็อยู่ที่คังสำเภาด้วย แต่ไม่ได้มาร้องแก้ฉ้น จึงให้เรียกตัวมาทั้งนายอากรสุราแลเงินอุยเหลง เมื่อไต่ถามทั้งสองฝ่าย ได้ความต้องกันว่ามาแล้ว ฉ้นจึงได้เปรียบเทียบว่าเรื่องนี้จำนวนสุราเกินใบขนเพียง ๒ ขวด ชอบที่จะอายัดแต่ ๒ ขวดที่เกินเท่านั้น จำนวนสุราที่ต้องกับใบขนแล้วไม่ควรจะต้องอายัด ข้อที่นายอากรว่าชื่อไม่ตรงกันนั้น เห็นว่าไม่เป็นข้อสำคัญอันใด เพราะใบอนุญาตสำหรับคนคนเดียว โดยเงินคนนี้จะชื่อว่าฮกเฮงแลไปลักใบอนุญาตของเงินอุยเหลง ขึ้นมาจำหน่ายก็ไม่เป็นการเกี่ยวข้ออันใดแก่นายอากร เพราะหากว่าถ้าเงินอุยเหลงจะพาสุราตามมาต่อภายหลัง เงินอุยเหลงก็คงจะไม่มีใบอนุญาตขึ้นมา ก็คงอยู่ในจะจำหน่ายสุราไม่ได้อยู่เอง เมื่อเช่นนั้นก็ยอมเป็นคดีในระหว่างเงินอุยเหลงกับเงินฮกเฮงจะต้องว่ากล่าวฟ้องร้องกัน ธุระของนายอากรมีเพียงใครมีใบอนุญาตก็ให้จำหน่าย ใครไม่มีใบอนุญาตก็ไม่ให้จำหน่ายดังนี้ เพราะเหตุฉนั้นควรให้คืนสุราซึ่งต้องด้วยใบขนให้เงินฮกเฮงหรือเงินอุยเหลงนั้นไปจำหน่ายตามใบอนุญาตที่เขาได้รับจากรัฐบาล ให้ยึดไว้แต่สุรา ๒ ขวดซึ่งเกินใบขนให้เป็นแล้ว แก่กันดังเปรียบเทียบนี้ ทั้งสองฝ่ายได้ยินยอมพร้อมกันในขณะนั้น

ที่จริงก็นึกขึ้น ด้วยเรื่องเงินฮกเฮงแลเงินอุยเหลงคนนี้ มันเป็นอย่างไรเข้าใจกันดี ตั้งแต่ตัวฉ้นแลข้าหลวงเทศาภิบาลตลอดลงไปจนนายอำเภอ แลนายอากรสุรา ฉ้นได้ชี้แจงแก่นายอากรสุราเมื่อเวลาได้ไปตรวจถึงโรงสุรา ว่าเรื่องสุราต่างประเทศนี้ ไม่เห็นจะต้องวิตกกั้วเกรงอย่างใด ด้วยคนเราไม่ชอบกิน ที่สุราต่างประเทศเจริญขึ้นก็เพราะพวกนายอากรสุราเอง ต้มสุราโรงให้จืดลงเพื่อจะให้เสียโสฬ์น้อยเข้า คนเห็นสุราโรงจืดจึงหันเข้าไปกินสุราต่างประเทศมากขึ้น ถ้าต้มสุรา

โรงให้แรงขึ้นตั้งแต่ก่อน สุราต่างประเทศคงจะจำหน่ายไม่ได้เหมือนแต่ก่อน นายอากรสุราเห็นชอบด้วย แลบอกกว่าแต่ก่อนเมื่อต้นปีได้ต้มจีตจริง แต่เดี๋ยวนี้ได้ต้มให้แรงขึ้นแล้ว

อีกเรื่องหนึ่งนั้น พระพิทักษ์อุไทยเขตรได้ทำบาณชีรายชื่อเงินพ่อค้าซึ่งอยู่ในคังสำเภามายื่น ๑๓ คน ว่าจะขอหนังสือคุ้มตัว ได้ชี้แจงให้ทราบ ว่า จีนพวกนี้ได้รับหนังสือเข้าอยู่ในบังคับต่างประเทศ แต่บัดนี้กลับใจจะอยู่ในบังคับไทย และจะขอนำหนังสือสำหรับตัวซึ่งได้จากต่างประเทศมามอบให้เป็นพยานทุกคน ฉันทได้ชี้แจงแก่พระพิทักษ์ว่า ที่จีนเหล่านี้ขอหนังสือคุ้มตัวฉันจะให้ได้ แต่ที่จะเอาหนังสือที่เข้าไปรับมาแต่กงสุลต่างประเทศมามอบให้แก่ฉันนั้น ฉันเห็นว่าไม่ควรจะรับ เพราะถ้ารับแล้วก็จะเหมือนหนึ่งยอมว่า หนังสือเหล่านั้นอาจจะทำให้จีนเหล่านี้เป็นคนในบังคับต่างประเทศได้ เพราะที่จริงเราไม่เชื่อหนังสือนั้นและไม่ยอมว่าจีนเหล่านี้เป็นคนอยู่ในบังคับต่างประเทศ เพราะเหตุฉนั้นโดยเขาจะฉีกหนังสือต่างประเทศนั้นเสีย หรือจะเก็บไว้ก็แล้วแต่เขาจะเห็นควร พวกจีนเหล่านี้ได้นำเงินฮวยแลรูปเทียรมาให้นฉันทุกคน และฉันได้รับว่า เมื่อฉันเข้าถึงกรุงเทพฯ จึงจะทำหนังสือคุ้มตัวให้ ตรวจอำเภอมโนรมย์แล้วออกเรือไปเมืองอุไทยราชธานี เมื่อได้ตรวจการเมืองไชยนาทในครั้งนี้ ให้นึกเห็นไปว่า หัวเมืองที่เป็นเรียบร้อยดีที่สุดในครั้งแผ่นดินพระนั่งเกล้าคงจะเป็นทำนองเมืองไชยนาทในเวลานี้ กล่าวคือ การโจรผู้ร้ายสงบเงียบ ราษฎรทำมาหากินเป็นสุขสำราญ มีอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองราษฎรทั่วไป แลผู้ว่าราชการเมืองกรมการเอาเป็นธุระนั่งศาลชำระอรรถคดีของราษฎรมิได้เบียดเบียนผู้หนึ่งผู้ใดให้ได้ความเดือดร้อน ที่ดีกว่าแผ่นดินพระนั่งเกล้าจะมีอยู่บ้าง ก็ที่การทำถนนสองฟากแม่น้ำ และการเก็บทางเข้าค่านาเก็บได้เองไม่ต้องมีข้าหลวงเสนา ที่ดีถึงปัจจุบันมีแต่ที่เมืองมโนรมย์ แต่การที่จะจัดให้ดีขึ้นเท่าเวลาปัจจุบันนั้น ไม่ยากอันใดนัก ถ้าได้ปลัดดีๆ สักคนหนึ่ง กับครูอำเภอสักคนหนึ่ง และต้องจัดศาล

ใหม่ด้วย การคงจะเรียบร้อยดีได้เร็ว เพราะพระยาสุรบดินทรเอาใจใส่
ในราชการมาก กำลังมีความปฏินิวัติที่ได้รับพระราชทานพานทอง
เป็นเกียรติยศเกินกว่าที่ได้เคยมีมาแต่ในตระกูล เมื่อว่าด้วยความสามารถ
ก็ค่อนข้างจะดีมาก เสียแต่เกิดเร็วไป ๒๕ ปี ถ้าเป็นคนหนุ่มๆ ชั้น
พระยาอ่างทองจะเป็นคนสำคัญกว่านี้มาก

ด. ๖๖ พระยาสุรบดินทร

สำเนา รับวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองพิษณุโลกย์

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยพระยาราชพงษานุรักษ์จะกลับไปมณฑล จึงได้ฝาก
รายงานตอนเมืองอุไทย แลเมืองนครสวรรค์ส่งมาด้วย ได้ตรวจการ
ในมณฑลพิษณุโลกสนุกมาก แต่ยังไม่ได้ลงมือเรียงรายงาน กำหนด
จะออกเรือจากพิษณุโลกย์เข้าวันนี้ ตั้งแต่ออกมาจากบางปิ่นจนบัดนี้
ยังเดินทางตามกำหนดในโปรแกรมไม่เคลื่อนคลาด แต่เกรงว่าจะต้อง
ขยายวันบ้างประมาณว่าเรือกลไฟจะขึ้นได้จนเมืองพรหมพิราม ออก
จากเมืองพรหมพิรามไปเมืองพิไชยเข้าใจว่าจะต้องถ่อวันเดียวไม่ถึง
บางที่จะต้องขยายที่ตรงนี้วันหนึ่งแลตอนที่กะพักเมืองแพร่วันเดียวนั้น
บางที่จะต้องพักถึงสองวันเพราะเดินแต่อุตรดิฐถึงสี่วันแล้วยังจะเดินไป
เมืองน่านอีกห้าวัน ถ้าจะเหนื่อยน้อยอยู่แต่อย่างไร คงจะตั้งใจให้ได้
ดังโปรแกรม ถึงจะคลาดก็ไม่ให้กัวันนัก

ได้รับจดหมายพระยาทรงส่งมารอไว้ที่เมืองพิษณุโลกย์ว่า ตัว
ป่วยพึ่งค่อยทุเลา บางที่จะมารับอุตรดิฐไม่ทัน ได้ให้หลวงแผ้วพลภักตร์
มาจัดการรับ แลได้ข่าวว่าพาหนะเมืองแพร่ได้ออกเดินลงมาอุตรดิฐ
แต่วันที่ ๑ แล้ว

คนที่มาด้วยกันจนบัดนี้มีความสุขสบายดีอยู่ พระประสิทธิ
ขุนชำนาญนายพีชน์เปนไข้เล็กน้อยค่อยทุเลาแล้วทั้งสามคน พระยา
พิไชยนั้นเปนอันไม่เอาขึ้นไปมณฑลลาวเฉียงด้วย เพราะเหนืมีอาการ
ที่จะต้องทำในมณฑลนี้ เอาไปเสียด้วยจะเสียเวลาทั้งแม่พุ่มก็ไม่สู้จะ
สบายด้วย ตกลงจะเอาพระยาอุตรกิจขึ้นไป

มาเที่ยวนี้มีคนมามากก็จริง แต่ไม่เหมือนเที่ยวก่อนด้วยเปน
คนไม่ใคร่เคยการ อาไศรยไหว้วานธุระไม่มีใครได้แต่ก็ตั้งใจที่จะทำดี
ด้วยกันทุกๆ คนยังไม่รู้สึกความเสียใจที่ได้พาข้าราชการหนุ่มๆ มา

ด้วย พระองค์ประวิตรก็ทรงสบายดีอยู่ อยู่ข้างโปรดช้างของบุราณ
เมล์มาถึงเย็นวานนี้ได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๗ ตุลาคมกับเมล์
ยุโรปแล้ว แต่ไม่มีเวลาจะตรวจเรื่องราชการต่างๆ ที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ
ทันตอบด้วยจดหมายฉบับนี้ หวังใจว่าการทั้งปวงจะเรียบร้อยอยู่

ด. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

สำเนา รับวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักมณฑลพิษณุโลก

วันที่ ๓ เดือนพฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคมเวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองอุไทยธานี ได้ออกเดินเที่ยวในเวลานั้น เปนที่แปลกตาด้วยความเจริญของตลาด เมืองอุไทยธานีเปนอันมาก เมื่อฉันขึ้นมาในศก ๑๑๑ ตลาดแลบ้านเรือนในเมืองอุไทยมีราบอยู่แต่ตามริมน้ำ มาครั้งนี้เห็นบ้านเรือนแลร้านตลาดติดต่อยืนเข้าไปข้างดอนอีกเปนอันมาก ถ้าจะประมาณบ้านเรือนแลผู้คนทีสะแกระ้งในเวลานี้เห็นว่ามีมากกว่าที่มีในศก ๑๑๑ ไม่ต่ำกว่าเท่าหนึ่ง บ้านเรือนยังกำลังปลูกสร้างขึ้นเสมอ แลเปนเรือนหลังคามุงกระเบื้อง หรือสังกะสีเปนพื้นเหลือหลังคาจากน้อย เพราะได้ห้ามกันครั้งเมื่อไฟไหม้ตลาดในเมืองอุไทยในศก ๑๑๑ หรือศก ๑๑๔ ตั้งแต่นั้นการที่สร้างบ้านเรือนทำกันแต่ด้วยหลังคากระเบื้อง และหลังคาสังกะสีโดยมาก แลเห็นหลังคาจากอยู่ในตลาดแต่ร้านแผงลอยแถวหนึ่งจะเปนของผู้ใดไม่ทราบ ฉันได้สั่งผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านให้ชี้แจงแก่เจ้าของขอให้เปลี่ยนเปนหลังคาสังกะสีเสีย ถ้าและไม่เปลี่ยนได้สั่งผู้ว่าราชการเมืองไว้ว่า อย่ายอมให้ซ่อมแซมหลังคานี้ต่อไปอีกเปนอันขาด ในเวลานี้มีบริษัทจีน คือ หลวงพิทักษ์เปนหัวหน้าลงทุนคิดทำเครื่องสูบน้ำจำหน่ายในตลาดสะแกระ้ง ได้เห็นท่ขวางไปตามถนน แลได้ทราบที่ตั้งเครื่องสูบน้ำขึ้นแล้วคิดจะใช้แรงกระบือพิเคราะห์ดูเห็นว่าความคิดของเขาดี ด้วยเมืองอุไทยนี้น้ำแล้งอดตะคัตน้ำคล้ายพระปฐมเจดีย์ ถ้าทำสำเร็จคงจะมีกำไร แต่การทำเขนยังไม่ถูกอยู่หลายอย่าง คือ ที่ไม่ใช่สูบน้ำด้วยแรงสติมอย่างหนึ่ง และใช้ท่อเล็กไป โดยเหตุตามคำที่เจ้าของชี้แจงว่าทุนน้อยมีเพียง ๓๐๐ ซึ่งเห็นว่าถ้าทำสำเร็จราษฎรจะต้องการซื้อน้ำเขาหลายๆ ราย บริษัทนี้คงจะไม่มีน้ำขาย คงจะต้องลงทุนเปลี่ยนเครื่อง เปลี่ยนท่ออีกเปนแน่

เหตุที่กระทำทำให้เมืองอุไทยธานีเจริญโดยเร็วเช่นนี้เพราะเรื่องเข้าราคาขึ้น คนทำนามากขึ้น พวกพ่อค้าที่ขึ้นไปรับล่องเข้ามามากขึ้น ตลาดขายของดีขึ้น ร้านตลาดก็มากขึ้น เป็นปัจจัยต่อกันดังนี้ เพราะเหตุที่สะแกกรังเป็นท่าเกวียนขนเข้าเมืองอุไทยธานีลงมาบันทุกเรือ ได้ความจากพระยาอุไทยว่า จำนวนเข้าเปลือกที่เรือรับล่องไปจากเมืองอุไทยธานีในศก ๑๑๔ ประมาณ ๓๐๐๐๐ เกวียนเศษ ในศก ๑๑๖ มีเข้าเปลือกบันทุกออกถึง ๕๐๐๐๐ เกวียน เทียบดูตลาดทั่วแล้ว ข้ามปากไปที่วัดโบสถ์ซึ่งเป็นวัดที่ฉันได้เคยไปพักเมื่อมาคราวก่อนๆ แลได้คุ้นเคยมากับเจ้าอธิการจันวัดนั้นตั้งแต่ฉันบวชเป็นพระ ที่วัดโบสถ์นี้เป็นแหล่งที่เล่าเรียนทั้งปริยัติธรรมแลหนังสือไทยดีกว่าวัดอื่นในเมืองอุไทยมาแต่เดิม แต่เวลานี้การโรงเรียนหนังสือไทยเสื่อมทราไป เพราะไม่มีครูแลขาดความบำรุง เจ้าอธิการจันวัดโบสถ์ได้หล่อพระเงินไว้องค์หนึ่ง ได้เชิญมาตั้งไว้ให้ดูเป็นพระนำตักสักศอกเศษ เงินหนักประมาณ ๕๐ ซึ่งการที่จะหล่อพระองค์นี้ด้วยความเข้าใจของท่านเจ้าอธิการจันว่ายังไม่มีการเงินได้หล่อไว้ในที่ใด นำตักเกินกว่าศอกหนึ่ง จึงคิดอ่านบอกบุญตามสัปรุขย์เรียรายหล่อพระเงินขนาดใหญ่องค์นี้ มีผู้เหนชอบด้วยโดยมาก เจ้าอธิการจันประมาณว่าจะได้เงินราว ๕๐ ซึ่ง จึงได้ปันหุ่่นพระนำตักศอกเศษให้พอแก่เงินนั้น แต่เมื่อถึงเวลาหล่อนับเงินที่เรียรายได้กว่า ๑๐๐ ซึ่ง จะขยายหุ่่นพระให้ใหญ่ขึ้นไปก็ไม่มีทัน จึงได้ตกลงว่าจะหล่ออีกองค์หนึ่งด้วยเงินที่เหลือนั้น

วันที่ ๒๖ ตุลาคมเวลาเข้าไปทอดผ้าบังสุกุลศพพระยาประธานนโครทัยจางวางซึ่งเป็นผู้ได้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน แลได้ไปตรวจตราซึ่งมีอยู่ในเมืองนี้ ๒ ตราง แลไปตรวจที่ว่าการเมืองซึ่งตั้งอยู่หอนั่งพระยาพิไชยสุนทรฯ ได้ทำยอดบาญชีต่างๆ ยื่นได้ส่งมากับจดหมายนี้ด้วยแล้ว

การที่เมืองอุไทยธานีนอกจากที่ได้ตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านและแบ่งแขวงจัดเป็นอำเภอแล้ว ต้องเรียกว่าไม่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างใด

เลย แต่เพราะผู้คนพลเมืองบังคับง่ายเปนมืองที่เรียบร้อยมาแต่เดิม การจึงเรียบร้อยอยู่ เมื่อเร็วๆ นี้เกิดหยุกหยิกขึ้นด้วยเรื่องอั้งยี่ที่ สะแกกรัง พระยาราชพงษานุรักษ์ได้ปราบปรามสงบไปครั้งหนึ่ง ภายหลังเกิดหยุกหยิกขึ้นอีก ด้วยเหตุที่ว่าผู้ว่าราชการเมืองยำเกรง หรือลำเอียงแก่จีนอยู่หลงซึ่งเป็นหัวหน้าอั้งยี่ ถึงต้องเรียกพระยาอุไทย เข้าไปภาคโทษกันโดยแข็งแรง มานั่งดูในคราวนี้ได้ข่าวว่าเรื่องอั้งยี่ เปนการเรียบร้อยสงบทีเดียว มีจีนที่เข้าใจว่าได้รับหนังสือต่างประเทศ มาขอหนังสือคุ้มตัวที่เมืองนี้ ๙ คน แต่จีนที่เป็นคนในบังคับต่างประเทศ แท้ๆ ก็ยังมีอยู่หลายคนตั้งบ้านเรือนที่มีดินเปนภูมิลำเนาแทบทั้งนั้น เพราะเหตุที่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการของเราเหลวไหลปล่อยให้ซื้อ ที่ดินได้ ไม่รู้ลึกซึ้งสัญญาแต่เดิมจึงเป็นเช่นนี้ ในเรื่องคนในบังคับ ต่างประเทศซื้อที่ดินนี้จำต้องคิดจัดเสียให้ได้อย่างสัญญา ถ้าจัดได้ คงจะต้อนเงินเข้ามาเป็นคนในบังคับไทยได้แทบหมดทุกคน แต่เรื่องนี้ จะเอะอะเกรี้ยวกราวขึ้นในเวลานี้ยังหาควรไม่ ต้องคิดจัดอย่างเงียบๆ อย่างเช่นออกใบจองคลองที่บริษัทฯ คือ ต้องคิดตีพิมพ์แบบหนังสือ ชื่อขายที่ดินลงความให้ปรากฏต่อชื่อผู้ซื้อว่าเป็นคนในบังคับไทยไว้ ให้ชัดเจน แล้วส่งแนบหนังสือขายนี้ไปไว้ตามอำเภอ ให้ใช้อย่างแบบ พิมพ์สารกรมธรรม์ ถ้าทำไว้เช่นนั้นแล้ว เวลาคนในบังคับต่างประเทศ จะซื้อหนังสือคงติดขัดด้วยคำว่าคนในบังคับไทยซึ่งมีในแบบพิมพ์ ต้องเกี่ยงให้เข้ามาขอทางกงสุลตามสัญญา ถ้ามีเวลาขอให้พระยาศรีคิด ร่างแบบขายที่ดินนี้ขึ้นหรือกับเสนาบดีกระทรวงพระคลัง แลเสนาบดี กระทรวงยุติธรรมโดยเงียบๆ ถ้าเห็นพร้อมกันและได้พระราชทาน พระบรมราชานุญาตแล้ว ให้ลงพิมพ์ทีเดียวก็ได้ ใจฉันรักอย่างแบบ ที่เจ้าพระยาอภัยราชาร่างสำหรับคนอังกฤษซื้อที่ดินที่เมืองเชียงใหม่ คือ เติบความเปนสองตอนๆ ดันว่าด้วยการที่ทั้งสองฝ่ายซื้อขายที่ดิน แก่กัน ตอนท้ายเปนคำปฏิญาณของผู้ซื้อได้อย่างนั้นดูเหมือนจะดี เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือจากเมืองอุไทยธานี

เมื่อรวบรวมเนื้อหาเห็นในการที่ได้ตรวจเมืองอุไทยธานีครั้งนี้
ถึงได้แลเห็นความเจริญเป็นอันมาก แลการทั้งปวงเรียบร้อยอยู่ก็จริง
แต่จะว่าเป็นความพอใจว่าไม่ได้ ด้วยการที่ยังจะทำให้ได้ดีกว่านี้ยัง
มีมาก แต่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองนี้ ไม่มีความสามารถอย่าง
ที่รัฐบาลมีความต้องการในเวลานี้ เพราะเหตุที่กรมการเมืองนี้เป็น
ลูกหลานวานเครือในครัวเรือนอันเดียวกันกับผู้ว่าราชการเมืองแทบ
ทั้งเมือง ไม่ใช่ดีด้วยความสามารถ เพราะเหตุฉะนั้น จึงทำการตาม
แบบแผนใหม่ไม่ได้ แท้จริงเรื่องนี้เป็นความจริงอย่างประหลาดที่
ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองในมณฑลนครสวรรค์จะว่าเป็น
สังขยาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑลก็ว่าได้ ไซ้แต่เท่านั้นทุกๆ เมืองได้
รักษาประเพณีเป็นแบบเดียวกันกล่าววือเอาญาติพี่น้องของผู้ว่าราชการ
เมืองตั้งเป็นกรมการเมืองแทบทั้งเมือง ถ้าใครแปลกถิ่นเข้าไปก็มักจะ
ไม่มีความสุขเป็นอย่างเดียวกัน ตั้งแต่เมืองตากลงมาจนเมืองกำแพง
เมืองนครสวรรค์ เมืองอุไทยธานี มีผลเป็นทำนองอันเดียวกัน คือ พวก
กรมการเมืองเป็นลูกหลานวานเครือผู้ว่าราชการเมือง มักจะเอาอำนาจที่มี
ในตำแหน่งไปใช้ในประโยชน์การค้าขาย หรือมิฉะนั้นที่เป็นคนกิเลส
หยาบก็เอาไปใช้ถึงเบียดเบียนราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนด้วยถือเสีย
ว่าเป็นกันเองทั้งเมือง เรื่องนี้เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไขแลเป็นเรื่องที่
แก้ไขยากในมณฑลนครสวรรค์นี้ แต่ว่าโดยที่จริงพวกลูกหลานในเมือง
อุไทยธานีมักจะเป็นคนเฉียบแหลมพอจะเลือกหาไปใช้ราชการได้หลาย
คน แต่จะต้องเอาไปใช้ในที่อื่นเสียบ้าง

๑๖ ม.ค. ๒๕๑๑

สำเนา รับวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองพิษณุโลก

วันที่ ๔ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๖ เวลาเช้าออกจากเมืองอุไทยธานีมาแวะที่
วัดพระปรางเหลืองเมืองพยุหะคีรี พระครูยุหนุสาครแลสาธุศิษย์ได้
จัดการรับรองอย่างแข็งแรงตามเคย ออกจากวัดพระปรางเหลืองมา
แวะที่ที่ว่าการอำเภอเมืองพยุหะคีรี ซึ่งตั้งอยู่บ้านพยุแค่น พระพล
สงครามเมืองนครสวรรค์เปนนายอำเภอ ตรวจดูการอำเภอไม่เห็นได้
จัดอะไรอย่างใหม่ ไซ้แค่เท่านั้นความเข้าใจของพระพลยังอยู่ในทาง
อย่างเก่าซึ่งได้เลิกเสียแล้ว เช่นกักขังคนโทษไว้มากๆ เปนต้น ดูราษฎร
ไม่มีใครนิยมยื่นเรื่องราวกล่าวโทษหลายเรื่องยกตัวอย่างมีอยู่ คือ กำหนด
คนหนึ่งกล่าวโทษว่าตัวไม่อยู่ พระพลไปรื้อเอาเรือนเก็บทรัพย์สินของ
เอามาเปนอนุาประโยชน์ ถ้ามพระพลให้การรับว่าไปรื้อเรือนเขามา
จริง ด้วยกำหนดคนนั้นเปนหนี้หลบหนีไป จึงไปรื้อเอาเรือนมา แลยังมี
เรื่องอื่นๆ ซึ่งฉันไม่พอใจอีกหลายเรื่อง คือ ได้ความว่าพระพลเปน
นักเลงเล่นเบี้ยเปนต้น ทั้งข้าหลวงเทศาภิบาลแลผู้ว่าราชการเมือง
นครสวรรค์เห็นพร้อมกันว่า พระพลนี้ไม่พอแก่ราชการเปนแน่ จึง
เห็นว่า ถึงพระพลเปนพีพระยอดก็ไม่สมควรจะให้พระพลว่าการ
อำเภอเมืองพยุหะคีรีต่อไป ได้มีตราสั่งในวันนั้นให้ถอนพระพลออก
เสียจากตำแหน่งนายอำเภอ แลให้หลวงพินิจสุภาแห่งกรมการเมือง
อุไทยธานีว่าที่นายอำเภอเมืองพยุหะคีรีต่อไป ออกจากเมืองพยุหะคีรี
มาถึงเมืองนครสวรรค์เวลาเย็นเศษเพราะทางไกลแลน้ำเชี่ยวไม่มีเวลา
ที่จะตรวจการอันใดได้ เปนแต่ได้สนทนากับหลวงสมัคผู้ว่าราชการ
เมืองได้ความว่า การโจรผู้ร้ายก็เรียบร้อยดี แลพวกจีนที่ปากน้ำโพ
ก็อ่อนน้อมโดยเรียบร้อย แต่กำหนดผู้ใหญ่บ้านที่ใครจัดไว้แต่ก่อนยัง
ไม่ถูกต้องตามพระราชบัญญัติทีเดียว ด้วยจัดตั้งแต่ฉันให้ขุนราชพลี

รักษ์ขึ้นมามาจัดทดลองก่อน จัดที่เมืองอื่นๆ แลก่อนที่ได้แก้ไขเป็นอย่างดี ในพระราชบัญญัติ การยังเปนอยู่เช่นนั้นไม่ได้แก้ไข หลวงสมัคคิดจะออกไปแก้ไขใหม่ก็ติดราชการอย่างอื่นๆ ด้วยตัวคนเดียวไม่มีปลัด แต่อย่างไรๆ จะออกแก้ไขในแล้งนี้ เห็นจำเป็นจะต้องหาปลัดให้หลวงสมัคสักคนหนึ่งได้คิดว่าจะถอนหลวงประสงค์ปลัดเมืองตาก ลงมาเปนปลัดเมืองนครสวรรค์ เอาพระพลเมืองกำแพงซึ่งยังไปฝึกหัดข้าราชการอยู่ในมณฑลพิษณุโลกนั้นไปเปนปลัดเมืองตาก คิดไว้เช่นนั้น แต่จะต้องรอไว้หาหรือพระยาพิไชย แลตรวจดูการที่เมืองตากก่อน แต่อย่างไรก็ดีในครั้งนี้พระยาราชพงษา แลหลวงสมัคคงจะขึ้นมาส่งฉันทถึงพรหมแดนเมืองพิษณุโลก เหนเบนโอกาสอันดีด้วยระยะทางไม่อีกสักเท่าใด จึงได้ชวนทั้งพระยาราชพงษาแลหลวงสมัคให้ขึ้นมาถึงเมืองพิษณุโลก เพื่อจะได้ดูการในมณฑลนี้ด้วย อนึ่งเรื่องซ่อมแซมสายโทรเลขนั้นได้ความว่า ทางสายพิษณุโลกได้ซ่อมดีขึ้นไปจนพรหมแดนพิจิตร แล้วยังเสียอยู่ในแขวงพิจิตรตอนหนึ่งคงจะเร่งรัดโดยเติมกำลังสายเมืองกำแพงว่าใช้ได้จนพรหมแดนเมืองบรรพตแล้ว นายเทากับพระบรรพตยังขึ้นไปซ่อมต่อไป

วันที่ ๒๗ ตุลาคมเวลาเข้าไปตรวจการที่ว่าการมณฑลซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตก ที่ว่าการมณฑลนี้ฟังได้ทราบที่ตั้งในที่ค่ายเดิมครั้งขุนหลวงตากรบกับพม่า หรือจะเปนในที่เมืองเดิมอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยมีเชิงเนินแลคูทั้ง ๓ ด้าน การปลูกสร้างยังเต็มที่ ข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่เรือนไม้ไผ่มาจากที่ว่าการอื่นๆ ก็เปนโรงจากทั้งนั้น เว้นแต่ที่ว่าการมณฑลเปนอย่างค่อยยังชั่วทำด้วยเครื่องไม้จริงพื้นถมดินหลังคามุงสังกะสี ฝาสังกะสี การที่จัดที่ว่าการก็เรียบร้อยพอสมควร

มาตรวจถึงที่ว่าการมณฑลนี้ก็รู้สึกการขึ้นอย่างหนึ่ง คือด้วยลักษณเขียนจดหมาย สังเกตดูทุกวันนี้ตามหัวเมืองทุกมณฑลทุกเมือง แลทุกอำเภอที่ได้จัดการอย่างใหม่ มีนิสัยชอบขำการเขียนหนังสือ ดูเกินกว่าจำเป็นอยู่ทุกๆ แห่ง ที่เป็นเช่นนั้นก็แลเห็นได้ ว่าเกิด

แต่เรื่องมณฑลถ่ายแบบศาลาหมาดไทย เมืองถ่ายแบบมณฑล แล
อำเภอถ่ายแบบเมืองลงไปอีกชั้นหนึ่งไม่ได้คิดขึ้นอย่างใหม่ตามสมควร
แก่การในท้องที่ เห็นว่าถ้าคิดแบบการจดหมายสำหรับใช้ตามหัวเมือง
อย่างสั้นๆ ขึ้นได้มาเบาแรงได้มาก เรื่องนี้จะต้องรอไว้เมื่อกลับลงไป
จึงจะไปคิด เพราะจะต้องไปดูการที่มณฑลกรุงเก่าเอาเป็นหลัก การ
ศาลในมณฑลนครสวรรค์ยังอ่อนแอเลวทรามกว่าที่คาดไว้เป็นอันมาก
เพราะไม่มีผู้ใดที่จะสามารถจะคิดอ่านแก้ไข แม้ศาลข้าหลวงที่มณฑล
ก็ต้องเอากรมการเก่าๆ มาใช้เป็นผู้พิพากษาพิจารณาความได้เดือนหนึ่ง
ไม่เกิน ๘ เรื่องเป็นอย่างมาก

เพราะเหตุนั้นจึงมีจำนวนความแลตัวนักโทษคั่งค้างอยู่ระหว่าง
พิจารณาเป็นอันมาก มีเรื่องราวร้องทุกข์นับได้ร้อย ปกฤษากับพระยา
ราชพงษาเห็นว่า จะแก้ไขได้อย่างเดียวแต่ต้องรีบจัดข้าหลวงพิเศษขึ้น
มา จึงได้มีโทรเลขลงไปในวันนั้น ได้ไปตรวจดูตรางขังนักโทษที่มณฑล
ยังจัดเป็นอย่างดีเกินไป ไม่ผิดอันใดกับตรางเมืองไซยนาท มีติดอยู่แต่ได้จ่าย
เข้าหลวงให้นักโทษกินทั่วกัน

ตรวจที่ว่าการมณฑลแล้ว ลงเรือไฟกรมป่าไม้ขึ้นไปตรวจที่
สะเตแซ่นภาษีซึ่งที่มีศตอริลลี มีศตอรรمولเตอร์แลนายสุ่มในที่นี้
ยังอาไศรยเรือนมุงจากฝาไม้ไผ่อย่างเล็กๆ อยู่ ๒ หลัง มีศตอรรสะเล็ด
ได้ทำแปลนเรือนที่จะสร้างส่งลงมาแล้วแต่ยังหาได้ทำไม่ มีศตอริลลี
ได้นำข้อความต่างๆ ซึ่งเป็นความขัดข้องขอหารือ ๑๑ เรื่อง คือ

เรื่องที่ ๑ ว่าด้วยพิกัดเก็บภาษีไม้ประดู่ เพราะตามพิกัดใหม่
เก็บแรงกว่าไม้กระยาเลยอย่างอื่นเท่าหนึ่ง แต่คนล่องไม้ประดู่มักจะ
ตัดปนท่อนสั้นๆ ต้นละ ๒ ท่อนปนพื้น ต้องเสียภาษีเหมือน ๒ ต้น
แรงอยู่จะควรคงเก็บตามพิกัดนั้นหรือประการใด เรื่องนี้ปรึกษาพร้อม
กันเห็นว่า เปนของเหลือจะกำหนดรู้ไว้ว่า เขาตัดต้นหนึ่งปนก็ท่อนแล
ท่อนไหนปนของต้นไหนเพราะเหตุฉะนั้นควรคงพิกัดภาษีไว้ ถ้าคนเห็น
ภาษีแรง คงจะคิดล่องไม้ประดู่ให้ท่อนยาวขึ้น ก็จะเสียภาษีน้อยลงไป

อยู่เอง

เรื่องที่ ๒ คือ เรื่องป่าไม้คลองสวนหมาก เดิมพะโป้เกรียงใน บังคับอังกฤษได้รับเช่าทำและพะโป้ได้ไปรับทุนมาจากจีนลัมซัมใน บังคับฝรั่งเศส ครั้นป่าไม้พะโป้สิ้นสัญญา มิสเตอร์ฮิลลี่ได้ขึ้นไปตรวจ ที่ตราไม้ค้ำป่าซึ่งตกเป็นของหลวงตามสัญญา แลสัญญาพะโป้ให้ เป็นผู้รับเหมาจัดไม้รายนี้ส่งต่อรัฐบาล พะโป้ได้คิดไม้ส่งมากกว่าร้อยละ ต้นแล้ว บัดนี้มีสเตอร์ฮิลลี่ได้ทราบ ว่า จีนลัมซัมฟ้องพะโป้ในศาลกงสุล อังกฤษจะเอาเงินที่ยังติดค้างแลได้ร้องขอให้ฟ้อง ให้ยึดไม้ของพะโป้ไว้ ด้วย ไม้รายนี้รัฐบาลได้รับไว้ตามสัญญาพะโป้ ยังอยู่ในมือมิสเตอร์ฮิลลี่ จะควรทำประการใด ฉันได้ชี้แจงว่าความเรื่องนี้ เป็นความในระหว่าง จีนลัมซัมกับพะโป้ด้วยเรื่องยืมเงินกัน ถ้าว่ากันแต่ในเรื่องเงินก็ไม่มีความ ใดที่จะเกี่ยวข้องกับรัฐบาล เว้นไว้แต่พะโป้กับจีนลัมซัมจะไปสมยอม กัน อ้างว่าไม้ที่รัฐบาลได้ไว้เป็นไม้ของจีนลัมซัม ถ้าเช่นนั้นความเรื่องนี้ จึงจะเกี่ยวมาถึงกรมป่าไม้ ก็มีหลักคือ สัญญาอนุญาตที่สิ้นกำหนดนั้น จะเอาออกกว่าได้สมัคเห็นไม่เปนไร แต่กระนั้นก็ดีถ้าจะระงับกันให้สิ้น สงสัย ก็อย่าเพ่อเอาไม้รายนี้ออกขายทอดตลาด รอฟังความเขาดูก่อน มิสเตอร์ฮิลลี่เห็นชอบด้วย

เรื่องที่ ๓ คือ มิสเตอร์ฮิลลี่แจ้งความว่า ได้ขึ้นไปตรวจที่ตราไม้ ปาซยางซึ่งเปนไม้ของหลวง พบรอยตราห้ำมอดแอนติกชันดีไว้มีมาก แลได้ให้ล่องไม้นี้มาไว้ที่ด่านภาษีบ้างแล้ว ห้ำมอดแอนติกชันดีมาขอ จะตกลงเพื่อจะรับไม้รายนี้ไป มิสเตอร์ฮิลลี่หาหรือว่าจะควรประการใด ฉันได้เล่าความเรื่องที่หลวงนวกิจนายขาวแลห้ำมอดแอนติกชันดี เกี่ยวข้องมาด้วยเรื่องไม้ปาซยางนี้ให้มิสเตอร์ฮิลลี่เข้าใจ แล้วกำชับว่า อย่าให้ผู้หนึ่งผู้ใดเอาไม้รายนี้ไปได้เปนอันขาด

เรื่องที่ ๔ คือ ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ที่ปากน้ำโพนี้จำเปน จะต้องมิเจ้าพนักงานกรมป่าไม้สองคน เพื่อจะประจำอยู่ที่ด่านคนหนึ่ง ไปเที่ยวตรวจไม้ตามเมืองพิษณุโลก แลตามเมืองกำแพง เมืองตาก

คนหนึ่ง เวลานี้มิตเตอร์มอลเดอร์ก็ได้มาอยู่ที่ปากน้ำโพกับมิตเตอร์ฮิลล์แล้ว แต่ขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องล่าม มีคนพูดอังกฤษได้แต่นายสุมคนเดียว มิตเตอร์ฮิลล์จะไปไหนก็ไม่มีใครแปลล่ามล่าปากยิ่งนัก ฉันทัดแนะนำให้ขอต่อพระยาศรี ให้หาคนส่งขึ้นมาแปลล่ามสักคนหนึ่ง

เรื่องที่ ๕ คือ มิตเตอร์ฮิลล์แจ้งว่า ทุกวันนี้มีความล่าบากอยู่ด้วยเรื่องถ้อยความที่เกี่ยวกับไม้ขรสัก เป็นต้นเมื่อเร็วๆ นี้ ไม้ซุงหลวงหลุดไปจากที่ภาษีซุง ไปตามพบที่เมืองอุไทยธานี ได้อายัดไม้ชิ้นไว้ต่อผู้ว่าราชการเมืองๆ ก็รับอายัดแต่จะขอให้มิตเตอร์ฮิลล์เป็นโจทยฟ้องความเรื่องนั้นต่อไป มิตเตอร์ฮิลล์เห็นว่า ที่พนักงานป่าไม้จะต้องไปเป็นโจทยว่าถ้อยความด้วยเป็นการล่าปากนัก หรือว่าจะควรทำประการใด อีกประการหนึ่ง ในเวลาที่จะไปตรวจไม้เช่นนั้น บางทีพบไม้มีตราของบริษัทบอเนียวบ้าง ของห้างอื่นบ้างมีผู้เอาขึ้นเลื่อยรู้ได้เป็นแน่ว่าเป็นของที่ผู้ร้ายลัก แต่พวกมิใช่ของหลวงเช่นนี้ จะควรประการใด

ฉันทัดชี้แจงต่อมิตเตอร์ฮิลล์ว่า ในเรื่องนี้ไม่เป็นการยากอันใด เพราะทุกๆ เมืองมีพนักงานอัยการสำหรับฟ้องความแผ่นดิน ถ้ามิตเตอร์ฮิลล์ได้อายัดไม้ไว้แล้ว ก็ให้จดหมายถึงผู้ว่าราชการเมืองส่งหลักถานข้อความที่จะฟ้องไป ขอให้พนักงานอัยการในเมืองนั้นฟ้องร้องว่ากล่าวเป็นความแผ่นดิน กรมป่าไม้ไม่ต้องเป็นธุระอย่างใด ยิ่งกว่าหาพยานให้พอ หรือไปเบิกความเป็นพยานเท่านั้น ส่วนไม้ที่มิใช่ของหลวงนั้น ถ้าเป็นของที่โจรผู้ร้ายลักเจ้าของฟ้องร้องก็แล้วไป ถ้าเจ้าของไม่ฟ้องร้องยอมเป็นนาที่รัฐบาลที่จะฟ้องร้องเอาตัวผู้ผิดมาทำโทษ เพราะเหตุฉนั้น ถ้าพนักงานป่าไม้พบปะไม้ของผู้อื่นที่มีผู้ร้ายลักไป ก็อายัดแลให้พนักงานอัยการฟ้องร้องได้เหมือนไม้หลวงเหมือนกัน แต่เรื่องนี้จะต้องมีตราสั่งผู้ว่าราชการเมืองให้เข้าใจไว้ด้วย ขอให้เรียนเจ้าคุณราชให้มิตราออกมาเสีย

เรื่องที่ ๖ คือ เรื่องทำถนน ได้ทำถนนใหญ่แต่ที่ว่าการมณฑลไปจนถึงที่ด่านภาษีซุงแล้ว ตอนนั้นยังเป็นถนนเล็ก แต่ก่อนพระยา

ราชพงษาได้จ่ายนักโทษมาให้มิสเตอร์ฮิลลีใช้สอยจัดการทำถนน แต่เดี๋ยวนี้อยู่ตึกไปการจิ้งจางอยู่ ฉันได้ขอให้พระยาราชพงษาส่งคนโทษ มาให้ทำอีก เปนตกลงกัน

เรื่องที่ ๗ มิสเตอร์ฮิลลีแจ้งว่า ในเวลานี้ได้จับไม้ที่ล่องทาง มณฑลพิษณุโลกไว้หลายแพ ด้วยความสงสัยว่าเปนไม้ที่ตัดทีหลัง ประกาศห้าม แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานอย่างใดที่จะตัดสินลงไปได้เด็ดขาด เพราะยังไม่มีเวลาที่จะได้ขึ้นไปตรวจสืบสวนถึงมณฑลพิษณุโลก แต่ ครั้นจะยึดไว้เช่นนี้ ก็เห็นอยู่ว่าเจ้าของไม้ได้ความเดือดร้อนจะควรทำ ประการใด

ฉันเห็นว่า หลักฐานของเจ้าพนักงานป่าไม้ก็มีแต่ความสงสัย เพราะสังเกตเห็นผิวว่าเปนไม้ตัดใหม่ โดยจะเปนไม้ตัดภายหลัง ประกาศจริง ก็เห็นจะเฉียดขาดด้วยเวลาประกาศ เพราะประกาศมา ยังไม่ถึงปี ยุติได้ว่าไม้รายนี้ตกอยู่ในระหว่างสงสัยเห็นว่าความธรรมดา ความถ้าความสงสัยมีอยู่เปนธรรมเนียมต้องให้จำเลยได้รับประโยชน์ แห่งความสงสัย ควรปล่อยไม้เหล่านี้ได้ อีกประการหนึ่งเมื่อคิดดู โดยความยุติธรรม ถ้าปล่อยไม้เหล่านี้ได้ รัฐบาลก็ได้ทั้งภาษีแลค่าต่อ ไม้เสียประโยชน์อย่างใด ถ้ายึดไม้เหล่านี้ไว้ ผู้เป็นเจ้าของต้องถึง ความฉิบหาย จึงได้สั่งให้ปล่อยไม้เหล่านี้ไปให้สิ้นเชิง

เรื่องที่ ๘ มีไม้หลักแพรายหนึ่งต้องยึดไว้โดยทำนองเดียวกับ เรื่องก่อน พระยาราชพงษาจะต้องการซื้อไม้รายนี้ไว้ทำเสาโทรเลข มิสเตอร์ฮิลลีหาหรือว่าจะควรเรียกภาษีหรือไม่ เห็นว่าไม่ควรจะเรียก ด้วยเปนไม้ทำการหลวงเพื่อสาธารณประโยชน์ทำนองเดียวกับทำวัด แลศาลา

เรื่องที่ ๙ มิสเตอร์ฮิลลีกำหนดว่าจะขึ้นไปตรวจไม้ในมณฑล พิษณุโลกในเร็วๆ นี้ เห็นว่าเรื่องเก็บภาษีไม้ที่จะเอาขึ้นเลื่อยหนีเห็น อด่าน ให้มอบให้กรมการอำเภอในท้องที่เก็บได้จะเป็นการดี เพราะจะ ตั้งพนักงานไปเก็บก็เปลืองโซหุ้ย ฉันบอกว่าข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก

เขาก็ต้องการเช่นนี้ให้มิสเตอร์ฮิลลีขึ้นไปพูดกับข้าหลวงเถิดคงจะตกลงกันได้

เรื่องที่ ๑๐ มิสเตอร์ฮิลลีหาหรือว่าแต่เดิมการจ่ายเงินใช้จ่ายที่ด้านภาษีขงนี้ เคยเอาเงินที่ได้จ่ายในตัว บัดนี้ได้รับคำสั่งจากมิสเตอร์สเลตต์ว่าให้ส่งเงินรายได้แก่คลังมณฑลนครสวรรค์แลให้เบิกเงินรายจ่ายจากคลังมณฑลนครสวรรค์เหมือนกัน แต่หาได้รับการนัดหมายจากคลังมณฑลไม่ จะควรประการใด ฉันได้ถามพนักงานคลังว่า ยังไม่ได้รับคำสั่งจากกระทรวงพระคลัง จึงได้ให้โทรเลขไปขอคำสั่งกระทรวงพระคลังโดยเร็ว

เรื่องที่ ๑๑ มิสเตอร์ฮิลลีหาหรือว่า ไม้หลวงเวลานี้มีอยู่ ๗๖๐ ต้นจะควรเอาออกจำหน่ายทอดตลาดได้หรือยัง ฉันเห็นว่า ควรจะรอไว้อีกสัก ๒ เดือน เพราะบางที่ถ้อยความที่เขาจะเพนกันอย่างเรื่องเงินล้นซ้กับพะโป้ยังจะมีอยู่ ระบายไปจะไม่ดีข้างฝ่ายเราประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งถ้ารอไว้ขายเมื่อสิ้นฤดูไม้เหนือตก เห็นว่าจะได้ราคาดีกว่าเดี๋ยวนี้ เพราะไม้เหล่านี้น้อยูปากน้ำโพแล้ว มิสเตอร์ฮิลลีเห็นชอบด้วย

อนึ่งมิสเตอร์ฮิลลีได้ทำบัญชีเงินค่าต่อ แลเงินภาษีไม้ซึ่งเก็บมา ๖ เดือนในศก ๑๑๗ นี้มาให้ดู จำนวนเงินขึ้นกว่าศก ๑๑๖ คือ เงินค่าต่อเก็บได้ ๘๘๐๙๕ บาท มากกว่าศก ๑๑๖ เงิน ๗๖๔๓๖ บาท เงินภาษีเก็บได้ ๑๑๑๐๓๘ บาท มากกว่าปีก่อน ๖๒๕๔๕ บาท ได้ส่งบัญชีลงมาแล้ว

ลงเรือไฟจากที่ด้านภาษีขงขึ้นไปดูปากน้ำโพ เหนเปนที่ประหลาดใจด้วยความเจริญรวดเร็วสาหัส มีเรือแพผู้คนมากกว่าเมื่อฉันได้ขึ้นมาเห็นเมื่อศก ๑๑๑ สักเท่าครึ่งหรือสองเท่า ขากลับได้ให้ลองนับแพ แลเรือขนาดใหญ่คือ เรือเข้าแลเรือเปิดซึ่งจอดอยู่ปากน้ำโพทางแควใหญ่ ในเวลานี้มีจำนวนแพ ๑๖๔ แพ เรือ ๕๙๐ ลำ แควน้อยแลตลาดบนบกต่างหาก เหตุความเจริญดังนี้ เข้าใจว่าเพราะเข้า

ราคาดีเปนต์ แลคนฉลาดหาเกินกว่าแต่ก่อน พวกเรือเข้าขึ้นมาจาก
กรุงเทพฯ ไม่ถ่อไม่แจวมาเองตั้งแต่ก่อนสู้จ้างเรือไฟลากถึงลำละ ๖๐
บาท ประสงค์จะให้ย่นเวลาค้าขายได้มากเที่ยวขึ้น ข้างพวกเรือเมือง
เหนือก็ไม่ลงไปค้าถึงกรุงเทพฯ ตั้งแต่ก่อนไปแลกเปลี่ยนค้าขายกัน
ที่ปากน้ำโพย่นเวลาลงได้ด้วยกันอีกทั้งสองฝ่าย ปากน้ำโพจึงเป็นที่
ประชุมใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน พิเคราะห์ดูสินค้าซึ่งออกร้านขายกันตาม
ปากน้ำโพบากมายแลบริบูรณ์ยิ่งกว่าเมืองใดใดในฝ่ายเหนือ จะเว้นอยู่
ก็แต่เมืองอุตรดิตถ์ ซึ่งได้ชื่อว่าเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเหมือนกัน

กลับจากคุลำน้ำได้เลยขึ้นดูตลาดปากน้ำโพ ตลาดนี้ก็เจริญขึ้น
กว่าแต่ก่อนมาก มีตลาดเหนือแลตลาดใต้เป็นสองตลาด แต่ไม่มากมาย
เท่าตลาดน้ำ ได้พบมิตเตอร์ฮอกคนวิลันดาซึ่งเกิดความกันเมื่อเร็วๆ
นี้ คือ เดิมกงสุลวิลันดาขอใบอนุญาตให้มิตเตอร์ฮอกจำหน่ายสุรา
ต่างประเทศที่ปากน้ำโพ กระทรวงพระคลังว่ามีร้านจำหน่ายพอแล้ว
ไม่ยอมให้ กงสุลวิลันดาไม่ยอมว่าจะร้องอุทธรณ์ออกไปยังรัฐบาลของ
เขา การคิดกันอยู่เพียงนี้ กงสุลวิลันดาอนุญาตให้มิตเตอร์ฮอกนำสุรา
ขึ้นมาจำหน่ายทั้งไม่ได้ใบอนุญาต ผู้ว่าราชการเมืองโทรเลขลงไปขอ
คำสั่งได้โทรเลขสั่งขึ้นมาให้อาพลตระเวนไปกำกับ อย่าให้ผู้ใดซื้อสุรา
มิตเตอร์ฮอกความเดิมเปนต์นี้ ฉันขึ้นมาถึงปากน้ำโพคราวนี้ พอ
ขึ้นเดินถนนก็ได้แลเห็นประกาศนายพลตระเวนปิดไว้ห้ามไม่ให้ผู้ใด
ไปซื้อสุรามิตเตอร์ฮอกเดินไปถึงร้านมิตเตอร์ฮอกๆ ออกมาร้องขอ
บารมีเป็นที่พึ่ง ได้บอกว่าการที่มาจำหน่ายสุราโดยไม่ได้รับอนุญาต
ดังนี้ เปนการทำผิดกฎหมายแลสัญญาจะโทษใคร มิตเตอร์ฮอกว่า
รู้แล้วการที่ทำผิดนี้ แต่กงสุลเขาให้มา แลได้ลงทุนรอนมาเปนอัน
มาก มาขัดข้องเช่นนี้ไม่รู้ที่จะทำประการใดให้พ้นความฉิบหาย ขอให้
ช่วยสงเคราะห์ด้วยเถิด ฉันได้ถามมิตเตอร์ฮอกลืออยู่แต่ก่อนถึงคนๆ นี้
มิตเตอร์ฮอกลือว่าเปนคนซื่อตรงแต่อยู่ข้างโง่เขลา ไม่เคยทำมาค้าขาย
มาแต่ก่อน พิเคราะห์ดูก็เห็นจริงด้วย ของที่เอาไปตั้งห้างขายที่ปากน้ำ

โพ้นั้น เปนของดีมีราคาเกินภูมิประเทศโดยมาก เปนต้นว่าสุราก็มีแต่
วิชกี จำเปน แกรต เปนต้น ของอย่างอื่นมีน้ำหอม ของกลักแลบุหรื
ฝรั่งอย่างดีถึง ๒๕ ตัวต่อ ๓ บาทก็มีขาย ไม่แลเห็นว่าจะขายแก่ผู้ใด
ได้หมด มิสเตอร์ฮิลลี้ก็เห็นเช่นนั้น ไซ้แต่เท่านั้นยังมีเรื่องต่อไป เดิม
มิสเตอร์ฮอกคนนี้แรกขึ้นไปถึง ไปขออาไศรย์ไปพระครูอยู่ในที่วัดว่า
จะขายของต่างๆ พอหาที่ได้แล้วจะย้ายไป ข้างพระครูมีความกรุณา
ยอมให้มิสเตอร์ฮอกปลูกโรงอาไศรย์ในที่วัด ครั้นมากลายเปนโรงขาย
เหล้า พระครูก็รื้อนรนไม่รู้ที่จะทำประการใด การเปนดังนี้ ออกนีกมี
ความกรุณาที่มารวิงวอนขอให้ช่วยสงเคราะห์ ประการหนึ่งคิดเห็นว่า
สุราที่มิสเตอร์ฮอกนำมาจำหน่ายนี้เพราะเปนสุราราคาแพง คงจะไม่ทำ
ให้เสียประโยชน์ของนายอากรสุรานักประการหนึ่ง แลที่สุดเห็นว่าการ
ที่มาตั้งประชิดตึงเครียดกันอยู่เช่นนี้ ไม่รู้ว่าที่สุดจะลงเปนอย่างไร
เห็นว่าบางทีจะเปนความรื้อนใจได้บ้าง แลเมื่อคิดดูโดยทางยุติธรรม
เห็นว่าฝรั่งคนนี้ตั้งใจลงทุนจะค้าขายโดยสุจริตแต่จะมาถึงความฉิบหาย
เพราะนายไม่ตี ดูก็ควรจะได้รับความสะดวกด้วยเหตุผลทั้งปวง
ดังชี้แจงมานี้ จึงได้พูดจากับนายอากรสุราเปนการยินยอมตกลงกัน
แล้ว ได้เรียกมิสเตอร์ฮอกมาชี้แจงว่า จะยอมรับสงเคราะห์ขอใบอนุญาต
ให้ แต่มิสเตอร์ฮอกต้องยอมตามข้อความต่อไปนี้ คือ

๑ ต้องเสียค่าใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติ

๒ ต้องยอมให้ผู้แทนนายอากรสุราแลกรมการไปตรวจทำ
ใบอนุญาตที่มิสเตอร์ฮอกทำขึ้นมาไว้ในครั้งนี้

๓ ต่อไปในศกนี้ ถ้ามิสเตอร์ฮอกจะเอาสุราขึ้นมาอีก ต้องไป
บอกเจ้าภาษีในกรุงเทพฯ ให้ทำใบขนให้ตามธรรมเนียม ถ้าหาไม่นาย
อากรจะต้องยึดเอาสุราเหล่านั้นไว้หมด

๔ มิสเตอร์ฮอกต้องออกจากที่วัดโดยเร็ว

๕ ต้องเข้าใจโดยชัดเจนว่า การที่ให้ใบอนุญาตครั้งนี้ด้วยความ
กรุณา มิใช่ให้ด้วยความยินยอม ว่ามิสเตอร์ฮอกมีอำนาจควรจะ

ได้ใบอนุญาตด้วยเหตุอย่างใด ดังนี้ มีศตวรรษออกขอบใจ แลยินยอมตามข้อความเหล่านั้นทุกข้อ แต่ขอความกรุณาโดยเฉพาะ แต่ข้อที่จะย้ายโรงไปจากที่วัด ขอผิดพอเวลาน้ำลดจะรีบขนขวยโดยเต็มกำลัง แลขอให้กำหนดไว้ว่าไม่เกินกว่า ๖ เดือนเป็นอันตกลงตามนี้ ฉันเห็นว่าดีกว่าปล่อยให้คาราคาซังไว้

ในเวลาเย็นวันนี้ นายร้อยคำหลิคนเวียงจันทน์ในบังคับฝรั่งเศส ที่ถูกปล้นกระบือที่นครสวรรค์เข้ามาหาโดยนบอบอย่างคนของเรา ทำเรื่องราวมายืนยันว่าสืบได้ความว่า กระบือกลางมีผู้ยกยอกไว้อีก ๒๖ กระบือแลนายอำเภอเขาพนมรอกสมรู้เป็นใจ ทำตัวรูปพรรณให้พรรคพวกรีบไป ได้ซักถามมองคำหลิว่า จะนำผู้บอกเล่าทั้งนี้แลให้ไต่สวนได้หรือไม่ มองคำหลิบอกว่าได้ แล้วก็นำตัวขุนขจร (อ่วม) มา ได้ซักถามขุนขจร (อ่วม) ชี้แจงสมคำมองคำหลิ แลระบุชื่อผู้รู้เห็นเป็นหลักฐานมีทางที่จะไต่สวน จึงได้สั่งให้นายคัตพาตัวมองคำหลิแลขุนขจรรอออกไปไต่สวนความเรื่องนี้ถึงท้องที่เขาพนมรอก นายคัตคนนี้เป็นคนกรุงเทพฯ เดิมเป็นนายพลตระเวนแล้วไปเป็นขุนดาบศาลกระทรวงยุติธรรม แล้วต้องออกด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ไปฝากตัวอยู่กับเจ้าพระยาอภัยราชาฯ เอามามอบหมายฝากฝังอีกชั้นหนึ่ง จึงได้มอบพระยาราชพงษาขึ้นมารับราชการในมณฑลนครสวรรค์ พระยาราชพงษาตั้งให้เป็นนายร้อยตรีพลตระเวน จัดพลตระเวนมณฑลนครสวรรค์ ทำทางเป็นอย่างพลตระเวนในกรุงเทพฯ ก่อนคราวยาระดินไปหมด เห็นเข้ามีความเสียใจเป็นอย่างยิ่ง แต่เป็นการจำป็นต้องรอหลวงศัลวิธานมาแก้ไข

เวลาค่ำพระครูสุวรรณคีร์นายนกกับพระครูตัวเจ้าคณะรองมาหา พระครูสุวรรณคีร์นายนกนี้เดิมอยู่วัดเชิงไคร์ เดียวนี้มาอยู่วัดเขานครสวรรค์ เพราะไฟไหม้พระวิหารบนยอดเขา ชาวบ้านเรียรายกันมอบเงินให้พระครูจัดการปฏิสังขรณ์ ได้พูดถึงเรื่องโรงเรียนที่จะจัด ได้ความว่ามีโรงเรียนอยู่แล้วทั้ง ๒ วัด แล้วจะล่องลงไปกรุงเทพฯ ใน

การพระราชพิธีฉัตรมงคลในเร็วๆ นี้

เวลาเช้าเข้าไปตรวจที่จวนผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์เดิม ตั้งที่ว่าการคนละฟากกับที่ว่าการมณฑลเดิวนี้นายไปรวมกับที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการเดิมคงเป็นแต่ที่อยู่ของหลวงสมัค แต่ตรางยังแยกอยู่ที่เมืองตรางหนึ่ง ที่ยังไม่พอรวมกัน การที่จัดตรางก็ยังไม่อย่างเก่า เหมือนกับตรางมณฑล ผิดในแต่เข้ายังไม่ได้ให้นักโทษกินทุกคน ได้สั่งขอให้แก้ไขให้เหมือนกันกับตรางมณฑล ตรวจเมืองแล้วเวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ออกจากเมืองนครสวรรค์จะแวะตรวจอำเภอมืองซึ่งตั้งอยู่ปากน้ำโพ ทราบว่านายอำเภอบ่วยมากจึงหาได้แวะไปตรวจไม่ไปแวะตรวจต่ออำเภอยะนิงไกรซึ่งตั้งเหนือขึ้นมาแลไม่มีประโยชน์ อันใด ด้วยยังไม่ได้จัดการลงแบบแผนอย่างใด นอกจากเอนายอำเภอบ่วยตั้งไว้ เพื่อดังนี้ เหมือนกันหมดทุกอำเภอในเมืองนครสวรรค์ เวลาบ่าย ๕ โมงถึงบ้านชุมแสงพักนอนคืนหนึ่ง ยุ่งชุมแต่มที่คนที่มาด้วยไม่ได้นอนกันโดยมาก

วันที่ ๒๘ เป็นวันเพญเดือนสิบสองได้จัดของเลี้ยงพระพร้อมด้วยทายกที่วัดชุมแสง แลเห็นฝากฎิวัดนั้นชำรุดมาก จึงได้ออกเงิน ๖๐ บาทช่วยปฏิสังขรณ์ พวกทายกทราบเข้าพากันยินดีช่วยกันออกคนละมากบ้างน้อยบ้างได้เงินเบ็จเสร็จสัก ๓๐๐ บาทเลี้ยงพระแล้วลงเรือไพล่องลงมาปากน้ำเกยไชยแวะดูที่ศาลเจ้าด้วยได้ยินคำเลื่องลือมานานแล้ว ว่ามีศีศะจะเซ้ใหญ่ถึงยาวพาดซื่อศาล จำได้ว่าพระยาอภัยรณฤทธิ์ที่ถึงแก่กรรมได้บอกเป็นมั่นเป็นเหมาะ แต่มีความเสียใจว่าเดิวนี้นามีศีศะจะเซ้โตที่ศาลนี้ไม่ เขาว่าแต่เดิมมีศีศะจะเซ้ใหญ่ศีศะหนึ่ง ครั้นพระยาประภากรวงศ์ขึ้นมาส่งเสปียงกองทัพบมาเอลงไปเสีย แลเอาไปให้ฝรั่งมั่งค่าต่อไปเสียอีก เปนจบกันในเรื่องที่ศีศะจะเซ้ที่เกยไชย ออกจากศาลเจ้าเกยไชยแวะดูวัดพระธาตุในลำน้ำเกยไชย เขาว่าเปนวัดโบราณฯ จริงแต่ไม่วิเศษอย่างใด เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากบ้านชุมแสง

รวบรวมเนื้อห็นในส่วนเมืองนครสวรรค์ เห็นว่าการที่จะต้อง
จัดยังมีมาก แต่ไม่ยากอันใดขาดคนสัก ๒ คนหรือ ๓ คน คงจะคิดวาง
การให้เรียบร้อยในเทียวนี้ สำคัญแต่เรื่องข้าหลวงพิเศษ เพราะการ
ศาลเห็นยากกว่าอย่างอื่น

ด. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

สำเนา รับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองลับแล

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๕ เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากบ้านชุมแสง
แขวงเมืองนครสวรรค์ต่อขึ้นมาถึงพรหมแดนเมืองพิจิตร พบพระยา
เทพาธิบดีผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรมาคอยรับอยู่ที่พรหมแดน ตามระยะ
ทางขึ้นมาตอนนี้พบฝูงนกกระทาทุ่งชุมอย่างได้มาเห็นในคราวก่อน แต่
ไม่มากนักด้วยลั่นเท่าที่คล่องสุเอ็ด เวลาบ่าย ๒ โมงถึงที่พักบางบุญนาค
พบพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก
มาคอยรับอยู่ที่นั่น ได้ขึ้นตรวจการอำเภอเมืองภูมิ ซึ่งตั้งที่ว่าการอยู่ที่
บางบุญนาคนี้ หลวงศรีพิไนยเป็นนายอำเภอเพิ่งมาอยู่ใหม่ แบบแผน
ที่ว่าการอำเภอนี้ทำเรียบร้อยทุกๆ อย่าง หาที่ติไม่ได้ ดีกว่าที่ได้ใน
มณฑลอื่นๆ ทั้งสิ้น ที่ทำดีโดยฉะฉานนั้น คือ วิธีที่จดในสมุดตรวจการ
เห็นได้ว่าตรวจถ้วนถี่ จดความที่ตรวจเห็นเป็นข้อๆ และคำสั่งเป็นข้อๆ
ทำให้กรรมการอำเภอเข้าใจง่ายได้มาก แลยังมีแบบแผนอย่างอื่นๆ ซึ่ง
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้คิดเพิ่มเติมขึ้น นอกจากที่คิดมาให้แต่
กระทรวงมหาดไทยอีกหลายอย่าง ในกระบวนที่จะจดทะเบียนราษฎร
ซึ่งที่ควรรู้ จะถามเอาความรู้อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นต้นว่า ในอำเภอนั้น
ศกใด เงินอากรบ่อนเบี้ยเท่าใด มีราษฎรที่จะบอกได้ทันทีต้องขอคัด
แบบเหล่านี้มา เพื่อจะตรวจแก้ไขให้ทำในมณฑลอื่นๆ ให้ทั่วกัน ที่ดี
อีกอย่างหนึ่ง คือ กระบวนเก็บหนังสือทำเรียบร้อยไม่เลวกว่าในศาลา
กระทรวงมหาดไทยเลย จะเรียกดูเรื่องใดเมื่อใดเป็นได้ทันที

อำเภอมณฑลพิษณุโลกจัดเป็นอย่างเดียวกันกับอำเภอเมืองภูมิ
ที่ว่ามาแล้วทุกอำเภอเหมือนกันทั้งแบบแผนที่ทำได้เรียบร้อย เหมือน
กันทั้งรูปแลของที่กันศาลาว่าการ มีเครื่องใช้เท่ากันแลเหมือนกันจน
กระบวนที่ตั้งโต๊ะ ตู้ เก้าอี้ เพราะเหตุฉนั้นเมื่อพรรณนาในอำเภอหนึ่ง

แล้ว ไม่จำเป็นต้องพรรณนาในอำเภออื่นๆ อีกต่อไป ว่าแต่โดยย่อก็เปรียบเหมือนกับการที่หล่อหลอมลงได้ที่แล้วทุกอำเภอ จะยิ่งหย่อนกว่ากันบ้างไม่มากนัก

วันที่ ๓๐ เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากบุญนาศ ที่นี้ที่จริงเดิมเขาเรียกว่าบางขึ้นาค ที่หลังแก้อื่อเรียกในคำหลวงว่าบางมูลนาศ เดียวนี้กลายเป็นบางบุญนาศอยู่ตัวกันเพียงนี้ เป็นที่มีบ้านช่อง ด้วยเพนท่ารับสินค้าเข้าเมืองภูมขนมาลงตรงนี้ สองฟากลำน้ำเมืองพิจิตร์เดี๋ยวนี้นี้ดูมีผู้คนถางพงปลูกพรรณไม้ต่างๆ มากขึ้น ได้ความว่ามีคนปลูกยา มากขึ้นกว่าแต่ก่อน แลสังเกตเห็นกองฟืนตามตลิ่งมีชุม ด้วยเดี๋ยวนี้นี้ฟืนเพนสินค้าซื้อขายทั้งเรือไฟที่ขึ้นล่องแลส่งลงไปจำหน่ายกรุงเทพฯ ฟืนเพนสินค้าใหญ่อย่างหนึ่ง ตั้งแต่นครสวรรค์ขึ้นมาตามสองข้างตลิ่งที่มีบ้านเห็นมีรั้วทำด้วยไม้ไผ่ข้างบ้านแลมีถนนริมน้ำเหมือนกันทุกๆ แห่ง รั้วนี้ได้ความว่า เป็นการที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรให้กรมการอำเภอแนะนำให้ราษฎรทำทุกแห่ง ส่วนถนนริมน้ำนั้นก็มีบ้านที่ใดก็ให้มีถนนริมน้ำ แต่ลำน้ำตอนเมืองพิจิตร์เป็นที่ว่างเปล่าโดยมาก จึงดูมีเพนหย่อมๆ ไม่เสมอไป การที่บังคับให้ราษฎรทำรั้วบ้านเช่นนี้ทำนองเดียวกับอย่างวิลันดาจัดในเกาะชะวากก็ตืออยู่ แต่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่ารั้วไม้ไผ่ไม่ว่าใครจะทน ถึงระดูน้ำมักจะพัดให้เอนเอียงไป ต้องซ่อมแซมทุกๆ ปี คิดจะให้เปลี่ยนเป็นปลูกต้นไม้รั้วแทน แต่ฉันเห็นว่าจะไม่สำเร็จ ด้วยตลิ่งแม่น้ำทางนี้เป็นอาภินโดยย้อมงอกแลพังเปลี่ยนแปลงไปปีละมากๆ เสมอ เห็นว่าต้นไม้รั้วไม่ทันโตบางแห่งก็จะพังลงน้ำ บางแห่งที่แผ่นดินก็จะงอกล้นออกไป เห็นว่าสู้เพนรั้วไม้ไผ่อย่างก้ามะลอดังทุกวันนี้ไม่ได้ ถึงปีก็บังคับให้ราษฎรซ่อมแซมเสียครั้งหนึ่งไม่เป็นการเดือดร้อนอย่างใด ได้แนะนำแก่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรดังนี้ เวลาบ่ายถึงวัดกะมัง ท่านพระครูแดงเตรียมรับโดยแข็งแรง ด้วยวัดนี้เมื่อขึ้นมาราวก่อนฉันได้เคยจอดนอนคืนหนึ่งได้คุ้นเคยกับพระครูแลชาวบ้านกะมังนี้ พวกชาวบ้านจะเกณฑ์ให้ค่า

อีกให้จงได้ ต้องขอตัวด้วยระยะทางที่จะขึ้นมายังไกล ออกเรือจาก วัดกะมังขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรเวลาทุ้มครั่งค่าเสียแล้ว จะไปตรวจตรา การสิ่งใดไม่ได้ เพนแต่ได้สนทนากับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแล พระยาเทพาธิบดีแลพระครูวัดกะมังซึ่งตามขึ้นมาหาได้ความว่าบ้าน เมืองเดี๋ยวนี้เรียบร้อยเปนสุข โจรผู้ร้ายสงบมีแต่ลักเล็กน้อยมักจะลัก เรือมากกว่าอย่างอื่น เรื่องผู้ร้ายลักเรือที่เมืองพิจิตรนี้ ฉันได้สังเกต เห็นแต่เมื่อตรวจสำเนารายงานประจำเดือนของนายอำเภอมืองภูมิ ในเดือนกันยายนมีถึง ๓ รายและตามไม่ได้เรือด้วย ไต่สวนได้ความ ว่าการลักเรือนี้ มีแต่ในระดูน้ำที่มีเรือไฟเดิน แลมีเพียงตำบลที่เรือ ไฟเดินถึงเหนือกว่านั้นไม่มี ติดตามเรือกลางไม่ได้เลย จึงเข้าใจกันว่า เรือไฟที่เดินเมล็ดคงจะรับลากเรือที่โจรผู้ร้ายลักพาหนีลงไปข้างใต้เพราะ ขาล่องแต่เมืองพิจิตรวันเดียวก็ถึงปากน้ำโพเปนการจับยากอยู่ ได้ แนะนำให้ลองแต่งโปลิศจับลงเรือเมล็ดดูสักเดือนหนึ่งหรือ ๒ เดือน เข้าใจว่าคงจะจับได้บ้าง

วันที่ ๓๑ ตุลาคมรับแขกกรรมการแล้วเดินไปตรวจถนนซึ่ง พระยาเทพาธิบดีได้ทำทางริมแม่น้ำเมืองตลอด ดูทำให้เมืองพิจิตร ภูมิสถานดีขึ้น ฉันยังจำได้เมื่อขึ้นมาเมืองพิจิตรในศก ๑๑๑ ที่ตรง เมืองพิจิตรนี้ยังเปนป่าพงอยู่โดยมาก มีแต่โรงร้านบ้านเรือนเล็กน้อย อยู่ริมตลิ่งไม่กี่หลัง พระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) ผู้ว่าราชการเมืองก็ลง อยู่ในเรือเหนือเพราะระดูแล้งไฟป่ามักจะไหม้พงติดลูกกลม เคยไหม้ เอาเย่าเรือนทุกๆ ปี ตั้งแต่พระยาเทพาธิบดี (อิม) คนนี้ขึ้นมว่าราชการ เมืองด้วยใจเปนทหาร ตั้งนำถางพงสู้ไฟมาแต่แรก ถางจนที่ตั้งเมืองนี้ เตียนไปได้มาก ทำถนนริมตลิ่งสายหนึ่ง ถนนสายในทางถนนนอกเข้าไป ประมาณ ๒ เส้นอีกสายหนึ่ง ตัวพระยาเทพาเองก็เข้าไปตั้งบ้านเรือน อยู่ทีถนนสายใน ด้วยหวังจะเปนทายกนำน้ากรรมการให้เข้าไปตั้งบ้าน สู้พงอยู่ข้างในบ้าง แต่กรรมการใจเปนพลเรือนยังไม่มีใครกล้าออกไปอยู่ ด้วยสีกก็หลั่นนัก แลยังไม่แน่ว่าจะมีคนออกไปตั้งเย่าเรือนเต็มดังความ

ประสงค์ของพระยาเทพาหรือไม่ว่าอย่างไรก็ดี การที่พระยาเทพา
รบบพมานี้มีผลทำให้บริเวณที่ตั้งเมืองพิจิตรหมดพงแลมีพรรณไม้
อย่างอื่นๆ ปลูกลงแทนไม้มาก ทั้งอัคคีไภยก็ห่างไปกว่าแต่ก่อน พระยา
เทพาธิบตี (แจ่ม) ถึงอนิจกรรมแต่ศก ๑๑๒ ศพยังไม่ได้เผาจนทุกวันนี้
ญาติพี่น้องก็ระส่ำระสายไม่ปรากฏว่าจะทำการศพเมื่อใด ฉันได้
สั่งพระยาเทพาเปนเตีตขาด ให้มีใบบอกขอศิลาเนาเพลิงขึ้นมาเผา
ศพพระยาเทพาธิบตี (แจ่ม) ในวันเดือนยี่ขึ้นสิบค่ำเวลาบ่าย ๔ โมง
อย่าให้คลาสเคลื่อนรั้งรอต่อไป ถ้าญาติพี่น้องคนใดจะทำบุญให้ทาน
ก็ให้มาทำตามกำหนดนั้น เพราะทุกวันนี้รัฐบาลก็ต้องรักษาศพไว้ในโรง
แห่งหนึ่ง อย่างมิวเซียมรักษามัมมี่ ในเมืองอิหฺยิบ หาได้มีญาติพี่น้อง
มานำพาไม่ เห็นว่ารัฐบาลมีอำนาจที่จะเผาได้ตามอำเภอใจ เพราะ
ไม่ต้องการจะเอาไปเข้ามิวเซียมหรือจะส่งไปต่างประเทศ

ได้ไปตรวจตารางซึ่งจัดการแปลกกว่าตารางมณฑลอื่นๆ แต่
เพราะจัดอย่างเดียวกันทั้งมณฑลอย่างเดียวกับจัดอำเภอ จึงจะของด
การพรรณนาไว้ไปกล่าวต่อเมื่อตรวจक्रमณฑลพิศณุโลกทีเดียว ตาราง
เมืองพิจิตรนี้มีนักโทษ ๓๕ คน การเลี้ยงดูดีอยู่ ตรวจตรงแล้วไป
ตรวจโรงเรียนหลวงสำหรับเมือง นายเปลี่ยนเปนอาจารย์ มีนักเรียน
๖๕ คน ดุยยังไม่สู้เรียบร้อยเพราะไม่เข้าใจจัดเรื่องโรงเรียนนี้ ต้องว่า
ยังไม่เข้าใจจัดทั่วมณฑลพิศณุโลก ในเบื้องต้นฉันได้ขอให้คิดย้าย
โรงเรียนไปตั้งในวัดต่างๆ เมืองตามทางที่จะโปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณ
ทรงจัดใหม่ ส่วนแบบแผนนั้นโรงเรียนเมืองพิจิตรนี้เป็นแต่สาขาของ
โรงเรียนเมืองพิศณุโลกย์ ต้องรอไว้แก่ที่พิศณุโลกย์ ซึ่งเป็นต้นจั่ว
ทีเดียว ออกจากโรงเรียนเดินตามถนนสายในมาตรวจที่ว่าการเมือง
ตั้งอยู่ที่ศาลากลางเดิม ซึ่งพระยาเทพาธิบตี (แจ่ม) รื้อมาแต่เมืองพิจิตร
เก่า ได้เห็นของปلاศที่ศาลากลางนี้อย่างหนึ่ง คือมีไม้ทำเปนวงกลม
กว้างสัก ๑๔ นิ้ว สลักปิดทองเปนลายรูปพระมหามงกุฎมีฉัตรอย่าง
ตราเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ แผ่นหนึ่ง รูปข้างอยู่ในวงจักรอย่าง

ด้านหลังเหรียญบาทนั้นแผ่นหนึ่ง เป็นรูปราชสีห์จำลองลายตราพระราชสีห์ใหญ่แผ่นหนึ่งติดไว้ที่จั่วข้างใน เมื่อฉันทะที่เมืองพรหมก็ได้เห็นตราอย่างนี้ แต่มีลายพระราชสีห์แผ่นเดียวติดไว้ที่ศาลากลางเดิม สืบถามที่เมืองพรหมก็ไม่ได้ความ ว่าใครทำแลติดมาแต่ครั้งไร ครั้นมาเห็นที่เมืองพิจิตรถึง ๓ แผ่นก็เปนที่ปลาศใจ ได้ความจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรซึ่งได้ทราบจากคำบอกเล่าต่อมา ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินให้สร้างศาลากลางเมืองละ ๑๐ ชั่ง แลศาลากลางเมืองพิจित्रนี้ได้สร้างแต่ครั้งนั้น จึงมีตราแผ่นดินติดมาเปนสำคัญ เห็นเปนการถูกต้องดังนี้แน่ พิศเราะห์ดูลายสลักทั้ง ๓ แผ่นทำดี มิใช่ฝีมือบ้านนอกทั้งที่ได้เห็นมีเหมือนกันที่เมืองพรหมด้วย จึงเข้าใจได้เปนแน่ว่าเป็นของที่ทำพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ ด้วยกระแสพระราชดำริห์ คิดดูเปนปณหาธรรมแปลได้เปน ๒ ไนย คือ ไนย ๑ ตราพระมหามงกุฎ แปลว่าพระเจ้าแผ่นดิน ตราข้างแปลว่ากรุงสยาม ตราพระราชสีห์แปลว่ากระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ บังคับบัญชาหัวเมืองนั้นแปลได้อย่างหนึ่ง จะแปลว่าตราพระมหามงกุฎ แลตราข้างเปนตราเงินบาทในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานให้ตราพระราชสีห์เปนผู้จัดการทำศาลากลางก็ได้อีกไนยหนึ่ง หรืออีกไนยหนึ่งจะเอาตราพระราชสีห์ขึ้นมา แปลว่า พระราชสีห์ไม่จัดให้มีศาลากลางในบ้านเมืองตามสมควร พระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ ๔ จึงพระราชทานเงินบาทมาให้ทำเช่นนั้นก็ได้ บางทีจะเป็นของพระราชทานในครั้งเมื่อเสด็จพิศณุโลก ฉันทได้สั่งให้แกะตราทั้ง ๓ นี้ออกเสียจากจั่วเอาทำเปนกรอบหรืออย่างไรไว้ เพื่อให้ตั้งหรือติดไว้ในศาลากลาง เวลาที่มีเหตุไฟไหม้จะได้พาหนีได้ง่ายๆ หาไม่เกิดไฟจะไหม้สูญเสีย แลได้สั่งให้จำลองส่งไปติดในศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทยด้วยสำหรับหนึ่ง ที่ว่าการเมืองจัดการเปนแผนกเรียบร้อยตามข้อบังคับลักษณะปกครองเมือง แต่ตัวศาลาว่าการยังคับแคบไม่ก่อตั้งศาลก็ยังต้องอาศัยอยู่ภายในศาลากลางหลังนี้ด้วย แต่ศาลานั้นชำหลว

พิเศษได้ล้างถ้อยความที่คั่งค้างเก่าหมดไป ยังเหลือความค้างพิจารณา
ในเวลานี้เพียง ๘ เรื่อง แต่ใน ๘ เรื่องนี้ได้เห็นบาปอุชิตกำหนดนัด
วันไว้ในศาลเป็นระเบียบ แนนอนถูกต้องตามลักษณะพิจารณาที่อยู่
กระบวนการในคราวนี้ คงจะไม่คั่งค้างมาก เพราะพื้นเดิมความไม่ใคร่
มีมากนัก แต่ฉันได้นึกสงสัยว่าการตัดสินใจยังสู้ศาลกรุงเก่าไม่ได้ ได้
สังเกตเห็นในเมืองพิจิตร์นี้เรื่องหนึ่ง คือ ญวนเข้ารีตคนหนึ่งชื่อสาออง
ต้องติดตราเร่งพินัย ทำเรื่องร่ายยื่นร้องทุกข์ ได้สวนได้ความว่าญวน
สาอองนี้ฆ่าหมูเช่นเจ้าในเวลาตรุษจีนหาได้ขออนุญาตต่อเจ้าภาษีหมู
ไม่ ข้าหลวงพิเศษตัดสินให้ญวนสาอองต้องเสียเงินถึง ๙๐ บาท เห็น
ว่าแรงเหลือเกินนัก ได้ความว่าเจ้าภาษีก็ไม่ตั้งใจเอาสินไหม และญวน
สาอองก็ได้ติดมากกว่าเดือนหนึ่งแล้ว จึงได้ยกโทษให้โดยทางกรุณา
ปล่อยให้พ้นโทษไป แต่ได้พบคำตัดสินเช่นนี้แต่เรื่องเดียว ทั้งเวลานี้
ข้าหลวงพิเศษได้ล้างความอยู่ที่เมืองสวรรคโลกย์ ไม่ได้ไปแลเห็นด้วย
ตาตนเองว่าเขาทำกันอย่างไร เพราะเหตุฉะนั้นจะยืนยันว่าตัดสินไม่ดี
มากมายอย่างนั้นไม่ได้ แต่ฟังดูตามเสียงพระและราษฎรอยู่ข้างจะ
พอใจในการที่มีข้าหลวงพิเศษมาจัดการนี้มากอยู่ ออกจากที่ว่า
การเมืองไปตรวจดูที่ซึ่งว่าจะทำตลาดใหม่ข้างเหนือเมือง เดิมตลาดแล
โรงบ่อนตั้งอยู่ที่หมู่บ้านจีนเหนือเมืองขึ้นไปอีกคั้งหนึ่ง พระยาศรี
สุริยราชวรานุวัตรคิดจะให้ย้ายลงมาเพื่อจะให้เมืองศรีนครขึ้น แต่
ยังกำลังหาคนรับทำอยู่ พระยาพิจิตร์เดิมคิดจะหาหุ้นในกรมการทำ
แต่เห็นเป็นการขัดข้องต่อข้อบังคับจึงได้ห้ามเสีย ตรวจตลาดแล้วไป
ตรวจที่ว่าการเมือง ซึ่งหลวงนรินทร์เป็นนายอำเภอแล้วจึงกลับลงเรือ

ที่เมืองพิจิตร์นี้มีราษฎรเป็นอันมาก ยื่นเรื่องร่ายร้องทุกข์ว่า
ต้องกะเกณฑ์ใช้สอยราชการต่างๆ ปีละหลายๆ ครั้งไม่เป็นอันทำมา
หากินได้ความเดือดร้อนนัก เรื่องกะเกณฑ์นี้ได้ความจากพระยาศรี
สุริยราชวรานุวัตรว่า ที่มีคนร้องในเมืองพิจิตร์มาก เพราะแต่เดิม
พระยาเทพาธิปัตย์ไม่ทำการทำนุบำรุงบ้านเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด

ตั้งหน้าแต่เอาอกเอาใจผู้คนทั่วไปจนอำเภอก็ไม่มีที่ทำการ ในเมืองเองก็ไม่มีสถานอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งสมควรแก่ราชการยิ่งเลวทรามผิดกว่าหัวเมืองอื่นๆ ในมณฑลเปนอันมาก เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร กลับจากตามเสด็จออกตรวจตามหัวเมืองในมณฑล จึงได้ตัดพ้อพระยาเทพาว่าถ้าจะนั่งเฉยอยู่เช่นนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเห็นจะต้องลงมาเปนเจ้าเมืองเองเท่านั้น พระยาพิจิตรก็ตกใจลงมือกะเกณฑ์ทำการจะให้เรียบร้อยอย่างเมืองอื่นๆ เขาทำกันมากกว่า ๒ ปี เมืองนี้จะรีบทำให้ทันเมืองอื่น ราษฎรจึงรู้สึกความหนักมากกว่าเมืองอื่น การเรื่องนี้ได้จัดการแก้ไขประการใด จะชี้แจงในตอนรายงานเมืองพิศณุโลก เพราะเปนเรื่องติดต่อตลอดไปจนเมืองนั้น

เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากเมืองพิจิตรสังเกตดูข้างเหนือเมืองตามริมน้ำเดี๋ยวนี้ มีพวกจีนไปตั้งเรือยไม้ต่อเรือขายซุกซุม เพราะการค้าขายทางนี้เจริญขึ้นมาก

เมื่อรวบรวมเนื้อเห็นซึ่งได้ตรวจการเมืองพิจิตร ถ้าจะเทียบกับเมื่อได้ตรวจในศก ๑๑๑ ความเจริญเรียบร้อยในการทุกๆ อย่าง เฉพาะในการเรื่องโจรผู้ร้ายซึ่งมีซุกซุมในครั้งนั้น ทั้งการถ้อยความในโรงศาลซึ่งราษฎรพากันร้องทุกข์ว่าได้รับความกดขี่เดือดร้อนต่างๆ ในครั้งนั้นเปนอันมาก ตลอดจนการค้าขาย ก็แลเห็นความเจริญรุ่งเรืองขึ้นกว่าแต่ก่อน นับได้ว่าเมืองพิจิตรดีขึ้นกว่าก่อนหลายเท่า แต่คำที่ว่านี้ก็จะเชื่ออยู่ แต่คนที่ได้รู้เห็นพื้นเมืองแลการเมืองพิจิตรแต่ก่อนว่าเปนอย่างไร ถ้าหากไม่ใช่คนที่เคยรู้เห็นเช่นนั้น ก็น่าที่จะหัวเราะเยาะให้ว่าเชิดชูเหลือเกิน เพราะเมืองพิจิตรนี้พื้นเมืองเปนที่ลุ่มเต็มไปด้วยป่าพง บ้านช่องก็ห่อหมกหมกยากที่จะรู้ได้ว่าเป็นบ้านเปนเมืองมาแต่ไรๆ ทั้งยังก็ซุมเปนที่สุด ถ้าใครขึ้นมาแปลกๆ หน้าถูกยุงกัดแต่สักรึ้นเดียวก็แทบจะเลยเกลียดชังเมืองพิจิตรสาปสันส่งไปแต่วันนั้น

๑๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

สำเนา รับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน รตนโกสินทรศก ๑๑๗

ที่พักเมืองลับแล

วันที่ ๑๔ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคมออกเรือจากเมืองพิตรขึ้นมาถึง
พรมแดนเมืองพิศณุโลก พบพระยาไชยบูรณ์ ปลัดผู้ว่าราชการเมือง
พิศณุโลกมาคอยรับอยู่ เล่นเรือต่อมาเวลาบ่าย ๕ โมงถึงที่พักเหนือ
คลองปางพิงหยุดพักคืนหนึ่ง คลองปางพิงเวลานี้ยังมีน้ำไหลมาจาก
ลำน้ำยมเชี่ยวจัด แต่แคบเรือใหญ่ไปไม่ได้ เพราะสองข้างตลิ่งเป็น
พงออกออกมาโดยมาก คลองพิงนี้ในฤดูน้ำเรือแพทางเมืองสวรรคโลก
สุโขทัย อาไศรยเดินเสมอ เพราะระยะเพียง ๒๐๐ เส้นก็ออกลำน้ำ
พิศณุโลกซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ไปมาได้สะดวก แต่ใช้คลองพิงได้เพียงปีหนึ่ง
ไม่เกิน ๓ เดือน น้ำลดเรือก็เดินไม่ได้ พระยารณไชยชาญยุทธได้เรียราย
ชุดครั้งหนึ่ง พอเรือเดินได้สะดวกขึ้นหน่อยหนึ่ง ก็กลับตันไปมาก
ไม่เป็นถาวรประโยชน์ แต่คลองนี้เป็นคลองสำคัญจำเป็นจะต้องขุด
แต่ต้องหาอินเฮอร์เนียฝรั่งขึ้นมาตรวจจึงจะได้ ถ้าขุดให้ดีน้ำยมคงจะ
ไหลมารวมลงลำน้ำพิศณุโลก ที่ปากพิงนี้ การค้าขายหัวเมืองข้าง
เหนือจะดีมากขึ้น เพราะทุกวันนี้เมืองสวรรคโลก สุโขทัย กำลัง
เจริญ แต่ถึงฤดูแล้งเหมือนกับกังขังไว้ ใช้เรือบรรทุกสินค้าไปมาไม่ได้
เลย เรื่องขุดคลองพิงนี้ เป็นการโยธาที่แต่อย่างสำคัญอย่างหนึ่ง ควร
จะขอให้พระยาเทเวศร์จดลงสมุดปักเกิตบุกไว้

วันที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากปาก
พิง สังเกตดูสองฟากลำน้ำขึ้นมาตอนนี้ เป็นที่ดอนไม่มีใครจะมีพง
ราษฎรตั้งบ้านเรือนหนาแน่นขึ้นทั้งสองฟาก ทำเรื่องสวนโดยมาก
แลดูไร่บ้านยาวงามดี เวลาเที่ยงเศษถึงเมืองพิศณุโลก มีการริเซบขึ้น
อย่างโกหร่านคือ ปลุกเป็นโรงประชุมที่ตรงทำขึ้น เวลาเรือมาถึงกรม
การกำนันผู้ใหญ่บ้านพ่อค้าจีนไทยขึ้นตามรายตลิ่งสองข้างโรงประชุม

โห้รับ ๓ ลา เวลานั้นขึ้นบกพวกผู้รับรองเหล่านั้นเข้ายืนในปราจีนฝ่าย
หนึ่ง ไทยฝ่ายหนึ่ง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรอ่านแอตเตรสมีข้อความ
ดังสำเนาซึ่งได้ส่งมาให้ทราบ ฉันทได้กล่าวตอบแสดงความยินดีที่ได้ขึ้น
มาถึงมณฑลพิศณุโลกอีกครั้งหนึ่ง แลได้มาเห็นบ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง
ขึ้นกว่าที่ได้มาในคราวก่อนเป็นอันมาก จะได้นำรายงานทั้งนี้กราบ
บังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงทราบฝ่าลอองธุลี
พระบาท ฉันทเชื่อเป็นแน่ว่า เมื่อได้ทรงทราบว่าข้าราชการแลพ่อค้า
ประชาชนทั้งหลายได้ช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้นได้ดังนี้
คงจะทรงโสมนัสยินดีเป็นอันมาก เมื่อการกล่าวสุนทรพจน์สำเร็จ
แล้ว พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้นำข้าหลวงและผู้ว่าราชการหัวเมือง
ที่มาคอยรับอยู่ที่นี้ คือ พระยารณไชยชาญยุทธ ข้าหลวงพิเศษจัดศาล
ยุติธรรม พระยาศรีธรรมศุกราช ผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัย พระยาวิจิตร
ภักดี ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลก พระยาอุดรกิจพิจารณ ผู้ว่าราชการ
เมืองพิษัย พระยาเทพาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร แลพระยาไชย
บุรณ ปลัดผู้ว่าราชการเมืองพิศณุโลก ต่อนั้นถึงข้าหลวงรองแลกรม
การเมืองกรมการอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้าน พ่อค้าจีนไทยได้เดินผ่าน
ขานชื่อทั่วกันทุกคน การรีเซชชั่นเช่นนี้ ได้มีทุกๆ เสียงที่ผ่านมาใน
มณฑลพิศณุโลก แต่เป็นอย่างสังเขปไม่มีแอตเตรสแลผู้คนไม่มาก
เหมือนที่มณฑลพิศณุโลกได้สังเกตเห็นตัวคนที่รับราชการในมณฑล
พิศณุโลกในชั้นผู้น้อยตั้งแต่ข้าหลวงรองลงมาจนกรมการอำเภอ ดูจะ
มีคนดีใช้มาก แต่งเนื้อแต่งตัวหมดจด ท่าทางคล่องแคล่ว ที่ได้พบปะ
ไต่ถามจากงานมักจะเข้าในหน้าที่ของตัวชัดเจนไม่มีใครเว้นแต่ละคน
เข้าใจว่าการฝึกหัดผู้คน ผู้คนรับราชการในมณฑลนี้น่าจะเยี่ยมกว่า
มณฑลอื่นๆ ในเวลานี้ ได้ลองถามพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเห็นว่า
แม้การต่อไปตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองในมณฑลนี้จะว่างลง แทบจะ
พอหาคนในมณฑลเป็นผู้ว่าราชการเมืองได้ ไม่ต้องไปชวนขวยxor้อง
มาแต่ที่อื่น ตัวผู้ว่าราชการเมืองต่างๆ ในมณฑลพิศณุโลกในเวลานี้

ขยับจะเป็นรองกรมการขึ้นที่ขึ้นใหม่เสียอีก คำที่ว่านี้ดูน่าจะเป็นความจริง เพราะคนชั้นสูงอายุแล้วได้ฝึกหัดการอย่างใหม่เสียอีกมักจะค่อนข้างเพ้อกำลังแลความสามารถจึงไม่มีใครทันการที่เดิน ผู้คนที่หนุ่มๆ ไม่ได้เป็นดังนี้แทบทั่วไปทุกมณฑล ไม่แต่มณฑลพิษณุโลก แต่กระนั้น ก็ดี ที่จะอุ่นใจว่ามีคนดีมากอย่างไร การคงจะยังยืนอยู่ได้นั้นยังไวใจไม่ได้เลย ถ้าจะว่ายิ่งก็ดูยิ่งแลเห็นไปอย่างหนึ่ง เห็นว่าการยังอาศัยอยู่ในตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรยิ่งกว่าอย่างอื่น ถ้าผลัดเปลี่ยนจะทำให้ยุ่งเหยิงได้มาก ยังมีคนดีหลายคนดีเหล่านั้นเองถ้าผู้ขับขี่ไม่แข็งแรงถึงคนเดิม ก็ยิ่งจะเกะกะระรานทำให้เกิดความลำบากได้ยิ่งกว่ามีแต่คนโง่ๆ

เสร็จการริเซบชั้นแล้ว ไปนมัสการพระชินราช การที่ขึ้นมาเมืองเหนือ มีความจริงที่พลาดอย่างหนึ่ง ด้วยระยะทางไกลไม่มีที่สนุกที่สนานน่าเพลิดเพลินอย่างใดในระยะทาง ทั้งยังก็ชุมออกเหน็ดเหนื่อยเปื้อนหนายในเวลามาตามทางไม่มีใครเว้นตะละคน ครั้นมาถึงเมืองพิษณุโลกพอได้ไปแลเห็นพระชินราชก็บังเกิดความปิติยินดีลิ้มความลำบาก เห็นคุณค่าหนึ่งเหนื่อยได้ในขณะนั้น ได้ไต่ถามความเห็นเป็นเช่นนั้นทุกคน คนโบราณที่ให้อย่างสร้างวิหารพระชินราชเป็นคนเข้าใจการช่างนับว่าเป็นอย่างอังกฤษ วิหารนี้ตั้งใจทำให้มืดไม่มีหน้าต่าง แม้ฝาผนังด้านหลังพระชินราชก็เอาสีดำทาเสียให้มืด มีแต่ประตูใหญ่ข้างหน้าวิหารเปิดให้แสงสว่างเข้าตรงหน้าพระชินราชทางเดียว เวลาคนเดินย่างประตูเข้าไปในวิหาร แลดูที่ทั้งปวงมืดไม่เห็นอะไรรอบตัว เห็นแต่พระชินราช เป็นทองอร่ามลอยอยู่ในที่มีดพระองค์เดียวแทบตกตลึงถึงชนลูกชนพองด้วยความยำเกรง ครั้นเข้าไปใกล้ถึงที่นมัสการนั่งลงแลดูเหมือนหนึ่งพระชินราชยิ้มรับ ด้วยเงาแสงสว่างส่องพอเหมาะเห็นเป็นเช่นนั้น กระทำให้บังเกิดความปิติทราบชานจนไม่อยากที่จะกลับออกมาหรือแม้แต่จะทอดสายตาไปที่อื่น เป็นความจริงที่ได้ปรากฏแก่ฉันตั้งแต่ที่ยั่วก่อน แลเชื่อว่าพระยาศรีคงจะจำได้

เหมือนกัน แต่วิหารทำไว้มีตึ่มนั้นมึที่เสืยอยู่ด้วยคั้งควาเข้าไปอาไศรย
พาให้เปื้อนเปราะะ เมื้อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรมาจัดการมณฑล
ได้เรืยรายทายกทำการปฏิสังขรณ์พระวิหาร พระยาศรีสุริยราชวร
านุวัตรหาได้เคยสังเกตความงามของพระชินราชอย่างทีฉันว่าไม่ จะ
ทำวิหารให้สอาดจึงคิดเปิดหลังคาติดช่องกระจกทุกๆ ห้องทำให้สว่าง
เปนปรกต้อย่างวิหารทีมีหน้าต่างรอบตัว แลปฏิสังขรณ์ภายในพระ
วิหารเรืยบร้อยทั่วไป แต่แลดูพระชินราชหางามถึงทีเคยแลเห็นในเวลา
ทีมึตไม่ เกิดปัญหากันด้วยข้อนี้ เพื่อจะทดลองให้เห็นจริง ฉันได้ขอให้
เอาผ้าหนาๆ ขึ้นไปปิดช่องกระจกให้หมดให้มึตดังแต่ก่อน พระยาศรี
สุริยราชวรานุวัตรแลใครใครเข้าไปเห็นในเวลาวิหารมึต ออกปากยอม
โดยทันทึว่า จริงอย่างทีฉันว่า แต่เปนการทีได้แก้แล้ว แลก็มีประโยชน์
อยู่ทีทำให้วิหารสอาดขึ้น จะสั่งให้ปิดให้มึตเสืยอย่างเดิมก็เห็นไม่ควร
เพราะผู้คนทางข้างเหนือทีจะดูอย่างสูงอย่างเราดูก็ไม่มีทีคน จึงให้
คงเปนช่องกระจกไว้ แต่ขอให้ทำม่านรูดติดไว้ทีเพดานตรงช่องกระจก
อย่างในโรงซักรูป สำหรับมีผู้ใดทีตาสูงๆ มาจะได้ปิดให้ดูเวลามึต
ด้วยเหตุนี้พระชินราชในเวลานี้ไปดูในเวลากลางวัน งามสู้ไปในเวลา
กลางคืนไม่ได้

บริเวณวัดพระชินราชเวลานี้ ข้างน้าวัดทำกำแพงมึรั้วไม้โปร่ง
ขึ้นใหม่ แลลานวัดตกแต่งเปนสวนสำหรับประชุมเล่นเวลาเย็น เช่น
การเลืยงน้ำชาเปนต้น ข้างหลังวัดถางเตียนตลอด พระระเบียงสอง
ชั้นนั้นยังคงเหลือแต่ด้านหน้า อีกสามด้านหักพังหมด แต่การซ่อมแซม
มีเงินค่าพระโยมสงฆพระราชทานพระบรมราชานุญาติไว้ให้ใช้ในการ
ซ่อมวัดมหาธาตุประมาณ ๖๐ ชั่ง ใช้เงินรายนี้ค่อยซ่อมแซมไปคงจะ
สำเร็จ วิหารพระชินศรี วิหารพระศาสดา ดูเหมือนจะปฏิสังขรณ์ขึ้น
ในสมัยรัชการที ๔ ผนังทำแล้วตัวไม้ก็มึบ้างแต่ยังไม่สำเร็จ ประมาณ
เงินราวสัก ๒๐๐ ชั่ง จะทำแล้วทั้งสองหลัง หลวงพิพิธภัณฑ์วิจารณ์
ยังเกิดความเลื้อมไสย ว่าจะรับลงทุนซ่อมวิหารทั้ง ๒ หลังนี้ วิหารพระ

อัฐารถ เบนวิหารใหญ่โตหักพังหมด คิดเงินที่จะทำไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ ชั่ง จึงจะทำได้ เป็นการคิดอยู่ พระมหาธาตุนี้พอจะซ่อมแซมได้ เพราะเป็น แต่การอิฐปูนซ่อมแซมให้ด้อย่างเดิม ถ้าหากไม่หุ้มดีบุกประมาณดู เงินจะไม่กว่า ๑๐๐ ชั่งนัก เห็นว่าถ้าคิดเรียรายให้ดีคงจะได้เงินพอ ปฏิสังขรณ์ได้แนะนำแก่พระปรากรมมุนี ให้คิดประภูสังขรณ์พระ มหาธาตุโดยอุบายการที่ทำนั้น ให้คิณ่งร้านขึ้นให้ถึงยอดให้พร้อม เสร็จเสียก่อนแล้วเรียรายได้เงินเท่าใด ก็ให้ซ่อมแซมยอดลงมา ซ่อม แล้วเท่าใด ก็ให้รื้อน่งร้านลงมาเสียนั้น เห็นว่าน่งร้านคงจะเป็นเครื่อง เตือนใจให้คนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาบริจาคทรัพย์เข้าเรียรายซ่อม พระมหาธาตุนี้ให้สำเร็จได้

วัดมหาธาตุนี้มีวัดอื่นสร้างติดเนื่องเป็นอุปจันอันเดียวกันอีก สองวัด เรียกว่าวัดราชบูรณวัดหนึ่ง วัดนางพระยาวัดหนึ่ง แต่วัดนาง พระยาไม่มีอุโบสถ อาไศรยอุโบสถวัดราชบูรณ ให้นักเข้าใจว่าวัดสอง วัดนี้ วัดราชบูรณคงจะเป็นวัดของพระมหาธรรมราชาสร้าง และวัด นางพระยานั้น คงจะเป็นวัดของพระวิสุทธิกระษัตริย์สร้างเหมือนกัน เพราะดูเข้าเรื่องเข้ารอยดี ไม่มีวัดอื่นที่ใกล้เคียงวัดมหาธาตุนอกจากสอง วัดนี้

เวลาบ่ายออกเดินตรวจทองที่เมืองพิษณุโลกๆ ในเวลานี้ที่ จะเปรียบกับเมืองพิษณุโลกเมื่อขึ้นมาในศก ๑๑๑ นั้นเปรียบไม่ได้ อุประมาเหมือนกับจะเอาของที่มีกลิ่นเหม็นไปเปรียบกับของที่มี กลิ่นหอมฉนั้น เมื่อศก ๑๑๑ ยังจำได้ว่าเมืองพิษณุโลกนี้แทบจะต้อง เรียกว่าเมืองร้าง ได้เห็นเรือนฝากระดานหลังโตโตแลเรือกสวนที่ เจ้าของอพยไปอยู่เมืองอื่นทิ้งไว้ให้ร้างก็มี มาในบัดนี้สองฟากแม่น้ำ ถนนปักเสาโคมไฟในเวลากลางคืนตลอด ขาดแต่ยังไม่มีรถใช้ตามถนน แลเสียอยู่อีกอย่างหนึ่งที่ข้าราชการ ตั้งแต่ตัวพระยาศรีสุริยราชวรา ญ์วัดระแวงชอบอยู่แพ ยังไม่ใคร่สร้างบ้านเรือนอยู่บนบกพ่วงแพทำกัน งามๆ มากดีกว่าแพในกรุงเทพฯ แต่บนบกยังเป็นเรือนไม้ไผ่แลไม้

กระยาเลอยอยู่โดยมาก กำลังทำการก่อสร้างเมืองพิศณุโลกที่เปนอยู่
ทุกวันนี้ ดังจะพรรณนาต่อไปนี้ คือ ฝั่งตะวันตกมุมเหนือตอนใต้เป็นที่
อยู่พระยาไชยบูรณ์ตัวอยู่แพ บนบกเปนแต่เรือนโรงอย่างกำมะลอ
ต่อขึ้นมาถึงเรือนของหลวงสร้างด้วยไม้จริง เปนที่อยู่ของข้าหลวงรอง
๑ หลัง ต่อขึ้นมาถึงกลับทำเปนเรือนฝาจากเสาไม้จริงมีโตะบิเลียด
สองโตะ ต่อมาขึ้นมาถึงศาลทำด้วยเครื่องไม้จริงตามแบบที่ส่งมาแต่
กรุงเทพฯ กำลังทำอยู่ยังไม่แล้ว ต่อขึ้นมาถึงที่ว่าการมณฑลปลูกตาม
แบบกรุงเทพฯ ทำด้วยเครื่องไม้จริงยังไม่แล้ว ต่อขึ้นมาถึงบ้านข้าหลวง
เทศาภิบาลกะที่ไว้แล้วยังไม่ได้ลงมือทำ ต่อขึ้นมาถึงที่ว่าการอำเภอ
เมือง สถานที่ต่างต่างที่ทำแล้วแลกะว่าจะทำทางฝั่งตะวันตกนี้ ตั้งห่าง
ถนนริมน้ำลึกเข้าไปประมาณ ๒ เส้นเพื่อจะไว้ลานข้างหน้าทำเปนสวน
แลสนาม เปนความคิดดีอยู่ ข้างฝั่งวันออกมุมเมืองตอนเหนือเปน
โรงสุรา ต่อลงมาโรงบ่อน ต่อลงมาเปนตลาดสองข้างถนนทำด้วย
เครื่องไม้ไผ่ทั้งนั้น ต่อลงมาที่ห้างจีนทำด้วยเครื่องไม้จริงหลังหนึ่ง
ต่อลงมาถึงวัดมหาธาตุ แล้ววัดนางพระยา วัดราชบูรณ์ ในบริเวณ
วัดนางพระยาแลวัดราชบูรณ์ ได้สร้างโรงเรียนด้วยเครื่องไม้จริงไว้
หลังหนึ่ง แล้วจะแผ้วถางลานวัดเปนบริเวณโรงเรียนต่อออกไปอีก ใต้
โรงเรียนลงมาถึงโอสถศาลาที่โรงพยาบาลจัดตั้งยังเปนโรงเครื่องไม้ไผ่
ต่อโอสถศาลาถึงโรงพักพลตระเวนทำด้วยเครื่องไม้จริง แล้วถึงตึกที่
เก็บอาวุธเปนตึกที่มีอยู่ในเมืองพิศณุโลกหลังเดียว สร้างมาแต่ครั้งไหน
ไม่ทราบแต่ก่อนเขาเรียกว่าโลกัน เพราะเปนที่สำหรับผู้ว่าราชการ
เมืองจับคนมากักขัง ต่อตึกนี้ลงไปถึงโรงโอสถศาลาแลโรงเรียนของ
พวกมิชชันนารีอเมริกันขึ้นมาตั้ง แล้วถึงโรงช่างเย็บเสื้อ ต่อลงไปถึงที่
พักข้าราชการที่มาเปนครั้งเปนคราว สร้างด้วยเครื่องไม้จริงแล้วถึงที่
ว่าการมณฑล แลศาลมณฑลตั้งรวมกันอยู่ในเรือนเก่าของนายอิม
ไชยบูรณ์ เปนเรือนหลังใหญ่เครื่องไม้จริง หลังคามุงสังกะสีฝาแผง
ซ่อมแซมเยียวยาขึ้นไว้คราวหนึ่ง ทำที่ว่าการมณฑลใหม่แล้วเรือนหลัง

นี้จะแก้пенคุณ คุณเดียนี่ตั้งอยู่หลังที่ว่าการมณฑล ทำเปนแต่เครื่องไม้ไผ่หลายหลังพอแก่ความต้องการ ตามข้อบังคับคุมขังนักโทษได้ที่ว่าการมณฑลไป ถึงที่ว่าการเมืองทำเปนเรือนเครื่องไม้จริงมุงจากฝาแฝง ต่อลงไปถึงโรงโทรเลข เปนทำนองเดียวกัน พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรยังจะสร้างโรงทหารข้างใต้โรงโทรเลขลงไปในฝั่งตะวันออก นี่เปนถึงมุมเมืองข้างใต้ต่อนั้นลงไปก็ถึงบ้านอากรหะซึ่งมาตั้งทำการหากินอยู่เมืองพิศณุโลกนี้ห่างตลิ่งเข้าไปในฝั่งตะวันออกประมาณสัก ๓ เส้น ทำถนนสายในขึ้นไปตามลำแม่น้ำสายหนึ่ง เปนถนนเล็กไปตามระหว่างบ้าน และมีกรอกตัดมาออกถนนริมแม่น้ำหลายตอน ภูมเมืองพิศณุโลกที่ได้จัดขึ้นใหม่เปนดังนี้ พิศเราะห์ดูที่เมืองพิศณุโลกนี้ ถึงจะจัดการทะนุบำรุงอย่างไรไรที่จะให้บ้านเรือนมากมายมั่งคั่งอย่างเมืองสงขลา หรือเมืองตากนั้นไม่ได้ ด้วยท้องที่ไม่ใช่เปนทำเลที่ค้าขาย ใช้ประโยชน์ของผู้คนพลเมืองจะมั่วสุมกันอยู่มากๆ อย่างที่สะแกกรัง เมืองอุไทย หรือที่ปากน้ำโพ หรือที่เมืองอุตรดิตถ์ เมืองพิศณุโลกนี้คงเปนได้แต่ที่ตั้งสถานว่าการมณฑล มีบ้านเรือนตลาดยี่สานเฉพาะพอแก่การนั้น ถึงทุกวันนี้ห่างที่ตั้งที่พิศณุโลกก็ดี โรงเย็บเสื้อที่แจ็กขึ้นมาตั้งแต่กรุงเทพฯ ก็ดี ก็เปนการที่ทำขายในพวกคนรับราชการเปนพื้น

วันที่ ๒ พฤศจิกายน เวลาเข้าไปเฝ้าพระที่วิหารพระชินราช แล้วข้ามไปเยี่ยมถึงแพข้าหลวงเทศาภิบาล เวลาสายไปตรวจการตามสถานที่ต่างๆ คือ ที่ว่าการมณฑล เหน้จัดการเปนแพนกแลเก็บหนังสือเรียบร้อยดีแลเชื่อว่าระเบียบการก็คงจะเรียบร้อย แต่หาได้มีเวลาจะนั่งตรวจให้ทำการให้ดูตลอดวันไม่ ที่ว่าการเมืองดูก็เรียบร้อยอย่างเดียวกัน ได้ตรวจดูสมุดรายวันประชุมกรรมการผู้ใหญ่ตามข้อบังคับเมือง มีการประชุมปลุกษาราชการต่างๆ บ่อยๆ บางที่ ๒ ทุ่มถึงยามหนึ่งจึงเลิก พระยาไชยบูรณ์ได้ทำยออดบาญชีต่างๆ ยื่นฉบับหนึ่งได้ส่งมาแล้ว

การจัดเปนการเดินทางตามข้อบังคับลักษณะปกครองเมืองทีเดียว

แต่ไม่มีเวลาจะตรวจได้ถ้วนถี่ เพราะเหตุอย่างเดียวกันกับที่ไม่ได้ตรวจ
ที่ว่ากรมณฑล

การศาลในเมืองพิษณุโลกนี้ ศาลเมืองไม่มีรวมพิจารณาอยู่ใน
ศาลมณฑลศาลเดียว แต่เวลานี้หลวงเทพนรินทร์อธิบดีศาลมณฑลไม่อยู่
ไปล้างความอยู่ที่เมืองสวรรคโลก พระยารณไชยชาญยุทธข้าหลวง
พิเศษ ได้ทำบัญชีความที่ได้สะสางแล้วไปในมณฑลพิษณุโลกยื่น
ฉบับหนึ่ง ในส่วนเมืองพิษณุโลกได้ล้างความเก่าแล้วไป ๔๔ เรื่อง ยัง
คงอยู่ในบัญชีที่จะต้องพิจารณา ๑๘ เรื่อง ได้ส่งรายงานแลบัญชี
ที่พระยารณไชยชาญยุทธยื่นมาด้วยแล้ว การศาลในมณฑลนี้ เรียก
ได้แต่ว่าเป็นอันพอใช้ จะเปรียบกับศาลมณฑลกรุงเก่ายังไม่ได้เพราะ
ผู้ที่ไปนข้าหลวงพิเศษ หรือเป็นผู้พิพากษาศาลทั้งปวงในมณฑลนี้
เป็นคนทีเลือกหาตามแต่จะได้ เอาพอปราศจากความเสื่อมเสียที่มีใน
ตัวคนเป็นหลัก ยังไม่มีตัวผู้หนึ่งผู้ใดที่ได้ออกมาแต่สำนักนี้พระองค์
เพราะเหตุฉนั้น ถึงจะทำในทางที่ดีก็ยังคงติดอยู่เป็นอย่างโบราณ ไม่จัดว่า
เป็นอย่างดีได้แท้ แต่กระนั้นเพราะเหตุว่าพื้นเมืองทำไว้เรียบร้อย เมื่อ
คิดโดยความต้องการของบ้านเมืองได้เพียงเท่านี้ ก็ต้องนับว่าพอหรือ
ยิ่งกว่าพอความต้องการเสียอีก ที่ว่ายิ่งกว่าพอความต้องการ เพราะ
จำนวนความมีน้อย อาจจะจัดให้ผู้พิพากษาศาล ออกเที่ยวเดินตรวจ
ล้างความไปตามเมืองในมณฑลได้ไม่จำต้องนั่งประจำอยู่กับศาลเสมอ
ได้แนะนำความทั้งนี้ไว้แก่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแล้ว

การโทรเลขในมณฑลนี้เขาใช้ได้ตลอด ใครมีเวลาเสีย ไป
เสียตั้งแต่ได้เมืองพิจิตรลงไปจนเมืองนครสวรรค์ ด้วยแต่เดิมให้ตกเป็น
หน้าที่ของเมืองนครสวรรค์รักษาขึ้นมาจนถึงออฟฟิศเมืองพิจิตร แต่
เมืองนครสวรรค์ไม่ได้รับการรักษา ด้วยเกิดขัดข้องเสียกับกรมโทรเลข ด้วย
เรื่องเงินค่ารักษา ครั้นไปประชุมเทศาภิบาลปีนี้ตกลงกันใหม่ ให้รักษา
ต่อกันเพียงพรมแดนข้างนครสวรรค์ซ่อมแซมขึ้นมาใช้ได้ถึงพรมแดน
แล้ว ข้างพิจิตรพึงจะซ่อมลงไป เป็นการมากด้วยไฟไหม้เสาเสียหลาย

สิบตัน จึงจะต้องข้าววันสักหน่อยแต่ได้เร่งรัดโดยเต็มกำลัง แลให้พระยา
เทพาธิบติลงไปตรวจการที่ท่าเองหวังใจว่าคงจะใช้ได้ตลอดในไม่ช้านัก

ในเมืองพิษณุโลกนี้มีพลตระเวร ๑๘ คน นายร้อยตรี เสือน
คนทหารมหาดเล็กชั้นเก่ามาเป็นผู้บังคับการฝึกหัดท่าทางพอใช้ได้
แต่ยังไกลกับตำราจรรยาได้ความว่าหาจ้งคนไม่สู้ยากนัก แต่ที่จริง
พลตระเวรที่เมืองพิษณุโลกนี้ อยู่ข้างมีเพื่อประดับพระเกียรติยศให้
เป็นสง่าแก่มณฑลมากกว่าที่มีโดยจำเป็น เพราะเหตุการณ์โจรผู้ร้าย
ไม่มีใครมี ถึงเหตุการณ์เกิดขึ้นกำลังกำนันผู้ใหญ่บ้านก็พอแก่การ แต่มี
โปลิศอยู่ข้างเป็นบ้านเป็นเมืองดีขึ้น การคุกในมณฑลนี้จัดได้เต็ม
แบบข้อบังคับลักษณะคุมขังนักโทษทุกอย่างยังบกพร่องอยู่อย่างเดียว
แต่เรื่องป้ายสำหรับตัวนักโทษ การบางอย่างพระยาสุริยราชวรานุวัตร
ได้แก้ไขให้ดีขึ้นกว่าในข้อบังคับ ที่ควรจะกล่าวโดยเฉกานั้น คือ
บาญชีรายตัวนักโทษเขียนในสมุดคนละใบ หมายถึงขัง ขังจำแล
สั่งปล่อยปิดอยู่ในบาญชีนั้นเมื่อพลิกดูรู้ได้โดยทันที ทั้งเรื่องราวแล
หลักฐานในการที่ขังหรือปล่อยนักโทษคนนั้น ดีกว่าแบบที่ให้มาจาก
กรุงเทพฯ แต่ยังคงแก้ไขให้ดีกว่านั้นได้อีก จึงได้ขอลอกแบบทั้งปวง
บรรดาพระยาสุริยราชวรานุวัตรได้คิดเพิ่มเติมขึ้นใหม่ เพื่อจะเอา
ไปแก้ไขใช้เป็นแบบให้ทั่วไป การที่มาแก้ไขให้ดีขึ้นอย่างหนึ่งนั้น
คือ เรื่องการเลี้ยงนักโทษ คิดว่าเหมาะให้มีผู้รับทำเลี้ยงไม่ต้องตั้งโรงครัว
ในที่คุกหรือต้องให้ผู้คุมทำเลี้ยง การที่ได้มาตรวจคุกมณฑลพิษณุโลก
ในครั้งนี้ รู้สึกความยินดีมากที่สุดที่ได้เห็นเป็นครั้งแรกว่า ความคิดตาม
ลักษณะคุมขังนักโทษนั้น จัดเข้าจริงเป็นอันใช้ได้แน่ แลยินดีที่มณฑล
พิษณุโลกสามารถจัดได้เต็มตามข้อบังคับก่อนมณฑลอื่น คุกมณฑล
พิษณุโลกนี้ แม้แขกเมืองต่างประเทศมาก็พอจะให้ดูได้ เสียแต่ยังเป็น
เครื่องไม้ไผ่อย่างกำมะลอ ยังไม่ได้ทำให้มั่นคง มาตรวจการคุกเปน
หัวเมืองที่จัดเปนอย่างใหม่ตามข้อบังคับ รู้สึกว่าประมาณดีอยู่อย่าง
หนึ่ง คือ ด้วยตำแหน่งพวามะรงค์ แต่เดิมสำคัญว่าคนในชั้นเสมอเงิน

เดือน ๓๐ บาทจะพอ แต่ที่จริงต้องการคนดีกว่าชั้นนั้นมาก เพราะต้องการทั้งความรู้ที่จะทำบุญน้ำบุญซีตลอดจนความอารีที่ยังธรรมแลความซื่อตรงเป็นที่สุด จะต้องใช้คนชั้นอัตราเงินเดือนไม่ต่ำกว่า ๖๐ บาทจึงจะพอแก่การ

การโรงเรียนในมณฑลนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ชวน ขวายเป็นต้องการจะจัดมาก ได้ไปชักชวนพระอาจารย์ อ่อน วัดอนงค์าราม ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงในการฝึกสอนสาธุศิษย์ขึ้นมาจัดการโรงเรียนที่เมืองพิษณุโลกได้ปลูกโรงเรียนอย่างงดงาม และมีโต๊ะเก้าอี้พร้อมเสร็จเรียกว่าโรงเรียนศิลปาคมตั้งอยู่ที่ในบริเวณวัดนางพระยา พระอาจารย์ อ่อน เป็นผู้ฝึกสอน มีสาธุศิษย์ประมาณ ๖๐ คน ได้ไปตรวจดูการฝึกสอนอยู่ข้างจะบกพร่องแบบแผนอยู่มาก เป็นต้นว่า หนังสือเรียนใช้แบบเรียนเร็วเป็นพื้น ยังใช้หนังสือมูลบทสอนอยู่บ้างก็มี แต่กระนั้นหนังสือเรียนยังไม่พอเด็ก ต้องเรียนเล่มละ ๒ คนบ้าง ถึงต้องเขียนให้เรียนก็มี เด็กนักเรียนนั่งไม่เป็นหมวดหมู่

โรงเรียนในมณฑลพิษณุโลกยังมีอีกโรงหนึ่ง คือ โรงเรียนของพวกมิชชันนารีอเมริกันสอนทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ นายบุญอดซึ่งเป็นคนกุศสี่เตียนบุตรจีน และได้ออกไปเล่าเรียนในเมืองอเมริกาประมาณ ๑๕ ปีเป็นอาจารย์ มีนักเรียนประมาณ ๒๐ คนมักเป็นบุตรหลานข้าหลวงแลกรมการซึ่งต้องการจะเรียนภาษาอังกฤษเป็นพื้น แลเรียกเงินค่าสอนบ้างตามสมควร มิชชันนารีอเมริกันที่เมืองพิษณุโลกนี้ มอบให้นายบุญอดที่ว่าเป็นผู้จัดการจัดการโรงเรียนสอนวิชาอย่างหนึ่ง โอสถศาลาจำหน่ายยาและรักษาโรคอย่างหนึ่ง การรักษาโรคมักจะรักษาให้เป็นทานไม่คิดเอาค่ารักษา การสอนศาสนา ระคนกันไปกับการสองอย่างนั้น ไม่เอาการสอนศาสนาขึ้นตั้งหน้าและนายบุญอดคนนี้ถึงแต่งตัวเป็นฝรั่งแต่ดวงอัชฌาไศรยเป็นคนเรียบร้อยเอื้อเฟื้อต่อผู้ซึ่งต้องการความสงเคราะห์ทั่วไป แม้คนเจ็บไข้อยู่ต่างเมือง จะรับไปรักษาก็สู้ไปไม่คิดเอาค่าจ้างอย่างใด เพราะเหตุฉะนั้นผู้คน

ในเมืองพิศณุโลกอยู่ข้างจะรักใคร่มาก ตั้งแต่ตัวพระยาศรีสุรียรราชวรานุวัตรลงไป แม้นั่นเองได้มาคุ้นเคยกันคราวนี้ก็อยู่ข้างชอบ บางทีจะคิดอ่านให้พระยาพิไชยเกลี้ยกล่อมเอาไว้รับราชการ เว้นไว้แต่ถ้าเขาอยู่อย่างนี้ ก็ไม่จำเป็นด้วยไหว้วานกันได้ ในส่วนการค้าขายในมณฑลพิศณุโลก เวลานั้นนอกจากห้างแลโรงเย็บเสื้อแลร้านตลาดซึ่งได้เข้ามาแล้ว ยังมีโรงจันทกวางตั้งข้างไม้ซึ่งพระศรีสุรียรราชวรานุวัตรได้เรียกขึ้นมารับเหมาทำสถานที่ว่าการต่างๆ นั้น จันทพวกนี้เดี๋ยวนี้ทำมาหากินพุ่มเฟือยขึ้นมาก เพราะฝีมือดีกว่าช่างในพื้นที่เมือง มีการต่างๆ เทียบรับทำแทบทั่วทุกหัวเมืองในมณฑล ตัวเจ้าแกนนั่น ถึงมีเรือไฟใช้แลมีจันทกวางตั้งลูกมือกว่าร้อยคน

เวลากลางวันพวกจันทแห่ป้ายมาค่านับ เวลาบ่ายได้ไปเวียนเทียนสมโภชพระชินราชเป็นการกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ พระยาศรีสุรียรราชวรานุวัตรได้เลี้ยงน้ำชาที่ในลานวัดด้วย

วันที่ ๓ เวลาเช้าเดินไปเที่ยวเล่นตามถนนในเมืองห่างตลิ่งข้างในเข้าไป ยังเป็นที่รกแลเยาเรือนผู้คนซ่อมซ่อมมาก เพราะเหตุที่ๆ มากกว่าคนคงติดหนาแน่นได้แต่ตามริมน้ำ สังเกตดูพื้นที่แถวนี้ปลูกต้นผลไม้ต่างๆ ก็ขึ้นงามดี แต่ในฤดูแล้งว่ามักจะแห้ง ถึงกระนั้นก็ไม่เห็นเป็นความขัดข้องอย่างใดที่จะทำการเพาะปลูก เพราะน้ำพอหารดได้ จะตกอยู่ในข้างความขึ้นเกี่ยวของของคนเป็นเหตุได้บ้าง

เวลากลางวันไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง นายร้อยโทหม่อมราชวงศ์แสงเป็นนายอำเภอ เวลาเย็นไปเที่ยวที่สระแก้ว สระแก้วนี้อยู่นอกเมืองฝั่งตะวันออกข้างใต้ เดินห่างตลิ่งเข้าไปทาง ๑๗ เส้น ขุดเป็นบึงใหญ่มีเกาะเกียนทำนองที่ประชุมทุกวัน ดูเหมือนจะเป็นที่ประภาศของเจ้าที่ครองเมืองพิศณุโลกแต่โบราณ มีรอยกำแพงล้อมรอบ และมีวัดวาสองข้างทางไปจนจบสระแก้ว ดูเป็นที่สนุกนี้อยู่ พระยาศรีสุรียรราชวรานุวัตร ได้ตัดถนนแต่ฝั่งน้ำเข้าไปถึงสระแก้ว ด้วยเจตนาจะ

คิดแล้วอาจทำเป็นป้า สำหรับเมืองพิศณุโลก ถ้าทำสำเร็จจะนำ เทียวพอใช้ ด้วยบึงนั้นยังลึกแลกว้างใหญ่ ถ้าเอาสนุ่นขึ้นหมด จะ พายเรือเล่นได้สนุกดี บนบกตามขอบบึงก็เป้นป่ามีต้นไม้ใหญ่ ถ้า แล้วถางพื้นแผ่นดินให้เตียนก็เป้นป้าได้ในตัวเสียแต่ไซไซเอติที่เมือง พิศณุโลกยังเล็ก จะพาคนไปประชุมที่ป้าไม่มีใครจะได้

เวลาค่ำได้สนทนากับพระแก้วอาษาเจ้าเมืองด่านซ้ายคน ใหม่ ที่ได้เข้ามาคอยรับฉันอยู่ด้วย พระแก้วอาษาคณีนี้อยู่หนุ่มอายุ ประมาณ ๓๐ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรสรรเสริญมาก สนทนากัน เข้าดูก็เห็นว่าดีจริงด้วยเป็นคนเอาใจใส่ศึกษารูแบบแผนการปกครอง อย่างใหม่ แลดูมีสติปัญญาความคิดอยู่ข้างเป้นชาวเมืองด่านซ้ายด้วย ถ้าไม่บอกก็ไม่เชื่อว่าคนพื้นหัวเมืองไกลถึงเพียงนี้นั้น ได้ความว่า ที่เมือง ด่านซ้ายในเวลานี้เป้นปรกติ แต่ราษฎรไม่มีใครไปค้าขายทางเมืองหลวง พระบางตั้งแต่ก่อน เพราะถูกฝรั่งเศสรบกวานในเรื่องเกบส่วยแลภาษี จนคนระอา ชาวเมืองด่านซ้ายหากินด้วยการเลี้ยงครั้งเป้นพื้น แต่การ ทำครั้งมีธรรมดาเวียนกันใน ๑๒ ปี ครั้งออกผลมาก แต่ในปีชาล เถาะ มะโรง มะเสง มะเมีย ๕ ปี ปีนอกจากนั้นออกน้อย ลดลงเหลืออยู่เพียง ๑ ใน ๕ ราษฎรเลี้ยงไว้พอไม่ให้สูญพรรณ ไปจนครบเจดปีจึงจะบริบูรณ์ ใหม่ เป้นความรู้ปลาตอย่างหนึ่ง ในเวลาที่ทำครั้งไม่มีใครได้ผล ราษฎร มักหากินในการซื้อขายโคกระบือ คือ ไปรับซื้อมาแต่มณฑลลาวพวน มาขายในมณฑลพิศณุโลกแลมณฑลลาวเฉียงเป้นประเพณีดังนี้

พระแก้วอาษาอยู่ข้างจะบ่นออกปากนายกิจการีข้าหลวง มณฑลลาวพวนที่อยู่บ้านต่อแดน ระยะทางห่างเมืองด่านซ้ายประมาณ ๖ ชั่วโมงนั้นว่าช้อนข้างจะซี้ซลาดมาก บอกแต่ว่าฝรั่งเศสจะยกมา ให้พระแก้วอาษาเกณฑ์กำลังไว้ช่วยต่อสู้ไม่รู้ว่สักกี่ครั้ง ฉันถามถึง กิตติศัพท์ความประพุดิของนายกิจการี พระแก้วอาษาเข้าใจว่าพวก ท้าวเตี้ยกรมการไม่มีใครจะชอบ เพราะนายกิจการีมักจะพุดจารุนแรง ไม่ใคร่เอาอกเอาใจผู้คน แต่ความที่ว่านี้จะจริงเท็จฉันใดไม่ทราบ

การทำไร่ในเมืองพิศณุโลกปีนี้ทำมาก แต่ฝนปลายมืออยู่
เร็วไปเข้าเสียไปบ้าง

วันที่ ๔ พุทธศักราช ๒๔๖๓ พระชินราชแล้ว เวลา ๓ โมงเช้า
ออกเรือจากเมืองพิศณุโลกขึ้นมาได้สัก ๒ ชั่วโมง ถึงที่น้ำตื้นเรือไฟหลวง
จะขึ้นมาไม่ได้ จึงสั่งให้กลับล่องลงไปกรุงเทพฯ อาศัยเรือไฟชลย
ชักจูงต่อขึ้นมา เวลาบ่าย ๕ โมง จอดพักที่เมืองพรหมพิราม ได้ขึ้น
ตรวจที่ว่าการอำเภอพรหมพิรามในเย็นวันนั้น อำเภอนี้หลวงอุดรเขตร
บริหารเป็นนายอำเภอ บ้านสองข้างตลิ่งตอนอำเภอพรหมพิรามนี้
บนตลิ่งเป็นสวนปลูกผลไม้ ชายตลิ่งปลูกยาแลพรรณไม้ล้มลุกต่างๆ
ตลอด แลดูรับกับรั้วแลถนนที่ทำดูงามมาก

วันที่ ๕ พุทธศักราช ๒๔๖๓ เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากพรหมพิราม
ตั้งแต่ตอนนี้น้ำตื้นต้องให้เรือไฟกลับแลใช้ถ่อใช้แจวเรือต่อขึ้นมาช้ากว่า
เรือไฟลากจะขึ้นมาให้ถึงเมืองพิษณุโลกในวันนั้นไม่ได้ บ่าย ๒ โมงถึงบ้าน
ช่องจึงได้จอดพักอยู่ที่นี่

ได้สังเกตดูกำนันผู้ใหญ่บ้านในหัวเมืองมณฑลพิศณุโลกนี้ ดู
เป็นคนชั้นดีและเอาใจใส่ต่อราชการมาก แทบจะว่าดีกว่ากรมการเมือง
อย่างแต่ก่อนได้ จะผ่านหรือจะจอดในที่ใดดูพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านคอย
เป็นธุระอย่างเดียวกันตลอด ที่พบปะได้ถามก็แลเห็นความเอื้อเฟื้อแล
เข้าใจว่าไม่มีใครเว้นตะละคน เมื่อว่าโดยย่อ ในส่วนพนักงานปกครอง
มณฑลนี้ นับตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลลงมาจนกำนันผู้ใหญ่บ้าน จัด
ได้ว่าทำการได้ถึงที่ตามความที่มุ่งหมาย แลที่เห็นว่าจะเป็นได้ทุกๆ
อย่าง ทั้งดูเสียงพวกพ่อค้าแลราษฎรเสียงที่จะร้องว่าถูกกฎหมายโดยความ
ทุจริตอย่างไรเป็นไม่มีเลย โดยเฉพาะในเสียงพวกพ่อค้าเงินย่อมสรร
เสริญเป็นเสียงเดียวกันทั่วไปว่า ทุกวันนี้ได้ทำมาค้าขายโดยความ
ผาสุก กระทำให้เจริญผลยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก จะไปค้าขาย
ในที่ใดพอเข้าไปในเขตมณฑลพิศณุโลก ก็รู้สึกว่าการปราศจากทางที่จะมี
พยันตรายแก่ตัวแลทรัพย์สินสมบัติ ด้วยเหตุโจรผู้ร้ายเป็นต้น แต่เสียง

ราษฎรมีเรื่องอยู่ด้วยเรื่องการกะเกณฑ์ใช้สอยอย่างเช่นเมืองพิจิตร ยังมีต่อขึ้นมาบ้าง

การเรื่องกะเกณฑ์นี้ เปนเครื่องมือที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ใช้ทำนุบำรุงการโยธาต่างๆ ที่ได้ทำขึ้นในมณฑล ตั้งแต่หาไม้ แลเครื่องมือและแรงที่ทำที่ว่าการเมือง ที่ว่าการอำเภอและถนนสะพาน การบำรุงเมืองที่ได้ทำขึ้นมากบ้างน้อยบ้างทุกๆ เมือง ไม่ต้องเบิกเงินหลวงมาก เพราะใช้กำนันผู้ใหญ่บ้านกะเกณฑ์ราษฎรผลัดเปลี่ยนกันหาสิ่งของแลแรงงานมาทำการ โดยเรียกว่าบอกบุญบ้างหรือเกณฑ์จ้างบ้าง เมื่อแลดูผลที่ได้ทำด้วยการกะเกณฑ์นี้จะดีเทียบว่าไม่ได้ และการที่กะเกณฑ์เช่นนี้ ถ้าจะเทียบกับที่วิลันดากะเกณฑ์ในเมืองยะวาแล้วก็เบากว่าที่วิลันดาทำเปนอันมาก ถึงในมณฑลพิษณุโลกนี้เอง ในเมืองพิไชย แลเมืองพิษณุโลกก็มีมาร้องไม่กี่คน เพราะเคยถูกกะเกณฑ์กันมาแต่ก่อน ร้องมากอยู่แต่เมืองพิจิตร ซึ่งพึงลงมือทำการและทำเร่งรัดเกินไปในครั้งนี้ แต่เพราะนิสยราษฎรในเมืองเรามากจะเกียจคร้านไม่ชอบการที่บังคับบัญชาจึงเหนเปนการเดือดร้อน แต่มาพิเคราะห์เห็นว่า เรื่องกะเกณฑ์ในมณฑลพิษณุโลกนี้ แม้จะเปนการที่ทำให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองเปนอันมาก ทางที่เสียมีอยู่ เพราะราษฎรจะเกิดรังเกียจขึ้นกับกำนันผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้กะเกณฑ์ สังเกตดูเสียงราษฎรที่ร้องก็มีอยู่บ้างแล้วว่า กำนันผู้ใหญ่บ้านเกล้งใช้ตนให้หนัก ยกพวกพ้องที่ชอบพอกันให้เบา ส่วนกำนันผู้ใหญ่บ้านซึ่งฉันได้ลองไต่ถาม ก็ปรากฏความท้อถอยแล้วรู้สึกว่ราษฎรลูกบ้านเกลียดชังด้วยเรื่องการกะเกณฑ์นี้มีอยู่บ้าง ถ้าความรู้สึกของกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรเปนเช่นนี้ทั่วไป จะทำให้เสียผลแห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ซึ่งมุ่งหมายจะเอาความนิยมของราษฎรแลกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นหลัก

การที่จะแก้ไขเรื่องนี้ก็ไม่ยากอันใด ถ้าหยุดเกณฑ์เสียเมื่อใด ราษฎรก็เปนช่องสาธารณะไม่ต้องทำอย่างอื่น แต่การที่จะหยุดเกณฑ์

เสียทีเดียวเห็นว่าไม่ควร ด้วยมีทางข้างเสียที่จะทำนุบำรุงความเกียจคร้านของราษฎรอยู่เหมือนกัน จึงได้ปรึกษากับพระยาศรีสุรียรชวรานุวัตรตกลงพร้อมกันว่า ควรจะจัดการดังนี้ต่อไปคือ

๑. การกะเกณฑ์เพื่อประโยชน์ของราษฎรเอง คือ บังคับให้ทำไร่บ้านแลรักษา หรือทำถนนนำบ้านเป็นต้นนี้ต้องคงไว้

๒. การกะเกณฑ์ทำการโยธาของรัฐบาลจะงดไม่เกณฑ์ตั้งแต่ก่อน ถ้าจะทำการซื้อหาว่าจ้างตามธรรมเนียมเมือง

๓. การเกณฑ์แรงใช้ราชการ เช่นรับส่งสิ่งของเป็นต้น หรือเช่นเกณฑ์ทำถนนหลวงยังจะต้องเกณฑ์ แต่จะเกณฑ์แต่บุคคลซึ่งมิได้เว้นในข้อที่ ๔

๔. จะคิดให้มีตัวเว้นเกณฑ์ขึ้นอย่างหนึ่ง ในเวลาฤดูนาถ้าผู้ใดทำนาแลรับสัญญาว่าจะทำให้เป็นเนื้อที่ ซึ่งพระยาศรีสุรียรชวรานุวัตรจะได้คิดเพนกำหนดขึ้นต่อไป จะให้ตัวแก่คนเช่นนั้นคุ้มการกะเกณฑ์ทั้งปวงได้ตลอดฤดูที่ทำนา ถ้าถึงฤดูทำไร่ ก็จะสามารถเลือกคนที่ทำไร่โดยจริงได้ให้ตัวเว้นเกณฑ์ตลอดเวลาที่ทำไร่เช่นนั้นเหมือนกัน และคนที่ทำการค้าขายอย่างอื่นเมื่อทำโดยจริงก็ให้ได้รับประโยชน์ยกเว้นโดยทำนองเดียวกัน แต่คนที่ไม่ได้รับตัวยกเว้นเช่นนี้ จึงกะเกณฑ์ใช้สอยเห่นพร้อมกันว่า ถ้าคิดแก้ไขด้วยอุบายเช่นนี้ จะบันเทาความรู้สึกเดือดร้อนด้วย จะอุดหนุนให้คนทำมาหากินมากขึ้นด้วย ผลประโยชน์แผ่นดินก็จะมากขึ้นด้วย พระยาศรีสุรียรชวรานุวัตรจะคิดอัตราที่จะยกเว้นต่อไป เพราะจะต้องวางอัตราให้พอแก่กำลังที่จะทำการจริงๆ ไม่ให้เกินไปหรือน้อยไป ถ้าการสำเร็จได้ดังความคิดนี้ มณฑลพิษณุโลกจะเจริญขึ้นได้อีกมาก เพราะการในมณฑลนี้ถึงเวลาจะต้องคิดการบำรุงบ้านเมืองเป็นสำคัญ แลพื้นที่ก็มีมากจะทำการเพาะปลูกให้เป็นประโยชน์ได้ทั่วไป หากราษฎรยังเกียจคร้าน จึงยังไม่เป็นประโยชน์ได้มากกว่านี้

การที่ได้ปรึกษากันว่าจะจัดยังอีกอย่างหนึ่ง คือ เรื่องตลาดนัด

อย่างที่เมืองยะวา พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรจะลงมือจัดใน ๒ เดือน
นี้ ให้มีที่เมืองพรหมพิรามแห่งหนึ่ง ที่เมืองตรอนแห่งหนึ่ง

เมื่อรวบรวมความเหนที่ได้ตรวจการเมืองพิษณุโลกหรือว่า
เป็นเนื้อเหนรวมทั้งมณฑลทีเดียว ก็ว่าได้โดยย่อว่าเป็นที่พอใจในการ
ทั้งปวงหมดทุกอย่าง เว้นไว้แต่ในเรื่องการเกณฑ์ซึ่งต้องขอให้แก้ไข
ดังว่ามาแล้วเหนว่าเดินเร็วไปสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ยอมลงเนื้อ
เหนว่า มณฑลพิษณุโลกนี้การที่จัดเยียมกว่ามณฑลอื่นๆ จริงดัง
คำเล่าลือทุกประการ

ด. ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

สำเนา รับวันที่ ๑๔ ธันวาคม ร, ศ, ๑๑๗

เมโมแรนดัม

ได้ตรวจดูการฝึกสอนวิชาในโรงเรียนศิลปาคมเมืองพิษณุโลก
เห็นฝึกสอนด้วยความอุสาหะดี แต่ยังมีการการบกพร่องอยู่บ้างดังนี้
คือ

๑ หนังสือเรียน แลเครื่องใช้ในการเล่าเรียน คือ กระดานชนวน
เปนต้น มีไม่พอต้องการ ได้เห็นเด็กสองคนเรียนด้วยกันในสมุดเล่ม
เดียวบ้าง ต้องคัดตำราไปเรียนบ้างมีอยู่ เรื่องนี้ควรจะเรียราย หรือถ้ามี
เงินทุนสำหรับโรงเรียน ก็เอาเงินทุนนั้นลงไปซื้อหนังสือเรียน แลเครื่อง
เล่าเรียนนั้นมาไว้ให้พอใช้ เวลาเด็กจะเข้ามาเรียนจะบังคับให้ซื้อก็ควร
เพราะหนังสือเรียนก็ราคาเล่ม ๑ ไม่กี่สลึง บิดามารดาเด็กพอมีกำลังซื้อ
ให้ได้ โดยเป็นคนที่ดีขตสนจริง ๆ ให้เปล่าก็ควร

๒ แบบเรียนเหนยยังใช้แบบเรียนเรวบ้าง แบบมูลบทบ้าง แบบ
มูลบทนี้ตั้งแต่ครั้งข้าพเจ้าว่ากรมศึกษา ได้จัดโรงเรียนทั้งปวงอยู่เอง
ได้ตรวจตราพิเคราะห์เห็นเปนแน่ว่า แบบมูลบทนี้สอนยาก เรียกยาก
แลรู้เข้าใจได้ทำแบบเรียนเรวขึ้น โดยเหมาะสำหรับสอนตามหัวเมือง
ทุกวันนี้ก็ได้ใช้แบบเรียนเรวอยู่ทั่วไปแล้ว ควรจะใช้แบบเรียนเรว
อย่างเดียว การสอนจะเปนที่สวดกแก่ครูมากกว่าใช้สองอย่างปนกัน

๓ บัญชีสำหรับตรวจนักเรียนยังไม่มี บัญชีนี้ควรจะต้งมี
ทุกโรงเรียน เพราะเหตุว่า ธรรมเนียมการสอนหนังสือ ถ้าเด็กมาเรียน
เสมอ จะรู้ได้เร็วด้วย แลจะรู้วิชาเท่าๆ กันชั้นละหลายๆ คน ต่อ
หนังสือ หรือสอนหนังสือได้คราวละหลายๆ คนสวดกแก่ครูด้วย อีก
ประการหนึ่งเด็กมาโรงเรียนมักจะเที่ยวไกล ข้างบิดามารดาสำคัญว่า
มาโรงเรียน ข้างอาจารย์สำคัญว่าอยู่บ้าน เปนการเสื่อมเสียประโยชน์
แลที่สุดการที่มีบัญชีตรวจแลตรวจให้ตรงเวลา ย่อมมีประโยชน์เหมือน
สอนให้เด็กเอื้อเพื่อต่อความแน่นอนในเวลาที่จะทำกิจการทั้งปวง

๔ ที่เด็กนั่งยังนั่งคละกันไม่ถูกตามแบบโรงเรียน ควรจะจัดให้

นั่งปนพวกกันตามชั้นวิชาที่เรียน คือ พวกที่เรียนเล่ม ๒ นั่งอยู่ฝ่ายหนึ่ง พวกที่เรียนเล่ม ๑ นั่งอยู่ฝ่ายหนึ่ง อาจารย์จะได้เรียกหาตรวจตราได้ง่าย ใต้แต่เท่านั้นยังควรแบ่งเป็นชั้น คือ ในพวกเรียนเล่ม ๑ นั้น พวกที่เรียนตั้งแต่ ก ข ไปจนถึงขึ้น แม่กง ควรจะจัดเป็นชั้นที่ ๑ พวกที่เรียนตั้งแต่ แม่กง ไปจนจบเล่ม ๑ ควรจะจัดเป็นชั้นที่ ๒ ในพวกที่เรียนเล่ม ๒ ก็ควรจะแบ่งออกเป็น ๒ ชั้น จัดเป็นชั้นที่ ๓ ชั้นที่ ๔ ทำนองเดียวกัน แลจัดให้นั่งตามชั้นอย่าให้ปะปนกัน การที่จัดเป็นชั้นเช่นนี้มีประโยชน์ทั้งในการที่จะสอน เป็นการสวดแก่อาจารย์ แลมีประโยชน์ทั้งการที่จะทำให้เด็กกุศลสำหรับเล่าเรียน เพื่อจะได้เลื่อนชั้นขึ้นโดยรู้สีกว่าดีกว่ากันโดยลำดับ

ได้ตรวจตราเห็นความบกพร่องมีอยู่ดังนี้ ขอให้พระอาจารย์อ่อนแก้ไขเสียให้ถูกต้อง เพราะเป็นโรงเรียนสามัญอยู่ในเมืองนี้

สำเนา รับวันที่ ๑๔ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ที่פקเมืองแพร่

วันที่ ๒๐ เดือนพฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน เวลาเช้าโมงครึ่ง ออกเรือจากบ้าน
ช่องถึงที่พรมแดนเมืองพิไชย พระจรงณฤทธิปลัดเมืองพิไชยมาคอยรับ
เวลาบ่าย ๒ โมงถึงเมืองพิไชย ได้ขึ้นเดินตรวจตามบริเวณเมืองในวันนั้น
สังเกตดูเมืองพิไชยไม่แปลกตาขึ้นกว่าเมื่อขึ้นมาในศก ๑๑๑ สถานที่
ทำราชการต่างๆ ก็คงอยู่ตามที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้สร้างขึ้น
ไว้แล้ว แต่เมื่อเป็นผู้ว่าราชการเมืองพิไชยในครั้งนั้น คือ ที่פקข้าหลวง
ทำด้วยเครื่องไม้จริงค้างไว้แต่ครั้งนั้นกำลังทำจวนจะแล้ว จะแก้ไข
เป็นที่ว่าการเมืองหลังหนึ่ง ที่ว่าการเมืองกับศาลรวมกัน ทำด้วยเครื่อง
ไม้จริงหลังคามุงสังกะสีมีอยู่แต่ก่อนแล้ว เมื่อย้ายที่ว่าการเมืองไปทำ
ใหม่ ที่หลังเดิมจะใช้เป็นศาล ต่อมาถึงโรงโทรเลข ทำด้วยเครื่องไม้จริง
หลังคามุงสังกะสี ต่อมาถึงโรงไปรษณีย์เดิมทำ ทำนองเดียวกัน พระยา
ศรีสุริยราชวรานุวัตรจะแก้เป็นโรงเรียน ที่แปลกตาในเมืองนี้ คือ ถนน
ของเดิมมาขยายให้กว้าง แลตกแต่งเรียบร้อยแลดูงามดีขึ้น อีกอย่าง
หนึ่งคือตราง ได้ทำด้วยเครื่องไม้จริงเรียบร้อยดี กับที่ร้านตลาดริมโรง
บ่อนมีมากขึ้น แลของที่ขายก็เปนของดีมีมากขึ้น นอกจากนี้ต้องนับว่า
คงรูปเปนอย่างเดิม เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่หนึ่ง พระยา
ศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ทะนุบำรุงเมืองนี้แต่ยังไม่ได้จัดเทศาภิบาลแล้ว
ประการที่สอง เมืองนี้ไม่มีทางอันใดที่จะบำรุงด้วยการตกแต่งบ้านเมือง
เพราะไม่ใช่ทำเลค้าขาย ผู้คนไม่มากมาย แลเฉพาะในเวลานี้ เมื่อการ
ค้าขายที่เมืองอุดรดิฐ แลเมืองสวรรคโลก ศุโขทัย เจริญขึ้น พาเอา
พวกคนค้าขายไปอยู่ตามเมืองเหล่านั้นเสียมาก แม้พวกฮ่อซึ่งเคยขน
สินค้ายกลงมาเมืองพิไชยแต่ก่อน เดียวนี้ก็ไปลงอุดรดิฐ หามาลงเมือง
พิไชยไม่ ทางที่จะบำรุงเมืองพิไชยให้ครึกครื้นขึ้น เหนมีอยู่อย่างหนึ่ง

คือ ตัดถนนทางเกวียนแต่เมืองสวรรคโลกมาลงท่าเมืองพิไชย ซึ่งเป็นทางใกล้กว่าทางอื่นระยะทางเพียง ๘๐๐ เส้น ถ้าทำสำเร็จบางทีในฤดูแล้งสินค้าทางเมืองสวรรคโลกจะลงทางนี้ได้ ได้แจ้งไว้แก่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแล้ว

ราชการเมืองพิไชยเวลานี้ ก็เป็นที่เรียบบ่อยอยู่ตลอดทั้งที่ข้างด้านใน แลด้านที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส พระยาอุตรกิจได้ทำยอดบาญชีต่างๆ ยื่นส่งมากับจดหมายนี้ด้วยแล้ว เมื่อฉันไปตรวจที่ว่าการเมืองพบหนังสือกำมิแซฝรั่งเศสเขียนเป็นภาษาลาวมีมายังพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรฉบับหนึ่ง เมืองน้ำปาดเพิ่งส่งมาถึงในวันนั้น ให้เปิดผนึกออกอ่าน ได้ความเปนเรื่องว่ามีผู้ร้ายลักสิ่งของพวกชาวหลวงพระบางหนีเข้ามาเมืองน้ำปาดจับไว้ได้ ขอให้คืนของกลางให้กับเจ้าของไป สังเกตดูโวหารที่พูดมาในหนังสือดูก็อ่อนหวานดี กล่าวถึงการที่ได้คุ้นเคยมากับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแต่ก่อน พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่า เหนจะเปนมองซิเออร์มาเซ

ได้ไปตรวจที่โรงทหารซึ่งอาไศรยที่ตั้งอยู่นำบ้านพระยาพิไชย (มิ่ง) หลวงพิทักษ์นฤเบศร์ผู้บังคับการอยู่ที่แพ นายทหารนอกจากนั้น อาไศรยอยู่โรงไม้ไผ่ และพลทหารปลูกทาบกระโจมอยู่ตามในบริเวณนี้ ได้ทราบความว่ากรมยุทธนาธิการจะย้ายกองทหารลงไปไว้เมืองพิศณุโลก แลได้มอบเงินให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรขึ้นมาสร้างโรงทหารแล้ว พลทหารที่มีประจำราชการอยู่ที่เมืองพิไชยในเวลานี้ ประมาณ ๒๔ คน ทั้งนายด้วยประมาณ ๓๐ เศษ ไม่ได้ทำการอย่างหนึ่งอย่างใดนอกจากอยู่ยาม แลฝึกหัดอยู่บ้าง แต่ได้ความว่ามีความสุขสบายดี ด้วยทหารเหล่านี้เป็นคนที่มาได้ภรรยาที่ครอบครัวอยู่ในเมืองพิไชยแต่ครั้งขึ้นมาราชการทัพฮ่อบ้าง ที่หลังนั้นบ้างแทบทุกคนไม่มีห่วงใยในที่อื่น ทั้งภรรยาพวกทหารนี้อกร้านขายของตามตลาดช่วยกำลึงในทางหากินด้วยอีกส่วนหนึ่ง จัดว่าทหารพวกนี้ไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด แต่มักจะเปนคนชั้นผู้ใหญ่มาก

วันที่ ๗ พุศิจิกายนเวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากเมืองพิไชย เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองตรอนพักนอนคืนหนึ่ง ในระยะที่มาจากเมืองพิไชยจนเมืองตรอนนี้ พบไม้เสาซึ่งผูกแพไว้เสร็จเตรียมจะล่องอยู่หลายสิบแพ ถ้าม้าเจ้าของแพว่าเหตุใดจึงยังไม่ล่อง ได้ความว่ายังไม่ได้รับค่าตัวค่าตอจึงยังล่องไม่ได้ ไต่สวนได้ความว่า มีท้องตราส่งพิกัตภาษีไม้ขึ้นมาเพื่อให้เก็บเฉพาะไม้ที่ใช้สอยในเมือง แต่ช่างนายอำเภอเข้าใจว่าจะให้เก็บทั่วไปจึงได้ห้ามแพไม้เหล่านี้ไว้ เห็นว่าเปนความเข้าใจไม่ถูก แลถ้าวรซำไวน้ำแห้งลงไม้เหล่านี้จะล่องไม่ได้ ก็จะเป็นความฉิบหายแก่เจ้าของ แลจะขาดประโยชน์แผ่นดิน จึงได้สั่งให้เรียกพวกเจ้าของไม้มา แลอนุญาตให้เปิดไม้ล่องลงไปโดยเร็วตามแต่ความพอใจของเขา

เที่ยวนี้นึกเสียดายที่ไม่มีเวลาจะไปเมืองสวรรค์โลก ด้วยได้ฟังข่าวว่าพวกพ่อค้า ว่าเมืองสวรรค์โลกเดี๋ยวนี้สนุกนี้สนานงดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนอันมาก มีถนนสองข้างแม่น้ำยาวหลายร้อยเส้น และบ้านช่องสองข้างแม่น้ำตักแต่งสะสวยขึ้นมาก การค้าขายก็เจริญบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนได้ พบพวกที่มาแต่เมืองสวรรค์โลกพูดเปนปากเดียวกันเช่นนี้ทั่วไปว่า บรรดาเมืองในมณฑลพิษณุโลกเวลานี้ ไม่มีเมืองไหนจะงดงามครึกครื้นเท่าเมืองสวรรค์โลก

วันที่ ๘ พุศิจิกายนเวลาโมงเช้าออกเรือ ตอนนี้น้ำเชี่ยวจัด พบเรือไฟของนายเฮงช่วยรับจากเรือฉันทกับเรือพระองค์ประวิตรขึ้นมา เวลาบ่าย ๓ โมงถึงหาดกรวด แต่เรืออื่นๆ ยังล้าอยู่มาก เห็นว่าจะมาให้ถึงเมืองอุตรดิตถ์พร้อมกันในวันนั้นไม่ได้ จึงจอดพักที่หน้าศาลตรวจการอำเภอตำบลหาดกรวดคืนหนึ่ง ที่เรียกว่าศาลตรวจการอำเภอนี้ คือ เปนเรือนเครื่องไม้ไผ่ปลูกขึ้นด้วยกระบวนเกณฑ์ มีอำเภอแห่งบ้าง ๒ แห่งบ้าง ทุกอำเภอในมณฑลพิษณุโลก เปนที่สำหรับนายอำเภอไปพักในเวลาตรวจการ หรือประชุมราษฎรเก็บเงินหลวง เช่นคราวเก็บค่านาเปนต้น เปนความคิดดีอยู่ แต่เห็นเปนการลำบากอยู่ด้วยเหตุ

๒ ประการ คือ ที่จะรักษาประการหนึ่งแลที่จะซ่อมแซมประการหนึ่ง
เหินสู่ใช้ศาลาวัดไม่ได้ ได้ชี้แจงความเหินทั้งนี้แก่พระยาศรีสุรียราช
วรานุวัตรแล้ว

ขึ้นมาราวนี้ได้พิเคราะห์แลคิดคะเนการเรื่องหนึ่ง ซึ่งจะรับ
ประกันว่า เป็นความคิดถูกยังไม่ได้ คือ เรื่องปลาสร้อยได้สังเกตเหิน
ตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นมา ในฤดูน้ำลดเช่นนี้ มีปลาตัวเล็กๆ อย่างที่เขาเรียก
ว่าปลาสร้อยชุกชุมตลอดทาง ถ้าจะนับจำนวนก็หลายสิบล้าน ปลา
เหล่านี้มีวิไลสวยงามอย่างเดียวกัน มีแต่จะว่ายทวนน้ำขึ้นมาฝ่ายเหนือ
จะไปไหนหาทราบไม่ คนจึงสมมุติกันว่า ปลาสร้อยเหล่านี้ขึ้นมา
นมัสการพระปาง จะอาไศรยเหตุที่ปลาเหล่านี้มีชุกชุมตลอดขึ้นมา
จนถึงเมืองฝางจึงเข้าใจไปอย่างนั้น มานึกๆ ดูเหินว่า บางทีปลาเหล่านี้
จะเป็นลูกปลาทั้งหลาย ซึ่งติดน้ำออกมาจากด้วยห้วยหนองคลองบึง
บางต่างๆ เมื่อลอยลงมากกระทบน้ำแปลก คือที่ใกล้น้ำเค็ม จึงเปลี่ยน
อาการโดยธรรมชาติเป็นความรู้สึกให้หันกลับขึ้นไปฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็น
กระแสน้ำเกิดของปลาเหล่านี้ จนกระทั่งถึงฤดูฝนก็ไหลหลากเข้า
ห้วยหนองกลายเป็นพืชนพรรคปลาวนเวียนต่อไปดังนี้ ได้ลองไต่ถาม
ตามชาวบ้าน ได้ความว่าปลาสร้อยนี้จับขึ้นมาดูมีต่างๆ กันเป็นหลาย
ชนิด แต่ชาวบ้านไม่เข้าใจว่าเป็นลูกปลา ได้ความเพียงเท่านี้ เป็นเรื่อง
ที่ยังจะต้องไต่สวนทดลองต่อไป ถ้าเป็นของจริงดังความเหินของฉัน
จะต้องห้ามการจับปลาสร้อย จึงจะเป็นการบำรุงพรรคปลาให้เจริญ
แต่ให้นึกเกรงไปว่าฉันจะเหินผิด เพราะถ้าเป็นความจริงดังนั้นแล้ว
คนทั้งหลายเขาทำไมจะไม่รู้มาแต่ก่อน ในแคว้นปลาใหญ่ๆ ก็มีคนสงวน
จับปลาขายหลายแห่ง พบปลาที่โตขนาดปลาสาวยแลปลาเทโพบ่อยๆ

วันที่ ๙ พฤศจิกายน เวลาโมงเช้าออกเรือจากหาดกรวด
เรือไฟพุ่งขึ้นมา เวลา ๓ โมงเข้าถึงเมืองอุดรดิฐ

เมื่อก่อนถึงเมืองอุดรดิฐมีความเสียใจที่เกิดเอกซเดนขึ้น
อย่างหนึ่ง คือ พวกข้าราชการชั้นหนุ่มๆ ที่ขึ้นมาด้วย เขามีปืนขึ้นมา

ยืงนกกันตามทาง ปืนหลวงสุนทรโกษาบันจุไว้ บ่าวไม่รู้เอาออกเขต
ปืนลั่นออกไปกระสุนปรายถูกขานายเตนบุตรพระยาสีหราชเดโชไชย
ทั้ง ๒ ข้าง จะหาหมอบาดแผลที่เมืองอุดรดิฐก็ไม่มี ต้องให้นายเตนรีบ
กลับลงไปในเวลานั้น ให้พระประสิทธิวิทยา หลวงสุนทรโกษาลงไป
ส่ง เพื่อให้หมอที่เมืองพิษณุโลกแต่งแผล แล้วให้เลยลงไปกรุงเทพฯ
ทีเดียว แต่พระประสิทธิกับหลวงสุนทรโกษานั้น เมื่อได้ส่งนายเตนที่
เมืองพิษณุโลกแล้ว ถ้าเห็นอาการไม่มากมายก็ให้ตามกลับขึ้นมา ที่มี
เหตุขึ้นเช่นนี้ทำให้ตัวฉันทแลบรรดาผู้ที่มาด้วยกันมีความเสียใจเป็นอัน
มากทุกๆ คน และยิ่งนึกแลเห็นความลำบากของข้าราชการแลคน
ทั้งหลายตามหัวเมือง เพราะเหตุที่ไม่มีหมอบาดแผล ได้ปรึกษากับ
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเห็นว่า เมืองอุดรดิฐนี้เป็นที่ทำเลผู้คนมาก
ควรจะต้องมีหมอบาดแผลประจำอยู่ แลโอสถศาลาของหลวงที่ตั้งอยู่
เมืองพิษณุโลกนั้น ไปตั้งประชันอยู่กับโอสถศาลาของพวกมิศชั้นเนรี
เปล่าจึงได้ขอให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรคิดย้ายโอสถศาลาของ
หลวงนี้ขึ้นมาตั้งไว้ที่เมืองอุดรดิฐ

ถึงเมืองอุดรดิฐมีการรีเซ็บชั้นตามแบบ แต่มีพวกจีนพ่อค้ามาก
กว่าทุกๆ แห่ง พระยาสุนทรนุรักษ์ หลวงแผ้วพลภักดี ข้าหลวงมณฑล
ลาวเฉียง พระยาพิริยวิไชยเจ้าเมืองแพร่ เจ้าบุรีรัตนเมืองน่าน แลท้าว
พระยาซึ่งคุมพาหะนะมาคอยรับอยู่ที่นี้ด้วย

ขุนอุปการกรมโทรเลขมาคอยอยู่ที่นี้ได้ความว่า สายโทรเลข
แต่เมืองอุดรดิฐขึ้นมาจนเมืองแพร่แลเมืองน่านซ่อมแซมใช้ได้แล้ว
สายแต่เมืองแพร่ไปเมืองนครลำปาง ได้ปักเสาเสร็จแลพาดสายไปได้
มาก ยังขาดอยู่เพียงทาง ๖๐๐ เส้น สายทางเมืองนครลำปางหมด
มือ จึงทิ้งค้างอยู่จนบัดนี้ ได้ความดังนี้ จึงได้ให้ตรวจดูสายที่เมือง
อุดรดิฐ ได้ความว่ามีสายอยู่ ๘๐ ขด จากระยะทางที่ขาดนั้น แต่อินชูล
เตอร์ไม่มี ได้ความจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่า อินชูลเตอร์มี
อยู่ที่บางบุญนาได้เมืองพิจิตร จึงขอยืมเรือไฟหลวงพิพิธภัณฑวิจารณ์

ซึ่งคอยอยู่เมืองพิศณุโลกให้ลงไปรับอินชูลเตอร์ที่เมืองพิจิตรขึ้นมาส่ง ส่วนสายลวดที่เมืองอุดรดินั้น ได้ใช้เกณฑ์คน ๓๐๐ รับขนส่งมาเมืองแพร่ แลส่งเมืองนครลำปางให้เกณฑ์คนมารับไปทำที่เดียว ให้ขุนอุปการเปนนายงานไปทำสายที่ค้ำนี้ให้แล้ว ในการเกณฑ์ส่งสายโทรเลขคราวนี้ ได้ปรึกษากับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร คิดออกตัวคุ้มเกณฑ์ซึ่งได้ชี้แจงในตอนรายงานเมืองพิศณุโลกนั้น เปนการทดลองดู คือ บรรดาคนที่ต้องเกณฑ์ขนส่งสายโทรเลขมาส่งเมืองแพร่คราวนี้ให้ออกตัวคุ้มการกะเกณฑ์ทั้งปวงให้จนสิ้นศก ๑๑๗ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรไปชี้แจงแก่คนที่ต้องเกณฑ์ พวกนักปิตินิติช่องสารุการทั่วกัน ที่เรื่องออกตัวนี้จะใช้ได้เปนแน่

เวลาบ่ายออกเดินดูท้องที่เมืองอุดรดินี้เวลานี้เจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก บนบกตอนที่ตั้งที่ว่าการอำเภอถนนแลรั้วบ้านตกแต่งสวยตามแบบในมณฑลพิศณุโลก ถนนยืนไปจนตลอดหาดท่าอิฐ มีเสาโคมปักสองข้าง แลปลูกต้นไม้ขึ้น ต้นไม้ที่ปลูกนี้ เรียกว่า ต้นตะค้าเปนไม้แก่นอย่างหนึ่งใบคล้ายๆ ใบมะยม ปลูกง่ายสาหัสตัดต้นหรือกิ่งยาวขนาด ๔ ศอก มาปักลง ปักหลังเท่านั้นแล้ว ก็เปนแล้วกัน ต้นไม้นั้นก็แตกใบออกงามไม่มีตาย แต่ที่อุดรดินี้เพิ่งเอามาปลูกใหม่ยังไม่ทันเปนพุ่ม เหนแตกใบแล้วมีบ้าง ที่หาดท่าอิฐแต่ก่อนเปนพงเตี้ยนี้เปนไร่้อยไร่ยา ตลอดสองข้างถนนมีร้านเงินขายของต่างๆ เปนร้านเครื่องไม้ไม้บ้าง ทำขึ้นเปนเครื่องไม้จริงก็มี ที่สุดถนนข้างเหนือถึงห้างกิมหงวนฮวด คือ ห้างบริษัทเข้าใจว่า พระภักดีคนหนึ่ง ห้างอากรเตงส่วนหนึ่ง นายเฮงส่วนหนึ่ง เข้าหุ้นกันตั้งห้างขายของแลรับสินค้าต่างๆ ห้างนี้ทำด้วยเครื่องไม้จริงใหญ่โตหลายหลัง แต่ยังทำค้ำด้วยตองอยู่ เพราะใน ๒ ปีนี้ น้ำกัดตลิ่งข้างเหนือพังเข้ามามาก เกรงจะกัดเข้ามาถึงที่ตั้งห้าง เจ้าของไม่ไว้ใจจึงอยู่คอย

เรื่องแม่น้ำในตอนเมืองอุดรดินี้ เปนเรื่องทำให้ท้อถอยในการปลูกสร้างเปนแบบอย่างหนึ่ง ที่หาดท่าอิฐเวลาฤดูน้ำท่วมต้องเลิก

ร้านรวงหมด ที่ปลูกเปนเครื่องไม้จริง ๒ ชั้น ถึงน้ำก็อาไศรยได้แต่
ชั้นบน ทุกวันนี้การค้าขาย ถึงเวลาเช้าต้องขนของตั้งหลายหาบหาม
ขึ้นจากเรือไปวางไว้ขายที่ร้าน ครั้นถึงเวลาเย็นก็ต้องหาบเอาของลง
ไปเก็บไว้ในเรือ อย่างเดียวกับตั้งร้านแผงลอยขายผักขายปลาโดยมาก
เปนความลำบากของพวกพ่อค้ายิ่งนัก รอดตัวอยู่ด้วยขายของดี บางที
ขายได้ถึงวันละ ๑๐๐ บาท อย่างต่ำเพียง ๓๐ บาท จึงเพนกำลังให้ตั้ง
หน้าค้าขาย ถึงพวกที่ตั้งบ้านเรือนอยู่เปนปึกแผ่น ก็มีความท้อถอยด้วย
เรื่องน้ำกัดตลิ่ง เพนของรู้ไม่ได้ว่า ปีใดน้ำจะกัดที่ตรงไหน ถ้าไม่กัดก็
เปนการดี ถ้าถูกน้ำกัดก็พังได้ตั้งแต่ปีละเส้นหนึ่งลงมา จึงไม่มีใครใคร่
จะกล้าทำบ้านเรือนให้เปนปึกแผ่น พวกคนค้าขายมักจะลงอยู่เรืออยู่
แพเสียโดยมาก มีเรือแพจอดตลอดตั้งแต่ท่าอิฐลงมาจนบางโพ ให้
นับดูในเวลานี้ มีจำนวนแพ ๔๐ หลั เรือใหญ่ ๒๔๒ ลำ แต่เขาบอก
ว่า เพนเวลาเรื่อน้อย ด้วยฤดูนี้ชาวเรือพาสินค้าลงไปขายอยู่ปากน้ำโพ
มาก ต่อเดือนอ้ายเดือนยี่จึงจะกลับขึ้นมาติดชุมที่เมืองอุตรดิตถ์นี้
ด้วยเพนฤดูพวกพ่อค้าเมืองแพร่ เมืองน่าน แลเมืองหลวงพระบางนำ
สินค้าลงมาขาย แลมาซื้อสินค้าต่างๆ

การบังคับบัญชาได้ความว่าบังคับได้เรียบร้อยดี ไม่ว่าคนที่จะ
มาแต่เมืองใดใด และพวกพ่อค้าจีนโดยฉะฉานตั้งแต่จัดให้มีกรรมการ
จีน แลข้าหลวงดูแลทำนุบำรุง พวกจีนไม่มีความกระด้างกระเดื่อง
อย่างอนึ่งอย่างใด พิเคราะห์ดูก็แลเห็นจริงอย่างหนึ่ง ด้วยในการที่
เขาตกแต่งรับรองในคราวนี้ ตามเรือนัดกันยกธงช้างเตมไป มีธงต่าง
ประเทศ แต่ธงอังกฤษในเรือลำหนึ่งธงเดียว ฟังเสียงตามพวกพ่อค้า
ก็พากันเพนที่พอใจในการปกครองทุกวันนี้ทั่วไป มีเรื่องราวร้องอยู่
แต่ด้วยเรื่องป่าไม้ มักจะเพนพวกสวรรณโลกเพนพื้น ร้องขอทำป่าไม้
บ้าง ร้องขอชักลากไม้ที่ได้ตัดลงไว้บ้าง ส่วนราษฎรที่เพนพื้นเมืองยื่น
เรื่องราวก็หลายฉบับ แต่สังเกตดูข้อความ มีแต่ร้องทุกข์เรื่องแย่งที่กัน
ปลูกยาสูบตามริมน้ำ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่า เรื่องแย่งที่กันนี้

ไม่มีที่สุด พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรขึ้นมาราวใดก็ได้รับเรื่องราว
เป็นอันมากในเรื่องอย่างเดียวกัน เพราะเหตุที่ที่ริมตลิ่งเปลี่ยนแปลง
ปีละมากๆ ทุกๆ ปี ที่ซึ่งราษฎรเคยทำไม่ยุดีอยู่ได้ จึงมักวิวาทแย่งชิง
กันเสมอ

ที่เมืองอุตรดิตถ์นี้มีพลตระเวน ๑๒ คน จัดอย่างเดียวกับที่
เมืองพิษณุโลก นายสิบเอกนายอาดทหารมหาดเล็กเก่าเป็นผู้บังคับ
โปлицที่เมืองอุตรดิตถ์ที่จำเริญๆ ต้องมี เพราะมีการต้องออกไปตรวจ
เขตที่เป็นป่าเป็นดงทางเมืองแพร่ แลเมืองน้ำปาดอยู่บ้าง

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายนเวลาโมงเช้า ขึ้นไปนมัสการพระแท่น
ศิลาอาสน์ถนนแต่เมืองอุตรดิตถ์ไปพระแท่นศิลาอาสน์ระยะทาง ๑๕
เส้น เป็นถนนทำขึ้นใหม่ พระศรีพนมมาศนายอำเภอทุ่งยั้งเป็นนาย
งานทำด้วยกระบวนขอแรง ทำดีมาก ตะพานใช้ไม้ใหญ่ๆ จนถึงข้าง
ข้ามได้ แต่ยังค้างอยู่ ๒ ตะพาน ถนนนี้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
ให้ชื่อว่า ถนนศรีพนมมาศ ตัวพระแท่นศิลาอาสน์อยู่นอกเมืองทุ่งยั้ง
ห่างออกไป ๓๐ เส้น ที่เมืองทุ่งยั้งยังมีคูแลเนินกำแพงเป็น ๒ ชั้น มี
สิ่งสำคัญแต่วัดมหาธาตุ หลวงคลังเมืองสวรรคโลกกับทนาย กำลัง
จัดการปฏิสังขรทั้งพระวิหารกำแพงแก้ว แลจะก่อพระมหาธาตุซึ่ง
ยังหักพังอยู่ให้ดีขึ้นดังเก่า เมืองทุ่งยั้งนี้ด้วยเหตุอย่างไรไม่ทราบ จง
กันมาแต่โบราณว่าเปนเมืองท้าวสามนต์ ยังมีที่เรียกว่าสนามคลี แล
หลุมคลี อยู่ที่ลานศิลาแลงหลังวัดมหาธาตุ แม้ในวิหารวัดมหาธาตุ
ฝาผนังที่เขียนเรื่องเงาะ เป็นการประหลาดอยู่ ที่พระแท่นศิลาอาสน์
นั้นอยู่บนเนินศิลาแลง ๒ เนินๆ ต้นทาง มีวัดโบราณเรียกว่าวัดพระยืน
คือ ทำเปนถ้ำมีรอยพระบาท ๒ รอยไว้ในมณฑปอันหนึ่ง เรียกรอย
พระบาท ๒ รอยนั้นว่าพระยืน เนินปลายเปนเนินพระแท่นศิลาอาสน์
มีวิหารและมณฑปสรวมพระแท่นอยู่ พระแท่นนั้นคือ พระแท่นปั้นด้วย
ปูนปิดทอง ไม่ใช่พระแท่นศิลาอย่างพระแท่นดงรัง เขาว่าพระแท่นที่แท้
อยู่ในแท่นปูนนั้น แต่หาได้เห็นไม้มือของสำคัญอยู่ในบริเวณพระแท่น

นี้อีก ๓ อย่าง คือ ต้นพุทราห้อยบาดต้นหนึ่ง คราวนี้โตขึ้นกว่าเมื่อนั้นมาในศก ๑๑๑ สักหน่อย อีกอย่างหนึ่งนั่นที่บ้านพระโธฐ เหน่ปั่น เปนกระโถนปูนไว้ อีกอย่างหนึ่งคือ ประตู่ยักษ์ที่ว่าใครออกไปยักษ์ หักคอหรือกินเสีย ถ้าเชื่อซ่าออกไปก็เปนได้จริงด้วยตรงนั้นเปนที่ชัน อาจจะตกคอหักได้

วันที่ ๑๑ พุศจิกายนแต่เดิมกำหนดว่าจะไปเมืองลับแล แล้ว กลับลงไปเมืองอุดรดิฐ แต่มาได้ความว่าทางที่จะมาเมืองแพร่จะต้อง มาทางเมืองลับแลอยู่แล้ว จึงงดการที่จะไปเมืองลับแลในวันนั้นไว้ หยุดพักวันหนึ่ง เวลาเย็นได้เดินไปเที่ยวทางข้างใต้ แลได้ตกลงเลื่อน กำหนดเดินทางออกไปจนวันที่ ๑๓ เพราะเรื่องซ่อมสายโทรเลขตอน เมืองพิจิตรยังไม่แล้ว แลยังไม่ได้ข่าวว่าการทำเปนประการใด

วันที่ ๑๒ พุศจิกายน เวลาเข้าไปซื้อรถไปขี่เกอ์เล่นที่ถนน ศรีพนมมาศ ชี้ได้ครู่หนึ่งเมื่อยขาทนมไม่ไหว ด้วยเรือมาเสียช้านาน รถไปขี่เกอ์เหล่านี้เป็นรถของห้างกิมหงวนวัดมียู่ ๕ คัน กำลังจะ เล่นกันที่เมืองอุดรดิฐ เวลาเย็นไปเที่ยวที่หาดท่าดิฐอีกครั้งหนึ่ง

วันที่ ๑๓ พุศจิกายน เวลาเช้าสองโมงเช้าที่ม้าออกจากเมือง อุดรดิฐไปถนนซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรให้ชื่อว่า ถนนอินทศิรี ซึ่งเงินทองอินเป็นนายงานจัดการสร้างขึ้นสำหรับมหาชนไปมาใน ระหว่างเมืองอุดรดิฐกับเมืองลับแล ระยะทาง ๒๔๐ เส้น ถนนสาย นี้ทำ ทำนองเดียวกับถนนขึ้นพระแท่นศิลาอาสน์ แต่งามกว่ากันมาก ด้วยตัดผ่านไปในดงมีไม้ใหญ่สองข้างทางดูงามราวกับป่าในยุโรป เวลา ๓ โมงเช้าถึงบ้านเงินทองอินซึ่งฉันได้เคยแวะกินเข้าเช้าเมื่อขึ้นมากใน ศก ๑๑๑ มาคราวนี้เงินทองอินจัดการรับรองอีก จึงได้หยุดพักกินเข้า เข้าที่นั่น แล้วเดินทางต่อมาอีก ๓๐ เส้น ถึงทำเนียบที่พักเมืองลับแลๆ จะหาพื้นที่แห่งใดในหัวเมืองฝ่ายเหนืองามเท่าเปนไม่มี เพราะเปนที่ ว่างอยู่ระหว่างเขาแลเนินล้อมรอบ แลในนั้นยังมีเขามอเล็กๆ ชับซ้อน กันไป พื้นที่เปนนาบ้าง เปนบ้านบ้างๆ เปนสวนบ้าง ถ้าจะเดินเที่ยว

เล่นก็มีทางวกเวียนไปไม่มีที่สุด ที่ดินอุดมจะปลูกพรรณผลไม้อย่างใด
งอกงามดีทุกอย่าง ที่นาก็ดี ด้วยมีลำห้วยผ่านไป ราษฎรทำผาย คือ
ทำนบกั้นน้ำขึ้นไว้ให้สูง แล้วทำรางไขน้ำไปใช้ตามเรือสวนไร่นา เข้า
มักจะงามบริบูรณ์ไม่มีใครเสีย แต่การทำนบกั้นน้ำเข้าไ้ยังไม่เต็มที่
ถ้าได้ความคิดแลทุนของรัฐบาลช่วยบ้างที่นาเมืองลับแลจะดีขึ้นกว่า
นี้มาก แต่อย่างนี้ราคาที่ดินซื้อขายกันถึงไร่ละซึ่งเปนประมาณไม่ถูก
กว่านาในกรุงเก่า

เมืองลับแลนี้ เปนที่เลื่องลือกันมามีคนจะมีผู้หญิงสาวรูป
งามๆ แต่จะเปนด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เขาว่าเปนเพราะพวก
กองทัพแต่ก่อนเคยมาข่มเหง ผู้มีบรรดาศักดิ์ขึ้นมาราวใด พวกผู้หญิง
สาวชาวลับแลก็เที่ยวหลบหนีซุกซ่อนไม่ให้เห็นตัว เปนความจริง
ซึ่งได้ปรากฏแก่กรมหมื่นสรรพสิทธิซึ่งขึ้นมาก่อนแลตัวฉันทเมื่อขึ้นมา
ในศก ๑๑๑ แต่ในคราวนี้ได้ทราบว่ พวกกรมการแลผู้ใหญ่บ้านได้
เที่ยวชี้แจงว่าอย่าให้เกรงกลัวหลบหนีอย่างแต่ก่อนเลย เพราะเชื่อได้
ว่าไม่มีอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใดต่อไปแล้ว พวกผู้หญิงทั้งสาวทั้งแก่
พากันมาคอยดูเปนอันมาก ไม่มีใครหลบหนีดังแต่ก่อน บางทีถึงพา
กันมาเปนพวกๆ ขอเข้ามาดูใกล้อย่างดูของปลาต บางพวกที่เป็นชาย
บ้าง หญิงบ้างเข้ามาเที่ยวเดินวนเวียนคอยดูรอบรั้วบ้าน ถึงยืนจูก
ประตุนั่งอยู่เสมอจนเกินต้องการ ที่ว่านี้ทั่วไปในพวกชาวลับแล ทั้ง
หญิง ชาย เด็ก ผู้ใหญ่ ไม่ใช่แต่ผู้หญิงสาวพวกเดียว เวลาเอนไปเที่ยว
ตามถนนอินทศิรี ด้วยถนนยังมีเลยที่ปักไปอีก ๑๐๐ เส้น แลยังมีถนน
ตัดแต่ถนนอินทศิรีนี้อีกสายหนึ่งไปถึงพระแท่นศิลาอาสน์ ระยะทาง
๒๐๐ เส้นเศษ

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลาโมงเช้าลาพระยาศรีสุริยราชวร
านุวัตรขึ้นมาเดินออกจากเมืองลับแลมาเมืองแพร่

เนื้อเหนในส่วนที่ได้ตรวจการเมืองพิไชยนี้ ก็ไม่มีอะไรที่จะพึง
กล่าวให้แปลกกว่าหัวเมืองที่อยู่ในมณฑลพิษณุโลกหรือข้อความที่ได้

พรรณามา ส่วนระยะทางที่เดินบกยังอยู่ในมณฑลพิษณุโลกวันหนึ่ง แต่เห็นว่าควรจะได้พรรณนาในรายงานตอนเมืองแพร่จะดีกว่า เพราะจะได้เริ่มต้นแต่เดินบกจากเมืองลับแลทีเดียว

มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งคิดดูตามวันแล้ว ควรจะว่าในรายงาน ตอนเมืองแพร่ แต่เป็นการในมณฑลพิษณุโลก จึงยังวางลงไว้เสียในที่นี้ คือ พระยาศรีอรรคชาตเจ้าเมืองเชียงคานจะลงมาหาฉัน แต่ลงมาไม่ทัน ที่เมืองอุดรดิฐ จึงตามมาพบกันที่เมืองแพร่ ได้สนทนากับพระยาศรีอรรคชาตถึงราชการทางเมืองเชียงคาน ได้ความดังนี้

๑ พวกหลวงพระบางที่มาตั้งอยู่ที่บ้านบ่อเบี้ยซึ่งเปนปากเสียง อะอะกันแต่ก่อนนั้น เดียวนี้ทั้งบ้านบ่อเบี้ยหนีกลับไปหมดแล้ว

๒ ฝรั่งเศสยังเปิดเบี่ยนข้างฝั่งขวาที่จะไปมาด้วยทางเรือใน ลำน้ำโขง ต้องให้อาหนัງสือของเขาจึงให้ไปมาโดยสะดวก หากไม่ก็เกะกะ จับกุมต่างๆ แลไม่ยอมให้คนฝั่งนี้ข้ามไปทำไร่ในฝั่งโน้น ความข้อนี้ ถ้าควรจะพูดกับเพอร์รองได้ขอให้พูดดู

๓ เจ้านครหลวงพระบางเวลานี้ไม่เปนธุระทำการงานอย่างใด แต่เจ้าอุปราชนั้นยังทำการงานของฝรั่งเศสแข็งแรง ฝรั่งเศสไปไหนเอาไปด้วย พวกท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางที่ได้เงินเดือนของฝรั่งเศส ก็รักใคร่แลทำการของฝรั่งเศสแข็งแรง ที่ไม่ได้เงินเดือนก็พากันเดือดร้อนคิดถึงความหลังอยู่เสมอ

๔ ราษฎรข้างฝั่งซ้ายนั้นได้ความเดือดร้อนมาก ไม่มีความ นิยมต่อฝรั่งเศสเลย เพราะฝรั่งเศสเก็บสรวย แต่ก่อนเก็บคนละ ๒ เหรียญ เดียวนี้เก็บขึ้นเป็นคนละ ๔ เหรียญ ยังเก็บค่าที่ดินแลเกณฑ์ ให้ปีละ ๒๐ วันต่างหาก

๕ การทำมาหากินข้างฝั่งซ้ายดูน้อยลงกว่าแต่ก่อน เพราะ ฝรั่งเศสเก็บค่าที่ คนท้อถอยไม่ใคร่ทำไร่ทำนา สินค้าที่ผ่านเมือง เชียงคานลงมาเมืองอุดรดิฐ เปนสินค้าเมืองเลยเมืองแก่นท้าวมากกว่า สินค้าทางฝั่งซ้าย

๖ คนชาวเมืองเชียงคานที่ข้ามไปอยู่ฝั่งซ้าย ข้ามกลับมาแล้ว
เกือบจะหมด การในเมืองเชียงคานบังคับบัญชาได้เรียบร้อยดี ไม่มี
ผู้คนนิยมฝรั่งเศสตั้งแต่ก่อน ที่เอเยนต์ฝรั่งเศสที่เมืองเชียงคานпенแต่
ปลุกทิ้งไว้นานๆ ฝรั่งเศสมาครั้งหนึ่ง

๗ ที่เมืองแก่นท้าว พลเมืองเปนฝ่ายฝรั่งเศสประมาณสักส่วน
หนึ่งที่กลับมาอยู่ข้างฝ่ายไทยสัก ๒ ส่วน แต่ที่เมืองเลยนั้นได้ข่าวว่า
เรียบร้อยเปนปรกติดี ได้รับความจากพระยาศรีอรรคฮาดดังนี้

๑๓ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

ป,ล, ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภออุดรดิฐตั้งตรวจอำเภออื่น
อำเภออุดรดิฐเวลานี้นายอำเภอยังไม่มีตัว พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
ให้พระศรีพนมมาศนายอำเภอทุ่งยั้งว่าการรวมกัน การแบบแผนใน
ที่ว่าการอำเภอไม่มีใครจะเรียบร้อยอย่างอำเภออื่น

อนึ่งเมื่อขึ้นไปเมืองทุ่งยั้ง ก็ได้แวะตรวจที่ว่าการอำเภอที่นั่น
ดูเรียบร้อยดี

ด.ร.

สำเนา รับวันที่ ๒๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ที่พักเมืองแพร่

วันที่ ๗ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยฉันทกลับจากเมืองน่านถึงเมืองแพร่เมื่อวันที่ ๕ พักเมืองแพร่ ๒ วัน แล้วจะเดินทางไปเมืองนครลำปางในวันที่ ๘

เมลส่งจากกรุงเทพฯ วันที่ ๑๔ พฤศจิกายนทางเมืองนครลำปางบ้าง ได้รับเมื่อวันที่ ๕ นี้ ไม่ใคร่มีเวลาจะตรวจหนังสือที่ส่งมายังค้างอยู่ถึงสองเมล เพราะเดินทางอยู่เสมอ เวลาถึงเมืองก็เต็มเวลาไปด้วยการที่เขารับรองต่างๆ อย่างเรารับเจ้าฝรั่ง แม้รายงานได้เริ่มลงมือเขียนได้เพียงมาถึงเมืองแพร่ครั้งแรก ก็ยังค้างอยู่เพียงนั้น แต่จะเขียนบอกพอเปนเลาในจดหมายฉบับนี้ คือ

เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เดินทางจากเมืองลับแลมาพักกินเข้าเข้าที่บ้านด่านชายเขา พักนอนที่ปางต้นฟ้างแขวงเมืองอุดรดิฐ

วันที่ ๑๕ พักกินเข้าเข้าที่เชิงเขาพริ้งแขวงเมืองแพร่ นอนที่ห้วยไล่ย์

วันที่ ๑๖ กินเข้าเข้า และพักนอนที่ห้วยแม่จั่ว

วันที่ ๑๗ พักกินเข้าเข้าที่บ้านแม่มาน พักนอนที่เชิงเขาธาตุฉ้อแฮ เวลาบ่ายมีกระบวนแห่เครื่องสะการะออกมาจากเมืองแพร่ เวลาเย็นขึ้นไปนมัสการธาตุฉ้อแฮ และจุดดอกไม้เพลิง เวลาค่ำฟังเทศมหาชาติลาว

วันที่ ๑๘ เวลาเช้า ท้าวพระยาพร้อมกันอรจรเชิญแห่เข้าเมืองแพร่ แล้วมีการริเชื้บชั้นทั้งผู้ชายผู้หญิง แลแจกเหรียญราชศิริ เวลาเย็นไปบ้านพระยาแพร่ และที่ว่าการกรมป่าไม้

วันที่ ๑๙ เวลาเช้าเที่ยวดูตลาดและออฟฟิศโทรเลข แล้วกลับมากินเข้าเข้าอย่างที่บ้านพระยาแพร่ เวลากลางวันพวกชาวต่างประเทศทั้งพ่อค้าจีนพ่อค้าเงี้ยวมาหา เวลาบ่ายท้าวพระยาพร้อมกัน

มาทำขวัญ เวลาค่ำมีดินเนอร์ที่บ้านพระยาแพร์ เป็นการเต็มยศ

วันที่ ๒๐ เวลาเข้าไปเที่ยวดูวัดในเมืองแพร์ เวลาบ่ายไปที่
มิสชันนารีอะเมริกัน และห้างบอมเบเบอร์มา

วันที่ ๒๑ เวลาเช้ายกจากเมืองแพร์หยุดกินเช้าเช้าที่บ้านแม่
ไล่ย์พักนอนที่บ้านแม่คำมี

วันที่ ๒๒ พักกินเช้าเช้าที่บ้านร้องกวาง นอนที่ผาหมู

วันที่ ๒๓ พักกินเช้าเช้าที่ปางไผ่ตน นอนที่นาตัน

วันที่ ๒๔ กินเช้าเช้าที่ปางมอญ แขวงเมืองน่าน นอนที่ฝ่งหมื่น

วันที่ ๒๕ กินเช้าเช้าที่ปางทุ่งยาว นอนที่อ้ายนาไล่ย์

วันที่ ๒๖ กินเช้าเช้าที่เมืองสา นอนที่วังม่วง

วันที่ ๒๗ กินเช้าเช้าที่บ้านเซี้ยว เจ้านายท้าวพระยาเมืองน่าน
จัดเครื่องสะการะออกมาเชิญแห่เข้าเมือง เวลาบ่าย ๓ โมง มีรีเซ็ปชั่น
ทั้งผู้ชายผู้หญิง เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง กงสุลฝรั่งเศส กงสุลอังกฤษ
มาหา เวลาเย็นไปที่คุ้มเจ้านครเมืองน่าน และบ้านข้าหลวง

วันที่ ๒๘ เวลาเช้า ไปเที่ยวดูตลาดและวัด และสนามในเมือง
แล้วไปบ้านเจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์ ไปเยี่ยมตอบกงสุลฝรั่งเศส กงสุล
อังกฤษ และตรวจจออฟิศข้าหลวง กลางวันรับท้าวพระยาหัวเมือง
ขึ้นเมืองน่าน เวลาบ่ายเจ้านายท้าวพระยาพร้อมกันมาทำขวัญ แล้วมี
แข่งเรือในลำน้ำน่าน เวลาค่ำดินเนอร์ที่คุ้มเจ้าน่าน เป็นการเต็มยศ

วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ไปนมัสการพระวัดสวนตาล และพบ
พระสงฆ์ผู้ใหญ่ในเมืองน่าน แล้วไปดูเมืองเก่า และเขาถ้ำน้ำทิพย์จน
เวลาเย็นจึงกลับมาถึงที่พัก

วันที่ ๓๐ สนทนาราชการกับเจ้านครเมืองน่าน และกงสุล
ฝรั่งเศสมาหาได้สนทนากันอีกครั้งหนึ่ง

วันที่ ๑ ธันวาคม เวลาบ่าย ๒ โมงยกจากเมืองน่าน พักนอนที่
วังม่วง

วันที่ ๒ กินเช้าเช้าที่อ้ายนาไล่ย์ นอนที่ฝ่งหมื่น

วันที่ ๓ กินข้าวเช้าที่ปางแดง นอนที่นาตัน

วันที่ ๔ กินข้าวเช้าที่ปางไผ่ตน นอนที่ผาหมู

วันที่ ๕ กินข้าวเช้าที่บ้านแม่คำมี เวลาบ่ายถึงเมืองแพร่พบ
เจ้านครลำปาง เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชภาคิวงษ์ เมืองนครลำปาง และ
มิสเตอร์เสล็ดเจ้ากรมป่าไม้ มาคอยรับอยู่ที่นี้

วันที่ ๖ เวลาเข้าไปที่ๆ พักเจ้านครลำปาง แลบ้านพระยาแพร่
เวลาบ่ายมีการจุดบั้งไฟ

เวลานี้ที่หัวเมืองเหล่านี้อยู่ข้างจะหนาว โปรดเวลาเช้าอยู่ใน
๕๔ คน ๕๖ เวลากลางวันอยู่ในร่มเพียง ๗๒ ทางแต่เมืองอุดรดิฐ
มาเมืองแพร่เดินยากอยู่แต่ตอนที่ข้ามเขาปันน้ำ ระยะทางประมาณ
๕๐๐ เส้น นอกจากนั้นจัดว่าเดินได้สะดวก ระยะทางแต่เมืองแพร่ไป
เมืองน่าน เปนทางเดินสะดวกอยู่แต่เมืองแพร่ไปสัก ๘๐๐ เส้น ทางเมือง
น่านมาสัก ๔๐๐ เส้น นอกจากนั้นทางไปบนเขาต้องข้ามห้วย และ
ขึ้นเขาลงเขาไม่มีใครมีที่ราบ แต่ที่ลำบากไม่ลำบากเท่าระหว่างอุดรดิฐ
กับแพร่ บรรดาผู้ที่มาด้วยกันในครั้งนี้ เดชะพระบารมีปกเกล้าฯ มี
ความสุขสบายอยู่ด้วยกัน

ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑล
ปราจีนบุรี เมืองชลบุรี
เมืองพนัสนิคม และฉะเชิงเทรา

พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลปราจีน^๑

พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙

ที่ ๒๑ / ๘๓๘

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๒๗ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๐

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการเมืองชลบุรี
เมืองพนัสนิคมแลเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙
ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดระยะทางที่ได้ตรวจแลจัดราชการ ในคราวที่ไป
ตรวจราชการนั้น ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายความทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาทพร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๖๖ ๖๖๖๖๖๖* ขอเดชะ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^๑ สะกดการันต์ คงไว้ตามต้นฉบับเดิม คัดจากเอกสาร ร. ๕ ม. ๒.๑๔/๓๙
สำนักงานจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

จดหมายรายวัน
การเสด็จตรวจราชการ
เมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา
เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙

วันที่ ๓ มกราคม โดยสารรถไฟปากน้ำออกจากกรุงเทพฯ เวลา ๒ โมงเช้า ไปลงเรืออรรถเรศที่เมืองสมุทรปราการ พระยาชลยุทธโยธินทร์ได้เป็นธุระช่วยจัดรถสลับแลจัดเรือให้ไปในเที่ยวนี้ ตัวพระยาชลยุทธโยธินทร์กับพระยาสุโขมนัยวินิตได้ตามไปส่งถึงเมืองสมุทรปราการ ที่นั่นพระสมุทรบุรานุรักษ์แลกรมการนายทหารก็ได้มาคอยต้อนรับตามธรรมเนียม

ข้าราชการที่ไปด้วยในคราวนี้คือ พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ซึ่งยังป่วยหมอให้ออกไปรักษาตัวอยู่ ชายทะเลได้โดยสานไปด้วยคน ๑ หลวงอนุชิตพิทักษ์ข้าหลวงสรรพากรมณฑลปาจิณบุรี ๑ นายใหญ่ในกระทรวงมหาดไทย พนักงานตรวจการเรือนจำ ๑ ชุนแพทย์วิเศษหมอ ๑ กับเสมียนแลคนใช้พอสมควร

เวลา ๓ โมงเช้าได้คราวน้ำใช้จักรเรืออรรถเรศออกจากเมืองสมุทรปราการไปถึงอ่างศิลาเวลาบ่าย ๒ โมง พระยาชลบุรานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีกับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยกำนันผู้ใหญ่บ้านในอำเภออ่างศิลาทั้งพระนรินทรรังสรรค์ผู้บังคับการทหารเรือได้มาคอยรับด้วย ขึ้นพักอยู่ที่อำเภอไครยสถาน

ตึกอำเภอไครยสถานทั้ง ๒ แห่งนี้เป็นตึกมีมาแต่เดิมแต่ชำรุดชุกชุมอำเภอไครยไม่ได้ ครั้นเมื่อศก ๑๑๖ ในการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลาเสด็จประทับอยู่ในยุโรป สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ บริจากพระราชทรัพย์ในส่วนพระองค์พระราชทานให้ซ่อมแซมตึกทั้ง ๒ หลังทั้งสร้างเครื่องตั้งแต่งสำหรับตักจัดเป็นอำเภอไครยสถานสำหรับสาธารณประโยชน์ แล้วเสร็จในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ

กลับคืนพระนคร ทรงอนุโมทนาแล้วจึงพระราชทานนามตึกทั้ง ๒ หลัง ให้เรียกตึกหลังใหญ่ว่า ตึกมหาราช และตึกหลังเล็กนั้นให้เรียกว่า ตึกราชินีสีบมา ผู้ใดจะอาไศรยเป็นที่พักรักษาตัว เมื่อได้รับอนุญาตของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ก็ไปอาไศรยได้ไม่ต้องเสียค่าเช่าอย่างใด แต่เต็มใจช่วยเหลือหนุนในการรักษาอาไศรยสถานนี้คนละมากน้อยเท่าใดก็ได้ตามเจตนา

ได้ตรวจดูสมุทรายชื่อผู้ที่ได้ไปพักอาไศรยสถานตั้งแต่ศก ๑๑๘ มาจนบัดนี้มี ๒๐ รายผู้อาไศรยได้ให้เงินบำรุงอาไศรยสถานทุกรายมีจำนวนเงินตั้งแต่รายละ ๑๐๐ บาท จนมาถึง ๕ บาท ตามเวลาที่ได้อาไศรยอยู่นานบ้าง เพียง ๒ วันบ้าง มีจำนวนเงินบำรุงอาไศรยสถานที่ได้รับที่อ่างศิลา ๓๓๐ บาท แลที่ได้รับในกรุงเทพฯ ก็ยังมีอีกบ้าง รวมเบ็ดเสร็จกว่า ๔๐๐ บาท ถ้ามีผู้อาไศรยแลผู้อาไศรยอุปการะต่อไปดังได้เปนมาในสองปีนี้ เห็นว่าเงินบำรุงจะพอซ่อมแซมอาไศรยสถานได้ แต่ยังไม่คุ้มถึงเงินเดือนคนรักษา

ได้ตรวจดูการซ่อมแซมแลเครื่องแต่งแลเครื่องใช้ในอาไศรยสถานทำพอใช้ได้ไม่เลวแต่การรักษายังไม่ดียังไม่ได้ซ่อมแซมเสมอตามฤดูกาล คราวนี้เป็นการตระเตรียมรับเสนาบดีจึงเกลี้ยกลาเรียบร้อยแต่เชื่อว่าไม่เรียบร้อยอยู่อย่างนี้เสมอ มีพยานแลเห็นได้ที่มีรอยปูนแตกกระเทาะยังซ่อมไม่ทัน สีก็ยังไม่ทั่วแลไม่แห้งทันเวลาที่ไปถึงในคราวนี้ อีกประการหนึ่งเครื่องใช้เครื่องแต่งสำหรับสถานก็ยังไม่พออยู่หลายอย่างทั้งดูยังไม่มีใครเข้าใจว่าเปนหน้าที่ของใครจะทำอย่างใดในการรักษาอาไศรยสถานนี้ จึงได้เรียบเรียงข้อบังคับสำหรับการรักษาอาไศรยสถานที่อ่างศิลามอบให้พระยาชลบุรานุรักษ์ไว้ดังนี้

หมวดที่ ๑

ว่าด้วยการรักษา

ข้อ ๑ เครื่องใช้ในห้องนอน ห้องน้ำ ห้องกินเช้า ให้เก็บไว้ประจำในห้องนั้นๆ เครื่องใช้สำหรับเกลี้ยงซึ่งเปนที่เปิด ให้เก็บรวมไว้ในห้อง

กินเข้า

ข้อ ๒ เติงนอนเตียง ๑ ต้องมีมุ้งไว้สำหรับเตียง ๒ หลัง ผ้าปูที่นอน ๒ ผืน ปลอกหมอนๆ ละ ๒ ปลอก สำหรับเครื่องล้างหน้าต้องมีผ้าเช็ดตัวขนหนู ๒ ผืน ผ้าเช็ดหน้าขนหนู ๒ ผืน สำหรับเตียงนอนต้องมีที่นอนเตียงละอัน หมอนเตียงละ ๒ ใบ เครื่องผ้าเหล่านี้จะทำตู้เก็บรวมกันไว้ในห้องใดห้องหนึ่งก็ได้ แต่ต้องชักพอกให้สะอาดอยู่เสมอ คือเวลาผู้อาไศรยกกลับไปแล้วต้องชักทีเดียวไว้ทันจ่ายผู้ที่มาอาไศรยใหม่

ข้อ ๓ ให้มีโคมแขวนตามเฉลียงแลห้องกินเข้าพอให้แสงสว่าง แลตามห้องนอนให้มีโคมตั้งห้องละใบ ห้องน้ำให้มีโคมติดฝาห้องละใบ โคมเหล่านี้คงต้องมีหลอดไว้โคมละ ๒ หลอดแลคอยตรวจตราอย่าให้กระจับรั่ว

หมวดที่ ๒

ว่าด้วยการรับผู้อาไศรย

ข้อ ๔ เมื่อผู้อาไศรยนำใบอนุญาตออกมาให้ผู้รักษาสถานเปิดแลจัดสถานหลังใดให้เขาอยู่ตามใบอนุญาต ต้นใบอนุญาตนั้นผู้รักษาสถานเก็บไว้แลให้จัดลงในสมุดบาญชีสำหรับสถานด้วยจงทุกราย เมื่อผู้อาไศรยไปแล้วให้พนักงานรักษาจดสลักหลังลงในต้นใบอนุญาต ว่าผู้อาไศรยนั้นได้มาอยู่ตั้งแต่วันใดจนวันใด แลได้ให้เงินหรือให้สิ่งของสำหรับบำรุงสถานเท่าใด แลส่งต้นใบอนุญาตนี้ไปยังที่ว่าการเมือง จงทุกคราว

ข้อ ๕ เมื่อผู้อาไศรยได้เข้าอยู่ในสถานแล้ว ให้ผู้รักษานำสมุดลงนามไปให้เขาลงชื่อ ถ้าเขาให้เงินบำรุงสถานเท่าใด ให้ผู้รักษาทำใบเสร็จให้เขาเปนสำคัญ แต่ถ้าเขาว่าจะไปให้เงินในกรุงเทพฯ ไม่ต้องทำใบเสร็จให้

ข้อ ๖ ตัวเงินบำรุงสถานซึ่งผู้อาไศรยให้ไว้แก่ผู้รักษามากน้อยเท่าใด ต้องไปไว้ยังคลังเมืองชลบุรีทั้งสิ้น จะใช้สอยเท่าใดให้ไปเบิกต่อคลังเมือง

หมวดที่ ๓

ว่าด้วยการซ่อมแซม

ข้อ ๗ การซ่อมแซมสถานโดยปกติ ให้ทำน้ำปูนปลีละครั้ง ๑ ทาสีสอง (ปี) ครั้งหนึ่ง

ข้อ ๘ ถ้ามีการชำรุดเกิดขึ้นคือ หลังคารั่วก่ดี หรือสิ่งใดแตกหักชำรุดก่ดี ต้องซ่อมแซมแก้ไขโดยทันทีจะทอดทิ้งไม่ได้

หมวดที่ ๔

ว่าด้วยการตรวจ

ข้อ ๙ ผู้รักษาสถานต้องเปิดสถานตรวจตราด้วยตนเอง ๓ วันครั้ง ๑ อย่าให้ขาดได้

ข้อ ๑๐ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี หรือปลัดต้องมาตรวจรักษาสถานไม่น้อยกว่าเดือนละครั้ง ๑ อย่าให้ขาดได้ แลในการตรวจนั้น ต้องตรวจให้การเปนไปได้ดังข้อบังคับนี้

หมวดที่ ๕

ว่าด้วยรายงาน

ข้อ ๑๑ ผู้รักษาสถานต้องทำรายงานยื่นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีเดือนละ ๑ ครั้ง ในรายงานนั้นให้บอกรายชื่อผู้ที่ได้มาเอาไศรยในเดือนนั้น แลเงินหรือสิ่งของที่ได้รับหรือได้ซื้อขึ้นในเดือนนั้น รายการที่สิ่งของหรือสถานชำรุดชำรุดชำรุด แลที่ได้ทำการซ่อมแซมในเดือนนั้น ทั้งจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายไปในเดือนนั้น แลให้ผู้ว่าราชการเมืองลงความเห็นแล้วส่งไปยังกระทรวงมหาดไทยทุกเดือน

เวลาบ่าย ๔ โมงได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภออ่างศิลา นายเสน่ห์ เปนนายอำเภอ แบบแผนการอำเภอยังคลาดเคลื่อนอยู่มาก แลเห็นได้ว่าเพราะกรรมการอำเภอขาดความรู้ แลผู้ว่าราชการเมืองไม่ตรวจตราให้เข้มงวด ค่อยยังชั่วอยู่แต่การสรรพากร เพราะมีเจ้าพนักงานคอยตรวจตราอยู่เสมอ อำเภออ่างศิลานี้ท้องที่ที่เล็กจำนวนราษฎรก็ไม่ก่พันคน ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในอำเภอนี้ปี ๑ ประมาณ ๑๐๐

ซัง ถ้าจะว่าโดยขนาดควรจะรวมไว้ในอำเภอเมืองชลบุรี เพราะระยะทางไปมาเพียง ๒๐๐ เส้นเสศ หากควรจะแยกออกเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากไม่ แต่มีความจำเป็นอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยที่อ่างศิลานี้มักมีผู้มีบรรดาศักดิ์แลชาวต่างประเทศไปมาอาไศรย แลในฤดูลมเหนือเรือไฟไปมากับต่างประเทศจอดับทุกสินค้าที่นี่ มีผู้คนต่างชาติต่างภาษาสำส่อน ถ้าไม่มีเจ้าพนักงานประจำอยู่ที่อ่างศิลา ให้แต่กำนันปกครองคงจะไม่เรียบร้อย ถึงกระนั้นก็ดีถ้าจะมีเพียงปลัดอำเภอเมืองแยกมาตั้งอยู่ที่อ่างศิลา หรือมีนายอำเภออ่างศิลาต่างหาก แต่ให้มีผู้ช่วยแต่น้อยคนก็จะพอแก่ราชการแลไม่เปลืองพระราชทรัพย์ ที่ตั้งกรมการอำเภออ่างศิลาเต็มชุดมีกรมการอำเภอถึง ๔ คน อย่างทุกวันนี้ เห็นว่าเกินแก่ประโยชน์แลความจำเป็น ควรจะลดลงคงมีเพียงเท่าที่เข้ามาแล้วตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วเดินไปทางหมู่บ้านอ่างศิลาเห็นยังบริบูรณ์เสมออยู่ไม่ชุดุโธรมลงกว่าแต่ก่อน ไปแะที่วัดใน เจ้าอธิการเที่ยงว่าที่พระครูเจ้าคณะแขวงอ่างศิลาได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดนี้ มีนักเรียนกว่า ๒๐ คน ใช้เรียรายเงินกรมการแลผู้ปกครองเด็กให้เปนเงินเดือนครูได้ไม่เสมอกัน บางเดือนครูได้เงินเดือนมาก บางเดือนครูได้เงินเดือนน้อย พอกล้งแก่งสอนมาได้ แลเห็นได้ว่าคงจะเป็นความหนักใจของเจ้าอธิการมากอยู่ โรงเรียนนี้พระอัมราพิรักษชิตผู้อำนวยการศึกษามณฑลปาจิณบุรีได้ขนานนามไว้ว่า โรงเรียนเสลัมพณพิทยากร ดูจัดแลรักษาเรียบร้อยสอาดสอาด ได้ความว่าในอำเภออ่างศิลามีโรงเรียนเดียวเท่านี้ พิศเราะห์เห็นว่าเพียงโรงเรียนเดียวเท่านี้ถ้าจัดให้ดีก็พอ เพราะหมู่บ้านราษฎรแถวนี้จะส่งเด็กไปเล่าเรียนก็พอเดินไปมาได้ ไม่ไกลนัก

วันที่ ๔ มกราคม ตอนเช้าอยู่ตักเอาแรงไม่ได้ไปไหน พิศเราะห์ดูเห็นว่าที่อ่างศิลานี้ถ้าทำโทรเลขให้เนื่องกันสะเตแซ่นเมืองชลบุรีได้ดูเหมือนจะมีประโยชน์อยู่ ระยะทางเพียง ๒๐๐ เส้นเสศ ทางโทรเลขไปศรีราชาก็ผ่านไปไม่ห่างอ่างศิลานัก อาไศรยเสาเดิมได้สักครึ่งทาง

ต้องทำเสาใหม่ไม่กี่มาน้อย โดยปรกติใช้เพียงโทรศัพท์ก็จะพอเป็น
ประโยชน์แก่ราชการ แลเปนประโยชน์แก่ผู้ไปมาอาศรัยอ่างศิลา เมื่อ
ถึงฤดูเรือเมล์มาทอดบันทุกของที่อ่างศิลา เปิดเปนออฟฟิศโทรเลข
ชั่วปีละคราว ก็จะเปนประโยชน์แก่การค้าขายได้อยู่

เวลาบ่ายขึ้นมาไปเที่ยวข้างหลังบ้านอ่างศิลาไปจนถึง บ้านบึก
พื้นที่ข้างหลังบ้านอ่างศิลาเปนที่นาสลับกับที่ไร่แลสวนหมากมะพร้าว
ตลอดไป ที่นาไม่สู้ดี เพราะเปนที่ทรายทำไม้ใครได้ผล ปีนี้ที่อื่นๆ เข้า
งามตลอด ที่นาหลังอ่างศิลาแลตอนริมทะเลหลังเมืองชลบุรีก็ไม่ได้
ผลดี ที่สวนหมากมะพร้าวงามมาก สังเกตตามที่เคยดูมาแต่ที่อื่น
ดังเช่นหัวเมืองชายทะเลทางแหลมมลายู เข้าใจว่าพวกทำสวนหมาก
มะพร้าวทางอ่างศิลาเมืองชลบุรีคงจะรวยกันมากๆ เพราะแลดูต้นไม้
ที่ปลูกงอกงามสดชื่นดีทุกแห่ง ต่อเมื่อไปสนทนากับราษฎรเจ้าของ
สวน จึงไปได้ความผิดกับคาด ต้นมะพร้าวทางชายทะเลแหลมมลายู
ปลูกพอออกผลแล้ว เจ้าของเปนคาดได้ว่า ปีหนึ่งคงจะได้เงินต้นละ
เท่านั้น ทำเองก็ได้หรือจะให้ผู้อื่นเช่าถือไปทำก็ได้ มีต้นมะพร้าวทาง
แหลมมลายูเหมือนมีตึกแถวสร้างไว้เก็บค่าเช่า ทางเมืองสมุทรสงคราม
แลในมณฑลกรุงเทพฯ ก็ทำนองเดียวกัน เข้าใจว่าทางแหลมมลายู
ผลประโยชน์ที่เก็บได้จากมะพร้าวต้นหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๓ บาท หัวเมืองที่
ใกล้กรุงเทพฯ ยิ่งได้มากกว่านั้น แม้ที่เมืองชลบุรีในเวลานี้ราคามะพร้าว
ขายกัน ๑๐ ใบบาท พวกเจ้าของสวนมะพร้าวที่อ่างศิลาแลเมืองชลบุรี
ก็ไม่บริบูรณ์ผลประโยชน์ เพราะมะพร้าวทางนี้ถึงต้นงามผลไม่ออก
เสมอ บางปีก็ออกมากบ้าง บางปีก็ออกน้อย สุดแล้วแต่ฝนตกมากตก
น้อยตามฤดูปี ถ้าแล้งจัดๆ ถึงต้นไม้ตาย มะพร้าวที่ปลูกไว้สวนละหลายๆ
ปี ๑ จะมีผลให้เก็บไม่กี่ต้น ได้ความว่าถ้าคิดถัวกันสวนมะพร้าวในแถว
นี้ได้เงินปี ๑ ประมาณต้นละไม่เกิน ๒ สลึง ต้นหมากก็ไม่แน่ทำนอง
เดียวกัน การหากินของราษฎรในแถวนี้ได้ความตามที่พิเคราะห์ดู
เปน ๒ จำพวกคือ พวกหนึ่งหาปลาเปนประจำ พวกหนึ่งทำการเพาะ

ปลูก คือเรือกสวนไร่นาเป็นการประจำ ผู้หญิงทอผ้าขายในเวลาว่าง
การอื่นทั้ง ๒ จำพวก ผ้านุ่งที่ขายในตลาดเมืองชลบุรีเป็นผ้าไปจาก
อ่างศิลาโดยมาก ในเวลาการหากินที่เป็นพื้นผืดเคื่อง เช่นปลาไม่เข้า
ละมุกดี หรือฝนแล้งทำเรือกสวนไร่นาไม่ได้ผลก็ดี ราษฎรทั้งสอง
จำพวกที่ว่ามาแล้วเคยเข้าป่าตัดไม้มาขายทดแทนผลประโยชน์ตั้งแต่
บริษัทศรีราชารับทำป่าไม้ ราษฎรชาวอ่างศิลาพากันร้องว่า ขาดทาง
หาเลี้ยงชีพไปอย่าง ๑ ในปีนี้อยู่ข้างพากันขัดสน ได้ทราบบริษัท
ได้ยอมอนุญาตให้ราษฎรชาวบางพระเข้าตัดไม้ในป่าได้แต่ไม่ยอมให้
พวกอ่างศิลาเข้าตัดเพราะเหตุที่อยู่ต่างอำเภอกันกับป่าไม้ ได้รับความ
จากที่สนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชาวอ่างศิลาดังนี้จึงรับ
ว่าจะไปพูดกับบริษัท

ข้ากลับแวะเยี่ยมตอบพระยาวิสูตรสาครดิษฐ์ เวลานี้อายุได้
๘๒ ปีดูยังแข็งแรงแรงเดินเหินไปไหนไปได้แปดในตาไม่มีใครเหน บ้าน
พระยาวิสูตรที่มาสสร้างอยู่ที่อ่างศิลาทำเป็นเรือนไม้ไม่ใช้สำหรับความ
งดงามเอาแต่ความสบาย คุสบายดีจริง ด้วยเป็นเรือน ๒ ชั้นยาวมี
เฉลียงใหญ่รอบ ตัวข้างในอากาศเดินได้สะดวกไม่ร้อนเหมือนเรือนอื่นๆ
เครื่องตกแต่งมีแต่พอใช้สอยสำหรับความสบายประมาณ

แต่เดิมหมายว่าจะพักอยู่อ่างศิลาจนวันที่ ๗ จึงไปเมืองพนัศ
นิคม แต่ไปคิดเห็นว่าไปพักอยู่เมืองชลบุรีจะตรวจราชการได้สะดวกกว่า
แลทางที่จะเดินบกไปเมืองพนัศนิคมจากเมืองชลบุรีก็ใกล้เข้า พอได้
ระยะเกวียนเดินวันหนึ่งดีกว่าไปเมืองพนัศนิคมจากอ่างศิลา จึงตกลง
แก้ไขโปรแกรมใหม่

วันที่ ๕ มกราคม เวลาเช้าให้เรืออรรครศรับพระยาสุนทรบุรี
ไปส่งที่บางพระ เพื่อจะให้ไปอยู่รักษาตัวที่นั่น แลกรมทหารเรือรับจัด
สะเตแซ่นทหารให้เป็นที่พักด้วย

เวลา ๕ โมงเช้าพอน้ำขึ้นเต็มฝั่งจึงลงเรือกรรเชียงที่อ่างศิลา
ผูกพ่วงเรือฉลอมแล่นไปไปเมืองชลบุรี ประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงที่ขึ้น

ทางสะพานหลวง พระยาภักดีณรงค์ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา กับ
กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลกำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองชลบุรีมาคอยรับ ขึ้นไป
พักอยู่ที่สะเตแซ่นทหาร

เดินขึ้นทางสะพานหลวงวันนี้ มีความรำคาญใจด้วยสะพาน
ชำรุดชุดโครม เสียสง่าราศีบ้านเมือง ไม่ใช่จะพึงชำรุดชุดโครม ได้รู้เห็น
ว่าชุดโครมตั้งใจจะซ่อมแซมมานานแล้ว ที่สุดพระยาชลบุรานุรักษ์ก็ได้
เรียรายได้เงินกว่า ๒๐๐๐ บาท ซื้อไม้เสาแลไม้เหลี่ยมที่จะเลื่อยทำ
กระดานมากองไว้เป็นอันมากแล้ว แต่เหตุใดจึงยังไม่ได้ทำ ไล่เลียงดูก็
ไม่ได้ความ พระยาชลบุรานุรักษ์ใช้คำอธิบายแต่ว่า “จะทำ” คำนี้เห็น
ว่าไม่ควรจะใช้ในราชการที่เป็นการจริง เพราะลงความสักแต่กล่าวว่า
“จะทำ” แล้วรอไปอีกร้อยปีกว่าจะได้อยู่เสมอ ทำก็ทำลงไม่ทำก็อย่า
ทำ ได้ขอให้พระยาชลบุรานุรักษ์กำหนดวันให้แน่ว่า สะพานหลวงที่
เมืองชลบุรีนี้จะแล้วเมื่อใด พระยาชลบุรานุรักษ์ขอเวลา ๖ เดือน จึง
ยอมกำหนดให้ว่า จะถือว่าวันที่ ๑ สิงหาคม ศก ๑๒๐ สะพานนี้เป็น
ซ่อมแซมสำเร็จ

เวลาบ่ายไปตรวจการอำเภอเมือง นายผาดเป็นนายอำเภอ
มีอุปนิสัยอยู่บ้างแต่ความรู้ยังต่ำ ถึงกระนั้นยังดีกว่าอำเภออ่างศิลา
ที่ว่าการอำเภอได้ทำเป็นเครื่องไม้จริงเสร็จแล้ว ตรวจที่ว่าการอำเภอ
แล้วไปตรวจที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่ทำการราชการในเมืองชลบุรี
มีแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ คือสร้างที่ว่าการเมือง
หลังหนึ่ง ศาลหลังหนึ่ง ตรารหลังหนึ่ง เป็นเครื่องไม้จริงทำขึ้นใหม่
ในปีนี้ดูเรียบร้อยดี ศาลทำดีมาก ในเวลานี้ยังกำลังแต่งตัวไม้จะปลูก
สร้างสำเร็จในปีนี้อีกสองหลัง คือ ที่ทำการสรรพากรหนึ่งหลัง ที่สำนัก
สำหรับข้าราชการไปมาพักอาศัยอีกหนึ่งหลัง แลเห็นได้ว่าพระยา
ชลบุรานุรักษ์ได้เอาเป็นธุระในการปลูกสร้างสถานที่ต่างๆ สำหรับ
ราชการมาก ต้องนับว่าเป็นที่พอใจอยู่อย่างหนึ่ง ได้ตรวจดูยอดทะเลียน
ต่างๆ ในเมืองชลบุรีมีจำนวนข้าราชการที่มีตำแหน่งรับพระราชทาน

เงินเดือน ๑๓๒ คน ไม่นับตำรวจภูธร เห็นว่าจำนวนคนรับเงินเดือน มีมากเกินไปที่ควรจะมี เพราะอำเภอเมืองชลบุรีเป็นอำเภอคนน้อยๆ ควรจะตัดจำนวนกรมการอำเภอให้เบาพระราชทรัพย์ได้อีก เรื่องนี้ กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จึงจะตรวจจัดไป การปกครองท้องที่รวมทั้ง เมืองบางละมุงแลเมืองพนัสนิคม ซึ่งเป็นเมืองจัตวาอยู่แต่การแบ่งปัน ๘ อำเภอ จำนวนสำมนครวัดมีกำนัน ๖๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๐๙ คน ราษฎรชาย ๒๘๖๕๘ คน หญิง ๒๕๙๒๕ คน รวมราษฎร ๕๔๕๘๓ คน มีหลังคาเรือน ๑๔๔๕๑ หลัง เรือ ๒๑๘๓ ลำ เกวียน ๔๔๐๔ เล่ม สัตว์พาหนะมีโค ๒๗๑ โค กระบือ ๒๒๘๓๔ ตัว ม้า ๙๙๕ ตัว

การสรรพากร ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในศก ๑๑๘ เงิน ๘๑๐๗๖ บาท ๕๕ อัฐ มากกว่าศก ๑๑๗ เงิน ๑๑๖๙๒ บาท ๔๘ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมาก คือ ค่านา ขึ้นเพราะตรวจเก็บดีขึ้น ที่จริงนาใน ศก ๑๑๘ ทำไม่ใครได้ผล ค่านาศกนี้คงจะขึ้นมากเพราะนาทำได้ผล มากทั่วกันเว้นแต่ที่ชายทะเลเล็กน้อย ค่าน้ำสมพัชรในศก ๑๑๘ เงินก็ขึ้นมากอยู่เพราะตรวจเก็บละเอียดเข้าแต่ในศก ๑๑๙ คงจะไม่ขึ้น กว่าศก ๑๑๘ จำนวนเงินสรรพากรศก ๑๑๘ รายที่ยอดเงินตกมา มากคือ สรรพภาษี เพราะเลิกภาษีภายในเสียหลายอย่าง แต่ในศก ๑๑๙ นี้เงินคงจะกลับขึ้นด้วยน้ำตาลทรายออกมากกว่าศกก่อนๆ เป็นอันมาก ในเวลานี้การปลูกไร่อ้อยทำน้ำตาลทรายในเมืองชลบุรี กำลังเจริญ มีโรงหีบในปีนี้กว่า ๘๐ โรง แลยังจะเจริญได้อีก

การคลัง รวมเงินรายรับตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือน พฤษภาคม ศก ๑๑๙ เงิน ๙๙๗๖๗ บาท ๕๖ อัฐ รวมจ่ายเงิน ๘๕๐๙๙ บาท ๔๗ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๑๔๖๖๘ บาท ๙ อัฐ

เหตุการณ์โจรผู้ร้าย ในศก ๑๑๙ นี้ มีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๓ ราย ปล้นราย ๑ ฆ่ากันตาย ๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๒ ราย ผู้ร้ายลักเล็กน้อย ๑๕๔ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๖๒ ราย ได้แต่ของกลาง ๑๕ ราย ไม่ได้ตัว ๗๗ ราย

จำนวนนักโทษในเรือนจำ มีนักโทษในระหว่างพิจารณา ๒๘ คน ที่ศาลตัดสินแล้ว ๔๘ คน รวมนักโทษ ๗๖ คน เป็นชาย ๗๓ คน เป็นหญิง ๓ คน การปกครองเรือนจำยังจัดไม่ตรงตามข้อบังคับ ตลอด นายนาทพธำมรงค์ไม่มีใครเข้าใจข้อบังคับ ที่สุดข้อบังคับที่ตีพิมพ์ก็ไม่มีไว้สำหรับตรา จึงได้ให้เวลา ๒ เดือน ที่นายนาทพธำมรงค์จะต้องเรียนข้อบังคับให้รู้ แลเข้ามาสอบให้ได้ แต่ในเวลานี้ได้ให้นายใหญ่ไปตรวจจัดการเรือนจำแบบแผนไปพลาง เมื่อได้ตรวจจัดการเรือนจำเมืองชลบุรีแล้ว ให้นายใหญ่ไปตรวจเรือนจำอื่นในมณฑลปาดินบุรีต่อไป

การศาล เมืองชลบุรีได้ตรวจบัญชียอดสารบบที่หลวงพิณิจดุลาภทำยื่น มีจำนวนความค้างมาแต่ศก ๑๑๘ แห่ง ๖๓ เรื่อง อาญา ๗๕ เรื่อง รวม ๑๓๘ เรื่อง ความเกิดใหม่ในศก ๑๑๙ แห่ง ๒๘๓ เรื่อง อาญา ๑๕๖ เรื่อง รวม ๔๓๙ เรื่อง รวมความเก่าใหม่ ๕๗๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไป แห่ง ๓๐๓ เรื่อง อาญา ๒๐๘ เรื่อง รวม ๕๑๑ เรื่อง คงค้างพิจารณา แห่ง ๔๓ เรื่อง อาญา ๒๓ เรื่อง รวม ๖๖ เรื่อง

พิเคราะห์ดูการศาลในเมืองนี้จำนวนความที่เกิดขึ้นกับที่แล้วไปพอกันไม่ค้างค้างทับถมเป็นอันสะดวกได้ตลอด

การโยธา นอกจากการปลูกสร้างที่ได้พรรณามา แลการปิดกวาดถนนรับเสนาบดีแล้วไม่เห็นมีการที่ได้จัดทำนุบำรุงให้แปลกปลาตขึ้นอย่างใดกว่าที่ได้ไปเห็นเมื่อศก ๑๑๘ การโยธาในเมืองชลบุรีนี้ถ้าจะทำให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง มีการที่จะทำได้หลายอย่าง ดังเช่นซ่อมสะพานหลวง แลจัดการรักษาถนนหลวงให้สะอาดอยู่เสมอเป็นต้น ยังการที่จะทำได้ง่าย ๆ เช่นทางที่ราษฎรใช้เกวียนไปมา ล้อกัดดินลึกลงไปสองข้าง กลางดินเป็นคันขึ้นสูง จนเกวียนแหบจะเดินไปไม่ได้มีหลายแห่ง ถ้าในฤดูแล้งว่างการนาคิดอ่านบอกบุญพวกราษฎรช่วยกันฟันคันดินกลางทางเกวียนเพียงปีละ ๑ ครั้งก็จะเปนอันทำนุบำรุงการไปมาของราษฎรได้เป็นอันมาก การโยธาต่างๆ

ที่ได้กล่าวมานี้จะทำได้โดยไม่ต้องเปลืองทุนรอนก็มากน้อย ถึงบางอย่างที่จะต้องลงทุน เช่นซ่อมสะพานหลวงแผ่นดิน จะหาเงินในพื้นที่เมืองช่วยอุดหนุนในเมืองชลบุรีนี้ก็หาได้ไม่ยากนักด้วยพวกพ่อค้าที่เป็นคนบริบูรณ์มีมาก คนพวกนี้มักจะมีใจศรัทธาช่วยทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์โดยไม่เสียตายทรัพย์

การศึกษา ในเมืองชลบุรีนี้จัดว่าเป็นแหล่งอยู่แห่ง ๑ มาแต่เดิม ด้วยมีโรงเรียนของพระชลโธปมคุณตั้งมาช้านาน ในคราวนี้พระยาชลบุรานุรักษ์ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดต้นสนหลังที่ว่าการเมืองอีกแห่ง ๑ เป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานกรมการ ดูจะเป็นประโยชน์ดี

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้าสี่ม้าไปดูช่องมะเฟือง เขาเขียว ระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น ที่เขาเขียวนี้นี้แต่เดิมไม่มีใครมีใครกล้าไปทำไร่ด้วยกลัวความไข้ แต่ในเวลา ๔-๕ ปีนี้มีคนไปกางป่าทำไร่มากขึ้นทุกที เพราะที่ดินใหม่ปลูกไม้ขึ้นงอกงามดี ราษฎรจึงพากันไถนสร้างทำไร่อ้อยแลตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นเป็นอันมาก ทุกวันนี้น้ำตาลทรายเป็นสินค้าสำคัญของเมืองชลบุรีอย่าง ๑ แต่ทำน้ำตาลทรายแดงอย่างเดียวไม่ทำน้ำตาลทรายขาวอย่างเมืองนครไชยศรี ราชบุรี ไต่สวนได้ความว่า เพราะน้ำตาลทรายแดงทำได้เร็ว ถึงราคาน้อยกว่าน้ำตาลขาว เมื่อคิดถึงที่ต้องเสียเวลาแลเปลืองโสฬย์ขึ้น ในการทำน้ำตาลขาว น้ำตาลแดงได้กำไรมากกว่า ในเวลานี้พระยาพิพัฒโกษาได้เอาเครื่องจักรสติมอย่างย่อสำหรับหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายไปตั้งขึ้นไว้ที่สวนของพระยาพิพัฒโกษา ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกแห่งเขาเขียวแห่งหนึ่งเมื่อศก ๑๑๘ ได้ไปดูถึงที่สวนนี้ แต่เครื่องจักรยังไม่ได้ลงมือทำการ ในเวลานี้ได้ความว่าได้ลงมือทำการแล้ว หีบทั้งอ้อยในสวนของพระยาพิพัฒโกษาแลรับจ้างหีบอ้อยของราษฎรที่ไม่มีโรงหีบด้วย ได้ความว่าการที่ทำนั้นดีอยู่

พิเคราะห์ดูที่ดินข้างหลังเมืองชลบุรี ตอนริมทะเลมักจะมีศิลาต่อห่างขึ้นไปเกิน ๑๐๐ เส้นจึงเป็นที่ดินดี แต่ถึงกระนั้นเกาะปลูกต้นไม้

หรือทำไร่นาไม้ไคร่งามด้วยน้ำไม่พอจะเลี้ยงพรรณไม้เอาไคร่ได้แต่น้ำฝน ถ้าปีใดฝนแล้งหรือในเวลาน้ำแล้ง ต้นไม้ก็แห้งเหี่ยวไม่งอกงามไปดีเอาตอนเชิงเขาเขียว ด้วยมีลำธารน้ำได้บ้าง แต่ก็ไม่มากมายเท่าใดนัก ได้ความว่าลำธารใหญ่ในเขาเขียว ไปตกเสียข้างทางทิศตะวันออก ลำธารที่ช่องมะเฟืองแลทางสวนพระยาพิพัฒน์โกษา เปนแต่ลำธารอย่างเล็กๆ

เวลาบ่ายไปตรวจตลาดเมืองชลบุรี ที่ตลาดเมืองนี้เป็นตลาดใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ เส้น แต่เดิมเป็นโรงจากปลูกรุกที่เข้ามาจนเหลือถนนเปนทางเดินน้อย ครั้นเมื่อพระยามหิบาลบุรีรักษ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี เกิดไฟไหม้ตลาดหมด เป็นโอกาสพระยามหิบาลบุรีรักษ์จึงขยายถนนให้กว้างออกไปถึง ๔ วา แลแนะนำให้เจ้าของตลาดปลูกโรงเครื่องไม้จริงหลังคาสังกระสีแทบทั่วไป เดียวนี้คงดูงดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เสียแต่การรักษายังไม่สะอาดเรียบร้อย ถ้าจะจัดการรักษาให้เรียบร้อยจะดีได้กว่านี้มาก เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ได้กราบบังคมทูลขอที่หลวงอยู่ข้างถนนแห่ง ๑ ปลุกเปนโรงแถวหลังหนึ่ง เปนโรงตลาดแผงลอยหลังหนึ่ง ทำด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกระสีแข็งแรงเรียบร้อยดูเหมือนจะได้ลงทุนมากอยู่ แต่ยังไม่มียาเช่า เพราะไปตั้งอยู่ห่างโรงบ่อน ธรรมดาตลาดแผงลอยตามหัวเมือง ย่อมอยู่ไม่ห่างบริเวณโรงบ่อนเปนปกติ จึงไม่ไปติดที่ตลาดเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ดุน่าเสียดายอยู่ ที่โรงบ่อนเดี๋ยวนี้อยู่ในที่ของศาลเจ้า ตลาดร้านชำแลร้านแผงลอยก็ตั้งรกร้างอยู่ตามบริเวณนั้น เข้าใจว่าในเวลาไม่มีผู้มีบรรดาศักดิ์ไปเมืองชลบุรี ร้านแผงลอยจะตั้งเคลื่อนกล่นอยู่ตามถนนเปนอันมาก ที่จริงควรจะไล่ให้เข้าไปตั้งขายในตลาดซึ่งมีอยู่ แต่เพราะตลาดนั้นมีใช่เปนตลาดรัฐบาลไม่รู้ว่าเจ้าของจะเรียกค่าเช่าแก่ราษฎรสูงต่ำเพียงใด ทั้งโรงตลาดนั้นอยู่ห่างโรงบ่อน เห็นเปนการเดือดร้อนแก่ผู้ขายของอยู่ จึงยังไม่ได้สั่งให้จัดการเรื่องนี้ประการใด

ศาลเจ้า ที่เมืองชลบุรีนี้มีประโยชน์มาก ด้วยมีมาแต่เดิมตั้งแต่ก่อนมีผู้คนมากมาย ครั้นตลาดยี่สานติดมากขึ้น ผู้รักษาสาลเจ้าเก็บค่าเช่าที่บริเวณศาลซึ่งโรงบ่อนแลตลาดร้านอาไศรยปลูกสร้างขึ้นในเวลานี้โดยมาก จึงเกิดเป็นผลประโยชน์เงินขึ้นศาลเจ้าปีละมากๆ จนทุกวันนี้ แต่ได้ความจากพวกจีนว่า เงินที่ได้ไม่ปรากฏว่าไปใช้จ่ายในการที่เป็นประโยชน์อย่างใด ข้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้า ยังร้องว่า เจ้าเป็นลูกหนี้ในการที่พวกเขาได้จ่ายเงินไปในเรื่องทั้งกระजाตเป็นต้น ครั้นเมื่อไฟไหม้ตลาดเมืองชลบุรีไหม้ศาลเจ้าหมดไปด้วย พวกรักษาสาลจะเรียรายซ่อมแซมศาลเจ้า พวกจีนไม่ยอมเข้าเรียรายโดยมาก ด้วยเหตุเห็นว่าผลประโยชน์ของศาลเจ้าควรจะมีพอซ่อมแซมได้ ศาลยังทั้งร้างอยู่จนทุกวันนี้ ได้ยินว่าพวกรักษาสาลกำลังจะลงมือซ่อมแซม ได้ความดังนี้ เรื่องอย่างนี้ควรรัฐบาลจะเข้าเกี่ยวข้อง ด้วยเจ้าไม่มีตัวจะระวังผลประโยชน์เองไม่ได้ ประโยชน์ของเจ้าเป็นสาธารณประโยชน์ซึ่งรัฐบาลควรจะต้องจัดการป้องกันมิให้เกิดการฉ้อฉนกัน แต่ในการที่จะยื่นเข้าไปเกี่ยวข้องต้องจัดการโดยแยบคายให้พวกจีนเห็นความสุจริตจึงจะเป็นที่เรียบร้อย จึงเห็นว่าในเรื่องนี้ควรผู้ว่าราชการเมืองจะยับยั้งฟังดู ต่อเมื่อมีเหตุถึงเถียงกันขึ้นในระหว่างพวกที่ได้เสียในผลประโยชน์ศาลเจ้านี้ ซึ่งคงจะต้องมีในเวลาหนึ่ง จึงคอยตั้งกรรมการเลือกในพวกจีนที่เป็นหัวหน้าพร้อมด้วยกรรมการไทยได้ส่วนดู ว่าที่ของศาลเจ้ามีเท่าใดได้ผลประโยชน์อยู่เท่าใด แลได้จ่ายผลประโยชน์นั้นอย่างใด อนึ่งผู้ที่จัดการเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้าอาไศรยได้อำนาจแลความชอบธรรมมาอย่างใด ถ้าได้ส่วนได้ความว่าที่ของศาลเจ้าเพียงใดควรจะต้องเสียให้เป็นหลักถาน อย่าให้ผู้อื่นเบียดบังเอาที่ของศาลเจ้าไปเป็นประโยชน์ตน ส่วนเงินที่เก็บได้ถ้าได้ความว่าไปใช้สอยในสิ่งซึ่งไม่เป็นประโยชน์หรือเป็นการฉ้อฉนเบียดบังกันอย่างไร ควรให้พวกหัวหน้าจีนคิดกันดูว่าควรใช้อย่างใด จึงจะชอบ ส่วนผู้จัดการเก็บผลประโยชน์นั้น ถ้าคนเดิมไม่ควรจะไว้วางใจ

ก็ควรจะเรียกพวกจีนที่เข้าเรียรายศาลเจ้า ให้ไปผูกขากันเลือกผู้หนึ่ง ผู้ใดเป็นผู้เก็บแลจ่ายทรัพย์สินของศาลเจ้าให้มีบานูชีไว้พอตรวจตราได้ ถ้าจัดการดังนี้คงจะเรียบร้อยแลเป็นความนิยมของพวกจีน

เวลาบ่ายวันนี้ พระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ปาจิณบุรีได้ลงมารับที่เมืองชลบุรี ได้ความว่าเดินบกตรวจท้องที่ทาง ปาลงมาแต่เมืองปาจิณบุรีถึงเมืองชลบุรี การที่เทศาภิบาลอุสาหะ เดินป่าเช่นนี้เป็นการดีควรจะสรรเสริญ

วันที่ ๗ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินม้าออกจากเมืองชลบุรีไปถึง หลังเมืองพบพระธุดงค์พักอยู่ที่ทุ่งนากองหนึ่งประมาณ ๒๕๐ รูป แขนว กรดตามพุ่มเลมาะต้นไม้ขาวเต็มไปด้วยในท้องนา ได้แวะลงสนทนากับ พระผู้เป็นนายกได้ความว่าชื่อ พระปานเป็นเจ้าอธิการอยู่วัดบางห้วย แขวงเมืองสมุทรปราการ ได้กระทำกิจธุดงค์อย่างนี้มาประมาณ ๑๐ ปี คือพอกกลางเดือนอ้าย เจ้าอธิการปานกับพระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เคียงพากัน ออกถือธูปขมุลเดินธุดงค์ลงไปข้างใต้จนถึงบางพระ ศรีราชา นาเกลือ พระสงฆ์ซึ่งอยู่วัดตามระยะทางใครสมัคจะออกธุดงค์ก็ไปรวมกอง เข้ากับเจ้าอธิการปานๆ เป็นอาจารย์บอกวิธีสวดมนต์ภาวนาในการ เดินธุดงค์แก่พระสาธุศิษย์ทั้งกอง เมื่อธุดงค์ลงไปจนถึงที่สุดกำหนด ข้างใต้ พอรวบรวมพระเพื่อนธุดงค์ได้เสร็จแล้วก็พากันเดินกลับขึ้น เหนือไปทางเมืองพนัสนิคม เมืองพนมสารคาม เมืองปาจิณบุรี เมือง นครนายก เมืองสระบุรี ไปถึงพระพุทธรูปทันทกลางเดือนสาม นมัสการ พระพุทธรูปเสร็จแล้วจึงแยกย้ายกันไปตามความพอใจได้ทำดังนี้มา ทุกปี เจ้าอธิการปานนี้เป็นผู้ใหญ่อายุประมาณเกือบ ๖๐ แต่ยังแข็งแรง มีอริยาไศรยเรียบร้อย สังเกตดูพระที่เดินธุดงค์ด้วยกันมีความเคารพ นับถือมาก ได้ถามถึงความลำบากในการเดินทาง เจ้าอธิการปานแจ้ง ว่าไม่สู้จะลำบากนัก เพราะชาวบ้านมักจะมีศรัทธาเลี้ยงดูตลอด ทางที่ไป แต่ถ้าพระธุดงค์มากหลายร้อยก็ขัดสนอยู่บ้าง ด้วยกำลัง ชาวบ้านที่เป็นบ้านเล็กๆ ไม่ใคร่จะพอเลี้ยง ถ้ามีการเจ็บไข้ในพวก

พระธุดงค์ใช้รักษากันด้วยน้ำมันต์เป้นพื้น แต่บางที่ชาวบ้านมีหยูกยา
ก็มาช่วยรักษาพยาบาลบ้าง วิธีการธุดงค์นั้นถ้าไปพักอยู่ที่ไหน เวลา
เข้าเียนพระสงฆ์พร้อมกันไปสวดที่กรदनายก เวลากลางคืนต่างองค์ต่าง
นั่งภาวนาตามวิธีนายนกสั่งสอน ครั้นเวลาเช้าต่างแยกย้ายกันไปเที่ยว
บิณฑบาตหาอาหารบริโภค ถือไม้สักกะเท้าไปด้วยเป้นเครื่องหมาย
ของพระธุดงค์ทุกๆ องค์ พิศเราะห์ดูน่าเลื่อมใสในพระพวกนี้ ด้วย
แสงวหาบุญในทางที่ชอบ แลเป้นทางที่เกิดความสุขความรู้แก่ตนตาม
สมควรแก่บุคคลที่ถือเพศเป้นภิกษุ ถ้าพระสงฆ์ออกธุดงค์กันเช่นนี้
เป้นธรรมเนียมก็จะดี ดูเหมือนช้างหัวเมืองในมณฑลพายัพเขาจะมี
ธรรมเนียมกันเช่นนี้ เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ในศก ๑๑๗ แวะไปวัดไม่มีใคร
จะได้พบพระ เขาว่าเป้นเวลาธุดงค์พากันออกอยู่รุกขมูลเสียโดยมาก

เวลา ๒ โมงครึ่งถึง วัดหนองตำลึง ระยะทางแต่เมืองชลบุรี
๒๗๐ เส้น อยู่ดักกินข้าวเช้า ท้องที่ใกล้บ้านหนองตำลึงตอนนี้เป้นที่
ทุ่งนา เนื้อที่ทำนาได้ผลดีเพราะห่างเขา เป้นที่ดีตลอดไปตมเมืองพนัศ
นิคม ปีนี้ทำนาได้ผลมาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกจากวัดหนองตำลึง
ไปอยู่ดักที่บ้านเชิดพรมแดนเมืองพนัศนิคมต่อกับเมืองชลบุรีครู่ ๑
ถึงเมืองพนัศนิคมเวลาเที่ยง ระยะทางแต่หนองตำลึง ๒๕๐ เส้น รวม
เบ็ดเสร็จระยะทางแต่เมืองชลบุรีถึงเมืองพนัศนิคม ๕๒๐ เส้น มีกรม
การแลพวนายหมวดนายกองลาวกองทหารคอยรับอยู่เป้นอันมาก
ได้พักที่สะเตแซ่นทหาร

เวลาบ่าย ๔ โมงไปดู ตลาดเมืองพนัศนิคม ตลาดเป้นโรงแถว
เครื่องไม้จริงตั้งอยู่สองฟากถนน ๒ สาย ยาวประมาณ ๘ เส้น ดูฤก
ครั้นมันคงกว่าที่คาด เมืองพนัศนิคมนี้แต่เดิมเป้นเมืองจัตวาขึ้น
กรุงเทพฯ เดียวนี้ลดลงเป้นอำเภอขึ้นเมืองชลบุรี อย่างเดียวกับเมือง
บางละมุง ตามเรื่องที่เล่ากันในพื้นเมือง ว่าขุนนางลาวฝั่งขวามีความ
ชอบเมื่อคราวปราบขบถเวียงจันทร์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
เป้นที่พระอินทร์รักษาผู้ว่าราชการเมืองควบคุมสมัคพรรคพวกของตน

ตั้งไปอยู่เมืองพนัสนิคม พลเมืองจึงเปนลาวมากกว่าพวกอื่นมาจนทุกวันนี้ เบนลาวพุงขาวอย่างเดียวกับชาวเมืองสระบุรี แต่อยู่ข้างกลายเปนไทยไปมาก สำเนียงที่พูดจายังเปนลาวแท้อยู่แต่คนแก่ๆ ที่เปนกลางคนลงมา แม้ผู้หญิงก็ไม่เห็นนุ่งส้น สังเกตไม่ใคร่ง่ายได้ว่าเปนเชื้อลาวอย่างเมืองสระบุรี

ที่ว่าการเมืองพนัสนิคมปลูกใหม่ยังไม่แล้ว กรมการอำเภอยังอาไศรยทำการอยู่ที่โรงช้างบ้านหลวงยกกระบัตร *หลวงบัญชาพิชิตราชบุรุษ* เปนนายอำเภอ *ขุนประเสริฐ* เปนปลัดอำเภอ การอำเภอทำถูกต้องแบบแผนเรียบร้อยดีกว่าคาดเปนอันมาก ที่ดีโดยฉะฉานนั้น คือการเปรียบเทียบความแพง ซึ่งขุนประเสริฐปลัดอำเภอ เปนผู้เปรียบเทียบใน ๔-๕ เดือนตั้งแต่ขุนประเสริฐเปนปลัดอำเภอ เปรียบเทียบตกลงได้แทบทุกเรื่องควรจะสรรเสริญ จึงสั่งให้เพิ่มเงินเดือนขุนประเสริฐอีกเดือนละ ๕ บาทเพนบำเหน็จความชอบ ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปดูเมืองโบราณซึ่งเรียกกันในพื้นเมืองว่า *เมืองพระรถ* อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอประมาณ ๓๐ เส้น เมืองนี้เปนเมืองโบราณครั้ง *กัมพูชาประเทศ* อย่างเดียวกับเมืองใน *ดงนคร ดงพระราม* ที่เมืองปาจิณบุรี ยังมีเชิงเนินดินอยู่รอบ และมีสนามเพลาะอยู่ชั้นนอก ซึ่งสังเกตได้ว่าเป็นของใหม่กว่าชั้นใน เพราะเล็กแลเตี้ยกว่ากันมาก ดูเหมือนจะได้อาไศรยเมืองนี้ตั้งค่ายรับฆ่าศึกในชั้นหลังคราวใดคราวหนึ่ง ที่กลางเมืองมีวัดเรียกว่า *วัดมหาธาตุ* แต่เปนวัดสร้างใหม่ ที่จริงเดิมเปนเทวสถานแบบเมืองในครั้ง *กัมพูชาประเทศ* แต่คงจะเปนเมืองอย่างเลวอย่างเล็กจึงไม่มีเครื่องศิลาหรือสิ่งใดซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างเมืองพิมายเลย ค้นดูพบแต่เทวรูปหักๆ ฝีมือก็อยู่ข้างหยาบ ข้างนอกเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ยังมีเจดีย์อยู่องค์ ๑ เหลือแต่เนินก่อด้วยอิฐ เรียกกันว่า *พระมหาธาตุ* มีของโบราณที่จะเห็นได้อยู่เท่านี้ ที่เมืองพิมายข้างนอกด้านตะวันตกเฉียงเหนือก็มีพระเจดีย์อิฐคล้ายที่เมืองพนัสนิคมองค์หนึ่งอย่างนี้ แต่เขาเรียกกันว่า *เมรุพรหมทัต* คือเปนที่ทำฌาปนกิจแลฝังสรีระธาตุของ

พระเจ้าพรหมทัต พระเจดีย์ที่เมืองพนัสนิคมก็ที่จะเป็นที่ทำฌาปนกิจ แลฝังสรีระธาตุของพระเจ้ารถหรือพระเจ้าอะไรที่สร้างเมืองพนัสนิคม ครั้งกัมพูชาประเทศอย่างเดียวกัน จึงคิดเห็นเป็นข้อควรสันนิधानในเรื่อง สร้างพระมหาธาตุสำหรับเมือง แต่เดิมเขาจะสำหรับฝังสรีระธาตุของ กระจกษัตริย์ผู้สร้างเมืองนั้นๆ ซึ่งเป็นต้นวงศ์ ต่อภายหลังเมื่อพระพุทธ ศาสนาแพร่หลายมา จึงใช้ฝังพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าดอก กระจมั่ง

วันที่ ๘ มกราคม เวลาโมงเช้า เดินม้าออกจากเมืองพนัสนิคมระยะทาง ๒๐๐ เส้นเสศ ถึงท่าตะกุดปลายคลองพานทองพักกิน เข้าเข้า

ที่เมืองพนัสนิคมทำเลดีอย่างที่สุดเมือง ๑ ด้วยเป็นท้องทุ่ง ที่ราบอยู่ในระหว่างทะเลกับป่า มีลำห้วย แต่ภูเขาผ่านลงทะเลหลาย ห้วย พื้นที่เป็นดินสีดํา เพราะเหตุฉนั้นจึงเป็นที่ทำนาดี น้ำน้อยก็พอ ปิดห้วยเอาไว้ใช้ น้ำมากก็เปิดให้ลงทะเลได้ง่ายไม่มีเวลาน้ำท่วมถึงเข้า เสีย แลดูข้างเหนือข้างใต้เป็นนาไปสุดลูกตา ข้างด้านตะวันออกมีป่าไม้ อยู่ชายเขาห่างไกลข้างตะวันตกลาดลงไปหาทะเลลำน้ำแม่น้ำบางปะกง ถ้าจะเทียบด้วยที่เมืองอื่นที่เมืองพนัสนิคมนี้อยู่ในระหว่างกรุงเก่ากับ สระบุรี คือเป็นที่ทุ่งใหญ่ไม่เป็นละเมาะทั่วไป แต่บางกว่าเมืองสระบุรี ดินดีกว่าเมืองสระบุรีมากปีนี้ทำนาได้ผลดีทั่วถึงกันหมด

บ้านท่าตะกุดเป็นท่าเรือของเมืองพนัสนิคม มีเรือเสาเรือใบ ใหญ่น้อยบันทุกสินค้าเข้ามาขายแลมารับบันทุกเข้าเมืองพนัสนิคม ที่นี้เป็นอันมาก การซื้อขายมากจึงเกิดตลาดตั้งเป็นปีกแผ่น เป็นโรงร้าน เครื่องไม้ไผ่บ้างไม้จริงก็มาก ครึกครื้นเสมอลตลาดเมืองพนัสนิคม หรือจะยิ่งกว่า เสียแต่ลำคลองพานทองตอนนี้เล็กนักไม่เกินกว่า ๕ วา ทั้งในฤดูแล้งก็เป็นคลองน้ำเค็มอาไศรยใช้น้ำไม่ได้ด้วย

ที่ท่าตะกุดนี้ได้จัดขึ้นเป็นอำเภอหนึ่ง *ขุนวิจารณ์* เป็นนาย อำเภอ ที่ว่าการอำเภอยังไม่ได้ปลูก กรมการอำเภออาไศรยทำการอยู่

ที่บ้านจีนในตลาดแห่งหนึ่ง แบบแผนการอำเภอยังไม่ใคร่ถูกต้อง ที่จริงท่าตะกุดนี้ไม่ควรจะแยกเป็นอำเภอต่างหาก เพราะห่างที่ว่าการเมืองพนัสนิคมทางเพียง ๒๐๐ เส้น พอตระจตรการได้ตลอด แต่เพราะเป็นบ้านใหญ่แห่งหนึ่ง มีผู้คนไปมาค้าขายมากควรจะปลัดอำเภอประจำอยู่ในที่เช่นนี้สักคนหนึ่งก็จะพอแก่การ อำเภอเล็กๆ ควรจะจัดอย่างนั้นคือให้อยู่ในอำเภอใหญ่ แต่ให้มีปลัดอำเภอเพิ่มขึ้นไปอยู่ประจำการจะเปลืองพระราชทรัพย์น้อยกว่าตั้งเป็นอำเภอต่างหาก หรือมิฉะนั้นถ้าจะคงให้เป็นอำเภอก็ได้ แต่อำเภอเล็กๆ เช่นนี้ควรมีนายอำเภอคน ๑ แลให้เสมียนสักคน ๑ กับคนรักษาสถลสักคน ๑ ก็จะพอแก่การ แต่การเรื่องนี้เทศาภิบาลยังหาได้พิเคราะห์ลงไปถึงไม่ ถ้าแยกเป็นอำเภอมักจะตั้งกรรมการอำเภอเสมียนพนักงานครบชุดเหมือนกันทั่วไปไม่ได้ตรวจดูว่าอำเภอใดจะมีการน้อย ไม่พอคนทำเต็มเวลาทุกคนเป็นการเปลืองพระราชทรัพย์อยู่ เข้าใจว่ามณฑลอื่นจะเป็นเช่นนี้ก็มียมาก ได้แนะนำให้พระองค์เจ้าอลังการคิดแก้ไขต่อไป

สังเกตดูทางหลวงตั้งแต่เมืองชลบุรีไปเมืองพนัสนิคม แลเมืองพนัสนิคมไปลงท่าตะกุด มีทางเกวียนเดินคดอ้อมเพราะต้องหลีกเลี่ยงแลต่ำ ทางที่เกวียนเดินล่อเกวียนกัดแผ่นดินเป็นฝุ่นอยู่โดยปรกติ ครั้นถึงฤดูฝนตกเป็นโคลน น้ำฝนพัดดินไหลไปกับน้ำสู่ที่ต่ำเสมอด้วยเหตุนี้ทางเกวียนจึงต่ำลงทุกที บางแห่งที่นาสองข้างทางเกวียนสูงกว่าทางเกวียนประมาณถึง ๔ ศอกก็มี ส่วนทางคนเดินแลทางม้า นั้นในฤดูแล้งเดินตัดตรงไปตามท้องนาไกลกว่าทางเกวียนเป็นอันมาก แต่ฤดูฝนเมื่อราษฎรได้ลงมือทำนา คนเดินทางต้องหลีกเลี่ยงละเดินลัดเลี้ยวไปตามคันนา เป็นการลำบากอยู่ ทางในระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองพนัสนิคม แลระหว่างเมืองพนัสนิคมกับท่าตะกุดนี้มีผู้คนเดินไปมาค้าขายวันละมากๆ จนถึงมีร้านตั้งขายอาหารตลอดระยะทาง คนเดินทางมีแต่อดสูติตัวไป ถึงเวลากินเข้าตมกินเข้าหาซื้อกินได้ตลอดทาง เห็นว่าคิดให้มีทางคนเดินได้สะดวกทั้งฤดูฝนฤดูแล้งจะเป็น

ประโยชน์แก่การค้าขายมาก การที่จะทำก็ไม่ลำบากยากเย็นอันใด เปนแต่ปักกรุยแลพูนดินบ้างเล็กน้อย ให้มีทางกว้างเสมอ ๔ ศอกก็ เปนพอ เพราะทางผ่านไปในบ้านแลในนาของราษฎรตลอดไม่มีป่า ถ้า ขอแรงราษฎรช่วยทำในเวลาว่างการนาก็ทำได้ไม่เปนการเดือดร้อน อันใดนัก พอถึงฤดูฝนราษฎรได้เดินทางสดวก ก็จะแลเห็นผลประโยชน์ ที่ได้ลงแรงทำ ได้แนะนำความเห็นทั้งนี้ไว้กับพระองค์เจ้าอลังการ รับว่าจะจัดการให้ตลอดไป

แต่เดิมกะว่าจะลงเรือที่ทำตะกุด แต่คลองเล็กเรือไฟเล็กขึ้น มารับไม่ได้ถึงที่ ทั้งลำคลองก็คดค้อมอ้อมยาวช้าเวลามาก เมื่อตรวจ การบ้านทำตะกุดแล้วจึงขึ้นม้าไปทางบกอีกประมาณ ๑๐๐ เส้นถึง บ้านมอญในคลองพานทองข้างใต้ พระยาภักดีณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง ฉะเชิงเทราจัดเรือไฟเล็กลำหนึ่งกับนายอากรฝิ่นเมืองฉะเชิงเทราจัดเรือ ไฟเล็กอีกลำหนึ่งขึ้นไปคอยรับที่วัดบ้านมอญ ลงเรือเวลา ๕ โมงเศษ ล่องลงมาประมาณชั่วโมง ๑ ถึงเรืออรรถเรศซึ่งจอดคอยรับอยู่ใน แม่น้ำบางปะกงตรงปากคลองพานทอง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษใช้จักร เรืออรรถเรศขึ้นตามลำน้ำบางปะกง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงเมือง ฉะเชิงเทราขึ้นตรวจราชการในวันนั้นมีกรมการไทยจีนแลกำนันผู้ใหญ่ บ้านมาคอยรับเปนอันมาก ไต่ถามได้ความว่า มีความสุขสบาย ทำสวน ทำนาในปีนี้ได้ผลดี

พระยาภักดีณรงค์ได้ทำบาญชีทะเบียนต่างๆ ยื่น ในการ ปกครองเมืองฉะเชิงเทรามีจำนวนข้าราชการ ๑๑๐ คน แบ่งท้องที่ เปน ๖ อำเภอ มีกำนัน ๙๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๑๘๓ คน ราษฎรชาย ๔๑๙๙๒ คน หญิง ๓๘๓๓๒ คน รวม ๘๐๓๒๔ คน หลังคาเรือน ๒๑๑๑๘ หลัง สัตว์พาหนะมีม้า ๘๓๔ ตัว โค ๙๖๗๙ ตัว กระบือ ๓๗๙๓๕ ตัว ยานพาหนะมีเรือ ๑๕๓๓๕ ลำ แพ ๖๖ หลัง เกวียน ๓๒๘๔ เล่ม พระยาภักดีณรงค์พึงออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองเมื่อ เดือนพฤษภาคมศก ๑๑๙ ผลประโยชน์แผ่นดินที่เจ้าพนักงานสรรพากร

เก็บในเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๗ ได้เงิน ๑๔๐๓๒๕ บาท ๒๘ อัฐ ในศก ๑๑๘ ได้เงิน ๑๕๘๓๒๒ บาท ๔๘ อัฐ เทียบกับศก ๑๑๗ ได้เงินมากกว่า ๑๗๙๙๗ บาท ๒๐ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมากนั้นคือ ค่านา เพราะจัดการเก็บดีขึ้นที่จริงในศก ๑๑๘ เข้าไม่งาม แต่ปีนี้ทำนา ได้ผลมากทั่วถึงกับกันค่านาในศก ๑๑๙ คงจะขึ้นมาก

การผูกปี้จิ้น เป็นการเรียบริ้อยไม่มีเหตุขัดข้องอย่างใด ในเวลานี้เงินเก็บได้แล้ว ๓๗๙๘๐ บาท เงินที่สำรวจไว้ยังค้างอยู่เพียง ๒๕๓๘ บาท เมื่อผูกปี้คราวก่อนพวกกรมการจิ้นแลจิ้นผู้ตีในเมืองฉะเชิงเทราได้ออกเงินช่วยราชการรวมเปนเงิน ๗๐ ชั่งเสศ ได้สร้างที่ว่าการเมืองขึ้นไว้ด้วยเงินนั้น ในการผูกปี้คราวนี้พวกกรมการจิ้นแลจิ้นผู้ตีได้เรียรายกันจะขอทำที่ว่าการเมืองถวายอีกหลัง ๑ เรียรายได้เงิน ๖๕๓๘ บาท ยังมีการเรียรายที่ข้าราชการไทยจิ้นเข้ากันอีกส่วนหนึ่งเปนเงิน ๕๑๕๐ บาท เพื่อจะสร้างเรือไฟถวายไว้สำหรับใช้ราชการ เมืองฉะเชิงเทราลำ ๑ แลข้าราชการกับราษฎรได้เรียรายกันอีกส่วนหนึ่งเปนเงิน ๗๐๐ บาท เพื่อจะแต่งถนนในระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับบ้านใหม่ให้เรียบริ้อย ที่เมืองฉะเชิงเทรานี้กรมการจิ้นแลพ่อค้าจิ้นมีความสามัคคีดีต่อราชการมาก ได้เคยช่วยราชการแข่งแรงมาหลายคราว เมื่อได้ไปพบปะพวกกรมการแลพ่อค้าจิ้นคราวนี้ได้ถามถึงความทุกข์สุข บอกว่ามีความสุขสบายไม่เดือดร้อนอย่างใดเปนที่พอใจอยู่ *คลังเมืองฉะเชิงเทรา* ได้รับเงินตั้งแต่ขึ้นศก ๑๑๙ จนเวลานี้เปนเงิน ๒๖๒๘๒๘ บาท ๑๓ อัฐ รวมเงินจ่ายทั้งส่งคลังมณฑล ๒๓๗๗๗๐ บาท ๕๓ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๒๕๐๕๗ บาท ๒๔ อัฐ

เหตุโจรผู้ร้าย ที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ ปล้น ๕ ราย ตีชิง ๓ ราย ฆ่ากันตาย ๓ ราย รวมเหตุอุกฉกรรจ์ ๑๑ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๐ ราย ไม่ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย การปราบปรามโจรผู้ร้ายเมืองฉะเชิงเทราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนอันมาก เหตุโจรผู้ร้ายเล็กน้อยเกิดขึ้นในศก ๑๑๙ มี ๓๐๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๒๖ ราย ไม่ได้ตัว

๑๗๖ ราย ได้แก่ของกลาง ๖๐ ราย

การในแผนกอัยการไต่สวนคดี มีโทษหลวงค้ำมาแต่ศก ๑๑๘ มี ๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ในศกนี้ ๑๔๙ เรื่อง รวมความ ๑๕๒ เรื่อง ไต่สวนได้หลักถานถึงฟ้องศาล ๑๔๗ เรื่อง ไต่สวนไม่ได้ความจริงปล่อยตัวไป ๒ เรื่อง ความค้ำระหว่างไต่สวน ๓ เรื่อง

ศาลเมืองฉะเชิงเทรา มีศาลมณฑลปาจิณบุรีแลศาลเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ที่นี้เปน ๒ ศาล ตามสารบบที่ผู้พิพากษาทำยื่น ในศาลมณฑลความแพ่งมีจำนวนค้ำมาแต่ปีก่อน ๕๔ เรื่อง ฟ้องใหม่ในปีนี้ ๒๕๐ เรื่อง รวม ๓๐๔ เรื่อง ได้ชำระแล้วไป ๒๖๙ เรื่อง คงความแพ่งค้ำศาลมณฑล ๓๕ เรื่อง ความอาญาในศาลมณฑลมีจำนวนความค้ำมาในปีก่อน ๓๔ เรื่อง เกิดใหม่ในปีนี้ ๒๕๖ เรื่อง รวม ๒๙๐ เรื่อง ชำระแล้วไป ๒๘๓ เรื่อง คงความอาญาค้ำศาลมณฑล ๗ เรื่อง ศาลเมืองฉะเชิงเทราซึ่งตั้งขึ้นเมื่อเดือนกันยายนศก ๑๑๙ มีจำนวนความแพ่งซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่เดือนกันยายนจนสิ้นเดือน ๑๐๗ เรื่อง ชำระแล้วไป ๗๘ เรื่อง คงค้ำศาล ๒๙ เรื่อง ความอาญาในศาลเมืองเกิดขึ้นใหม่ใน ๔ เดือน ๑๖๒ เรื่อง ชำระแล้วไป ๑๒๘ เรื่อง คงค้ำ ๓๔ เรื่อง พิจารณาเหตุการศาลเห็นเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ได้ความจากหลวงบุรีรักษ์จรรยาวัตรอธิบดีผู้พิพากษาว่าความอาญาอุกฉกรรจ์ในเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ลดน้อยลงกว่าศก ๑๑๘ มาก

ตารางคุมขังนักโทษ มีนักโทษระหว่างพิจารณา ๕๐ คน ศาลตัดสินแล้ว ๗๑ คน รวมนักโทษ ๑๒๑ คน เปนชาย ๑๑๗ คน หญิง ๔ คน แบบแผนการคุมขังนักโทษยังไม่ได้จัดให้เรียบร้อยแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อออกไปตรวจในคราวก่อน เพราะเหตุว่าอยู่ในระหว่างจะเปลี่ยนตัวพธำมรงค์ แลจะย้ายนักโทษไปอยู่ตารางซึ่งปลูกขึ้นใหม่จนจะแล้วตารางเก่าเป็นที่คับแคบชำรุดชืดโซรม ผู้ว่าราชการเมืองเห็นว่าถึงจัดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนในเวลานี้ก็จะจัดเอาดียังไม่ได้

การโยธา คือ การปลูกสร้างที่สร้างขึ้นในระหว่างเมื่อออกไป

ตรวจการคราวก่อนในศก ๑๑๘ จนคราวนี้ มีแปลกตาขึ้น คือ ได้ทำ
ศาลมณฑลขึ้นใหม่เป็นเครื่องไม้จริงมุงสังกระสีหลังหนึ่ง ทำเรียบร้อยดี
กับได้ปลูกตารางขึ้นใหม่ ๒ หลังด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกระสีจวนจะ
แล้ว ดูใหญ่โตเรียบร้อยพอแก่การ แลได้สร้างบ้านผู้พิพากษาขึ้นอีก
บ้านหนึ่งด้วยเครื่องไม้จริงดูเรียบร้อยดี แต่พระยาภักดีณรงค์เองยัง
ต้องอยู่แพหลวงอาไศรยจอดอยู่บ้านพระเกรียงไกร ด้วยยังไม่มีบ้าน
ผู้ว่าราชการเมืองที่เมืองนี้

การปลูกสร้างสถานที่สำหรับราชการในเมืองฉะเชิงเทราฯ ถ้า
คิดจัดการก่อสร้างโดยความคิดที่ดีจะดงามเป็นสง่าได้เมืองหนึ่ง ด้วย
มีที่ป้อมพออาไศรยปลูกสร้างสถานที่ต่างๆ สำหรับราชการไว้ในป้อมได้
พอแก่การแลยังเหลือที่ในนั้นพอจะทำเป็นสวนแลสนามได้ดงามด้วย
เมื่อก่อนจัดการเทศาภิบาลไม่ได้คิดกันในเรื่องที่จะตกแต่งบ้านเมือง
ให้ดงาม นึกจะทำอะไรตรงไหนก็ทำลงไปตามความสบายแลพอใจ
ของผู้ว่าราชการเมืองในเวลานั้นๆ ลงมาตั้งศาลากลางอยู่ริมน้ำ แล
บ้านกรมการปลูกสร้างตลอดไปในที่หลวงน่าป้อมเต็มไปด้วยร้านโรง
รุงรังไม่เป็นสง่าผ่าเผย ครั้นเมื่อจัดการเทศาภิบาลได้ตั้งความคิดที่จะ
ตั้งสถานที่ว่าการเมืองไว้ในป้อม มีเงินพวกจีนเรียรายถวายครั้งผูกปี
คราวก่อน ปลูกที่ว่าการเมืองขึ้นหลังหนึ่ง แลมีโรงเรียนปลูกขึ้นหลัง
๑ ในป้อม แต่เพือนผู้อำนวยการในเวลานั้นไม่มีอำนาจไศรยในการ
ช่างพอที่จะกะแผนที่ให้ถูกกับเหลี่ยมป้อมซึ่งเป็นเขตรที่ เมื่อเทียบเข้า
กับแผนที่ สถานที่ปลูกขึ้นโย้ไปไม่ได้ระเบียบ ในคราวนี้จึงได้ชี้แจงกับ
พระยาภักดีณรงค์ขอให้กะแผนที่กรุยถนนให้ได้เหลี่ยมลงเสียก่อนแล้ว
จึงจัดการปลูกสร้างขึ้น ตามเหลี่ยมถนนให้ได้แนวตรงกัน ส่วนพื้นที่ใน
ป้อมซึ่งยังลุ่มอยู่นั้น ที่ใดซึ่งไม่ต้องการปลูกสร้าง ให้กะเป็นสวนขุดสระ
เอาดินขึ้นถมที่ซึ่งต้องการให้ตอนตลอดไป ข้างน่าป้อมริมน้ำควรจะเปิด
ให้โปร่งทำท่าเรือจอดสำหรับเมือง แลซื้อเรือนกรมการซึ่งได้ปลูกไว้ในที่
หลวงตามริมน้ำ แกะไขทำเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง บ้านปลัดยกบัตร

แลกรมการที่จำเอนจะต้องให้บ้านหลวงอยู่ เรียงไปตามริมน้ำเป็นบ้านๆ ถ้าจัดการได้ดังนี้ที่ว่าการเมืองฉะเชิงเทราจะงดงามเปนสง่าดี มีความเชื่อในความรู้แลความสามารถของพระยาภักดีณรงค์ หวังใจว่าคงจะจัดให้เรียบร้อยเอาความชอบได้

ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง หลวงเกษตรสรรพกิจ เปนนายอำเภอ หลวงเกษตรสรรพกิจนี้ได้เปนนายอำเภอเมืองอยู่แต่เมื่อคราวไปตรวจการในศก ๑๑๘ เห็นเปนผู้มีอุปนิสัยแต่ยังไม่เข้าใจแบบแผน จึงได้ชักชวนให้ไปศึกษาแบบแผนที่มณฑลกรุงเก่า หลวงเกษตรสรรพกิจได้เชื่อคำแนะนำตั้งความอุสาหะไปพากเพียรศึกษาอยู่ช้านาน จนเสปียงหมดต้องการกลับออกไปเอาเสปียงถึง ๒ ครั้ง แต่ไม่ได้ท้อถอยในการศึกษา จนกระทั่งได้ความรู้พอจึงกลับออกไปเมืองฉะเชิงเทรา ออกไปตรวจราชการคราวนี้ได้ตั้งใจออกไปโดยฉะฉานว่าจะดูหลวงเกษตรสรรพกิจจะไปทำการได้เพียงไร ครั้นไปตรวจดูก็มีความยินดีที่ได้เห็นทำการได้ถูกต้องแบบแผนดีมากนับว่าเป็นนายอำเภออย่างดีในมณฑลปาจิณบุรีได้คน ๑ ที่ควรจะสรรเสริญโดยฉะฉานนั้น คือ ในเรื่องสืบจับโจรผู้ร้ายดีอย่าง ๑ กับในเรื่องความแพ่ง เปนนายอำเภออยู่ใกล้ศาล แต่เปรียบเทียบกับความแพ่งได้ตกลงโดยมาก เปนที่ควรจะสรรเสริญอยู่

ในระยะทางที่จดคราวนี้ ยังไม่กล่าวถึงตำรวจภูธร เพราะไม่มีอะไรจะกล่าว ความเรียบร้อยของตำรวจภูธรตั้งแต่การฝึกหัดการรักษาแบบแผนแลโรงพักซึ่งได้ไปตรวจดูทุกๆ แห่งเปนการเรียบร้อยดีเหมือนกันหมดทุกเมืองแล้วได้ว่าทุกมณฑลที่ได้จัดมา เพราะฉนั้นจึงว่าไม่มีการแปลกปลาตที่จะกล่าว

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ไปตรวจราชการเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ เห็นว่าราชการเจริญดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ ทุกๆ อย่าง ที่ดีโดยฉะฉานนั้น คือ การปราบปรามโจรผู้ร้ายราบคาบได้มาก แลการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งกรมสรรพากรได้จัดการในมณฑล

นี้เป็นแบบแผนเรียบร้อยลงที่ได้มาก

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าขึ้นตรวจการให้กรุณนแล้ว เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือ ล่องลำน้ำบางปะกงออกปากอ่าวเวลาบ่าย ๑ โมง เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเกาะสีชัง จอดค้างคืนอยู่จนเวลา ๘ ทุ่มเศษออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลารุ่งเช้าข้ามสันดอนกลับเข้ากรุงเทพฯ เวลาเที่ยง

รวมวันที่ได้ไปตรวจราชการครั้งนี้ ๘ วัน ได้ตรวจราชการ เมือง ๒ เมือง ตรวจที่ว่าการอำเภอ ๕ อำเภอ.

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
มณฑลกรุงเก่า เมืองปทุมธานี
พระนครศรีอยุธยา และอ่างทอง

พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙

รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า

พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙

ออฟฟิศไปรเวตสิเกรตารีหลวง

ที่ ๒๒๐/๗๗๓

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙

แจ้งความแก่ พระยาศรีสหเทพ ได้รับหนังสือที่ ๓๖๑/๓๙๑๒
ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ส่งสำเนาถวายพระหัตถ์พระเจ้าน้อยยาเธอกรม
หลวงดำรงราชานุภาพ แลรายงานระยะทางที่ได้ทรงตรวจราชการ
ตั้งแต่บางปิ่นถึงเมืองอ่างทองมานั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดเกล้าฯ ว่า เรื่องที่เกี่ยวข้องกับ
กระทรวงนครบาล ได้มีพระราชหัตถเลขาเก็บข้อความส่งไปยังพระเจ้า
น้อยยาเธอกรมหลวงนครสวรรค์

สมมตอมรพันธุ์

ตามสำเนาที่ได้ส่งมากับหนังสือฉบับนี้ด้วยแล้ว.

กรมราชเลขาณูการ

ที่ ๓๖๑/๓๙๑๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๘ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยเวลาวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้อง
ยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งทรงเขียนที่เมืองนครสวรรค์
ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม นำส่งรายงานระยะทางที่เสด็จตรวจราชการ
ตั้งแต่บางปิ่นถึงเมืองอ่างทองฉบับ ๑ กับโปรแกรมกำหนดวันเดินทาง
ฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาลายพระหัตถ์ ๑
รายงาน โปรแกรมหนึ่งรวม ๓ ฉบับ ถวายมาพร้อมกับจดหมายนี้แล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนา รับวันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ, ๑๑๙

ที่พักเมืองนครสวรรค์

วันที่ ๑๓ สิงหาคม ร.ศ, ๑๑๙

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยได้ส่งหนังสือต่างๆ ที่ได้อ่านแล้วทำแล้วลงมากับจดหมายฉบับนี้หลายอย่างได้เขียนความเห็นแลคำส่งไปในนั้นโดยมาก มีเรื่องที่จะต้องส่งโดยเฉพาะเรื่อง ๑ คือ เรื่องพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะฉันได้ตรวจแก้ตลอดแล้ว ขอให้ทูลวานกรมหมื่นราชบุรีดิเรกวัฒนวงศ์ที่ได้พร้อมไปกับปรึกษาในที่ประชุมเทศาภิบาลได้จะเป็นการดีมาก พระราชบัญญัตินี้เป็นการร่อนอยู่ เรื่องพระราชบัญญัติภาษยานั้นพิกักจะเก็บมณฑลให้เท่าใด จะต้องรอบปรึกษาเทศาภิบาลเหมือนกัน

ได้เขียนระยะทางแล้วเพียงเมืองอ่างทองส่งลงมาด้วยแล้ว ขอให้คัดถวายฉบับ ๑ ส่งกรมหมื่นมรุพงษ์ฉบับ ๑ เข้าใจว่าระยะทางคราวนี้เรียงยาวกว่า แลดูเหมือนจะได้ความรู้มากกว่าคราวก่อน แต่บางที่จะอ่านไม่มีใครสนุก

ขอให้เข้าใจว่าฉันเปิดออฟฟิศในเรื่องทุกๆ วัน ถ้าว่างตรวจราชการก็อ่านหนังสือกับเรียงหนังสือ ในการเที่ยวเตร่นั้นเที่ยวเป็นราชการ คือพาคุณจอมมารดาเสด็จเที่ยวมากกว่า เที่ยวเพื่อความสุขของตนเอง ด้วยใจเป็นห่วงบ้านไม่มีใครจะสบาย การที่มาจนบัดนี้เป็นอันเรียบร้อยดี คุณจอมมารดาเสด็จแลคุณจิ้นค่อยสบายแข็งแรงขึ้นกว่าเมื่อแรกมาทั้ง ๒ คน คิดว่านานๆ ได้มาที่จะต้องขึ้นไปให้ถึงอุตรดิตถ์ แลจากลับแวะเมืองลพบุรีด้วย แต่คงจะถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๓ กันยายนเป็นอย่างช้า

ด.จ. ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

วันที่ ๑๔ สิงหาคม	ออกจากนครสวรรค์พักบางมูลนาก
วันที่ ๑๕ สิงหาคม	,, เมืองพิจิตร
วันที่ ๑๖ สิงหาคม	,, ปากพิง
วันที่ ๑๗ สิงหาคม	,, เมืองพิษณุโลก
วันที่ ๒๐ สิงหาคม	,, เมืองพิชัย
วันที่ ๒๑ สิงหาคม	,, เมืองอุตรดิตถ์
วันที่ ๒๕ สิงหาคม	,, พิษณุโลก
วันที่ ๒๖ สิงหาคม	,, พิจิตร
วันที่ ๒๗ สิงหาคม	,, นครสวรรค์
วันที่ ๒๘ สิงหาคม	,, อุทัยธานี
วันที่ ๒๙ สิงหาคม	,, สิงห์บุรี
วันที่ ๓๐ สิงหาคม	,, ลพบุรี
วันที่ ๑ กันยายน	,, บางปอน
วันที่ ๓ กันยายน	,, กรุงเทพฯ

ไว้เพื่อเหลือเพื่อขาด ๑ วัน

วันที่ ๖ สิงหาคม ออกเรือจากกรุงเทพฯ เวลาเที่ยง แต่เดิมกะว่าจะออกเช้ากว่านี้ แต่น้ำในคลองงวด เรือบินก็ออกไม่ได้ จึงต้องรอนจนกว่าน้ำขึ้น ถึงออกสายถ้าไปได้โดยสะดวกก็คงถึงบางปอนได้ตามกะในวันนั้น เพราะเรือไฟพวงเรือเพียง ๒ ลำ แต่เพือนเรือไฟจับรั้วเล่นช้า ขึ้นไปถึงประทุมธานีเวลาบ่าย ๔ โมง จะเล่นต่อไปในเวลากลางคืนเห็นไม่มีประโยชน์ จึงแวะที่เมืองประทุมส่งโทรเลขเลขาถึงกรุงเทพฯ ขอเรือไฟเปลี่ยนใหม่ แล้วไปจอดพักที่วัดศาลเจ้าปากคลองบางหลวงเซียงรากคีนหนึ่ง

ที่ว่าการเมืองประทุมธานี แต่เดิมตั้งที่ฝั่งตะวันตกที่บ้านพระยาประทุมเดี๋ยวนี้อย้ายไปตั้งข้างฝั่งตะวันออก ได้ปลูกเรือนหลวงเป็นที่ทำการต่างๆ ในเวลานี้มีที่ว่าการเมืองหลังหนึ่ง ศาลหลังหนึ่ง โรง

โทษเลขหลังหนึ่ง เรือเหล่านี้ล้วนทำด้วยเครื่องไม้มุงสังกะสี แลยังกำลังถมที่จะทำตรางอีกหลังหนึ่ง ได้พบหลวงอารักษ์ประชากรมหาข้าหลวงว่าราชการเมืองแจ้งว่าราชการเมืองก็เรียบร้อยที่อยู่โจรผู้ร้ายมีลักสัตว์พาหนะมาก แต่ตั้งแต่ฝนชุกค่อยสงบไป ไร่นาปีนี้ดูบริบูรณ์ดีได้ความจากหลวงอารักษ์ว่าจำนวนพลเมืองๆ ประทุมธานีไม่ถึง ๒ หมื่น ถ้าจำนวนคนเพียงเท่านั้น เห็นว่าที่แบ่งเป็น ๔ อำเภอมากเกินไป ควรจัดเป็น ๒ อำเภอก็จะพอแก่การไม่เปลืองพระราชทรัพย์

วันที่ ๗ เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือจากเมืองประทุมธานีขึ้นไปแวะตรวจโรงพักพลตำรวจภูธรที่ลานเท จัดรักษาหมดจดเรียบร้อยหาที่ติมิได้ การงานมีความสวดกหมดจดในโรงพลตำรวจภูธรไม่ว่าที่แห่งใดๆ ที่ได้ไปตรวจเอาเป็นติได้อย่างนี้ทุกแห่ง ที่ยอมว่ารักษาดีทุกแห่งนั้น เพราะได้เคยไปตรวจที่บางแห่ง ซึ่งไม่มีผู้ใดรู้หรือคาดว่าจะไป ก็เห็นเรียบร้อยอย่างเดียวกัน พระวาสุเทพได้จัดแบบรายงานตำรวจภูธรตรวจการขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ตีพิมพ์มีต้นขั้วและใบฉีก เมื่อตำรวจภูธรออกเดินตรวจการตามท้องที่ ให้เอาสมุดนี้ไปด้วยจดชื่อนายไพร่ผู้ไปตรวจ จดเวลาที่ออกจากโรงพัก จดเวลาถึงที่ตำบลใดเมื่อใด แลมีเหตุการณ์อย่างใดใด แลให้กำนันผู้ใหญ่บ้านในที่นั้นๆ ลงชื่อเป็นพยานในใบตรวจนี้ด้วย ใบตรวจนี้เมื่อสิ้นเดือนหนึ่ง ตำรวจภูธรฉีกส่งนายอำเภอครึ่งหนึ่ง ถ้าโรงตำรวจภูธรอยู่ใกล้กับนายอำเภอก็ฉีกส่งทุกวันเห็นประโยชน์ดีมาก เพราะเป็นเครื่องบังคับให้ตำรวจภูธรต้องหมั่นออกตรวจตราการตามท้องที่ แลผู้เป็นนายตรวจตราการเมื่อไปถึงโรงพักตำรวจภูธร เรียกสมุดนี้มาตรวจก็รู้ได้ว่าตำรวจภูธรได้ตรวจตรารักษาน้ำที่ประการใดใด

ออกจากลานเทไปแวะตรวจการอำเภอเสนาน้อยที่บางไทร ขุนชำนาญบรรณกิจนายอำเภอไม่อยู่ การอำเภอดูเรียบร้อยอยู่ไม่มีใครมีโจรผู้ร้ายออกฉกรรจ์แต่ผู้ร้ายลักโคกระบือแลวัวลูกเล็กน้อยสืบจับไม่มีใครได้ นับว่าไม่เป็นที่พอใจในอำเภอนี้อยู่อย่างหนึ่ง ยังมีการที่ตลาด

เคลื่อนควรจะแก้ไขให้ดีขึ้น ๒ อย่างคือ อย่างที่ ๑ ในการทำสารบบ
ไต่สวนความอาญาข้างท้ายตรงที่ลงความเห็นกรรมการอำเภอยังว่าเป็น
หลายอย่างต่างกันตามโวหารของกรรมการอำเภอซึ่งไม่เป็นการจำเอน
แลบางที่จะทำให้เข้าใจผิดในภายหลัง เพราะชั้นกรรมการอำเภอเอน
แต่ไต่สวนส่งศาลใหญ่พิจารณาอีกชั้นหนึ่ง ความเห็นในชั้นไต่สวน
ควรมีแต่ ๒ อย่าง คือ ว่าจำเลยมีพริฐหรือไม่มีพริฐ ถ้าเห็นโจทก์มี
พยานหลักฐานในข้อหา ควรจดความเห็นว่าเป็นจำเลยพริฐให้ส่งไปยังที่
การเมือง ถ้าเห็นโจทก์หาโดยไม่มีหลักฐาน ก็ควรลงความเห็นว่าเป็น
จำเลยไม่พริฐ แลสั่งให้ปล่อยจำเลยไป ควรลงความเห็นแต่อย่างใด
อย่างหนึ่ง ใน ๒ อย่างเท่านั้นจะง่ายดีด้วย แต่การที่คลาดเคลื่อนอยู่
ข้อนี้ ไม่ใช่พึงเป็นหรือเป็นแต่อำเภอเดียว ยังเป็นทั่วไป โดยมากไม่ถึง
ว่าเป็นความผิดของอำเภอนี้ ความคลาดเคลื่อนอย่างนี้ ๒ นั้น จำเลย
ความอาญาซึ่งกำนันผู้ใหญ่บ้านหรือตำรวจภูธรจับมาส่ง ไม่ได้ลงใน
สารบบความอาญา ควรจะลงในสารบบและไต่สวนเหมือนกับ
ความอาญาซึ่งราษฎรกล่าวหาตนเอง ความข้อนี้ที่อำเภออื่นทำถูกต้องก็มี
ได้ตักเตือนให้เข้าใจทั้ง ๒ ประการ

ในเวลาตรวจราชการอยู่ที่อำเภอเสนาน้อย พบจีนจรกำลัง
จะมาผูกบั้งได้ลองไล่เลียงจีนดู ดูไม่เข้าใจอันใดยิ่งกว่าจะต้องเสียเงิน
ก็มาขอเสีย ได้ลองถามดูว่าถ้าเสียเงินแต่ ๔ บาท ๒ สลึง เขาจะผูกบั้ง
ไว้ที่ข้อมือจนตรุดจีนจึงจะเอาออกได้ แต่ถ้าเสียเงินขึ้นอีก ๖ สลึงเป็น
๖ บาท จะได้รับตัวไม่ต้องผูกบั้งข้อมือจะเอาอย่างไร จีนนั้นยินดีที่จะ
ยอมเสีย ๖ บาท รับตัวแทนผูกบั้งจึงมาคิดเห็นว่า ในเวลาที่เจ้าพนักงาน
จะผูกบั้งจีน ถ้าชี้แจงให้จีนเข้าใจในข้อที่เสียเงิน ๔ บาท ๒ สลึงต้องผูก
บั้ง แต่เสียเงินขึ้นไปอีก ๖ สลึง ไม่ต้องผูกบั้ง ดูเหมือนจีนจะยอมเสีย ๖
บาท โดยมากกว่าที่จะผูกบั้ง จะทำให้เงินผูกบั้งมากขึ้นได้ ได้ชี้แจงการ
ทั้งนี้แก่อำเภอแลหัวเมืองตามระยะทางให้เข้าใจแล้ว ออกจากอำเภอ
เสนาน้อยขึ้นไปถึงบางปิ่นเวลา ๕ โมงเช้าพบพระยาศรีสหเทพแล

พระวาสุเทพคอยอยู่ที่นั่น พระยาศรีได้ขึ้นไปตามนัด เพื่อจะเสาะหาแลสั่งซื้อราชการซึ่งยังค้างให้รักษาการทางกรุงเทพฯ พระวาสุเทพนั้นจะขึ้นไปจัดตำรวจภูธรเมืองตาก เปนอันจะได้ขึ้นไปด้วยกันจนถึงปากน้ำโพ, ในบ่ายวันนั้นได้พร้อมกันกับพระยาศรีไปตรวจการอำเภออุไทยน้อยเป็นการเรียบร้อยอยู่ เพราะอำเภอนี้ขึ้นไปบางปิ่นที่ไรได้ตรวจกันทุกที

วันที่ ๘ สิงหาคม เวลาเช้าตรวจการในพระราชวังซึ่งรักษาอยู่โดยเรียบร้อยเสร็จแล้ว ออกเรือจากบางปิ่นล่องลงมาเข้าแม่น้ำน้อยที่บางไทร

ที่จริงเวลานี้น้ำมาก แม้เรือไฟจะขึ้นทางลำน้ำสีกูกก็คงไปได้ แต่พวกเรือไฟเขายังไม่ไวใจ พาอ้อมไปทางบางโพงผางเข้าไป แต่ก็มิประโยชน์อย่างหนึ่งด้วยผ่านไปใกล้ที่ว่าการอำเภอเสนากลาง ซึ่งตั้งอยู่ตำบลบ้านเจ้าเจ็ด ได้แวะขึ้นตรวจอย่างว่าลักตรวจไม่ให้รู้ตัว อำเภอนี้หลวงนิคมคุณูปการเปนนายอำเภอรักษาการเรียบร้อยดี แลเอาใจใส่ในการจับโจรผู้ร้ายแข็งแรง ไปจับผู้ร้ายถึงเมืองนนท์ฟังกกลับมา โจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ในอำเภอนี้เอาตัวได้มาก ได้ความจากหลวงนิคมคุณูปการว่ากำนันทองบ้านแหลมใหญ่แขวงเมืองนนทบุรีเป็นคนเอาใจใส่ในการตรวจตราโจรผู้ร้าย ได้ช่วยจับโจรซึ่งกระทำร้ายในอำเภอเสนากลาง ได้ตัวผู้ร้ายทั้งของกลางถึง ๒ ราย เห็นว่ากำนันคนนี้ควรจะได้รับบำเหน็จรางวัลจากกรุงเก่าให้เป็นตัวอย่างไว้ เพราะนิสยข้าราชการซึ่งอยู่ต่างเมืองต่างมณฑล หรือต่างบังคับกันมักจะถือเปนเขาเปนเราไม่ใคร่จะช่วยเหลือกันถนัดเปนข้าราชการอันเดียวกัน ถ้าคนที่รักษาราชการโดยไม่ถือเปนหมู่เปนเหล่าอย่างกำนันทองนี้ได้รับบำเหน็จรางวัลเปนตัวอย่าง กำนันผู้ใหญ่บ้านที่อื่นจะได้เอาธุระช่วยราชการต่างแขวงต่างเมืองยิ่งขึ้น ได้สั่งให้นาคความกราบทูลกรมหมื่นมรุพงษ์ตามที่ว่านี้

การเก็บผลประโยชน์แผ่นดินในอำเภอนี้ก็เรียบร้อย เก็บแล้วเสร็จทันกำหนด ไม่ปรากฏสิ่งที่จะต้องติเตียน เปนแต่ที่ว่าราชการอำเภอ

ยังไม่ได้ทำให้ใหม่ให้เรียบร้อย ยังอาศัยอยู่ในเรื่องซึ่งซื้อเขาไว้แต่ก่อน แต่หลวงนิคมคุณูปการแจ้งความว่าจะได้ทำในปีนี้

โรงตำรวจภูธรที่อำเภอนี้สะอาดหมดจดเรียบร้อย ควบคุมเหมือนกับที่โรงพักแห่งอื่นๆ

นอกจากที่ว่าการอำเภอเสนาากลางต่อไป พบหลวงพัฒนกิจ วิจารณ์ข้าหลวงว่าราชการเมืองอ่างทองลงมาคอยรับอยู่ที่ปากคลอง บางโพงผิงใกล้พรมแดนกรุงเก่า รับหลวงพัฒนกิจวิจารณ์ลงเรือเล่น ต่อขึ้นไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองอ่างทองหลวงพัฒนกิจวิจารณ์เชิญให้เปิดศาลาว่าการอำเภอเมือง ซึ่งทำแล้วขึ้นใหม่เพนถุขแล้วจึงไป ตรวจตราตรวจศาล แลที่ว่าการเมืองต่อไปโดยลำดับ หลวงพัฒนกิจ วิจารณ์ได้ให้ผู้ปันหัวน้ำในพนักงานต่างๆ ยื่นรายงานราชการแพนก นั้นทุกพนักงาน

แบบแผนในที่ว่าการเมืองดูยังคงเรียบร้อยอยู่เหมือนเมื่อขึ้น มาตรวจใน ศก ๑๑๗ เมื่อพระยาอมรินทรฤไชย ยังเป็นผู้ว่าราชการ เมืองอยู่ แต่คนชั้นนักเรียนฝึกหัดในที่ว่าการไม่มีมากเหมือนครั้งนั้น แลข้อนี้จะจัดเป็นข้อสำหรับติเตียนไม่ได้ เพราะตัวคนมีประจำพอ ราชการ การที่ฝึกหัดคนให้เป็นอุปนิสัย มีในข้าหลวงแลผู้ว่าราชการ เมืองบางคน จำนวนข้าราชการที่มีตำแหน่งรับเงินเดือนในเมืองอ่างทอง ทั้งที่เมืองแลนายอำเภอทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ทุกกระทรวงทบวงการตาม บัญชีที่หลวงพัฒนกิจวิจารณ์ทำยื่นรวมเบ็จเสร็จ ๘๓ คน ไม่นับ ตำรวจภูธร จำนวนสมัครรับทำเมื่อศก ๑๑๘ มีกำนัน ๘๑ คน ผู้ใหญ่ บ้าน ๘๔๓ คน จำนวนราษฎร ๗๔๒๕๘ คน หลังคาเรือน ๑๖๗๕๙ เรือ ๑๕๐๗๘ เกรียน ๒๓๔๙ โค ๑๙๕๒๔ กระบือ ๑๖๔๔๘ ม้า ๒๔๔๔ จำนวนคนจำนวนสัตว์ แลเข้าเรือนพาหนะที่สำรวจในศก ๑๑๘ มาก ขึ้นกว่าในศก ๑๑๗ ทุกอย่างแต่จำนวนที่ผิดกันใน ๒ ศก ตรวจดู เห็นว่าจะเป็นเพราะสำรวจในศก ๑๑๗ ไม่ถ้วนถี่มากกว่าที่จะขึ้นโดย ธรรมดา เพราะจำนวนที่ขึ้นบางอย่างมากนัก เปนตัวอย่างเหมือนเช่น

จำนวนคนในส่วนขายสำรวจในศก ๑๑๘ มากขึ้น ถึง ๘๖๐๐ คน แม้จะมี
คนเกิดมากขึ้นหรือจะอพยพมาแต่ที่อื่นก็จะมากขึ้นถึงเท่านั้นในปีเดียว
ไม่ได้ จึงควรฟังแต่ว่าการสำรวจในศก ๑๑๘ นี้ได้ถ้วนถี่ดีขึ้นกว่าศก
๑๑๗

การสรรพากรคือ ผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งมิได้ผูกขาดใน
จำนวนศก ๑๑๘ เก็บได้เงินฯ ๑๓๑๕๘๓ บาทมากกว่าจำนวนศก
๑๑๗ เงิน ๘๕๗๓ บาท ตรวจตามรายการที่เงินขึ้นมากนั้นคือค่านา
อย่าง ๑ ค่าน้ำอย่าง ๑ ภาษีมิโหรศพ ซึ่งพึงเลิกจากผูกขาดในศก ๑๑๘
อีกอย่าง ๑ รายการที่เงินตกไปมากนั้น คือสรรพภาษีซึ่งเคยเรียกเมื่อ
ผ่านด่าน เพราะเลิกด่านภาษีตามหัวเมืองไปเก็บแต่ที่ด่านกรุงเทพฯ
เงินทางหัวเมืองจึงตกไป แต่คงไปบวกขึ้นในเงินกรุงเทพฯ เป็นธรรมดา

การผูกบิ๊จิ้นได้สำรวจเสร็จ แลได้ลงมือเก็บเงินได้กว่าครึ่งแล้ว
ประมาณเงินบิ๊จิ้นจะได้ตามรายสำรวจเปนเงิน ๙๙๓๑ บาท แต่เมื่อผูก
เสร็จแล้วจำนวนเงินคงจะมากกว่าที่ประมาณไว้ เพราะยังไม่คิดจำนวน
จิ้นจร แลจำนวนเงินที่จิ้นจะรับตัว ๖ บาท แทนผูกบิ๊ การผูกบิ๊ครั้งนี้
จัดการตามพระราชบัญญัติใหม่เปนการสดวกเรียบริ้อยรวดเร็วดีขึ้น
กว่าอย่างแต่ก่อนเปนอันมาก แต่ข้อความตามพระราชบัญญัติมาใช้เข้า
จริงยังมีที่พลาดอยู่แห่งหนึ่ง คือตามพิธีในพระราชบัญญัตินั้นให้สำรวจ
จิ้นคงเมืองขึ้นหนึ่งก่อน แลแล้วนัดให้จิ้นคงเมืองมาเสียเงินผูกบิ๊ตามเวลา
ตามทำนองพิธี ออกไบน่าแล้วเก็บเงินค่านาต่อเสร็จขั้นนี้แล้วจึงจะผูก
บิ๊จิ้นจร ซึ่งไม่อยู่เปนตำแหน่งแห่งที่ ร่างพระราชบัญญัติขึ้นเช่นนี้ด้วย
ความเข้าใจว่าจะต้องบังคับให้พวกจิ้นมาผูกบิ๊ จึงได้จัดระเบียบไว้เปน
ขั้นเพื่อจะให้สดวกแก่การบังคับบัญชา แต่เมื่อมาใช้พระราชบัญญัติเข้า
ในการเป็นจริง การที่จะต้องบังคับบัญชาจิ้นให้มาผูกบิ๊หาต้องบังคับ
บัญชาดังคาดไม่ ด้วยมีพวกจิ้นทั้งจิ้นจรแลจิ้นพลเมืองมาขอผูกบิ๊เอง
มาก แลเพราะกำนันผู้ใหญ่บ้านผู้สำรวจอยากได้ส่วนลดยากจะให้
ผูกโดยเร็ว จึงต้องผ่อนผันยอมให้จิ้นจรผูกบิ๊ได้ก่อนกำหนดที่จำเป็น

จะต้องผูกตามพระราชบัญญัติจัดว่าการผูกบั้งจะเรียบร้อยดีขึ้นกว่า
อย่างแต่ก่อนมาก

จำนวนเงินคลังเมืองอ่างทอง ซึ่งได้รับตั้งแต่เดือนเมษายน
ร.ศ. ๑๑๙ มาจน วันที่ ๗ สิงหาคมนี้ ๓๔๒๗๖ บาท ๑๕ อัฐ
จ่าย ๑๖๘๐๖ บาท ๔๑ อัฐ เหลือเงินคงคลัง ๑๗๔๖๙ บาท ๓๘ อัฐ
การคลังเมืองจัดว่าเรียบร้อยได้

การโรงเรียนยังไม่ได้มีโอกาสไปตรวจ แต่ผ่านไปตามวัดเห็นมี
เด็กนักเรียนออกมาเย็นแถวรับหลายวัด มีเครื่องแต่งตัวใช้เสื้อกรุยเฮง
แลกางเกงจีนสีขาวเหมือนๆ กันทุกแห่ง จะเปนด้วยมีข้ออาณัติอย่างใด
หรือไม่ยังไม่ทราบได้ พบพระครูพุทธรักจิตซึ่งเปนเจ้าคณะแขวงว่าการ
อยู่เดี๋ยวนี้ ๒ แขวง ดูเข้าใจในแบบการปกครองตามแบบคณะอย่าง
ใหม่ดีอยู่ เพราะเหตุที่แบบนั้นอนุโลมตามพระราชบัญญัติปกครอง
ท้องที่ฝ่ายคฤหัสถ์เข้าใจซึ่มทราบกันอยู่แล้ว พระครูพุทธรักจิตบ่นอยู่
แต่ว่าการคณะยังไม่สู้เรียบร้อย เพราะเจ้าอธิการวัดที่ใจเขลายังไม่เคย
แก้แบบแผนการปกครองยังมีอยู่บ้างแต่เห็นว่าคงจะเรียบร้อยลงได้โดย
ลำดับ

เหตุโจรผู้ร้ายในเมืองอ่างทองที่อุกฉกรรจ์ไม่มีมากมายขึ้นกว่า
แต่ก่อนในศก ๑๑๙ นี้มีเหตุโจรผู้ร้ายซึ่งนับว่าเปนอุกฉกรรจ์แต่ ๔ ราย
คือ ปล้นราย ๑ จับตัวผู้ร้ายได้ ตีชิง ๒ ราย ฆ่ากันตาย ๑ ราย ยังจับ
ตัวไม่ได้ แต่ผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะอยู่ข้างชุกชุมมาก มีเหตุในศก ๑๑๙
นี้ถึง ๑๗๑ ราย จับได้ตัวผู้ร้ายได้ของกลาง ๓๓ ราย ได้แต่ของกลาง
๓๖ ราย ยังจับไม่ได้ ๑๐๒ ราย เรื่องผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะเมื่อระดู
แล้งที่แล้งมาชุกชุมทั่วไปแทบทุกหัวเมือง เปนการที่ได้ทราบอยู่แล้ว
เห็นจำเป็นจะต้องแก้ไขพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ซึ่งเปนความคิด
ได้ปรึกษากันมาช้านานให้สำเร็จไปได้โดยเร็ว จึงจะป้องกันเรื่องผู้ร้าย
ลักสัตว์พาหนะได้ ต่อไป

การศาลเมืองอ่างทองยังเปนปรกติดี เวลานี้หลวงดำรงราชนิติ

เป็นผู้พิพากษา เปลี่ยนหลวงประพัทธ์วินิจฉัยกรรมบุตรพระยามนุ ซึ่งเคยเป็นผู้พิพากษาอยู่ เมื่อไปตรวจการในศก ๑๑๗ การศาลก็ เรียบร้อยดีอยู่มีจำนวนความค้ำมาแต่ศก ๑๑๘ แ่ง ๘๕ เรื่อง อาญา ๖๘ เรื่อง รวม ๑๕๓ เรื่อง ความเกิดขึ้นใหม่ในศก ๑๑๙ ระหว่าง ๔ เดือนนี้ แ่ง ๑๑๓ เรื่องอาญา ๑๒๑ เรื่อง รวม ๒๓๔ เรื่อง รวม จำนวนความเก่าใหม่มี ๓๘๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไปความแ่ง ๑๗๗ เรื่องอาญา ๑๖๕ เรื่อง รวมทั้งสิ้น ๓๔๒ เรื่อง คงค้างพิจารณาความ แ่ง ๑๗ เรื่อง ความอาญา ๒๘ เรื่อง รวม ๔๕ เรื่อง จัดว่าการศาล เจริญดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจใน ร.ศ. ๑๑๗ เพราะได้ล้างความเก่าแก่ซึ่ง ค้างค้ำมาแต่ก่อนหมดสิ้นไป ส่วนความใหม่ก็ไม่มีค้างเกินกว่าที่ จำเอน ไต่ถามผู้พิพากษาได้ความว่า เดียวนี้มีจำนวนความเกิดขึ้น ประมาณเดือนละ ๖๐ เรื่อง ชำระแล้วทันไม่สะสม แลความอัยการใน เมืองนี้อัยการชนะมากกว่าแพ้

จำนวนความตามรายงานของพนักงานอัยการ ซึ่งพนักงาน อัยการได้ไต่สวน ความอาญาอุกฉกรรจ์ค้ำมาแต่ปีก่อน ๔ เรื่อง ความอาญาเล็กน้อยค้ำมา ๒๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ ๒๓๖ เรื่อง รวม ความอาญาที่พนักงานอัยการได้รับไว้ไต่สวน ๒๖๐ เรื่อง ไต่สวนได้ หลักถานฟ้องศาล ๘๐ เรื่อง ไต่สวนไม่ได้หลักถานหรือจำเลยพอกแ ทโทษต้องปล่อยจำเลยไปรวม ๑๖๖ เรื่อง คงค้างระหว่างไต่สวนความ อาญาอุกฉกรรจ์เรื่อง ๑ ความอาญาเล็กน้อย ๑๓ เรื่อง ตัวจำเลย ๑๘ คน ดูตามจำนวนความที่ค้างเห็นว่ำน้อยอยู่ จัดว่าในการที่พนักงาน อัยการกระทำการไต่สวนเปนใช้ได้

การตราเมืองอ่างทองนี้เรียบร้อยมาแต่ครั้งพระยาอมรินทร์ ฤไชย แต่ในครั้งนั้นยังจัดการไม่ได้เต็มตามข้อบังคับ เพราะเหตุที่ ขัดเงินแผ่นดิน มาในขั้นนี้ได้จัดการเรียบร้อยได้ตั้งข้อบังคับหมดทุก อย่าง การที่รักษาความสะอาดรักษาดีคงอยู่อย่างแต่ก่อน ถ้าจะดีมีอยู่ อย่างเดียวแต่ ถ้ามีตราเพิ่มขึ้นอีกหลัง ๑ จะดีขึ้นกว่านี้ เพราะคนอยู่

ข้างจะเยียดยัดสักหน่อย ในเวลานี้มีจำนวนนักโทษที่ตัดสินโทษแล้ว ๑๗๑ คน อยู่ในระหว่างพิจารณา ๖๘ คน รวมนักโทษ ๒๓๙ คน เป็นผู้ชาย ๒๒๘ คน หญิง ๑๑ คน

ตั้งแต่แก้ไขข้อบังคับเรือนจำใหม่ที่เพิ่งได้ไปแลเห็นตารางที่จัดการตามข้อบังคับนั้น ที่เมืองอ่างทองนี้เป็นขั้นแรก แบบแผนตามข้อบังคับใช้ได้ดีหมดทุกอย่าง เชื่อได้ว่าง่ายขึ้นแลดีขึ้นกว่าอย่างแต่ก่อนมาก

เวลาบ่ายเข้าไปดูตลาดเมืองอ่างทอง ตลาดนี้แต่ก่อนกระทรวงพระคลังรับซื้อไว้เป็นของหลวง เก็บค่าเช่ามาหลายปี ต่อมาตลิ่งพังเรือนแถวตลาดจะหักพังลงน้ำแลซุดโซมในที่แห่งอื่นๆ ข้าหลวงเทศาภิบาลขอเงินซ่อมแซมมาหลายปีก็ไม่สำเร็จ บัดนี้ตกลงยกตลาดนี้เป็นของพระคลังข้างที่ จะโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินข้างที่ให้ทำการซ่อมแซมแลเพิ่มเติมให้เรียบร้อย ผู้ว่าราชการเมืองกำลังคิดแบบแผนแลประมาณเงินอยู่ ถ้าทำสำเร็จจะได้ค่าเช่าดีแลจะส่งงามแก่บ้านเมืองมาก แต่ทุนคงจะมากสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นถ้าคิดกับส่วนค่าเช่าดีกว่าทำโรงแถวในกรุงเทพฯ มาก

วันที่ ๙ สิงหาคม เวลา ๒ โมงเช้า ออกเรือจากเมืองอ่างทองไปแวะตรวจการอำเภอไชโย นายสิทธิเป็นนายอำเภอ การอำเภอเรียบร้อยดี ที่ว่าการอำเภอสร้างขึ้นใหม่แบบเดียวกับที่อำเภอเมืองแต่ยังไม่แล้วออกจากที่ว่าการอำเภอไปแวะนมัสการพระที่วัดไชโยๆ เวลานี้ที่ศาลาทำน้ำตลิ่งพังจนศาลาจะพังลงน้ำ ได้แนะนำให้พระครูเรียรายเรือศาลาเลื่อนเข้าไป เพราะตัวไม้และกระเบื้องศาลายังดี ถ้าเรือเวลานี้ยังไม่เปลืองเงินเท่าใดนัก ได้ไปตรวจตลาดที่ข้างวัดไชโยซึ่งเป็นตลาดกร่องแกร่งมาแต่ไรๆ เป็นของพระยาอ่างทอง (อ่อน) ตั้งแต่เมื่อครั้งสร้างพระวิหารวัดไชโย ขึ้นไปวัดไชโยที่ไร ได้นึกว่าจะไม่ได้เห็นตลาดนั้นโดยอะไร แลเลิกไปเสียแล้วทุกคราวมา แต่ก็ได้เห็นตลาดนั้นยังอยู่ทุกคราวมา จนคราวนี้อุสาห์มีโรงเพิ่มเติมขึ้นอีก ๓ ห้อง หวังใจว่า

คงจะอยู่ได้ยืนต่อไป

พระยาสิงหบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสิงหบุรี กับหลวงพรหมประสาธศิลป์ นายอำเภอเมืองพรหมบุรีมาคอยรับอยู่ที่วัดไชโย ออกจากวัดไชโยแล่นเรือต่อขึ้นไปที่เมืองสิงหบุรี

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ตรวจราชการเมืองอ่างทองครั้งนี้ เป็นที่พอใจแลยินดีที่ได้เห็นหลวงพัฒนกิจวิจารณ์มีความอุสาหะแลสามารถที่จะรักษาราชการบ้านเมืองให้เรียบร้อยเจริญขึ้นได้โดยลำดับมาตามการซึ่งควรจะเป็นได้ทุกๆ อย่าง เมืองใดที่เสื่อมทรามเมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการเมืองจัดว่าไม่เป็นการยากแก่คนใหม่ เพราะถ้าตั้งใจทำแล้ว คงจะดีขึ้นได้มีมากก็น้อย แต่การที่จะไปทำการแทนที่ซึ่งผู้ทำการแต่ก่อนได้รักษาการมาโดยเรียบร้อยเป็นความยากของคนใหม่มาก เพราะจะต้องรักษาความดีทั้งปวงที่มีอยู่มิให้เสื่อมทราม และยังจะต้องอุสาหะจัดการให้ดียิ่งขึ้นด้วย แลเมืองอ่างทองนี้แต่เดิมเป็นที่เลื่องลือในกระบวนเสื่อมทรามเมืองหนึ่ง พระยาอมรินทรฤาไชย เป็นผู้ว่าราชการเมือง จัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองเรียบร้อยเจริญขึ้นเป็นอันมากหลวงพัฒนกิจวิจารณ์มาแทนพระยาอมรินทรฤาไชยตกอยู่ในที่ยากดังว่ามาแล้ว และหลวงพัฒนกิจวิจารณ์ยังมีความอุสาหะรักษาการทั้งปวง ซึ่งพระยาอมรินทรฤาไชยได้ทำไว้มิให้เสื่อมทรามแลยังจัดการบ้านเมืองให้เจริญขึ้นมากโดยลำดับมา จึงเห็นว่าควรจะสรรเสริญอยู่.

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
เมืองสุพรรณบุรี

พ.ศ. ๒๔๔๖ ร.ศ. ๑๒๒

รายงานการเสด็จตรวจราชการ
เมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๔๔๖ ร.ศ. ๑๒๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือน มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒

กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราช
เลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ., ๑๒๒ เกล้าฯ ได้กราบทูล
บังคมลาไปตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี บัดนี้เกล้าฯ ได้เรียบเรียง
รายงานการที่ไปตรวจขึ้นฉบับหนึ่ง เกล้าฯ ได้ส่งมาถวายพร้อมกับ
จดหมายนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

๑๓๖ ๖๖๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

วันจันทร์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ เวลาเช้าโมงครึ่งออก
รถไฟจากสะเตชั้นบางกอกน้อย พร้อมด้วยหม่อมอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์
ราช ปลัดสำรวจกระทรวงมหาดไทย นายร้อยตรีหม่อมเจ้าจุลดิศ
กรมตำรวจภูธร ขุนอาจิวิชาคม แพทย์ซึ่งกรมพยาบาลจัดให้ไปด้วย
คนหนึ่ง

เวลา ๒ โมงเศษลงจากรถไฟที่สะเตชั้นวัดจั่วราย แขวงเมือง
นครไชยศรี ข้าราชการเมืองนครไชยศรี มีพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวง
เทศาภิบาล และพระยาศรีไชยบุรีนทร์ ปลัดมณฑลเปนต้น กับนาย
พิน ทิพรักษา ผู้จัดการบริษัทเดินเรือเมล์สุพรรณพร้อมกันมาคอยรับ
อยู่ที่นั่น ซึ่งเป็นท่าเรือเมล์ของบริษัท แต่เรือปิกนิกซึ่งให้มาทางคลอง
มหาสวัสดิ์ ยังมาหาถึงไม่จึงต้องพักคอยอยู่ที่พักของบริษัทเดินเรือเมล์
ได้กินอาหารของพวกหัวเมืองหาเลี้ยง และรอคอยเรืออยู่จนเวลา ๕
โมงเช้าจึงได้ออกเรือจากท่าวัดจั่วราย เรือไปจอดขึ้นไปตามลำน้ำท่าจีน

เวลาบ่ายโมงหนึ่งถึงที่ว่าการอำเภอบางปลา ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบล
บางเลน ในเขตรันครไชยศรี แวะขึ้นตรวจการอำเภอครู่หนึ่งแล้ว
ออกเรือต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงที่ว่าการอำเภอสองพี่น้อง ในแขวง
สุพรรณบุรี จอดพักที่ที่ว่าการอำเภอ พระยาสุนทรบุรีตามขึ้นมาจาก
เมืองนครไชยศรี พระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี
หลวงศรีสุพรรณนครเขตรปลัด และหลวงอุไทยภาคิยะเขตรนายอำเภอ
สองพี่น้อง มาพร้อมกันอยู่ที่นี้ ได้ตรวจการอำเภอในบ่ายวันนั้น

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลอง
สองพี่น้องกลับ ๔ โมงเช้า เวลาบ่ายได้ขึ้นเกวียนไปเที่ยวดูตามทุ่งนา

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่งขึ้นม้าจากอำเภอสองพี่น้อง
พร้อมกับหม่อมอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ พระสุนทรสงคราม หลวงอุไทย
ภาคิยะเขตร และหม่อมเจ้าจุลดิศ เดินม้าตามทุ่งน่ายังเป็นน้ำปน
โคลนโดยมาก ประมาณ ๕๐ เส้นจึงถึงที่ดอน เดินตามทางเกวียนต่อ
ไปหยุดแวะสนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรที่บ้านศรีสำราญ

บ้านหนองโพ บ้านดอนมะเกลือ บ้านสะพังถาน และหยุดกินอาหาร
เช้าที่บ้านสระยายโสมประมาณชั่วโมงหนึ่ง เวลาเที่ยงเดินทางต่อไป
แวะที่บ้านคอตันแห่งหนึ่ง แล้วจึงถึงที่ว่าการอำเภอจรเข้สามพัน ซึ่ง
เปนที่พัก ณ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ประมาณระยะทางตั้งแต่สองพี่น้อง
ไปจนถึงบ้านจรเข้สามพันประมาณทางสัก ๙๐๐ เส้น เพราะต้อง
เดินทางตอน เขาว่าถ้าเวลาน้ำแล้งแห้งสนิทเดินตามท้องทุ่งได้ ทาง
เพียงสัก ๗๐๐ เส้นเท่านั้น ได้ตรวจการอำเภอในวันนี้ และสนทนากับ
กำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชายหญิงเป็นอันมาก ซึ่งพากันมา
ดูโดยว่าแต่ก่อนมายังไม่เคยเห็นเจ้านาย เวลาบ่ายวันนั้นได้เดินเที่ยว
ตามหมู่บ้านจรเข้สามพัน ซึ่งตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำเก่า เรียกว่า ลำจรเข้
สามพัน แล้วไปแวะสนทนากับพระสงฆ์ที่วัดจรเข้สามพันด้วย

ที่ว่าการอำเภอยังเปนโรงขัดตะ แต่โรงตำรวจภูธรเพิ่งทำ
แล้วใหม่ได้เอาไครยพักที่โรงตำรวจภูธรสอาดสบายพอทีเดียว เสียแต่
กลางคืนยุงอยู่ข้างจะชุม

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ เวลาโมงเช้าขึ้นม้าไปดูเมืองโบราณ ซึ่ง
ชาวบ้านเรียกว่าเมืองท้าวอุทอง อยู่เหนือบ้านจรเข้สามพัน ไประยะ
ทางประมาณ ๒๐๐ เส้น ได้ไปแวะดูเจดีย์โบสถ์วิหาร ที่เขารธรรมเธียร
ก่อน แล้วไปเมืองท้าวอุทอง หยุดกินข้า้ที่สถานพระนารายณ์
ริมท่าพระยาจักร์ แล้วไปดูวัดปราสาท วัดหลวง วัดช่องลมในเมืองนั้น
พักอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมง จึงกลับไปที่พักบ้านจรเข้สามพัน

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ เวลาอรุณรุ่งออกจากบ้านจรเข้สามพัน
กลับและแวะตามระยะทางอย่างขาไป สังเกตดูมีราษฎรชาวบ้านมา
คอยพบปะมากกว่าเมื่อขาไปทุกๆ แห่ง ที่เบียดนี้เข้าใจว่าแต่เดิม
เปนด้วยพากันหวนกลัว ไม่รู้ว่าคนที่เบียดเจ้านายนั้น จะร้ายกาจเพียงไร
ผู้ที่ไม่ตั้งอยู่ในความประมาทจึงหลบเลี่ยงเสียก่อน สืบสวนจนรู้แน่ว่า
เจ้านายก็ไม่ผิดอันใดกับคนเราตามธรรมดา นัก เมื่อแนใจเช่นนี้แล้ว
จึงพากันมาคอยดูมากขึ้น แต่ใช้จะรู้ว่าเจ้านายพระองค์ใดนั้นก็หาไม่ได้

ข้าพเจ้าได้ลองถามดูแล้วก็บอกได้แต่ว่า เขาว่าเสด็จในกรมจะเสด็จ
เท่านี้ เวลา ๔ โมงเศษกลับถึงบ้านหนองโพ หยุดกินอาหารเช้าและ
พักรอคนหาบหามสิ่งของอยู่ที่นั่นจนเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ จึงได้เดินทาง
ต่อมาถึงบ้านสองพี่น้องเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ

แต่เดิมกะไว้ว่ากลับมาถึงบ้านสองพี่น้อง ก็จะออกเรือไปเมือง
สุพรรณบุรีในวันนี้ แต่คาดการณ์ผิดไป เพราะระยะทางแต่บ้านจรเข้
สามพันมาบ้านสองพี่น้องไกลกว่าคาด เดินมาถึงต่อจวนค่ำ ครึ่งจะ
ออกเรือในเวลาค่ำก็จะไปถึงสุพรรณบุรีต่อเวลาตึก เป็นความลำบากแก่
คนทั้งปวงโดยไม่จำเป็น จึงได้หยุดนอนอยู่ที่บ้านสองพี่น้องอีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายออกเรือจากสองพี่น้อง เวลา
เช้า ๔ โมงเศษถึงที่ว่าการอำเภอบางปลาม้า เป็นที่น้ำตื้นจะต้องปล่อย
เรือไฟไว้ตรงนี้ จึงต้องหยุดถ่ายของในเรือไฟลงเรือแจวแลแวะตรวจ
การอำเภอแล้วจึงออกเรือแจวต่อขึ้นไป แวะบวงสรวงที่ศาลเจ้าก่งจักร์
ถึงเมืองสุพรรณบุรีเวลาบ่าย ๒ โมง เวลาบ่าย ๓ โมงขึ้นเดินดูถนน
และสถานที่ต่างๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นใหม่คือ ที่ว่าการเมือง เรือนจำ ศาล
และที่ว่าการอำเภอเป็นต้น แล้วข้ามฟากไปทางวัดประตูศาล ไปสังเว
เทพารักษ์หลักเมือง แล้วไปวัดพระมหาธาตุกลับมาถึงที่พักเวลาค่ำ

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ เวลาโมงเช้าขึ้นม้าออกจากท่าวัดประตู
ศาลไปทางทิศตะวันตก แวะนมัสการ พระป่าเลไลยก์แล้วขึ้นม้าต่อไปทาง
ทิศตะวันตก หยุดพักที่บางปลาหมอให้ม้าข้ามน้ำ และสนทนากับราษฎร
ครูหนึ่งแล้วขึ้นม้าต่อไป พักให้ม้าข้ามน้ำและหยุดกินข้าวเช้าที่บ้านพัน
ตำลึงอีกแห่งหนึ่ง แล้วขึ้นม้าต่อไปอีกพักหนึ่งถึงลำแม่น้ำเก่าเรียกว่า
ลำน้ำบ้านคอย เวลา ๕ โมงเช้าลงเรือข้ามฟากขึ้นฝั่งตะวันตกเดินทาง
ไปอีกประมาณ ๕ เส้น ถึงที่สี่สระ เทียวดูสระเกษ สระแก้ว สระคา
สระยมนา เสร็จแล้วกลับลงเรือพายล่องลำน้ำบ้านคอย เทียวดูวัด
โบราณคือ วัดช้าง วัดเขาดิน วัดพระเจดีย์ พอถึงที่ลำน้ำเงินจึงขึ้นม้า
ซึ่งให้ไปคอยรับอยู่นั้น เดินบกต่อลงไปคูวัดมหาธาตุอีกแห่งหนึ่ง แล้ว

กลับมาทางบกถึงที่สี่สระเวลาบ่าย ๔ โมงหยุดพักกินเข้ากลางวัน และให้ม้าข้ามน้ำเวลาบ่าย ๕ โมงเดินทางกลับ แวะพักตามระยะที่พัก เมื่อเข้าไปแห่งละครูหนึ่ง กลับมาถึงเมืองสุพรรณบุรีเวลายามเศษ ระยะทางแต่เมืองสุพรรณบุรีไปถึงสี่สระประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่สี่สระไปถึงวัดมหาธาตุในลำน้ำบ้านคอยทางประมาณ ๒๕๐ เส้น

วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เวลา ๒ โมงเช้าข้ามปากไปวัดประตูลาศสนทนากับพระครูหนึ่งแล้ว เดินไปถ้ำรูปที่วัดมหาธาตุและไปลงเรือที่ท่าวัดแคข้างเหนือเมืองล่องดูลำน้ำตอนเหนือเมืองลงมา เวลา ๕ โมง ถึงที่พัก เวลาเที่ยงเศษขึ้นไปตรวจราชการ ณ ที่ว่าการเมือง เวลาบ่าย ๓ โมงเศษออกเรือแจวล่องน้ำลงมา และแวะวัดโบราณตามระยะทางคือ วัดกุฎีทอง วัดโพคอย แลวัดอุทอง ลงมาถึงที่พัก ณ ที่ว่าการอำเภอบางปลาม้าเวลาทุ่มหนึ่ง พักนอนอยู่ที่บางปลาม้า

วันที่ ๑ มีนาคม เวลาเช้าโมงเศษออกเรือจากบางปลาม้า เรือไฟจูงล่องตรงลงมาไม่ได้แวะที่ใด มาถึงท่าวัดจรัญแขวงเมืองนครไชยศรี เวลาบ่าย ๔ โมง พอเวลาบ่าย ๕ โมงขึ้นรถไฟกลับมากรุงเทพฯ รวมที่ได้ไปหัวเมืองคราวนี้ ๙ วัน

ตรวจราชการคราวนี้มีเวลาอยู่แห่งละเล็กน้อย การในระเบียบซึ่งมีสมุดจะต้องตรวจตามแบบแผน ได้วานให้หม่อมอุดมพงษ์ เพ็ญสวัสดิ์ตรวจโดยมาก ส่วนข้าพเจ้าได้ตรวจเพียงการไล่เลียงความรู้ ความชำนาญของกรมการที่ปฏิบัติราชการต่างๆ ตามหน้าที่ในท้องที่ อันนั้นอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ ได้เอาเป็นธุระโดยเฉพาะที่จะไต่ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดจนราษฎรที่ได้พบปะสนทนากันตามระยะทางที่ได้ไปในคราวนี้ เพื่อจะได้ความว่า ทุกวันนี้มีความเดือดร้อนหรือได้รับความกดขี่ข่มเหงอย่างหนึ่งอย่างใดบ้าง ได้เอาเป็นธุระไต่ถามในความข้อนี้มากกว่าอย่างอื่น และได้สังเกตการต่างๆ ที่ได้มีแปลกไปจากเวลาที่เคยเห็นเมื่อตรวจการคราวก่อนใน ร.ศ. ๑๑๗ นั้น ส่วนการตำรวจ ภูธรพระวาสุเทพได้มีคำสั่งมาให้หม่อมเจ้าจุลดิศเป็นผู้ตรวจ ตรวจแล้ว

ให้ทำรายงานยื่นต่อพระยาสุเทพเปนส่วนหนึ่งต่างหาก จึงไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ว่าการตำรวจธรเปนอย่างไร ข้อความที่ข้าพเจ้าได้ตรวจเห็นอย่างไรจะได้กล่าวต่อไปนี้

เรื่องเรือเมล์สุพรรณ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ ข้าพเจ้าไปเมืองสุพรรณบุรี ได้ทราบข่าวว่าชาวเมืองสุพรรณบุรีจะไปกรุงเทพฯ นาน้ำต้องไปเรือจนถึงกรุงเทพฯ บ้างบางทีไปเรือเพียงบ้านผักไห่ไปลงเรือเมล์ที่นั่น ถ้าน้ำแล้งโดยมากมักเดินทางบกไปลงเรือเมล์ที่บ้านผักไห่ เดียวนี้คนไปมาในระหว่างสุพรรณกับกรุงเทพฯ ขึ้นลงที่สะเตชั่นวัดจี้วรายวันละมากๆ จนกรมรถไฟจะทำทางรถไฟหลีกตรงนี้ และขยายสะเตชั่นให้ใหญ่ขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่ชาวสุพรรณมาขึ้นลงรถไฟที่สะเตชั่นวัดจี้วรายนี้ เพราะพระยาวิบูลย์ หลวงโสมณเพ็ชรรัตน์ นายพัน ทิพรักษา นายเพิ่ม เสนหา กับใครอีกบ้างไม่ทราบ เข้าหุ้นกันเปนบริษัทจัดเรือไฟรับคนโดยสารขึ้นลงในระหว่างวัดจี้วรายกับเมืองสุพรรณบุรี มีขึ้นแต่ศก ๑๒๑ รับคนทีไปจากกรุงเทพฯ เวลาเช้าส่งถึงสุพรรณบุรี เวลาในค่ำวันนั้น รับคนสุพรรณบุรีเวลาเช้าลงลงมาส่งรถไฟไปถึงกรุงเทพฯ ได้ในเวลาเย็นไปมาสวดกขึ้นดังนี้ จึงมีคนโดยสารเรือไฟสายนี้ขึ้นลงโดยมาก เปนประโยชน์ทั้งเรือไฟและรถไฟด้วย เมื่อศก ๑๒๒ มิสเตอร์ซอนเดอร์สัน ผู้จัดการเรือไฟเดินรับคนโดยสาร ระหว่างกรุงเก่ากับท่าเรือและเมืองลพบุรี เอาเรือไฟมาเดินแย่งบริษัทสุพรรณบ้าง แย่งจนขาดทุนด้วยกันทั้งสองฝ่ายอยู่ช้านาน บัดนี้ทราบว่ามิสเตอร์ซอนเดอร์สัน เลิกเรือคีนไป โดยสู้บริษัทสุพรรณไม่ได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ บริษัทสุพรรณทำการก่อนได้ว่าเช่าที่วัดจี้วราย และจัดหาที่ซึ่งอยู่ใกล้และตรงสะเตชั่นรถไฟไว้ทำท่าเรือเมล์เสียหมดบริเวณ คนจะลงเรือบริษัทซอนเดอร์สัน ต้องเดินไกลได้ความลำบากกว่าลงเรือบริษัทสุพรรณ อีกประการหนึ่งเพราะบริษัทสุพรรณต่อเรือขึ้นใหม่ว่าจะต่อถึง ๔ ลำ และชู้ว่าจะเอาขึ้นไปเดินแย่งทางบริษัทซอนเดอร์สันเดิน

อยู่ทางกรุงเก่าบ้าง บริษัทซอนเดอร์ชันจึงเลิกการแข่งขันกับบริษัท
สุพรรณในแม่น้ำนี้

ที่จริงการที่มีเรือเดินแย่งกันหลายบริษัทในลำแม่น้ำ ซึ่งไม่มีคน
โดยสารมากพอจะเดินหากำไรได้ด้วยกันโดยปรกติดังนี้ แม้ว่าจะเปน
ประโยชน์แก่คนโดยสาร เพราะบริษัททั้งสองฝ่ายต้องลดราคาแข่งกัน
ก็จริง แต่เปนความลำบากแก่เจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ตลอดจน
คนโดยสารมากอยู่ เพราะการที่แย่งชิงผลประโยชน์กัน ย่อมเปนเหตุ
ให้เกิดวิวาทกันไม่ใคร่ขาด ผู้เจ้าของเรือก็เสียประโยชน์ทั้งสองฝ่าย
เจ้าพนักงานก็มักถูกติเตียนว่าไม่รักษาความเรียบร้อย และบางที่ถูก
นิทนาว่าเข้าข้างฝ่ายโน้นบ้าง ฝ่ายนี้บ้าง ต้องระวังไหวพริบอยู่เสมอ
ส่วนคนโดยสารนั้นก็ได้รับความรำคาญตั้งแต่ถูกจุดคร่าต้อนชิงแต่เวลา
ลงรถไฟไป และบางที่พลอยไปได้ลำบากในเวลาเขาวิวาทกันด้วย
เพราะเหตุนี้การที่เลิกแย่งชิงกันเสียดังนี้ ถึงคนโดยสารจะต้องขึ้นเงิน
อีกสักเล็กน้อยก็เห็นว่าควรจะยินยอมผ่อนปรนด้วยกันทุกฝ่าย ด้วยเหตุ
ที่เวรกรรมระงับไปนั้น

อำเภอบางปลา

อำเภอบางปลานี้แต่เดิมเรียกว่า อำเภอบางไผ่นาค เพราะเหตุ
ที่ตั้งที่ว่าการที่บางไผ่นาคอันเป็นที่เปลี่ยวอยู่ข้างเหนือที่ว่าการเดียว
นี้เพื่อจะกีดกันทางโจรผู้ร้ายไปมา เดิมนี้ย้ายที่ว่าการลงมาตั้งอยู่ที่
บางเลนข้างฝั่งตะวันตก และเปลี่ยนชื่อเอานามตำบล ซึ่งคนทั้งหลาย
รู้จักมากในอำเภอนี้มาเปนนามอำเภอ เรียกว่าอำเภอบางปลาในศก
๑๒๒ นี้

ท้องที่สองฝั่งแม่น้ำในอำเภอบางปลานี้ สังเกตดูมีบ้านเรือน
แน่นหนามากขึ้นกว่าเมื่อ ๕ ปี มาแล้วมาก สืบถามได้ความว่ามีคน
มาตั้งทำไร่นามากขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่สองฝั่งแม่น้ำมีผู้จับจองเปนเจ้าของ
แล้วตลอดหามีที่ว่างเปล่าดังแต่ก่อนไม่ แต่กระนั้นเมื่อแลดูไปยังเห็น
เป็นที่ป่าไผ่มีอยู่มาก ไปถามตามชาวบ้านได้ความว่า ที่ป่าไผ่เหล่านั้น

ก็มีเจ้าของแล้วทั้งนั้น แต่เจ้าของโก่นสร้างที่พงซึ่งอยู่ในทุ่งข้างหลัง ออกไปลงเพนนา ก่อนแล้ว จึงถางที่กอไผ่ซึ่งเป็นถางยากกว่าพงลง เพนนาโดยลำดับเข้ามายังหาหมดไผ่

สามโนคร้วตามแบบใหม่ในอำเภอบางปลานี้ได้ทำสำเร็จแล้ว มีจำนวนคนทั้งสิ้น ๑๘๒๔๘ คน

พนักงานปกครองอำเภอนี้ ขุนไชยศรีบุรเขตร์เป็นนายอำเภอ มาแต่ศก ๑๑๕ การในที่ว่าอำเภอได้มีเวลาตรวจน้อย

อำเภอสองพี่น้อง

อำเภอสองพี่น้องนี้เดิมเรียกว่าอำเภอบางลี่ เพราะเหตุที่ ที่ว่าการอำเภอแต่ก่อนตั้งอยู่ที่บางลี่ในคลองสองพี่น้อง เดียวนี้ได้ย้าย ที่ว่าการอำเภอลงมาตั้งข้างใต้ที่ว่าการอำเภอเก่า จึงเปลี่ยนนามอำเภอ เรียกว่าอำเภอสองพี่น้องตามชื่อตำบล ซึ่งราษฎรรู้กันโดยมาก อำเภอ นี้เป็นอำเภอตอนใต้ของสุพรรณบุรี เขตแดนต่อกรุงเก่า ประทุมธานี นครไชยศรี ราชบุรี กาญจนบุรี มีทั้งท้องที่ทุ่งและป่าดอนใหญ่กว้าง ผู้คนสำส่อนบังคับยากยิ่งกว่าอำเภออื่นในสุพรรณบุรี การตรวจตรา เป็นความยากลำบากแก่กรมการอำเภอเป็นอันมากในศก ๑๒๑ นี้ จึงได้ตัดท้องที่ข้างฝ่ายตอนตวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งต่อพรหมแดน เมืองกาญจนบุรี ออกเป็นอำเภอจรเข้สามพันอีกอำเภอหนึ่ง พอให้มี กรมการอำเภอตรวจตราการปกครองได้สะดวก

สังเกตดูบ้านเรือนในคลองสองพี่น้องแน่นหนา ผู้คนมากขึ้น กว่าเมื่อศก ๑๑๗ มาก ประมาณจำนวนบ้านเรือนในคลองสองพี่น้อง จะสักเท่าบ้านผักไห่กับบ้านราดชะโดรวมกันได้อยู่ แต่บ้านเรือนที่ คลองสองพี่น้องตั้งอยู่แต่ริมสองฝั่งคลองในที่ลุ่มโล่งไม่มีใครมีต้นไม้ บังเป็นเรือนเสาสูงๆ ตั้ง ๔ ศอก แต่กระนั้นดูคราบน้ำป็นที่ท่วมพื้นเรือน ก็มีมาก ราษฎรว่าเวลาน้ำน้ำได้ความลำบากด้วยคลื่นและลมในท้อง ทุ่งเสมอ ทั้งนี้ก็เห็นเป็นความจริง แลดูในเวลานี้หลังคาแลฝาเรือนยัง ชุติโซมอยู่แทบทั่วกัน ชาวบ้านในคลองสองพี่น้องนี้มีทางหากิน ๓ อย่าง

คือ ๑ ทำนา ๒ ทำปลา ๓ รับซื้อสินค้าป่า คือ เสาและไม้กระดาน ไม้ไผ่ เป็นต้น ซึ่งชาวดอนตลอดจนแขวงกาญจนบุรีเซ็นลงมาขาย ด้วยเหตุการณ์ทำมาหากินสะดวกจึงมีผู้คนมาตั้งบ้านเรือนอยู่แน่นหนา ถึงพวกสัปบุรุษชาวกรุงเทพฯ และชาวเมืองตามลำน้ำที่จะขึ้นนมัสการ พระแท่นดงรังมาขึ้นเดินที่สองพี่น้องก็มีมากทางบกประมาณ ๑๐๐๐ เส้นเศษไกลกว่าเดินจากพระปฐมหรือจากท่าเรือพระแท่น แต่ทางเรือ ใกล้และสะดวกกว่า และที่สุดขากลับบ้านสัปบุรุษมักซื้อปลาบันทุกเรือ กลับไปด้วย ด้วยเหตุเหล่านี้จึงมีผู้พอใจมาขึ้นพระแท่นทางสองพี่น้อง

สำโนครวัแบบใหม่ในอำเภอสองพี่น้องนี้ก็ทำเสร็จแล้วมี จำนวนคนทั้งสิ้น ๑๖๑๑๑ คน

พวกยวนเข้ารีตที่มายุ่งสองพี่น้องนี้มาจากสามเสนทั้งนั้น ที่มายุ่งตั้งแต่ ๒๐ ปีก็มี ฟังมายุ่งใหม่ก็มี สร้างโรงสวดไว้แห่งหนึ่งนาน แล้ว เดียวนี้มีบาทหลวงมายุ่งคนหนึ่ง บาทหลวงคนนี้เป็นยวน บุตร เสมียนยู พวกยวนเข้ารีตที่สองพี่น้องเหล่านี้ได้ความว่า เรียบร้อยและ เวลาข้าราชการงานเมืองก็ช่วยราชการโดยแข็งแรง

กรมการอำเภอสองพี่น้องเวลานี้หลวงอุไทยภาคิกเขต (เอี่ยม) เป็นนายอำเภามาแต่ ร.ศ. ๑๑๕ มีคุณวุฒิในการสืบจับปราบปรามโจร ผู้ร้ายแข็งแรง ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เพนบำเหน็จ เมื่อเร็วๆ นี้ สังเกตดูกรมการอำเภอนี้กับกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎร ดูคุ้นเคยปรองดองกันดีมาก และยังต้องชมอีกอย่างหนึ่งว่า กรมการ อำเภอสองพี่น้องนี้หมั่นเที่ยวเตร่ตรวจตราท้องที่มาก ทั้งนายอำเภอ ปลัดอำเภอผลัดกันออกเดินทางเที่ยวตรวจการทุกๆ เดือนไม่ขาด เพราะเหตุเหล่านี้โจรผู้ร้ายในแขวงอำเภอสองพี่น้องเดี๋ยวนี้จึงเสื่อมชา ลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากทีเดียว

อำเภोजรเข้าสามพัน

อำเภोजรเข้าสามพันอยู่ตะวันตกเฉียงใต้เมืองสุพรรณบุรี ต่อ พรมแดนเมืองกาญจนบุรีเป็นที่ป่าดอนข้างตะวันตกต่อชายเขา ข้าง

ตัวนอกมีทุ่งนามาจนจดทุ่งอำเภอเมืองและอำเภอสองพี่น้อง มีลำแม่น้ำเก่าเรียกว่าลำจรเข้สามพัน ซึ่งบัดนี้ต้นเขื่อนมีน้ำเป็นห่วงเป็นตอนผ่านตลอดมา ท้องที่อำเภอจรเข้สามพันนี้แต่เดิมอยู่อำเภอสองพี่น้องท้องที่มากมายเกินกำลังกรรมการอำเภอเดียวจะปกครองและตรวจตราให้เรียบร้อยได้ทั่วถึง จึงได้แยกออกเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากเมื่อศก ๑๒๑ นี้

พลเมืองในอำเภอจรเข้สามพันตามสำมะโนครัวแบบใหม่ที่ทำเสร็จแล้วมีจำนวนคนทั้งสิ้น ๘๘๒๗ คน

ราษฎรหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาและตัดไม้ไผ่ป่าไม้เสาไม้กระดานขายดูทำเลหากินกว้างขวางไม่จำกัด แต่ตามกิตติศัพท์ที่ได้ยินบอกเล่ามาแต่ก่อน เขาว่าราษฎรในอำเภอนี้มักเป็นนักเลงโดยมาก บังคับบัญชาว่ากล่าวยาก ความขี้ขลาดก็พอแลเห็นเหตุได้ว่าความจริงเป็นอย่างไร คือท้องที่อำเภอนี้อยู่ชายป่าห่างไกลจากเมืองมาก ย่อมไม่มีใครมีข้าราชการไปตรวจตราถึงท้องที่ ราษฎรซึ่งอยู่ในภูมิลำเนาอันนั้น ตกจะทำอะไรก็ทำได้ตามชอบใจไม่มีใครมีใครดูแลว่ากล่าวมาแต่ก่อนๆ อีกประการหนึ่งเพราะเหตุที่ท้องที่เหล่านี้ปราศจากความไข้เจ็บ แม้คนจรจะไปมาอยู่อาศัยก็ได้ตลอดปี จึงเป็นที่อาศัยของคนที่หลบหนีมาแต่อื่นด้วยอีกจำพวกหนึ่ง ในคราวนี้เองได้พบชาวกรุงเทพฯ ที่ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงอำเภอจรเข้สามพันก็หลายคน ด้วยเหตุเหล่านี้ที่กล่าวว่าราษฎรในอำเภอจรเข้สามพันเป็นนักเลง และบังคับบัญชาก็จะมีความจริงอยู่มาก แต่ต่อไปเมื่อที่ว่าการอำเภอได้ไปตั้งขึ้นแล้วเช่นนี้ ถ้ากรรมการอำเภอเอาใจใส่ตรวจตรา เห็นว่าไม่ช้านานเท่าใด การปกครองท้องที่เช่นอำเภอจรเข้สามพัน จะเรียบร้อยได้ดีดังเคยเห็นมาแล้วในที่อื่นอันเป็นทำนองเดียวกันหลายแห่ง

ที่ว่าการอำเภอตั้งที่บ้านจรเข้สามพัน ยังอาศัยเรือนฝาขัดแตะพื้นฟากซึ่งทำขึ้นใช้ชั่วคราวจนจะหักพัง จะต้องรีบทำที่ว่าการอำเภอ

เปนเครื่องไม้จริงในต้นศก ๑๒๓ นี้ ได้ไปเลือกที่กะให้สร้างที่ว่าการ
อำเภอในคราวนี้แล้ว กรมการอำเภอนี้เดิมขุนพจมานมานิตย์เปน
นายอำเภอ จะย้ายขุนพจมานมานิตย์ไปรับราชการเมืองระยอง นายจร
มहाดเล็กมาเปลี่ยน ได้รับที่นายอำเภอเมื่อสองเดือนมาแล้ว ราชการ
ที่จะต้องนั่งทำในออฟฟิศอำเภอนี้ดูไม่มีที่มากนักน้อย กรมการอำเภอ
ควรจะใช้เวลาออกเดินทางเที่ยวตรวจท้องที่ให้มาก แต่ถึงกระนั้น
ไม่จำเป็นต้องมีพนักงานเต็มจำนวนเหมือนอำเภออื่น เปนต้นว่า
ปลัดอำเภอมีแต่คนเดียวก็พอ

อำเภอบางปลาม้า

อำเภอบางปลาม้าอยู่ใต้เมืองสุพรรณบุรี ท้องที่ข้างใต้ต่อ
อำเภอสองพี่น้อง ข้างเหนือต่ออำเภอเมือง ข้างตะวันออกต่ออำเภอ
เสนาใหญ่ เสนากลาง กรุงเก่า อำเภอนี้ตั้งที่ว่าการอำเภอที่บางปลาม้า
เหมาะดี เพราะเปนที่ทางเรือร่วมทั้งสุพรรณบุรีไปจากกรุงเทพฯ และ
กรุงเก่าย่อมไปร่วมกันที่บางปลาม้า ครั้นถึงระดมแรงน้ำขึ้นต่อลิกที่ตรง
นั้น ก็เปนที่ชุมนุมเรือลำเลียงสินค้าที่ตรงนั้นด้วย

บาญชีสำมะโนครัวแบบใหม่ในอำเภอบางปลาม้านี้ ก็ทำแล้ว
เสร็จมีจำนวนคนทั้งสิ้น ๒๓๐๘๒ คน

ราษฎรในอำเภอนี้หากินด้วยการทำนาเปนพื้น ปลาที่ท่ามาก
กรมการอำเภอบางปลาม้า นายครองเปนนายอำเภอมานแต่ศก
๑๒๐ การสำคัญในอำเภอนี้ ก็คือที่ต้องคอยปราบปรามโจรผู้ร้ายทาง
ที่ต่อพรมแดนกรุงเก่า กับคอยระงับวิวาทในระหว่างนายน้ำกับราษฎร

เมืองสุพรรณบุรี

สังเกตดูตามลำน้ำเมืองสุพรรณบุรีที่ขึ้นไปในคราวนี้ มีเรือแพ
ค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนเรือเข้าโดยมาก แพมักเปนแพพวกจีน
จอดจำหน่ายสินค้าเปนหมู่ๆ เปนระยะขึ้นไป แต่บ้านเรือนบนตลิ่ง
๒ ฟากลำแม่น้ำ ดูเจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนเพียงเล็กน้อยจนกระทั่ง
ถึงตัวเมืองสุพรรณบุรี จึงแลเห็นความเจริญตาแปลกเปลี่ยนกว่าแต่

ก่อนเปนอันมาก

แต่ก่อนมาที่ตัวเมืองสุพรรณบุรี ดูเปนที่รกร้างเฝ้าเรือนรุงรัง ไม่แลเห็นเปนบ้านเปนเมือง

ไปคราวนี้ เมื่อถึงเมืองก็แลเห็นเรือแพค้าขายจอดคับคั่งใน ลำน้ำแลขึ้นไปบนตลิ่งฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนราษฎรแน่นหนา ข้างฝั่ง ตะวันออกก็เห็นชานเมืองเปนที่เปิดเผย มีตลาดและสถานที่ราชการ ต่างๆ ปลุกสร้างขึ้นไว้ใหม่ ดูเรียบร้อยเจริญตาพาให้เกิดยินดีผิดกับ เมื่อไปคราวก่อนเปนอันมาก

การก่อสร้างที่ได้ทำขึ้นใหม่นั้น ข้างฝั่งตะวันออกตัดถนนตาม ลำน้ำสายหนึ่งห่างตลิ่งประมาณ ๒ เส้นตามแนวหลังบ้านราษฎร ฟาก ถนนข้างริมน้ำปลูกจวนผู้ว่าราชการเมือง โรงตำรวจภูธรและสนามหน้า เมืองต่อลงมาถึงตลาดเปนระยะกันพอต่อติดกันที่บ้านเรือนราษฎร ซึ่งตั้งมาแต่เดิมทั้งข้างเหนือและข้างใต้ ส่วนฟากถนนข้างในเดิมเปนที่ วัดร้างเดี๋ยวนี้ปลูกบ้านผู้พิพากษา ศาลว่าการเมือง เรือนจำ ศาลเมือง ที่ว่าการอำเภอเมืองเปนระยะกัน ตามริมถนนยังมีที่พอจะปลูกสร้าง ต่อไปได้อีกมาก การตัดถนนและปลูกสร้างเหล่านี้ได้ทำเมื่อครั้งพระ ศรีรณรงค์ซึ่งว่าราชการเมืองอ่างทองอยู่เดี๋ยวนี้ ยังเปนผู้ว่าราชการ เมืองสุพรรณอยู่ เพราะฉะนั้นพระศรีรณรงค์ควรได้รับความสรรเสริญ ที่ได้อุสาหะจัดการก่อสร้างให้บ้านเมืองงดงามขึ้นดังว่ามานี้

การก่อสร้าง

ได้ไปตรวจดูพื้นที่และสถานที่ต่างๆ ที่ได้ปลูกสร้างขึ้นไว้ ส่วน พื้นที่ตอนริมน้ำยังลุ่มๆ ดอนๆ ไม่เสมออยู่มากเพราะเอาแรงคนโทษ ไปใช้ตัดถนนจะทำต่อขึ้นไปข้างเหนือ เห็นว่าการทำถนนยังไม่จำเป็น จะต้องต่อขึ้นไปอีก เพราะถนนที่ตัดไว้แล้วพอควรแก่ความต้องการ ขึ้นหนึ่งแล้ว ถึงจะต่อขึ้นไปอีกในเวลานี้ก็ไม่มีอะไรจะปลูกสร้างและ ไม่เปนประโยชน์แก่การไปมา จึงได้สั่งให้หยุดการก่อถนนตามลำน้ำ ไว้ เอาแรงนักโทษมาทำถนนที่ตัดลงไปแม่น้ำเปนสายๆ และให้ขุดดิน

ในคลองลำรางซึ่งมีอยู่ ๒ ข้างที่ว่าการเมืองขึ้นมาจากที่สนามหน้าเมือง เสียให้เรียบร้อยก่อนจึงให้ทำถนนต่อไป ส่วนสถานที่ต่างๆ ที่ได้สร้าง ขึ้นนั้น จวนผู้ว่าราชการเมืองมีจวนเดิมครั้งพระยาสุพรรณจันทร ทำไว้หลัง ๑ เป็นเรือนไม้สองชั้นใหญ่โตแต่เดิมอาศัยเป็นที่ว่าการ เมือง ผู้ว่าราชการเมืองจึงปลูกเรือนเล็กหลัง ๑ ขึ้นเป็นที่อยู่ริมจวน เดิมนี้ ครั้นที่ว่าการใหม่ทำแล้วจวนเดิมว่างเปล่าอยู่ ผู้ว่าราชการเมือง หาได้ขึ้นอยู่ไม่เพราะยังไม่ได้ซ่อมแซม และสงสัยว่าจะออกถ่อๆ อะไรกันอยู่บ้างแต่อย่างไรก็ดีจวนเดิมทำดีและยังจะใช้ได้ ถ้าทิ้งไว้จะ โสมเสียจึงได้สั่งให้จัดการซ่อมในศก ๑๒๓ นี้ให้ผู้ว่าราชการเมืองขึ้น อยู่ต่อไป จวนเล็กที่สร้างใหม่ไว้เป็นเรือนรับข้าราชการไปมา เรือนผู้ พิพากษาทำตามแบบใหม่ของกระทรวงยุติธรรมแข็งแรงเรียบร้อยดี อยู่แล้ว ที่ว่าการเมืองทำแข็งแรงดีเสียแต่พื้นตี้ยะและคับแคบไม่พอ การได้สั่งให้ต่อไปอีกข้างละ ๒ ห้อง และให้ย้ายที่ว่าการอำเภอเมือง มาไว้ในที่ว่าการเมืองด้วย เรือนจำทำแต่พอใช้ไปคราวยังจะต้องทำใหม่ ทั้งนั้นศาลเปนของทำใช้ชั่วคราวจะไปได้อีกสักปีหนึ่งจะต้องทำใหม่ ที่ว่าการอำเภอทำพอใช้ได้ แต่อยู่ห่างกับที่ว่าการเมืองนัก เมื่อย้าย การอำเภอมารวมทำในที่ว่าการเมืองแล้ว ที่ว่าการอำเภอเมืองเดิมนี้อ ถ้าใช้เป็นออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลขต่อไปเป็นพอดีทีเดียว บ้านปลัด และผู้ช่วยจะต้องรีบสร้างอีก ๒ หลัง เพราะยังต้องอาศัยยัดเยียด กันอยู่ในจวนเดิม แต่บ้านยกระบัตรยังไม่จำเป็นต้องสร้าง เพราะเป็น คนในพื้นที่เมืองบ้านของเขามีอยู่แล้ว

การไปรษณีย์โทรเลข

ออฟฟิศไปรษณีย์เมืองสุพรรณบุรียังตั้งอยู่ที่บ้านขุนปริชาผู้รับ หน้าที่เป็นพนักงานไปรษณีย์ดังได้เห็นเมื่อไปครวก่อน การส่งไปรษณีย์ เข้าใจว่ายังส่ง ๗ วันครั้งหนึ่งดังแต่ก่อนเหมือนกัน เวลานี้มีเรือไฟเดิน เมลล์แล้วถ้าจะส่งไปรษณีย์ให้เร็วกว่านั้นก็เห็นจะได้ การโทรเลขนั้นสาย พาดแต่พระปฐมเจดีย์ถึงเมืองสุพรรณบุรีเสร็จแล้ว เวลานี้ยังใช้แต่

โทรศัพท์ (เครื่องโทรศัพท์ที่จ่ายไปใช้ตามหัวเมืองอยู่ข้างเก่าแก่เต็มที ใช้ไม่ใคร่ได้) ได้ทราบว่าจะตั้งเครื่องใช้โทรเลขใน ร.ศ. ๑๒๓ นี้

ธรรมเนียม

การคณะสงฆ์สืบถามตามเจ้าคณะว่าเปนการเรียบร้อยดี การทำบุญชี้พระสงฆ์ตามแบบที่กระทรวงธรรมการออกใหม่ ได้ไปพบตามวัดบ้านนอกก็เห็นทำกันถูกต้องพอใช้

การโรงเรียนในเมืองสุพรรณบุรีนี้ แต่ก่อนมา มีอาจารย์คุุหัตศอุสาห์ตั้งโรงเรียน ๒ แห่ง คือ ขุนบำรุงโยธิตั้งโรงเรียนที่บ้านสองพี่น้อง แห่ง ๑ เรียกว่าโรงเรียนศรีสำราญพิทยาคม ขุนปรีชาที่เป็นพนักงานโปรสนียตั้งโรงเรียนที่บ้านของตนเองที่เมืองสุพรรณบุรี เรียกว่าโรงเรียนปรีชาพิทยาคม แห่ง ๑ ได้รับความบำรุงของกรมศึกษาธิการทั้ง ๒ โรง ไปคราวนี้โรงเรียนศรีสำราญพิทยาคมเลิกไปเสียแล้วแห่ง ๑ ยังอยู่แต่โรงเรียนปรีชาพิทยาคมที่เมืองสุพรรณบุรียังมีผู้เล่าเรียนมากอยู่ในสมัยนี้ตั้งแต่โปรดให้จัดการคณะสงฆ์ มีโรงเรียนตามวัดตั้งขึ้นอีกมาก ที่เป็นวัดใหญ่ๆ เช่น วัดประตูลาศซึ่งเป็นที่พระครูสังฆปาโมกข์อยู่ มีนักเรียนแห่งละหลายๆ สิบคน นับว่าการศึกษาเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เพราะทุกวันนี้ดูเปนความเข้าใจของพระที่อยากจะทำความดี ถือว่าการตั้งโรงเรียนเปนการสำคัญอย่าง ๑ จึงพากันพอใจที่จะจัดโรงเรียน และแห่งใดถ้าไม่ยอมนับว่าเป็นโรงเรียนดูอยู่ข้างจะเดือดร้อน มีตัวอย่างได้ไปพบดังเช่นที่วัดจรเข้สามพันในอำเภอนั้น ตามบัญชีว่าไม่มีโรงเรียน ครั้นเมื่อไปที่วัดจรเข้สามพันเห็นพระกำลังสอนหนังสือเด็กอยู่หลายคน จึงได้ถามนายอำเภอดต่อหน้าพระว่า อย่างนี้ทำไมไม่นับว่าเป็นโรงเรียนพระก็จึงตอบออกมาเองว่าถึงจะสั่งสอนอย่างไร ถ้าไม่ไปบอกขึ้นทะเบียนเขาก็ไม่นับว่าเป็นโรงเรียน มีตัวอย่างดังนี้ จึงเห็นว่าที่ไม่นับว่าเป็นโรงเรียนนั้น เปนเครื่องไม่พอใจของพระอยู่อย่างหนึ่ง

การศึกษาตามหัวเมืองแม้เห็นว่าเจริญดีขึ้นดังว่ามานี้ แต่เมื่อ

ได้ตรวจดูไปก็แลเห็นความต้องการสำคัญยังมีอยู่อย่าง ๑ คือหนังสือเรียนยังอยู่ข้างขัดสนเต็มที ตามวัดใหญ่ๆ เช่น วัดเจ้าคณะมีหนังสือแบบเรียนหลวงใช้แต่ก็เพียงสอนให้อ่านหนังสือ เขียนหนังสือเท่านั้น ไม่มีหนังสือสำหรับสอนความรู้ความดีที่จะเป็นประโยชน์ในทางความประพฤติหรือการทำมาหาเลี้ยงชีพของเด็กนักเรียนที่เล่าเรียนอยู่นั้น ถ้ายิ่งวัดที่อยู่ตามบ้านนอกเช่นวัดจรเข้สามพันที่ยกเป็นตัวอย่างมาว่า นั้นไม่มีหนังสือพิมพ์สำหรับสอนทีเดียว

เวลานั้นกรมศึกษาที่ทะนุบำรุงการเล่าเรียนชั้นประถมมัธยม และชั้นสูงในกรุงเทพฯ นั้นมากอยู่ เข้าใจว่าความประสงค์ของกรมศึกษาจะจัดวางแบบแผนการฝึกสอนรำเรียนให้เปนแบบขึ้นในกรุงเทพฯ แล้ว และจัดขยายแบบนั้นให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมืองโดยลำดับ ความคิดนี้ก็ดีอยู่ แต่น่ากลัวจะช้าเต็มที คิดไม่เห็นว่าจะอีกสักกี่สิบปี จึงจะมีครูออกไปตั้งสอนแบบกรมศึกษาให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎรชาวบ้านนอก เพราะเหตุนี้จึงเห็นว่าถ้ากรมศึกษาจัดพนักงานขึ้นอีกสักแผนกหนึ่งสำหรับแต่งหนังสือเรียน ความรู้ความดีอย่างง่าย ๆ ทำนองหนังสือกิจจานุกิจตอนข้างต้น เลือกว่าแต่ด้วยความรู้ที่เป็นสามัญสำหรับคนทั้งหลายทั่วไป เช่นให้รู้จักนับวันเดือนปีเป็นต้น พิมพ์เป็นเล่มเล็กๆ ทำนองหนังสือกลอนที่เขพิมพ์ขายเล่มละสลึง จำหน่ายให้แพร่หลายไป แล้วแต่พระเจ้าจะเอาไปสอนอย่างไรๆ ก็ตามใจเพียงเท่านี้ ความดีของกรมศึกษาก็จะแพร่หลายเป็นประโยชน์แก่ราษฎรได้เป็นอันมาก ไม่เสียเวลา ส่วนการที่จะจัดวางแบบแผนฝึกสอนอย่างไรก็จัดไปอีกส่วนหนึ่งได้ประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย และไม่เป็นการหนักบ่ากว่าแรงเพียงไรนัก

เรือนจำ

ตัวเรือนจำเมืองสุพรรณบุรีเป็นแต่ปลูกสร้างสำหรับใช้ชั่วคราว อย่างเช่นที่นครไชยศรีในเวลานี้ แต่วิธีรักษาการดีมากทีเดียว เปนอันแลเห็นผลของการที่ได้จัดให้มีการฝึกหัดพหุอารมณ์ขึ้นที่นครไชยศรี

นั่น เป็นประโยชน์ได้ตั้งคาด คือนายฉุย พธำรงค์เมืองสุพรรณบุรีกับ
นายเขียนผู้ช่วย ๒ คนนี้ เป็นผู้ที่ได้ออกจากสำนักนครไชยศรีส่งมาว่า
เรือนจำเมืองสุพรรณบุรีได้สัก ๕-๖ เดือนมานี้ จัดการวางแบบแผน
เรือนจำและทำการโยธาเรียบร้อยได้มาก

การโจรผู้ร้าย

เหตุการณ์โจรผู้ร้ายในเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้ ตั้งแต่จับผู้ร้าย
รายใหญ่ได้เมื่อปล้นบางซอ และรายผู้ร้ายตอนฝูงโคจะพาไปนอก
พระราชอาณาเขตฯ พระสุนทรสงครามออกไปตามได้ในแขวงเมือง
อุทัยธานีเมื่อเร็วๆ นี้ เหตุการณ์โจรผู้ร้ายค่อยสงบลงมาก ฟังตาม
เสียงราษฎรก็รู้สึกเช่นนั้น มีเสียงนิยมในพระสุนทรสงครามว่าตั้งแต่
มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองโจรผู้ร้ายค่อยเบาบางไปดังนี้ ได้ยินเข้าหูโดย
มาก แต่การโจรผู้ร้ายในแขวงสุพรรณบุรีถึงว่าจะสงบไปได้คราวหนึ่ง
เช่นนี้ ที่จะวางใจว่าจะสงบได้เสมอไปเห็นว่ายังวางใจไม่ได้ เพราะ
เมืองสุพรรณบุรีอยู่กลางมีทั้งทางทุ่งและทางป่า โจรผู้ร้ายไปมาได้ง่าย
ผู้ปกครองจะต้องเอาใจใส่คอยระวังอยู่เสมอถ้าผลออกไปหรือเนือยไป
เมื่อไปก็คงกำเริบขึ้นอีก ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี และบรรดา
นายอำเภอในสุพรรณบุรี ต้องมีความสามารถในทางสืบจับโจรผู้ร้าย
ยิ่งกว่าอย่างอื่น

การทำสัมโนครวั

ได้ความว่าสัมโนครวัตามแบบใหม่ในสุพรรณบุรี ได้ทำเสร็จ
แล้ว ยังค้างอยู่แต่ ๒ อำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอนางบวช
ส่วนอำเภอเมืองยังค้างอยู่ ๔ ตำบล ได้สั่งเร่งรัดให้แล้วเสร็จภายใน
เดือนมีนาคมนี้ให้จงได้ทุกอำเภอ

การทำมาหากินของราษฎร

ในศก ๑๒๒ นี้ฝนงาม ราษฎรทำไร่นาหากินได้ผลมาก เพราะ
ฉะนั้นการค้าขายในเมืองสุพรรณบุรี จึงเจริญดีขึ้นทุกๆ อย่าง

ความเดือดร้อนของราษฎร

ไปเมืองสุพรรณบุรีคราวนี้ได้เอาใจใส่ไต่ถามตามบรรดาราษฎรที่ได้พบปะ ณ ที่ต่างๆ ตามระยะทางที่ได้ไป เพื่อจะทราบความรู้สึกเดือดร้อนของราษฎรในเวลานี้มีอยู่อย่างไรบ้าง ได้อธิบายให้คนเหล่านั้นเข้าใจโดยชัดเจนว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน อยากจะให้อยู่เย็นเป็นสุขพ้นจากการกดขี่ข่มเหงต่างๆ ทัวไป จึงโปรดให้ข้าพเจ้ามาตรวจตราการต่างพระเนตรพระกรรณ เมื่อผู้ใดมีความทุกข์ร้อนหรือได้รับความกดขี่อย่างใดก็มีอำนาจที่จะช่วยปลดเปลื้องให้ได้ตามสมควรแก่การ นานๆ ราษฎรจะได้มีโอกาสอย่างนี้สักครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดมีความเดือดร้อนอยู่อย่างใดให้แจ้งความให้ทราบจะได้ช่วยแก้ไขให้ ได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจดังนี้ทุกๆ แห่งมีราษฎรมายื่นเรื่องราวร้องทุกข์บ้าง แจ้งความร้องทุกข์บ้าง รวบรวมข้อความที่ราษฎรร้องว่าเดือดร้อนอยู่ในเวลานี้ มีอยู่ในการบางอย่างที่จะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑ ราษฎรร้องว่าอาชญาบัตรค่าน้ำซึ่งคุ้มเครื่องมือเบ็จเสร็จนั้นใช้ได้แต่ผู้รับอาชญาบัตรคนเดียว เวลาผู้รับอาชญาบัตรป่วยเจ็บหรือมีกิจธุระไปทำมาหากินอย่างอื่น บุตรภรรยาเอาเครื่องมือเหล่านั้นไปหาปลาถูกจับกุมปรับใหม่ได้ความเดือดร้อน ขอให้อาชญาบัตรคุ้มได้ทั้งครัวเรือน เรื่องนี้ได้ทราบอยู่แต่ก่อนแล้ว และได้มีคำสั่งให้แก้ไขแล้ว คือ ในอาชญาบัตรเครื่องมือเบ็จเสร็จให้ลงชื่อบุตรภรรยาของผู้รับด้วยทั้งครัวเรือน ใครมีชื่อในอาชญาบัตรใช้เครื่องมือได้โดยชอบด้วยกฎหมาย เป็นแต่คำสั่งอันนี้ยังไม่ถึงเมืองสุพรรณเท่า นั้น จึงเป็นอันแก้ไขได้ตามความประสงค์ของราษฎร

๒ ราษฎรร้องว่านายน้ำ คือผู้ที่รับผูกขาด ห้วย หนอง คลอง ชื่น ไปห้ามปรามไม่ให้ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้นจับปลาหาเลี้ยงชีพ เป็นความเดือดร้อน ขอนี้นายน้ำแก้ว่าไม่ได้ห้ามปรามไม่ให้ราษฎรจับปลาหาเลี้ยงชีพ ที่ห้ามนั้นเพราะราษฎรจับปลาไปเที่ยวค้าขาย

แย่งชิงประโยชน์โดยชอบของนายน้ำจึงได้ห้าม สืบพยานสมข้าง นาย น้ำบ้าง สมข้างราษฎรบ้าง จึงได้มีคำสั่งไว้ให้เป็นที่เข้าใจว่า ถ้าราษฎร จะจับปลาในที่ผูกขาดเพื่อหาเลี้ยงชีพให้จับได้ แต่ถ้าจับเอาไปซื้อขาย เปนการทำผิดด้วยกฎหมาย

๓ พวกเดินเรือร้องว่านายน้ำชักหลังกาล่าสองฟากคลองออกมา นักเดินเรือค้าขายลำบากขัดข้อง ข้อนี้ได้มีคำสั่งว่า ในคลอง แห่งใดมีปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้น ให้กรรมการอำเภอเรียกนายน้ำกับผู้เดิน เรือกับกำนันผู้ใหญ่บ้านในท้องที่นั้นมาประชุมกันชี้ขาดว่า ช่องทาง น้ำสำหรับเดินเรือในคลองนั้น จำเปนจะต้องกว้างสักเท่าใดจึงจะพอ ให้กำหนดและบังคับตามคำชี้ขาดนั้น

๔ พวกลาวซงดำเดิมอยู่เมืองเพ็ชบุรี ที่น้ำไม่พอกันทำ ยกอพยพมาอยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี และนครไชยศรีประมาณ ๓๐๐๐ คนร้องทุกข์ว่าอยู่เมืองเพ็ชบุรีเคยทำอุเส้นผีได้ ครั้นมาอยู่ เมืองสุพรรณมาทำอุเส้นผี นายอากรสุราฟ้องต้องปรับไหมได้ความ เตือดร้อน ข้อนี้ได้มีคำสั่งว่าลาวพวกนี้อยู่เพ็ชบุรีเคยได้รับพระราชทาน พระบรมราชานุญาตให้ทำอุเส้นผี และบริโภคเองได้จริง เพราะฉะนั้น ต่อไปให้ทำอุเส้นผีและบริโภคเองได้เหมือนอยู่เมืองเพ็ชบุรี แต่ห้ามมิให้เอาไปจำหน่ายขายซื้อ

๕ ลาวซงดำหลายคนร้องว่าเมื่ออยู่เพ็ชบุรีได้รับพระราชทาน ตราภูมิพิเศษในรัชกาลที่ ๔ คัมภีษากรได้ปีละ ๘ บาท ครั้นมาอยู่ เมืองสุพรรณเจ้าพนักงานหายกภาษีอากรให้ตามตราภูมิไม่ ข้อนี้เป็น เรื่องที่ได้ทราบอยู่แล้ว คือตราภูมิพิเศษนี้พระราชทานแก่พวกลาวที่ได้เกณฑ์มาทำพระนครคีรีเมื่อปีวอกโทศกจุลศักราช ๑๒๒๒ แต่ตรา ภูมิพิเศษนี้เจ้าพนักงานได้เรียกกลับเสียบ้าง ยังคงอยู่แก่ผู้รับบ้างเปน การสับสนอยู่ แต่ถึงกระนั้นทางที่จะตัดสินก็ไม่ยาก เพราะพวกลาว เมืองเพ็ชบุรีคงได้ถูกเกณฑ์โดยมาก แม้จะเชื่อเอาว่าลาวผู้ขายได้รับ พระราชทานตราภูมิพิเศษหมดทุกคนก็เชื่อได้ แต่ผู้ที่ได้ตรานั้น

ถ้าจะคิดดูในเวลานี้อายุต้องถึง ๖๐ ปีเศษแล้วทุกคน เพราะฉะนั้น ทางที่จะตัดสินอย่างง่าย ดังได้ตัดสินมาในเมืองเพ็ชบุรีนั้น ให้สำรวจ พวกลาวผู้ชายใครอายุถึง ๖๐ ปี ในเวลานี้ย่อมเชื่อว่าได้รับตราภูมิ พิเศษทุกคน ได้ส่งไปดังนี้

ความเดือดร้อนที่ราษฎรได้ร้อง ไม่มีอย่างใดนอกจากที่ได้ว่า มา

กรมการ

พนักงานปกครองเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้ พระสุนทรสงคราม (ม.ร.ว. เล็ก) เป็นผู้ว่าราชการเมือง หลวงศรีสุพรรณนครเขตร (ทองดี) ปลัด ผู้ว่าราชการเมืองและปลัดพึงมารับราชการเมืองสุพรรณบุรี ได้ไปเศษทั้งสองคน ได้รับพระราชทานบำเหน็จในการปราบปรามโจรผู้ร้ายเมื่อเร็วๆ นี้ทั้ง ๒ คน หลวงศรีราชรักษา (ปุย) เปนยกกระบัตร นายสวัสดิ์เป็นผู้ช่วยราชการเมือง ส่วนตุลาการนั้น นายแหม่ เณติ บันจิตย์เป็นผู้พิพากษาใหญ่ นายเขียนเป็นผู้พิพากษารอง

สังเกตดูข้าราชการที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรีในเวลานี้เป็นคนหนุ่มทั้งชุด และเป็นคนที่มาแต่ที่อื่นแทบทั้งนั้น ดูทำการกลมเกลียว กันดีอยู่ กรมการเก่าๆ ที่เป็นคนพื้นเมืองยังเหลือน้อยเต็มที แต่คนในพื้นเมืองรุ่นหลังกำลังฝึกหัดขึ้นก็มีหลายคน เพราะเหตุที่มีโรงเรียนปรีชาพิทยากร ตั้งอยู่ที่ริมที่ว่าการ โรงเรียนนี้ตั้งมาแต่ก่อนศก ๑๑๗ ขุนปรีชาเปนครูสาหะฝึกสอนศิษย์สำหรับส่งเข้ารับราชการ ได้ลูกศิษย์ของโรงเรียนปรีชาพิทยากรนี้เข้ารับราชการจนถึงยกกระบัตรเมือง และนายอำเภอสองพี่น้องอยู่ในเวลานี้ จึงเห็นว่าขุนปรีชาควร จะได้รับความสรรเสริญ

การปกครอง

ข้าพเจ้าได้ไปตรวจราชการเมืองสุพรรณคราวแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ คราวที่ ๒ ไปเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ นับเป็นคราวที่ ๓ ที่ได้ไปใน ร.ศ. ๑๒๒ นี้ สังเกตดูการปกครองเมืองสุพรรณบุรีที่ได้เห็นใน ๓ คราวนี้

เรียกได้ว่าเป็นคราวละอย่างๆ คือ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ การปกครองยัง
เป็นอยู่ในวิธีอย่างเก่าก่อนจัดมณฑลเทศาภิบาล เวลานั้นผู้ว่าราชการ
เมืองไม่ได้เลือกสรรโดยคุณวุฒิในการปกครอง กรมการเล่าก็เป็นคน
ในพื้นที่เมืองตั้งแต่งกันขึ้นรับราชการ เจ้าเมืองกรมการได้แต่ค่าธรรม
เนียมความและส่วนลดค่านาเป็นผลประโยชน์โดยตรง และไม่ได้
มีแบบแผนและวิธีตรวจตราในการปกครองอย่างใด ด้วยเหตุเหล่านี้
การปกครองบ้านเมืองในเวลานั้น ที่เจ้าเมืองกรมการถือว่าเป็นการ
สำคัญก็แต่ในการชำระความ ซึ่งเป็นทางมาของผลประโยชน์เอนกในย
ราษฎรจะต้องการความปกครองอย่างใด ก็ต้องทำความพอใจให้แก่
เจ้าเมืองกรมการผู้ปกครองด้วยการให้ค่าธรรมเนียม และของกำนัน
เป็นต้น ตลอดจนฝากตัวให้ใช้สอยแลกเปลี่ยนความสงเคราะห์ตาม
ควรแก่การ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็เป็นธรรมดาที่จะได้ยินแต่คำร้องทุกข์
ของราษฎรแลคำติเตียนเจ้าเมืองกรมการทั่วไปในเมืองนั้น

ครั้นเมื่อไปในศก ๑๑๗ เวลานั้นได้จัดการตั้งมณฑลเทศาภิบาล
แล้ว และได้ผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการเลือกสรรข้าราชการที่เห็น
ว่ามีวุฒิส่งไปแต่ที่อื่น มีเงินเดือนได้รับพระราชทานตามตำแหน่ง
ทั่วกัน และวางแบบแผนต่างๆ ในการปกครองขึ้นเป็นขั้นแรก เจ้าเมือง
กรมการทำการตามแบบแผนปกครองเข้มงวดไม่มีใครจะเข้าใจอ่อนผัน
หันหาความทุกข์สุขและความนิยมของมหาชน ถือแต่จะทำการให้ได้
ดังตัวหนังสือในแบบแผนเป็นประมาณ การปกครองเจริญเรียบร้อย
ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก แลไม่ได้ยินเสียงราษฎรติเตียนในทาง
ข้างลบหลู่ผู้ปกครองจริงอยู่แล แต่ทว่ามีเสียงระอาการบังคับบัญชา
เข้มงวดโดยไม่สมควรแก่เหตุและไม่มีมูลต่างๆ ชุกชุม ครั้นไปคราวนี้
ไม่มีเสียงราษฎรร้องติเตียนผู้ปกครองหรือว่าได้รับความกดขี่อย่างหนึ่ง
อย่างใดจากผู้ปกครอง แม้มีความเดือดร้อนก็เป็นไปในการอย่างอื่น
ดังได้กล่าวมาแล้ว คือเรื่องภาษีอากรเป็นต้นจึงเห็นว่าการปกครอง
เมืองและตามอำเภอในสุพรรณบุรี ในเวลานี้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอัน

มากที่สุดทีเดียว เมื่อพิจารณาจากความคุ้นเคยก็แลเห็นเหตุได้ ด้วยผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองและกรมการอำเภอบังคับบัญชาปกครองราษฎรในเวลานี้ เอาใจเอื้อเฟื้อต่อความทุกข์สุขของราษฎรมากขึ้น วิธีที่จะบังคับบัญชาราชการรู้จักผ่อนผันหันหาความรู้ศึกของราษฎรให้ได้ประโยชน์ในราชการและประโยชน์ของไพร่บ้านพลเมืองเปนไปในทางอันเดียวกันได้ ที่ว่านี้ใช้ประสงค์จะยกย่องว่าการปกครองเมืองสุพรรณในเวลานี้ดีที่สุดแล้ว หรือว่าดียิ่งกว่าเมืองอื่นๆ ทัวไป ที่ว่านี้ประสงค์จะกล่าวให้ปรากฏไว้ว่าวิธีที่จะปกครองเมืองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้น ต้องอาศัยไร้ให้ราษฎรนิยมเปนข้อสำคัญยิ่งกว่าที่จะบังคับบัญชากวัดขันเข้มงวดเอาตามแบบแผนแต่ฝ่ายเดียว ข้าพเจ้าได้เคยเห็นการบังคับบัญชาที่เมืองสุพรรณบุรีหลายอย่างดังพรรณามาแล้ว จึงว่าเมื่อผู้ปกครองเดินไปทางที่ถูกแล้ว การบ้านเมืองคงเรียบร้อยขึ้นเปนธรรมดาดังนี้

การปกครองเมืองสุพรรณบุรีที่ไปเห็นในคราวนี้ มีเลวลงกว่าแต่ก่อนอย่างหนึ่ง คือกำนันผู้ใหญ่บ้าน เมื่อคราวข้าพเจ้าไปในศก ๑๑๘^๑ เวลานั้นกำลังจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านใหม่ๆ สังเกตดูได้คนที่ดีเปนกำนันผู้ใหญ่บ้านแทบทัวไป ข้าพเจ้าได้จดชมลงไว้ในรายงานตรวจการคราวนั้นยังปรากฏอยู่ ไปคราวนี้ดูคนที่เปนกำนันผู้ใหญ่บ้านที่เปนคนชั้นดีดังได้พบเห็นในคราวก่อนเหลืออยู่น้อย เปนคนชั้นเลวๆ เสียโดยมาก เห็นเช่นนั้นก็เปนที่น่าเสียใจแต่ก็ไม่ปลาดใจ เพราะการที่เลือกหากำนันผู้ใหญ่บ้านทุกวันนี้มีเหตุติดขัดต้องเว้นเปนอันมาก ทั้งราชการในหน้าที่กำนันผู้ใหญ่บ้านก็มีมากผลประโยชน์ก็ได้น้อย ถ้าการเปนอยู่เช่นนั้นก็ต้องได้แต่คนชั้นเลวๆ เปนกำนันผู้ใหญ่บ้านเปนธรรมดา เมื่อแลเห็นเช่นนั้นก็เปนที่หนักใจอยู่เปนอันมาก ด้วยการปกครอง

^๑ ไม่ปรากฏรายการเสด็จครั้งนี้

จำเอนต้องมีกำนันผู้ใหญ่บ้านการจึงจะดีได้ตั้งความคาดหมาย ถ้าหาได้แต่คนเลวๆ ก็เหมือนตั้งไว้หลอกลวงเปลืองพระราชทรัพย์ แม้แต่ที่ยกเว้นค่าราชการให้ก็เหมือนเสียเปล่าๆ ถ้าหาคนดีเป็นไม่ได้แล้ว เล็กกำนันผู้ใหญ่บ้านเสียจะดีกว่า แต่เล็กเสียก็ไม่รู้ว่าจะปกครองบ้านเมืองอย่างไรได้ ข้อนี้จึงเป็นที่วิตกอด้อใจอยู่เอนันมาก

เมื่อว่าถึงการปกครองเมืองสุพรรณบุรีที่เรียบร้อยดีขึ้นดังนี้ จะต้องกล่าวไว้ให้ปรากฏความดีของพระศรีธรรมาธิราช (ดำ) ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีตั้งแต่ปี ๑๑๗ พึ่งย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทองเมื่อ ศก ๑๒๑ เป็นผู้ได้จัดวางแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยดีขึ้นเอนันมาก พระสุนทรสงครามขึ้นไปรับราชการต่อพระศรีธรรมาธิราช ได้มีความชอบในทางช้างขาปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่เลื่องลือมาช้านาน ให้ราบคาบลงได้ประกอบกันการจึงเรียบร้อยดังได้ไปแลเห็นในคราวนี้

แก้ไขวิธีปกครอง

หน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการอำเภอ ซึ่งเป็นพนักงานปกครองราษฎรตามหัวเมือง มีการที่จะต้องทำเป็น ๒ แผนก คือ ทำการต่างๆ อันต้องทำในที่ว่าการให้ได้ตั้งระเบียบแบบแผนการปกครองแผนก ๑ ต้องเที่ยวตรวจตราการตามท้องที่แผนก ๑ การทั้ง ๒ แผนกนี้เป็นการสำคัญที่ต้องทำให้ดีด้วยกันทั้ง ๒ แผนก ข้าพเจ้าไปตรวจราชการคราวนี้ สังเกตเห็นว่าการตรวจตราตามท้องที่ยังได้น้อยนัก เมื่อได้ไล่เลียงดูก็เห็นความขัดข้องผู้ว่าราชการเมืองกรมการมีอยู่บ้าง เพราะกระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ในศก ๑๒๒ หลายอย่างคือ วิธีหมายดำหนิทะเบียนพลสัตว์พาหนะและการทำสำมะโนครัว เป็นต้น เมื่อส่งแบบแผนการอันใดออกไปใหม่ ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการก็ต้องตั้งต้นศึกษาหาความเข้าใจ และความชำนาญที่จะทำตามแบบแผนเหล่านั้นกินเวลาเรื่องละมากๆ อีกประการหนึ่งวิธีแบ่งหน้าที่กรมการอำเภอ ที่ให้มีปลัดอำเภอสำหรับการอัยการ

คน ๑ ธุรการคน ๑ อย่างทุกวันนี้เป็นเหตุให้ปลัดอำเภอทั้ง ๒ คน มีธุรการที่ต้องทำการในที่ว่าการอำเภอทั้งไปไม่ได้ อาศัยเหตุเหล่านี้จึงเป็นการพัวพันของผู้ว่าราชการเมือง และกรมการอำเภอไม่สามารถจะไปเที่ยวตรวจตราตามท้องที่ และจะรักษาระเบียบแบบแผนในที่ว่าการให้เรียบร้อยได้ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง เมื่อสังเกตเห็นเช่นนี้จึงได้ตกลงใจว่าใน ร.ศ. ๑๒๓ นี้ ส่วนการใหม่ต่างๆ จะไม่จัดอะไรเลย ถึงจะจัดก็เป็นอย่างน้อยที่สุดจะตั้งหน้าจัดวิธีทำการในที่ว่าการอำเภอ และที่ว่าการเมืองเพื่อประโยชน์ให้การรักษาระเบียบในที่ว่าการ และการเที่ยวตรวจตราตามท้องที่เป็นไปได้ด้วยกันตามควรทั้ง ๒ อย่าง

เรื่องเมืองโบราณ

ไปเที่ยวนี้ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่เมืองอุทอง มีความคิดเห็นในเรื่องเมืองโบราณแถวนี้บ้างเล็กน้อย จึงได้เรียบเรียงลงไว้ในทำยารายงานดังนี้

เรื่องเมืองอุทอง

มีเมืองโบราณเมืองหนึ่งในแขวงสุพรรณบุรี ทางตะวันตกเฉียงใต้ ใกล้กับเทือกเขาซึ่งเป็นเขตรแดนเมืองสุพรรณต่อกับเมืองกาญจนบุรี และมีลำแม่น้ำเก่าผ่านหน้าเมืองโบราณนี้ เรียกว่าลำน้ำจรเข้สามพัน แต่ทุกวันนี้ขาดเงินเป็นห่วงเป็นตอนเสียแล้ว

เมืองโบราณนี้ พวกราษฎรที่อยู่ในแถวนั้น เรียกว่าเมืองท้าวอุทอง มีเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาแต่โบราณว่าท้าวอุทองได้ครอบครองเมืองนี้มา จนกาลครั้งหนึ่งเกิดไข้ห่า ราษฎรล้มตายมากนัก ท้าวอุทองจึงอพยพผู้คนละทิ้งเมืองนี้หนีห่าไปทางทิศตะวันออก เทียวเสาะหาที่ตั้งเมืองเป็นระยะไปหลายแห่ง ไข้ห่าก็ยังตามไปจนท้าวอุทองอพยพผู้คนหนีห่าข้ามลำแม่น้ำสุพรรณไปทางฝั่งตะวันออกจึงได้พ้นห่า ยังมีท่าที่ริมแม่น้ำสุพรรณ เรียกว่าท่าท้าวอุทองอยู่จนทุกวันนี้ มีเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาดังนี้

ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวถึงเมืองท้าวอุทองในคราวนี้ ตรวจดูภูมิสถาน

เห็นเปนเมืองใหญ่ มีกำแพงเมือง ๒ ชั้น และมีสระใหญ่ๆ ขุดไว้หลาย
สระคล้ายกับเมืองสุโขทัยเก่า ข้างในเมืองมีโคกอิฐซึ่งฝังเห็นได้ว่า
เปนวัดวาของเก่าแก่มากมายหลายแห่ง พระเจดีย์ที่ยังคงรูปอยู่ก็มี
บ้าง ได้ตรวจคันดูของเก่าที่จะเปนพยานอายุของเมืองนี้ได้พระพุทธร
รูปที่เป็นฝีมือเดียวกับพระบาทพระปฐมเจดีย์มีอยู่บ้าง และได้สืบถาม
ตามชาวบ้านถึงสิ่งของโบราณที่ขุดได้ในเมืองนี้ ก็ได้เงินเหรียญตรา
สังข์อย่างเดียวกับที่ขุดได้ที่พระประโทน จึงสันนิษฐานว่า เมืองนี้จะเปน
เมืองในสมัยเดียวกับเมืองโบราณที่พระปฐมเจดีย์ก่อนเมืองสุพรรณบุรี
ทุกวันนี้ช้านาน แต่เจดีย์สถานที่ยังมีรูปอยู่นั้นสังเกตว่าที่เป็นรูปขึ้น
ใหม่ประมาณว่าในครั้งกรุงเก่าก็มีบ้าง ดูการก่อสร้างจะเปน ๒ ยุคอยู่

เมืองนี้แต่เดิมคงจะเปนเมืองที่มีกระษัตริย์ครอบครอง ครั้น
ต่อมาเพราะเหตุที่ทางแม่น้ำเปลี่ยนแปลงทำให้แม่น้ำสำหรับเมืองนี้
ตื้นเขินขึ้นทุกที จึงต้องขุดสระหาน้ำไว้ใช้ในเมื่อฤดูแล้ง และ
ภายหลังยังกันดารน้ำยิ่งขึ้นทุกทีจนเกิดไข้เจ็บจะอยู่ต่อไปไม่ได้ จึงต้อง
ทิ้งเมืองย้ายไปที่อื่นดังนิทานที่เล่าสืบกันมาว่าหนีนั่น

เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้าง เพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางอย่างวุ่น มี
ตัวอย่างหลายเมือง คือ เมืองสุโขทัยเก่าเปนต้น เมืองที่ต้องทิ้งให้ร้าง
ในชั้นหลังไม่ช้านานมานักเพราะเหตุนี้ก็มีอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองพิจิตร
เก่า เมื่อปีขานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลก เสด็จด้วยเรือไฟพระที่นั่งอรรคราช
วรเดช ซึ่งเป็นเรือสองปล่องอย่างใหญ่ในเวลานั้นยังไปได้ทางแม่น้ำ
พิจิตร ทุกวันนี้แม่น้ำนั้นตื้นเขินเปนห้วงเปนดอนใช้เรือไม่ได้ทีเดียว
จนต้องย้ายเมืองพิจิตรมาตั้งทางแม่น้ำใหม่ข้างคลองเรียง ถึงที่
พระปฐมเจดีย์แต่เดิมาก็คงจะมีแม่น้ำ เพราะการสร้างเมืองแต่โบราณ
คงต้องอาศัยชลน้ำ และมีที่ทำนาจึงตั้งเปนบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ได้
อาศัยเหตุเหล่านี้ จึงได้ลงความสันนิษฐานดังกล่าวมาแล้ว

ท่านทั้งปวงที่ได้อ่านหนังสือพระราชพงษาวดารที่กรมสมเด็จ

พระปรมาภิไธยทรงเรียบเรียงไว้ ย่อมทราบอยู่ทั่วกัน ว่ากระษัตริย์
พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าอุทองเป็นผู้สร้างกรุงเก่าเมื่อ
จุลศักราช ๗๑๒ ปี เมืองโบราณที่ข้าพเจ้าว่านี้ ก็เรียกว่าเมืองท้าว
อุทอง (ท้าวอุทองหรือพระเจ้าอุทอง ก็คือความเดียวกันนั่นเอง) จึง
เป็นข้อป็นหาน่าคิดว่า พระเจ้าอุทองนั้นจะเป็นพระองค์เดียวกันหรือ
จะเป็นกระษัตริย์ ๒ พระองค์มีพระนามพ้องกัน ความข้อนี้ในหนังสือ
พระราชพงษาวดารว่า พระเจ้าอุทองที่สร้างกรุงเก่านั้น ลงมาแต่เมือง
เทพนคร ซึ่งตั้งอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร และแสดงเหตุว่าเพราะบรรณ
ในแปลทองของนฤมิตรแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงได้มีพระนามว่าพระเจ้า
อุทองดังนี้ แต่ฝ่ายข้างพระเจ้าอุทองทางสุพรรณบุรี ไม่มีอันใดปรากฏ
นอกจากเรื่องนิทานที่ได้เล่ามาแล้ว แต่มีหลักฐานบางอย่างซึ่งน่าจะ
เอามาประกอบคิดเดาได้บ้าง คือ ในหนังสือโบราณ เช่น หนังสือ
จากหลักฐานที่เมืองสุโขทัย เป็นต้น เมื่อกล่าวถึงเมืองสุพรรณยอม
เรียกว่าเมืองสุวรรณภูมิ หาได้เรียกว่าสุพรรณบุรีไม่ คำว่า อุ ย่อมแปล
ได้เป็น ๒ นัย แปลว่าแปลก็ได้ หรือจะแปลว่าเป็นที่เกิด ดังเช่นคำที่
ใช้พูดกันอยู่ว่า อุน้ำอุเข้า เช่นนี้ก็แปลได้ เพราะเหตุนี้คำว่า สุวรรณภูมิ
ถ้าจะแปลว่าอุทอง จะใช้ได้หรือไม่ ถ้าใช้ได้เมืองโบราณนี้ชื่อเดิมที่เรียก
ในภาษาไทย คงเรียกว่าเมืองอุทอง เมื่อไปเรียกในภาษาบาฬีจึงใช้ว่า
สุวรรณภูมิ เพราะฉะนั้นสันนิษฐานว่า ที่เรียกพระนามกระษัตริย์ที่ครอง
เมืองนี้ว่า ท้าวอุทองหรือพระเจ้าอุทองนั้นก็คืออย่างเรียกว่า พระเจ้า
กรุงศรีอยุธยา หรือพระเจ้าเชียงใหม่หาใช้นามเฉพาะกระษัตริย์
พระองค์หนึ่งพระองค์ใดไม่ เป็นนามสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินที่
ครองเมืองอุทองนี้ทุกพระองค์

มีข้อที่ควรจะเห็นปลาดอีกอย่างหนึ่งคือ เมืองอุทองนี้อยู่ใน
ท่ามกลางหว่างเมืองทั้งสอง เมืองข้างตะวันตก เรียกว่า เมืองกาญจนบุรี
อีกเมืองหนึ่งอยู่ข้างตะวันออกเรียกว่าเมืองสุพรรณบุรี ชื่อเกี่ยวข้อกับ
ทองด้วยกันทั้งสองเมือง ทำไมจึงเป็นเช่นนี้ในหนังสือโบราณที่ได้กล่าว

มาแล้ว มีชื่อปรากฏแต่เมืองสุวรรณภูมิเมืองเดียว ถ้าจะสันนิษฐานว่า เมืองทั้งสองคือ เมืองกาญจนบุรีก็ดี เมืองสุพรรณบุรีทุกวันนี้ก็ดี เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นภายหลัง โดยมีเหตุเกี่ยวเนื่องกับเมืองสุวรรณภูมิอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างนี้จะใช้ได้หรือไม่

เมื่อได้ลองคิดถึงเพียงนี้แล้ว ดุยังมีข้อที่น่าจะวินิจฉัยต่อไปอีกข้อ ๑ ว่า พระเจ้าอยู่ทองที่สร้างกรุงเก่าขึ้น ถ้าจะเป็นพระเจ้าอยู่ทองที่ไปจากเมืองสุวรรณภูมินี้จะเป็นได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ถ้าจะว่าในทางข้างจะเป็นได้ก็มีหลักฐานอยู่หลายอย่าง คือ

๑. ตามเรื่องนิทานที่เล่าสืบกันมาว่า พระเจ้าอยู่ทองทิ้งเมืองสุวรรณภูมิหนีท่าข้ามไปทางทิศตะวันตกนั้น ก็ไปตรงทางทิศกรุงเก่า ระยะทางแต่เมืองเดิมมาถึงกรุงเก่าก็เพียง ๓ วัน ใกล้กว่า แล้วจะอพยพผู้คนไปได้ง่ายกว่าที่จะลงมาจากเมืองเทพนครเป็นอันมาก

๒. ผู้ศึกษาพงสาวดารย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่าเมืองศรีอยุธยาเป็นเมืองเก่า มีมาก่อนครั้งพระเจ้าอยู่ทอง พระเจ้าอยู่ทองเป็นแต่มาตั้งเมืองศรีอยุธยาขึ้นเป็นเมืองหลวงอีกครั้งหนึ่ง ที่มาเปลี่ยนพระนามเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีนั้น ก็เพราะเหตุจะต้องแบบแผนที่เป็นกระษัตริย์ครองเมืองศรีอยุธยา อย่างพระรามาตราชื่อใหม่นี้จะเห็นได้ว่าแต่เดิมคงจะมีพระนามตามที่จากในพระสุพรรณบัตรเป็นอย่างอื่น เช่นว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นต้น ที่เรียกว่าพระเจ้าอยู่ทองเรียกตามนามเมืองอยู่ทอง ครั้นมาครองเมืองศรีอยุธยาก็ใช้พระนามปรากฏว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา

๓. ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่าในแผ่นดินพระเจ้าอยู่ทองนั้น หัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไปเป็นเมืองประเทศราชทั้งนั้น ถ้าพระเจ้าอยู่ทองลงมาจากเมืองเทพนครๆ ก็อยู่ใกล้ในระหว่างเมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร แลอยู่เหนือเมืองนครสวรรค์ที่ต้องต้อนรับผู้คนผ่านลงมาเพียงระยะวันเดียวสองวัน รอบข้างเมืองเหล่านั้นจะเป็นเมืองประเทศราชอย่างไร ในข้อนี้พิเคราะห์ดูตามความในหนังสือ

พระราชพงษาวดารตอนนี้ ถ้ามารจากทางเมืองสุพรรณพิเคราะห์ความ
งามจะสมมากกว่ามาจกข้างเหนือ เพราะเมื่อพระเจ้าอยู่ทงมาสร้าง
กรุงเก่าเปนราชธานีนั้น นำที่จะกวาดต้อนผู้คนซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ทาง
เมืองเดิมมาไม่ได้หมด คือขุนหลวงพัวซึ่งเปนพี่พระมเหสีเป็นต้น
นำที่จะเปนเพราะมีวงศ์วารพรรคพวกตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางโน้นมาก
ไม่ย้ายมาอยู่กรุงศรีอยุธยาที่สร้างใหม่ จึงโปรดตั้งขุนหลวงพัวขึ้น
เปนพระบรมราชาให้อยู่ครองทางเมืองเดิม และได้ตั้งขึ้นเปนเมือง
สุพรรณบุรีในคราวเดียวกันกับสร้างกรุงเก่านั้นก็อาจจะเป็นได้ ส่วน
พระราเมศวรราชโอรสนั้นโปรดให้ขึ้นไปครองเมืองลพบุรี รักษา
พระราชอาณาจักรข้างทางเหนือ ที่ติดต่อกับเมืองประเทศราช ดูภูมิ
แผนที่ ที่วางการเช่นนี้ เข้าที่ทางข้างจะมาจากสุพรรณมาก

ข้อความที่กล่าวมาทั้งนี้ ขอให้ท่านผู้อ่านใจใส่สอดส่องใน
พงษาวดารเมืองไทยจงพิเคราะห์ดูเถิด

เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๓
เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์

เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์^๑

ข้าพเจ้าตั้งใจมาหลายปีว่าจะหาโอกาสไปมณฑลเพชรบูรณ์สักครั้งหนึ่ง แต่การที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์จะต้องใช้เวลากว่าเดือน และจะต้องไปในฤดูแผ่นดินแห้งให้ปราศจากความไข้เจ็บ แต่ว่าต้องไปให้ทันเวลาลำน้ำสักยังมีน้ำพอล่องเรือได้สะดวกในราวเดือนมกราคม คอยหาเวลารว่างราชการในหน้าที่ให้สับเหมาะแก่ฤดูกาลที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ยังไม่ได้ จึงต้องเฝ้าผัดมา ฟังไปได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ นี้ไม่ทันชีวิตพระยาเพชรรัตนสงคราม (เพื่อง) ข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ซึ่งได้อุตสาหะจัดการทำนุบำรุงมณฑลนั้น และเป็นผู้ที่ได้วิงวอนให้ข้าพเจ้าไปมณฑลเพชรบูรณ์เสมอมา พระยาเพชรรัตนสงครามลงมากองทัพฯ มาเป็นอหิวาตกโรคถึงอนิจกรรมเมื่อก่อนข้าพเจ้าจะขึ้นไปไม่นานนัก ครั้งได้ไปเห็นมณฑลเพชรบูรณ์ คิดถึงพระยาเพชรรัตนจึงรู้สึกเสียใจในข้อนี้เป็นอันมาก

ทางที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ไปได้หลายทาง จะไปทางเรือลำน้ำสักขึ้นไปจนถึงเมืองเพชรบูรณ์ทีเดียวก็ได้ แต่กินเวลาเดินเรือราวเดือน ๑ ถ้าไม่ไปเรือ จะเดินบกไปจากเมืองนครราชสีมา หรือเมืองสระบุรี เมืองลพบุรีก็ได้ ระยะทางเดินราว ๑๑ - ๑๒ วันก็ถึงเมืองเพชรบูรณ์ แต่เชื่อว่าทางอยู่ข้างจะกันดารและไม่มีสิ่งใดน่าดู สู้ไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาไปขึ้นเดินบกที่แขวงเมืองพิิจิตรตัดไปเมืองเพชรบูรณ์เมืองหล่มสัก แล้วล่องน้ำสักลงมาเมืองสระบุรีอย่างนี้ไม่ได้ ทางนี้ว่าเป็นทางสะดวกและจะได้เห็นภูมิลำเนามากกว่าทางอื่น ข้าพเจ้าจึงได้

^๑ จากหนังสือ เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๓ เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ พระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เลือกไปตามทางอย่างว่าข้างหลังนี้ได้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม รู้สึกว่าเข้าไปสัก ๑๕ วัน น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาแห้งงวดลงเสียมาก แม้ใช้เรือไฟอย่างกินน้ำตื้นแล้วก็ยังขึ้นไปได้ด้วยยาก เดินเรือ ๘ วันจึงถึงบางมุลานาคอันเป็นท่าที่จะขึ้นเดินทางบกไปเมืองเพชรบูรณ์

บางมุลานาคนี้เดิมเรียกกันว่า “บางขึ้นาค” ฟังเปลี่ยนเรียกให้เป็นคำผู้ดีว่า “บางมุลานาค” เมื่อตั้งมณฑลพิษณุโลก คนเลยเรียกแปลไปเป็น “บางขุนนาค” ชุกชุม เป็นหมู่บ้านเก่าอยู่ใกล้ปากคลองบุขงอันเป็นทางสำหรับใช้เรือขนสินค้าเมืองภูมิขึ้นลงในฤดูน้ำและเป็นท่าเกวียนของเมืองภูมิในฤดูแล้งด้วย จึงเป็นท่าเลการค้าขายมาแต่ก่อน แต่นับว่าเป็นท้องที่ของเมืองพิจิตร ครั้นตั้งมณฑลพิษณุโลกจึงย้ายที่ว่าการเมืองภูมิมาตั้งที่บางมุลานาค จัดเป็นอำเภอ ๑ ของเมืองพิจิตรแต่นั้นมา

วันที่ ๓๑ มกราคม ออกเดินจากบางมุลานาคไปตามทางที่ทำโทรเลข ปายหน้าขึ้นทิศตะวันออกเฉียงเหนือ การเดินทางใช้ม้าเป็นพาหนะและมีช้างบรรทุกทุกกับผู้คนหาบหามสิ่งของตามประเพณีการเดินทางป่าไม้แปลกประหลาดอันใดนัก มีประหลาดอยู่หน่อยหนึ่งแต่ที่ราษฎรชาวเมืองพิจิตรบรรดาอยู่ที่แถวริมน้ำไม่มีใครอยากไปทางเมืองเพชรบูรณ์เลย คนเหล่านี้เคยไปค้าขายเที่ยวเตร่ทางข้างตะวันตกจนถึงเมืองกำแพงเพชรและเมืองสุโขทัยโดยมาก แต่จะหาผู้ใดที่เคยไปทางดอนข้างตะวันออกห่างแม่น้ำเพียงกว่าวันเดียวขึ้นไปไม่มีใครมี เพราะเคยได้ยินเลื่องลือถึงความไข้เจ็บทางเพชรบูรณ์ ก็เลยหวาดหวั่นครั้นคร้ามกันมาเสียช้านาน ครั้นนี้ได้กำหนดว่าจะให้พวกชาวพิจิตรไปส่งเพียงพรมแดนเมืองพิจิตร มิใช่จะต้องเข้าไปในแดนเพชรบูรณ์แต่ถึงกระนั้นก็ยังพากันสะทกสะท้านถึงเข้ามาวิงวอนข้าพเจ้า ขอให้ผ่อนผันอย่าให้ต้องไปก็มี ข้าพเจ้ามีรู้ที่จะทำประการใด ก็ได้แต่ชี้แจงว่าตัวข้าพเจ้าก็เป็นชาวเมืองอื่นและรู้จักเจ็บไข้ตายล้มเหมือนกับพวกเขาที่จะไปเมืองเพชรบูรณ์ก็เพราะเป็นราชการของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

มิใช่จะไปเที่ยวเตร่หาความสนุกสนานเมื่อไร จงนึกเสียว่าไปราชการด้วยกันเถิด คนเหล่านั้นก็จำเป็นต้องไปด้วยความเกรงอำนาจ เมื่อแรกออกเดินทางสังเกตดูจะหาใครหน้าตาสดชื่นไม่มีเลย จนไปได้ ๓ วัน ถึงที่ซัปมาแสนบนเขาพรมแดนเมืองเพชรบูรณ์ รุ่งขึ้นจะปล่อยให้กลับบ้าน วันนั้นจึงได้เห็นอาการเร่รังของพวกชาวเมืองพิจิตร ถึงกับเล่นหัวเฮฮากันอื้ออึงจนต้องห้ามในคืนหลัง ครั้นถามก็ได้ความว่า เมื่อคนเหล่านั้นได้ไปเห็นป่าดงดูไม่น่ากลัว และไม่เห็นมีใครเจ็บไข้ร้ายแรงดังคาดก็สิ้นความกลัว บางคนถึงกับเข้าขันอาสาว่า ถ้าทีหลังข้าพเจ้าจะไปทางนั้นอีกจะมาไปด้วยไม่ต้องให้เรียกทีเดียว แต่ฝ่ายข้างพวกชาวบ้านดอนซึ่งไปพบเช่นที่บ้านกระปาง อยู่ห่างแม่น้ำขึ้นไปเพียง ๒ วัน ความนิยมกับตรงกันข้าม คนพวกนี้ชำนาญเที่ยวเตร่ทางเมืองเพชรบูรณ์ นามม หล่มสัก ตลอดจนเมืองวิเชียร แต่ครั้นคร้ามความไข้ทางที่ลุ่มริมแม่น้ำเมืองพิจิตร ไม่มีใครอยากลงไปเลย บางคนบ่นแก่ข้าพเจ้าว่ากลัวเรือนัก ได้เคยลงเรือครั้งหนึ่ง พอเขาออกเรือก็ให้เวียนศีรษะเป็นกำลั้ง เลยไม่กล้าขึ้นเรือแต่นั้นมา หมู่คนอยู่ห่างกันทางเพียงสองวัน ภูเขาเลากาอันใดก็ไม่มีคั่น มีความกลัวกลับกันข้ามอย่างนี้ดูก็ประหลาดอยู่

ระยะทางแต่บางมูลนาคไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ ประมาณ ๓,๐๐๐ เส้น ข้าพเจ้าเดินทางอย่างสงวนพาหนะและผู้คนหาบหามไม่ให้บอบซ้ำ เดิน ๕ วัน แต่ถ้าจะเดินโดยลำลองเพียง ๔ วันก็ถึงได้ไม่ลำบากอันใด เพราะหนทางที่เดินถ้าไปในฤดูแผ่นดินแห้งแล้วเดินได้สะดวก ท้องที่แต่บางมูลนาคขึ้นไปเป็นที่ลุ่มราบไปประมาณ ๓๐๐ เส้นถึงเมืองภูมิเก่า เล่ากันมาว่าเป็นที่ฤๅษีสำนักร้อยแต่โบราณ พระฤๅษีได้ประสาทพรแก่สาธุศิษย์ไว้ จึงเป็นท้องที่ทำเลทำนาดีนัก แต่ก่อนมาหาได้เก็บค่านาไม่ กล่าวกันว่ายกค่านาบูชาพระฤๅษี เหตุที่จริงจะอย่างไรหาทราบไม่ แต่ค่านาเมืองภูมิพึงเก็บ เมื่อจัดมณฑลพิษณุโลกนี้เอง ออกจากเมืองภูมิพื้นที่ยังลุ่มเป็นพรุเป็นป่าไผ่ ไปอีกสัก ๕๐๐ เส้น จึงขึ้นที่ดอน เป็นโคกป่าไม้เต็งรัง ชายโคกริมห้วยเป็นดงสลักกันไปสัก

๑,๐๐๐ เส้น จึงถึงเชิงเขาบรรทัดที่ปันน้ำไหลลงแม่น้ำพิษณุโลกและแม่น้ำสัก และเป็นพรมแดนเมืองพิจิตรต่อกับเมืองเพชรบูรณ์ หนทางตอนข้ามเขาบรรทัดเป็นดงดิบเหมือนกับดงพระยาไฟ แต่เดินสะดวกด้วยทางลาดค่อยๆ ขึ้นไปจนถึงสันเขาบรรทัด พอลงไหล่เขาข้างตะวันออกไปสัก ๒๐๐ เส้น ก็ออกจากดงพันเทือกเขา ถึงบ้านล่องลำแขวงเมืองเพชรบูรณ์ แต่นี้ไปทางเดินตัดขึ้นทิศเหนือไปประมาณ ๕๐๐ เส้นถึงบ้านนายม อันตั้งอยู่ริมลำน้ำสักใต้เมืองเพชรบูรณ์ ทางเรือล่องวัน ๑ เดือนจากบ้านนายม ๔๖๐ เส้น ก็ถึงเมืองเพชรบูรณ์ ข้าพเจ้าไปถึงเมืองเพชรบูรณ์เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์

ทำเลท้องที่เมืองเพชรบูรณ์บอกสัญญาณได้ไม่ยากนัก คือลำน้ำสักไหลแต่เหนือลงมาได้ ทั้งสองข้างลำน้ำสักมีภูเขาสูงเป็นเทือกลงมาตามแนวลำน้ำ ข้างตะวันออกเขาต่อแดนมณฑลนครราชสีมา ข้างตะวันตกเขาต่อแดนมณฑลพิษณุโลก เทือกเขาทั้งสองข้างนี้ตอนเหนือสอบ ตอนใต้ผายออกไปโดยลำดับ ทำนองสัญญาณกรวย เมืองหล่มสักอยู่เหนือที่สุดในลำน้ำสัก ต่อลงมาถึงเมืองเพชรบูรณ์ แลดูที่เมืองเพชรบูรณ์เทือกเขาทั้งสองฟากห่างลำน้ำประมาณไม่เกิน ๕๐๐ - ๖๐๐ เส้นทั้งสองฝ่าย พื้นที่เมืองเพชรบูรณ์ตอนริมน้ำสักเป็นที่ลุ่ม ฤดูน้ำๆ ท่วมแทบทุกแห่ง ถัดขึ้นไปในระหว่างที่ลุ่มกับเชิงเขาบรรทัดเป็นโคกสลับแอ่งเป็นหย่อมๆ ทั่วไป บนโคกเป็นป่าไม้เต็งรังทำการเพาะปลูกอย่างอื่นไม่ได้ ในที่แอ่งเป็นที่น้ำซับทำไร่นาเรียกสวนเพาะปลูกงอกงามดี เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่ม ได้อาศัยน้ำห้วยทำเป็นเหมืองไขน้ำเข้าเรียกสวนไร่นาได้สะดวก จึงบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ ธัญญาหาร คล้ายกับเมืองลับแลยิ่งกว่าที่อื่น

ข้อที่เลื่องลือว่าไข้เมืองเพชรบูรณ์ร้ายแรงนั้น เมื่อได้ไปแลเห็นเมืองเพชรบูรณ์ก็เข้าใจได้ว่าไข้ร้ายด้วยเหตุใด เพราะเหตุที่มีเทือกเขาสูงอยู่ใกล้เมืองทั้ง ๒ ข้าง เขาทั้ง ๒ เทือกนี้เป็นเขาหินปูน ถึงฤดูแล้งต้นไม้แห้งไม่มีใบ เวลาฤดูร้อนจัดไอศิลาขึ้น ลมจะพัดมาแต่ทิศใดๆ ก็

พัดเอาไอศิลาเข้ามาในเมือง คนต้องถูกไอร้อนจากศิลาในฤดูร้อนเป็น
ใช้ได้ประการ ๑ ครั้นฤดูฝน ฝนชะใบไม้ที่เน่าเปื่อยไหลออกมาตาม
ลำห้วย เมื่อปริโภคน้ำเช่นนี้ก็เป็นเหตุให้เกิดไข้ อีกประการ ๑ ครั้นถึง
หน้าฝนชุกฤดูน้ำไหลหลากลงมา น้ำท่วมแผ่นดินที่ตั้งบ้านเรือนและขึ้น
อยู่ชานาน พอน้ำลดไอดินขึ้นก็เป็นเหตุให้เกิดไข้ได้อีกประการ ๑ แต่
เมื่อไล่เลียงไต่ถามคนในพื้นที่เมืองถึงเรื่องความไข้เจ็บที่เมืองเพชรบูรณ์
เขาว่าไข้มีชุกชุมแต่ในเวลาเปลี่ยนฤดู คือแรกฤดูฝนต่อฤดูร้อนคราว
๑ กับเมื่อเริ่มฤดูแล้งต่อฤดูฝนอีกคราว ๑ และคราวหลัง คือ ไข้หวัลม
เมื่อฤดูแล้งต่อฤดูฝนนั้นร้ายกว่าไข้คราวแรก นอกจากไข้ ๒ ฤดูนี้แล้ว
ก็เป็นธรรมดา ตามความเห็นของพวกข้าราชการที่ไปจากที่อื่น เขาว่า
ความไข้เมืองเพชรบูรณ์มีมากกว่ามณฑลอื่นบางมณฑล เช่นมณฑล
กรุงเก่าเป็นต้น จริงอยู่ แต่ไม่ร้ายแรงเลือนอย่างเช่นเล่าลือ ถ้ารู้จัก
รักษาตัวแล้วก็ไม่สู้กระไรนัก แต่ต้องรักษาใจด้วย ถ้ากลัวเกินไปก็อาจ
จะเจ็บไข้ได้มากๆ เขายกตัวอย่างว่ามีข้าราชการในกรุงเทพฯ คนหนึ่ง
เจ้ากระทรวงให้ขึ้นไปประจำตำแหน่งที่มณฑลเพชรบูรณ์เมื่อปีแล้ว
เหตุใดจึงไปในฤดูฝนหาทราบไม่ พอไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ไปเป็นไข้สัก
เล็กน้อย ซึ่งเขารู้แน่ๆว่าไม่ใช่ไข้ร้ายแรงอย่างไร แต่ตัวคนเจ็บนั้นหันไข้
เพชรบูรณ์ไปแต่กรุงเทพฯ เสียแล้ว พอเจ็บก็ใจเสีย เห็นแต่ถ้าขึ้นอยู่
จะไม่รอดอย่างเดียว ใครจะรับรักษาพยาบาลคนเจ็บก็ไม่ยอมอยู่ ขอเรือ
รีบล่องกลับลงมากรุงเทพฯ ได้ข่าวว่าเมื่อเรือลงมาถึงเมืองวิเชียรไข้อย
กำเรือจับไม่สาบ แต่ยังไม่ตาย จะเป็นอย่างไรต่อไปหาทราบไม่ เขาเล่า
ให้ฟังอย่างนี้ เห็นว่าที่เขาวางการรักษาตัวเป็นสำคัญนั้นเป็นความจริงแท้
ทีเดียว

อันวิธีที่จะรักษาตัวไม่ให้เป็นไข้ป่า ตามที่ได้ทราบและสังเกต
มาตามหัวเมืองดูก็ไม่สู้ยากเพียงใดนัก วิธีป้องกันไข้คือ ข้อ ๑ น้ำกิน
ถ้าหาน้ำฝนไม่ได้ ควรต้มน้ำให้เดือดและกรองเสียก่อนจึงกิน ข้อ ๒
เครื่องนุ่งห่มและเครื่องปูลาดหลั่นนอนอย่าให้ขึ้น ต้องตากแดดหรือ

เอาอุเตารีดให้แห้งสนิทจึงใช้ ข้อ ๓ อย่างนอนกับพื้นแผ่นดินถ้าจำเป็น
จริงก็หาหญ้าฟางรองเสียพอให้พื้นไอนดิน วิธีระวังตัวคือ ข้อ ๔ ถ้าสังเกต
เห็นว่าอุจจาระผูกไปวันหนึ่งสองวันต้องระบายเสีย เพราะไข้ป่าถ้าจะ
เป็นมักจับด้วยอุจจาระผูกก่อน ข้อ ๕ ถ้ารู้สึกครั่นตัวต้องรีบกินยา
ควินินเสียสักสี่ห้าเกรนทันที ถึงหุ้อีกก็ทนเอาหน่อยหนึ่ง ถ้าระวังตัว
เช่นว่านี้ก็ไม่มีใครเป็นไข้

การทำมาหากินของชาวเมืองเพชรบูรณ์ ทำเรือกสวนไร่นาได้
ผลดี เพราะมีน้ำเหมือนบริบูรณ์ดังกล่าวนั้น แต่ว่าโดยปกติทำแต่
พอบริโภคกันในพื้นบ้านเมืองเท่านั้น เช่นทำนาก็มักทำปี ๑ เว้นเสียปี
๑ เพราะจะให้เป็นสินค้าไปจำหน่ายถึงมณฑลอื่นทนค่าบรรทุกไม่ไหว
ข้าวเปลือกขายกันในเมืองเกวียนละ ๑๖ บาท แต่ถ้าจะบรรทุกเอาไป
ขายเมืองพิจิตรก็ดี หรือเอามาขายเมืองสระบุรีก็ดี เมื่อคิดค่าบรรทุก
บวกเข้า ราคาก็แพงเท่าข้าวในเมืองนั้นๆ หากทำไม่ได้ เพราะฉะนั้น
สิ่งซึ่งเป็นสินค้าสำคัญออกจากเมืองเพชรบูรณ์มีแต่ยาสูบอย่างเดียว
เพราะเป็นยาดีกว่าที่อื่นๆ ในพระราชอาณาจักรนี้

การทำไร่ยาในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรไปเที่ยวทำตามที่
แอ่งอันน้ำท่วมขังในฤดูฝน พอตกแล้งน้ำแห้งก็ไปถากถางทำไร่ยาในที่
เหล่านั้น ทำเพียง ๖ ปี ๗ ปีดินจืดก็ต้องย้ายไปทำที่อื่น พักแผ่นดินเสีย
๖ ปี ๗ ปีจึงกลับมาทำได้ใหม่ยาที่เป็นยาอย่างดีมีแต่ในเมืองเพชรบูรณ์
ยาเมืองหล่มสัก และยาที่ปลูกข้างใต้ห่างเมืองเพชรบูรณ์ลงมาเพียง ๒
วันรสยาคลายไป สู้ที่เมืองเพชรบูรณ์ไม่ได้ ราษฎรปลูกยาเก็บหั้นเสร็จ
แล้วพวกพ่อค้าไปรับซื้อถึงบ้านเรือนราษฎร บรรทุกโคต่างไปขายทาง
มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรบ้าง แต่โดยมากนั้นบรรทุกเรือ
ร่องลงมาขายกรุงเทพฯ

เวลาข้าพเจ้าไปถึง กำลังเกิดความเข้าใจผิดด้วยเรื่องสินค้า
ยาเป็นข้อใหญ่อย่างได้เคยพบที่เมืองพิจิตรและเมืองพิษณุโลกมาแต่
ก่อนครั้งหนึ่ง ถึงเป็นเหตุให้ฉิบหายกันมาก คือธรรมดายาที่ขายกัน

โดยปรกติ ย่อมคัดย้าเป็น ๓ ชนิด คืออย่างดี อย่างกลาง และอย่างเลว ขยายราคาดกันโดยลำดับ ใน ๒ ปีมานี้ยาเพชรบูรณ์ขายดีมีผู้ซื้อ มาก ช้างพวกที่ปลูกยาอยากจะได้กำไรแรง เอายาทั้ง ๓ อย่างคละกัน ปลอมขายเป็นยาอย่างดี พวกพ่อค้าไม่รู้เท่ารับเอาลงมาขาย เมื่อปีแล้ว คนไม่มีใครซื้อขาดทุนกันหลายราย เมื่อศก ๑๑๙ ที่เมืองพิจิตรเมืองพิษณุโลกก็เป็นอย่างนี้ จนพ่อค้าเซ็ดไม่กล้ารับซื้อยาลงมาขาย พวกราษฎรก็ต้องเก็บยาไว้ผูกคาเรือนเปล่าตลอดปี ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปพบเมื่อศก ๑๒๐ ครั้นไปพบที่มณฑลเพชรบูรณ์เริ่มต้นจะเป็นอย่างเดียวกัน ในปีนี้ จึงได้สั่งให้รับประกาศเล่าเรื่องยาเมืองพิจิตรพิษณุโลกให้ราษฎร เมืองเพชรบูรณ์ฟังและให้คอยตรวจตราห้ามปรามทั่วไป แต่จะมีผล แก่ทันได้ในปีหรือไม่ยังไม่ทราบแน่ ถ้าท่านผู้ใดสบูยาเพชรบูรณ์ในปี นี้รู้สีกว่ารสคลายไปแล้ว ขอให้เข้าใจเถิดว่าเป็นด้วยเหตุตั้งข้าพเจ้าเล่ามานี้

ตัวเมืองเพชรบูรณ์เป็นเมืองโบราณ พิศราหะห์ดูเหมือนว่าเป็นเมืองที่ได้สร้างมา ๒ ยุค แต่สร้างในที่อันเดียวกัน สิ่งสำคัญคือ พระมหาธาตุ และวัดวาของก่อสร้างซึ่งมีเป็นที่สังเกต ทำให้เข้าใจว่าเมืองเพชรบูรณ์ ที่สร้างยุคแรกนั้น ดูเหมือนจะสร้างเมื่อเมืองเหนือ คือเมืองสุโขทัยหรือพิษณุโลกเป็นเมืองหลวง สังเกตตามแนวกำแพงเมืองซึ่งเอนลำนน้ำไว้กลางเช่นเมืองพิษณุโลก จะกว้างยาวราวด้านละ ๒๐ เส้น เมื่อสร้าง ยุคที่ ๒ นั้นเข้าใจว่าจะได้สร้างในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ มีป้อม และกำแพงก่อด้วยอิฐปูนศิลา สันฐานคล้ายเมืองนครราชสีมา แต่เล็ก และเตี้ยกว่า เอนแม่น้ำไว้กลางเมืองเหมือนกัน แต่รันแนวกำแพงเมือง เข้ามาเล็กกว่าเมืองเก่า เมืองเพชรบูรณ์ที่ได้สร้างทั้ง ๒ ยุค พิศราหะห์ตามภูมิแผนที่เห็นว่าสร้างสำหรับป้องกันข้าศึก ซึ่งจะมาจากฝ่ายเหนือเหมือนกัน เพราะสร้างเมืองประชิดโคกป่าข้างเหนือเอาทำเลไร่นาไว้ข้างใต้เมืองทั้งสิ้น เมื่ออ่านดูพงศาวดารก็ได้ความสมจริง ด้วยทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกลงมาคราวใด ก็ยกมาทางริมน้ำสักนี้แทบทุกคราว

ข้าพเจ้าจากเมืองเพชรบุรีไปเมืองหล่มสัก เมื่อวันที่ ๖
กุมภาพันธ์ ทางแต่เพชรบุรีไปหล่มสัก ๑,๒๐๐ เส้น ทำเลที่เป็นแอ่ง
สลับเนินเหมือนกับพรรณนามาแล้ว แต่มีระยะบ้านเรือนราษฎรถี่ หา
เปลี่ยวเหมือนทางระหว่างพิจิตรกับเพชรบุรีไม่ และมีปาลานอยู่ทาง
นี้ได้ผ่านไปป่าหนึ่งงามนำดูนกหนา ค้างทางคืนหนึ่งถึงเมืองหล่มสัก
เมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ รุ่งขึ้นวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ไปดูเมืองหล่มเก่าซึ่ง
อยู่ห่างเมืองหล่มสักทาง ๓๖๐ เส้น ไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ เมือง
หล่มเก่าตั้งอยู่ในที่แอ่งใหญ่มีภูเขาล้อมรอบ และมีห้วยผ่านกลางเมือง
ห้วยนี้มาตกลำน้ำสักข้างใต้เมืองหล่มสัก ทำเลเมืองหล่มเก่าเป็นที่ทำ
เรือสวนไร่นาเพาะปลูกตลอดจนผสมโคกระบือดีมาก ดุภูมิแพนที่งาม
กว่าเมืองเพชรบุรี เมืองหล่มแต่เดิมตั้งอยู่ที่เมืองหล่มเก่านี้ ในจารึก
พ่อขุนรามคำแหงเรียกว่าเมืองลุ่ม ตามตำนานที่เล่ากันในพื้นเมืองว่า
เดิมพระพุทธองค์เสด็จมาประทับอยู่ที่เขาแห่งใดแห่งหนึ่งในที่เหล่านั้น
และมีพระยายวนรอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งในที่เหล่านั้นเหมือนกัน พระยา
วานรพาบริวารไปเฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อไปถึงที่ตรงนั้นมีพระยานาค
มาทำอุบายให้แผ่นดินถล่มลงไป จัबวานรได้ทั้งฝูง พระพุทธองค์ทรง
ทราบด้วยพระญาณ จึงให้พระสาวกองค์ใดองค์หนึ่งไปทรมานพระยา
นาคจนเป็นสัมมาทิฐิแล้ว ก็พาฝูงวานรไปเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยกัน
เหตุนี้เมื่อตั้งเมืองตรงนั้นจึงได้เรียกว่าเมืองหล่ม ตามมูลเหตุเดิมและ
พระพุทธพยากรณ์ดูเป็นชื่ออันควรจะเรียกเมืองนั้นได้จริงด้วยตั้งอยู่
ในวงเขาเหมือนตั้งอยู่ในก้นกระทะ พิเคราะห์ดูตามเจดีย์สถานของ
โบราณที่มีอยู่ในเมืองหล่มเก่า ดูเหมือนจะเป็นเมืองพวกราษฎรชาวศรี
สัตนาคนหุตได้มาตั้งก่อนแต่คงจะเป็นเมืองช่อง คือพวกราษฎรที่หลบ
หลีกหนีภัยอันตรายต่างๆ มามั่วสุมกันตั้งภูมิลำเนาจนเป็นบ้านเมือง
ขึ้นภายหลัง มิใช่เมืองที่รัฐบาลจัดตั้งอย่างเมืองเพชรบุรี จึงไม่มีเค้า
เงื่อนกำแพงเชิงเทินหรือภูมิลำเนาเมืองอย่างใด สืบถามก็ได้ความว่า
ไม่มีมาแต่เดิม ส่วนเมืองหล่มสักนั้น ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสักตรงที่สุดเพียง

ที่ใช้เรือในลำแม่น้ำนั้นได้เป็นเมืองที่ตั้งใหม่ เขาบอกว่าตั้งมาได้ ๓ ชั่วโมง เจ้าเมือง ดูเหมือนจะตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง ที่เรียกว่าเมืองหล่มสัก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเรียกให้ผิดกับเมืองหล่มเก่า ซึ่งเรียกมาว่าเมืองหล่มเฉยๆ อาศัยที่เมืองใหม่มาตั้งริมน้ำสัก จึงเรียกว่าเมืองหล่มสัก แต่ถ้าท่านผู้ใด จะถามต่อไปว่า แม่น้ำนี้เหตุไรจึงเรียกว่าน้ำสักหรือน้ำป่าสัก ข้อนี้ข้าพเจ้ายอมจน สืบค้นแล้วยังไม่ได้ความ ป่าไม้สักก็ไม่มี จะเอาเกณฑ์อันใดตั้งเป็นชื่อเรียกว่าน้ำสัก ข้าพเจ้ายังรู้ไม่ถึง

ทำเลที่เมืองหล่มสักอยู่ระหว่างเขาเหมือนกัน แต่ภูเขาอยู่ห่างไม่ล้อมรอบเหมือนเมืองหล่มเก่า ท้องที่ทำเรือกวสวไร่นาก็ดีคล้ายๆ กัน เป็นที่สูงน้ำไม่ท่วมมากเหมือนเมืองเพชรบูรณ์ ความใช้เจ็บก็ว่าไม่มากมายร้ายแรงเหมือนเมืองเพชรบูรณ์ สินค้าที่ออกจากเมืองหล่มสักยาสูบก็มีบ้าง แต่โคกระบือเป็นสินค้าใหญ่ พาเดินลงไปขายทางมณฑลนครสวรรค์และเมืองลพบุรีปีละมากๆ สังเกตดูผู้คนมีทรัพย์สินสมบัติบริบูรณ์มากกว่าเมืองเพชรบูรณ์ และจำนวนผู้คนก็มากกว่าเมืองเพชรบูรณ์ด้วย

เมื่อเที่ยวๆ ไปในมณฑลเพชรบูรณ์คราวนี้ ไปเกิดความสนใจขึ้นอย่างหนึ่งด้วยเรื่องพระสงฆ์ในมณฑลนั้น คู่มือแต่พระหนุ่มๆ ที่ฟังบวชราว ๒ พรรษา ๓ พรรษา เป็นอย่างผู้ใหญ่โดยมาก วัตรปฏิบัติก็อยู่ข้างจะเลื่อมทราวม แม้สวดมนต์เย็นตามวัดก็สวดเพียงในพรรษา นอกพรรษาไม่ต้องทำอันใดกัน ข้าพเจ้าได้ค้นคว้าจะวิสาสะกับพระผู้ใหญ่ๆ ที่เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ ที่ได้พบปะก็เป็นผู้มีอัธยาศัยดี แต่ว่าความรู้น้อยเหลือประมาณ ความดีของพระสงฆ์ในมณฑลนี้มีอยู่ที่อุตสาหกรรมรักษาวัดและที่ทำการปฏิสังขรณ์ เรื่องสงฆ์ในมณฑลเพชรบูรณ์เมื่อพระยาเพ็ชรรัตนยังอยู่ได้ปรารภและตั้งใจจะเอาเป็นธุระทำนุบำรุง แต่ไปขัดข้องเสียที่หาพระเถระที่มีความรู้สมควรไปอยู่มณฑลเพชรบูรณ์ยังไม่ได้ แต่พระยาเพ็ชรรัตนก็ได้อุตสาหกิจพระสงฆ์ส่งลงมาศึกษา

อยู่ในกรุงเทพฯ หลายรูป กว่าจะได้พระสงฆ์เหล่านั้นขึ้นไปทำนุบำรุง
สงฆมณฑลในมณฑลเพชรบูรณ์เห็นจะยังนาน

นอกจากความเสียใจเรื่องสงฆมณฑล ยังรู้สึกเสียใจอีกอย่าง
หนึ่ง เมื่อได้ไปเห็นลำน้ำสักที่เมืองเพชรบูรณ์เล็กและเร็วกว่าคาดหมาย
ไว้เป็นอันมาก ข้าพเจ้าได้เคยตามเสด็จขึ้นไปตามทางลำน้ำสักจนถึงหิน
ซ้อน เห็นว่าเป็นแม่น้ำสนุกน่าเที่ยวเขาได้บอกแล้วว่าแม่น้ำสักตอนบน
ไม่น่าเที่ยวเหมือนทางข้างใต้ มักมีตอและขอนไม้ล้มกีดขวางทางเรือ
แต่นึกว่าจะไม่สู้ลำบากเท่าใดนัก ด้วยคิดว่าเป็นแม่น้ำใหญ่ เพราะ
เคยเห็นเรือที่บรรทุกสินค้าล่องลงมาทางลำน้ำสัก ในฤดูน้ำเห็นเขาใช้
เรือมอขนาดใหญ่ล่องลงมาได้ นึกว่าเราลงมาฤดูแล้งใช้เรือเล็กๆ ล่องลง
มาก็จะยากเย็นอะไรนักหนา ครั้นไปแล้วเห็นแม่น้ำสักที่เมืองเพชรบูรณ์
เข้าจริง ก็ได้แต่สั่นศีรษะไปตามกัน ด้วยไม่ได้คาดเลยว่าจะเล็กและตื้น
ถึงเพียงนั้น บางแห่งถึงชายไม้ตะไคร่น้ำประเรือทั้ง ๒ ข้างก็มี นึกว่าเขา
ถากถางให้ข้าพเจ้าบ้างแล้วเสียอีก ที่หลงเข้าใจว่าเรือมอล่องลงมาได้ใน
ฤดูน้ำนั้น ที่จริงเมื่อถึงฤดูน้ำๆ ท่วมตลิ่งเข้าไปไกล พวกที่ใช้เรือบรรทุก
สินค้าขึ้นลง เขาเล่นเรือไปบนตลิ่งไม่ต้องอาศัยแม่น้ำสักเท่าใด เวลา
ที่ล่องเขาเลือกเวลาน้ำหลากก็ล่องลงมาประมาณ ๑๕ วันถึงกรุงเทพฯ
ครั้นจำหน่ายสินค้าและซื้อสินค้าบรรทุกใหม่เสร็จแล้ว กลับขึ้นไป ๒
เดือนจึงถึง พอถึงก็พอน้ำแห้งเอาเรือขึ้นคานคอยหน้าน้ำปีหน้าใหม่
เป็นอันขึ้นล่องได้ปีละเที่ยวเดียวเท่านั้น นอกจากเวลานั้นใครไปมาทาง
น้ำก็ใช้ได้แต่เรื่องพายม้าเล็กๆ แต่กระนั้นจะขึ้นล่องก็แสนยาก ความ
จริงของแม่น้ำสักตอนบนเป็นดังนี้

แต่เดิมข้าพเจ้าหมายใจว่าหากลับจะล่องเรือลงมาแต่เมือง
หล่มสัก แต่ไปช้าไม่ทันน้ำ จึงต้องเดินบกย้อนกลับมาลงเรือที่เมือง
เพชรบูรณ์ให้หาซื้อเรือพายม้ามี่ประทุนอย่างย่อมๆ สำหรับบรรทุกของ
และให้พวกพ้องอาศัย ส่วนตัวข้าพเจ้าเองได้ให้ส่งเรือมาดเก้ง ๖ แจว
อย่างย่อมขึ้นไปคอยรับลำ ๑ ได้มาในเรื่อนั้น แตกนั้นก็เสียตายเพราะ

เหมือนเอาเรือลำนั้นขึ้นไปยัดเป็นเสียทั้งลำเรือและเก๋ง แต่บุญน้อยที่เป็นเรือมาดโดนต่อโดนหินเท่าใดพอทนได้ไม่แตกหัก ถ้าเป็นเรือต่อเช่นเรือบักเหินจะไม่ได้เป็นเรือกลับมาถึงบ้าน ไปแลเห็นคุณเรือพายมาในเที่ยวนี้เอง ว่าเป็นเรือที่เขาคิดทำสำหรับใช้ในแม่น้ำที่เดินเรือยากเช่นลำน้ำสกลนี้ ท้องเรือใช้มาดถึงจะเข็นลากลู่ดูโดนอย่างใดก็พอทนทน ส่วนข้างเรือที่ขึ้นกระดานทำให้เป็นเรือเบาบรรทุกได้ดีกว่าเรือมาดทั้งตัวเป็นอันมาก เป็นความคิดฉลาดไม่น้อยทีเดียว

ข้าพเจ้าล่องเรือจากเมืองเพชรบูรณ์เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ทางลำน้ำสกลตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์ลงมาทั้ง ๒ ฟากเป็นป่าซีก ต้นไม้ร่มครึ้มไม่ใคร่ร้อน มีต้นตะเคียน ต้นยาง ต้นสะตือใหญ่ๆ โดยมากที่แห่งใดตลิ่งฝั่งต้นไม้ใหญ่ก็ล้มลงแม่น้ำทั้งต้นทั้งรากและกิ่งสาขาก็ดขวางทางเรือขึ้นล่องลำบากมาก บางต้นล้มทอดข้ามแม่น้ำอย่างสะพานเรือลอดมาได้ก็มี บางต้นล้มลงมาราน้ำต้องเข็นเรือข้ามมาก็มี บางแห่งจะลอดหรือจะเข็นข้ามไม่ได้ทั้ง ๒ สถาน ต้องขุดตลิ่งเอาเรือหลิกมาทางโคนต้นก็มีบ้าง ด้วยขอนไม้ล้มทับกีดขวางอยู่เหล่านี้ล้วนเป็นต้นไม้ใหญ่โตเหลือกำลัง พวกกลางทางจะตัดทอน จึงต้องพากเพียรเข็นเรือหลิกและข้ามขอนมาไม่รู้ว่วันละกี่ครั้ง เป็นเครื่องลำบากและท้อใจในการล่องลำน้ำสกลยิ่งกว่าอย่างอื่น ยิ่งอีกอย่างหนึ่ง การที่ลงมาด้วยเรือเล็กๆ แรกๆ ล่องก็ดูขบขันดี แต่ครั้งหลายวันเข้าชักออกอึดใจ ด้วยได้แต่นอนกับนั่งพิงขามาสองท่าเท่านั้น ก็เกิดอาการเมื่อยและปวดหัวเข้าเป็นกำลัง เรือมาดเก๋งของข้าพเจ้ามีที่พอเอาเก้าอี้ผ้าใบเข้าไปตั้งได้ นั่งเอนมาบนเก้าอี้พอหายปวดหัวเข้าได้บ้าง แต่ผงกตัวเวลาเพลอศัรชะก็โดนหลังคาเก๋งหลายครั้ง ส่วนพวกเพื่อนฝูงที่มาเรือพายมานั้นต้องแห้วมาในประทุนเรือ พวกกันบ่นกันว่าราวกับนอนมาในโรง บางคนเหลือทนเข้าก็ออกไปขอเขาแจวเรือเสียเอง พอได้ยืนให้หายเมื่อยขาที่บางคนเจาะหลังคาประทุนเรือแล้วลุกขึ้นยืนโผล่ประทุนไปครึ่งตัวให้หายเมื่อยก็มี แต่รอดด้วยเรือหลายลำด้วยกัน ต่างบ่นบอกเล่นหัวกันมา

ก็เลยสนุกไป

แต่ถ้าจะว่าไปการล่องลำน้ำสักก็สนุกจริงๆ ด้วย สนุกที่รู้สึก
ว่ามาในป่าจริงๆ จะแลดูไปในสรรพทิศใดๆ เห็นแต่ต้นไม้ใหญ่น้อย
แซกแซมกันเหมือนแก้มแดงให้สง่างามน่าพิศวง แวะขึ้นที่ไหนก็ได้
เห็นรอยสัตว์ ตั้งแต่ช้างเถื่อน เสือ กวาง สุนัขป่า ตลอดจนรอยจระเข้
ใหญ่ๆ เกือบกล่นไปแทบทุกคืบ น้ำ จะหาแม่น้ำใดที่ข้าพเจ้าได้เคย
เห็นมาแล้วอุดมด้วยสัตว์ใหญ่เหมือนลำน้ำสักนี้ไม่มีเลย นกยูงก็มีชุม
จับอยู่ตามยอดไม้แลเห็นไม่ขาดวัน และยังมีสัตว์แปลกๆ เช่นตัวบ่าง
เป็นต้น รูปร่างเหมือนกระรอกตัวเกือบเท่าแมว หนึ่งตัวยึดได้ เวลา
จะโอดกขา ๔ ขาให้หนึ่งยึดเป็นแผ่นถึงกันแล้วบินร่อนจากต้นไม้
ไปลงต้นไม้โน้นได้ไกลๆ ข้าพเจ้าเพิ่งเห็นตัวจริงเมื่อคราวนี้ เพราะฤดู
แล้งท้องที่ตอนใต้เมืองเพชรบูรณ์ ป่าที่หาลำน้ำขึ้นไปเป็นป่าแดง น้ำ
แห้งขาดเหล่าสัตว์ป่าต้องอาศัยน้ำแต่ในลำน้ำสัก ผู้คนก็ไม่ใคร่มีใครไป
มาทำอันตรายจึงเป็นที่สบายของสัตว์ทั้งปวง แต่ถ้าว่าสำหรับคนเดิน
ทาง ทางลำน้ำสักนี้เปลี่ยวเป็นอย่างยิ่ง พอพ้นบ้านนายมลงมาวัน ๑
ก็ไม่มีบ้านเรือนผู้คนเป็นแต่ป่าเถื่อน ถึงบางแห่งถามพวคนำทางว่าที่
ตรงนี้เขาเรียกว่าอะไร บอกว่าไม่มีชื่อเรียกจะนี้มี เมื่อล่องลงมาได้
๒ วันคนนำทางบอกว่าวันนี้จะถึงท่าแดง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะมี
บ้านช่อง ครั้นมาถึงเข้าเห็นไร่อยู่ริมตลิ่ง แต่ตัวเจ้าของขึ้นไปขัดห้าง
อยู่บนกอไผ่ ให้ไต่ถามได้ความว่ามาจากบ้านดอนระยะทาง ๑ วันมา
ทำไร่อยู่ชั่วคราว จะปลูกทับกระท่อมอยู่ก็กลัวเสือ จึงขึ้นไปขัดห้างอยู่
บนกอไผ่ เพราะทางเปลี่ยวเช่นนี้ เรือที่ขึ้นล่องต้องมีเสบียงอาหารไป
ด้วยให้พอเพียง จะหวังหาซื้อตามระยะทางไม่ได้ ขึ้นล่องถึงเวลาจะพัก
หลับนอนก็แล้วแต่จะเห็นหาดตรงไหนเหมาะก็จอดนอน เวลาที่ต้อง
กองไฟรายไว้กันสัตว์ป่ามิให้ทำอันตราย

ล่องจากเมืองเพชรบูรณ์ ๖ วันลงมาถึงเมืองวิเชียร ทางตอน
นี้ลำน้ำขึ้น ล่องเรือต้องถ่อ ต่อบางแห่งจึงแจวพายได้บ้าง เป็นตอนอุดม

ด้วยขอนไม้กีดทางดังกล่าวมาแต่ไม่สู้มีแก่งก็แห่งนัก ที่เรียกว่าเมืองวิเชียรนั้น คือบ้านหมู่เดียวตั้งอยู่บนที่ดอนทางฝั่งตะวันออกห่างลำน้ำสัก ๒๐ เส้น เพราะตอนริมน้ำเป็นที่ลุ่ม การทำมาหากินที่เมืองวิเชียรอัตคัดเพราะอยู่ห่างเทือกภูเขา ไม่มีห้วยที่จะไขน้ำมาทำเรือสวนไร่นาเหมือนที่เมืองเพชรบูรณ์ เพราะฉะนั้นถึงเขตแดนกว้างใหญ่ก็เป็นป่าเปล่า เป็นพื้นที่ดินทำไร่นาได้มีน้อย เมืองวิเชียรนี้เดิมเรียกว่าเมืองท่าโรง ครั้นเมื่อเมืองเวียงจันทน์เป็นขบถในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ว่าราชการเมืองท่าโรงมีความชอบในปราบขบถครั้งนั้น ถึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ยกเมืองท่าโรงขึ้นเป็นเมืองตรีเอานามเขาแก้วอันเป็นที่สำคัญในแดนเมืองนี้ขนานเป็นนามเมือง เรียกว่าวิเชียรบุรี แต่เปลี่ยนนามผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งแต่ก่อนเป็นที่พระศรีธมมรัตน ตามนามเขาแก้วนั้น มาเป็นพระยาประเสริฐสงคราม ใช้เป็นทำเนียบตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มาจนเมื่อจัดการเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ จึงได้ลดเมืองวิเชียรบุรีลงมาเป็นอำเภอขึ้นเมืองเพชรบูรณ์ เข้าใจว่าเมืองหล่มสักคือเมืองหล่มใหม่ ก็คงตั้งคราวเดียวกับเมื่อยกเมืองท่าโรงเป็นเมืองวิเชียรนั่นเอง

ไปมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้เอาเป็นธุระสืบถามถึงเรื่องเมืองโบราณด้วยเข้าใจว่าทางแม่น้ำสักนี้เมืองโบราณก่อนครั้งกรุงเก่าและสุโขทัย คือเมืองของพวกขอมที่สร้างปราสาทหิน เช่นที่มีในแขวงนครราชสีมาและเมืองพิมายเป็นต้น คงจะมีอยู่บ้าง เพราะอยู่ในระหว่างเมืองโคราชและเมืองลพบุรี เมืองสุโขทัย ซึ่งมีรอยเมืองโบราณสมัยนั้นอยู่ทุกแห่ง สืบถามที่เมืองเพชรบูรณ์ได้ความว่า ในระหว่างเมืองเพชรบูรณ์กับเมืองหล่มสัก ข้างฝั่งตะวันออกมีเมืองโบราณเมือง ๑ เรียกว่าเมืองนครเดิด แต่อยู่ในป่าทึบ ผู้ที่เคยไปบอกว่าเมืองนครเดิดนั้นไม่มีอันใดเหลืออยู่นอกจากเทือกเนินดิน พอเป็นเค้ากำแพงเมือง และมีสระอยู่สระ ๑ เรียกว่าสระคงคา และมีรอยพูนดินเป็นถนนลงมาทางข้างใต้ แต่จะลงมาถึงไหนหาทราบไม่ มีคำของพวกชาวบ้าน

ที่ใกล้เคียงพูดกันอีกอย่างหนึ่งว่า บางคราวคนไปหาพินพบศีรชะยักซ์ ทำด้วยศีลามีอยู่ในเมืองนครเดตินั้น แต่ไปวันดีคืนดีจึงจะพบ บางทีไปทีหลังก็ไม่พบ ได้ความดังนี้จึงสันนิษฐานว่า เมืองนครเดตินั้นที่จริงคงจะมีของโบราณยังเหลืออยู่บ้าง แต่เพราะไม่มีใครเอาใจใส่ค้นคว้า จึงไม่ปรากฏว่ามีอะไรมา ถ้าจะพากเพียรค้นดูให้ได้จะต้องไปตั้งแรมให้ถากถางกันดุ๊ก ๗ วันจึงจะได้ความ เป็นอันจใจด้วยไม่มีเวลาพอ ข้าพเจ้าจึงไม่ได้ไปเมืองนครเดต

ได้ความว่ามีเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งอยู่ใต้เมืองวิเชียรลงมาข้างฝั่งตะวันออกเหมือนกัน เมืองนี้เรียกว่าเมืองศรีเทพชื่อ ๑ อีกชื่อ ๑ เรียกตามคำพระรุดงค์ว่าเมืองอภัยสาธิต อยู่ห่างลำน้ำขึ้นไปทางประมาณ ๑๕๐ เส้น และอยู่ในที่ป่าแดงพอจะไปได้ไม่ยากนัก เมื่อจะล่องจากเมืองเพชรบูรณ์ ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้อาม้าเดินลงมาคอยรับที่ท่านาตะกุด อันเป็นที่จะขึ้นไปดูเมืองศรีเทพ และสั่งให้เรียกราษฎรชาวบ้านศรีเทพที่ได้เคยไปเที่ยวเตร่ในเมืองนั้นมาคอยพบ หมายว่าจะสืบถามหาเบาะแสและสิ่งซึ่งควรดูในเมืองศรีเทพ ครั้นลงมาถึงบ้านนาตะกุดพบราษฎรชาวบ้านศรีเทพ ไต่ถามจะเอาความพอใจแต่อย่างไรก็ไม่ได้ ด้วยราษฎรเหล่านั้นพากันสะทกสะท้าน ตั้งใจปฏิเสธว่าไม่รู้ไม่เห็นและไม่มီးอะไรเสียทั้งนั้น คงได้ความแต่ว่ามีเมืองโบราณจริงและมีปรางค์อยู่ในเมืองนั้นปรางค์ ๑ ในปรางค์นั้นมีพระพุทธรูปอยู่บ้าง นอกจากนี้จะชักใช้ต่อไปก็ไม่ได้ความ ข้าพเจ้านึกประหลาดใจว่า เหตุไรราษฎรเหล่านี้จึงพูดเป็นเชิงปฏิเสธเสียด้วยกันทุกคน นึกขึ้นได้ว่ามีราษฎรจะเข้าใจความปรารถนาของข้าพเจ้าผิด เพราะยังไม่เคยพบปะใครที่ไปค้นคว้าหาความรู้เห็นเช่นข้าพเจ้า บางทีจะเข้าใจว่าข้าพเจ้าได้ลายแทงมาค้นคิดปริศนา ถ้าบอกว่ารู้เห็นพาไปชุดไม่ได้ทรัพย์สินก็จะเอาโทษเห็นจะเข้าใจไปอย่างนี้เป็นแน่ นึกได้จึงระงับการไต่ถามไว้เสียพัก ๑ จนกระทั่งกินอาหารเย็นแล้วจึงเรียกราษฎรเหล่านั้นมานั่งเข้าแถวสนทนากันต่อไป ข้าพเจ้าพยายามอธิบายให้ฟังว่า ข้าพเจ้าไม่มีประสงค์

ที่จะคันคุดปริศนา อยากแต่จะเห็นของโบราณ คือของอย่างนั้นๆ มีเครื่องศิลาเป็นต้น เหมือนอย่างที่ข้าพเจ้าได้เคยเที่ยวดูมาแล้วหลายเมือง ครั้นเมื่อราษฎรเข้าใจคำชี้แจงแล้ว ต่างคนต่างก็บอกว่ามีสิ่งนั้นสิ่งนี้ อยู่นอกเมืองบ้าง ในเมืองบ้าง มีจนกระทั่งศิลาจารึกและเทวรูป ซึ่งข้าพเจ้าเสาะแสวงอยากจะพบเห็น เป็นอันได้ความรู้ตามต้องการทุกอย่าง ครั้นรุ่งขึ้นจึงได้ไปดูเมืองศรีเทพ มีพวกราษฎรพากันไปช่วยลากถางและนำดูของโบราณต่างๆ ด้วยเป็นอันมาก

เมืองศรีเทพนี้ตั้งอยู่ในป่าแดงที่ราบ ก่อนจะถึงเมืองมีโคกเห็นแท่งศิลาแลงตั้งอยู่หลายแห่ง เข้าใจว่าคงเป็นเทวสถานขนาดย่อมๆ เทวรูปและศิวิลิ่งค์ศิลาก็มีจมดินอยู่ตามโคกเหล่านี้ ครั้นถึงเมืองมีสระใหญ่อยู่นอกเมืองสระ ๑ เรียกว่าสระแก้ว ตัวเมืองมีกำแพงเป็นเนินดิน และมีคูลึกรอบเมือง ตรงประตูเข้าเมืองมีศิลาแลงแผ่นใหญ่ๆ กองเรียงรายยื่นออกมาเป็นที่ป้อม ข้างในเมืองมีโคกมีอิฐบ้างศิลาแลงบ้างหลายแห่ง บางแห่งกองศิลาแลงซึ่งทำเป็นแท่งฟังก้อนสูงกว่า ๓ วาก็มี ที่กลางเมืองมีสระสี่เหลี่ยมอีกสระ ๑ กว้างประมาณสักเส้น ๑ ยาวสัก ๓ เส้น ออกจากสระไปผ่านกำแพงอีกชั้นหนึ่ง จึงถึงเทวสถานทำเป็นปราสาท ๓ ยอด และมีปราสาทประตูอีกปราสาท ๑ มีสระใหญ่อยู่อ้อมบริเวณปราสาทอีกสระ ๑ เรียกว่าสระปราสาท ตามลานในบริเวณปราสาทพบรูปพระนารายณ์ รูปยักษ์ และเป็นเทพารักษ์ทำด้วยศิลามีหลายรูป และมีแท่งศิลาสลักลวดลายอย่างเดียวกับที่เมืองพิมายและวัดพนมวันเมืองนครราชสีมาตั้งอยู่มาก ถ้าขุดดูเห็นจะได้เครื่องศิลาโบราณที่นี้มีเหลืออยู่อีกมาก ฐานทักษิณปราสาทก่อด้วยศิลาแลงปนศิลาทราย แต่ตัวปราสาทนั้นก่อด้วยอิฐสนิทสนม ฝีมือดีดูเหมือนยังทำค้าง ด้วยมีรอยถือปูนแล้วบ้างยังมิได้ถือปูนบ้าง พิศระห์ดูเครื่องศิลาที่ปราสาทเป็นของดูอย่างเดียว รุ่งเดียวและขนาดเดียวกับที่วัดพนมวัน และที่เมืองพิมายเก่าแก่กว่าอิฐที่ก่อปราสาท ทั้งน้ำหนักรูปร่างก็เหลือกำลังที่ปราสาทอิฐจะทานเครื่องศิลาเหล่านั้นได้ จึงเป็นเหตุให้คิดเห็นว่าเมือง

ศรีเทพนี้เห็นจะสร้างเป็น ๒ ยุค คือ เป็นเมืองขอมสร้างรุ่นเดียวกับเมืองพิมายยุค ๑ แล้วและหักพังทรุดโทรมไป มีใครมาสร้างขึ้นอีกยุค ๑ แต่ทำค้างหาสำเร็จไม่ สันฐานและลวดลายปรากฏอิฐที่ทำขึ้นใหม่เหมือนกับปรากฏวัดศรีสวายเมืองสุโขทัย และเทวสถานในเมืองลพบุรี^๑ ถ้าสันนิษฐานลงไปว่า สร้างเมื่อใดในชั้นหลัง คงเป็นของไทยสร้างเมื่อตอนก่อนหรือตอนต้นตั้งราชวงศ์พระร่วง สมัยเมื่อผู้ครองเมืองสุโขทัยเมืองลพบุรีและเมืองศรีเทพ ทำนองจะเป็นเจ้าด้วยกัน ศิลารักพบที่เมืองศรีเทพครั้งนี้ เป็นของแปลกมาก สันฐานคล้ายตะปูหัวเห็ดข้างปลายที่เสียมแหลมเป็นแต่ฉากโกลนสำหรับฝังดิน ขัดเกลี้ยงแต่หัวเห็ดจารึกอักษรไว้ที่นั่น เป็นอักษรคฤณต์ชั้นก่อนหนังสือขอม แต่ตรงที่จารึกแตกชำรุดเสียมาก ได้อาอาศัยานี้ลงมากรุงเทพฯ^๒ ให้อ่านดูเป็นภาษาสันสกฤตมีคำว่า “ซีลิ่ง” ซึ่งแปลว่าหลักจึงเข้าใจว่าศิลาแท่งนี้คือหลักเมืองศรีเทพ แบบโบราณเขาทำเป็นรูปตะปูตอกลงไว้ในแผ่นดิน ประสงค์ว่าให้มั่นคง แผนที่เมืองศรีเทพจะเป็นอย่างไรต่อไปไม่มีเวลาพอตรวจทั่ว แต่ประมาณดูเห็นเมืองใหญ่ขนาดด้านละ ๒๕ หรือ ๓๐ เส้น เมืองนี้เป็นเมืองสร้างเมื่อครั้งถือศาสนาพราหมณ์ ไม่พบปะของโบราณในทางช้างพระพุทธรศาสนาเลย

เมืองโบราณในแถวนี้ยังมีอีกเมือง ๑ อยู่ที่ซับจำปาในดงพระยา กลางแขวงเมืองไชยบาดาล ได้เมืองศรีเทพลงมาทางเดินสัก ๒ วัน แต่อยู่ห่างฝั่งตะวันออกขึ้นไปทางสัก ๕๐๐ เส้น ข้าพเจ้าไม่มีเวลาพอจึงไม่ได้ไปดู ถ้ามราชูรที่เคยไปมา เขาบอกว่ามีกำแพงศิลา ข้าพเจ้าได้พบเครื่องปรากฏศิลาที่เขาขนมาทิ้งไว้ที่วัดเมืองไชยบาดาล จึงเชื่อว่า

^๑ เทวสถานเมืองลพบุรีที่ว่านี้มีใช้ปรากฏ ๓ ยอด ที่อยู่ริมทางรถไฟ มีอีกแห่ง ๑ อยู่มาทางช้างเหนือวัง

^๒ เดียวนี้อยู่ในหอพระสมุดฯ

เมืองในดงพระยากลางนี้คงมีปราสาทโบราณอีกเหมือนกัน แต่เมืองนี้
สืบไม่ได้ชื่อ ชาวบ้านบอกแต่ว่าได้ยินเขาว่าเมืองพระเตมียี่เป็งในทศชาติ
ก็เห็นว่าจะเป็นคำพระธุดงค์บอกอย่างเช่นเรียกเมืองศรีเทพเมืองอภัย
สาธิตอีกชื่อหนึ่งฉะนั้น

ออกจากเมืองวิเชียรล่องเรือค้ำทาง ๒ คืบถึงเมืองบัวชุม แต่
เมืองบัวชุมลงมาวัน ๑ ถึงเมืองไชยบาดาล ลำน้ำตอนนี้อ่อกว้างขวาง
พอแจวเรือได้ถนัด ต่อและขอนไม้ไม่มากเหมือนตอนบน แต่มีแก่ง
กรวดแก่งหินถี่ขึ้น เมืองบัวชุมและเมืองไชยบาดาล ๒ เมืองนี้แต่ก่อน
เป็นเมืองขึ้นเมืองวิเชียร เดียวนี้แยกออกเป็นอำเภอเรียกว่า อำเภอไชย
บาดาล ขึ้นเมืองเพชรบูรณ์ ผู้คนมากกว่าอำเภอวิเชียร ด้วยพื้นที่ทำไร
นาดีและมีเสาไม้แดงทั้งใบลานและสีเสียดเป็นสินค้าหาผลประโยชน์
ได้มาก เพราะขึ้นล่องไปมากับเมืองสระบุรีได้สะดวกไม่อึดขัดเหมือน
ตอนบน ตั้งแต่เมืองไชยบาดาลลงมาบ้านเรือนตามริมน้ำก็มีหนาขึ้น
จนตลอดถึงแขวงสระบุรี ออกจากเมืองไชยบาดาลค้ำคืบ ๑ ก็เข้าเขต
เมืองสระบุรี

ข้าพเจ้าเคยจำได้ในครั้งเมื่อตามเสด็จประพาสลำน้ำสักขึ้นไป
จนหินซ้อนนั้นได้ยินท่านผู้ใหญ่ที่จัดการรับเสด็จครั้งนั้น ท่านว่าลำน้ำ
สักสนุกเพียงหินซ้อนเท่านั้นเกินนั้นขึ้นไปไม่มีอะไรน่าดู ข้าพเจ้าได้
สงสัยไม่เชื่อว่าเป็นความจริง จนได้มาเห็นแก่ตาเองในครั้งนี้ จึงนึก
ขึ้นได้ว่าที่ท่านว่านั้นเป็นความจริง ด้วยเหือกเขาทางโคราชและเหือก
เขาทางพิษณุโลกซึ่งอยู่สองฟากลำน้ำสัก กลับโอบเข้ามาบรรจบกันที่
หินซ้อนลำน้ำสักแต่หินซ้อนลงมาจนแก่งคอยตอนนี้อยู่มาในกลาง
ภูเขา เพราะฉะนั้นตั้งแต่หินซ้อนลงมาจึงได้มีเขาตักถึงลำน้ำ และมีถ้ำ
ธารอันน่าดูน่าพิศวงตลอดลงมาในระหว่างทาง ๒ วัน จนถึงแก่งคอย
ข้าพเจ้าขอกล่าวซ้ำเป็นคำรับรองถ้อยคำของท่านผู้ใหญ่ที่ได้ยินมานั้น
ว่าลำน้ำสักนี้ ตั้งแต่แก่งคอยขึ้นไปจนถึงหินซ้อน เป็นลำน้ำที่สนุกน่า
เที่ยวจริงๆ แต่เหนือขึ้นไปถึงต้องแล้วแต่อัธยาศัยบุคคลซึ่งจะเห็นว่า

อย่างไรเป็นความสุข ถ้าหากว่าจะยอมทนความลำบากเพื่อหาความรู้ในกระบวนการเที่ยวดูบ้านเมืองของตนเช่นข้าพเจ้าไปก็สนุกน่าไป หรือ ถ้าหากว่าเป็นนักเลงปืนจะเที่ยวหาสัตว์ใหญ่ยิ่งเช่นนั้นแล้ว เที่ยวทางแม่น้ำสักนี้ก็เห็นจะสนุก แต่ถ้าจะเที่ยวหาความสบายเพลิดเพลินแล้ว อย่าขึ้นไปให้เกินหินซ้อนเลย

ตั้งแต่เมืองไชยบาดาลล่องเรือมา ๓ วัน ถึงเมืองสระบุรีซึ่งเคยไปด้วยกันมากแล้ว ไม่ต้องพรรณนาว่าเป็นอย่างไร รวมระยะทางข้าพเจ้าล่องเรือแต่เมืองเพชรบูรณ์มา ๑๔ วัน ถึงปากเพรียวที่ตั้งเมืองสระบุรี แล้วขึ้นรถไปกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓ รวมวันที่ไปในครั้งนี้ ๓๖ วัน ได้รู้เห็นมาเล่าสู่กันฟังดังกล่าวมา.

นิทานโบราณคดี เรื่องที่ ๑๐
เรื่องความเข้าใจที่เมืองเพชรบูรณ์

นิทานโบราณคดีเรื่องที่ ๑^๑ เรื่อง ความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์^๒ (๑)

หัวเมืองที่ขึ้นชื่อลือเลื่องว่ามาความไข้ Malaria ร้ายกาจ แต่ก่อนมามีหลายเมือง เช่นเมืองกำแพงเพชรและเมืองกำแพงนครคุณคือบางตะพาน เป็นต้น แต่ที่ไหนๆ คนไม่ครันคร้ามเท่าความไข้เมืองเพชรบูรณ์ ดูเป็นเข้าใจกันทั่วไป ว่าถ้าใครไปเมืองเพชรบูรณ์ เหมือนกับไปแสหาความตาย จึงไม่มีชาวกรุงเทพฯ หรือชาวเมืองอื่นๆ พอใจจะไปเมืองเพชรบูรณ์มาช้านาน แม้ในการปกครองรัฐบาลก็ต้องเลือกหาคนในท้องถิ่นตั้งเป็นเจ้าเมืองกรมการเพราะเหตุที่คนกลัวความไข้ เมื่อแรกฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ต้องปล่อยให้เมืองเพชรบูรณ์กับเมืองอื่นๆ ในลุ่มแม่น้ำสักทางฝ่ายเหนือ คือเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียร เป็นอยู่อย่างเดิมมาหลายปี เพราะจะรวมเมืองเหล่านั้นเข้ากับมณฑลพิษณุโลก หรือมณฑลนครราชสีมา ที่เขตต่อกันก็มีเทือกเขากั้น สมุหเทศาภิบาลจะไปตรวจตราลำบากทั้ง๒ทาง อีกประการหนึ่ง เมื่อแรกฉันจัดการปกครองหัวเมืองมณฑลต่างๆ ขอบคนออกไปรับราชการ ฉันยังหาส่งไปให้ไม่ทัน เมืองทางลำนํ้าสักมีเมืองเพชรบูรณ์เป็นต้นไม่มีใครสมัครไป ด้วยกลัวความไข้ดังกล่าวมาแล้ว จึงต้องรอม

มามีความจำเป็นเกิดขึ้น เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๐ ด้วยตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเพชรบูรณ์ว่างลง ฉันหาคนในกรุงเทพฯ ไปเป็นเจ้าเมืองไม่ได้ เลือกตุกรมการในเมืองเพชรบูรณ์เองที่จะสมควรเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดก็ไม่มีนึกว่ามณฑลพิษณุโลกมีท้องที่ความไข้ร้ายหลายแห่ง บางที่จะหาข้าราชการในมณฑลนั้นคั่นกับความไข้

^๑ เนื่องจากไม่ปรากฏรายงาน ในยุคต่อมาจึงนำเรื่องจากนิทานโบราณคดีที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ไว้มาลงแทน

^๒ นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๐ เรื่องความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์

ไปเป็นเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ได้ เวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ฉันเคยเห็นท่านถนัดเลือกคนใช้ จึงถามท่านว่าจะหาข้าราชการในมณฑลพิษณุโลก ที่มีความสามารถพอจะเป็นเจ้าเมืองและไม่กลัวความไข้เมืองเพชรบูรณ์ให้ฉันสักคนจะได้หรือไม่ ท่านขอไปตริตรองแล้วมาบอกว่า มีอยู่คนหนึ่งเป็นที่พระสงครามภักดี (ชื่อเพื่อง) นายอำเภอเมืองน้ำปาด ดูลาดเลามีสติปัญญา และเคยไปรับราชการตามหัวเมืองที่มีความไข้ เช่นเมืองหลวงพระบาง และแห่งอื่นๆ หลายแห่ง เวลานั้นเป็นนายอำเภอที่เมืองน้ำปาด ก็อยู่ในแดนความไข้ เห็นจะเป็นเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ได้ ฉันเรียกพระสงครามภักดีลงมากรุงเทพฯ พอแลเห็นก็ประจักษ์ใจว่าแก่เคยคุ้นกับความไข้ เพราะผิวเหลืองผิติดกับคนสามัญ ดูราวกับว่าโลหิตเต็มไปด้วยตัวไข มาลาเรีย จึงอยู่คงกับความไข้ ฉันได้ถามได้ความว่าเป็นชาวกรุงเทพฯ แต่ขึ้นไปทำมาหากินอยู่เมืองเหนือตั้งแต่ยังหนุ่ม เคยอาสาไปทัพฮ่อทางเมืองหลวงพระบางและที่อื่นๆ มีความชอบ เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ จึงชวนเข้ารับราชการมาจนได้เป็นที่พระสงครามภักดี ฉันชักใช้ต่อไปถึงความคิดการงานดูก็มีสติปัญญาสมดังเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ บอกจึงให้พระสงครามภักดีขึ้นไปเป็นผู้รั้งราชการเมืองเพชรบูรณ์ แยกไปถึงพอเรียนรู้ความเป็นไปในท้องที่แล้ว ก็ลงมือจัดการปกครองตามแบบมณฑลพิษณุโลก บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น พระสงครามภักดีก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นที่ พระยาเพชรรัตนสงคราม ผู้ว่าราชการจังหวัดเพชรบูรณ์ เต็มตำแหน่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒

การที่พระยาเพชรรัตนสงคราม (เพื่อง) สามารถจัดระเบียบแบบแผนปกครองเมืองเพชรบูรณ์สำเร็จนั้น เป็นมูลให้ต้องปรารภต่อไปถึงเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรบุรีที่อยู่ลุ่มลำนํ้าสักด้วยกัน เห็นว่าถึงเวลาควรจะจัดการปกครองให้เข้าแบบแผนด้วย แต่จะเอาหัวเมืองทางลำนํ้าสักไปเข้าในมณฑลใดก็ขัดข้องด้วยทางคมนาคมดังกล่าวมา

แล้ว จะปกครองได้สะดวกอย่างเดียวแต่รวมหัวเมืองในกลุ่มน้ำสัก ๓ เมือง แยกเป็นมณฑลหนึ่งต่างหาก จึงตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้น (ดูเหมือน) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ผู้ที่จะเป็นสมุหเทศาภิบาลเพชรบูรณ์ก็ไม่มีผู้อื่นอยาก เป็น หรือจะเหมาะเหมือนพระยาเพชรรัตน์ฯ (เพ็อง) เพราะอยู่คง ความใช้ และได้แสดงคุณวุฒิให้ปรากฏแล้วว่าสามารถจะปกครองได้ พระยาเพชรรัตน์สงคราม (เพ็อง) ก็ได้เป็นสมุหเทศาภิบาล แต่แรก คนทั้งหลายอยู่ข้างจะประหลาดใจด้วยสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่น ล้วนเป็นเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่อันปรากฏเกียรติคุณแพร่หลาย แต่มีใครรู้จักพระยาเพชรรัตน์สงคราม (เพ็อง) เพราะไม่เคยรับราชการ อยู่แต่ในท้องที่ลับลี้ห่างไกล คนเห็นสมุหเทศาภิบาลแปลกหน้าขึ้น ใหม่ก็พากันพิศวง แต่เมื่อแก่ได้เข้าสมาคมในกรุงเทพฯ ไม่ช้าเท่าไร ก็ปรากฏเกียรติคุณ เช่นนั่งในที่ประชุมสมุหเทศาภิบาล เพื่อนสมุห เทศาภิบาลด้วยกัน ก็เห็นว่าเป็นคนมีสติปัญญาสมควรแก่ตำแหน่ง แม้ผู้อื่นที่ในสมาคมข้าราชการ พอได้คุ้นเคยเห็นมารยาทและกิริยา อัจฉริยะก็รู้ตระหนักรู้ว่าเป็นผู้ดีมีใช้ไพร่ได้ดี ก็ไม่มีใครรังเกียจ แม้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อดำรงสถาถึงราชการต่างๆ ในมณฑล เพชรบูรณ์ แกกราบเรียนชี้แจงก็โปรดและยังทรงพระเมตตาเพราะเป็น สหชาติเกิดร่วมปีพระบรมราชสมภพด้วยอีกสถานหนึ่ง แต่ส่งาราคี ของพระยาเพชรรัตน์ฯ (เพ็อง) ดูเหมือนจะอยู่ที่ผิวแกเหลืองผิดกับ คนอื่นนั้นเป็นสำคัญ ใครเห็นก็รู้ว่าแก่ได้ดีเพราะได้ลำบากตรากตรำ ทำราชการเอาชีวิตสู้ความใช้มาแต่หนหลัง อันนี้เป็นเครื่องป้องกัน ความบกพร่องยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่พระยาเพชรรัตน์ฯ (เพ็อง) เป็น สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์อยู่ได้เพียง ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ เข้ามาเฝ้าในกรุงเทพฯ เมื่องานฉลองพระชนมายุครบ ๕๐ ปี ก็มา เป็นอหิวาตกโรคถึงอนิจกรรมสิ้นบุญเพียงอายุ ๕๐ ปีเท่านั้น ใครรู้ก็ อ่อนใจ ด้วยเห็นว่าแก่เพียรต่อสู้ความใช้ จนโรคมาลาเรียแล้วมาแพ้ ไข้หวาตกโรคง่าย ๆ เพราะไม่ได้เตรียมตัวสู้มาแต่หนหลัง มีคนพากัน

เสียดาย

(๒)

เมื่อพระยาเพชรรัตนสงคราม (เพ็อง) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เคยปรารภกับฉันเนื่องๆ ว่า การปกครองมณฑลเพชรบูรณ์ไม่ยากนัก เพราะราษฎรเป็นคนเกิดในมณฑลนั่นเองแทบทั้งนั้น ชอบแต่ทำมาหากิน มีใครเป็นโจรผู้ร้าย บังคับบัญชาก็ง่ายราชการในมณฑลนั้น มีความลำบากเป็นข้อสำคัญแต่หาคนใช้ไม่ได้พอการ เพราะคนในพื้นที่เมืองยังอ่อนแก่การศึกษา คนมณฑลอื่นก็มีใครมีใครยอมไปด้วยกลัวความไข้ จะจัดทำอะไรจึงมักติดขัดด้วยไม่มีใครจะทำ ที่จริงความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์ก็มี แต่เป็นฤดูมิได้มีอยู่เสมอ สังเกตดูอาการไข้ก็ไม่ร้ายแรงถึงอย่างยี่งวด ความไข้ทางเมืองหลวงพระบาง หรือแม้ในมณฑลพิษณุโลกทางข้างเหนือร้ายกว่าเป็นไหนๆ แต่มีรู้ที่จะทำอย่างไรให้คนหายกลัวไข้เมืองเพชรบูรณ์ได้ ฉันพูดว่าตัวฉันเองก็ลำบากในเรื่องหาคนไปรับราชการมณฑลเพชรบูรณ์เหมือนกัน ได้เคยคิดทำอุบายที่จะระงับความไข้เมืองเพชรบูรณ์ เห็นว่าตัวฉันจะต้องขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์เอง ให้ปรากฏเสียสักครั้งหนึ่งคนอื่นจึงจะหายกลัว ด้วยเห็นว่าความไข้คงไม่ร้ายแรงถึงอย่างเช่นกลัวกัน ฉันจึงกล้าไป ถึงจะยังมีคนกลัว ชักชวนก็ง่ายขึ้น ด้วยอาจอ้างตัวอย่างว่าแม้ตัวฉันก็ได้ไปแล้ว พระยาเพชรรัตนฯ ชอบใจว่าถ้าฉันไปคนก็เห็นจะหายกลัวได้จริง ถ้ามพระยาเพชรรัตนฯ ถึงทางที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ แกบอกว่าจะไปได้หลายทาง ที่ไปได้สะดวกนั้นมี ๓ ทาง คือไปเรือในแม่น้ำสักทางหนึ่ง ไปจากกรุงเทพฯ ราว ๓๐ วันถึงเมืองเพชรบูรณ์ อีกทางหนึ่งจะเดินบกจากเมืองสระบุรีหรือเมืองลพบุรีก็ได้ เดินทางราว ๑๐ วันถึงเมืองเพชรบูรณ์ แต่ว่าหนทางอยู่ข้างลำบากและไม่มียะไรน่าดู ทางที่ ๓ นั้นไปเรือมีเรือไฟจากกรุงเทพฯ ราว ๗ วัน ไปขึ้นเดินบกที่อำเภอบางมูลนาค แขวงจังหวัดพิจิตร เดินบกอีก ๔ วันถึงเมืองเพชรบูรณ์ และว่าทางนี้สะดวกกว่า

ทางอื่น แต่การที่ฉันจะไปเมืองเพชรบูรณ์ต้องกะเวลาให้เหมาะสมด้วย คือควรไปในฤดูแล้งเมื่อน้ำยังไม่ลดมากนัก ทางเรือจึงจะสะดวก ไปในเดือนมกราคมเป็นเหมาะกว่าเดือนอื่น แต่ฝ่ายตัวฉันยังมีข้ออื่นที่จะต้องคิดอีก คือจะต้องหาโอกาสว่างราชการในเดือนมกราคมให้ไปอยู่หัวเมืองได้สักเดือนหนึ่ง เมื่อปรึกษากับพระยาเพชรรัตนสงครามแล้ว ฉันยังหาโอกาสไม่ได้ ต้องเลื่อนกำหนดมาถึง ๒ ปี ในระหว่างนั้น พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) ถึงอนิจกรรมก็ไม่ได้ไปด้วยดั่งนัดกันไว้ ฉันมาได้โอกาสไปเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ กะว่าจะไปทางเรือจนถึงบางมูลนาค แล้วขึ้นเดินบกไปเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสัก ขากลับจะลงเรือที่เมืองหล่มสัก ล่องลำแม่น้ำสักมายังเมืองวิเชียรบุรี แล้วเลยมาจนถึงเมืองสระบุรี ขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพฯ

พอข่าวปรากฏว่าตัวฉันเตรียมตัวจะไปเมืองเพชรบูรณ์ ก็มีพวกพ้องพากันมาให้พร คล้ายกับจะส่งไปทัพบ้าง มาห้ามปรามโดยเมตตาปราณีด้วยเห็นว่ไม่พอที่ฉันจะไปเสี่ยงภัยบ้าง ผิดกับเคยไปไหนๆ มาแต่ก่อน ฉันบอกว่าเป็นราชการ จำที่จะต้องไปและได้ทูลลาเสร็จแล้ว ที่ห้ามปรามก็เงียบไป แต่ส่วนพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนั้น ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย ตั้งแต่ฉันกราบทูลความคิดที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ ตรัสว่า “ไปเถิด อย่ากลัว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ของเราท่านก็เสด็จไปแล้ว” ในเวลานั้น ตัวฉันเองตั้งแต่เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ไปตามหัวเมืองต่างๆ เคยผ่านป่าดง แม้ที่ว่าใช้ร้ายมาหลายครั้งแล้ว ไม่รู้สึกครั่นคร้ามอย่างไร แต่ประหลาดอยู่ที่พอรู้กันว่า ฉันจะไปเมืองเพชรบูรณ์เป็นแน่ ก็มีผู้ขอไปเที่ยวด้วยหลายคน แม้พวกที่ฉันเลือกเอาไปช่วยธุระหรือใช้สอยก็สมัครไปด้วยยินดี ไม่เห็นมีใครครั่นคร้าม คงเป็นด้วยอุ่นใจ คล้ายกับจะเข้าไปยังที่ซึ่งเขาว่าผีดุ ไม่มีใครกล้าไปคนเดียว แต่พอมิเพื่อนไปด้วยหลายคน ก็หายกลัวผีไปเอง

(๓)

ฉันออกเรือจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗
เข้าไปสัก ๑๕ วัน น้ำในแม่น้ำตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขึ้นไป ลดลงลงเสีย
มาก แม้เรือไฟที่จ้างเรือพ่วงเป็นอย่างกินน้ำตื้นก็ลำบาก ต้องเดินเรือ
ถึง ๗ วัน จึงถึงอำเภอบางมูลนาค แขวงจังหวัดพิจิตร ที่จะขึ้นเดินทาง
บก เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก จัดพาหนะและคนหาบของเตรียม
ไว้แล้ว พอฉันขึ้นไปถึง ก็มีพวกถูกเกณฑ์จ้างหาบของเข้ามาวิงวอน
ขอให้ใช้ไปทางอื่น อย่าให้ต้องไปเมืองเพชรบูรณ์ เพราะกลัวความใช้
ฉันประหลาดใจที่คนเหล่านั้นอยู่ใกล้ๆ กับเมืองเพชรบูรณ์ ไฉนจึงกลัว
ใช้ถึงปานนั้น สืบถามได้ความว่าพวกชาวจังหวัดพิจิตรที่อยู่ตอนริม
แม่น้ำ เคยเดินป่าไปทำมาหากินแต่ทางฝ่ายตะวันตก จนถึงกำแพงเพชร
และเมืองสุโขทัย น้อยคนที่จะได้เคยไปทางฝ่ายตะวันออก ห่างลำแม่น้ำ
ไปกว่าวันเดียว เพราะเคยได้ยินเลื่องลือถึงความใช้เมืองเพชรบูรณ์
กลัวกันมาเสียช้านาน ฉันก็ได้แต่ชี้แจงแก่พวกที่มาขอตัวว่าขอให้คิด
ดูเถิด ตัวฉันเองถึงเป็นเจ้าก็เป็นมนุษย์ อาจจะเจ็บจะตายได้เหมือนกับ
พวกเขา ที่ฉันจะไปเมืองเพชรบูรณ์ก็เพื่อจะไปทำราชการของ
พระเจ้าอยู่หัว มิใช่จะไปหาความสุขสนุกสบายสำหรับตัวเอง พวก
เขาก็เป็นข้าแผ่นดินเหมือนกับตัวฉัน มาช่วยกันทำราชการสนองพระ
เดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัวสักคราวเป็นไร อีกประการหนึ่งฉันไม่ได้
คิดจะเอาพวกเขาไปจนถึงเมืองเพชรบูรณ์ จะให้ไปส่งเพียงปลายแดน
จังหวัดพิจิตร ทางเพียง ๓ วันเท่านั้นก็จะได้กลับมาบ้าน ฉันจะดูแล
ป้องกันมิให้ไปเจ็บไข้ในกลางทาง อย่าวิตกเลย พวกนั้นได้ฟังก็ไม่กล้า
ขอตัวต่อไป แต่สังเกตดูเมื่อเดินทางไม่เห็นมีใครหน้าตาเบิกบานคงเป็น
เพราะยังกลัวอยู่ไม่หาย แต่เมื่อเดินทาง ๒ วัน พอถึงบ้านดำปางที่ใน
ปากก็ไปเกิดประหลาดใจด้วยไปพบราษฎรที่มีความนิยมตรงกันข้าม
หมู่บ้านเหล่านั้นก็อยู่ในแดนจังหวัดพิจิตร แต่ชาวบ้านชอบไปทำมา
หากินแต่ทางฝ่ายตะวันออกจนถึงเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสักและ

เมืองวิเชียร แต่ไม่ชอบลงไปทางริมแม่น้ำ เช่นที่บางมูลนาคเป็นต้น ด้วยเกรงความไข้ในที่ลุ่ม คนที่ได้ไปแล้วคนหนึ่งบอกฉันว่าเคยไปขี่เรือครั้งหนึ่ง พอเรือออกเวียนหัวทนมั้ไหว แต่นั่นก็ไม่กล้าลงเรืออีก ดูประหลาดหนักหนา คนอยู่ห่างกันเพียงทางเดิน ๒ วัน ภูเขาเลากาอะไรก็ไม่มีคัน ความนิยมกลับตรงกันข้ามถึงอย่างนั้น

ระยะทางบกแต่บางมูลนาคไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ ราว ๓,๐๐๐ เส้น เดินทางในฤดูแล้งเมื่อแผ่นดินแห้งแล้วไม่ลำบากอย่างไร ออกจากบางมูลนาคเป็นที่ลุ่มราบซึ่งน้ำท่วมในฤดูน้ำ ไปสัก ๓๐๐ เส้นถึงเมืองภูมิไก่อ่าเป็นเมืองโบราณทำนาได้ผลดี ยังมีบ้านช่องแน่นหนา ออกจากเมืองภูมิไปยังเป็นลุ่มเป็นพรุและเป็นป่าไผ่อีกสัก ๕๐๐ เส้นจึงขึ้นที่ดอนเป็นโคกป่าไม้เต็งรัง ชายโคกเป็นห้วยเป็นดงสลับกันไปสัก ๑,๐๐๐ เส้น ถึงเชิงเขาบรรทัดที่เป็นเขตแดนจังหวัดพิจิตรกับจังหวัดเพชรบูรณ์ต่อกันบนสันเขานั้น ทางตามข้ามเขาบรรทัดเป็นดงดิบเช่นเดียวกับดงพระยาไฟ แต่เดินขึ้นเขาได้สะดวกเพราะทางลาดขึ้นไปไม่สู้ชันนัก เมื่อฉันไปถึงที่พักแรมตำบลซำมาแสนบนสันเขาบรรทัด พวกชาวเมืองเพชรบูรณ์มารับ ผลัดหาบหามจากพวกเมืองพิจิตร คืนวันนั้นได้เห็นความรื่นเริงจากพวกที่ไปจากเมืองพิจิตรเป็นครั้งแรกพากันร้องเพลงเล่นหัวเฮฮาอยู่จนเวลาจะนอน ถึงต้องให้ไปห้ามปากเสียง ครั้นรุ่งเช้าเมื่อก่อนจะออกเดินทาง ฉันเรียกพวกเมืองพิจิตรมาขอใจและแสดงความยินดีที่ไม่มีใครเจ็บไข้ พวกเหล่านั้นบอกว่าได้มาเห็นอย่างนี้แล้วก็สิ้นกลัว บางคนถึงพูดว่า “ถ้าได้ทำมาอีก ผมจะมารับอาสาไม่ให้ต้องเกณฑ์ทีเดียว” ออกเดินจากตำบลซำมาแสนเป็นทางลงจากเขามาสัก ๒๐๐ เส้นก็พ้นดงเข้าเขตบ้านล่องคล้า เดินแต่บ้านล่องคล้าขึ้นไปทางเหนือสัก ๕๐๐ เส้นถึงบ้านนายม ไปจากบ้านนายมอีกสัก ๔๐๐ เส้นก็ถึงเมืองเพชรบูรณ์

(๔)

ฉันไปถึงเมืองเพชรบูรณ์เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ห้องที่มณฑลเพชรบูรณ์ บอกแผนที่ได้ไม่ยาก คือลำนํ้าสักเป็นแนวแต่เหนือลงมาได้ มีภูเขาสูงเป็นเทือกลงมาตามแนวลำนํ้าทั้ง ๒ ฟาก เทือกข้างตะวันออกเป็นเขาป็นน้ำต่อแดนมณฑลนครราชสีมา เทือกข้างตะวันตกเป็นเขาต่อแดนมณฑลพิษณุโลก เทือกเขาทั้งสองข้างนั้น บางแห่งก็ห่าง บางแห่งก็ใกล้แม่น้ำสัก เมืองหล่มสักอยู่ที่สุดลำนํ้าสักทางข้างเหนือ แต่ลงมาถึงเมืองเพชรบูรณ์ ตรงที่ตั้งเมืองเพชรบูรณ์เทือกเขาเข้ามาใกล้ลำนํ้า ดูเหมือนจะไม่ถึง ๔๐๐ เส้น แลเห็นต้นไม้บนเขาถนัดทั้ง ๒ ฝ่าย ทำเลที่เมืองเพชรบูรณ์ตอนริมน้ำเป็นที่ลุ่ม ฤดูน้ำๆ ท่วมแทบทุกแห่ง พื้นที่ลุ่มขึ้นไปเป็นที่ราบทำนาได้ผลดี เพราะอาจจะขุดเหมืองชักน้ำจากลำห้วยมาเข้านาได้เหมือนเช่นที่เมืองลับแล พื้นที่ราบขึ้นไปเป็นโคกสลับกับแอ่งเป็นหย่อมๆ ไปจนถึงเชิงเขาบรรทัด บนโคกเป็นป่าไม้เต็งรัง เพาะปลูกอะไรอย่างอื่นไม่ได้ แต่ตามแอ่งนั้นเป็นที่น้ำซับ เพาะปลูกพันธุ์ไม้งอกงามดี เมืองเพชรบูรณ์จึงสมบูรณ์ด้วยกสิกรรม จนถึงชาวเมืองทำนาปีหนึ่งเว้นปีหนึ่งก็ได้ข้าวพอกันกิน ราคาข้าวเปลือกซื้อขายกันเพียงเกวียนละ ๑๖ บาทเท่านั้น แต่จะส่งข้าวเป็นสินค้าไปขายเมืองอื่นไม่ได้ด้วยทางกันดาร เมื่อข้าวไปถึงเมืองอื่น คิดค่าขนข้าวด้วยราคาแพงกว่าข้าวที่ขายกันในเมืองนั้นๆ ชาวเพชรบูรณ์จึงทำนาแต่พอกินในพื้นที่เมือง สิ่งซึ่งเป็นสินค้าสำคัญของเมืองเพชรบูรณ์ก็คือยาสูบ เพราะรสดีกว่ายาสูบที่อื่นหมดทั้งเมืองไทย ชาวเมืองเพชรบูรณ์จึงหาผลประโยชน์ด้วยปลูกยาสูบขายเป็นพื้น ลักษณะปลูกยาสูบที่เมืองเพชรบูรณ์นั้น ปลูกตามแอ่งที่น้ำขังในฤดูฝน ถึงฤดูแล้งพอน้ำในแอ่งแห้ง ราษฎรก็ไปพรวนดินปลูกต้นยาสูบ เมื่อต้นยาสูบงอกงามได้ขนาดก็เก็บใบยามาผึ่งแล้วหั่นเอาเข้าท่อไว้ พวกพ่อค้าไปรับซื้อตามบ้านราษฎร แล้วบรรทุกโคต่างไปขายทางมณฑลนครราชสีมาบ้าง มณฑลอุดรบ้าง แต่มณฑลพิษณุโลกปลูกยาสูบเหมือนกัน จึง

ไม่ซื้อยาเมืองเพชรบูรณ์ แต่ตลาดใหญ่ของยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นั้น อยู่ในกรุงเทพฯ ถึงฤดูน้ำพวกพ่อค้าเอายาสูบบรรทุกเรือลงมาขาย มากกว่าแห่งอื่นเสมอทุกปี ประหลาดอยู่ที่รस्याสูบซึ่งเรียกกันว่า “ยาเพชรบูรณ์” นั้น ดีเป็นยอดเยี่ยมแต่ที่ปลูก ณ เมืองเพชรบูรณ์ ถ้าปลูกที่เมืองหล่มสักหรือปลูกข้างใต้ห่างเมืองเพชรบูรณ์ลงมา เพียงทางวันเดียวรস্যาก็กลายเป็นเพราะโอชะดินสู้ที่เมืองเพชรบูรณ์ไม่ได้ ถึงที่เมืองเพชรบูรณ์เอง ก็ปลูกยาสูบที่ได้อยู่ได้เพียงราว ๖ ปี แล้วต้องย้ายไปปลูกที่อื่น ปล่อยให้ดินพักเพิ่มโอชะเสีย ๕ ปี ๖ ปี จึงกลับไปปลูกที่เก่าอีก

ในเรื่องที่เลื่องลือว่าความไข้เมืองเพชรบูรณ์ร้ายแรงนั้น เมื่อไปเห็นเมืองเพชรบูรณ์ก็พอได้เค้าเข้าใจว่าเป็นเพราะเหตุใด คงเป็นเพราะเหตุที่เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่มริมลำน้ำ มีเทือกเขาสูงกระหนาบอยู่ใกล้ๆ ทั้งสองข้าง เทือกเขานั้นเป็นหินปูน ถึงฤดูแล้งต้นไม้แห้งไม่มีใบ หินถูกแดดร้อนจัดไอขึ้น ลมพัดมาแต่ทิศใดก็พัดพาเอาไอหินเข้ามาร้อนอบอยู่ในเมือง พอเริ่มฤดูฝนคนถูกไอร้อนของหินกับไอนฝนผสมกัน ก็อาจจะเป็นไข้ได้สถานหนึ่ง ในฤดูฝนๆ ตกชะใบไม้ที่หล่นร่วงเน่าเปื่อยอยู่บนเขา พาเอาพิษไข้ลงมากับน้ำ คนก็อาจเป็นไข้ด้วยกินน้ำมีพิษสถานหนึ่ง เมื่อสิ้นฤดูฝนน้ำท่วมแผ่นดินลต กำลังแผ่นดินขึ้นลมหนาวพัดมาระคนกับความชื้นก็อาจเกิดไข้ได้อีกสถานหนึ่ง แต่สังเกตคนในพื้นที่เมืองหรือแม้คนต่างถิ่นที่ไปอยู่จนคุ้นที่แล้วดูอนามัยก็เป็นปกติไม่แปลกกับที่อื่น ฉันได้ถามพวกกรรมการในพื้นที่เมืองถึงลักษณะความไข้ เขาบอกว่าไข้มีชุกแต่เวลาเปลี่ยนฤดู คือเมื่อฤดูแล้งต่อฤดูฝนคราวหนึ่ง กับเมื่อฤดูฝนต่อฤดูแล้งคราวหนึ่ง ไข้คราวต้นปีเมื่อฤดูแล้งต่อฤดูฝนไม่ร้ายแรงเหมือนกับไข้คราวปลายปี ที่เราเรียกว่า “ไข้หัวลม” นอกจาก ๒ ฤดูนั้น ความไข้เจ็บก็มีใครมี โดยจะมีก็เป็นอย่างธรรมดาไม่ผิดกับที่อื่น ความเห็นของพวกที่ไปจากต่างถิ่น เขาว่าความไข้เมืองเพชรบูรณ์ร้ายกว่ามณฑลอื่นบางมณฑล เช่นมณฑล

อยุธยาเป็นต้น จริงอยู่แต่ไม่ร้ายแรงเหลือทนเหมือนเช่นเลื่องลือ ถ้ารู้จักระวังรักษาตัวก็ไม่สู้กระไรนัก แต่สำคัญอยู่ที่ใจด้วย ถ้าข้าตลาด ก็อาจจะเป็นได้มากมาย เขาเล่าเรื่องเป็นตัวอย่างว่า เมื่อปีที่ล่วงมาแล้ว มีเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์คนหนึ่ง ซึ่งเจ้ากระทรวงส่งขึ้นไปอยู่ประจำการ ณ เมืองเพชรบูรณ์ขึ้นไปทางเรือในฤดูฝนพอถึงเมืองเพชรบูรณ์ ก็จับไข้ อาการไม่หนักหนาเท่าใดนัก แต่เจ้าตัวกลัวตายเป็นกำลัง พวกที่เมืองเพชรบูรณ์บอกว่าจะรักษาให้หายได้ ก็ไม่เชื่อ ขอแต่ให้ส่งกลับกรุงเทพฯ อย่างเดียว เขาก็ต้องให้กลับตามใจ เมื่อลงไปถึงเมืองวิเชียรปราการใช้กำเริบถึงจับไม่สาบ แต่ต่อไปจะเป็นหรือตายหาทราบไม่

ตัวเมืองเพชรบูรณ์ เป็นเมืองมีป้อมปราการ สร้างมาแต่โบราณ เห็นได้ว่าตั้งเป็นเมืองด่าน โดยเลือกที่ชัยภูมิตรงแนวภูเขาเข้ามาใกล้กับลำแม่น้ำสัก มีทางเดินทัพแคบกว่าแห่งอื่น ตั้งเมืองสกัดทางทำปราการทั้งสองฟาก เอาลำน้ำสักไว้กลางเมืองเหมือนเช่นเมืองพิษณุโลก สังเกตตามรอยที่ปรากฏ เห็นได้ว่าสร้างเป็น ๒ ครั้งๆ แรกสร้างเมื่อสมัยกรุงสุโขทัย แนวปราการขนาดราวด้านละ ๒๐๐ เส้น เดิมเป็นแต่ถมดินปักเสาระเนียดข้างบน มาสร้างใหม่ในที่อันเดียวกัน เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง ร่นแนวย่อมเข้ามาแต่ทำปราการก่อด้วยหินและมีป้อมรายรอบ สำหรับสู้ข้าศึกซึ่งจะยกมาแต่ลานข้างข้างในเมืองมีวัดมหาธาตุกับพระปรางค์เป็นสิ่งสำคัญอยู่กลางเมือง ฉะนั้นได้ไปทำพิธีพุทธบูชา และถวายสังเวชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่วัดมหาธาตุนั้น ที่ในเมืองแต่ก่อนเห็นจะรกร้างว่างเปล่ามาตากกลางทำถนนหนทาง และปลูกเรือนสำหรับราชการต่างๆ เมื่อพระยาเพชรรัตนสงคราม (เพ็ญ) ขึ้นไปอยู่ ไปเห็นเข้าก็คิดถึง

(๕)

ฉนั้นเดินบกจากเมืองเพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสัก ระยะทางที่ไปราว ๑,๒๐๐ เส้น ต้องค้ำทางคั่นหนึ่ง ทำเลที่เมืองหล่มสักเป็นแอ่ง

กับเงินสลับกัน เหมือนดังพรรณนามาแล้ว แต่มีบ้านเรือนราษฎร
ในระยะทางถี่ ไม่เปลี่ยนเหมือนทางที่มาจากบางมูลนาคจนถึงเมือง
เพชรบูรณ์ ผ่านไปในป่าลานแห่งหนึ่งดูงามหนักหนา ต้นลานสูงใหญ่
แลสล้างไป ไบยาวตั้งราว ๖ ศอกผิดกับต้นลานที่เคยเห็นปลูกไว้ตามวัด
ดู่หน้าพิศวง ในจังหวัดหล่มสักมีต้นลานมากกว่าที่อื่น ถึงไบลานเป็น
สินค้าใหญ่อย่างหนึ่งซึ่งขายไปที่อื่น จังหวัดหล่มสักมีเมือง ๒ แห่ง เรียก
ว่าเมืองหล่มเก่าแห่งหนึ่ง เมืองหล่มสักแห่งหนึ่ง ฉันไปถึงเมืองหล่มสัก
อันเป็นที่บัญชาการจังหวัดก่อน ตัวเมืองหล่มสักตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำสัก
ทางปากตะวันตก ไม่มีปราการเป็นด่านทางอย่างใด แต่ตั้งเมืองบนที่สูง
น้ำไม่ท่วมถึง และเขาบรรทัดตรงนั้นก็ห่างออกไป ความใช้จึงไม่ร้ายแรง
เหมือนเมืองเพชรบูรณ์ ราษฎรจังหวัดหล่มสักเป็นไทยลานช้างที่เรียก
กันแต่ก่อนว่า “ลาวพุงขาว” เหมือนอย่างชาวมณฑลอูตร ไม่เหมือน
ไทยชาวจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับชาวมณฑลพิษณุโลก
จำนวนผู้คนพลเมืองมากกว่าเมืองเพชรบูรณ์ เพราะการทำมาหากินได้
ผลบริบูรณ์ดีกว่าเมืองเพชรบูรณ์ สินค้าที่ขายไปต่างเมืองมียาสูบและ
ไบลานเป็นต้น และโคกระบือเป็นสินค้าใหญ่กว่าอื่น พาเดินลงไปขาย
ทางมณฑลนครสวรรค์และเมืองลพบุรีปีละมากๆ เสมอทุกปี ฉันได้
เลยไปดูถึงเมืองหล่มเก่า ซึ่งอยู่ห่างเมืองหล่มสักไปทางทิศตะวันตก
เฉียงเหนือระยะทางราว ๓๖๐ เส้น เมืองหล่มเก่าตั้งอยู่ในที่แอ่งใหญ่
ภูเขาล้อมรอบ มีลำห้วยผ่านกลางเมืองมาตกลำน้ำสักข้างใต้เมือง
หล่มสัก ทางที่เดินไปจากเมืองหล่มสักเป็นที่สูง เมื่อใกล้จะถึงเมือง
หล่มเก่าเหมือนกันอยู่บนขอบกะทะ แลลงไปเห็นเมืองหล่มเก่าเหมือน
อยู่ในก้นกะทะ แต่เป็นเรือกสวนไร่นามีบ้านช่องเต็มไปด้วยในแอ่งนั้น
น่าพิศวง แต่สังเกตดูไม่มีของโบราณอย่างใดแสดงว่าเป็นเมืองรัฐบาล
ตั้งมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าเหตุที่จะเกิดเมืองหล่มเก่า เห็นจะเป็นด้วย
พวกราษฎรที่หลบหนีภัยอันตรายในประเทศลานช้าง มาตั้งช่องมั่วสุ่ม
กันอยู่ก่อน แต่เป็นที่ดินดีมีน้ำบริบูรณ์ เหมาะแก่การทำเรือกสวน

ไรรู้และเลียงโคกระบือ จึงมีคนตามมามากขึ้นโดยลำดับจนเป็นเมือง แต่เป็นเมืองมาแต่สมัยกรุงสุโขทัยมีชื่อปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง เรียกว่า “เมืองลุ่ม” ขึ้นหลังมาจึงเรียกว่า “เมืองหล่ม” ก็หมายความว่าเหมือนกัน แต่เมืองหล่มสักเป็นเมืองตั้งใหม่ในชั้นหลังเข้าใจว่าเพิ่งตั้งเมื่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพื่อจะให้สะดวกแก่การคมนาคม จึงมาตั้งเมืองที่ริมลำน้ำสัก และเอาชื่อลำน้ำเพิ่มเข้าเรียก “เมืองหล่มสัก” ให้ผิดกับเมืองหล่มเดิม แต่เหตุใดลำน้ำจึงชื่อว่า “ลำน้ำสัก” หรือ “ลำน้ำป่าสัก” ข้อนี้ฉันสืบสวนไม่ได้ความสำคัญอันใดที่มีคำว่า “สัก” เป็นชื่อหรือป่าไม้สักทางนั้นก็ไม่มี ต้องยอมจน

เดิมฉันคิดว่า ขากลับจะลงเรือที่เมืองหล่มสักล่องลำน้ำสักลงมาจนถึงเมืองสระบุรี แต่น้ำลดเสียมากแล้ว จะลงเรือมาแต่เมืองหล่มสักไม่ได้ จึงต้องเดินบกย้อนกลับมาลงเรือที่เมืองเพชรบูรณ์ ฉันสั่งให้ส่งเรือมาดก่ง ๖ แจวขนาดย่อมขึ้นไปรับ สำหรับตัวฉันจะมาเองลำหนึ่ง เรือสำหรับผู้อื่นจะมา ฉันให้หาซื้อเรือพายม้า ๒ แจวที่ใช้กันในเมืองเพชรบูรณ์ ทำประทุนเป็นที่อาศัยให้มาลำละคนหนึ่งสองคนบ้างจนครบตัวกัน

(๒)

ฉันลงเรือล่องจากเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ลำน้ำที่เมืองเพชรบูรณ์แคบกว่าตอนใต้ในแขวงสระบุรีมาก ที่บางแห่งเมื่อเรือล่องลงมาถึงปลายกิ่งต้นตะไคร่น้ำที่ขึ้นอยู่กับหาดประก่งเรือทั้งสองข้าง น้ำก็ตันฤดูแล้งใช้เรือได้แต่ขนาดเรือพายม้า พอพ้นที่ตั้งเมืองลงมาทั้งสองฝั่งเป็นป่าต้นไม้ใหญ่ เช่น ต้นตะเคียน ต้นยาง และต้นสะตือ ขึ้นทึบบังแสงแดดร่มทั้งเวลาเช้าและบ่าย มีบ้านคนตั้งประปรายมาเพียงบ้านนายม ต่อนั้นก็เป็นป่าเปลี่ยวลงมาทางหลายวัน ในระยะที่เปลี่ยวนั้นล่องเรือลำบาก ด้วยตามปรกติเมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลาก สายน้ำแรงมักกัดตลิ่งพังเป็นเหตุให้ต้นไม้ใหญ่โค่นล้มลงในลำน้ำกีดขวางทางเรือ บางต้นล้มข้ามลำน้ำเหมือนอย่างสะพาน เรือลอดมาได้ก็มี บาง

ต้นล้มทอดอยู่ในท้องน้ำ ต้องเซ็นเรือข้ามมาก็มี บางต้นจะลอดหรือจะเซ็นเรือข้ามไม่ได้ทั้ง ๒ สถาน ต้องขุดดินหรือชายตลิ่งพอเป็นช่องให้เรือหลีกมาทางโคนต้นไม้ก็มี โดยปรกติไม่มีใครไปจับต้อง ทั้งไฉฉาน สายน้ำหลากปีหลังพัดพาขอนไม้ให้ลอยไป หรือทิ้งอยู่จนตุนไปเอง เมื่อฉันทันไป พวกเมืองเพชรบูรณ์เขาล่องหน้าลงมาตากทางบางแล้ว แต่กระนั้นต้นไม้ที่โคนกิตขวางบางต้นใหญ่โต เหลือกำลังที่พวกทำทางจะตัดทอนชักลากเองไปทิ้งที่อื่นได้ จึงต้องเซ็นเรือข้ามหรือหลีกขอนไม้มา ไม่รู้ว่าวันละสักกี่ครั้งเป็นความลำบาก และชวนให้ท้อใจในการล่องลำน้ำสักยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่ต้องนึกชมความคิดของคนโบราณที่เขาคิดทำเรือมาดขึ้นกระดานเช่นเรือพายมาใช้ในที่เช่นนั้น เพราะท้องเรือมาดเป็นไม้หนาถึงจะเซ็นลากถูถูงออย่างไรรักทนได้ ที่ขึ้นกระดานต่อขึ้นมา ๒ ข้างก็ทำให้เรือเบา บรรทุกได้จุกว่าเรือมาดทั้งลำ เป็นของคิดถูกตามวิทยาศาสตร์ ถ้าเป็นเรือต่อเช่นเรือบดหรือเรือสำปัน ก็เห็นจะแตกป่นล่องลำน้ำสักลงมาไม่ได้ตลอด เมื่อก่อนไปมณฑลเพชรบูรณ์ฉันเคยเห็นเรือมอขนาดใหญ่บรรทุกสินค้าเมืองเพชรบูรณ์ลงมาขายที่กรุงเทพฯ เสมอทุกปี เมื่อต้องไปเซ็นเรือข้ามขอนดังกล่าวนั้นแล้ว คิดไม่เห็นว่เรือใหญ่ที่บรรทุกสินค้าจะล่องลงมาถึงกรุงเทพฯ ได้อย่างไรถามพวกชาวเมืองเพชรบูรณ์ เขาบอกว่าเรือบรรทุกสินค้าเหล่านั้นไม่ได้ขึ้นล่องทางลำน้ำสักตลอด ประเพณีของพวกพ่อค้าเมื่อใกล้จะถึงเวลาน้ำหลาก เขาบรรทุกสินค้าลงเรือเตรียมไว้ พอน้ำท่วมฝั่งก็ล่องเรือหลีกลำน้ำสักตอนมีไม้ล้มกิตขวาง ไปตามทีลุ่มที่น้ำท่วมบนตลิ่งจนถึงที่กว้างพ้นเครื่องกิตขวางจึงล่องทางลำน้ำสัก เมื่อส่งสินค้าแล้วก็รีบซื้อของในกรุงเทพฯ บรรทุกกลับขึ้นไปให้ทันในฤดูน้ำ พอถึงเมืองเพชรบูรณ์ก็เอาเรือขึ้นคาน เรือบรรทุกสินค้าขึ้นล่องแต่ปีละครั้งเดียวเท่านั้น นอกจากต้นไม้ล้มกิตขวางทางเดินเรือดังกล่าวมา ยังมีแก่งต้องชะลอเรือหลีกหินมาเรื่อยๆ แม่น้ำสักตอนข้างเหนือยังติดกับลำน้ำอื่นๆ อีกอย่างหนึ่ง ที่ทางเปลี่ยวเป็นอย่างยิ่ง บางวันฉันถามคนนำทาง

ว่า “นี่เรามาถึงไหนแล้ว” แกลตอบว่า “ที่ตรงนี้ยังไม่เคยมีชื่อ” วันหนึ่ง แกลบอกว่า “พรุ่งนี้จะถึงท่าแดง” ฉันทก็เข้าใจว่าคงจะได้เห็นบ้านเรือน แต่เมื่อไปถึงท่าแดงเห็นแต่ไร่อยู่ที่ยายตลิ่งแห่งหนึ่ง แต่ตัวเจ้าของไร่นั้นไปซัดห้างอยู่บนกอไผ่ งามได้ความว่าบ้านอยู่ห่างลำน้ำสักไปสักวันหนึ่ง มาตั้งทำอะไรชั่วคราว ไม่กล้าปลุกทั้บกระท่อมอยู่กับแผ่นดิน ด้วยกลัวเสียจึงซัดห้างอยู่บนกอไผ่ สัตว์ป่าก็ชุมจริงอย่างว่า จอดเรือเข้าแห่งใด ตามชายตลิ่งก็เห็นรอยสัตว์ป่าเลื่อนกล่น มีทั้งรอบข้างเถื่อน รอยเสือ รอยกวางและหมูป่า เพราะตอนนี้อยู่อกภูเขาห่างทั้งสองฝ่าย ถึงฤดูแล้งที่แผ่นดินแห้งผากไม่มีน้ำ สัตว์ป่าต้องลงมากินน้ำในลำน้ำสักๆ ตอนนี่ยังเป็นทีเปลี่ยว ไม่มีคนไปมาเบียดเบียน สัตว์ป่าจึงชอบมาอาศัยในฤดูแล้ง ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่ลำแม่น้ำสักข้างตอนใต้ในแขวงเมืองสระบุรี ไม่ปรากฏว่ามีจระเข้ แต่ในตอนเปลี่ยวมีจระเข้ชุมเห็นรอยตามตลิ่งเลื่อนไป

การล่องลำแม่น้ำสักตอนเหนือถึงลำปากก็สนุก สนุกตั้งแต่ลงเรือเล็กๆ แยกกันลำละคนสองคน เล่นเรียงเคียงคลอล้อเล่นกันเรื่อยมา แต่หลายวันเข้าก็เกิดไม่สบาย ด้วยอยู่ในเรือได้แต่นอนกับนั่งราบมา ๒ ท่าตลอดวันยังค่ำ จนเมื่อยขบและปวดหัวเข้า บางคนบ่นว่าเหมือนกับมาในโลง ต่างคนก็คิดอุบายแก้เมื่อยขบด้วยประการต่างๆ บางคนเห็นตรงไหนพอจะเดินได้ก็ขึ้นเดินบก บางคนก็ออกไปรับผลัดแจวเรือ บางคนก็เจาะหลังคาประทุนเรือเป็นช่อง มีฝาจับโพล่ปิด ถึงเวลาแต่ดรมเปิดฝาจับโพล่ขึ้นโพล่ขึ้นไปดูอะไรเล่น และตัดขาแก้ปวดหัวเข้าก็มี ส่วนตัวฉันทเองมาในเรือเก้ง มีที่กว้างและมีช่องหน้าต่างพอเยี่ยมมองดูอะไรๆ ได้ ไม่ปิดทึบเป็นโลงเหมือนเรือประทุน ถึงกระนั้นพอถึงวันที่ ๓ ก็รู้สึกเมื่อย ให้เอาเก้าอี้ผ้าใบมาตั้งนอนเอนหลังและห้อยขาแก้เมื่อยได้บ้าง แต่เวลาเพลอดตัวผวกหัวขึ้น ก็โดนเพดานเก้งเจ็บหลายหน ล่องเรือมาทางลำแม่น้ำสักยังมีแปลกอีกอย่างหนึ่ง ด้วยกำหนดที่พักแรมล่วงหน้าไม่ได้เหมือนเช่นไปทางลำน้ำอื่นๆ เพราะ

ต้องเสียเวลาขึ้นเรือข้ามขอนวันละหลายๆ ครั้ง ไม่รู้ว่าวันไหนจะไปได้ จนถึงไหน ทางก็เปลี่ยน บ้านช่องผู้คนก็ไม่มีจะเป็นที่อาศัยพักแรม จึงต้องเอาแสงตะวันเป็นหลักล่องลงมา พอถึงเวลาราวบ่าย ๔ โมง ก็มองหาชายตลิ่งที่เป็นหาดพอจะจอดเรือพักแรมได้ จอดแล้วพอพลบค่ำก็ต้องกองไฟรายล้อม ให้บรรดาคนที่ไปด้วยกันอยู่แต่ในวงกองไฟ เพราะไม่รู้ว่าสัตว์ป่ามันจะอยู่ที่ไหน ครั้งนั้นพระยาวชิรธรราช (ดิษฐ์) เมื่อยังเป็นพระยาสระบุรี คุณเรือขึ้นไปרבฉันที่เมืองเพชรบูรณ์ แยกไปเล่าว่าไปกลางทางเวลากลางคืน มีสัตว์อะไรอย่างหนึ่งได้ยินแต่เสียงร้อง “ป๊อกเจียกๆ” มันมาเที่ยวเลาะอยู่รอบกองไฟ จนพวกคนแจวเรือพากันกลัวอ้ายตัวป๊อกเจียก เพราะไม่รู้ว่ามันเป็นตัวอะไร แต่เมื่อฉันทลงมาหาได้ยินเสียงสัตว์อย่างใดไม่ พวกที่มาด้วยกันเฝ้าเตือนถึงตัวป๊อกเจียก จนพระยาวชิรฯ ออกเคื่อง แต่ก็ยืนยันว่ามีตัวป๊อกเจียกอยู่เสมอ จนเลยเป็นเรื่องขบขัน แต่ลำแม่น้ำสักตอนที่เปลี่ยนนี้ ถ้าว่าในทางชมดงก็น่าชมนัก เพราะสง่างามตามธรรมชาติ จะหาที่อื่นเปรียบได้โดยยาก เวลาไปในเรือจะแลดูไปทางไหนก็เห็นแต่ต้นไม้ป่าต่างๆ ทั้งใหญ่น้อย สลับสอลอนซ้อนซับซ้อนไปรอบข้าง บนยอดไม้ก็มีนกพวกอยู่ป่าสูงเช่น นกยูงเป็นต้น จับอยู่ให้เห็นแทบทุกวัน และยังมีสัตว์แปลกๆ เช่น ตัวบาง รูปร่างคล้ายกระรอกแต่ขนาดสักทำแมว มันยัดหนังระหว่างขาออกไปได้เป็นผืน เวลาโผล่จากต้นไม้มันกางขายืดหนังแผ่ออกไปเช่น ประชูดเครื่องบิน ร่อนไปได้ไกลๆ ฉันทเพิ่งได้เห็นบ่างร่อนเป็นครั้งแรก ได้ชมนกชมไม้ก็ออกเพลิดเพลินเจริญใจ นับว่าสนุกได้อีกอย่างหนึ่ง

ล่องเรือมาจากเพชรบูรณ์ ๖ วันถึงเมืองวิเชียร ตอนใกล้จะถึงเมืองวิเชียรพื้นที่เปลี่ยน ลำแม่น้ำสักค่อยกว้างออก แ่งก็ค่อยห่าง ยังมีแต่ขอนไม้กีดขวางทางเรือเป็นแห่งๆ แต่น้ำตื้นแจวเรือไม่ถนัด ต้องใช้ถ่อจนถึงเมืองวิเชียร เมืองวิเชียรนั้นตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออก เดิมเป็นหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีเรื่องตำนานจะเล่าต่อไป ข้างหน้าเขตแดนกว้างขวางกว่าเมืองเพชรบูรณ์ แต่เป็นเมืองกันดาร

เพราะเทือกภูเขาทั้งสองฝ่ายอยู่ห่างที่แผ่นดินดอน ไม่มีลำห้วยพอจะชักน้ำมาทำการเพาะปลูกได้เหมือนเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสัก ได้แต่ทำนาข้าวฝนหรือทำในที่ลุ่มใกล้ลำน้ำสัก อาหารการกินอัตคัด บ้านเมืองจึงไม่เจริญ ตัวเมืองวิเชียรตั้งอยู่ห่างลำน้ำสัก ๒๐ เส้น ด้วยตอนริมน้ำเป็นที่ต้ำน้ำท่วมในฤดูฝน แลดูเหมือนกับหมู่บ้านไม่เป็นเมืองมีสง่าราศี เพราะเป็นเมืองกันดารดังกล่าวมาแล้ว เมื่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์จึงลดเมืองวิเชียรลงเป็นแต่อำเภอหนึ่งในจังหวัดเพชรบูรณ์

ออกจากเมืองวิเชียร ล่องเรือมา ๓ วันถึงเมืองบัวชุม แต่เมืองบัวชุมมาวันหนึ่งถึงเมืองชัยบาดาล ลำน้ำสักตอนนี้กว้างแจวเรือได้ถนัด ขอนไม้ที่เกิดขวางทางเรือก็มีน้อยกว่าข้างเหนือ แต่ต้องหลีกแวงกรวดแก่งหินถี่ขึ้น เมืองบัวชุมและเมืองชัยบาดาลเดิมเป็นเมืองขึ้นของเมืองวิเชียร เมื่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ รวมตั้งเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากเรียกว่า อำเภอชัยบาดาล ในจังหวัดเพชรบูรณ์ ผู้คนมีมากกว่าอำเภอวิเชียร ตั้งเรือนตามริมน้ำเป็นระยะมาตลอด ไม่เปลี่ยนเหมือนข้างเหนือ เพราะตอนนี้เทือกภูเขาเข้ามาใกล้ลำน้ำสักทั้งสองฝ่าย ท้องที่มีน้ำห้วยทำไร่นาดี และเป็นปากดงพญากลาง ทางคนไปมาค้าขายกับเมืองนครราชสีมา มีสินค้าหาได้ในท้องที่ เช่นเส้าและไม้แดง ใบลาน สีสียดหาผลประโยชน์ได้มาก และอาจส่งสินค้ามาทางเรือถึงเมืองสระบุรีได้สะดวกกว่าเมืองอื่นทางข้างเหนือด้วย ออกจากเมืองชัยบาดาลล่องมา ๔ วัน ก็ถึงปากเพรียวที่ตั้งเมืองสระบุรี นับจำนวนวันที่ล่องลำน้ำสัก แต่เมืองเพชรบูรณ์จนถึงที่ขึ้นรถไฟ ณ เมืองสระบุรีรวม ๑๔ วัน

ฉันเคยตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงประพาสทางลำแม่น้ำสัก ขึ้นไปจนถึงตำบลหินซ้อนปลายแดนจังหวัดสระบุรีครั้งหนึ่ง เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่ที่ตรวจทางเสด็จประพาสครั้งนั้น ท่านว่าลำน้ำสักเที่ยวสนุกเพียงตำบลหินซ้อนเท่านั้น เหนือหินซ้อนขึ้นไปไม่มีอะไรน่าดู ฉันสงสัยไม่เชื่อจนมาเห็นด้วยตาตนเองในครั้งนี้ ต้องยอมรับรองว่าจริงดังว่า เพราะเทือกภูเขาทั้งสองฝ่ายลำน้ำสักวงเข้ามา

ประจักษ์ถึงลำน้ำที่ตำบลหินซ้อน ข้างฝ่ายตะวันออกเรียกกันว่า
เทือกเขาตงพญาไฟ ข้างฝ่ายตะวันตกเรียกกันว่าเทือกเขาพระบาท
ลำแม่น้ำสักผ่านมากลางภูเขา ตั้งแต่หินซ้อนจนถึงแก่งคอย ทั้งสองฝั่ง
จึงมีเขาตกลำน้ำถ้าธาร ที่ขึ้นเที่ยวเล่นสนุกตลอดทางเรือขึ้นไป ๓ วัน
เหนือนั้นขึ้นไปก็ไม่มีอะไรน่าชม

(๗)

ฉันไปมณฑลเพชรบูรณ์นั้น มีกิจอย่างหนึ่งซึ่งจะไปสืบเมือง
โบราณด้วย ด้วยเมื่อแรกฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เห็น
ทำเนียบเก่าบอกรายชื่อหัวเมือง มีชื่อเมืองศรีเทพเมืองหนึ่ง แต่ตัวเมือง
หาไม่ ฉันถามข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ก็ไม่มีใครรู้ว่าเมือง
ศรีเทพอยู่ที่ไหน ต่อมาฉันพบสมุดคำอีกเล่มหนึ่งเป็นต้นร่าง กะทาง
ให้คนเชิญตราไปบอกข้าหลวงรักษากาลที่ ๒ ตามหัวเมืองเป็นทางๆ ให้
คนหนึ่งเชิญตราไปเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองศรีเทพ และ
เมืองเพชรบูรณ์ ก็ได้เฝ้าว่าเมืองศรีเทพเห็นจะอยู่ทางลำแม่น้ำสัก แต่
อยู่ตรงไหนยังไม่รู้ เมื่อฉันขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์ ให้หาผู้ชำนาญท้องถิ่น
มาถามว่า มีเมืองโบราณอยู่ทางลำแม่น้ำสักที่ไหนบ้าง ได้ความว่าข้าง
เหนือเมืองเพชรบูรณ์ทางฝั่งตะวันออกมีเมืองโบราณเมืองหนึ่งเรียกว่า
“เมืองนครเดิด” แต่อยู่ในดงทึบ ยังมีแต่เทือกเนินดินเป็นแนวกำแพง
และมีสระอยู่ในเมืองสระหนึ่งเรียกว่า “สระคงคา” บางคนได้เคยไป
พบห้วยักษ์ทำด้วยหิน พอเชื่อได้ว่าเป็นเมืองพวกขอมสร้างไว้ แต่ฉัน
ไม่ได้ไปดู เขาบอกว่ามีเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งใหญ่โตมาก ชื่อว่า
“เมืองอภัยสาไล” อยู่ใกล้กับเมืองวิเชียรบุรีและอยู่ในป่าแดงไปถึงได้
ไม่ยาก เมืองนั้นยังมีปราสาทเหลืออยู่ ฉันอยากดูจึงสั่งให้เอามา
ลงมากอยรับที่เมืองวิเชียร เมื่อฉันลงมาถึงเมืองวิเชียรทราบว่ายะยา
ประเสริฐสงคราม ผู้ว่าราชการจังหวัดซึ่งแก่ชราลาออกจากราชการ
นานมาแล้ว ยังมีชีวิตอยู่แต่ทุพพลภาพไม่สามารถจะพาได้ ฉันจึง
ไปเยี่ยมถึงบ้านถามเรื่องเมืองศรีเทพ ได้ความว่าเมืองวิเชียรนั่นเอง

แต่โบราณเรียกชื่อเป็น ๒ อย่าง เมืองท่าโรงก็เรียก เมืองศรีเทพก็เรียก
ตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นที่พระศรีถมอรัตน์ (ตามชื่อเขาแก้ว
ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในจังหวัดนั้น) มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์
เมื่อครั้งปราบกบฏเวียงจันทน์ พระศรีถมอรัตน์มีความชอบมาก จึง
โปรดให้ยกศักดิ์เมืองศรีเทพขึ้นเป็นเมืองตรี เปลี่ยนนามเป็นเมือง
วิเชียรบุรี (คงเอาชื่อเขาแก้วเป็นนิมิต) และเปลี่ยนนามผู้ว่าราชการ
จังหวัด จากพระศรีถมอรัตน์เป็นพระยาประเสริฐสงครามแต่นั้นมา
ถามแกต่อไปถึงเรื่องเมืองอภัยสาลี แกบอกว่ามีเมืองโบราณใหญ่โต
จริงแต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองอภัยสาลีนั่น เป็นแต่คำพระธุดงค์บอก จะ
เอาเป็นแน่ไม่ได้ เป็นอันได้ความตามที่ยากรู้เรื่องตำนานเมืองศรีเทพ
ถ้าหากพระยาประเสริฐสงครามไม่มีอยู่ในเวลานั้น เรื่องก็จะเลยสูญ

ฉันล่องเรือจากเมืองวิเชียร มาถึงบ้านนาตะกุดอันเป็นท่าที่จะ
ขึ้นเดินบกไปยังเมืองโบราณในวันนั้น ให้เรียกพวกชาวบ้านศรีเทพอัน
อยู่ใกล้เมืองโบราณมาถามถึงเบาะแส และสิ่งซึ่งน่าดูในเมืองนั้น แต่
คนเหล่านั้นต่างคนพากันปฏิเสธว่าไม่รู้ไม่เห็น จนออกประหลาดใจ
ฉันคิดใคร่ครวญดูเห็นว่าคนพวกนั้นไม่เคยพบเจ้านาย และไม่เคย
ได้ยินใครซักไซ้ไถ่ถามเช่นนั้นมาแต่ก่อน น่าจะเข้าใจตามภาษาของเขา
ว่าฉันคงได้ลายแทงปริศนามาชุดทรัพย์แผ่นดิน ถ้าพาไปไม่ได้ทรัพย์
ก็จะถูกลงโทษ จึงบอกปิดเสียให้พ้นภัย ต้องพูดจาชี้แจงอยู่นานจน
คนเหล่านั้นวางใจ จึงบอกออกความตามรู้เห็น และรับจะพาไปตาม
ประสงค์ ฉันพักแรมอยู่คืนหนึ่ง พอรุ่งเช้าก็ไปดูเมืองโบราณ ระยะทาง
ห่างลำน้ำราว ๑๕๐ เส้น เป็นเมืองใหญ่โต ตั้งในที่ราบ มีคูรอบและมี
ปราการถึง ๒ ชั้น มีสระน้ำก็หลายสระ ที่กลางเมืองมีปรางค์เทวสถาน
ทั้งข้างนอกเมืองและในเมืองเรียวยาวไปหลายแห่ง แต่ข้อสำคัญของการ
ดูเมืองโบราณแห่งนี้ อยู่ที่ไปพบของจำหลักศิลาแปลกๆ มีอยู่เกลื่อน
กล่น เพราะยังไม่มีใครได้เคยไปค้นของโบราณมาแต่ก่อน พวกชาว
บ้านนำไปให้ฉัน เห็นสิ่งใดชอบใจฉันก็ให้เงินรางวัลแก่ผู้นำ ถ้าเป็นของ

ขนาดย่อม พอจะส่งมากรุงเทพฯ ได้ ก็ให้นายอำเภอเอามารวมไว้แล้ว
ส่งตามลงมาเมื่อภายหลัง วิธีให้เงินรางวัลแก่ผู้นำมีผลดีมาก พวกชาว
บ้านบอกให้เองไม่ต้องถาม แม้จนเมื่อฉันกลับมาลงเรือแล้ว ก็ยังมีคน
ตามมาบอกว่ายังมีรูปศิลาจำหลักอยู่ที่นั่นๆ ข้างนอกเมือง ที่ฉันไม่ได้
ไปถึงอีกหลายแห่ง ได้เครื่องศิลามาหลายสิ่ง เดียวนี้ในพิพิธภัณฑ์สถาน
มีสิ่งหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวถึง ด้วยเป็นของสำคัญทางโบราณคดีไม่เคย
พบที่อื่น คือ “หลักเมือง” ทำด้วยศิลาเป็นรูปตะปูหัวเห็ด ทำรอยฝัง
ปลายตะปูลงในแผ่นดิน เอาแต่หัวเห็ดไว้ข้างบน จารึกอักษรเป็นภาษา
สันสกฤตไว้ที่หัวเห็ด เดียวนี้รักษาไว้ในหอพระสมุทวชิรญาณ เป็น
ตัวอย่างให้เห็นว่าหลักเมืองตามแบบโบราณเขาทำอย่างไร

เมื่อดูเมืองโบราณนั้นแล้ว อาจจะลงความเห็นเป็นยุติได้สอง
อย่าง อย่างที่หนึ่ง เมืองโบราณนั้นพวกพราหมณ์จะขนานชื่อว่าอะไร
ก็ตาม เป็นมูลของชื่อเก่าเมืองวิเชียรที่เรียกว่า “เมืองศรีเทพ” เพราะ
ยังเรียกเป็นชื่อตำบลบ้านชานเมืองมาจนบัดนี้ อย่างที่สอง ในสมัย
เมื่อครั้งขอมปกครองเมืองไทย เมืองศรีเทพคงเป็นมหานครอันหนึ่ง
ชั้นเดียวกันกับเมืองที่ดงศรีมหาโพธิ (ในแขวงจังหวัดปราจีน) และ
เมืองสุโขทัย และในสมัยนั้นท้องที่คงจะทำไร่นาได้ผลอุดมดี มีไพร่พล
เมืองมาก จึงสามารถสร้างเป็นเมืองใหญ่โตถึงปานนั้น ทำเลที่เมือง
วิเชียร เพิ่มมาเกิดแห่งแล้งด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเมื่อภายหลัง จึง
เป็นเมืองเล็กลงเพราะอดคัด ถึงกระนั้นปรากฏในเรื่องพงศาวดารสมัย
กรุงศรีอยุธยา ว่าครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมือง
ศรีเทพ (ในหนังสือพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เอาชื่อเจ้าเมือง
เรียกว่า เมืองศรีถมอรัตน) กับเมืองชัยบาดาล (เอาชื่อเจ้าเมืองเรียก
ว่า เมืองชัยบุรี) เป็นคู่กันเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๑๐๐ ในเวลากรุงศรีอยุธยา
อ่อนกำลังด้วยแพ้ศึกหงสาวดีใหม่ๆ พระยาละแวกเจ้ากรุงกัมพูชาให้
ทศโยธายกกองทัพมาทางเมืองนครราชสีมาจะตีหัวเมืองชั้นในทาง
ตะวันออก เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระ

ปิตุราชอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา โปรดให้พระศรีธมมธรรมา กับพระ
ชัยบุรี (เจ้าเมืองชัยบาดาล) คุมพลไปข่ม (อยู่ในดงพญากลาง) และ
สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปยังเมืองชัยบาดาล ยกกองทัพตีกองทัพ
เขมรแตกฉานพ่ายหนีไปหมด ต่อนั้นมาก็ปรากฏตามคำของพระยา
ประเสริฐสงคราม ว่าเมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนนามเมืองศรีเทพเป็นเมือง
วิเชียรบุรี ยกศักดิ์ขึ้นเป็นเมืองตรี คือรวมเมืองชัยบาดาลและเมือง
บัวชุมเข้าเป็นเมืองขึ้นของเมืองวิเชียร เป็นเช่นนั้นมาจนเปลี่ยนแปลง
เมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาล ดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อฉันลงมาถึงเมืองชัยบาดาล ไปเห็นศิลาจำหลักเป็นตัว
เครื่องบนพระปรางค์ขอมที่ตั้งอยู่ที่วัดสองสามชั้น ถามเขาว่าได้มาจาก
ที่ไหน เขาบอกว่าเอามาจากปรางค์หินที่ตำบลชัยจำปาในดงพญากลาง
ก็เป็นอันได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า มีเมืองหรือวัดขอมอยู่ใน
ดงพญากลางอีกอย่างหนึ่ง แต่ฉันหาไปดูไม่ สั้นเรื่องตรวจของโบราณ
ในมณฑลเพชรบูรณ์เพียงเท่านี้

ฉันกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ รวมเวลาที่
ไปมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งนั้น ๓๖ วัน พอรุ่งขึ้นฉันเข้าเฝ้าฯ วันนั้น มี
การพระราชพิธีเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้านายและ
ข้าราชการเฝ้าอยู่พร้อมกัน เมื่อเสร็จการพิธีสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เสด็จทรงพระราชดำเนินมายังที่ฉันยืนเฝ้าอยู่ ทรงพระกรุณาโปรด
พระราชทานพระหัตถ์มาจับมือฉัน ดำรัสว่า ทรงยินดีที่ฉันได้ไปถึง
เมืองเพชรบูรณ์ แล้วตรัสถามว่า มีใครไปเจ็บไข้บ้างหรือไม่ ฉันกราบทูล
ว่า ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้าฯ หามีใครเจ็บไข้ไม่ แล้วจึงเสด็จขึ้น
ฉันรู้สึกว่าได้พระราชทานบำเหน็จพิเศษ ชื่นใจคุ้มค่าเหนื่อย ว่าถึง
ประโยชน์ของการที่ไปครั้งนั้นก็ได้สมประสงค์ เพราะแต่นั้นมาก็หาคน
ไปรับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้ไม่ยากเหมือนแต่ก่อน.

เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔
ว่าด้วยเรื่องเที่ยวมณฑลนครราชสีมา
มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด

พ.ศ. ๒๔๔๙ ร.ศ. ๑๒๕

อธิบายหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔
ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด
พระนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หนังสือเรื่องนี้พิมพ์มาแล้ว ๓ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๕๑๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้ในคำนำครั้งที่สองว่า

“เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔ นี้ ว่าด้วยเที่ยวทางมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด เดิมพระยาศรียรรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ อยุธยา) แต่งไว้เมื่อครั้งข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการมณฑลเหล่านั้น เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ (เวลานั้น มณฑลร้อยเอ็ดกับมณฑลอุบลยังรวมกัน เรียกว่ามณฑลอีสาน) พระยาศรียรรวงศ์ยังเป็นเจ้าหมื่นศรีศรีรักษ์ ผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง อยากเห็นการปกครองหัวเมือง ได้อาศัยไปด้วย จึงรับเป็นผู้เรียบเรียงระยะทางที่ไปตรวจราชการคราวนั้น ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาลเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ข้าพเจ้าค้นหาหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ซึ่งมีผู้ได้แต่งไว้ ไปพบระยะทางเที่ยวมณฑลอุดร มณฑลอีสานที่พระยาศรียรรวงศ์เรียบเรียง เห็นว่าน่าอ่านอยู่เดิมคิดจะเอามาพิมพ์ตามฉบับเดิมทีเดียว แต่รู้สึกขัดข้อง ด้วยฉบับเดิมแต่งเป็นจดหมายเหตุเสนาบดีไปตรวจราชการ มีข้อความเกี่ยวกับกระบวนราชการอยู่หลายอย่าง ไม่เหมาะแก่การที่จะเอามาพิมพ์เป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเป็นสามัญ อีกประการ ๑ ข้อความคิดเห็นของข้าพเจ้า ได้กำหนดไว้ในครั้งนั้นหลายข้อ แต่หาได้บอกให้พระยาศรียรรวงศ์เขียนลง เมื่อเวลาแต่งระยะทางนั้นไม่ ด้วยเหตุทั้ง ๒ ประการนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ถือวิสาสะเอาหนังสือระยะ

ทางของพระยาศรียรวรังค์มาตัดทอนแล้วแต่งเพิ่มเติม เปลี่ยนเป็นโวหาร
ของข้าพเจ้าเองสำหรับพิมพ์ใหม่ ได้ขอร้องพระยาศรียรวรังค์ และขอให้
ท่านทั้งหลายผู้อ่านหนังสือเรื่องนี้ให้เข้าใจว่าความรู้และประโยชน์ทั้ง
ปวง อันจะพึงได้ในการอ่านหนังสือเรื่องเที่ยวมณฑลอุดร และมณฑล
ร้อยเอ็ดที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ที่จริงเป็นเรื่องของพระยาศรียรวรังค์แต่ง
ไว้โดยมาก ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้แก้ไขเพิ่มเติม หาได้แต่งเองทั้งหมดไม่”

ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุภาพ^๑
ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร
และมณฑลอีสาน

พ.ศ. ๒๔๔๙ ร.ศ. ๑๒๕

วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเช้า มาขึ้นรถไฟพิเศษ
ที่สถานีกรุงเทพฯ พร้อมด้วยพระยาจำแสนบดี^๒ เจ้ากรมพลัมภัง ๑
เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์^๓ ผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก กราบถวาย
บังคมลาไปดูการปกครองท้องที่ ๑ หม่อมเจ้าประสมประสงค์^๔ ๑
หลวงอนุชิตพิทักษ์^๕ ๑ หมอแบรดด็อก ๑ นายเดอลารอคา ช่างถ่ายรูป
๑ นายเอียน^๖ มหาดเล็กมากับเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ ๑ นายทองสุข^๗ จะ
ไปเป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลอีสาน ๑ นายแก้วพนักงานกรมหลวงพิษ
จะไปฝึกหัดกตลายมือนักโทษตามหัวเมือง ๑ เป็นตัวนายที่ไปด้วย
พอเวลาเช้า ๓ โมงรถออกจากสถานีกรุงเทพฯ ถึงสถานีกรุงเก่า เข้า
๔ โมง ๔๔ นาที ถึงสถานีแก่งคอยเวลาเที่ยง ๘ นาที เปลี่ยนรถจักร
แล้วเดินรถต่อไปถึงสถานีปากช่องบ่ายโมง ๔๓ นาที รถไฟหยุดรับน้ำ
แล้วออกเดินต่อไปถึงสถานีสูงเนินบ่าย ๒ โมง ๕๙ นาที ถึงสถานี

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดพิมพ์เป็น
เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔ ชื่อว่าระยะทางกรมหลวงดำรงตรวจราชการมณฑล
อุดร และมณฑลอีสาน

^๒ พระยาจำแสนบดี (อวบ เปาโรหิต) ภายหลังเป็นเจ้าพระยามุขมนตรี

^๓ เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ อยุธยา) ภายหลังเป็นพระยา
ศรีวรวงศ์

^๔ หม่อมเจ้าประสมประสงค์ชุมพล เป็นหม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ ออกไปศึกษาวิชาในยุโรปกลับมาแล้วได้รับราชการในกระทรวง
มหาดไทย ภายหลังเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง

^๕ หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรารชุน) ภายหลังเป็นพระยาสุภดิพจนกร

^๖ นายเอียน โอวาทะสาร ภายหลังเป็นหลวงวิจารณ์ภักดี

^๗ นายทองสุข อินทรธัมมี ภายหลังเป็นหลวงจรูญชวนะพัฒน์

นครราชสีมาเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ไปพัก ณ เรือนที่สร้างขึ้นใหม่ที่ตำบลหนองบัว นอกเมืองนครราชสีมา ได้ขนานนามเรือนนี้ว่า “แสนสุข” แล้วเตรียมการที่จะเดินทางอยู่ ๒ วัน

มณฑลนครราชสีมา

วันที่ ๑๘ ธันวาคม เวลารุ่งออกเดินทางพร้อมด้วยผู้ที่มาจากกรุงเทพฯ และพระยากำแหงสงคราม^๑ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ๑ หลวงวิชิตเสนี^๒ ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งล่องหน้ามาจัดเสบียงพาหนะ ๑ หลวงภักดีบริรักษ์ ข้าหลวงสรรพากรมณฑลนครราชสีมา ๑ นายพันตรี เอกคอลล์ ครูฝึกหัดตำรวจภูธร ๑ หลวงพิชัยสงครามพล นายอำเภอจัตุรัส นายสงวนมหาดเล็ก^๓ เลขานุการ ๑ นายโสฬส^๔ หาดเล็กgrayงาน ๑ สมทบไปด้วยตลอดทาง และหม่อมเจ้าบวรเดช ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑล และพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์^๕ ปลัดมณฑล พระบรมราชบรรหาร^๖ ยกกระบัตรมณฑล นายโก ไซยา ผู้จัดการโรงไหม มาส่งถึงที่พักร้อนด้วย ชี้นำออกจากที่พักแสนสุข ตำบลหนองบัว เข้าประตูไชยณรงค์ ผ่านในเมืองไปออกประตูพลแสนผ่านวัดสามัคคีข้ามลำน้ำตะคองผ่านบ้านวัดพลับ เดินตามทางโทรเลข ผ่านเนินกะทาเกลือ ถึงบ้านเกาะขึ้นถนนจอหอ ซึ่งเป็นทางที่ถ่มขึ้นไว้ ลงถนนจอหอข้ามลำน้ำบริบูรณ์ ถึงพะเนาเป็นที่ทางมณฑลอุดรกับทางเมืองชัยภูมิมาร่วม มีตลาดเป็นโรงชั้นเดียวกับตึก

^๑ พระยากำแหงสงคราม (จัน อินทรกำแหง)

^๒ หลวงวิชิตเสนี (แมน วสันตสิงห์) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์

^๓ นายสงวน ศตะรัต ภายหลังเป็นพระยาอรณทวิสุนทร

^๔ นายโสฬส ต่อมาเป็นขุนราชธฤกิจ

^๕ พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ (จาบ สุวรรณทัต)

^๖ พระบรมราชบรรหาร (สวัสดิ์ วิเศษศิริ) ภายหลังเป็นพระยาพิทักษ์ภูบาล

อย่างโคราชหลายหลัง ถึงบ้านธรรมชนันต์แล้วขึ้นเนินโคกป่าไม้
เต็งรัง ถึงหนองม่วงเวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๔๐ เส้น
พักม้าและกินข้าวเช้าจนเวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที ออกเดินทางต่อไป
มาตามทางโทรเลขผ่านหนองสง หนองตะแบง หนองกระยาจก มา
ถึงด่านระกาเข้าเขตอำเภอกกลาง พักม้าครู่หนึ่ง แล้วเดินทางต่อมา
ผ่านตลาดและที่ว่าการอำเภอกกลาง ข้ามลำเชียงไกรมาที่พักรแรม
ที่หมู่บ้านบัว ถึงเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที รวมระยะทางที่เดินวันนี้
๗๕๐ เส้น

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรอำเภอนี้ ประกอบการทำนาอย่าง
๑ ทำไร่อย่าง ๑ หาขึ้นอย่าง ๑ ทำเกลืออย่าง ๑ เลี้ยงสุกรขายอย่าง ๑
ที่มีเกวียนก็รับจ้างขนสินค้าด้วยอีกอย่าง ๑ หนทางที่มาตั้งแต่บ้าน
หนองม่วงถึงที่ว่าการอำเภอนี้ มีทุ่งสลับโคก ที่ทุ่งทำเป็นนาแล้วบ้าง ที่
ทุ่งว่างเปล่ายังมีมาก ที่เหล่านี้หากจะทำนาก็ได้ แต่ราษฎรมีน้อยกว่า
เนื้อที่ จึงยังมีที่ว่างเปล่าอยู่มาก หนทางตอนระหว่างหนองม่วงถึง
อำเภอกกลาง มีที่ข้ามทุ่งลุ่มมากอยู่แห่ง ๑ เวลานั้นน้ำท่วมทุ่ง เกวียนและ
ผู้คนเดินยาก ควรจะถมทางให้สูงเหมือนถนนจ่อหอที่พระยาประสิทธิ
ศัลยการ^๑ ทำเมื่อยังเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ เทศาภิบาลว่าจะบอก
บุญราษฎรทำที่อำเภอกกลางนี้แต่เดิมไม่มีตลาด จนมาตั้งที่ว่าการอำเภอ
ที่บ้านบัวนี้ จึงมีพ่อค้ามาตั้งตลาดร้านขายของ ดุครึกครื้น ที่ว่าการ
อำเภอตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำเชียงไกร แต่ก่อนเป็นที่เกวียนข้ามยาก แต่เดี๋ยวนี้
นายอำเภอได้ทำสะพานเกวียนข้ามได้สะดวก เป็นทางไปมาค้าขาย
ในระหว่างมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดรและมณฑลอีสานสาย
สำคัญสาย ๑

^๑ พระยาประสิทธิศัลยการ (สอาด สิงหเสนี) ภายหลังเป็นพระยาสิงหเสนี
ศรีสุยามณฑลราชไมตรี

เวลาบ่าย ไปดูโรงเรียนของพระโขนที่วัดบ้านบัว มีนักเรียนทั้งหมด ๘๑ คน แต่มีเครื่องแต่งตัวอย่างนักเรียน ๓๗ คน คือสวมกางเกงสั้น เสื้อราชปะแตนขาว หมวกสานอย่างยุนิฟอร์มนักเรียนกรุงเทพฯ การสอนๆ เพียงชั้นประถมศึกษา ใช้ศาลาการเปรียญเป็นที่สอน พระโขนผู้นี้เป็นชาวเมืองนี้เอง แต่ได้ไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ สอบไล่ได้ชั้นประถมศึกษา มาบวชอยู่ที่วัดนี้จึงจัดตั้งโรงเรียนสอนเป็นการตีหนักหนา ดูโรงเรียนแล้วไปดูตลาด ที่ตลาดมีโรงแถว ๒ แถว พ่อค้าเป็นเงินขายของเล็กๆ น้อยๆ ของที่ขายเป็นของกรุงเทพฯ โดยมาก ร้านแถวหนึ่ง ๕ ห้อง อีกแถวหนึ่งประมาณ ๑๐ ห้อง เข้ากันถึงห้องละ ๓ บาทต่อเดือน และมีดีทุกอย่างโคราชของขุนพานิชกุลการ และของผู้อื่นอีก ๒ แห่ง

วันที่ ๑๙ ธันวาคม เวลาบ่าย ๔๐ นาที ชี้นำออกจากที่พักบ้านบัว ออกทุ่งนา เดินตามคันนาบ้าง ทางเกวียนบ้าง ถึงทุ่งดงพลอง มีเนิน ราษฎรเรียกว่าโนนเมืองเก่า ต่อมามีหมู่บ้าน แล้วข้ามห้วยดงพลองเดินมาในทุ่งมะค่าเป็นทุ่งใหญ่ หนทางเดินม้าสักชั่วโมง ๑ พื้นดินเป็นดินดีสีดําอย่างดินเหนียว มีนกกกระเรียน^๑ ทำรังอยู่ในทุ่งนี้เป็นอันมาก ท้องที่ทุ่งในมณฑลนครราชสีมา ที่เป็นทุ่งใหญ่และเนื้อดินดีเช่นนี้มีหลายแห่ง แต่ทำไร่นาเพาะปลูกไม่ได้ ด้วยฤดูแล้งแห้งเกราะหาน้ำไม่ได้ทีเดียว ครั้นถึงฤดูน้ำๆ ก็ท่วมล้นเกินไป จึงต้องทิ้งเป็นทุ่งหญ้าอยู่เปล่าๆ ถึงในมณฑลอุดรและอีสานทุ่งเช่นนี้ก็มิมีบ้าง ข้ามห้วยมะค่าจนถึงหมู่บ้านจึงเห็นนาบ้าง ผ่านสะพานบ้านมาที่พักร้อนริมบึงใหญ่ ซึ่งราษฎรขังน้ำไว้ใช้ พักม้าและกินข้าวเช้าที่ๆ พักบ้านมะค่าแล้วเวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที ออกเดินทางต่อไป ขึ้นโคกป่าไม้เต็งรังลงทุ่งถึงบ้านโพนเสลาผ่านสะพานแล้วเข้าทุ่งอีก เดินลงทุ่งข้าม

^๑ เรื่องนกกกระเรียนทำรังที่ทุ่งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องลานนกกกระเรียน

ห้วยสงครามซึ่งเป็นทางน้ำตันแล้วขึ้นโคกสงคราม (ไม่ใช่พลสงคราม) ผ่านเทวสถานศิลาแลงของโบราณ เป็นสถานอย่างย่อๆ แล้วถึงที่พักแรม ที่พักตั้งอยู่ใกล้สระเพลงในหมู่บ้านโนนสงคราม ถึงที่พักเวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที

หนทางตั้งแต่บ้านบัวถึงบ้านมะค่า ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่บ้านมะค่ามาบ้านโนนสงคราม ๒๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๐ เส้น ราษฎรในหมู่บ้านโนนสงครามนี้มีประมาณ ๑๐๐ ครัว เลี้ยงชีพด้วยการทำนา และรับจ้างเกี่ยวนบรทุกสิ้นคำไปที่ต่างๆ

วันที่ ๒๐ ธันวาคม เวลาย่ำรุ่ง ชี้นำออกจากที่พักแรมบ้านโนนสงคราม มาตามทางป่าไม้เต็งรังระยะทาง ๑๑๒ เส้น เข้าเขตอำเภอนอก ถึงบ้านดอนใหญ่แล้วเดินทางต่อไป ถึงตำบลโกรกกรังเวลาเช้าโมง ๑ กับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๑๗๓ เส้น ถึงบ้านตะคร้อ พักม้าและกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ออกเดินทางต่อไปขึ้นโคกไม้เต็งรังเดินทางทางโทรเลขบ้าง ระหว่างป่าไผ่บ้าง ถึงตำบลบ้านทองหลางน้อย และบ้านบัวน้อย แล้วข้ามลำคลองไผ่ขึ้นโคกอีกแล้วลงทุ่งนาบ้านบัวใหญ่ ถึงที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที ระยะทาง ๔๒๗ เส้น รวมระยะทางเดินทางวันนี้ ๗๑๒ เส้น

ที่บ้านบัวใหญ่นี้พึงย้ายที่ว่าการอำเภอนอกจากตำบลทองหลางใหญ่ มาตั้งใหม่เมื่อเดือนเมษายน ศก ๑๒๕ นี้เอง เพราะที่นี้เป็นย่านกลางใน ทางไปมาระหว่างที่ต่างๆ และใกล้ทางหลวงซึ่งเดินไปมณฑลอุดร ที่ว่าอำเภอที่ตั้งใหม่อยู่บนเนินสูงเป็นทำเลเหมาะดี เวลานี้มีหมู่บ้านอยู่สัก ๓ หมู่ ราษฎรประมาณ ๕๐๐ คน มีร้านขายของคืออ้อยเป็นต้น อยู่ ๔-๕ แห่งแล้ว ต่อไปราษฎรจะยกมาอยู่อีกมาก

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรในอำเภอนี้ ส่วนที่ทำกินและซื้อขายกันเองในหมู่บ้านคือ ทำนา ทำไร่ ทำไร่ฝ้าย ทำไหม การที่ทำสำหรับขายไปที่อื่น คือ หีบอ้อยเป็นน้ำอ้อยหม้อ ผสมโคและเลี้ยงสุกรเป็นมากกว่าอย่างอื่น จำนวนราษฎรทั้งอำเภอนี้ ๒๐,๐๐๐ เศษ

มณฑลอุดร

วันที่ ๒๑ ธันวาคม เวลารุ่ง ๑๐ นาฬิกา ชี้นำออกจากที่พักบ้านบัวใหญ่ ข้ามสะพานผ่านหมู่บ้านบัว บ้านจาน เดินทางลงทุ่งไปขึ้นโคกหลวง ที่ต่อแดนมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดร โคกหลวงนี้เป็นแนวแต่ตะวันตกไปตะวันออกยืดยาว จะไปมณฑลอุดรจึงต้องข้ามโคกนี้ เป็นโคกใหญ่มีไม้ร่มดึกว่าทางที่มาวันก่อน เวลาเช้า ๒ โมงถึงหนองหว้าเอน ระยะทาง ๒๘๐ เส้น พักกินข้าวเช้า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^๑ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร พระยาไสยสรเดช^๒ ผู้ว่าราชการเมืองโพนพิสัย และพระเกษตรวัฒนา นายอำเภอมัญจาคีรี มาคอยรับ ที่หนองหว้าเอนนี้เป็นทางร่วมที่พ่อค้าและราษฎรมักไปมา เป็นที่เปลี่ยวเพราะเป็นทางห่างจากหมู่บ้านประมาณ ๓๐๐ เส้น เดิมมีผู้ร้ายชุกชุม ครั้นเมื่อศก ๑๒๔ พวกพ่อค้ามณฑลอุดรเรียไกรกันสร้างโรงพักตำรวจภูธรถวายเป็นหลังหนึ่ง จึงเป็นที่พักตำรวจภูธรมาจนบัดนี้ และที่หนองหานนั้นราษฎรมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร ก็เรียไกรกันขุดให้กว้างใหญ่ออกไปเพื่อจะได้มีน้ำใช้สำหรับคนเดินทางตลอดปีด้วย

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาฬิกา ออกจากที่พักหนองหว้าเอนข้ามคลองจานเข้าเขตเมืองชนบทมณฑลอุดร เดินทางขึ้นเนินลงเนินต่อมาหนทางตัดกว้างขึ้นกว่าทางที่มาแล้ว ถึงหนองหญ้าปล้องเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาฬิกา พักแรมที่นี้ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๘๐ เส้น ที่ตำบลหนองหญ้าปล้องนี้ เป็นที่ร่วมทางไปมาของพ่อค้าและราษฎรเหมือนกัน ต่อไปจะตั้งโรงพักตำรวจภูธรอีกแห่งหนึ่ง หมู่บ้านในตำบลนี้ประมาณ ๑๘ หมู่ คน ๓๐๐๐ คน แต่อยู่ไกลที่พักนี้ไปหนทางตั้งแต่ ๕๐ เส้นขึ้นไป และมีบ้านคนเป็นโรคกุดถึง^๓ ซึ่งส่งมาแต่ต่างเมือง ว่า

^๑ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์)

^๒ พระยาไสยสรเดช (คำสิงห์ สิงหสิริ) ต่อมาเป็นพระยาสุนทรธรรมธาดา

^๓ เรื่องบ้านคนเป็นโรคกุดถึงนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องบ้านขี้ทูต

เป็นธรรมเนียมที่มีมาแต่โบราณ เขากันไว้ให้อยู่ต่างหากหมู่บ้านหนึ่ง ทำมาหากินในพวกของเขาเอง ราษฎรทำนาได้ข้าวขายบ้างเล็กน้อย และทำไหมปลูกยาสูบพอใช้กันเอง

วันที่ ๒๒ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมหนองหญ้าปล้อง เดินทางผ่านมาทุ่งปึงปัด เดินทางทางโทรเลขถึงเนินผักเหม็น หนองปึงปัดที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง ๕๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๘๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาฬิกา ออกจากที่พักร้อนมาตามทุ่งบ้านนาเพียง จวนถึงหนองแขว เห็นที่นาและฝูงโคมีราษฎรนั่งอยู่เป็นหมู่ ถึงหนองแขวที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๔๘ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๒๘ เส้น การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวบ้านนี้ มีการทำนาและผสมโคและทำไร่ผักและทำไหมเป็นพื้น

เมืองชนบท

วันที่ ๒๓ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมหนองแขว ข้ามห้วยยางถึงห้วยชัน ที่พักร้อนเวลาบ่าย ๕๐ นาฬิกา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น หยุดพักม้าครู่หนึ่ง แล้วออกเดินต่อไปถึงห้วยชีหนู ห้วยเขวา ห้วยเสือกุด โดยลำดับมาตามทางโทรเลข ผ่านทุ่งนาและไร่อ้อยบ้าง จวนถึงเมืองชนบท เห็นหมู่บ้านใหญ่ที่โคกดินแดง เป็นบ้านราษฎรมาตั้งอยู่เมื่อเวลาหนานา ครั้นสิ้นฤดูนาาก็กลับเข้าไปอยู่ในเมือง เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาฬิกา ถึงเมืองชนบท ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๐ เส้น เวลากลางวัน นายอำเภอพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้เฒ่าพาราษฎรชายหญิงประมาณ ๒๐๐ คนนำบายศรีตีส้องแห่มายังที่พัก ผู้เฒ่าขึ้นนะโมว่าคำอำนวยพร แล้วผูกไหมทองที่ข้อมือเป็นการทำขวัญตามธรรมเนียมบ้านเมือง และเงินพ่อกำ ๔-๕ คน มีขุนพานิชจีนนิกรเป็นหัวหน้ามาให้กิมฮวยอังตัว เวลาบ่าย ๔ โมงเศษขึ้นระแทะไปดูเมืองตามถนนสายยาว ซึ่งมีหมู่บ้านราษฎรทั้งสองข้างทาง ประมาณ ๓๐ เส้น จนถึงหมู่บ้านจีนมีแพพรพรรณและของกรุงเทพฯ มาขาย ดูร้านแล้วไปที่วัดศรีบุญเรือง มีพระ ๑๓ รูป เณร ๑๗ รูป เจ้าอธิการสอน

หนังสือไทย

เมืองชนบทนี้ เดิมขึ้นเมืองนครราชสีมา พังตัดไปขึ้นมณฑลอุดรเมื่อตั้งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลอุดร ราษฎรเมืองชนบทมีชาวโคราชกับชาวอุดรเกือบจะเท่าๆ กัน รวมทั้งสิ้น ๓๕,๙๐๖ คน การทำมาหาเลี้ยงชีพทำนาอย่าง ๑ ทำไร่ฝ้ายอย่าง ๑ ไร่อ้อยอย่าง ๑ ทำเกลืออย่าง ๑ ผสมโคอย่าง ๑ ทำไหมอย่าง ๑ ไหมเดิมทำแต่พอใช้ในบ้านเมือง ขายกันราคาซังละ ๓ บาท ตั้งแต่ ๒ ปีมานี้ ไหมได้ออกเป็นสินค้าทางเมืองนครราชสีมาบ้าง ราคาขึ้นเป็นซังละ ๗ บาท ๓๒ อัฐ

วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่ายรุ่ง ออกจากเมืองชนบท ข้ามสะพานห้วยหนองเอียงออกทุ่งนาหนองกุ่ม เห็นเขาภูเวียงข้างซ้ายมือไปข้ามห้วยน้ำว่อ น้ำไหลตกลำพาชี มีสะพานข้ามแล้วออกทุ่งบ้านเมืองเพี้ยถึงหนองยาว เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ถึงตำบลคูคตที่พักร้อนระยะทาง ๓๘๐ เส้น หยุดกินข้าวเช้าและพักม้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที ออกเดินทางต่อไป ถึงที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อยเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๙๘ เส้น รวมระยะทางเดินทางวันนี้ ๖๗๘ เส้น ทางที่มานี้เดินใกล้ห้วยและหนองไม้ในป่าขึ้นเป็นพุ่มเขียวชอุ่ม และมีเนินล้นด้วยหญ้าเขียวสด ค่อยแปลกตากว่าหนทางที่มาก่อน ซึ่งเป็นที่ไม้แห้งโดยมาก

เมืองขอนแก่น

วันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาบ่ายรุ่ง ออกจากที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อย ข้ามห้วยชันต้องเข้าเขตมณฑลอิสานเดินผ่านไปสัก ๑๐ เส้น แล้วจึงกลับเข้าเขตมณฑลอุดรอีก เพราะการปันเขตตอนนี้เอาลำห้วยแห่งหนึ่งเป็นกำหนดแดนไปตกน้ำพาชี แนวห้วยนั้นย้อยเข้ามาในทางหลวงเขตมณฑลอิสานจึงล้ำเข้ามา มีหมู่บ้าน ๓ หมู่ เป็นเขตอำเภอโกสุมวิสัยขึ้นเมืองมหาสารคาม บริเวณร้อยเอ็ด ตอนนี้อยู่เห็นทิวไม้ฝั่งลำน้ำพาชี มีหนองน้ำตลอดทางมา ถึงฝั่งแม่น้ำชีที่ตำบลดอนบม เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๕ นาที ระยะทางมา ๒๒๐ เส้น นายร้อยเอก

ขุนผดุงแคว้นประจันต์^๑ ข้าหลวงบริเวณพาชี พระยานครศรีบริรักษ์^๒
จางวางเมืองขอนแก่นมารับ กินข้าวเช้าที่ตำบลนี้

ที่นี่มีสะพานใหญ่ข้ามลำน้ำพาชี เป็นสะพานไม้แก่น มีพนัก
สองข้าง กว้าง ๓ วา ยาว ๓๔ วา สูงจากพื้นลำน้ำ ๘ วา เจาะศิลา
ริมน้ำปักเสาถักลงไป ๔ ศอก ข้าราชการเงินพ่อดำและราษฎรเข้า
เงินช่วยแรงกันทำขึ้นตั้งแต่ศก ๑๒๑ แล้วในศก ๑๒๒ เป็นสะพาน
แข็งแรงถึงข้ามได้ เป็นประโยชน์แก่พ่อดำและราษฎรไปมามาก
เมื่อยังไม่มีสะพานนี้ เกวียนข้ามลำน้ำพาชีน้ำมากก็ข้ามไม่ได้ ถ้าน้ำ
น้อยตลิ่งสูง ต้องเสียเวลาถึง ๒ วัน ๓ วันจึงพาเกวียนข้ามไปได้หมู่
หนึ่ง ลำน้ำชีปลายน้ำออกจากบึงอีจ้อย ซึ่งเป็นแอ่งใหญ่อยู่บนเขาเขียว
แขวงเมืองหล่มสักดี ไหลมาทางตะวันออกไปตกลำน้ำมูลตรงบ้านท่า
งอย แขวงเมืองอุบลราชธานี เวลาเช้า ๓ โมงขึ้นม้าต่อมา ระยะทาง
๑๘๐ เส้น ถึงเมืองขอนแก่นเวลา ๓ โมง ๔๐ นาฬิกา รวมระยะทาง ๔๐๐
เส้น มาตามถนนในเมืองมีบ้านติดต่อกันไปทั้ง ๒ ข้างทาง มีรั้วไม้จริง
เป็นเขตบ้านตลอดไป ถนนยาว ๓๗ เส้นถึงตลาดแล้วมีถนนเลี้ยวมา
ที่ว่าการข้าหลวงบริเวณพาชี ซึ่งจัดเป็นที่พัก เป็นตึกฝาขัดตะหาดิน
ทำขึ้นตั้งแต่ศกก่อน

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปดูที่ต่างๆ จนถึงตลาดและวัดธาตุ มีโรงเรียน
ซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดตั้งขึ้น มีพระสอน มีจำนวนนักเรียน ๑๐๙ คน
แต่สวมเสื้อกางเกงและหมวกเหมือนกัน หัดเข้าแถวค่าน้อยอย่างทหาร
เรียบร้อย แล้วกลับที่พักแรม มีชาวเมืองทั้งชายหญิงประมาณ ๒๐๐
เศษ แห่บายศรีมาทำขวัญเหมือนที่เมืองชนบท

ราษฎรในเมืองขอนแก่นนี้มีจำนวน ๕๙,๔๑๘ คน การทำมา

^๑ ขุนผดุงแคว้นประจันต์ (ช่วง วิโรจน์เพ็ชร) ภายหลังเป็นพระเลิศแห่ง
หล่ม ผู้ว่าราชการจังหวัดหล่มสักดี

^๒ พระยานครศรีบริรักษ์ (อู๋)

ค้าขายมีเช่นเดียวกันกับชาวชนบท

วันที่ ๒๖ ธันวาคม เวลาเช้าโมงเศษ ไปดูทำนบทุ่งสร้าง ซึ่งขุนผดุงแคว้นประจันต์ ข้าหลวงบริเวณได้ขอพระราชกรณียกิจช่วยกันปักหลักถมดินขึ้นไว้เป็นทำนบยาว ๒๓ วา กว้าง ๖ วา กันน้ำไว้สำหรับให้ราษฎรใช้ได้ตลอดปี ทำสำเร็จมาตั้งแต่ศก ๑๒๓ ทุ่งสร้างเป็นทุ่งกว้างใหญ่ พื้นที่ลุ่ม มีทางน้ำฝนไหลออกไปลงลำน้ำพาชีได้แต่ทางที่ทำทำนบนั้น ครั้นทำทำนบแล้วน้ำก็ขังอยู่ กลายเป็นหนองใหญ่โตอุดมด้วยปลาและนกต่างๆ ถึงเป็นที่ราษฎรเล่นแข่งเรือกันตามฤดูกาล ครีกครื้นทุกปี ออกจากที่พักแรมไปถึงท่าหนองคุระยะทาง ๓๐ เส้น ถึงหัวทุ่งสร้างจึงลงเรือคาค คือเรือชะล่า ๒ ลำขนานกันปูพื้นปักเสา มุงหลังคาถ่อไปจนถึงทำนบ ซึ่งอยู่ใกล้บ้านหนองใหญ่ บ้านนอนยาวทางถ่อเรือไปประมาณ ๕๐ นาที แล้วพักกินข้าวเช้าที่ๆ พักกลางทุ่ง ราษฎรเอาเรือชะล่ามาพายแข่งกันให้ดูหลายลำ จนเวลาเที่ยงเศษ จึงกลับ ตอนบ่ายสนทนากับพระสงฆ์ เจ้าอาวาสและพวกจีนพ่อค้า

ตั้งแต่เข้าเขตมณฑลอุดรมา ได้ไปเที่ยวตามหมู่บ้านราษฎรตามทางที่ผ่านมาหลายแห่ง บางแห่งเป็นบ้านใหญ่ตั้งมาช้านานหลายชั่วคน ลองไต่ถามถึงประเพณีการสมาคมของชาวบ้านเหล่านี้ ตามที่พวกชาวบ้านชี้แจง ได้ความประหลาดน่าพิศวงอย่าง ๑ คือชาวบ้านเหล่านี้ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่ง ๑ มีเหยาเรือนพอกันอยู่ และมียั้งข้าวเก็บไว้พอกินปี ๑ ในลานบ้านปลูกพริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้เช่น กล้วย, อ้อย, หมาก, มะพร้าว และมีที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตสวนออกไปถึงทุ่งนา ต่างมีเนื้อนาและโคกระบือพอทำได้ข้าวกินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทำนาก็ช่วยกันทำนาทั้งชาย หญิง เด็ก ผู้ใหญ่ สันถุณาผู้ชายไปเที่ยวหาของขาย ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหมและทอผ้าทำเครื่องนุ่งห่ม เศษอาหารที่เหลือบริโภคใช้เลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย การกินอยู่ของชาวบ้านแฉนี้ทำตัวเองเกือบไม่ต้องซื้อหาสิ่งอันใด สิ่งที่ต้องซื้อก็คือเครื่องเหล็ก เช่นจอบ

เสียม, มีดพร้า เป็นต้น และเครื่องถ้วยชาม บางทีก็ซื้อด้ายทอดผ้าหรือผ้าฝืน และของอื่นๆ ที่ชอบใจซึ่งพ่อค้าหาไปขาย เงินทองที่จะใช้ซื้อหากก็มีพอเพียง เพราะมีโคกระบือที่ออกลูกเหลือใช้และมีหมูและไก่ที่เลี้ยงไว้ด้วยเศษอาหารเหลือบริโภคน ขายเป็นเงินซื้อของที่ต้องการได้ พอปรารถนา ต่างครัวต่างอยู่เป็นอิสระแก่กัน ไม่มีใครเป็นบ่าว ไม่มีใครเป็นนายใคร ลูกบ้านอยู่ในปกครองของผู้ที่เป็นหัวหน้าครัวของตน แล้วก็ผู้ใหญ่บ้านและกำนันต่อขึ้นไป ดูปกครองกันง่ายตาย แต่ว่าทั้งตำบลนั้นจะหาเศรษฐีที่มั่งมีเงินแต่ ๒๐๐ บาทขึ้นไปไม่มีเลย คนยากจนถึงต้องเป็นบ่าวคนอื่นก็ไม่มีเลยสักคนเดียว คงอยู่กันมาเช่นนี้นับด้วยร้อยปีแล้ว เพราะเหตุว่าพวกเขาชาวบ้านทำไร่นาหาเลี้ยงตัวได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงิน ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่รุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนในเมืองที่ว่าเป็นศิวิไลซ์ จึงไม่มีใครมีใครสะสม แต่จะว่ายากจนก็ไม่ได้ เพราะเลี้ยงตัวได้โดยผาสุกไม่อดคัด เมื่อได้ความดังกล่าวนั้น ได้อธิบายให้หมอแบรดด็อกเข้าใจ แล้วถามว่า ประชุมชนเช่นนี้ฝรั่งจะเห็นว่ามีความสุขหรือมีความทุกข์ประการใด หมอแบรดด็อกเป็นชาวอเมริกันตอบว่า พวกเขาเซี่ยลลิสต์ในเมืองฝรั่งที่รุ่มรวยกันต่างๆ ก็ต้องการจะเป็นอย่างพวกเขาวงศ์นี้นั่นเอง ที่แท้สมาคมอย่างที่เขาเซี่ยลลิสต์ต้องการมีอยู่ในเมืองนี้มานับด้วยร้อยปีพันปีแล้ว สมกับสุภาษิตที่กล่าวว่า “ไม่มีอะไรแปลกใหม่ในโลกนี้”^๑

วันที่ ๒๗ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากเมืองขอนแก่นทางถนนท้ายเมือง ข้ามสะพานหนองแวงจะกา ห้วยบ้านลานหญ้าถึงบ้านสำราญที่พักผ่อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๓๐๐ เส้น มีราษฎรในหมู่บ้านมากคอยอยู่เป็นอันมาก เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาฬิกา เดินทางต่อไป ข้ามห้วยใหญ่ ห้วยบ้านตอกแป้น ห้วยอ้ายงอ และ

^๑ เรื่องนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องสมาคมไทยอย่างโบราณ

ซับบอน (คือแอ่งที่น้ำไหลซัปปื้นขึ้นมาจากพื้นแผ่นดิน) แล้วถึงห้วยหินลาด
ที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๕๐ เส้น รวมระยะทาง
วันนี้ ๕๕๐ เส้น

ตามหนทางที่มามีขึ้นเนินลงเนินป่าไม้หลายแห่ง สำนวน
ชาวเมืองนี้เรียกว่าสามสิบสองเนิน มีไม้เต็งรังต้นสูงๆ และไม้อื่นๆ
ขึ้นเขียวทึบ บางแห่งเมื่อถึงชายเนินมีนาบ้าง บางแห่งมีไร่ยาสูบบ้าง
หนทางแคบกว่าต้นทางมณฑลอุดรที่ผ่านมาแล้ว แต่เป็นทางสาย
โทรเลขเหมือนกัน

วันที่ ๒๘ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมตำบล
หินลาด ข้ามห้วยคำแก่นคูณ ถึงฝั่งลำน้ำพองเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐
นาที ระยะทาง ๒๒๐ เส้น ลำน้ำพองนี้ไหลจากเขากระดิงแขวงเมือง
หล่มสักดี มาร่วมน้ำชีที่บ้านฝือแขวงเมืองขอนแก่น ขุนผดุงแคว้น
ประจันต์ ข้าหลวงบริเวณพาชีพร้อมด้วยข้าราชการพ่อค้าและราษฎร
ช่วยกันออกเงินออกแรงสร้างสะพานข้ามลำน้ำพอง กว้าง ๓ วา
ยาว ๕๗ วา เสาและพื้น รอดลูกกรง คานเครื่องไม้ใช้ไม้แดง ไม้ตะเคียน
ไม้เต็งไม้รัง เป็นสะพานมั่นคงแข็งแรงกว่าสะพานข้ามลำน้ำพาชีที่ข้าม
มาแล้ว เป็นประโยชน์แก่พ่อค้าและราษฎรที่จะไปมาเป็นอันมาก ได้
ลงมือทำตั้งแต่ธันวาคม ศก ๑๒๔ แล้วเสร็จเมื่อเดือนธันวาคมศกนี้
ทันรับข้าพเจ้า จึงได้มีการสวดมนต์เลี้ยงพระฉลอง และเชิญให้ข้าพเจ้า
ตัดผ้าเปิดสะพานในวันนี้ด้วย ในขณะที่เปิดสะพานนั้น พระสวดชัยมงคล
มีพลและพิณพาทย์ประโคม ข้ามสะพานถึงที่พักผ่อนเวลาเช้า ๓ โมง
๔๐ นาที หยุดกินข้าวเช้าแล้วเดินต่อไปถึงห้วยวังเดือนห้า ห้วยหัวช้าง
ห้วยอ้ายเต็น ถึงกุดหว้าที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๔๐๐ เส้น
รวมระยะทางวันนี้ ๖๒๐ เส้น ที่ตำบลกุดหว้ามีราษฎรมาตั้งอยู่ได้สัก
๘ ปีมา สังเกตดูราษฎรเป็นไข้ป่าจนเป็นปางโดยมาก เพราะแถวนี้เป็น
ที่ป่าริมดง ให้หมอแจกยารักษาให้ตามสมควร

เมืองกุมภวาปี

วันที่ ๒๙ ธันวาคม เวล่าย่ำรุ่งครึ่ง ออกจากกุดหว้า ผ่าน ซับบอน ซับบง มาถึงบ้านนาจั่ว ซึ่งเป็นบ้านร้างเพราะราษฎรทำนา ไม่ได้ผลจึงย้ายไปตั้งบ้านใหม่ที่ห้วยนาคำ ซึ่งเป็นหนทางจะผ่านต่อไป พักกินข้าวเช้าที่นาจั่วเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที ระยะทาง ๑๘๐ เส้น ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงออกจากบ้านนาจั่ว เดินตามทางตัดใหม่ ซึ่งแยกจากทางโทรเลขข้ามห้วยอ้ายเต็นถึงเขตกุมภวาปี เมืองนี้ยกบ้านปึงหม้อ^๑ ตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระวรฤทธิภัยไชย ผู้ว่าราชการเมืองกุมภวาปีมารับ ต่อมาถึงห้วยบ้านนาคำซึ่งเป็นบ้านตั้งใหม่ แล้วถึงตำบลวังหินที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง ๒๖๙ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๙ เส้น ที่เรียกว่าวังหิน เพราะมี แอ่งศิลาแลงน้ำขังอยู่ในป่า แต่ไม่มีหมู่บ้าน หนทางที่มา ๒ วันนี้เป็นทางขึ้นเนินลงเนินอย่างวันก่อน และทางที่ตัดใหม่จากบ้านนาจั่วมีไม้ใหญ่ร่มรื่นดี แล้วจะไปร่วมทางโทรเลขที่บ้านเสือพลอตต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๓๐ ธันวาคม เวล่าย่ำรุ่ง ๑๕ นาที ออกจากที่พักแรม วังหินเลียบชายเนินมาถึงที่พักร้อนตำบลห้วยก่องสีเวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๒๘๑ เส้น เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกจากที่พักข้ามห้วยก่องสีเข้าดงเกวียนหักเป็นดงไม้เล็กๆ แล้วข้ามห้วยทรายข้ามดงปะโค เมื่อลงถึงชายดงเห็นหนองใหญ่ เรียกว่าหนองปะโค มีหญ้าขึ้นเต็ม แลดูโดยรอบเห็นทิวไม้ทุกด้าน ข้างทางมีไผ่ แลดูไปเป็นซุ้มเป็นซอกงามดี ต่อไปถึงบ้านปะโค ผ่านหมู่บ้านแล้วออกทุ่งสียาวอน ถึงเมืองกุมภวาปีเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๘๑ เส้น พระรามฤทธิ ข้าหลวงบริเวณน้ำเหืองมาคอยรับอยู่

^๑ บ้านปึงหม้อ กุมภวาปีนี้ พระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะยโสธร) ท่านว่าเดิมเขาเรียกว่า “ปึงมอ” (มอคำนี้ หมายถึง โคผู้ มีไข่ปึงหม้อ) เป็นสถานที่ฝังโคลงกินน้ำ

ที่นี้พร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการ

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเที่ยวตามทางหมู่บ้าน ช้างหลังหมู่บ้าน ออกไปเป็นทุ่งใหญ่ แลเห็นหนองหาร ทุ่งนี้แลดูกว้างใหญ่มาก โดยยาว กว่า ๑๐๐ เส้น ตกขอบหนองหารกลางทุ่งมีเนินเล็กๆ ไม่ขึ้นเป็นพุ่ม อยู่สักแห่งหนึ่งสองแห่ง ราษฎรปล่อยโคกระบือและม้าออกกินหญ้า เป็นฝูงๆ หนองหานนี้มีชื่อเสียงมาในพงศาวดาร เป็นหนองใหญ่กว้าง มาก มีชาวบ้านตั้งหาปลาอยู่โดยรอบ ทางเดินรอบหนองประมาณ ๒ วัน มีท่าลงหนองที่บ้านเชียงแหว ระยะทางห่างจากเมืองกุมภวาปี ๒๐๐ เส้น มีเกาะในหนองเรียกว่าเกาะดอนแก้ว มีหมู่บ้านและวัดบน เกาะนั้นด้วย น้ำหนองหานนี้ไหลลงน้ำป่าวไปตกลำพาชี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กลับมาแวะวัดโพธิ์ไชย มีพระ ๕ รูป เณร ๘ รูป มีการสอน หนังสือไทยบ้างเล็กน้อย

เมืองกุมภวาปีเป็นเมืองขึ้นเมืองหนองหาร มีราษฎรประมาณ ๖๐๐๐ คน มีชาวเมืองนครราชสีมาตั้งทำมาค้าขายด้วยหลายคร้ว การทำมาหาเลี้ยงชีพ คือทำนาอย่าง ๑ หาปลาอย่าง ๑ ผสมโค กระบือ ม้าอย่าง ๑ ขายหนังเขาโคกระบืออย่าง ๑ เก็บผลเร็วอย่าง ๑ สับยาง กะตังกะตั่วขายอย่าง ๑

วันที่ ๓๑ ธันวาคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากเมืองกุมภวาปีผ่าน ทุ่งนาแล้วเข้าป่าเล็กๆ ถึงหนองสีแจ เป็นทุ่งกว้างเห็นทิวไม้โดยรอบ เข้าดงสีแจ เป็นดงไม้เล็กๆ ข้ามห้วยน้ำซ่อง แล้วผ่าหมู่บ้านสองเปลือย ซึ่งเป็นที่ราษฎรชาวเมืองนครนายก มาตั้งทำนาข้าวเจ้าหลายปีมาแล้ว คนพวกนี้เป็นเชื้อลาวชาวเวียงจันทน์แต่ก่อนเมื่อศก ๑๑๓-๑๑๔ ฝรั่งเศสให้พวกกรมการเมืองเวียงจันทน์ลงมาเกลี้ยกล่อมให้กลับไป เมืองเดิมของปู่ ย่า ตา ยาย ผู้ที่มาเกลี้ยกล่อมมาบอกว่าจะได้บ้านเรือน ไร่นาสารพัดไม่ต้องลงทุนรอนอย่างไร ไปอยู่กินตามชอบใจ พวกนี้ หลงเชื่อก็ขายบ้านเรือนไร่นาอพยพไปเมืองเวียงจันทน์ ครั้นไปถึง ไม่ได้จริงดังคาดเห็นสู้อยู่เมืองนครนายกไม่ได้ ก็พากันอพยพกลับมา

ที่ยังมีทุนรอนพอลกลับมาถึงบ้านเดิมได้ก็มี ที่หมดทุนมาไม่ได้ ก็ตั้งทำ
ไร่นาอยู่ในมณฑลอุดรที่ตำบลนี้บ้าง ตำบลอื่นบ้าง ยังมีอีกหลายสิบครัว
ที่ตำบลนี้เป็นที่นาดี มีชาวเมืองอุบลราชธานีและชาวเมืองนครราชสีมา
กับคนพื้นเดิมอยู่ด้วยรวมกันเป็น ๓ หมู่บ้าน ผ่านทุ่งนาและนาเกลือ
มาถึงตำบลเสือเพลเวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๐๐ เส้น

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ออกจากที่พักตำบลเสือเพลเข้า
ทางสายโทรเลข ข้ามห้วยสมพาดเป็นเขตเมืองกุมภวาปีกับอำเภอบ้าน
หมากแข้งต่อกัน พระศรีสุนทรกิจ^๑ ปลัดอำเภอบ้านหมาก
แข้งพร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านมารับ ผ่านบ้านทอนและ
ห้วยหลักนาง ขึ้นโคกป่าไม้ ถึงที่พักแรมตำบลหนองหมื่นท้าว เวลาเช้า
๕ โมง ระยะทาง ๓๐๕ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๐๕ เส้น

เมืองอุดรธานี

วันที่ ๑ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากหนองหมื่นท้าว เดิน
ตามทางสายโทรเลข ผ่านบ้านทอนและบ้านคำกลิ้ง ที่บ้านคำกลิ้งมี
ทุ่งกว้างมีนา นายพันตรี หลวงพิทักษ์นรินทร์^๒ ผู้บังคับการทหารราบ
ที่ ๗ ประจำบ้านหมากแข้ง กับนายทหารและนายร้อยตำรวจภูธร
มารับกลางทาง เวลาเช้าโมงครึ่งถึงหนองขอนกว้าง ระยะทาง ๒๐๐
เส้น มีที่พักร้อน พักครู่หนึ่งแล้วเดินต่อไปตามทาง ซึ่งมีนาข้าวและ
นาเกลือจนถึงตำบลห้วยโซ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^๓ ข้าหลวง
เทศาภิบาลซึ่งล่วงหน้ามาคอยต้อนรับเป็นตอนๆ กับพระรังสรรค์สาร
กิจ^๔ ข้าหลวงบริเวณหมากแข้งและข้าราชการประจำมณฑล พร้อม
ด้วยพระยาประทุมเทวาภิบาล^๕ ผู้ว่าราชการการเมืองหนองคาย และ

^๑ พระศรีสุนทรกิจ (อำคา)

^๒ หลวงพิทักษ์นรินทร์ (กร) ต่อมาเป็นพระวรวงศ์เธอ

^๓ โพธิ์ เนติโพธิ์ ย้ายมาจากมณฑลพิษณุโลก

^๔ พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน ศรีเพ็ญ)

^๕ พระยาประทุมเทวาภิบาล (เสือ ณ หนองคาย)

พระยาประจันตประเทศธานี^๑ ผู้ว่าราชการเมืองสกลนครมารับที่นี้

ที่ห้วยโซ้นี้ ถ้าฤดูฝนเป็นห้วยที่น้ำไหลท่วมหนองอยู่นานๆ พ่อค้าที่จะข้ามล่อเกวียน และผู้คนไปมาได้ความลำบาก ข้าราชการในมณฑลนี้ พร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรจึงช่วยกันสร้างสะพานขึ้นด้วยไม้จริง กว้าง ๒ วา ๒ ศอก ยาว ๘ วา ๒ ศอก ข้ามห้วยโซ้นี้กับได้ทำถนนจากสะพานนี้ไปจดถนนหน้าโรงพักตำรวจภูธร รวมกับถนนในเมือง (อุดรธานี) เป็นทางกว้าง ๓ วา ๗ ศอก ยาว ๒๕ เส้น ๑๖ วา เพื่อเป็นการสะดวกแก่มาหาคนที่ไปมา สะพานและถนนพังแล้วในคราวนี้ พระรังสรรค์สารกิจจึงเชิญให้ตัดแพแฉ่งซึ่งสะพานเป็นการเปิดสะพานข้ามห้วยโซ้นี้ด้วยแล้ว ไปตามถนนที่ถมใหม่ไปจนถึงที่พัก ที่มณฑลอุดรเวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๓๐๐ เส้น

เวลาบ่าย ๒ โมงประชุมข้าราชการ พ่อค้าราษฎรมาหาที่ปะรำหน้าว่าการมณฑล เวลาบ่าย ๓ โมงเสร็จการประชุม

ที่บ้านหมากแข้งนี้ เดิมเรียกว่า “บ้านเดื่อหมากแข้ง” ตั้งอยู่ริมห้วยหมากแข้ง เดิมเป็นที่บ้านร้าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม^๒ เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ได้ย้ายที่ว่าการจากเมืองหนองคายมาตั้งเป็นที่ว่าการมณฑลอุดรขึ้น ตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ได้ปลูกสร้างที่ทำการต่างๆ และทำถนนหนทางขึ้นใหม่โดยลำดับมา เวลานี้ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการอำเภอ ศาล เรือนจำ โรงทหาร โรงพักตำรวจภูธร ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลข และบ้านเรือนข้าราชการอยู่ติดต่อกันเป็นระยะๆ ลำดับกันไป มีตลาดขายของสด และมีตึกอย่าง

^๑ พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาสังวาลย์ รัชกาลที่ ๕ เป็นแม่ทัพปราบฮ่อที่มณฑลอุดร และเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอุดร ต้นราชสกุลทองใหญ่

โคราชของพ่อค้าขายห้างบ้างมีวัดเรียกวัดมัมขนิมาวาส ตั้งอยู่บนเนิน และมีบ่อน้ำใหญ่สำหรับราษฎรได้อาศัยน้ำทุกฤดูกาลด้วย มีบ้านราษฎรมาตั้งอยู่หลังบ้านข้าราชการบ้าง มีถนนตัดตรงๆ ไปตามที่ตั้งที่ทำการ และร้านตลาดเหล่านี้หลายสาย และเมื่อใกล้เวลาเช้าพเจ้าจะมาราวนี้ มณฑลได้ตัดถนนตั้งแต่หลังที่ว่าการไปจนหนองนาเกลือเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง และเมื่อรู้ที่ว่าการบัดนี้ไปตั้งบนเนินใกล้หนองนาเกลือตามความตกลงใหม่ ถนนสายนี้จะบรรจบกับถนนเก่าเป็นถนนยาวและงามมาก

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ไปดูร้านพ่อค้าแล้วไปตามถนนที่ตัดใหม่จนถึงหนองนาเกลือ เป็นหนองใหญ่เพราะปิดน้ำไว้คล้ายทุ่งสร้างที่เมืองขอนแก่น ได้ขนานนามว่า “หนองประจักษ์” และวันนี้เป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เวลาบ่ายมีการพิธีพระสงฆ์สวดมนต์ เวลาทุ่มเศษได้มีการประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนพร้อมกันเลี้ยงอาหารเวลาค่ำในปะรำตรงหน้าที่ว่าการ มีพิณพาทย์เมืองกมฺุทาโสมมาทำวงหนึ่ง

วันที่ ๒ มกราคม เวลาเช้าโมงเศษ ไปวัดมัมขนิมาวาส พระครูธรรมวินยานุยุตต์เจ้าคณะเมืองหนองคาย เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๘ รูป เณร ๔ รูป และพระครูพุทธพจนประกาศ เจ้าคณะรองเมืองหนองคาย มาคอยรับ ก็พักอยู่วัดนี้ด้วย ออกจากวัดไปหนองประจักษ์ กะที่สร้างสถานที่ทำการและบ้านพักข้าราชการบนเนินรอบขอบหนองนั้น

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปดูโรงทหารและโรงตำรวจภูธร แล้วมาที่ปะรำหน้าที่ว่าการ ซึ่งแต่งเป็นโรงพิธี พระสงฆ์ ๑๐ รูปมีพระครูธรรมวินยานุยุตต์เป็นประธาน สวดมนต์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สวดทวาทศปริตรอย่างทำนองพระธรรมยุติกาสวดเรียบร้อยดีมาก ได้ความว่ากรมหลวงประจักษ์ฯ ได้ทรงชักซ้อม

ไว้ เดียวนี้มีผู้ชอบฟังทำนองนี้มาก พระสงฆ์ในเมืองหนองคายจึงได้ชักซ้อมสืบมาสวดได้หลายวัด

วันที่ ๓ มกราคม เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดมนต์เสร็จการพิธีแล้วเตรียมการที่จะเดินทางต่อไป

วันที่ ๔ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากบ้านหมากแข้งขี่ม้ามาตามถนนที่ตัดใหม่จนถึงลำธารซึ่งน้ำไหลมาจากทุ่งนาเกลือ มีสะพานซึ่งสร้างใหม่คราวนี้ พระรังสรรค์สารกิจเชิญให้เปิดสะพานและถนนที่สร้างใหม่ทำตั้งแต่หมู่บ้านมีราษฎรชายหม้อ กว้าง ๓ วา ยาว ๑๕ เส้น ๔ วา และสะพานข้ามลำธารทำด้วยเสาไม้จริง กว้าง ๒ วา ๑ คืบ ๕ นิ้ว ยาว ๑๐ วา แล้วข้ามสะพานไปทุ่งนา ขึ้นเนินพระนิเวศ ออกทุ่งนาผ่านหนองบึงจาน บ้านไก่อเลื้อน บ้านท่าตูม ถึงห้วยหลวงซึ่งเป็นเขตอำเภอหมากแข้งกับเมืองหนองคายต่อกัน พระยาประทุมเทวาธิบาลล่วงหน้ามาคอยรับ แล้วผ่านบ้านดงลิง ทุ่งบ้านพันเหมือน เดินตามทางโทรเลขมาตั้งแต่บ้านหมากแข้งถึงบ้านขาว เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๘๐ เส้น พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งเดินทางต่อไป ผ่านหนองนกเขียน บ้านจุนบาน มีที่พักอีกแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายโมงถึงริมลำน้ำซวย ระยะทาง ๓๕๘ เส้น มีที่พักแรม รวมระยะทางวันนี้ ๗๓๘ เส้น เวลาค่ำวันนี้ปรอทลงถึง ๓๘ ดีกรี ฟาเรนไฮต์ หนาวกว่าวันอื่นที่ได้พบในคราวนี้

เมืองหนองคาย

วันที่ ๕ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง พระยาประทุมเทวาธิบาลขอให้เปิดสะพานข้ามน้ำซวยซึ่งสร้างใหม่ กว้าง ๒ วา ยาว ๒๒ วา ๒ ศอก เสาไม้จริง พื้นปูกระดาน และได้ทำศาลาที่พักไว้ใกล้เชิงสะพานด้วย เปิดสะพานแล้วข้ามสะพานผ่านทุ่งบ้านนาไหม ห้วยดาน บ้านโพนตาล มาพักกินข้าวเช้าที่บ้านผักหวาน ระยะทาง ๒๕๘ เส้น ถึงเวลาเช้าโมงครึ่งที่ตำบลนี้ ยังมีรอยดินเป็นสนามเพลาค่าย เจ้าพระยา

บดินทรเดชา^๑ ครั้งรบกับราชวงศ์เวียงจันทน์เหลืออยู่พอสังเวยได้ เวลาเช้า ๓ โมงเดินทางไปข้ามห้วยตาด ห้วยยาง ห้วยกงสี ขึ้นโคกสร้างหิน ลงทุ่งคำแค้ ทุ่งห้วยแก ถึงทุ่งระนามแล้วถึงเมืองหนองคายเวลา ๕ โมงเช้า ที่พักแรมตั้งอยู่คนละฟากถนนกับวัดหายโศกซึ่งอยู่ริมลำน้ำโขง พระยาบริหารราชอาณาจักร^๒ ปลัดเมืองหนองคาย และพระบริบาลภูมิเขตร^๓ นายอำเภอเมือง พร้อมด้วยกรรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยและราษฎรชาวเมืองมาคอยรับ ราษฎรที่มาวันนี้มากต่อมากทั้งที่อยู่ใกล้และที่มาจากไกลทางตั้งวันหนึ่งสองวัน มีเครื่องสักการะมาให้ ขอเฝ้าขอเห็นตัวเรื่อยกันไปเกือบวันยังค่ำ เพราะตั้งแต่กรมหลวงประจักษ์เสด็จกลับไปได้ถึง ๑๓ ปีเพิ่งมีเจ้านายเสด็จขึ้นไปในคราวนี้

ในวันนี้นายพันตรี โนลัง ข้าราชการฝรั่งที่เมืองเวียงจันทน์มาหา บอกว่าเคาเวอเนอเยเนรล ให้นำเรือกลไฟซื้อลาแครงเดียวลำ ๑ เรือไฟเล็กอีกลำ ๑ รวม ๒ ลำมาให้ใช้ในการเดินทางต่อไป และได้มีคำสั่งให้เจ้าพนักงานช่างฝังซ่ายต้อนรับให้ทุกแห่ง ได้สั่งให้ขอใบเคาเวอเนอเยเนรล และขอใบตัวเขาตามสมควร เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลงเรือชะล่ายาวเขียนลายทองมีเก้งของพระประทุมเทวาภิบาล ล่องตามลำน้ำโขงมาข้างใต้ ขึ้นที่ท้ายบ้านพวกจีน ดูร้านพ่อค้าจีนขายของต่างๆ ซึ่งนำมาจากกรุงเทพฯ และตลาดขายของสด แล้วเดินดูเมืองกลับมาที่พัก

เวลาค่ำ ได้เชิญนายพันตรี โนลัง ฝรั่งเศษ ซึ่งนำเรือมารับมากินอาหารด้วย

วันที่ ๖ มกราคม เวลา ๒ โมงเศษ ไปวัดมีไชย ซึ่งพระครู

^๑ เจ้าพระยาบดินเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) แม่ทัพเอกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

^๒ พระยาบริหารราชอาณาจักร (กูแก้ว)

^๓ พระยาบริบาลภูมิเขตร (เถื่อน)

พุทธพจน์ประกาศ เจ้าคณะรองเมืองหนองคาย เป็นเจ้าอาวาส

เวลาเช้า ๔ โมง พวกชาวเมืองแห่บายศรีขวัญ ตีฆ้องและโห่ร้องเป็นกระบวนมาประชุมพร้อมกันที่ปะรำใหญ่ข้างที่พัก พวกจีนพ่อค้าก็มีгимฮวยฮ้างตัวเข้ากระบวนแห่มาด้วย ท้าวเกษน้องพระยาประทุมเทวาธิบาลอ่านคำอำนวยพรทำขวัญ แล้วผู้เฒ่าผู้แก่มือตามประเพณี

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเปิดสะพานข้ามลำห้วยหายโศก ริมวัดหายโศกใกล้ฝั่งแม่น้ำโขง สะพานนี้ข้าราชการและราษฎรได้เรียไรเงินสร้างขึ้นยาว ๑๔ วา ๓ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๑ วา ๑ คืบ ๕ นิ้ว ปูกระดานเสาะไม้จริง กับสร้างศาลาหลังหนึ่ง ๒ ห้องมีเฉลียงด้านหนึ่งหลังคามุงกระเบื้อง แล้วไปดู่แข่งเรือยาว ๒ คู่ เสร็จแล้วไปวัดศรีสระเกษ วัดหกอ่อง และวัดโพธิ์ไชยซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูป เรียกว่าพระไสยอันเป็นพระชุดเดียวกันกับพระเสริม พระสุก ซึ่งเดิมอยู่เมืองเวียงจันทน์ พระเสริมนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ เดียวนี้อยู่ในพระวิหารปทุมวนาราม แต่พระสุกนั้นกล่าวกันว่าเจ้าอนุพาล่องน้ำโขงลงไป เรือล่มจมอยู่ในแม่น้ำของใต้เมืองหนองคาย ตรงที่ซึ่งเรียกว่าเวินพระสุกบัดนี้ ที่วัดโพธิ์ไชยนี้มีพระเจดีย์ลาวองค์ ๑ ฝีมือทำมานัก

เวลาค่ำให้เชิญเจ้าเมืองกรมการ มีพระยาประทุมเทวาธิบาล และพระบริบาลภูมิเขตร เป็นต้น มากินอาหารด้วย

เมืองหนองคายนี้ พังในเมื่อรัชกาลที่ ๓ เมื่อตีได้เมืองเวียงจันทน์ คราวเป็นขบถ กวาดชาวเวียงจันทน์เป็นเชลยลงไป แล้วโปรดให้แบ่งคนเมืองยโสธรมาตั้งบ้านหนองคายขึ้นเป็นเมือง แต่เป็นทำเลดี กล่าวกันว่าเดี๋ยวนี้ใหญ่โตกว่าเมืองอื่นๆ บรรดาที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงทุกเมือง มีหมู่บ้าน ๔๒๑ หมู่ มีเรือน ๖๐,๐๔๔ หลังคาเรือน ราษฎรชาย ๓๐,๓๑๑ หญิง ๒๙,๗๓๓ รวม ๖๐,๐๔๔ คน

สินค้าเข้าเมืองมาทางกรุงเทพฯ เป็นพื้น มีเครื่องผ้าเครื่องแพร และเครื่องทองเหลือง เครื่องเคลือบต่างๆ สินค้าที่มาจากเขตฝรั่งเศส

ทางเมืองญวน มีสุราและน้ำปลา ป็นกับน้ำมันปิริโตเลียม แต่น้ำมัน
ปิโตรเลียมทราบว่าเป็นมาจากกรุงเทพฯ ทางปากลาย มาขายเป็นครวๆ

สินค้าออก ส่งลงไปขายทางเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ
มีเร็ว ครั้ง กายาน ยางกะตังกะตั่ว ยาสูบ และเขาหนัง ครั้งและ
กายาน และยางกะตังกะตั่วรับมาจากหลวงพระบางโดยมาก สินค้า
จากหนองคายมีเกลือ ส่งไปขายเมืองเชียงขวางและหลวงพระบาง
ปีละมากๆ

สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ พ่อค้าได้ส่งไปขายฝั่งซ้าย ฝรั่งเศส
ยังไม่เก็บภาษีอะไร เว้นแต่ไม้ขีดไฟต้องเสียภาษีแรง

เมืองโพนพิสัย

วันที่ ๗ มกราคม เป็นกำหนดจะล่องเรือจากเมืองหนองคาย
แต่ฤดูนี้เวลาเช้าหมอกลงจัด คนอยู่ห่างกันเพียง ๖ ศอกก็แลไม่เห็นกัน
ต้องรอจนเวลาเช้าโมง ๔๐ นาที พอหมอกในลำแม่น้ำโขง^๑ ค่อยจาง
จึงได้ลงเรือลาแครงเดีย เป็นเรือสำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ของฝรั่งเศส
ตั้งแต่เคาเวอเนอเยเนราลเป็นต้น ไปมาทางลำแม่น้ำโขง เก่งมีห้องนั่ง
ห้องนอน และห้องกินข้าว มีแดดฟ้านั่งชั้นบนและครัวหุงต้มบริบูรณ์
ทุกอย่าง^๒ ส่วนเรือไฟลำเล็กสำหรับของที่เหลือบรรทุกเรือลำใหญ่ล่อง
ตามมา การที่ล่องคิดจะหยุดพักแต่ในพระราชอาณาเขต เพราะเขาจัด
รับมีที่พักแรมทุกระยะตลอดทาง เป็นแต่ใช้พาหนะของฝรั่งเศส เขาให้
นายพันตรี โนลังลงมาด้วยจนตลอดทาง ขณะเมื่อลงเรือมีข้าราชการ
และราษฎรมาส่งเป็นอันมาก พระก็มาสวดขยันโตประนํามนต์บน
ร้านริมซุ้มประตูบนตลิ่งทางลงเรือ พวกส่งให้ฮิ้ว เรือลาแครงเดียยัง

^๑ เรืองแม่น้ำโขงนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน
นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องลักษณะแม่น้ำโขง

^๒ เรือลาแครงเดียลำนี้ ต่อมารับนายพลฝรั่งเศสไปตรวจการที่เมืองหลวง
พระบาง ขากลับล่องแก่งจมหายไปในวน นายพลฝรั่งเศสก็ตายด้วย

ปีนสลุต เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๕๐ นาที เรือใช้จักรออกจากท่า ราษฎรตามหมู่บ้านริมน้ำเมืองหนองคายมานั่งอยู่ริมตลิ่งเป็นหมู่ๆ ตลอดไปเรือล่องลงมาถึงแก่งโคนเป็นทีแรก มีเทือกศิลาตาดนเล็กน้อย ไม่เป็นแก่งสำคัญอันใด ตามหาดและริมฝั่งน้ำราษฎรปลูกผักปลูกยาเป็นระยะๆ ไป บางแห่งก็เป็นป่าไม่มีผู้คน ในลำน้ำโขงมีจระเข้ และริมตลิ่งเห็นนกยูงบางแห่ง บางแห่งก็เห็นลิง และบางแห่งที่ใกล้หมู่บ้านเห็นกระบือลงกินน้ำเป็นฝูงๆ แลเห็นเครื่องดักปลาบ้าง นานๆ จึงเห็นเรือลำหนึ่ง สองลำ รู้สึกว่าเปลี่ยวมาก เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ถึงเมืองโพนพิสัย (เขตเมืองหนองคายต่อกับเมืองโพนพิสัยที่ห้วยหลวง) พระยาพิไชยสรเดชได้ล่วงหน้าลงมารับ แวะขึ้นดูเมืองโพนพิสัย แล้วไปบ้านพระยาพิไชยสรเดช พอหมดเวลาครึ่งชั่วโมงที่กำหนดไว้ ก็กลับลงเรือใช้จักรต่อไป เห็นภูเขาควยข้างฝั่งซ้ายอยู่ข้างหน้า ผ่านดอน (คือ เกาะ) คว้างคลี เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงแก่งซีเหี้ยเป็นแก่งเล็กเหมือนกัน แล้วถึงปากน้ำจิม เห็นภูเขาควยอยู่ข้างหลัง เวลาเที่ยงถึงเวินสุก (เรียกตามนามพระสุก ที่ว่าเจ้าอนุพามาจมนี่) เห็นเทือกเขาภูหอภูโฮงทางไปเมืองเชียงขวางอยู่ทางฝั่งซ้าย แล้วถึงแก่งมะขามหวาน เวลาเที่ยง ๔๐ นาที ผ่านหน้าเมืองรัตนวาปีเลยปากน้ำคาคไปหน่อยหนึ่ง เวลาบ่ายโมงกับ ๕๐ นาที เรือกระทบศิลาใต้น้ำพอได้ยินเสียงดัง และเรือโคลงหน่อยหนึ่งแล้วแล่นต่อไป บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงดอนจาวเป็นหาดทรายใหญ่ยื่นออกมา ผ่านปากน้ำกะมัง บ่าย ๒ โมงครึ่งถึงแก่งอาฮอง เป็นแก่งใหญ่ดูงาม มีเทือกศิลาขวางน้ำออกมาทั้ง ๒ ข้าง เปิดช่องไว้แต่ตรงกลาง เหมือนกับคนแก่งทำไว้ เขาน้ำหน้าๆ วนรายนัก แต่หน้าแล้งเรือเดินได้สะดวก ต่อลงมาถึงดอนโคราช บ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที แวะรับฟืนที่บ้านท่านาคำฝั่งซ้าย มีพวกผู้ไทยตัดฟืนส่งเรือฝรั่งเศส คิดค่าแรงให้ควบิกเมเตอร์ต่อ ๕๐ อัฐ (ในฝั่งโขงนี้ใช้เงินบาทหนึ่งต่อ ๕๐ อัฐ) เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ออกเรือพอเห็นเชิงเขาภูหอภูโฮงถึงปากน้ำทวย เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาที

ถึงแก่งอาฮองเป็นแก่งใหญ่กว่าแก่งอาฮอง และว่าหน้าน้ำๆ วนลง
ยากกว่าแก่งอาฮอง ต่อมาถึงดอนไคเป็นหาดทรายใหญ่ บ่าย ๕ โมง
๒๐ นาที ถึงแก่งปะคางเป็นแก่งเล็ก ผ่านดอนกระต่ายถึงปากน้ำเจียบ
ซึ่งเป็นทางลัดมาจากปากทวย เวลาย่ำค่ำถึงบ้านบึงกาฬแขวงเมือง
โพนพิสัย ขึ้นพักแรม ณ ที่พักริมหาด มีสะพานเรือทอดออกไป เรือ
เทียบได้สะดวก เรือกลไฟข้ามไปพักรับฝืนฝั่งซ้าย

วันที่ ๘ มกราคม เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที ไปดูหมู่บ้านบึงกาฬ^๑
และวัด หลังบ้านออกไปถึงบึงกาฬ ราษฎรได้อาศัยใช้น้ำทุกฤดู ราษฎร
พากันมาส่งที่ริมตลิ่งเป็นอันมาก เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที ออกเรือ
ล่องต่อไป ถึงปากน้ำชั้นเห็นเขางู ผ่านดอนกำแพงเวลาเช้า ๓ โมง ๑๐
นาที เรือติดตื้นที่ใกล้บ้านหนองทองทั้ง ๒ ลำ คนเรือยาวเมืองหนองคาย
ที่ตามมาข้างหลังมาทัน ได้ช่วยเข็นเรือให้ออกจากที่ ออกได้ทีหนึ่งแล้ว
ติดอีก ได้พากเพียรถอยเรือกันวันยังค่ำจนหางเสือเรือคด เรือลาแครง
เดียวออกจากที่ตื้นได้เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ แต่เรือกลไฟเล็กซึ่งตามมาอีก
ลำหนึ่งกินน้ำลึกกว่า ได้เพียรเข็นกันอยู่จนค่ำมีตอกไม่ได้ กัปตันเรือ
ต้องให้ถ่ายคนและชะลอมมาลงเรือลาแครงเดียว เรือไฟลำเล็กจึงหลุด
ได้ ต้องพักแรมในเรืออยู่ที่ใกล้บ้านหนองทองคืนหนึ่ง

เวลาบ่าย ๔ โมงระหว่างเวลาที่กัปตันพยายามจะถอยเรือจาก
ที่ติดได้ขึ้นตลิ่งไปดูบนฝั่งแม่น้ำโขงตรงที่เปลี่ยวว่าจะเป็นอย่างใด เดิน
ตรงเข้าไปในป่าสัก ๑๐ เส้นแล้วจึงกลับมา ที่ป่าริมฝั่งแม่น้ำโขงไม่เป็น
ป่าใหญ่ มีต้นไม้สูงอย่างย่อมๆ ขึ้นที่บอยู่เพียงคันตลิ่ง ห่างเข้าไปไม่กี่
เส้น พอพ้นคันตลิ่งก็ถึงที่ลุ่ม แลดูเป็นบึงยาวตลอดไปตามลำน้ำเขาว่า
มักเป็นเช่นนั้น จึงตั้งบ้านเรือนริมลำน้ำไม่มีใครได้

^๑ ยกขึ้นเป็นจังหวัดบึงกาฬ ลำดับที่ ๗๗ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พุทธศักราช
๒๕๕๔

เมืองไชยบุรี^๑ และท่าอุเทน

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าให้เรือยาวออกไปหยั่งร่องน้ำก่อน ครั้นเวลาเช้า ๒ โมง ออกเรือเรียบชายหาดข้ามไปทางร่องน้ำฝั่งซ้าย เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาทีถึงแก่งสะตอก เป็นแก่งใหญ่ มีศิลาในวังใหญ่ เรียกว่าวังธาตุ เพราะเหตุว่ามีเจดีย์อยู่บนศิลาก้อนใหญ่แห่งหนึ่ง แต่เจดีย์นั้นพังเสียนานแล้ว เหลือแต่ฐานพอสังเกตได้ เขาว่าพวกชาวเมือง ขึ้นล่องในฤดูน้ำ ถึงแก่งนี้ต้องขึ้นดูแนวน้ำที่ฐานพระเจดีย์เป็นที่สังเกต ถ้าแนวน้ำเพียงนั้นๆ ขึ้นล่องได้ ถ้ากว่านั้นขึ้นขึ้นล่องเรือล่ม ด้วยท่นแรงน้ำวนไม่ไหว เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาทีผ่านกองศิลาที่เขาภูกับเขากระดิงต่อกัน และถึงปากเจ้าเขากระดิง และถึงห้วยบังบาด เขตเมืองโพนพิสัยกับเมืองไชยบุรีต่อกัน ต่อลงมาถึงห้วยดอกไม้ เห็นเขาภูหลักพันลึกเข้าไป แลเห็นเขาภูวังอยู่ข้างขวาตรงบ้านห้วยสอด ระยะนี้มีบ้านรายห่างๆ เห็นเรือพายเล็กๆ สองลำ เมื่อจวนใกล้เมืองไชยบุรีไม่แลเห็นภูเขา เวลาบ่ายโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที ผ่านดอนแพง เป็นระยะที่น้ำตื้น ร่องคดเดินเรือยาก บนเกาะมีไร่ยาสูบกลิ้ง บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงหาดบ้านพอก มีท่นทาสีแดง สีดำหมายร่องน้ำ เป็นระยะไป กรมทางฝรั่งเศสทำหมายไว้สำหรับเรือไฟเดินชาล่องเอาท่นแดงไว้ซ้ายท่นดำไว้ขวา เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ถึงแก่งพง เป็นแก่งสำคัญ เดินเรือยากในฤดูน้ำน้อย เพราะศิลาอยู่ใต้น้ำเป็นหย่อมๆ เห็นได้บ้าง แลไม่เห็นบ้าง มีเต็มแม่น้ำ ระยะยาวสัก ๒๐ เส้น เดียวนี้ฝรั่งเศสกำลังทำเครื่องหมายก่อหลักด้วยคอนกรีตบนศิลา หมายแดงดำบอกร่องให้เรือเดิน เวลานี้ยังไม่แล้วเสร็จ ต้องจอดเรือแวะที่บ้านปางฝั่งขวา รับฟืนและรับคนนำร่องเป็นฝรั่งเศสขึ้นมาช่วยอีกคนหนึ่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาทีถึงบ้านพนมเหนือแล้วถึงบ้านพนมใต้จึง

^๑ ปัจจุบันยุบเป็นตำบลไชยบุรี ขึ้นอำเภอท่าอุเทน

ส่งคนนำร่องกลับไป เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองไชยบุรี เรือเทียบที่สะพานเรือก พระไชยราชวงศา^๑ ผู้ว่าราชการเมืองไชยบุรีและกรมการลงมารับ เมื่อขึ้นบกมีพระสวดชัยมงคล นักเรียนร้องคำโคลงทำนองชาวเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับมาก แต่มีเวลาน้อยขึ้นบกเพียง ๑๐ นาที ต้องกลับลงเรือ เพราะจะรีบล่องให้ถึงที่แรมก่อนมืด เรือเดินทางปากน้ำสงครามแล้ว ถึงเมืองท่าอุเทนเวลาย่ำค่ำครึ่ง พอหมอกลงมืด กับต้นไม้มืดเอาเรือไฟไปจอดที่ท่าเมืองท่าอุเทน ต้องเดินเรือไปตามร่องฝั่งซ้ายที่เคยเดิน ขออนุญาตจอดอยู่หน้าเมืองฟองวินปากน้ำหินบูน ที่ตรงนี้มีโรงทหารและมีข้าหลวงรักษาราชการอยู่ แล้วมีโรงรถตะกั่วลี้กเข้าไป แต่เมื่อเรือถึงมืดเสียแล้วหาได้เห็นไม่ พอเรือจอดเรียบร้อยแล้ว พระศรีวรราช^๒ ผู้ว่าราชการเมืองท่าอุเทนนำเรือยาวมารับ พายเลียบชายหาดข้ามไปฝั่งเมืองท่าอุเทน ที่บนฝั่งจุดไฟไว้รับ ตีลังสูงกว่า ๕ วา แลดูเป็นแถวยาวสลับเป็นชั้นกันขึ้นไป มีนักเรียนร้องคำไชยมงคล แลกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับเป็นอันมาก ที่พักแรมอยู่ใกล้ที่ว่าการเมืองตรงถนนหน้าท่าขึ้นไป มีถนนตัดเป็นสายๆ ระหว่างที่พัก และรายโคมไปตามทาง เป็นที่พักอย่างสบายแห่งหนึ่ง

ที่เมืองท่าอุเทนนี้มีราษฎร ๒๐,๐๐๐ เศษ มีญวนมาจากเมืองตึงเง้ (เมืองเว้) มาตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๒๐-๓๐ หลัง จำนวนคนราวสัก ๑๐๐ คน พวกญวนเหล่านี้เดินบกมาทางเมืองคำเกิดคำมวนหนทาง ๑๕ วันถึงเมืองท่าอุเทน หาเลี้ยงชีพด้วยการซื้อของจากเมืองหนองคายมาขาย ไม่ได้ตั้งทำไร่นาอันใด และมีเงินพอค้ำประมาณ ๑๐ คนรับสินค้าจากเมืองหนองคายมาขาย และบรรทุกสินค้าไปขายเมืองหนองคาย สินค้ามีเร็วและยางกะตังกะตั่วกับเขาหนึ่งเป็นต้น สินค้า

^๑ พระไชยราชวงศา (ท้าวโสม)

^๒ พระศรีวรราช (แก้ว)

มาจากฝรั่งเศสไม่มีใครมีอะไร นอกจากน้ำมันปิโตรเลียม ซึ่งนานๆ มีมา
ครั้งหนึ่ง ได้ความว่าลงมาทางปากลาย ส่วนราษฎรชาวเมืองก็ทำนาแล
ผสมโคขาย ชาวเมืองท่าอุเทนนี้ว่าเป็นคนชาติย้อโดยมาก แต่แต่งตัว
อย่างชาวเมือง ภาษาพูดก็เหมือนๆ กัน แต่เป็นสำเนียงเพี้ยนกันบ้าง
พระศรีวราชนเล่าว่าพวกย้อนี้เดิมอยู่เมืองไชยบุรีเมื่อครั้งขึ้นเมือง
เวียงจันทน์ ครั้นเสียเมือง พวกย้อก็หนีไปตั้งอยู่เมืองหลวงโปงเลงทาง
เมืองคำเกิดคำมวน เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปตั้งอยู่ที่เมืองยโสธร
ได้แต่งคนลงไปเกลี้ยกล่อมพวกย้อลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองท่าอุเทน
ได้ความดังนี้

การบรรทุกสินค้าไปมาระหว่างเมืองท่าอุเทนกับเมืองอื่นที่อยู่
ริมลำน้ำของ เดิมไม่มีหนทางเกวียนใช้แต่ทางน้ำ ขาขึ้นลำบาก แต่
เดี๋ยวนี้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ หัวเมืองรายทางได้ทำทางเกวียนเดิน
ตลอดลุ่มแม่น้ำโขง แล้วข้าหลวงเทศาภิบาลจะตัดหนทางเกวียน
จากเมืองท่าอุเทนให้ไปต่อกับเมืองหนองคาย ทางเมืองสกลนครหรือ
หนองหารต่อไป เพื่อเป็นการสะดวกแก่การค้าขาย

เวลาพักอยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้เห็นผ้าซึ่งเขานำมาบูโตะรับฝืน
หนึ่ง เป็นผ้าปักไหมเบญจรงค์ลายทรงข้าวบิณฑ์ ขนาดผ้าห่มนอน ฝีมือ
ปักวิจิตรบรรจงมาก สังเกตได้ว่าเป็นของเก่า ไม่ต่ำกว่าครั้งรัชกาล
ที่ ๑ และเป็นฝีมือช่างหลวงกรุงเทพฯ เห็นจะเป็นผ้าที่เจ้าเวียงจันทน์
ได้พระราชทาน ครั้งพวกเจ้าอนุหนี่จากเวียงจันทน์ล่องน้ำโขงลงมา
ผ้าผืนนี้จะตกถึงมือผู้ใดผู้หนึ่งจึงคงอยู่ที่นี้ เป็นของผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งว่า
ได้มาแต่ครั้งปู่ ซื่อไว้เป็นราคา ๒๐ บาท เจ้าของจะให้ แต่ได้คิดราคา
เงินให้ ๔๐ บาท จะเอามาพูลเกล้าฯ ถวาย

เมืองนครพนม

วันที่ ๑๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ราษฎรชายหญิงพากัน
มาหาเป็นอันมาก พวกญวนและจีนพ่อค้าก็มาด้วย แล้วไปดูทำเลบ้าน
เมืองและตลาดของสดซึ่งอยู่หน้าท่าขึ้น จนเวลาเช้า ๓ โมงลงเรือกลไฟ

ซึ่งเข้ามาคอยรับที่หน้าเมือง เดินเรือตามทางซึ่งกรมการเมืองท่าอุเทน ได้หมายกรุยไว้ตั้งแต่วันก่อน ทางฝั่งซ้ายเห็นภูหินเหล็กไฟซึ่งมียอดเรียง กันไป และไม่มีใครมีต้นไม้ แม่น้ำตอนนี้กว้างขึ้น เวลาเช้า ๔ โมงถึงวิน พระบาท เพราะมีก้อนศิลาอยู่ในน้ำมีรอยพอสम्मติว่าเป็นรอยพระบาท เป็นที่นับถือนมัสการกัน แล้วถึงดอนโตนมีวัดบาทหลวง มีเตาเผาปูน ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเห็นบ้านสำราญ และเมืองอาจสามารถ^๑ ซึ่งเป็น เมืองเล็กเสมอตำบลอันหนึ่ง แล้วถึงบ้านหนองแสงมีวัดสังฆราชฝรั่งเศส เรือจวนถึงหน้าเมืองนครพนม ที่เมืองยังปืนสลุต เรือเทียบท่าเมือง นครพนมเวลา ๕ โมงเช้า พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์^๒ ข้าหลวงบริเวณ ธาตุพนม และพระยาพนมนครานุรักษ์^๓ ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม พระยาสะตังศรีประวัติ^๔ งามงามเมืองมุกดาหาร และพระอนุชาติ วุฒาธิคุณ^๕ ข้าหลวงเมืองมุกดาหาร พร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่ บ้าน นักเรียนและราษฎรเป็นอันมากมารับ เวลาขึ้นเรือลาแครงเดีย ยิงปืนสลุตด้วยเป็นเขตที่ให้เขาส่งเพียงนี้ บนบกพระสงฆ์สวดชัยมงคล นักเรียนร้องคำโคลงทำนองซึ่งนิยมกันในพื้นเมือง และพวกญวน ถือธงตีฆ้องกลองเป็นกระบวนแห่มารับและตามมาด้วย เดินมาตาม ทางถนนริมลำน้ำ มีชาวเมืองรายทางตลอดไป เมื่อผ่านวัดมีพระสงฆ์ สวดชัยมงคล ถึงที่พักซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดรับอยู่ริมทุ่ง แต่ในที่ๆ ปลูก ที่พักเป็นลานใหญ่มีร่มไม้และเวลานี้ยังเป็นฤดูดอก และมีลมพัดอยู่ เสมอ พอสบายดี เวลาเที่ยงเศษ ข้าราชการพ่อค้าและราษฎรประชุม พร้อมกันในปะรำข้างที่พัก เป็นการต้อนรับ

^๑ ภายหลังยุบเป็นตำบลอาจสามารถ ขึ้นอำเภอเมืองนครพนม

^๒ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน) ต่อมาเป็นพระยาเพชร รัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารัฐ

^๓ พระยาพนมนครานุรักษ์ (กา พิมพานนท์ ณ นครพนม)

^๔ พระยาสะตังศรีประวัติ (เมฆ จันทรสชา)

^๕ พระอนุชาติวุฒาธิคุณ (แพ ณ หนองคาย)

เวลาบ่าย ๓ โมง หลวงเอกอาสนา นายอำเภอเมืองอาจสามารถ นำพวกหญิงชาติแสดมา มีการเล่นซึ่งเรียกว่าเต้นสากให้ดู มีหญิง ๑๐ คู่ถือปลายไม้ยาวๆ พาดบนไม้ท่อนใหญ่ ๒ ท่อน นั่งตรงกันเป็นคู่ๆ จับไม้ที่ถือกระทบเป็นจังหวะพร้อมๆ กันแล้วมีหญิงอีก ๒ คู่ผลัดกันเต้นข้ามไปในระหว่างไม้ที่กระทบกันนั้น คนที่ถือไม้ร้องให้อัวขัดจังหวะไปด้วย พวกแสดนี้ว่าเดิมมาจากเมืองแสดอยู่ทางเขาบรรทัดต่อแดนญวน ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่เมืองอาจสามารถมาช้านาน สืบต่อกันมาหลายชั่วแล้ว แต่งตัวเป็นคนชาวเมืองพูดภาษาชาวเมือง และภาษาแสดนั้นก็ เป็นภาษาไทยอย่างหนึ่งไม่ผิดกันนัก^๑

เวลาบ่าย พวกฝรั่งเศสที่ได้มาส่งมาลากลับไปได้ตอบแทนคุณ และขอให้เขาชอบใจ เคาเวอเนอเยเนอราลอีกครั้งหนึ่ง ๑ ถึงบ่าย ๔ โมง สังฆราชปิโอ ซึ่งเป็นหัวหน้าบาทหลวงทั้งหลายในกลุ่มน้ำโขง และบาทหลวงอีก ๖ รูปมาหา ได้ความว่ามีคนเข้ารับศีลศาสนาคริสต์ทางฝั่งซ้าย ๑,๕๐๐ คน ทางฝั่งขวา ๗,๐๐๐ คน สังฆราชคนนี้ได้คุ้นเคยกันมาแต่เมื่อยังเป็นเจ้าวัดอยู่เมืองจันทบุรี

เวลาบ่าย ๕ โมงไปดูสถานที่ต่างๆ ในเมืองนครพนมจนถึงวัดโพธิ์

เวลาค่ำมีหมอลำมาเป่าแคนร้องล่ำว่ากันระหว่างชายกับหญิง แล้วราษฎรได้แห่ผ้าป่าซึ่งเรียไรกัน ผ่านที่พักมาให้อนุโมทนาแล้วไปทอด ณ วัดต่างๆ ของผ้าป่าแต่งในกระຈาดปิดกระดาศีต่างๆ แห่ห้อมล้อมกันด้วยได้ไฟ และโห่ร้องกันมาตามทาง คนในกระบวนประมาณ ๔๐๐ คน

วันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง ไปดูวัดธาตุ และขี่ม้าไปตามถนนริมแม่น้ำโขงจนถึงทางสามแยกซึ่งเรียกว่าต้นเมือง มีถนนไป

^๑ พวกแสด พวกเกลิง พวกย้อ ชนเผ่าต่างๆ เหล่านี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องคนต่างจำพวก

ตามริมน้ำสายหนึ่ง ถนนไปทางหลังบ้านราษฎรออกทุ่งถึงที่พักสายหนึ่ง แล้วมีถนนตัดใหม่ต่อถนนสายริมน้ำไปตำบลหนองแสง พระยาสุนทรนุรักษ์เชิญให้เปิดถนนตัดใหม่ กว้าง ๒ วา ๒ ศอก ยาว ๔๓ เส้นถึงบ้านหนองแสง ทางใหม่นี้มีบ้านราษฎรต่อไปตลอดถึงเมืองไชยบุรี ถนนสายนี้ทำเรียบริย และเป็นถนนเล็กเพื่อจะได้รักษาง่าย ให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนไปมา ทำพิธีเปิดถนนแล้วขี่ม้าต่อไปตามถนนที่ตัดใหม่จนถึงวัดเซนต์แอน สัฆราชปิโและบาทหลวงซึ่งอยู่ที่ต่างๆ มาพร้อมกันคอยรับ สัฆราชได้ต้อนรับพาเข้าไปในบ้าน และนำนางซีฝรั่งเศส ๕ คน ซึ่งมาช่วยสอนศาสนาให้รู้จักด้วย แล้วพาไปยังโบสถ์มีญวนเข้ารับรีตนำดอกไม้ธูปเทียนมาให้ด้วย จึงให้หลวงทรงสรวุทธสารวัตรไปรษณีย์โทรเลข^๑ ซึ่งเป็นผู้ถือศาสนาคริสต์ตั้งจุดเทียนนั้นบูชาพระให้เป็นส่วนกุศลแก่เขา เวลาเช้า ๔ โมงกลับถึงที่พัก

เวลาบ่ายมีการประชุมบายศรีที่ปะรำใกล้ที่พัก มีผู้เฒ่า ๒ คน ซึ่งเป็นอาจารย์ คือผู้ที่บวชเคยเป็นสมภารมาแล้ว ๒ คน ว่าคำทำขวัญและคนร้องดีผู้หนึ่งเป็นหมอลำด้วย นุ่งขาวสวมเสื้อขาว ว่าคำชัยมงคลเป็นทำนองอย่างไพเราะ มีคนเป่าสังข์ประโคมพิณพาทย์ และโห่ฮิ้วพร้อมกัน บายศรีที่นี้ได้ตกแต่งอย่างประณีตบรรจง มีดอกไม้แห้งทำเป็นดอกกุหลาบประดับด้วย

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปที่บ้านพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ข้าหลวงบริเวณ และวันนี้เรือคาคซึ่งบรรทุกของล่วงหน้ามาแต่เมืองหนองคายแต่รุ่งเช้าวันที่ ๖ มกราคม ได้มาถึงเวลาเช้า ๔ โมงบ้าง บ่ายบ้าง คำบ้าง เพราะมาอย่างรีบเร่ง

^๑ หลวงทรงสรวุทธ (เจิม วิเศษรัตน์) ต่อมาเป็นพระบริหารราชอาณาจักรนครผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทรสงคราม ภายหลังเป็นพระยาสมุทรศักดิ์รักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม

การเดินทางเรือในลำแม่น้ำโขงนี้มีเรือกลไฟ บริษัทฝรั่งเศส เดินอยู่
ในระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับเมืองสุวรรณเขต ขึ้นลำหนึ่งล่องลำ
หนึ่งทุกอาทิตย์ ได้ทราบว่ามีรัฐบาลออกเงินช่วยบริษัทปีละ ๔๐๐,๐๐๐
แฟรงค์ คนโดยสารมีเงินพอค้าโดยมาก ราษฎรที่จะไปมามีน้อย

เมืองในพระราชอาณาเขตทางฝั่งขวาลำน้ำโขงนี้ มักมีถนนสาย
ใหญ่ริมน้ำ หรือห่างจากน้ำขึ้นมาบ้างเพียงเส้นเศษ แล้วมีถนนซอย
ขึ้นไปถึงทุ่งหลังบ้านราษฎร ที่เป็นเมืองใหญ่เช่นเมืองหนองคาย เมือง
นครพนมมีถนนซอยมากสาย ที่เป็นเมืองเล็กก็มีน้อยสายตามควรที่จะมี
บ้านราษฎรอยู่ตามถนนมีบ้านแล้วดี มีรั้วหมายเขตบ้านเป็นที่เรียบริบร้อย
เรือนราษฎรมักเป็นเรือนใต้ถุนสูงโดยมาก หลังคามุงแฝก บางแห่งมุง
ด้วยไม้ไผ่หรือกระเบื้องไม้ ใต้ถุนเรือนมักมีที่ทอดผ้า และบางแห่งมีครก
กระต้อนตำข้าว และมักมียุ้งข้าวเล็กๆ หลังหนึ่งต่างหาก และที่เป็น
บ้านนอกมีคอกกระบืออยู่ใต้ถุนเรือนด้วย แต่ร้านขายของมักเป็นเรือน
ชั้นเดียวอยู่ริมถนนใหญ่ ซึ่งเป็นทำเลผู้คนไปมามาก

เมืองนครพนมมีจำนวนคน ๒๑,๔๑๘ คน สินค้าเมืองนครพนม
ส่วนสินค้าหาได้ในท้องที่ฝั่งขวามี เขา หนั ง เร่ว ยางกะดังกะตั่ว ขี้ผึ้ง
กับเกลือทำที่ริมลำน้ำสงครามแขวงเมืองท่าอุเทน เมืองอากาศอำนวย

สินค้าที่รับมาจากฝั่งซ้าย คือ หนั ง เขา เร่ว ยางกะดังกะตั่ว
นอ งา เข่าอ่อน

สินค้าที่รับมาจากโคราช ด้ายเช็ด ผ้าแพร เครื่องทองเหลือง
น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ

สินค้าจำหน่ายไปที่อื่น คือ สินค้าที่รับมาจากโคราช และเกลือ
นั้นจำหน่ายในพื้นที่เมืองตลอดไปจนถึงฝั่งซ้าย สินค้านอกนั้นจำหน่ายไป
ส่งโคราช สินค้าฝั่งซ้ายขายเข้ามาทางนี้ ฝรั่งเศสเก็บภาษีสิบชักหนึ่ง
แต่ของฝั่งนี้เข้าไปยังไม่เก็บภาษี ของอื่นๆ นอกจากไม้ขีดไฟ ไปขายที่
เมืองสุวรรณเขตเก็บภาษีกักละโสฬส น้ำมันก๊าดขายที่สุวรรณเขต
เก็บภาษีปีละเหรียญ ยาสูบไปขายสุวรรณเขตหนัก ๑๐ ชั่งเก็บ

ภาษีเหรียญหนึ่ง สิ่งของเหล่านี้ขายตามฝั่งซ้าย ที่อื่นเหนือเมือง
สุวรรณาเขตร์ขึ้นมา เช่นเมืองท่าแขก เมืองพองวินไม่เก็บภาษี

สินค้ายาสูบซึ่งปลูกริมน้ำตามฝั่งโขง แต่ก่อนเคยเป็นสินค้า
เมืองนครพนมส่งไปขายถึงโคราช เดียวนี้ขายกันแต่เพียงในพื้นที่เมือง
และขายไปมณฑลอีสาน แต่ไม่ส่งไปถึงโคราชเหมือนแต่ก่อน เพราะ
ราคาตกด้วยยาหนองคายลงไปขายมาก และยากรุงเทพฯ ขึ้นมาทาง
รถไฟด้วย

สินค้าที่ฝรั่งเศสพาขึ้นมาขายทางเรือมีเหล้า น้ำมันก๊าด เหล้า
ราคาแพง ขายพวกฝรั่งเศสเองเป็นพื้น แต่น้ำมันก๊าดนั้นขายถูกกว่า
ทางฝั่งนี้ แต่กระนั้นก็ขายกันอยู่เพียงในเขตเมืองสุวรรณาเขตร์ ข้าง
เหนือขึ้นมาใช้น้ำมันก๊าดที่มาจากโคราช

วันที่ ๑๒ มกราคม เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกา ขึ้นมาจากที่พักเมือง
นครพนม เดินทางไปเมืองสกลนคร ไปตามทางสายโทรเลขเป็นป่าไม้
เต็งรังเป็นพื้น บางแห่งออกทุ่งนาบ้าง ข้างห้วยเล็กๆ บ้าง เป็นหนทาง
ขึ้นเนินโดยมาก ผ่านบ้านใหม่ บ้านโพนงาม บ้านนาทราย ถึงบ้านดอน
คูเวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๒๗๒ เส้น มีที่พักร้อนและมีราษฎรขาย
หญิงมาคอยรับมาก ตามทางที่มาทางบ้านนาทรายมีทรายขาวซึ่งอาจ
ผสมทำแก้วได้ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเดินทางต่อไปตามทางสายโทรเลข
เป็นทางขึ้นเนินลงเนินป่าไม้เต็งรัง และมีทางเล็กๆ เข้าในหมู่บ้าน
ซึ่งอยู่ลึกเข้าไป คือ บ้านเผิง บ้านโพ บ้านนามน และข้ามห้วยหลาย
แห่ง คือ ห้วยแล้ง ห้วยเผิง ห้วยคำ ห้วยสำโฮง แล้วถึงห้วยบังกอบ้าน
กุดรุค ถึงที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๘๓ เส้น รวมระยะ
ทางเดินวันนี้ ๖๕๕ เส้น กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมาคอยรับ ชาวบ้านนี้
ว่าเป็นพวกเกลิง แต่อยู่มาช้านานหลายชั่วคนแล้ว จนไม่รู้ว่าเป็นพวกเกลิง
มาจากไหน ชายบางคนไว้ผมมวย บางคนไว้ผมประบ่า และสักแก้มเป็น
รูปนก หญิงบางคนไว้ผมสูง แต่โดยมากแต่งตัวตามธรรมดาคนพื้นเมือง

เมืองกุสุมาลย์มณฑล

วันที่ ๑๓ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากกุดชุมพุงขึ้นเนินป่า ไม่ตั้งไปตามทางสายโทรศัพท์ ถึงห้วยหินสะแนนเวลา ๒ โมงเช้า ๑๕ นาที ระยะทาง ๔๑๐ เส้น มีราษฎรมาคอยรับ ผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งตักได้นกอินทรีคู่หนึ่งมาให้ ในหมู่ราษฎรมีคนไทยโย้ยคนหนึ่งแต่งตัวอย่างคนพื้นเมือง ว่ามาจากเมืองอากาศอานวย กับมีพวกกะโซ่ซึ่งจะได้พบต่อไปมาด้วย เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาทีออกจากห้วยหินสะแนนขึ้นโคก ไม่ตั้งรังต่อไป เข้าเขตเมืองโพธิ์ไพศาลซึ่งเป็นเมืองเล็กๆ อย่างตำบลกำนันแห่งหนึ่ง แต่ทางที่มานี้ไม่ได้ผ่านบ้านผู้คน แล้วข้ามห้วยทวยเขตเมืองโพธิ์ไพศาล กับเมืองกุสุมาลย์มณฑลต่อกัน เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาทีถึงที่พักแรม ณ เมืองกุสุมาลย์มณฑล ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๗๐ เส้น พระอารัญอาสา^๑ ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์กับกรรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชายหญิงมารับเป็นอันมาก ชาวเมืองนี้เป็นชาที่เรียกว่ากะโซ่ เดิมมาจากเมืองมหาไชยกองแก้ว ผู้หญิงไว้ผมสูงแต่งตัวนุ่งขึ้นสวมเสื้อกระบอก ย้อมคราม ห่มผ้าแถบผู้ชายแต่งตัวอย่างคนชาวเมือง แต่เดิมว่านุ่งผ้าขัดเดียวไว้ชายข้างหน้า ชายหนึ่ง ข้างหลังชายหนึ่ง มีภาษาที่พูดคล้ายสำเนียงมอญ แล้วพวกผู้ชายก็มีการเล่น เรียกว่าสะลา คือมีหม้อถุ้งกลาง แล้วคนต้นบทคนหนึ่ง คนสะพายหน้าไม้และลูกสำหรับยิงคนหนึ่ง คนตีฆ้องซึ่งเรียกว่าพะเนาะคนหนึ่ง คนถือไม้ไผ่ท่อนสามปล้องสำหรับกระทุ้งดินเป็นจังหวะสองคน คนถือขามสองมือสำหรับตีเทียนรำคนหนึ่ง คนถือกันตะแกรงขาดสองมือสำหรับรำคนหนึ่ง แล้วคนถือมีดถือสิ่วหักสำหรับเคาะจังหวะคนหนึ่ง รวม ๘ คนเดินร้องรำเป็นวงเวียนไปมาพอได้พักหนึ่งก็ตีมอญและร้องรำต่อไป ดูสนุกกันเองไม่มีใครอยากเลิก เวลาเลิกแล้วก็ยังพ้อนกันเรื่อยตลอดทางไป พวกกะโซ่นี้นักินอาหารไม่มีใครเลือก

^๑ พระอารัญอาสา (ปาน)

มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นข้าหลวง พระอริยธรรมา
ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์คนนี้เฝ้าฯ รับสั่งไต่ถามถึงขนบธรรมเนียม
ของพวกข้ากะโซ่ ไล่เลียงกันไปจนถึงอาหารที่ชอบบริโภค พระอริย
ธรรมาทูลว่า “ชอบเจียะจ่อ” (คือชอบบริโภคเนื้อสุนัข) ไม่ทรงเชื่อ
พระอริยธรรมาจึงจะบริโภคถวายทอดพระเนตร จึงให้ไปหาเนื้อ “จ่อ”
มาเลี้ยง นัยว่า เมื่อพระอริยธรรมาบริโภคเนื้อจ่อนั้น พวกข้าในตำหนัก
ดูอยู่ไม่ได้ ถึงต้องวิ่งหนี เล่ากันดังนี้

เวลาบ่าย ๔ โมงไปที่วัดกลาง มีพระ ๔ รูป เณร ๓ รูป วัดใน
มณฑลนี้มักมีที่พระอยู่กรรม เรียกว่า “พลวง” เป็นประทุนเล็กๆ พื้น
ฟากเฉพาจะนอนคนเดียวเหมือนอย่างประทุนเกวียน มีวัดละหลายๆ
หลัง มักทำรายไปรอบโบสถ์ เวลาเช้าพรรษาพระภิกษุไปอยู่กรรม เขา
ว่ามักมีคนศรัทธาไปปฏิบัติถือกันว่าได้บุญมาก แล้วไปดูหมู่บ้านราษฎร
จนถึงทุ่งนาริมห้วยเสือพลอ เมืองกุสุมาลย์มณฑลนี้ เดิมเรียกว่าบ้าน
กุดมารยกขึ้นเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร เห็นจะเป็นเมื่อรัชกาลที่ ๔
ราษฎรชาวเมืองมีจำนวน ๒๑๗๑ คน เลี้ยงโคกระบือและสุกร เปิด ไก่
ถึงได้ขายแก่คนเดินทางบ้าง กับทำนาและข้าวไร่พอเลี้ยงกันเอง

เมืองสกลนคร

วันที่ ๑๔ มกราคม เวล่าย่ำรุ่ง ออกจากที่พักเมืองกุสุมาลย์
มณฑล ถึงห้วยหลัวซึ่งเป็นเขตเมืองกุสุมาลย์กับเมืองสกลนครต่อกัน
หลวงพิไลสิทธิธรรม ข้าหลวงบริเวณสกลนครมาคอยรับ มีราษฎร
ชายหญิงมารับด้วย เดินทางต่อไปถึงทางแยกที่ตัดใหม่ไปท่าแร่ แยก
จากทางสายโทรศัพท์มาถึงตำบลบ้านท่าแร่ มีราษฎรมาคอยรับอีก
เป็นอันมาก แลที่นี้มีวัดโรมันคาทอลิกเรียกชื่อว่า “เซนต์ไมเคิล” โบสถ์
ก่อผนังด้วยศิลาแลง เพราะตำบลท่าแร่นี้มีศิลาแลงมาก บาทหลวงโย
เซฟคอบบุรีเออ ซึ่งมาสอนศาสนาอยู่ ๒๒ ปีเศษแล้ว กับบาทหลวง
ผู้ช่วยอีก ๒ คนได้มาคอยรับ แล้วเชิญขึ้นไปบนที่อยู่เห็นบาทหลวงรูป
หนึ่งป่วยเป็นไข้จนผิวเหลือง จึงให้หมอแบรดต็อกไปตรวจและให้ยา

ด้วย ที่วัดบาทหลวงท่าแร่มีญวนเข้ารีต ๑๖๖ คน คนพื้นเมือง ๑๕๐๔ คน ระยะทางตั้งแต่เมืองกุสุมาลย์มาบ้านท่าแร่ ๕๐๖ เส้น ถึงเวลาเช้า ๓ โมงเศษพักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงลงเรือข้ามหนองหารไป ขึ้นฝั่งเมืองสกลนคร หนองหารเมืองสกลนครนี้กว้างใหญ่ไพศาลมาก มีเขาภูพานอยู่ข้างตะวันตกเป็นเขาเทือกยาว ในหนองมีเกาะเรียกว่า ดอนตาคราม และดอนสวรรค์ เห็นฝูงม้าฝูงใหญ่ๆ และฝูงโคกระปือ อยู่ริมฝั่งเป็นแห่งๆ ไป เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาทีถึงฝั่งเมืองสกลนคร ระยะทางข้ามหนองประมาณ ๒๐๐ เส้น พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมือง กรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมาคอยรับที่ท่าขึ้น มีพระสวดขยันโตและยิงสลุต และมีราษฎรชายข้างหนึ่ง หญิงข้างหนึ่ง มาคอยรับเป็นแถว ยาวตลอดไปประมาณคน ๓,๐๐๐ เศษ ถึงที่พัก ซึ่งอยู่ในหมู่ที่ว่าการบริเวณ เวลาเที่ยงครึ่งมีการประชุมข้าราชการ และพ่อค้าราษฎรต้อนรับในปะรำใหญ่ เมื่อเสร็จการพิธีแล้ว ไปดูสระ กะพังทองซึ่งมีบัว แล้วไปที่วัดพระธาตุเชิงชุม มีพระเจดีย์ยอดปิดทองแต่เป็นของก่อสุมเทวสถานของเก่าของพวกขอม ยังแลเห็นของ เดิมได้ถนัด เวลาบ่าย ๕ โมงเดินไปดูบริเวณเมืองและเวะบ้านพระยา ประจันตประเทศธานี เวลาค่ำราษฎรแห่ผ้าป่าเรียไร่ผ่านมาหน้าที่พัก ให้อนุโมทนาเหมือนที่เมืองนครพนม

เมืองสกลนครนี้เป็นเมืองโบราณแต่ครั้งขอม แต่ร้างไปเสียพึ่ง กลับตั้งเป็นเมืองขึ้นอีกชั้นหลัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีท้องตราเก่า พระยา ประจันตประเทศธานีรักษาไว้ฉบับ ๑ ได้ความเรื่องตั้งเมืองสกลนคร และเมืองอื่นๆ ในมณฑลนี้เป็นเรื่องน่าพิศวง คือเมื่อครั้งเมืองเวียงจันทน์ เป็นขบถ กองทัพกรุงเทพฯ ขึ้นไปปราบปรามตีได้เมืองเวียงจันทน์ กวาดคนลงมาเป็นเชลยแล้ว โปรดให้แบ่งราษฎรทางหัวเมืองที่ไม่ได้ เป็นขบถไปตั้งเมืองในเขตเวียงจันทน์ที่ดีได้ คือเมืองหนองคายเป็นต้น ผู้คนทางข้างใต้ลงมาเบาบางไป และครั้งนั้นปรากฏว่าพวกราษฎร ทางมณฑลนี้หนีไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางหัวเมืองต่อแดนญวน ตั้งแต่

ครั้งกองทัพไทยไปตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งกรุงธนบุรีและครั้งหลังนี้ มีอยู่เป็นอันมาก จึงโปรดให้ไปเกลี้ยกล่อมพวกท้าวพระยาหัวหน้า คนที่หนีไปนั้น มีใครสมัครกลับมาก็ทรงตั้งให้มียศศักดิ์เป็นตำแหน่ง เจ้าเมืองกรมการ ยกที่ร้างตำบลต่างๆ ขึ้นเป็นเมือง พวกท้าวพระยา เหล่านั้นเมื่อไปตั้งอยู่ที่เมืองใหม่จึงไปเกลี้ยกล่อมพวกพ้องของตัว ทางฝั่งซ้ายกลับมา ครั้นกิตติศัพท์ปรากฏก็มีพวกหัวหน้าที่ยากจะ เป็นเจ้าเมืองมากขึ้น พวกนั้นกลับมาสามัคคีก็โปรดให้เป็นเจ้าเมือง และตั้งเมืองอื่นๆ ขึ้นอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ที่ร้างจึงกลับเป็นเมืองขึ้น บางทีถึงแย่งที่กันตั้งเมือง ดังปรากฏเช่นกล่าวมาที่เมืองไชยบุรี พวก ชาวเมืองท่าอุเทนเดิมอพยพกลับมาจะมาอยู่เมืองท่าอุเทน มีพวกอื่น มาตั้งอยู่เสียก่อนแล้ว พวกชาวท่าอุเทนเดิมจึงต้องตั้งอยู่เมืองไชยบุรี จนทุกวันนี้ วิธีตั้งเมืองดังกล่าวมานี้เป็นประโยชน์ตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นภายหลังเมื่อคนที่แตกฉานชานเช็นกลับมาอยู่ฝั่งนี้โดยมากแล้ว พวกท้าวพระยาในเมืองที่ตั้งใหม่อยากจะได้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมือง ขอ คุมสมัครพรรคพวกของตัวเองไปตั้งเมืองอื่นอีก จึงได้ตั้งเมืองใหม่ต่อมา ในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ จนความปรากฏว่าวิธีการตั้งเมืองใหม่ในชั้นหลัง เป็นแต่แย่งคนแย่งท้องที่กันในพระราชอาณาเขตนี้เอง จึงโปรดให้เลิก ตั้งวิธีตั้งเมืองใหม่ทางมณฑลนี้เสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕^๑

เมืองสกลนครตั้งอยู่บนเนินลาด มีถนนกว้างใหญ่หลายสาย และมีถนนซอยขึ้นไป ระหว่างหมู่บ้านเป็นทางสี่แยกหลายแห่ง บ้าน เรือนราษฎรมีรั้วไม้จริง และเป็นเรือนฝากระดานหลังคากระเบื้องไม้ โดยมาก นับเป็นเมืองที่มั่งคั่งยิ่งกว่าหัวเมืองที่ผ่านมาโดยมาก แต่เขา ว่าอากาศสู้ที่เมืองหนองคายไม่ได้ เพราะถึงฤดูฝนลมพัดมาจากเขา

^๑ เรื่องตั้งเมืองในภาคอีสานนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ ทรงชี้แจงเหตุผลไว้ในหนังสือสาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ และเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

ภูพานมักมีความใช้ ราษฎรพลเมือง ๔๕,๒๓๙ คน เป็นไทยต่างๆ หลายชนิด คือ พวกผู้ไทย ไทยเกลิง ซึ่งมาจากเมืองกะตาก และไทยย้อ ไทยโย้ย เป็นต้น เรื่องคนชาติต่างๆ ในมณฑลเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้ลองสอบทางภาษาทุกพวกที่ได้มาพบ คือให้นับตามภาษาของเขาตั้งแต่ ๑ ไปจน ๑๐ แล้วจดไว้พิเคราะห์ดู เห็นมีแต่นับอย่างภาษาไทยกับภาษาเขมร ๒ อย่างเท่านั้น จึงสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเชื้อสายไทยพวก ๑ เชื้อสายขอมพวก ๑ ที่มาเรียกชื่อเป็นพวกนั้นนี้ต่างกันไปเป็นหลายพวก เห็นจะเกิดแต่อยู่แยกย้ายต่างถิ่นฐานกันนานเข้า ก็รู้สึกว่ามันต่างกันไป แต่ความจริงคงอยู่ในเป็นไทยชาติ ๑ เป็นขอมชาติ ๑ เท่านั้น

การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวเมืองสกลนคร มีการผสมม้าผสมโคกระบือ ทำเกลือ หาแร่ และพริกขี้หนูป่า อย่างกะตังกะตัว และปลาต่างๆ ซึ่งเป็นสินค้าใหญ่ เกลือส่งไปขายตามลำน้ำโขง ปลาขายเข้าไปในที่ดอนๆ ของอื่นๆ ขายส่งลงไปเมืองนครราชสีมา และรับสินค้ากรุงเทพฯ มาทางเมืองนครราชสีมา ไม่มีสินค้ามาจากลำน้ำโขง

วันที่ ๑๕ มกราคม ชี้นำไปบ้านนาเวจ ระยะทาง ๑๔๐ เส้น ไปตามถนนขอมสร้างไว้แต่ดึกดำบรรพ์ มีสะพานหินเป็นสะพานศิลาแลงฝีมือขอมทำด้านซ้ายอยู่แห่ง ๑ เป็นของสมัยเดียวกับเทวสถาน ที่ตำบลนาเวจมีเทวสถานเรียกว่า “อรติมายานารายณ์เจงเวง” ตั้งอยู่บนเนินซึ่งมีซุ้มไม้ร่มรื่นดี ข้าหลวงบริเวณได้นำตราขอมออกบ้านขายผ้าพรรณต่างๆ ซึ่งเป็นฝีมือชาวสกลนคร ณ ที่นี้ด้วย อยู่จนเวลาเช้า ๔ โมง จึงกลับ

เวลาบ่าย ๓ โมง มีการประชุมบายศรีที่ปะรำ มีผู้เฒ่ากล่าวคำไชยมงคล ๓ คน ว่าความต่างๆ กัน พร้อมกันทั้ง ๓ คน แล้วพระยาประจันตประเทศธานี ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ศาล้ายผูกข้อมือ ต่อไปมีการแห่บ้องไฟมาจุดที่ริมหนองหารที่ลานใหญ่ตรงที่พัก ราษฎรชายหญิงได้มาเข้ากระบวนแห่และโห่ร้องเอิกเกริกมาก กว่าจุดบั้งไฟหมดก็พอค่ำ

วันที่ ๑๖ มกราคม เวลาย่ำรุ่ง ๑๕ นาฬิกา ออกจากเมืองสกลนคร

ผ่านวัดพระธาตุ ตามทางที่มามีทุ่งนาเกลือ มาทางบ้านจิวดอน บ้าน
พังเม็ก บ้านทับศอ บ้านคูสนาม บ้านขามเต่า บ้านปากกล้วย แล้ว
เข้าดงหนองเต็น ซึ่งเป็นป่าไม้เล็กหลายอย่างต่างกัน มีต้นยางใหญ่ๆ
บ้างเป็นทางร่มรื่นและงามดี พันดงมาตามโคกแล้วถึงทามะไฮซึ่งเป็น
ที่ลุ่ม แล้วขึ้นโคกมาข้ามห้วยฟุ้งที่ตำบลวังซ้อมีที่พักร้อน ถึงเวลาเช้า
๒ โมง ๔๐ นาที ระยะทาง ๔๐๘ เส้น มีราษฎรชายหญิงเป็นพวกไทย
กะตาก ไทยเกลิง หญิงบางคนไว้ผมสูง บางคนตัดผมสั้น เวลาเช้า ๔
โมงเดินทางต่อไปตามทางป่าไม้เล็ก มาหน่อยหนึ่งแล้วออกทุ่งมาตาม
บ้านโนนทอง บ้านพง แล้วมาถึงหนองเหียนที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง
ครึ่ง ระยะทาง ๓๐๔ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๑๒ เส้น มีราษฎรชาย
หญิงประมาณ ๔๐๐ คนมารับ ชาวบ้านนี้เป็นผู้ไทยโดยมาก และหญิง
เกล้าผมสูงเป็นพื้น

วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาอำรุ่งหย่อน ๑๐ นาฬิกาออกจากที่พัก
แรมตำบลหนองเหียนไปตามทางทุ่งนา ระยะทาง ๓๕ เส้นถึงห้วยยาง
เขตเมืองสกลนครกับเมืองมุกดาหารต่อกัน ข้ามห้วยยางมาตามทุ่งบ้าน
หนองบ่อ บ้านบอน บ้านเผือ บ้านตูม บ้านก้านเหลืองจนถึงทุ่งบ้าน
นากระหวางทางต่อจากห้วยยาง ข้ามห้วยก้านเหลือง ห้วยสีกัน ตาม
ทุ่งนาที่มามีต้นไม้เป็นแห่ง ๆ มีโคกบ้าง แลเห็นทิวไม้รอบด้าน แลเห็น
เขาภูพานข้างขวามือตลอดจนถึงบ้านนาแกที่พักร้อน ถึงเวลาเช้า ๒ โมง
๑๐ นาที ระยะทาง ๓๗๙ เส้น นาที่ผ่านมาเป็นท้องที่นาดี และที่บ้าน
นาแกมีหมากมีมะพร้าวบริบูรณ์ ตามระยะทางที่มาเมื่อใกล้หมู่บ้านมี
ราษฎรมาตั้งร้านพัก มีโอ่งน้ำและมะพร้าวอ่อนสำหรับรับรองคนเดิน
ทางมาเป็นระยะๆ หลายแห่ง บางแห่งมีหมู่บ้านราษฎรก็ออกมาต้อนรับ
มากมาย ที่พักร้อนที่บ้านนาแก ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกจากที่พักร้อน
บ้านนาแกมาตามทุ่งบ้านต้นแห่น ทุ่งบ้านพิมานท่า ทุ่งนาบ้านปากบัง
ทุ่งหนองแก่งทราย ข้ามลำน้ำก่ำด้วยสะพานเรือที่บ้านนาลาด ซึ่งเป็น
เขตเมืองมุกดาหารกับเมืองเรณูนครต่อกันถึงบ้านนาลาดเวลาเช้า ๕

โมง ๑๐ นาฬิกามี ระยะทาง ๓๐๗ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๘๖ เส้น มีที่พักระหว่างอยู่ใกล้ลำน้ำท่าเหนือหมู่บ้านราษฎร ชาวบ้านเป็นผู้ไทยโดยมาก มีพวกกะโซ่ พวกเกลิงปนบ้าง ราษฎรบ้านใกล้เคียงพากันมาหา มาต่อมากและมาเรื่อยๆ ไปตั้งแต่เช้าจนเย็น ได้ให้หมอตระเวนคนที่เจ็บไข้และแจกยาเหมือนทุกๆ แห่งมา ในหมู่บ้านราษฎรที่มาหา มีพม่า ๓ คน ซึ่งมารับซื้อกระป๋องไปขายข้างใต้ ไต่ถามถึงหนทางที่ไป ว่าลงทางช่องตะโกเพราะเป็นทางที่มีน้ำบริบูรณ์กว่าทางอื่น กระป๋องที่พาลงไปปีละครั้ง อยู่ในระหว่างเดือน ๓ เดือน ๔ คราวหนึ่งถึง ๘๐๐-๙๐๐ ตัว ลงไปขายทางเมืองพนมसारคาม เมื่อพฤษภาคมบ้าง ไปเมืองมินบุรีบ้าง และกรุงเก่าบ้าง ไต่ถามถึงการพิทักษ์รักษากระป๋องเวลาเดินทางเปลี่ยนว่าใช้กระบวนนอนเฝ้ารายกันเป็นวงรอบฝูงกระป๋อง ถ้าจะมีคอกสำหรับกระป๋องพัก ควรมีที่ปากดงแห่งหนึ่ง กลางเขาแห่งหนึ่ง และเชิงเขาอีกแห่งหนึ่ง และที่ๆ ต้องการน้ำเวลานี้ คือในเขตมณฑลปราจีนบุรีที่เชิงเขาช่องตะโกแล้วแห่งหนึ่ง ที่สะพานทรายแห่งหนึ่ง ได้ความดังนี้

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ไปที่ท่าน้ำท่าตลิ่งสูงเป็นทรายลาดลงไปเวลานี้ทางน้ำที่ทำสะพานเรือกว้างประมาณ ๑๕ วา ถ้าเวลาฤดูน้ำท่วมตลิ่งขึ้นมากว่าถึง ๒ เส้น ไปที่วัดบ้านลาด พบพระอาคันตุกะ ๕ รูป มาจากวัดบ้านซอง หนทางเดินประมาณเข้าซั้วสายเพื่อจะได้มาดูเจ้านาย

พระธาตุพนม

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาบ่ายออกจากที่พักบ้านนาลาด เดินตามทางในทุ่งและในป่าโดยลำดับมา ระยะทาง ๒๘๕ เส้นถึงเมืองเรณูนคร^๑ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาฬิกา มีราษฎรชายหญิงมารับเป็นอันมาก เมืองเรณูนครนี้เดิมชื่อบ้านดงหวาย ตั้งเป็นเมืองขึ้นเมืองนครพนมในรัชกาลที่ ๓ สังกัดผู้คนแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยดีกว่า

^๑ ภายหลังยุบเป็นตำบลเรณู ขึ้นอำเภอธาตุพนม

ทุกแห่งที่ได้ผ่านมาแล้ว พลเมืองเป็นผู้ไทยโดยมากมีจำนวน ๑๑,๙๘๖ คน เป็นที่ตอน ใช้น้ำบ่อแต่ที่นาดี ชาวบ้านมีฝีมือทอผ้าดี กับมีการผสมโคกระบือนำไปขายถึงเมืองมรแมน เดินทางช่องสระผมผ่านไปทางมณฑลเพชรบูรณ์ซาลับซื้อสินค้าจากเมืองมรแมนมาขายที่นี้จึงมีผ้าด้ายไหมเครื่องแต่งตัวแปลกๆ พักกินข้าวเช้าแล้วไปที่วัดกลางมีโบสถ์สร้างใหม่เป็นรูปโบสถ์อย่างพม่า เพราะขุนสฤษดิ์เรณู พ่อค้าซึ่งนำโคกระบือไปขายเมืองมรแมนเลียนแบบมาจากพม่า แล้วไปดูบ้านราษฎรครุหนึ่งจึงขี่ม้าเดินทางต่อไป เดินตามทุ่งและตามทางในป่าถึงทุ่งบ้านพระ กลางทุ่งมีราษฎรคอยอยู่มาก ต้องพักรับดอกไม้ธูปเทียนตามประสงค์ของราษฎรครุหนึ่ง และไปแะที่วัดเก่ามีโบสถ์ร้างมีพระพุทธรูปใหญ่หน้าตักประมาณ ๔ ศอกองค์หนึ่งอยู่ใกล้ทาง เดินทางต่อมาทางบ้านเลาสิง บ้านหนองหอย ท่าแล บ้านหนองหอยทุ่งแล้วถึงบ้านหัวบึง แล้วถึงบ้านธาตุเห็นฝั่งแม่น้ำโขง เดินตามทางริมน้ำมาจนถึงท่าตรงพระเจดีย์ธาตุพนมเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๘๕ เส้น พระยาพนมนครานุรักษ์และกรมการมาคอยรับ มีพระสวดชัยมงคล แล้วเดินตามถนนที่ตรงขึ้นไปถึงพระธาตุ ทางยาวประมาณ ๑๔ เส้น นมัสการพระธาตุแล้ว มายังที่พักซึ่งอยู่นอกบริเวณวัดข้างด้านใต้ มีราษฎรตำบลใกล้เคียงพากันมาหามากต่อมากเหมือนอย่างมีนักขัตฤกษ์สำหรับปี และตระเตรียมกันจะแห่ปราสาทผึ้งและจุดดอกไม้เพลิงให้อนุโมทนาด้วย

เวลาบ่าย ๔ โมง ราษฎรแห่ปราสาทผึ้งและบั้งไฟเป็นกระบวนใหญ่เข้าประตูศาลาพระเจดีย์ด้านตะวันตก แห่ประทักษิณองค์พระธาตุสามารถรอบ กระบวนแห่นั้น คือ ผู้ชายและเด็กเดินข้างหน้าหมู่หนึ่งแล้วมีพิณพาทย์ ต่อไปถึงบุษบกมีเทียนชี้ผึ้งใหญ่ ๔ เล่มในบุษบก แล้วมีรถบั้งไฟ ต่อมา มีปราสาทผึ้ง คือแต่งหยวกกล้วยเป็นรูปปราสาท แล้วมีดอกไม้ทำด้วยขี้ผึ้งเป็นเครื่องประดับ มีพิณพาทย์ ช้อง กลอง แวดล้อมแห่มา และมีชายหญิงเดินตามเป็นตอนๆ กันหลายหมู่ และมีกระเจา

ประดับประดาอย่างกระจาดผ้าป่า ห้อยด้ายใส่เทียนและไหมเช็ด เมื่อ
กระบวนแห่เวียนครบสามรอบแล้ว ได้นำประสาธน์ผืนไปตั้งถวายพระ
มหาธาตุ ราษฎรก็นั่งประชุมกันเป็นหมู่ๆ ในลานพระมหาธาตุ คอย
ข้าพเจ้าจุดเทียนนมัสการ แล้วรับศีลด้วยกัน พระสงฆ์มีพระครูวิโรจน์
รัตโนบล เป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ เวลาค่ำมีการเดินเทียน
และจุดบั้งไฟดอกไม้ฟุ่ม และมีเทศน์กัณฑ์หนึ่ง

พระธาตุพนมนี้ขนาดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ยอดก็
หุ้มทองคำอย่างเดียวกัน แต่รูปเป็นพระเจดีย์สี่เหลี่ยม รูปทรงแปลก
ไม่เหมือนเจดีย์แห่งใดๆ แต่ทรวดทรงงามดี ของเดิมก่อด้วยอิฐขัด
ไม่ถือปูน แกะลายและรูปภาพในตัวอิฐทีเดียว กล่าวกันว่าเดิมก่อด้วย
อิฐดิบแกะลวดลายเสร็จจึงเผาสุ่มให้เป็นอิฐสุกทั้งองค์พระเจดีย์ ฝีมือ
ทำงานประณีตหนักหนา^๑ มีแผ่นศิลาจารึกแผ่นหนึ่งเป็นอักษรลาว มี
ใจความว่า พระยาหลวงนครพิชิตราชธานีศรีโคตรบองเจ้า เป็นผู้
ปฏิสังขรณ์เมื่อ (พุทธ) ศักราช ๑๙๗๖ และอุทิศที่กลั่นนาซึ่งพระยา
สุมินทรราชได้ถวายไว้แต่ก่อน ให้คงเป็นของพระธาตุพนมต่อไปดังนี้
และมีลับแลถววนและของอื่น ว่าเป็นของเจ้าอนุเวียงจันทน์ถวายไว้
หลายอย่าง

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาเช้ามีการเลี้ยงพระที่สวดมนต์ และ
ยังมีราษฎรมาหาอีกไม่จบ จนถึงเวลาออกจากบ้านธาตุพนม เวลาเช้า
๓ โมงลงเรือยาวพายล่องลำน้ำโขง ผ่านปากน้ำก่ำซึ่งเป็นลำน้ำไหลมา
แต่หนองหารสกลนคร ใช้เรือไปมาได้ เวลาเช้า ๔ โมงถึงแก่งคับพวง
ร่องน้ำแคบ นับว่าเป็นแก่งสำคัญอันหนึ่ง ต่อมาอีกประมาณชั่วโมง
หนึ่งถึงแก่งคันกระเบา เป็นที่น้ำวนและร่องน้ำคดเคี้ยว เดินเรือยาก
มาก เวลาเที่ยง ๑๐ นาที่ถึงตำบลบ้านหว้า ระยะทางบกจากบ้านธาตุ

^๑ เรื่องพระธาตุพนมนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่า
ไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องของโบราณ

เมืองมุกดาหาร^๑

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ลงเรือพายอ้อมหาดขึ้น ไปแล้ววกโค้งลงมาตามร่องน้ำ ถึงบ้านบางไพร่น้อยเวลาเช้า ๒ โมงเศษขึ้นบก ให้ราษฎรพบที่วัดครูหนึ่ง แล้วลงเรือล่องต่อมา แลเห็นเมืองสุวรรณเขตรของฝรั่งเศสข้างฝั่งซ้าย แล้วถึงเมืองมุกดาหารเวลาเช้า ๔ โมง พระยาสะควงศัประวัตติ จางวางลงมาคอยรับที่ท่าหน้า มีพระสวดไชยมงคล ขึ้นที่ท่าหน้าเมืองแล้วเดินไปตามถนนจนถึงที่พักซึ่งพระอนุชาติวุฒาธิคุณ^๒ ข้าหลวงจัดรับ เป็นตึกขัดแตะถื่อปูนทำอย่างมั่นคง ถนนที่เมืองมุกดาหารนี้ทำถนนกว้างใหญ่แลดูสะอาดตา แต่บ้านเรือนราษฎรอยู่ข้างรวังโรย สินค้ามีหนัง เขา เร่ว ยางกะตัง กะตั่ว สีเสียด ยาสูบบรรทุกเกวียนไปขาย ณ เมืองนครราชสีมา และรับสินค้าจากเมืองนครราชสีมา คือผ้าแพรและเครื่องทองเหลืองทองขาว และน้ำมันปิริโตเลียมบ้าง กลับมาขาย ราคาน้ำมันปิริโตเลียมที่ฝั่งซ้ายขายปีบละ ๓ บาท ๔๘ อัฐ น้ำมันที่บรรทุกมาจากนครราชสีมา ขายปีบละ ๖ บาทแต่ไม่มีใครไปซื้อน้ำมันที่เมืองสุวรรณเขตรมาใช้ เพราะพลเมืองไม่ได้ใช้น้ำมัน มีแต่จีนพ่อค้าใช้เล็กน้อย แต่ข้างฝั่งซ้ายใช้มากเพราะมีฝรั่งและน้ำมันนั้นว่าไม่มีใครจะสู้ดี ใช้สู้น้ำมันที่ซื้อจากนครราชสีมาไม่ได้ สินค้าที่รับมาจากนครราชสีมาได้ส่งไปขายที่ร้านฝั่งซ้ายบ้าง เพราะเป็นของราคาถูกเป็นพื้น พอแก่กำลังคนพื้นเมืองจะซื้อหา สินค้าที่ฝรั่งเศสนำมาเป็นของดีแต่ราคาแพง ทราบว่ามีห้างใหญ่แห่งหนึ่งที่เมืองสุวรรณเขตรมีของต่างๆ ขาย และขายบุหรีซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสทำส่งมาจากเมืองฝรั่งเศสด้วย เพราะบุหรีและไม้ขีดไฟเป็นของผูกขาดของรัฐบาล จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า การที่ยาสูบและไม้ขีดไฟส่ง

^๑ พุทธศักราช ๒๕๒๕ ยกเป็นจังหวัดมุกดาหาร

^๒ พระยาอนุชาติวุฒาธิคุณ (แพ ณ หนองคาย)

ไปที่เมืองสุวรรณเขตจากฝั่งขวาต้องเสียภาษีแรงนั้น เพราะรัฐบาลจะอุดหนุนให้ห้างฝรั่งเศสได้ขายบุหรืและไม้ขีดไฟที่รัฐบาลทำเอง แต่ยาสูบและไม้ขีดไฟส่งไปขายฝั่งซ้ายและที่อื่นๆ ซึ่งเป็นบ้านเล็กๆ ไม่มีร้านรวงใหญ่โตอันใดก็ไม่ต้องเสียภาษี

มาเที่ยวนี้ได้เห็นแม่น้ำโขง ตั้งแต่เมืองหนองคายลงมาจนเมืองมุกดาหาร ถাঁล่องด้วยเรือพายระยะทางประมาณ ๗ วัน ระยะนี้ในแผนที่ฝรั่งเศสว่าเดินเรือได้ตลอดปี คือว่าขึ้นล่องสะดวกกว่าระยะอื่น แต่กระนั้นความคิดที่คาดไปเมื่อยังไม่ได้แลเห็นว่าแม่น้ำโขงจะเป็นอย่างไร ผิดหมด เพราะเคยเห็นแต่แม่น้ำเจ้าพระยาและลำน้ำอื่นในประเทศนี้ นึกว่าจะทำนองเดียวกัน เป็นแต่ใหญ่โตขึ้นไปตามส่วน ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ แม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่นๆ ที่ได้เคยเห็นมาทั้งหมดว่าโดยขนาดลำน้ำตอนเมืองหนองคายยังไม่สู้กว้างนัก ดูข้างฝั่งนี้พอเลี้ยวกันว่า โนนวู้หรือควายที่ยืนกินหญ้าอยู่ทางฝั่งโน้น แต่ตอนได้ลงมาจนถึงเมืองมุกดาหาร ไม่แลเห็นตัววัวควายข้างฝั่งโน้นทีเดียว เมืองสุวรรณเขตของฝรั่งเศสอยู่ตรงกันข้าม ก็พอแลเห็นตึกหลังคาแดงๆ เท่านั้น ฤดูแล้งน้ำงวด ตลิ่งสูงประมาณ ๕ วา ๖ วา คันตลิ่งเป็นที่ดอน แต่ตอนริมน้ำลึกเข้าไปก็เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมทุกปี แห่งใดพอทำไร่นาได้ในที่ลุ่มนั้นจึงตั้งบ้านเมือง เช่นเมืองหนองคายเป็นต้น แต่โดยมากเป็นที่ลุ่มเกินไปจึงเป็นแต่ป่าเปล่า ป่าริมแม่น้ำโขงเหล่านี้ก็ไม่มีไม้ใหญ่ถึงขนาดที่จะเป็นสินค้า เห็นจะเป็นด้วยตัดมาใช้กันเสียหมด ราษฎรออาศัยได้แต่ทำไร่ปลูกพรรณไม้ล้มลุกที่เป็นสินค้าคือยาสูบเป็นต้น ทำตามเกาะที่เขาเรียกกันว่าดอนบ้าง ระยะใดไม่มีเกาะก็ปลูกกันตามชายตลิ่งริมฝั่ง ส่วนลำน้ำนั้นน้ำขุ่นและไหลเชี่ยวตลอดปี มีสัตว์ร้ายต่างๆ เป็นต้นว่า จระเข้และปลาเงือก สำหรับทำอันตรายผู้คน และมีเครื่องกีดกันสำหรับให้เป็นอันตรายแก่เรือที่ขึ้นล่องบริบูรณ์ทุกอย่าง เป็นต้นว่าศิลาไต้่น้ำ (ซึ่งเรือข้าพเจ้าได้โดนดังกล่าวมาแล้ว) และหาดทรายซึ่งอาจจะหนุนขึ้นที่ไหนๆ ได้เมื่อไรๆ (เรือข้าพเจ้าก็ได้เคยติด) นอกจากนี้

ยังมีแก่งใหญ่น้อยอีกเป็นอันมาก ล่องเรือหน้าแล้งก็ยังไม่กลัว แต่เมื่อมาในเรือไฟไม่มีใครเห็น ได้เห็นเมื่อลงมาเรือพายแต่พระธาตุพนมลงมา เมืองมุกดาหาร เมื่อผ่านแก่งคับพวงเห็นน้ำวนใหญ่โตกว่าที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ดูน่ากลัว แม้พวกที่พายเรือเคยขึ้นล่องทางนี้อยู่เสมอ ยังต้องกำชับกันให้ประจระวังให้ดี ด้วยเหตุทั้งปวงที่กล่าวมา การเที่ยวในลำแม่น้ำโขงจะว่ามีความสุขสบายอย่างไรนั้นว่าไม่ได้ และยังไม่เคยได้ยินใครชมว่าสนุกหรือสบายเลย แต่ต้องยอมว่าประหลาดน่าพิศวง ไม่เสียใจที่ได้มาเห็น แต่เมื่อได้เห็นครั้งหนึ่งแล้ว กว่าจะอยากไปเที่ยวแม่น้ำโขงอีกเห็นจะยังนาน

ลำน้ำโขงตอนที่ตั้งเมืองมุกดาหารนี้ ตรงหน้าเมืองมีหาดใหญ่ เป็นหาดกรวด กล่าวกันว่า ที่หาดนี้มีแก้ว จึงเอามาเป็นชื่อเมืองมุกดาหาร

เวลาบ่าย ๓ โมงมีการประชุมบายศรี ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงไปที่วัดศรีมงคล วัดกลาง วัดศรีบุญเรือง และเที่ยวดูหมู่บ้านราษฎรแล้ว ไปเยี่ยมบ้านพระยาสะควงศรีประวัติ กับบ้านพระยานคราตุมาธิคุณ

วันที่ ๒๑ มกราคม เวลาบ่าย ๔ โมงออกจากเมืองมุกดาหารตามหนทางที่มา มีโคกบ้าง มีนาบ้าง ผ่านบ้านเมืองป่าแลเห็นเขาภูมะโนและเขาภูหินชัน ซึ่งดูตามแผนที่เข้าใจว่าเนื่องกันกับเขาภูพาน เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที่ถึงบ้านคำเคื่องที่พักร้อน ระยะทาง ๒๔๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมงเดินทางต่อมาเข้าดงบางอี^๑ เป็นทางขึ้นเขาอย่างเดียวกับดงพญาไฟ แต่เป็นดงใหญ่ที่มากกว่าดงพระยาไฟ ต้นไม้แน่นหนา ร่มช้วนแลเห็นดวงพระอาทิตย์แต่เมื่ออยู่เหนืดยอดไม้ มีต้นตะเคียนต้นยางอย่างใหญ่ๆ ก็มาก ข้ามทางลำน้ำเล็กๆ ที่ผ่านในดงนั้น ๒-๓ แห่ง และข้ามห้วยบังอีซึ่งเป็นห้วยใหญ่แห่งหนึ่ง ถึงบ้านนาออกซึ่งเป็น

^๑ ดงบางอีนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องเดินดง

บ้านอยู่ในดง เวลาเที่ยง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๙๐ เส้น รวมระยะทาง
วันนี้ ๗๓๐ เส้น มีราษฎรผู้ไทยอยู่ใต้ที่พักแรมลงไปมีเรือนประมาณ
๘๐ หลัง ทำนาพอกินกันเอง

หม่อมเจ้านิสากร ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริธัชสังกาศ
เลขาณูการ และขุนภักดีรัตนชิต ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอีสาน^๑
กับพระอุปการประชานิตย์^๒ แทนข้าหลวงบริเวณอุบล ซึ่งพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างประเทศองค์สำเร็จ
ราชการมณฑลอีสานให้มารับ ได้มาพบที่บ้านนาออกและจะตามต่อ
ไปด้วย

มณฑลอีสาน

วันที่ ๒๒ มกราคม เวลาบ่าย ๒๐ นาที ออกจากที่พักบ้าน
นาออกเดินทางมาในดงมีไผ่ ๒ ข้างทาง ลึกเข้าไปเป็นไม้สูง จนถึง
ที่มีศิลาลาดเป็นทางยาวใหญ่อย่างหินลาด มีน้ำขังอยู่ตามแอ่งเล็กๆ
มีพุ่มไม้อยู่ตามแอ่งน้ำเหล่านั้น แล้วเข้าดงทึบต่อมา ถึงที่ต่อเขตมณฑล
อุดรกับมณฑลอีสานที่หนองพอกแล้ว ออกปากดงบังอีถึงที่พักร้อน
ตำบลบ้านนาคำเวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที หนทางที่มาตั้งแต่บ้านนาออก
ถึงตำบลหนองพอกที่ต่อแดนมณฑล ๒๗๐ เส้น ประจวบกับหลัก
๑๐๐๐ เส้นจากเมืองมุกดาหาร แล้วมาในเขตมณฑลอีสานอีก ๓๐
เส้น ออกปากดงถึงที่พักร้อนบ้านนาคำ หนทางที่เดินในดงสองเวลานี้
เป็นทางแคบมีทั้งตอไม้รากไม้เป็นทางเดินลำบากมาก เวลาเช้า ๔ โมง
ออกจากที่พักบ้านนาคำมาตามหนทางมณฑลอีสานเขตอำเภอสองคณิศร^๓ ขึ้นเมืองอุบลราชธานี เป็นทางในป่าไม้ตะเคียนและ

^๑ ขุนภักดีรัตนชิต (ลพ ศรุตานนท์) ภายหลังเป็นพระยารามราชเดช

^๒ พระอุปการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์)

^๓ อำเภอสองคณิศร ปัจจุบันยุบเป็นตำบลสองคณิศร ขึ้นอำเภอ
อำนาจเจริญ

ไม้เต็งรังไม้ตะแบกและอื่นๆ เป็นหนทางกว้างใหญ่และเรียบดี ต้นไม้
สูงๆ ในทางคงไว้ไม่ได้ตัด ได้อาศัยบังแสงแดดบ้าง พอเดินสบาย
เวลาเช้า ๕ โมงถึงตำบลกุดเชียงหมีระยะทาง ๑๘๐ เส้น มีที่พักแรม
รวมระยะทางวันนี้ ๔๘๐ เส้น มีข้าราชการมณฑลอีสานมารับคือ
หลวงสถานบริรักษ์^๑ กรมวัง และพระอุบลเดชประชารักษ์^๒ ปลัด
รักษาราชการเมือง พระอุบลศักดิ์ประชาบาล^๓ ยกกระบัตรเมือง
อุบลราชธานี และกรมการอำเภอต่างๆ หลายนาย

วันที่ ๒๓ มกราคม เวล่าย่ำรุ่งออกจากที่พักแรมกุดเชียงหมี
ข้ามลำน้ำเซแดนอำเภอเสนางคนิคมกับแดนเมืองยโสธรต่อกัน แล้ว
เข้าทางเขตบ้านฮ่องแซง ถึงปากดงภูสะมาง หรือบ้านคำบอน เวลา
เช้าโมงครึ่งกับ ๒๕ นาที ระยะทาง ๒๕๘ เส้นมีที่พักร้อน ชาวบ้านมา
หา ชาวบ้านนี้เป็นผู้ไทยเดินมาจากเมืองตะโปน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง
เดินทางต่อมาเข้าดงสะมาง เป็นดงมีไม้งามๆ และมีไม้ยมพอย่างไม้
ทำหีบบุหรีฝรั่ง เป็นดงเล็กกว่าดงบังอี และหนทางเรียบร้อยดี เวลา
เช้า ๕ โมงพ้นดงสะมาง ถึงที่พักแรมตำบลบ้านส้มพ้อ ระยะทาง ๒๖๐
เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๑๘ เส้น นายร้อยเอก หลวงสมรรถสรพ
ยุท^๔ ข้าหลวงโยธาณมณฑลอีสานมาคอยรับ

วันที่ ๒๔ มกราคม เวล่าย่ำรุ่งออกจากที่พักแรมบ้านส้มพ้อมา
ตามเขตบ้านนาฮีแล้วเข้าเขตบ้านคำไหล ระยะทาง ๓๐๔ เส้น ถึงที่พัก
ร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที เวลาเช้า ๓ โมงออกจากที่พักร้อน
ออกจากเขตบ้านคำไหลเข้าเขตบ้านตาฮีแล้วถึงบ้านนาซิมที่ที่พักแรม
เวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๑๑ เส้น รวมระยะทางวันนี้
๕๑๕ เส้น

^๑ หลวงสถานบริรักษ์ (เอ็น)

^๒ พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล)

^๓ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณภู)

^๔ หลวงสมรรถสรพยุท (จิว)

เมืองยโสธร^๑

วันที่ ๒๕ มกราคม เวล่าย่ำรุ่ง ออกจากที่พักแรมบ้านนาซิมทางมาเป็นโคกไม้เล็ก ๆ หนทางที่ตัดแลดูแต่ไกลเห็นทิวไม้สองข้างทางข้างหน้าซึ่งงามดี และที่ริมหนทางที่มีที่นาดี ๆ เป็นอันมาก เมื่อเวลาออกจากบ้านนาซิมเข้าเขตบ้านนาโป่งและบ้านเผือฮี มีสะพานน้ำริมทางแล้วเข้าเขตบ้านนาขวยใหญ่ บ้านนาขวยน้อย ถึงบ้านนาสีนวลที่พักผ่อนเวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๓๗๗ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากบ้านนาสีนวล ผ่านเขตบ้านนาสีนวลมาเข้าเขตบ้านหนองสรวง บ้านหนองแวง และบ้านคำหม้อ ถึงเมืองยโสธรเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๔๓ เส้น หลวงศรีวรราช ผู้ว่าราชการเมือง หลวงยศไกรเกรียงเดช ยกกระบัตร และกรมการคอยรับอยู่

ในการที่มามณฑลอีสานคราวนี้ อยากจะไปเฝ้ากรมขุนสุทธพลสิทธิ^๒ ที่เมืองอุบล แต่เป็นการขัดข้องด้วยข้าหลวงปักปันแดนกับฝรั่งเศสจะประชุมกันที่เมืองอุบล กรมขุนสุทธพลสิทธิท่านทรงติดพระธูระกับแขกเมือง จะไปเพิ่มความลำบากถวาย หากครวไม่ จึงกะทางหลีกมาเสียเมืองยโสธรห่างเมืองอุบลอยู่ ๒ วัน ฝ่ายกรมขุนสุทธพลสิทธิเดิมก็จะเสด็จมาพบที่เมืองยโสธร แต่เมื่อเวลานี้ข้าหลวงปักปันเขตแดนอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี จึงเสด็จมาไม่ได้ได้แต่สนทนากันโดยทางโทรศัพท์

เวลาบ่าย ๔ โมงไปที่วัดพระธาตุ มีพระเจดีย์เก่าเป็นรูปปรางค์องค์หนึ่ง พระครูยโสธราจารย์เป็นเจ้าอาวาส และไปวัดสิงหาและวัดธรรมทายโสภ ที่วัดธาตุและวัดธรรมทายโสภมีนักเรียนร้องคำชัยมงคล

^๑ ตั้งเป็นจังหวัดยโสธร เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๕

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช กรมหลวงสุทธพลสิทธิประสงค์ ขณะนั้นเป็นนายพลตรีราชองครักษ์ และข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑลอีสาน พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาพิ้ง ต้นราชสกุลชุมพล

ทำนองสรภัญญะ พระศาสนดิลก เจ้าคณะมณฑล^๑ เรียบเรียงส่งมา แล้ววัดธรรมทายโสกลายเป็นวัดธรรมยุติก

เวลาค่ำ หลวงเถกิงรณกาจ^๒ ผู้บังคับการตำรวจภูธร ได้จัด แคนวกรมตำรวจภูธรมณฑลอีสานมาเล่นเวลาอีกด้วย

วันที่ ๒๖ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ไปดูตลาดและหมู่บ้าน ในเมืองยโสธรฯ นี่ตั้งอยู่บนเนินใกล้ลำน้ำพาชี ที่ว่าใกล้นี้มีใช้ริมน้ำ อย่างเมืองที่ตั้งตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา ลำน้ำทางมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดร อีสาน เช่นลำน้ำพาชีนี้เป็นต้น น้ำไหลลงแม่น้ำโขง เวลาฤดูฝน น้ำในแม่น้ำโขงมาก น้ำในลำน้ำเหล่านี้ไหลลงแม่น้ำโขง ไม่ได้ก็ท่วมตลิ่งที่ลุ่มเข้าไปลึกๆ บ้านเรือนต้องตั้งพื้นที่น้ำท่วมจึงมัก อยู่ห่างตลิ่ง แต่เมื่อฤดูแล้งน้ำลดแห้งขอดก็กลายเป็นอยู่ดอน หาน้ำ ยากเป็นอย่างนี้แทบทั้งนั้น เว้นแต่บางแห่งเช่นเมืองอุบล เพราะที่ ริมแม่น้ำมูลตรงนั้นเป็นที่ดอน เมืองจึงอยู่ชิดลำน้ำ ที่เมืองยโสธรนี้ มีถนนใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่ มีร้านเป็นตึกดินอย่างโคราช มีพ่อค้าจีนและพ่อค้าไทยมาจากโคราช ตั้งขายของต่างๆ ซึ่งนำมาจากเมืองนครราชสีมาจากร้านด้วยกัน และมีผ้าม่วงทางกระรอกและสอรงไหมซึ่งทำในพื้นที่เมืองมาขายบ้างบางร้าน หมู่บ้านราษฎรก็แน่นหนา มีจำนวนพลเมืองทั้งสิ้นประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน มีถนนเล็กๆ เดินถึงกันในหมู่บ้าน แต่เป็นที่มิฝุ่นมาก

สินค้าพื้นเมืองยโสธรส่งไปขายเมืองนครราชสีมา มีหนึ่ง เขา เร่ว ครั่ง และไหม ได้ความว่าใน ๕ ปีมานี้สินค้าไหมทวีมากขึ้น สินค้า ผัγγขายมาทางเมืองมุกดาหารมาขายถึงเมืองยโสธร มียางกะดั่งกะดัว บ้าง และยางกะดั่งกะดัวนี้ได้มาจากเมืองหนองสูงข้างฝัγγขวาก็มี และมีพ่อค้าซื้อโคกระบือไปขายคราวหนึ่ง ตั้งแต่ ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ บ้าง ลง

^๑ พระศาสนดิลก (คำ พรหมกสิกร) ต่อมาเป็นพระยาวิจิตรธรรมปรีชา

^๒ หลวงเถกิงรณกาจ (ม.ร.ว. ถ่าย)

ทางดงพระยาไฟไปขายที่ปากเพรียวทางหนึ่ง ลงทางดงพระยากลาง ไปขายที่อำเภอสนามแจงแขวงเมืองลพบุรีทางหนึ่ง ลงทางช่องตะโก ไปขายที่เมืองพนัสนิคม พนมสารคามและเมืองนครนายกทางหนึ่ง แต่เดิมลงทางช่องเสม็ด แต่เดี๋ยวนี้ใช้ลงทางช่องตะโก เพราะเป็นทาง สะดวกกว่า พ่อค้าที่ไปปากเพรียวนำกระบือลงไปขายเป็นพัน พ่อค้า ที่ไปสนามแจงนำโคลงไปขาย พ่อค้าที่ไปมณฑลปราจีนบุรีมีกระบือ และโคคละไปด้วยบ้าง ฟังดูตามเสียงพ่อค้าว่าการนำโคลงไปขาย ได้ กำไรมากกว่ากระบือเพราะโคเลี้ยงง่าย กระบือเมื่อออกนํ้ามักจะเป็น อันตรายตามทาง

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งมีการประชุมบายศรี ผู้เฒ่าคนหนึ่งกล่าว คำชัยมงคลเป็นทำนองไพเราะ

เมืองเสลภูมิ

วันที่ ๒๗ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมเมืองยโสธร ผู้ที่ได้ไปด้วยแยกย้ายกันตรงนี้หลายคน คือได้จัดส่งหม่อมเจ้าชาย ประสบประสงศ์ไปเฝ้ากรมขุนสรรพสิทธิที่เมืองอุบล ด้วยออกไป เมืองนอกแต่เล็กเพิ่งกลับเข้ามา ยังไม่ได้เฝ้าเสด็จพ่อ ส่วนพระยาศรีสุริย ราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอูตรนั้นเสร็จกิจที่ต้องมาด้วย แต่เขาอยากจะไปเฝ้ากรมขุนสรรพสิทธิ ด้วยราชการมณฑลที่ติดต่อกัน จึงวานให้พาหม่อมเจ้าประสบประสงศ์ไปส่ง ไปด้วยกันกับนาย ทองสุขข้าหลวงธรรมการ และนายแก้วพนักงานหัดกดลายมือ ส่วน ข้าราชการมณฑลอูตรที่มาด้วย คือพระยาประจันตประเทศธานีเมือง สกลนคร และพระยาพิไชยสรเดชเมืองโพนพิไชยเป็นต้น ก็ลากลับไป จากที่นี่ กระบวนที่เหลื่อออกจากเมืองยโสธรไปเมืองเสลภูมิ หนทาง ที่มาถึงดอนพระเจ้าแล้วถึงบ้านบ่อ แล้วถึงทุ่งและบ้านเชียงหวาง มี ห้วยแห่งหนึ่งแล้วถึงห้วยหนองปลาตองและทุ่งบ้านหนองคำ ดงหนอง คำ ทุ่งบ้านพับ ทุ่งบ้านบากบ้านเกิดแล้วถึงทุ่งบ้านเชือกมื้ที่พักร้อน หยุดพักกินข้าวเช้า แล้วออกจากที่พักร้อนออกทุ่งห้วยแตกถึงลำน้ำยาง

เขตเมืองโยธธรรกับเมืองเสลภูมิต่อกัน มีที่พักผ่อนอีกแห่งหนึ่งริมฝั่งน้ำ
ยางพาก้างเสลภูมิ แล้วขึ้นระแทะที่กรมขุนสรรพสิทธิทรงจัดส่งมา
ประทานสำหรับให้พลัดกับม้า ต่อมาทางเขตบ้านโนนยางถึงทุ่งห้วย
ปลาโพงแล้วถึงเมืองเสลภูมิ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ

เวลาถึงที่พักมีชาวบ้านมาหาแห่งละหลายๆ ทุกแห่ง และเวลานี้
เป็นเวลาเปิดดอกพะยอม พวกหญิงสาวชาวบ้านมักร้อยเป็นมาลัยสวม
ศีรษะเหมือนรดเกล้า และต่างหมู่ที่ใช้กันนั้นมีก้านยาวงอนขึ้นข้างหลัง
เหมือนจอนทุเรียนกว่าจะจอน ชาวมณฑลอีสานใช้ตัดผมเป็นพื้นไว้ผม
ทัดยาว เมื่อถึงที่พักแรมเมืองเสลภูมิ พระราชภูริหาร^๑ ผู้รักษาราชการเมือง
กมลลาสัย และพระนิคมบริรักษ์^๒ ผู้ว่าราชการเมือง
เสลภูมิและกรรมการมารับ เวลาบ่าย ๔ โมงไปดูหมู่บ้านและวัด ตรง
เนินแห่งหนึ่งมีศิลาแลงเป็นก้อนๆ เขาเล่าว่าเมื่อครั้งฝิบุญราชภูริที่
หลงเชื่อว่าหินแร่จะเป็นเงิน ได้พากันมาเก็บก้อนกรวดเล็กๆ ที่ตรงนี้ไป
คนละหลายๆ^๓ แต่เวลานี้ถ้าใครพูดขึ้นถึงเรื่องฝิบุญก็ออกอายๆ ตามกัน
แสดงอาการประหนึ่งไม่เคยรู้เคยเห็น ระยะทางที่มานั้นตั้งแต่มือง
โยธธรรถึงที่พักผ่อนบ้านเชือก ๔๖๑ เส้น ตั้งที่บ้านเชือกถึงลำน้ำยาง
แดนเมืองโยธธรรกับเสลภูมิต่อกัน ๑๔๐ เส้น ตั้งแต่มืองน้ำยางถึงที่พัก
แรมเมืองเสลภูมิ ๒๔๘ เส้น รวมระยะทาง ๘๔๙ เส้น

วันที่ ๒๘ มกราคม เวลาบ่าย ๔ โมงไปดูหมู่บ้านเมืองโพ ซึ่งมีศิลา
แท่งสลักจมดินอยู่ตามละแวกบ้านนั้น เข้าใจกันว่าเป็นหลักเขตเมือง
แต่โบราณ ที่หมู่บ้านนี้มีวัดแห่งหนึ่ง เห็นชาวบ้านกำลังมาตักบาตร
ที่ลานวัด วิธีรับบาตรทางนี้ชอบกล เขานิมนต์พระเถรมายืนเรียงกัน

^๑ พระราชภูริหาร (ทอง)

^๒ พระนิคมบริรักษ์ (แสน)

^๓ เรื่องฝิบุญนี้ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทาน
โบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องฝิบุญ

เป็นแถว เปิดบาตรคอยรับ ชาวบ้านมีข้าวเหนียวปั้นมาเดินตามกันใส่บาตรเป็นแถว แล้วพระยืนยถาสัพพี ดูหลักศิลาแล้วกลับมาทางเดิมเลยที่פקกรรมมาถึงที่פקกรรมลำน้ำพาชีเวลาเช้าโมงเศษ ผังน้ำพาชีตรงนี้เป็นเขตเมืองเสลภูมิกับเมืองร้อยเอ็ดต่อกัน ลงข้ามลำน้ำด้วยเรือโถงแล้วขึ้นมำต่อไปตามฝั่งชี เข้าเขตบ้านปากหมากคำ บ้านท่าค้อ บ้านคอแล้วถึงที่פקร้อนบ้านท่าฮอก พระยาขัติยวงศา^๑ ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ดมาคอยรับ พักกินข้าวเช้าแล้วเดินทางต่อไป เข้าเขตบ้านหัวบ่อ บ้านดอนจัว และบ้านเก่าน้อยเวลาเช้า ๕ โมงมีที่פקกรรม

ระยะทางวันนี้แต่เมืองเสลภูมิไปบ้านเมืองโพ ทั้งหนทางไปแลมาประมาณ ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่เมืองเสลภูมิมาถึงฝั่งชี ๔๒ เส้น ตั้งแต่ฝั่งชีข้างเมืองร้อยเอ็ดถึงตำบลท่าฮอก ๒๐๗ เส้น ตั้งแต่ท่าฮอกถึงบ้านเก่าน้อยที่פקกรรม ๑๕๖ เส้น รวมเพียงระยะทางตั้งแต่ที่פקกรรมเมืองเสลภูมิมาถึงที่פקกรรมบ้านเก่าน้อย ๔๐๕ เส้น

ที่บ้านเก่าน้อยนี้มีราษฎรชาวบ้านใกล้เคียงมาหามากกว่ามาก มีตาเฒ่าคนหนึ่งเอาด้ายมาขอผูกข้อมือ เมื่ออนุญาตให้ผูกตามประสงค์ก็มีคนเกาะมือถือแชนต่อๆ กันไป เป็นการเหมือนช่วยกันผูกอีกเป็นอันมาก

เมืองร้อยเอ็ด

วันที่ ๒๙ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่פקกรรมบ้านเก่าน้อย เข้าเขตบ้านอุ่มเฒ่า เขตบ้านฮางฮะโป่งลิง แล้วถึงที่פקร้อนบ้านเล่าคาเวลาเช้า ๒ โมง พักกินข้าวเช้าแล้วเดินทางต่อไปถึงเมืองร้อยเอ็ด เวลาเช้าจึงแวะนมัสการพระที่วัดกลางและไปดูหลักศิลาของเก่าชนจากที่ต่างๆ รวมไว้ที่หน้าบ้านพระยาขัติยวงศา แล้วไปดูหมู่บ้านราษฎรและตลาด เมืองร้อยเอ็ดนี้เป็นเมืองโบราณ ยังมีเชิงเทินดินเป็นกำแพงเมืองและมีคูโดยรอบปรากฏอยู่ เวลานั้นเป็นที่ตั้งที่ว่าการบริเวณและ

^๑ พระยาขัติยวงศา (เหลา)

หัวเมืองที่ใกล้เคียงนำสินค้ามาทางเมืองร้อยเอ็ดโดยมาก มีร้านตลาดเป็นหมู่ใหญ่ มีชาวเมืองนครราชสีมามาตั้งร้านขายของเป็นอันมาก บ้านเรือนราษฎรก็คับคั่งแน่นหนา เป็นที่บริบูรณ์ด้วยหนองน้ำและไร่นา มีการผสมโคกระบือและเลี้ยงสุกร ใน ๔-๕ ปีนี้มีสุกรจำหน่ายมากขึ้น สินค้าในเมืองมีไหมและหนังเขา นอกนั้นเป็นสินค้ามาจากที่อื่นมารวมเป็นย่านกลาง ถึงที่พักแรมเมืองร้อยเอ็ดเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ระยะเวลาตั้งแต่บ้านเก่าน้อยถึงเมืองร้อยเอ็ด ๓๙๒ เส้น พระยาไชยสุนทรผู้ว่าราชการเมืองกาฬสินธุ์ และกรรมการหัวเมืองใกล้เคียง มาคอยรับและราษฎรพากันมานั่งคอยอยู่ตั้งแต่เช้าแทบจะเต็มไปทั้งท้องทุ่ง เวลาบ่าย ๔ โมงไปเที่ยวดูภูมิลำเนาเมือง จนถึงวัดบึง พบพระครูเอกบุตรสตาธิคุณ เจ้าคณะเมือง แล้วไปดูบึงพระลานไชย และหมู่บ้านและบ้านราษฎรต่อไป เวลากลับมาถึงที่พักมีประชุมบายศรีตามอย่างที่เคยมา และพวกพ่อค้ามาหาเป็นอันมาก

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลาย่ำรุ่ง ออกจากเมืองร้อยเอ็ด หลวงขจรยุคฤๅณีย^๑ ซึ่งตามมาในการตรวจทางโทรเลขมณฑลอุดรมณฑลอีสาน กับนายฉนวนมหาตเล็กนักเรียนไปรษณีย์โทรเลขลาไปเมืองอุบลราชธานี เพราะเมื่อมาตามทางโทรเลข เขาเป็นผู้จัดการให้ใช้โทรเลขได้ทุกกระยะ แต่ทางต่อไปไม่รวมกับทางโทรเลข จนถึงเมืองพิมายในมณฑลนครราชสีมา เขาสิ้นกิจที่จะต้องไปด้วย ออกจากเมืองร้อยเอ็ดมาทางบ้านขอนแก่น บ้านนามแทง บ้านกาหลง บ้านตำแย บ้านแวงน้อย บ้านผวงควาง ถึงที่พักเรือนบ้านคูโคกเช้า ๓ โมง ระยะเวลา ๔๕๘ เส้น พักกินข้าวเช้าแล้วเวลาเช้า ๔ โมงขึ้นระแทะเข้าเขตบ้านดงน้อย บ้านสนาม ถึงบ้านนาเลาที่พักแรมเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะเวลา ๒๑๑ เส้น รวมระยะเวลาวันนี้ ๖๖๙ เส้น ที่พักตั้งอยู่ริมหนองสิมตรงวัดนาเลาซึ่งมีต้นไม้ร่มเย็นดี เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งไปเที่ยวดูถิ่นที่

^๑ หลวงขจรยุคฤๅณีย (เทา จันทรวะดิน)

จนถึงวัด พบพระครูวินัยธรศฤดี วัดสาทองเมืองร้อยเอ็ดตามมาส่งด้วย
การคณะสงฆ์มณฑลอุดรกับมณฑลอีสานยังผิดกัน มณฑล
อีสานมีเจ้าคณะมณฑล และจัดการตามพระราชบัญญัติปกครอง
คณะสงฆ์แล้ว แต่มณฑลอุดรยังหาได้จัดไม่ เพราะมณฑลอุดรไม่มีใครมี
พระเข้าไปเล่าเรียนในกรุงเทพฯ จะเป็นด้วยเหตุใดก็สืบไม่ได้ความ แต่ส่วน
มณฑลอีสานมีพระได้เข้าไปเล่าเรียนทั้งธรรมยุติกและมหานิกาย จน
ได้เป็นพระราชาคณะและเปรียญมีหลายรูป มีตัวเจ้าคณะจึงจัดการ
ได้ก่อนมณฑลอุดรและมณฑลนครราชสีมาด้วย

เขตเมืองมหาสารคาม

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านนาเลา
ข้ามห้วยจอกขวาง เข้าเขตเมืองมหาสารคาม มาถึงที่พักร้อนเมืองวาปี
ประทุมอันขึ้นต่อเมืองมหาสารคามเวลาเช้าโมงหนึ่ง ระยะทาง ๑๕๐
เส้น เมืองวาปีประทุมตั้งในรัชกาลที่ ๕ ในทำเนียบว่าตั้งที่บ้านนาเลา
แต่เจ้าเมืองมาอยู่เสียที่นี่ พระพิทักษ์นรากร^๑ ข้าหลวงเมือง
มหาสารคาม และกรมการมารับ แล้วมีบายศรีจานผู้เฒ่าได้กล่าว
คำเชิญขวัญและด้ายผูกข้อมือ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาทีออกจาก
ที่พักเมืองวาปีประทุมเดินทางทุ่งหนองเดิน เข้าเขตบ้านหนองดิน
ข้ามห้วยน้ำใส เข้าเขตบ้านปลาบู่ ข้ามห้วยเสียว เข้าเขตบ้านกุดอ้อ
ถึงบ้านหนองผิงที่พักแรมริมหนอง เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง
๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๖ เส้น

เขตเมืองพยัคฆภูมิ

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหนองผิง
ทางเดินเป็นโคกมีไม้เล็กสองข้างทาง เห็นบ้านมาตั้งใหม่แห่งหนึ่ง
เรียกว่าบ้านดงยางน้อย แล้วถึงทุ่งนาเข้าเขตบ้านกู่แสนารัตเป็นระยะ
ทาง ๔๖๓ เส้น ตั้งแต่เมืองวาปีประทุมต่อกับเขตเมืองพยัคฆภูมิมีทาง

^๑ พระพิทักษ์นรากร (ใย)

เล็กแยกไปกู๋ คือเทวสถานของโบราณ ประมาณระยะหนทางทั้งไปมา ๕๐ เส้น ได้แวะไปดูที่กู๋เรียกว่าแสนกู๋ตารัต เป็นปรangkอด้วยศิลาแลง สูงประมาณ ๓ วา มีเทวรูปศิลาองค์เล็กๆ หักๆ อยู่ภายใน ไม่มีฝีมือทำ เป็นลวดลายอันใด มีแต่กำแพงศิลาแลงโดยรอบ ตามหนทางที่ไปเมื่อ ไกลถึงเทวสถาน มีเชิงหินเดินเป็นแนวเหมือนจะเป็นเมืองเก่า กลับมา ออกทางใหญ่เข้าเขตบ้านนาหาด เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาทีถึงที่พักผ่อน ระยะทาง ๓๐๒ เส้น ขุนมณฑลานุการ ข้าหลวงเมืองสุวรรณภูมิ เมืองแพน ผู้รักษาราชการเมืองสุวรรณภูมิ พระศรีสุวรรณวงศา นายอำเภอมืองพยัคฆภูมิ พระศรีเกษตราธิไชย นายอำเภอมืองเกษตรวิสัย พระสุนทรพิพิธ นายอำเภอกอสมุฬพิสัยและกรมการเมืองต่างๆ มาคอยรับ ถ้ามถึงกู๋เทวสถานในเขตเมืองสุวรรณภูมิ ว่ามี ๕ แห่ง คือ กู๋พระกุนาอยู่ทิศใต้เมืองแห่ง ๑ กู๋กะสิงอยู่กลางทุ่งแห่ง ๑ กู๋กะโดยอยู่ใกล้เมืองเกษตรวิสัยแห่ง ๑ กู๋บ้านด่านแห่ง ๑ กู๋บ้านกู๋อยู่ใกล้บ้านหัวช้างเมืองพยัคฆภูมิแห่ง ๑ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ออกจากบ้านนาหาด เข้าเขตบ้านหนองขำ บ้านหัวดง แล้วถึงบ้านหัวช้างที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๔๒ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๔ เส้น

ริมที่พักมีหนองใหญ่เรียกว่าหนองดุม มีบ้านริมหนองเรียกว่าบ้านโพนงามหมู่หนึ่ง และมีบ้านใกล้ที่พักเรียกว่าบ้านหัวช้างหมู่หนึ่ง เป็นหมู่บ้านเล็กๆ และวันนี้พระบรมราชบรรหาร ยกกระบัตรมณฑลนครราชสีมามารับ พร้อมกับนายกวย กรมศึกษาธิการ ซึ่งออกมาเป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลนครราชสีมา

กลับมณฑลนครราชสีมา

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่ง ออกจากที่พักแรมบ้านหัวช้าง เข้าเขตบ้านบัวน้อย บ้านขามเลียน บ้านหมากหุ้ง สองข้างทางที่มาเป็นทุ่ง ที่ใกล้ๆ ทางใหญ่มีแต่หญ้าแห้ง ที่ลึกเข้าไปจึงมีนา แลเห็นทิวไม้ห่างออกไป เวลาเช้า ๒ โมงถึงที่พักผ่อนห้วยพังชู ระยะทาง ๓๘๓ เส้น กินข้าวเช้าแล้วเวลาเช้า ๓ โมงขึ้นระแทะห้วยพังชู ซึ่งเป็นเขต

เมืองพยัคฆภูมิฉนวนทลีสานกับเมืองไผทสงฆ์ มณฑลนครราชสีมาต่อกัน มาทางเขตบ้านหัวขวาแลทุ่งบ้านหัวแรด ถึงเมืองไผทสงฆ์เวลาเช้า ๔ โมง ระยะทาง ๑๗๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๓ เส้น พระนครภักดีศรีนครานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์^๑ หลวงเสนาสงคราม^๒ นายอำเภอไผทสงฆ์ หลวงวิศาลสถิตย์กร นายอำเภอเมืองรัตนบุรี ขุนสรรพกิจโกศล^๓ นายอำเภอนางรอง ขุนประสิทธิบรรณาการ นายอำเภอประโคนชัย มาคอยรับ มีถนนข้ามคูเมืองมาถึงที่พักซึ่งตั้งอยู่ริมที่ว่าการอำเภอ นายโยโกตา แลนายอิสิดา ชาวญี่ปุ่นซึ่งมาตั้งโรงเลี้ยงไหมที่เมืองบุรีรัมย์ก็มาหา

เมืองไผทสงฆ์

เวลาบ่าย ๔ โมงเที่ยวดูภูมิลำเนา เมืองไผทสงฆ์เป็นเมืองโบราณ มีเนินดินเป็นกำแพงและมีคูสองชั้น จำนวนพลเมือง รวม ๒๒๘,๐๐๐ การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนา ทำไร่ผัก ไร่ยาสูบและจับสัตว์น้ำพอเลี้ยงกันเอง และมีการทำไหมและหุงเกลือจำหน่ายขายไปที่อื่นๆ บ้าง บ้านราษฎรหมู่หนึ่งๆ มีรั้วไม้จริงบ้าง ไม้ไผ่บ้าง เป็นเขตหมู่บ้าน ในเขตอำเภอไผทสงฆ์ได้ความว่ามีกุ ๓ แห่ง คือ ที่ตำบลหินตั้ง มีกุสวนแดง เป็นปราศรัยศิลายอดก่ออิฐประมาณกว้างยาว ๕ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๗ วา ระยะทางจากเมือง ๔๙๐ เส้น กับที่บ้านฤษี มีกุฤษีเป็นศิลากว้างยาวประมาณ ๑๑ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๔ ศอก ระยะทางจากเมือง ๖๐๐ เส้น กับมีกุที่บ้านดู่เป็นศิลากว้างยาวประมาณ ๑๐ วา สูงจากพื้นดินขึ้นไป ๒ วา ระยะทางจากเมือง ๔๐๐ เส้น

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ๕ โมง หม่อมเจ้านิสากร หลวงเถลิง

^๑ พระนครภักดี (กระจ่าง สิงห์เสนี) ต่อมาเป็นพระยาประเสริฐสุนทราไสย ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย

^๒ หลวงเสนาสงคราม (คด)

^๓ ขุนสรรพกิจโกศล (ปาน ศกุนตนาถ) ต่อมาเป็นหลวงในนามเดิม

รณอาจ ขุนภักดีรณชิต ซึ่งมาส่งจากมณฑลอีสานลากลับไป ออกจากที่พักแรมเมืองไผทสงฆ์ตามหนทางทุ่งใหญ่ ถึงบ้านบุงเบาที่พักผ่อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาที ระยะทาง ๒๕๒ เส้น แล้วแยกไปทางตำบลวังปลัดลำน้ำมูล ซึ่งเป็นที่มีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ของเก่าอยู่ในลำน้ำมักมได้เนืองๆ ตอนที่เรียกว่าวังปลัดไปจากบ้านบุงเบาระยะทาง ๑๕๐ เส้น วิถีมนั้นมีคนถือแหลงเรือเอาแหลงสักไปในน้ำ ถ้าแหลงกระทบของแข็งก็ลงม บางทีก็ได้พระพุทธรูปของโบราณ พิเคราะห์ดูที่บนตลิ่งริมน้ำซึ่งเป็นทั้งมพระนี้มีพื้นดินสูงเป็นเนิน พอคะเนได้ว่าเป็นที่มีเจดีย์ฐานอันใดมาแต่เดิม แล้วน้ำก็ดพังลงไปจึงมีพระพุทธรูปที่งมได้ในลำน้ำตรงนั้น พระพุทธรูปงมได้ที่วังปลัดเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่างขอมโบราณสมัยเดียวกันทั้งนั้น^๑ เป็นพระยืนแสดงธรรมจักรพระหัตถ์ ๑ บ้าง ๒ พระหัตถ์บ้าง เป็นพระนั่งสมาธิบ้าง พอเวลาสายประมาณ ๔ โมงเศษกลับมาทางบ้านบุงเบา ลงทางใหญ่ข้ามลำสะเทกเขตเมืองไผทสงฆ์กับเมืองพิมายต่อกัน เป็นทุ่งระนามต่อจากทุ่งที่เดินมาแล้ว เป็นทุ่งใหญ่อันเดียว เวลานั้นน้ำท่วม เมื่อถึงฤดูแล้งอย่างเวลานี้ มีแต่กอหญ้า หนทางเป็นดินแตกกระแหวงเดินลำบากและร้อนจัด ต่อเมื่อจวนถึงที่พักแรมจึงเห็นหมู่บ้านกระเบื้องนอก ถึงที่พักแรมบ้านกระเบื้องนอกเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๙๐ เส้น มีหนองน้ำใหญ่อยู่หน้าที่พัก รวมระยะทางวันนี้ ๔๙๒ เส้น

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าตรู่ออกจากที่พักแรมบ้านกระเบื้องนอก มาตามทุ่งระนามถึงบ้านนางอที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง ๑๕ นาที ระยะทาง ๓๕๐ เส้น นายสองเมืองชาวเมืองโคราชซึ่งออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลนี้ ได้รวบรวมเด็กชาวบ้านมาสอนหนังสือเป็นสำนักเรียนแห่งหนึ่ง มีนักเรียน ๑๒ คน พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓

^๑ พบพระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ สมัยอมรวิดี หรือนุราชปุระ

โมงออกจากที่พักผ่อนบ้านนางออกมาตามทุ่งระนาม ที่ริมหนทางมีเนิน
ริมหนองแห่งหนึ่ง มีกองศิลาแลงพอสังเกตเห็นได้ว่าเป็นกู่ของเก่าแห่งหนึ่ง
เรียกว่าอดแดก แวะดูฐานศิลาแลงนั้นครู่หนึ่ง แล้วขึ้นระแทะมาตาม
ทุ่งร้อนจัดเต็มที ถึงห้วยกะเพราที่พักแรมเวลาเที่ยง ระยะทาง ๔๐๐
เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๕๐ เส้น

เวลา ๑๐ ทุ่มขึ้นระแทะออกเดินทางต่อไป การเดินทางบก
คราวนี้ตัวนายขี่ม้า พวกพลไพร่และสิ่งของไปเกวียน วิธีเดินทางขาไป
เมื่อยังหนาว กลางคืนเวลาตีกราว ๓ ยามให้เกวียนครัวออกล่วงหน้า
ไปพวกหนึ่ง ไปหาข้าวเข้าคอยอยู่ที่ๆ พักผ่อน พอเช้าขี่ม้ารีบไปให้
ถึงที่พักผ่อนและที่พักแรมในตอนเช้าก่อนเที่ยง ตอนบ่ายได้พักม้าแล
มีเวลาเที่ยวเดินดูภูมิลำเนา กระบวนเกวียนบรรทุกของตามไปถึงใน
เวลาบ่ายเดินโดยวิธีอย่างนี้ทุกวัน ครั้นขากลับเมื่อเข้าแดนมณฑล
นครราชสีมา ตอนนี้นำเข้าฤดูร้อนก็ร้อนจริงๆ เวลาแดดแรงผู้คน
พาหนะเดินทางทนไม่ไหว จึงต้องเปลี่ยนเวลาใหม่ พอกินข้าวเย็นแล้ว
ราวเวลาบ่าย ๑ ให้เกวียนล่วงหน้าออกเดินกระบวนม้าแลเกวียน
ตามออกเดินเวลา ๓ ยามกับ ๑๐ ทุ่ม ต้องจุดได้นำจึงมักไประแทะที่
กรมขุนสรรพสิทธิทรงทำประธานมาให้ใช้ จนรุ่งสว่างจึงขึ้นขี่ม้า

เมืองพิมาย

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลาอรุณรุ่งถึงตำบลบ้านดงมีที่พักผ่อน ระยะ
ทาง ๒๗๖ เส้น ต่อมาอีก ๑๑ เส้น ถึงทางแยกไปบ้านท่าหลวง แวะดู
บ้านท่าหลวงถึงหมู่บ้านเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๙๖
เส้น พักกินข้าวเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดบ้านท่าหลวงซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำ
มูล เวลาเช้า ๓ โมงออกจากบ้านท่าหลวง ระยะทาง ๑๒๗ เส้นถึงเมือง
พิมาย หลวงภักดีศรีชั้นขนิษฐา นายอำเภอพิมาย แลกรมการกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านมาคอยรับ

เวลาบ่ายเที่ยวดูปราสาทหินแลถ้ำรูป แล้วไปวัดเดิม^๑ ปิดทองพระพุทธรูป ซึ่งหลวงภักดีศรีชั้นขเสมา^๒ นายอำเภอเมืองพิมาย เก็บพระเศียรศิลาของเก่ามาทำศิลาประกอบขึ้นใหม่เป็นพระประธานในพระอุโบสถ มีพระสวนขยันโตแลพิณพาทยซึ่งรวบรวมมาจากที่ต่างๆ เป็นหลายวงประโคมขึ้นพร้อมกัน มีราษฎรชาวบ้านมาปิดทองพระพุทธรูปด้วยเป็นอันมาก

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าราษฎรมีการเลี้ยงพระที่วัดเดิมเป็นการฉลองพระพุทธรูปที่ปิดทอง แห่สำหรับผ่านที่พักมา กระบวนมีพิณพาทยนำ แล้วถึงราษฎรเดินมาเป็นแถว ผู้ที่มีสำรับไปเลี้ยงพระก็ถือสำรับเข้าแถวมา วันนี้เป็นวันพัก ได้ไปถ้ำรูปปราสาทหินอีกวันหนึ่ง ครั้นเวลาบ่ายไปดูต้นไทรงาม คือต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งซึ่งรากกลับเป็นต้นตอๆ กันไปเป็นพุ่มใหญ่ มีลานใต้ร่มไทรกว้างขวางร่มรื่นอยู่ริมลำน้ำมูล หนทางจากเมืองประมาณ ๓๐ เส้น ดูสาขาค้นไทรงามไม่กว้างใหญ่เหมือนเมื่อได้มาเห็นคราวก่อน เขาว่าตลิ่งพังน้ำพัดเอาไปเสียบ้าง กลับจากไทรงามแวะที่บ้านนายอำเภอ กำหนดผู้ใหญ่บ้านและพ่อค้ามาหา มีหญิงแก่อายุ ๑๐๐ ปีคนหนึ่ง อายุ ๑๐๖ ปีคนหนึ่ง มาหาด้วย ภรรยานายอำเภอตั้งโรงเรียนผู้หญิงที่บ้าน มีเด็กชาวบ้านได้มาเล่าเรียน มีครูผู้หญิงสอนนักเรียนสัก ๑๑-๑๒ คน

ราษฎรในอำเภอพิมายนี้มีจำนวน ๒๑๘,๕๐๐ คน การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนาทำไร่แลทำสวนบ้างเล็กน้อย กับมีการตัดไม้

^๑ วัดเดิมน้อยริมปราสาทหิน โบสถ์เป็นแบบวัดหลวงกรุงเก่า เข้าใจว่าเป็นของกรมหมื่นเทพพิพิธที่ตั้งตัวเป็นเจ้าพิมายสร้างไว้ เรื่องปราสาทหินพิมายนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องของโบราณ และฟังดูหนังสือนำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์

^๒ หลวงภักดีศรีชั้นขเสมา (เหม)

ในป่าและเกี่ยวแฝกมุงหลังคา ผสมโคกระบือ เลี้ยงไหม และทอผ้า
ทอเสื้อบ้าง แลมีพ่อค้าเกวียนเที่ยวค้าขายถึงมณฑลอุดรและอีสานไป
จากเมืองพิมายนี้มาก

เวลา ๑๐ ทุ่มออกจากที่พักแรมเมืองพิมาย ออกประตูไชย
ข้ามลำน้ำเค็มผ่านบ้านวังหิน บ้านขี้เหล็ก บ้านลำฉมวกแล้วผ่าน
บ้านเพ็ด บ้านหนองใหญ่ บ้านหนองขาม ตำบลหนองพลวง ข้ามลำ
จ๊กกระลาดมาถึงที่พักร้อน ระยะทาง ๕๐๐ เส้น

เขตนครราชสีมา

วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ถึงที่พักร้อนลำจ๊กกระลาดเวลาเช้าโมง
หนึ่งกับ ๕๐ นาที เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที ขึ้นระแพะออกจากลำ
จ๊กกระลาดเข้าเขตบ้านบุ บ้านหนองพลวง ถึงบ้านหนองช่องแมว เขต
อำเภอเมืองพิมายกับอำเภอกกลางต่อกัน แล้วเข้าเขตบ้านหนองอ้าย
โอย ถึงบ้านตูมที่พักแรมหนองบัวเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๒๔๐ เส้น
นายอิมมหาดเล็ก นายอำเภอกกลางมารับ รวมระยะทางวันนี้ ๗๔๐ เส้น

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่งครึ่งออกจากที่พักแรมตำบล
หนองบัวบ้านตูมมาตามทางโคกเข้าเขตบ้านกรูด บ้านทอก บ้านส้ม
บ้านขาม บ้านมะดัน แล้วถึงบ้านช่องโคท่าช้างน้ำมูลที่พักแรมเวลา
เช้าโมงครึ่ง ระยะทาง ๒๒๖ เส้น

เมื่ออยู่ที่เมืองพิมายได้รับท้องตรามหาดไทยว่า มารดาไปกราบ
ถวายบังคมทูลจะขึ้นมารับ มีรับสั่งว่าเวลานี้ที่เมืองนครราชสีมากำลัง
เกิดกาฬโรค อย่าไปเลยจะไปเจ็บไข้ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้มหาดไทยเชิญกระแสรับสั่งมาว่า ให้คิดอ่านเดินทางตรงไปสถานี
รถไฟทีเดียว อย่าให้ไปแวะค้างคืนที่เมืองนครราชสีมา ด้วยเหตุนี้จึง
ได้พักแรมที่ตำบลท่าช้าง ระยะทางห่างเมืองนครราชสีมาเพียง ๔๕๐
เส้น

กลับกรุงเทพฯ

เวลา ๑๐ ทุ่ม ออกจากที่พักแรกตำบลท่าช้างข้ามลำน้ำมูล มาตามทาง พักที่บ้านพระผุดครู่หนึ่ง แล้วเดินทางต่อไป

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าโมงหนึ่งถึงบ้านมะเรียง หม่อมเจ้า บวรเดช ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑลนครราชสีมา พระยาสุริยเดช วิเศษฤทธิ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กับพระรำไพพงศ์ บริพัตร^๑ เจ้าพนักงานกรมรถไฟมารับถึงกลางทาง ผ่านที่พักแสนสุข มาถึงสถานีรถไฟเมืองนครราชสีมาเวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ระยะทาง ๔๕๐ เส้น อำลาเลขอบใจพระกำแหงสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมา และข้าราชการมณฑลนครราชสีมาที่ไปด้วย เสร็จแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง รถไฟพิเศษเคลื่อนจากสถานีมาถึง แก่งคอยเวลาเที่ยง ๒๓ นาที เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที รถไฟพิเศษถึง สถานีกรุงเทพฯ เวลาค่ำได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่ง อัมพรสถานเป็นเสร็จการที่ไปมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน รวมเวลา ตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ จนกลับมาได้ ๕๖ วัน.

^๑ พระรำไพพงศ์บริพัตร (จิตร บุนนาค) ต่อมาเป็นพระยาในนามเดิม

รายงานการเสด็จตรวจราชการ หัวเมืองฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๕๑ ร.ศ. ๑๒๗

รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๕๑ ร.ศ. ๑๒๗

เมืองพิษณุโลก

วันที่ ๒๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเวลาบ่าย ๕ โมง วันที่ ๒๕ ขอพระราชทานกราบทูลรายงานระยะทางอย่างย่อ ทางรถไฟแต่ปากน้ำโพขึ้นมาถึงพิษณุโลกไม่สนุกแลไม่มีอะไรน่าดูเลย ทางรถไฟผ่าบึง ผ่านพงแลป่า หน้าตาเหมือนๆ กันอยู่แต่ในเหล่านี้อุดมทาง ทางเรือสนุกกว่ามาก มารถไฟยังช้าถูกรถไฟพัดมา ๑๑ ชั่วโมง พกเหลือประมาณ

เมืองพิษณุโลกหน้าตาตามเคย ไม่มีอะไรแปลก แต่มาถึงเย็น ยังไม่ได้เที่ยว พออาบน้ำแล้วก็ไปนมัสการพระพุทธชินราช พออย่างเข้าประตูวัด ความรู้สึกนึกถึงต้นโพธิ์ที่ทรงปลูกเมื่อครั้งเสด็จ ต้องแวะถวายเนตรก่อน ต้นโพธิ์ต้นนี้ที่จะดีอีก ข้าพระพุทธเจ้าจะถ่ายรูปไปถวายทอดพระเนตร แต่เรื่องต้นโพธิ์นี้ มานึกขึ้นอย่างหนึ่งว่า จำจะต้องมีศิลาจารึกให้มีนามสำหรับเรียกไว้เสียทีเดียว จึงจะดี อย่างให้เรียกว่า ต้นโพธิ์พระจุลจอมเกล้าดังนี้เปนต้น ที่มาคิดเห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้ ด้วยได้สังเกตดูหน้าข้าราชการ ที่ได้เคยพบเมื่อคราวเสด็จ ยังเหลืออยู่ไม่กี่คน เข้าใจว่าในเวลานี้ผู้ที่ไม่ว่าโพธิ์ต้นนั้นใครปลูกจะมีมากอยู่แล้ว ถ้าไม่จารึกให้มีนามสำหรับเรียกไว้ นานไปอาจจะไม่มีใครรู้ว่าโพธิ์ใครปลูกได้

ในพระวิหารรักษาหมวดจดดี เครื่องสะการะบูชาที่มีผู้ถวายสะสมมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ใครคุมม้าหมู่หนุ่ก็ขึ้นจนเครื่องบูชา ยังไม่แลเห็นตักพระ ข้าพระพุทธเจ้าสั่งให้รื้อเครื่องบูชาออก พรงี้จะไปคุมม้าหมู่ถวายใหม่ให้เตี้ยลง จะได้แลเห็นพระพุทธชินราชได้ถนัด

ตั้งแต่ก่อน

ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากพิศณุโลกขึ้นไปเมืองอุดรธานีวันที่ ๒๘ ได้ความว่ารถไฟทำงานเดินจากพิศณุโลกขึ้นไปได้ถึงสพานที่จะทำข้ามแม่น้ำที่บ้านดาราเหนือเมืองพิชัย ข้าพระพุทธเจ้าจะอาศัยรถไฟทำงานขึ้นไปลงเรือที่บ้านดารา เข้าวัดรถไฟยังต้องคลานจะต้องใช้เวลา ๔ ชั่วโมงเศษจึงจะถึงบ้านดารา แต่ก็ยังดีที่คุมเวลาได้ถึง ๒ วันแต่หากกลับ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจว่า จะล่องทางเรือจากอุดรธานีลงมาจนพิศณุโลกจะได้ตรวจตามลำน้ำลงมาด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ด.จ. ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖ ขอเดชะ

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๒๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากพิศณุโลกขึ้นไปเมืองอุดรดิฐวันที่ ๒๘ พรุ่งนี้ จะเอาไครยรถไฟทำงานขึ้นไปจนถึงบ้านดาราเหนือเมืองพิไชย ลงเรือที่นั่น ซึ่งเป็นปลายรางเวลานี้ว่าระยะทางจากเมืองพิศณุโลกราว ๔ ชั่วโมง เพราะต้องค่อยๆ คลานไปช้าๆ แต่ก็เร็วกว่าทางเรือถึง ๒ วัน กะว่าจะไปพักแรมที่เมืองกรอง และถึงอุดรดิฐในวันที่ ๒๙

ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลไปในจดหมายฉบับก่อนซึ่งเขียนเมื่อวันมาถึงพิศณุโลกในเวลาเย็นว่า เมืองพิศณุโลกดูไม่แปลกตานั่น เมื่อได้เที่ยวตรวจดู ๒ วันเต็มๆ เห็นการแปลกก็มีหลายอย่าง คือ ข้างเหนือน้ำมีกองทหารมาปลูกสร้างโรงทหารงดงามอย่างในเมืองนครสวรรค์ ส่วนข้างใต้ตลาดยี่สานดูครึกครื้นขึ้นมาก มีห้างหอมาตั้งหลายร้าน ในลำแม่น้ำ เรือแพก็ดูมากขึ้น เพราะเหตุที่มีรถไฟนั่นเอง วันนี้ได้แลเห็นทุเรียนขายในตลาด ๒ ผล ได้ความว่าขายผลละ ๗ สลึงพอขายได้

ในส่วนการปกครอง ซึ่งชุดโซมลงตั้งแต่ถอนพระยาสุรสีห์^๑ ไปเสีย จนถึงที่สุดต้องเปลี่ยนข้าราชการแทบทั้งมณฑล ดูการค่อยฟื้นขึ้นสักหน่อย แต่ยังไม่ดีได้ถึงเดิม แม้แต่ท้องที่แลเฝ้าเรือนที่ไฉ่ดงงามในครั้งพระยาสุรสีห์ ก็ยังแลเห็นชุดโซมอยู่โดยมาก แต่ข้าพระพุทธเจ้าแลเห็นว่า เวลานี้จะกวัดข้นเร่งรัดการจัดแต่บ้านเมืองนั้นยังไม่ควร เพราะข้าราชการตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลลงไปมาใหม่มากกว่าคน

^๑ คือเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพายัพ แล้วเป็นอุปราชภาคพายัพ เมื่อบัญชาการมณฑลพิษณุโลก ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๓๗-๒๔๔๕ เป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร และพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์

เก่า จะต้องกวดขันกันทางให้ออกเที่ยวตรวจตามท้องที่ในมณฑลให้
ชำนาญท้องที่เสียก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้บอกพระยาอุไทยมนตรี
เข้าใจไว้ดังนี้ คือ แด่นี้ไปจนสิ้นฤดูแล้งให้เอาธุระในการเที่ยวออกตรวจ
ท้องที่ ข้าพระพุทธเจ้าจะไม่กวดขันในเรื่องแต่งเมืองจนถึงปลายฤดูแล้ง
แต่สังเกตดูข้าราชการในมณฑลนี้ดูปรักปรำกันดี ถ้าได้เวลาพอคงจะ
ทำนุบำรุงมณฑลนี้ให้ดีถึงแต่ก่อนได้

เรื่องที่ยมณฑลนี้ซุกโซมไป ข้าพระพุทธเจ้าก็ควรจะถูกติเตียน
ด้วย เพราะตั้งแต่มาตามเสด็จคราวนั้นแล้ว ไม่ได้ขึ้นมาตรวจอีกเลย
จนบัดนี้ ไม่ได้แลเห็นการในท้องที่ตลอดเวลาที่พระยาภักดีณรงค์แล
พระยาศรีสุริยราชานุวัตรเปนข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง ๒ คน ถ้าได้มา
เสียก่อนนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ปานนี้จะพินขึ้นกว่านี้มากเสียแล้ว

ในส่วนทางโบราณคดีมาเที่ยวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พบวัดราช
ประดิษฐาน ซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ได้ขนาดแลรูปร่างลวดลายเหมือน
พระเจดีย์ ๓ องค์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่มีผิด โทษถึงจะต้องแต่ง
แปมเพลตสำหรับโบราณคดีสโมสร แต่จะต้องรอไปแต่งเมื่อถึงกรุงเทพฯ
เพราะไม่ได้เตรียมเครื่องมือ กล่าวคือ หนังสือสำหรับสอบค้นขึ้นมา
พอต้องการ

วันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปที่วัดจุฬามณีอยู่ใต้เมืองพิษณุโลก
ถ้าไปบกทางประมาณ ๑๕๐ เส้น แต่ทางเรือเห็นจะถึง ๒๐๐
ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าสมเด็จพระบรมโอรส^๑ จะได้ทรงพรรณาเรื่อง
วัดจุฬามณีถวายในรายงานของท่านแล้ว จึงไม่กล่าวซ้ำอีก แต่จะอด
กราบบังคมทูลข้อหนึ่งไว้ไม่ได้ คือ ภูมิแผนที่วัดจุฬามณีนี้ตรงกับวัด

^๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ขณะดำรงพระ
อิสริยยศ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร
เสด็จพระราชดำเนินเมืองเก่าภาคเหนือในพุทธศักราช ๒๔๕๐ จัดพิมพ์เป็นหนังสือ
เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ให้ความรู้ด้านโบราณคดีอย่างดี

อย่างที่พอพระราชหฤทัยจะเป็นสมณารัณัณทีเดียว คือ หน้าวัดลงน้ำ
กุฏิอยู่ข้างหน้าวัด มีถนนตรงลึกเข้าไปสัก ๕ เส้นถึงกำแพงแก้ว ในนั้น
มีพระอุโบสถ ถัดพระอุโบสถถึงพระปรารัง อย่างพระมหาธาตุเมือง
ลพบุรี แต่เป็นขนาดย่อม แล้วถึงพระวิหาร ๙ ห้องในบริเวณวัดก็มี
ต้นไม้ใหญ่่มาก พิศุระหัดดูพระปรารังจะเป็นของเก่าก่อนสมเด็จพระ
พระบรมไตรยโลกนารถ เป็นของก่อด้วยศิลาแลงมีอยู่อย่างเดียว
นอกนั้นเป็นของก่อด้วยอิฐ แลใช้อิฐเล็กขนาดเดียวกันทั้งโบถวิหาร
แลกำแพง ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นของสมเด็จพระบรมไตรยโลกนารถสร้าง
เสียดายอยู่ณิตที่ฝีมือนอกจากพระปรารังแล้วอยู่ข้างจะตัน แต่พระปรารัง
ทำงานดีพอใช้

ข้าพระพุทธเจ้าได้มีการสวตมนต์เลี้ยงพระสมโภชพระพุทธ
ชินราช ขอพระราชทานถวายพระพรราชกุศล

ข้าพระพุทธเจ้ากะว่าข้ากลับจากอุดรดิฐจะล่องทางเรือตั้งแต่
เมืองอุดรดิฐไปจนถึงปากน้ำโพ จะได้ดูตามลำแม่น้ำ แลจะได้แะตรวจ
ราชการตามอำเภอแลเมืองในระยะทางด้วย แลความจริงยังมีอีกอย่าง
หนึ่ง เรื่องเป็อรณไฟตอนนี ที่ไม่มีอะไรน่าดู ถูกแต่รถไฟพัดจนพกเสีย
เหลือประมาณ แต่กำหนดวันที่ข้าพระพุทธเจ้าจะถึงกรุงเทพฯ คงจะ
ถึงวันที่ ๗ กรกฎาคม ตามที่ได้กำหนดไว้แต่เดิม ไม่ต้องเลื่อน เพราะ
จะตัดวันที่คิดจะอยู่นครสวรรค์เสียวันหนึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๒๖ ๒๖๒๒๒๒๒* ขอเดชะ

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ขอเดชะฝ่าล่องธงฤดีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้ามีโอกาสดังจะส่งจดหมายฉบับนี้ที่เมืองพิศณุโลก เมื่อข้ากลับ ประมาณว่าจดหมายฉบับนี้จะได้ทูลเกล้าฯ ถวาย ก่อนข้าพระพุทธเจ้ากลับมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสัก ๒-๓ วัน ขอพระราชทานถวายรายงานโดยย่อเป็นอนุสนธิสืบลำดับแต่ฉบับที่ได้เขียนที่เมืองพิศณุโลก เมื่อณวันที่ ๒๗ มิถุนายน นั้นมา

ทางรถไฟแต่เมืองพิศณุโลกขึ้นถึงบ้านดารา ซึ่งอยู่เหนือเมือง พิไชยราชสัก ๓๐๐ เส้นนั้น ก็ใกล้แม่น้ำบาง ห่างแม่น้ำบาง อย่างทาง ขึ้นมาจากปากน้ำโพ ภูมิแผนที่ ๒ ข้างทางดึกว่าระหว่างปากน้ำโพ สักหน่อย ด้วยมีที่สูงแลผ่านป่าแดงบ้าง บึงแลพงไม้มากเหมือนตอนล่าง มารถไฟในทางนี้ตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นมา ทำให้ใจนึกมาตลอดทางว่า แผ่นดินที่ว่างเปล่า ที่อาจจะเปนประโยชน์ได้ยังมีอยู่มากนัก ถ้ามีใคร เอาเปนธุระตรวจตราแก้ไขความขัดข้องของภูมิท้องที่ กล่าวคือ แก้ ในกระบวนปิดน้ำหรือไขน้ำ หรือหาพืชพรรณไม้ที่จะถูกกับท้องที่ มาปลูก ยังจะเกิดผลประโยชน์แก่บ้านเมืองได้อีกมากทีเดียว ว่าโดยที่จริง มารถไฟตอนนี้ถึงจะไม่สนุกแลไม่สบายอย่างขึ้นไปทางโคราช มาในที่สูงแลเห็นภูมิสถานท้องที่ได้ถนัด แลเห็นได้ไกลกว่ามาทางเรือ สังเกตดูภูมิลำเนาที่ราษฎรตั้งอยู่ตามท้องที่ในเวลานี้แลวริมน้ำมีบ้านเรือนตลอด แลไม่มีบ้านดอนอยู่ข้างในอีกส่วนหนึ่ง เหตุว่าแผ่นดิน ตอนกลาง เปนที่ลุ่มเกินไปหรือแห้งเกินไป ทำการเพาะปลูกยังไม่ได้ มีที่บางแห่งนานๆ พบเปนระยะที่มีไร่นาอยู่ตอนกลางระหว่างริมน้ำ กับที่ดอนข้างนอก

วันที่ ๒๘ นั้นข้าพระพุทธเจ้าขึ้นมาพักแรมที่เมืองตรอน วันที่ ๒๙ ขึ้นมาถึงเมืองอุตรดิตถ์ วันที่ ๓๐ ไปดูตลาดแลตรวจราชการ วันที่

๑ กรรฎาคมไปเมืองลับแลไปพระแท่นศิลาอาสน์ แล้วกลับมาเมืองอุตรดิตถ์ตามหนทางที่ได้เสด็จประพาส วันที่ ๒ เวลาเช้าล่องกลับจากเมืองอุตรดิตถ์

ตามลำแม่น้ำตั้งแต่เมืองพิไชยขึ้นมาจนอุตรดิตถ์ มีเรือเปิดใหญ่อย่างบรรทุกสินค้าจอดเรียงรายเห็นได้ทุกคั้งน้ำ เรือชนิดนี้เที่ยวจอดประชุมกันเป้นหมู่ๆ แม้เหนือเมืองอุตรดิตถ์ก็มีขึ้นไป เขาว่าตลอดจนถึงเขตรเมืองน่าน ถ้าจะนับจำนวนเห็นจะหลายร้อยลำ ที่เดียวมากกว่าที่ได้เคยเห็นเมื่อมาตามเสด็จหลายเท่า สืบถามได้ความว่าเรือเหล่านี้บรรทุกสินค้ากรุงเทพฯ ขึ้นมาขายแลรับซื้อสินค้าข้างเหนือ คือ ข้าว, ยาสูบ, เขา, หนัง, ครั่ง, กายาน เป็นต้นลงไปขายข้างใต้ ที่เรือมีจอดเรียงรายกันอยู่เช่นนี้ เขาว่าเป้นเวลาบรรทุกสินค้าแลคอยน้ำ พอน้ำขึ้นมากจะล่องลงไป

ที่ตลาดท่าอิฐ มีเรือนแถวทำให้เช่ามากขึ้นกว่าที่ได้เห็นแต่ก่อนหลายแถว เรือนแถวเหล่านี้ทำด้วยไม้มุงสังกะสีโดยมาก เรือนที่สร้างแต่ก่อนทำชั้นเดียว แต่เรือนที่สร้างขึ้นหลังมาทำเป้นเรือน ๒ ชั้นแลทำแข็งแรงมั่นคงแต่จะเรียกว่ากึ่งถือหรือโกรเกไม่ได้เพราะไม่ได้ทาสีค่าเช่าเรือน ๒ ชั้นเรียกกันห้องละ ๒๐ บาท ชั้นเดียวเรียกหลังละ ๑๐ บาทแล ๘ บาทเป้นอย่างต่ำ ทางข้างเหนือหาดค่าเช่าแรง ข้างใต้ลงมาเป้นที่ลุ่มมากค่าเช่าต่ำ ลงรถไฟกะจะตั้งสเตชั้นที่ท่าเสาเหนือ ท่าอิฐขึ้นไป ทางสัก ๘๐ เส้นสเตชั้น ๑ เทศาภิบาลเมืองพิไชยได้ตัดถนนต่อจากที่เมืองไปจนถึงท่าเสาสาย ๑ เวลานี้มีพวกจีนไปจับที่ตามริมถนนสายนั้น ทำบ้านเรือนขึ้นหลายราย ด้วยคาดลวงน่าวาเวลารถไฟถึงการค้าขายจะไปดีที่ท่าเสา แต่มักจะเป้นคนที่มาใหม่ส่วนพวกที่ตั้งเป้นหลักถานที่ท่าอิฐแล้วโดยมาก เชื่อว่าถึงรถไฟมาที่ท่าอิฐยังจะติดต่อไปยังไม่คิดย้าย ถ้าแลดูผู้คนแลบ้านช่อง เรือแพค้าขายที่เมืองอุตรดิตถ์เวลานี้ดูเจริญขึ้นกว่าเมื่อเวลาเสด็จเกือบจะอีกเท่าหนึ่ง มีบ้านเรือนงามๆ ที่ทำขึ้นทางถนนไปเมืองลับแลทั้งสองฟากก็หลายบ้าน ส่วนที่เมืองลับแล

แลทุ่งยั้งนั้นดูไร่นามีมากแปลกตาขึ้นมาก เพราะมีคนตีประจำที่อยู่คน
หนึ่ง คือหลวงศรีพนมมาศ (ทองอิน) ผู้ที่เคยเสด็จไปบ้านเขานั่นเอง
เป็นผู้เอาใจใส่สนุกในการทำเหมืองทำฝายเล็กไร่ นาไม่รู้หยุด จนถึงพวก
อินยีนเียรรถไฟที่ได้ขึ้นมาเห็น บอกแก่ข้าพระพุทธเจ้าเมื่อขึ้นมาตาม
ทางว่า เรามีอินยีนเียรอยู่ที่เมืองลับแลคนหนึ่งสำหรับการเออริเลชั่น

ที่พระแท่นศิลาอาสน์ วิหารเครื่องบนชำรุด ที่ชื่อผุ ๒ ตัวแต่
มีผู้ศรัทธาปฏิบัติสังฆกรรม ขัดอยู่ด้วยไม้ จะต้องการไม้สักที่ตายยืนต้นแล
ต้นมีอยู่ในแขวงเมืองลับแล เมืองทุ่งยั้งสัก ๑๕๐ ท่อน ถ้าได้ไม้แล้ว
ผู้ที่ศรัทธาเขาจะออกเงิน เช่น ส่วนค่าแรงค่าการเบี่ยงแลอื่นๆ จะ
เรียรายได้ราวเกือบ ๒๐๐๐๐ บาท ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้อนุญาตเรื่อง
ไม้ให้ตามประสงค์

ข้าพระพุทธเจ้าได้มาพระแท่นศิลาอาสน์แต่ก่อนแล้ว ๔ ครั้ง
เพิ่งมาได้สังเกตในครั้งที่ ๕ นี้ว่าผนังวิหารพระแท่นมณฑปพระยืนที่
เขียนเรื่องปถมสมโภชนั้นก็ดี วิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองทุ่งยั้งที่เขียน
เรื่องเงาะนั้นก็ดี ฝีมือเขียนเก่ามากทีเดียว ถ้าไม่ใช่ครั้งต่อกรุงเก่า คือ
ครั้งเจ้าพระฝาง ก็จะเป็นครั้งกรุงธน หรือในรัชกาลที่ ๑ ฝีมืออยู่ข้าง
จะต้น แต่เห็นได้ว่าของเก่าไม่มีที่สงสัย คือที่อยู่ ที่ข้าพระพุทธเจ้ามา
สังเกตเห็นได้ในเทียวนี้ เพราะพวกทนายที่ซ่อมแซม กำลังคิดเขียนใหม่
ข้าพระพุทธเจ้าต้องออกคำสั่งห้ามว่า อย่าให้ไปจับต้องเลยเป็นอันขาด
ให้ปล่อยไว้อย่างนี้

ข้าพระพุทธเจ้าได้ประชุมพวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐ ได้ถามถึง
การค้าขายได้ความว่า ในศก ๑๒๖ การค้าขายโตรมมาก ในเวลานี้
เพิ่งจะฟื้นขึ้นสักเล็กน้อย ถ้าในศก ๑๒๗ นี้เป็นอยู่อย่างศก ๑๒๖ เห็น
จะถึงล้มละลายกันมาก เหตุที่การค้าขายทรุดโตรมนั้น พวกพ่อค้า
ชี้แจงว่าไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เมื่อศก ๑๒๕ นาหัวเมืองเหล่านี้
เสียราษฎรอดตัด อีกอย่างหนึ่งนั้น ยาสูบในปลายศก ๑๒๖ แลต้นศก
๑๒๗ นี้ราคาตกกว่าครึ่งตัว เหตุด้วยศก ๑๒๕ ราคาขายขึ้น ราษฎรเห็น

ว่ายาสุบราคาดีพากันปลุกมากเกินต้องการ ราคายาจึงตก จนถึงในศก ๑๒๗ นี้ต้องเลิกปลุกยากันเสียโดยมาก ความอึดคั่งของราษฎรพาให้ค้าขายไม่ดีประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น ด้วยเรื่องเอกสเซนที่ราคาเงินเหรียญเมืองจันทก พวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐโดยมากรับทุนหรือซื้อเชื่อมาจากพวกพ่อค้าเงินที่กรุงเทพฯ เอาของเหล่านี้ขายแล้วซื้อสินค้าป่าที่พวกฮ่อแลพวกในมณฑลพายัพ พวกเมืองหลวงพระบาง พาบรรทุกต่างลงมาขายสินค้าป่าเหล่านี้ พวกพ่อค้าที่เมืองอุดรดิฐพาไปขายแก่พวกพ่อค้าเงินในกรุงเทพฯ พวกนั้นส่งไปขายที่เมืองจันทก ด้วยราคาเงินเหรียญ ซื้อที่นี้ซื้อด้วยราคาเงินบาท เมื่อเงินเหรียญตกราคาลง พวกพ่อค้าที่กรุงเทพฯ ก็ลดราคาสินค้าที่เขาซื้อด้วยเงินบาทลง พวกพ่อค้าที่อุดรดิฐ รับซื้อสินค้าป่าไว้ในราคาแพงกว่าที่จะขายได้ในกรุงเทพฯ เปนเหตุให้ขาดทุนทาง ๑ อีกทาง ๑ นั้น สินค้าที่รับขึ้นมาจากกรุงเทพฯ โดยมากรับซื้อเชื่อมาโดยมีกำหนดส่งเงิน เมื่อรับขึ้นมาแล้วขายไม่ออก ผู้เจ้าของเงินเร่งให้ส่งตามกำหนด จำต้องลดราคาขายขาดทุนเอาเงินไปใช้หนี้ เปนทางขาดทุนของพวกพ่อค้าเมืองอุดรดิฐ อีกทาง ๑ ไซ้แต่เท่านั้น พวกพ่อค้าต่างที่รับสินค้าป่าเมืองหลวงพระบาง มณฑลพายัพแลเมืองหล่มคักดี เมืองด่านซ้ายลงมาขายที่เมืองอุดรดิฐ ก็ซื้อเชื่อเขาลงมาขายเหมือนกัน สินค้าเหล่านั้นราคาตกที่กรุงเทพฯ พวกพ่อค้าที่อุดรดิฐก็ต้องไปเกี่ยงให้พวกพ่อค้าต่างลดราคาลงอีก ข้างพวกพ่อค้าต่างจะไม่ขายให้ก็ไม่มีเงินจะใช้หนี้เขา แลไม่รู้ว่าเขาเอาสินค้าเหล่านั้นไปทำอะไร ก็จำต้องขาดทุน อีกพวกหนึ่งนัยว่าเวลานี้ พวกพ่อค้าต่างที่ต้องหลบเจ้าหนี้ไปเที่ยวรับจ้างหากำไรใช้หนี้อยู่ตามที่ต่างๆ มีอยู่เปนอันมาก พวกพ่อค้ายังหวังใจอยู่ว่า ถ้าปีนี้เข้าปลาบริบูรณ์ การค้าขายจะกลับดีขึ้นดังแต่ก่อน

ส่วนการค้าขายกับเมืองหลวงพระบางนั้น ได้ความว่าเจริญขึ้นมาก พวกเมืองอุดรดิฐไปตั้งร้านค้าขายที่เมืองหลวงพระบางก็มีบ้าง พวกเมืองหลวงพระบางมารับซื้อเชื่อสินค้าไปขายที่เมืองหลวงพระบาง

ก็มีโดยมาก การค้าขายสดวกดี ฝรั่งเศสไม่ได้เรียกเก็บภาษีขาเข้าจากสินค้าอย่างอื่น นอกจากไม้ซัดไฟแล่น้ำมันเบโตรเลียม แต่สินค้าขาออกเรียกเก็บภาษีทุกอย่าง ในการค้าขายว่าโดยย่อ เมืองอุดรดิฐเปนตลาดของเมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองนครลำปาง (เฉพาะแต่เกลือ เพราะบรรทุกเรือขึ้นไปทางน้ำวัง ราคาซื้อแรงกว่าอุดรดิฐ) เมืองหลวงพระบาง เมืองด่านซ้าย เมืองหล่มสักดี เมืองนครไทย เวลารถไฟแล้ว เมืองอุดรดิฐคงจะเจริญขึ้นอีก ถ้าหากว่ารถไฟไม่เรียกค่าบรรทุกเงินไป ในเวลานี้ไต่ถามตามพ่อค้า ได้ความว่าสินค้าที่ส่งจากกรุงเทพฯ มาเมืองอุดรดิฐจับบรรทุกรถไฟส่งถึงเมืองพิศณุโลกบ้างแล้ว สินค้ามาถึงเมืองอุดรดิฐแล้ว คิดค่าโสหุ่ยส่งลงเรือขึ้นมาจากปากน้ำโพ หรือส่งลงเรือขึ้นมาจากพิษณุโลกเวลานี้เท่าๆ กัน ส่งพิศณุโลกได้เปรียบเพียงเวลาเร็วเข้า แต่ราคาอาหารแลเครื่องบริโภคใช้สอยที่เมืองอุดรดิฐเวลานี้ฟังตามเสียงคนที่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ว่าแพงกว่าที่กรุงเทพฯ ความข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า ความรู้สึกรู้สีกมีแต่เฉพาะพวกที่มาจากกรุงเทพฯ ซึ่งมักพอใจบริโภคอาหารแลใช้สอยอย่างอยู่กรุงเทพฯ แต่ส่วนพื้นพลเมืองนั้นสืบถามดูตามพ่อค้าแลข้าราชการได้ความเป็นอย่างเดียวกันว่า ทุกวันนี้ราษฎรบริบูรณ์โภคทรัพย์มากกว่าแต่ก่อนมาก ข้อนี้จะพึงสังเกตเห็นได้ในตลาด แต่ก่อนมาขายดีเพียงผ้าดิบ ที่ราษฎรซื้อไปย้อมนุ่งห่ม เดียวนี้ขายได้จนแพร่พรรณภาพชนต่างๆ ตลอดจนถึงเครื่องแต่งตัวที่เป็นเครื่องเงินเครื่องทองของมีราคาก็ขายได้

การปกครองราษฎรสังเกตดูเป็นการปรกติไม่มีเสียงร้องเดือดร้อนอย่างอื่น นอกจากว่าผู้ร้ายล้วงลักโคกระบือเมื่อแล้งแล้ว ชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน เหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายล้วงลักชุกชุมขึ้นนั้น เจ้าพนักงานปกครองท้องที่ ก็แลเห็นเหตุตรงกับที่ได้เคยมีมาแล้วในมณฑลอื่นๆ กล่าวคือ การสร้างรถไฟมีคนสำสอนเข้ามารับทำการกุลีมากอยู่ คนพวกนี้ เปนชาวมณฑลอิสานโดยมาก เทียวตั้งทับกระท่อมเรียรายกันไปตามทางรถไฟที่มันรับจ้างทำงาน เปนคนติดฝิ่นก็มาก ทางรถไฟ

ทำไปถึงไหนผู้ร้ายล้วงลักก็ชุมไปถึงนั้น จนทางรถไฟแล้วเมื่อใด ผู้ร้ายก็ซ่า เปนเช่นนี้มาทุกๆ สายตั้งแต่สายนครราชสีมา ครั้นเจ้าพนักงานปกครองท้องที่จะบังคับตรวจตราพวกกุลี้ให้กวัดขั่น เช่น บังคับให้อยู่รวบรวมกันเปนตำแหน่งแห่งที่ แลให้มีตำรวจภูธรหรือเจ้าพนักงานคอยตรวจตราคนเหล่านี้ การที่บังคับรวบกวตพวกกุลี้ก็คงจะไปเกิดติดขัดแก่การสร้างรถไฟที่จะหากุลียากเข้า จึงต้องผ่อนผันหน้หาการทำรถไฟ อย่าให้ติดขัดเปนข้อสำคัญ

ในเรื่องผู้ร้ายลักโคกระบือนั้น สืบสวนตามกำนันผู้ใหญ่บ้านได้ความว่า ก็เนื่องด้วยพวกกุลี้ทำทางรถไฟนี้ แต่มิใช่พวกกุลี้เอง คือ ผู้ร้ายต่างเมืองเข้ามาแอบแฝงอาไศรยสมคบอยู่กับพวกกุลี้ เวลาเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ไปตรวจตราก็กลายเป็นกุลี้ไป ครั้นราษฎรเปลอเมื่อไรพวกผู้ร้ายนั้นก็ลอบลักโคกระบือนำไปขายต่างเมือง มีชุกชุมเมื่อฤดูแล้ง แต่เดี๋ยวนี้น้อยสงบไปแล้ว

พระยาสุรสีห์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพซึ่งมาตรวจจัดราชการอยู่ที่เมืองแพร่ แลข้าพระพุทธเจ้าได้นัดไปให้มาพบกันที่อุดรดิฐนั้น มาถึงเมืองอุดรดิฐในวันเดียวกันกับข้าพระพุทธเจ้า พระยาอมรฤทธิข้าหลวงประจำนครน่าน แลเจ้าอุปราชนครน่านได้ทราบว่ข้าพระพุทธเจ้าจะขึ้นมาที่เมืองอุดรดิฐก็ลงมาหาข้าพระพุทธเจ้าด้วยราชการเมืองแพร่ได้ความจากพระยาสุรสีห์ว่า พระยาสุรสีห์ได้มาพักอยู่เมืองแพร่เดือนเศษ จัดวางแบบแผนแลแก้ไขความขัดข้องที่มีอยู่เป็นการเรียบร้อยตลอดแล้ว พระยาสุรสีห์เชื่อว่า จะไม่มีความลำบากมากมายอันใดในการปกครองเมืองแพร่ต่อไป ส่วนอ้ายหวั่นผู้ร้ายนั้นยังกำลังสืบจับกันโดยกวัดขั่น เห็นว่าจะได้ตัวในไม่ช้านัก

ราชการเมืองน่านก็เปนปรกติดีอยู่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

ป.ล. ข้าพระพุทธเจ้าล่องจากอุตรดิตถ์เวลา ๒ โมงครึ่ง เวลาบ่ายสองโมงมาถึงเมืองพิไชย เวลาเย็นได้ขึ้นเดินดูตามท้องที่ ที่เมืองพิไชยเดี๋ยวนี้ลดลงпенแต่อำเภอ ที่ว่าการเมืองพิไชยยกไปตั้งอยู่เมืองอุตรดิตถ์หลายปีมาแล้ว เพนธรรมดาอยู่เองที่สถานที่ในรัฐบาลแลบ้านเรือนข้าราชการที่เคยมีแต่ก่อนเล็กร้างหายไปโดยมาก แต่ประหลาดใจที่ตลาดกลับเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน มีโรงแกลแลร้านขายของมากขึ้น ไต่ถามจึงได้ความว่า ตลาดยี่สานติขึ้นนี้ เพราะรถไฟกำลังทำทาง มีพวกทำการรถไฟเป็นผู้ซื้อของในตลาดมากกว่าพวกอื่น ได้ความตลาดไปจนถึงเรื่องเรือเปิดค้าขายที่มีมาจอดอยู่เป็นระยะตอนใต้อุตรดิตถ์มานี้ ก็เพนพวกที่บรรทุกเข้าสารแลสิ่งของมาขายพวกทำการรถไฟโดยมาก

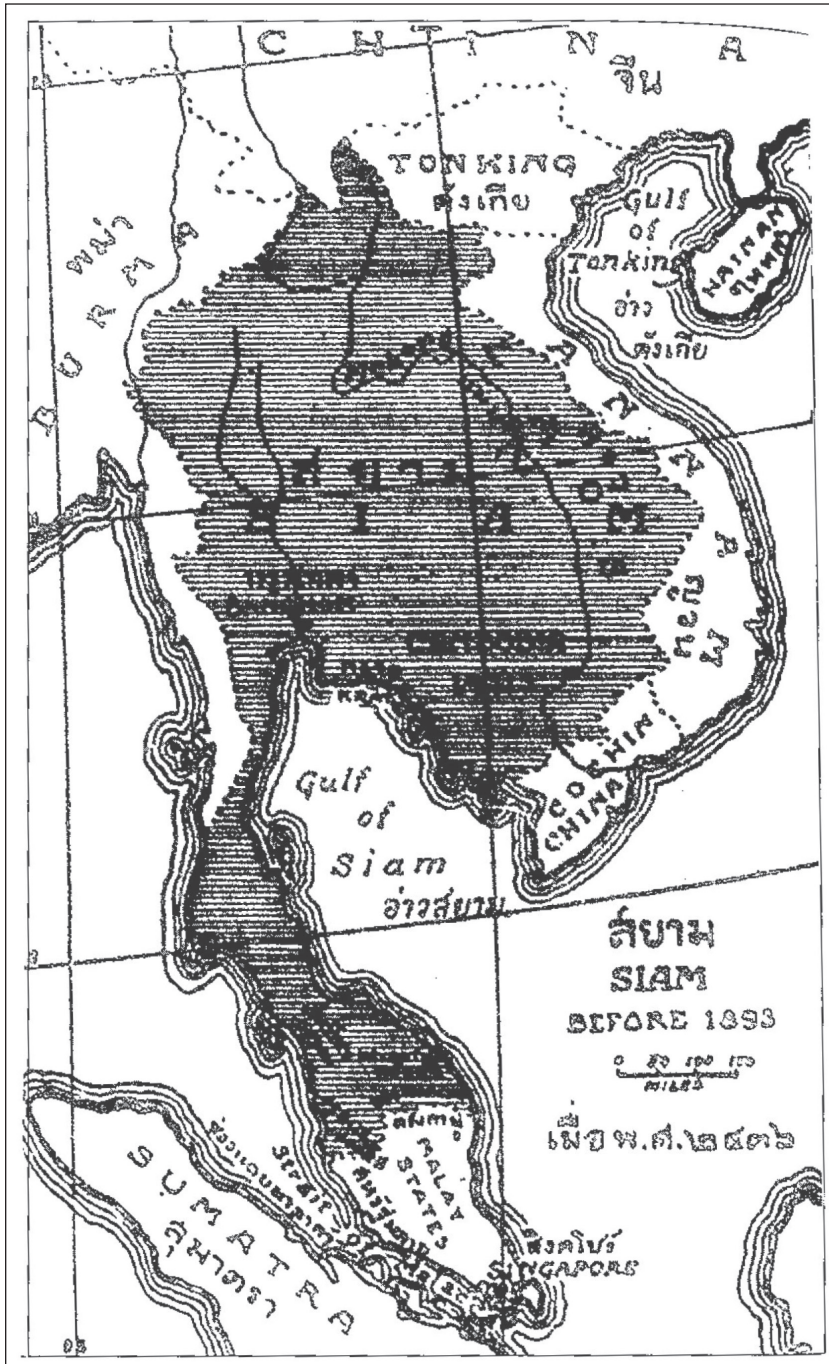
ข้าพระพุทธเจ้าไปดูตลาด พบนักเลงสุรากำลังนั่งเสพย์สุราอยู่ในร้านขายสุราต่างประเทศ ๓ คน จึงแวะเข้าไปสนทนา ได้ความว่า ที่ตลาดอำเภอพิไชยนี้มีร้านสุราต่างประเทศ ซึ่งเสียค่าไลเซนปีละ ๑๒๐ บาท ร้าน ๑ กับร้านสุราโรง ซึ่งนายอากรจัดให้มาตั้งขายร้าน ๑ สุราที่ขายในร้านสุราต่างประเทศนั้นมีสุราฝรั่งกับสุราจีน จำพวกสุราฝรั่งมีสุรา ๓ อย่าง คือ วิสกี้สัก ๓ ยี่ห้อ บรันดีสัก ๓ ยี่ห้อ เปีย ๒ ยี่ห้อ สุราจีนนั้นเพนสุรากลั่นเมืองเชียงไฮ้อย่างสีขาวทำนองเดียวกับสุราโรง แต่แรงกว่า อีกอย่างหนึ่งสีแดงเรียกว่าเล่ายาทำนองเพนยาตองอ่อนกว่าอย่างขาว สุราจีน ๒ อย่างนี้ขายแก้วละเฟื้องเท่ากับราคาสุราโรง นักเลงสุราที่พบ ๓ คนดูเพนผู้ชำนาญ ดูเหมือนจะได้เคยเสพย์สุราต่างประเทศครบทุกอย่างในร้านนั้น บอกได้ว่า อย่างไรรสชาติเพนอย่างไรทุกอย่าง นัยว่าวิสกี้เพนสุราแรงกว่าอย่างอื่นๆ เสพย์เปล่าๆ หนไม่ได้ ต้องเจื่อน้ำมะพร้าวอ่อน บรันดีมีทั้งอย่างแรงแลอย่างอ่อน แต่ไม่แรงเหมือนวิสกี้ พวกนักเลงว่าสู่วิสกี้ไม่ได้ เปียนั้นดีที่เพนยาตอง เสพย์เปียลมเดินสดวก แต่ต้องเสพย์ครั้งละขวดจึงจะพอ สุราจีน ๒ อย่างๆ ขาวแรงกว่าสุราโรง อย่างอ่อนที่เพนยาตองนั้นเพนที่พอใจของนักเลง พวกนักเลง ๓ คนนี้ชอบสุราจีนมากกว่าสุราโรง ด้วย

เหตุว่าสุราโรงเวลาจวนจะหมดฤทธิมักทำให้ปวดศีรษะ แต่สุราเงินไม่ปวดศีรษะได้ความดังนี้ พอสันนิษฐานได้ว่า ถ้าสุราโรงยังกลั่นอยู่อย่างทุกวันนี้ คนเห็นจะหันไปชอบสุราต่างประเทศมากขึ้นทุกที ข้าร้านขายสุราโรงที่พิไชยนี้ก็จัดร้านไม่ดี ไม่เป็นที่ล่อนักเลงอย่างร้านสุราต่างประเทศ ซึ่งมีขวดสุราหลายอย่างตั้งเรียงเรียงไว้เป็นเครื่องชวนส่วนร้านที่ขายสุราโรงนั้นมีแต่ไหดำๆ ไหเดียว ข้าเอาขึ้นไปตั้งขายไว้บนเรือปะปนกับสินค้าอื่น มีหนังสือวงษ์ๆ จักรๆ เปนต้น เจ้าของนั่งคอยขายอย่างยายขายซั้วสุราต่างประเทศไม่ได้ อยู่ในเหตุนี้ด้วย รอดตัวที่มีร้านสุราโรงไปตั้งขายทุกตำบล สุราต่างประเทศไกลๆ จึงมีร้านหนึ่ง นายอากรจึงทำอากรได้

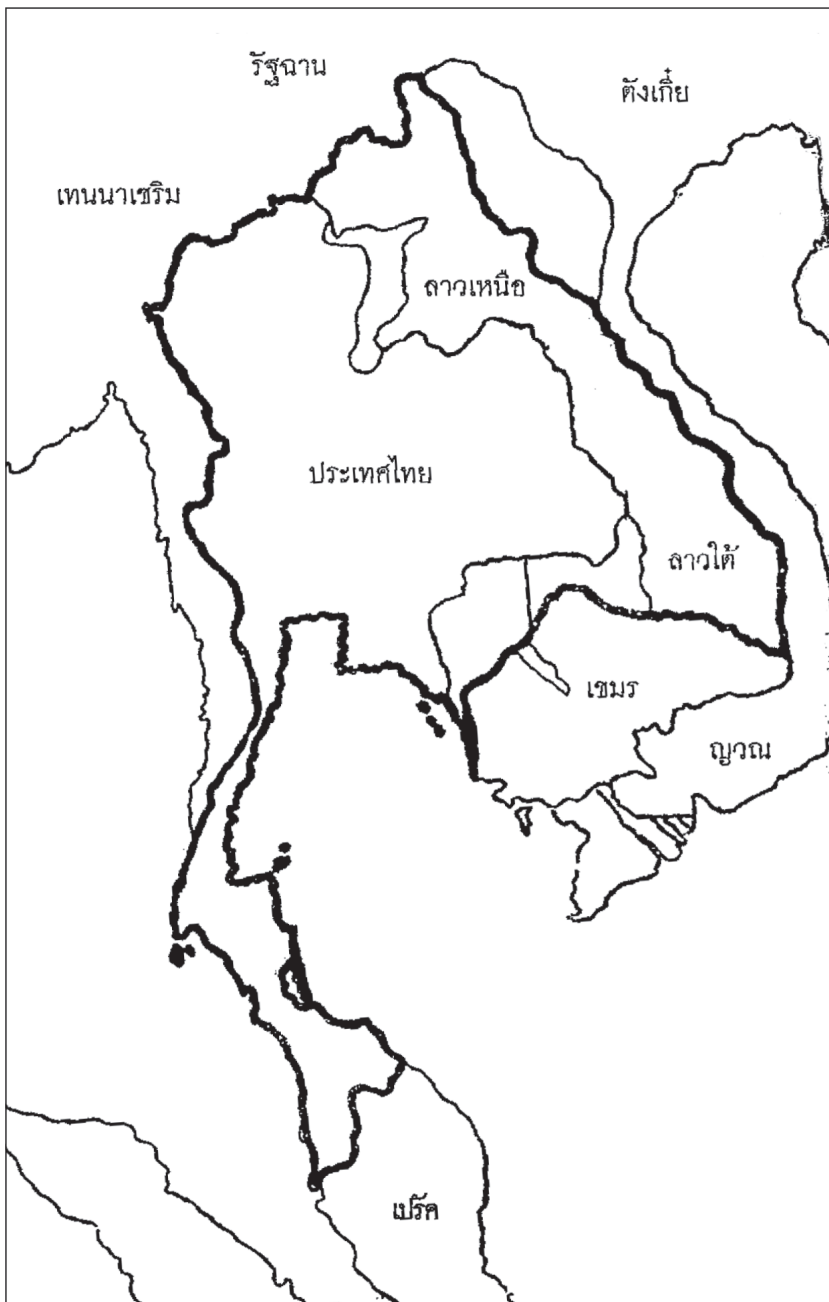
ดูตลาดแล้วไปที่โรงตำรวจภูธรพบพวกกุลิลไฟถูกจับอยู่ด้วยเรื่องเล่นเบี้ยโบก ๑๐ คน ได้นั่งสนทนากับพวกกุลีเหล่านี้ ได้ความว่าการกุลินั้นพนักงานสร้างรถไฟเขาจัดดังนี้ คือ แบ่งกุลีเปนกองๆ กองละ ๑๕ คน นายกุลีคน ๑ รวมเปน ๑๖ นายกุลีได้ค่าจ้างวันละบาท ๑ กุลีได้ค่าจ้างวันละ ๓ สลึงหากินอยู่ของตนเอง พวกกุลีรวมทุนกินด้วยกัน ๔ คนบ้าง มากกว่านั้นบ้าง น้อยกว่านั้นบ้าง บางทีนายกุลีเป็นผู้หาเลี้ยงดูคิดหักเอาในค่าจ้าง กุลีคนหนึ่งหาได้ประมาณเดือนละ ๒๒ บาท ๒ สลึง กินเดือนละ ๕ บาท นุ่งห่มใช้สรอยอีกเดือนละ ๕ บาท คงได้เงินเหลือใช้สรอยราวประมาณเดือนละ ๑๒ บาท เงินที่เหลือใช้สรอยนั้นบางคนเก็บไว้ได้จน ๘๐-๙๐ บาท กลับไปบ้านเสียที่หนึ่งก็มี บางทีก็เล่นเบี้ยโบกกัน ใครรวยมากก็กลับบ้านได้เร็ว ใครเสียก็ต้องทำงานต่อไป คนกุลีตามคำชี้แจงของพวกนี้ว่าเปนคนมณฑลอีสานโดยมาก คนพื้นเมืองไม่เข้ารับจ้างทำการกุลี มีคนจรไปแอบอิงอาไศรยเนื่องๆ แต่ถ้าไม่ทำกุลี นายกุลีเขาไม่รับไว้เกินกว่า ๓ วัน ข้อนี้สมจริงกับที่ได้ความจากกำนันผู้ใหญ่บ้านว่า พวกผู้ร้ายลักกระป้อมมักจะมาแอบอิงอยู่กับพวกกุลิลไฟดังได้กราบบังคมทูลมาข้างบนแล้ว

ดำรง

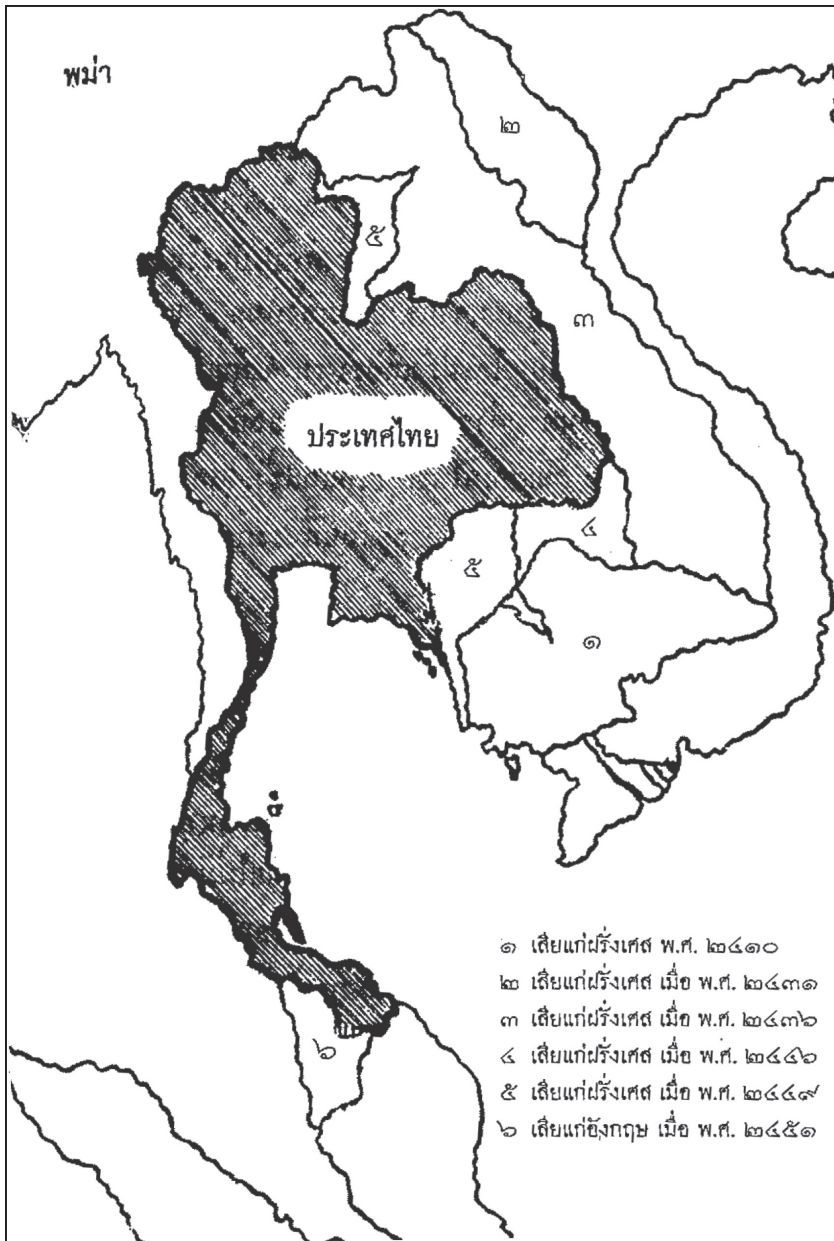

แผนที่ประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๖

แผนที่ประเทศไทย แสดงอาณาเขตติดต่อก่อนการปฏิรูปรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว [ที่มา : J.G.D. Campbell, *Siam In The Twentieth Century*. (London : Edward Arnold, 1902) Map of Thailand.]

แผนที่ประเทศไทย แสดงดินแดนที่เสียไปให้แก่ต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ [ที่มาจาก กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย : เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส. (พระนคร : โรงพิมพ์พานิชคุรุผล, ๒๔๘๓)]

บรรณานุกรม

- _____. “กรมหลวงดำรงตรวจราชการเมืองนครไชยศรี (๒๑ ส.ค. ร.ศ. ๑๑๗)” ใน อนุสรณ์พระยาสุริยราชวรลัย์ (ศิริ วิเศษโกสิน). หน้า ๓๑ - ๔๖. (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.), (ม.ป.ป.).
- คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. ดำรงวิชาการ วารสารรวมบทความทางวิชา คณะโบราณคดี. กรุงเทพฯ : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____. จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการ หัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๙. พิมพ์ครั้งที่ ๒ : (ป.ท.ม.), (ม.ป.พ.), ๒๕๑๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑล ปาจิณ” ศิลปากร. ๑๓(๕) : ๓๐ - ๔๖ : มกราคม ๑๕๑๓.
- _____. “รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. ๑๑๗ กรมหมื่นดำรงฯ ทูลเกล้าฯ ถวาย” ศิลปากร. ๑๕(๖) : ๒๗ - ๓๙ : พฤษภาคม ๒๕๑๕.
- _____. เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕). กรุงเทพฯ : (ม.ป.พ.), ๒๕๓๔.
- _____. เทศาภิบาล พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อสาการศึกษาดินแดน, ๒๕๖๘.
- _____. เทศาภิบาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- _____. “พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” ใน สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับ งานกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๔ - ๑๐. กรุงเทพฯ : วชิรรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙.
- _____. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการมณฑล นครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙. กรุงเทพฯ : วชิรรินทร์ การพิมพ์, ๒๕๓๘.
- _____. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์พระบิดาของกระทรวง มหาดไทย ที่ระลึกเนื่องในงานวันเกิดห้องดำรงราชานุภาพ ๑๐๐ ปี กระทรวง มหาดไทย ๑ เมษายน ๒๕๓๕. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๕.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย มร.๕ม/๒๙/๑ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการ มณฑลกรุงเก่าและ

พิษณุโลก นครสวรรค์ และรายงานระยะทางที่เสด็จ (๓๐ กันยายน - ๑๘ สิงหาคม ๑๑๙)

หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย มร.๕ม/๒๙/๒ รายงานตรวจราชการในหัวเมืองพายัพ (๔ มิถุนายน ๑๑๒ - ๒๙ ธันวาคม ๑๑๗)

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย มร.๕ม/๒๙/๒ รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก (๑๒ ตุลาคม - ๒๖ พฤศจิกายน ๑๑๗)

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย มร.๕ม/๒๙/๒ รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ไปตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี (๒๖ มิถุนายน ๑๒๓)

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย มร.๕ม/๒๙/๒ รายงานกรมหมื่นดำรงฯ เสด็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ มีอุทัย เมืองนครสวรรค์ กับด่านไม้ และเรื่องระยะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสาจะเสด็จเมืองเหนือ (๑๕ พฤศจิกายน ๑๑๗ - ๓ กรกฎาคม ๑๒๗)

การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองที่ปรากฏในเอกสารและศักราชต่างๆ

พ.ศ. ๒๔๓๕ - ร.ศ. ๑๑๑

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	หัวเมืองเหนือ รวมเวลา ๗๙ วัน	๗ ตุลาคม ถึง ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ร.ศ. ๑๑๑	๑. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๙ ร.ศ. ๑๑๑ หน้า ๓๓๕ ๒. เทศาภิบาล ๓. เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๙	พิมพ์ครั้งแรกในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖

พ.ศ. ๒๔๓๙ - ร.ศ. ๑๑๕

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เสด็จหัวเมืองปักใต้ รวมเวลา ๒๑ วัน	๑-๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๗๔	พิมพ์ครั้งแรก มุขนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๔ ครั้งที่ ๒ ในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๒	เสด็จนครราชสีมา	๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕*	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๕	-
๓	เสด็จนครราชสีมา	๑๓ มกราคม - ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕	ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑๓ หน้า ๕๓๖, ๕๖๗ ร.ศ. ๑๑๕	-
๔	เสด็จนครราชสีมา	๘-๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ร.ศ. ๑๑๕	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๖๖	-

พ.ศ. ๒๔๔๑ - ร.ศ. ๑๑๗

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	มณฑลชุมพรและนครศรีธรรมราช	๑๓ พฤษภาคม - ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๔	-
๒	มณฑลภูเก็ต ชุมพร และนครศรีธรรมราช	พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	เล่าไว้ในนิทานโบราณคดี	พิมพ์แล้ว ๑๕ ครั้ง

* ขึ้นปีใหม่วันที่ ๑๓ เมษายน

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๓	กรุงเทพมหานครไชยศรี, ราชบุรี ถึงกรุงเทพ - สุพรรณบุรี จากสุพรรณบุรี - นครไชยศรี จากนครไชยศรี - ราชบุรี อยู่ในราชบุรี - สมุทรสาคร สมุทรสงคราม - เพชรบุรี เพชรบุรี (บ้านแหลม) เข้าปากน้ำ เมืองสมุทรสงคราม เข้าแม่กลอง ไปเมืองสมุทรสาคร - กรุงเทพฯ (เป็นเวลา ๑๙ วัน)	๑-๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗ ๘-๑๓ สิงหาคม ๑๒ สิงหาคม ๑๘ สิงหาคม ๒๑ สิงหาคม ๒๒ สิงหาคม ๒๕ สิงหาคม	๑. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕ หน้า ๒๔๔ ร.ศ. ๑๑๗ ๒, ๓, ๔ เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๙/๖๑/๙๓ จากหนังสืออนุสรณ์พระยาสุริยราชวรลัย์ (ศิริ วิเศษโกสิน)	พิมพ์ครั้งแรกในนิตยสารศิลปากร ครั้งที่ ๒ ในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี
๔	หัวเมืองฝ่ายเหนือ	๒ ตุลาคม - ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ร.ศ. ๑๑๗	พ.ศ. ๒๔๕๖ ๑. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕ หน้า ๔๔๔ ร.ศ. ๑๑๗ ๒, ๓ เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๘๒/และ ๑๑๐	

พ.ศ. ๒๔๔๒ - ร.ศ. ๑๑๘

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เมืองสุพรรณบุรี	พ.ศ. ๒๔๔๒ ร.ศ. ๑๑๘		กล่าวไว้ในเอกสารฉบับนี้ หน้า ๓๗๐
๒	มณฑลปราจีนบุรี	๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ร.ศ. ๑๑๘	ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖ หน้า ๒๗๐ ร.ศ. ๑๑๘	-
๓	เมืองเพชรบุรี	๒๖-๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ร.ศ. ๑๑๘	ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖ หน้า ๕๐๙ ร.ศ. ๑๑๘	-

พ.ศ. ๒๔๔๓ - ร.ศ. ๑๑๙

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	มณฑลพิษณุโลก	๖ สิงหาคม - ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙	๑. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗ หน้า ๒๕๙ และ ๓๐๖ ร.ศ. ๑๑๙ ๒. เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๒	-

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๒	เสด็จลบุรี ฉะเชิงเทรา (๙ วัน)	๓-๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙	๑. และ ๒. เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๓๘,๓๙	พิมพ์รวมเล่มเรื่อง จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ศ. ๑๑๗ - ๑๑๙ โรงพิมพ์ช่างอากาศ พ.ศ. ๒๕๑๕ พิมพ์ครั้งที่ ๒ โอกาสครบ ๑๕๐ ปี หน้า ๓๐๖ - ๓๓๐
๓	หัวเมืองแหลมมลายู	๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ร.ศ. ๑๑๙	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑๒	

พ.ศ. ๒๔๔๔ - ร.ศ. ๑๒๐

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เสด็จพระปฐมเจดีย์	๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ร.ศ. ๑๒๐	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๘๐	-

พ.ศ. ๒๔๔๕ - ร.ศ. ๑๒๑

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เสด็จนครราชสีมา	๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ร.ศ. ๑๒๑	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๗	-

พ.ศ. ๒๔๔๖ - ร.ศ. ๑๒๒

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เสด็จมณฑลปราจีนบุรี	๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ร.ศ. ๑๒๒	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๓๔	-
๒	เสด็จสุพรรณบุรี	๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ ร.ศ. ๑๒๒	พิมพ์อยู่ที่ ๑๒ หน้า ๓๕๐-๓๗๗	

พ.ศ. ๒๔๔๗ - ร.ศ. ๑๒๓

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	เสด็จสุพรรณบุรี	๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๗ ร.ศ. ๑๒๓	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๗	-
๒	ตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือ ถึงมณฑลเพชรบูรณ์	๕ มกราคม - ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๗ ร.ศ. ๑๒๓	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑๑	พิมพ์เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๓ พิมพ์ในนิทานโบราณคดี เรื่อง ความใช้ที่เมืองเพชรบูรณ์

พ.ศ. ๒๔๔๘ - ร.ศ. ๑๒๔

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	มณฑลนครสวรรค์	๑๕-๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ร.ศ. ๑๒๔	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๔๖	-
๒	มณฑลนครสวรรค์	๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ร.ศ. ๑๒๔	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๓๗	-

พ.ศ. ๒๔๔๙ - ร.ศ. ๑๒๕

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	หัวเมืองปากซี้ใต้	๗ มิถุนายน - ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ร.ศ. ๑๒๕	เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒.๑๔/๗๕	-
๒	มณฑลนครราชสีมา อุดร อีสาน	๑๕ ธันวาคม - ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๙ ร.ศ. ๑๒๕	ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๓ หน้า ๑๒๑๓ - ๑๒๑๔ ร.ศ. ๑๒๕	๑. พิมพ์ครั้งแรก มูลนิธิสมเด็จพระบรมราชูปถัมภ์ ๒. พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ ๓. ในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖

พ.ศ. ๒๔๕๑ - ร.ศ. ๑๒๗

ครั้งที่	รายการ	ช่วงเวลา	หลักฐานเอกสาร	เผยแพร่แล้ว
๑	หัวเมืองฝ่ายเหนือ เมืองพิษณุโลก อุดรดิตถ์	๗ มิถุนายน - ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ร.ศ. ๑๒๗	เอกสารทอดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ม.๒./๑๔/๗๕	พิมพ์ครั้งแรกในโอกาสครบ ๑๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖

สารบัญภาพ

ประมวณภาพ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ในพระอิริยาบถต่างๆ

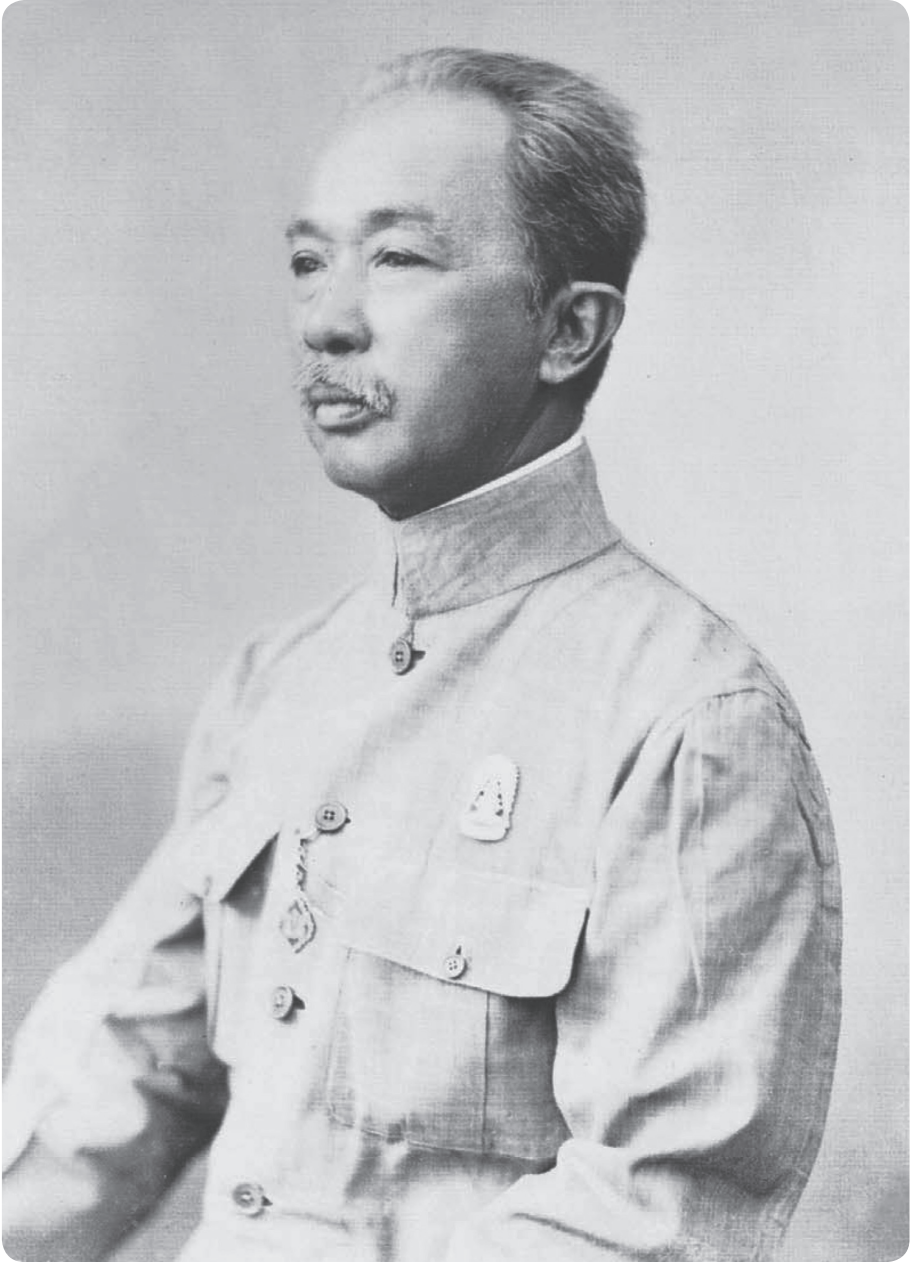

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเครื่องแบบ
เต็มยศนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ แห่งกรมทหารราบที่ ๑ มหาดเล็ก
รักษาพระองค์

ฉลองพระองค์ทรงติดเข็มพระเกี้ยว (เครื่องหมายสภานายกจัดการโรงเรียน
ข้าราชการพลเรือน)

เสด็จตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี

พระปฐมเจดีย์

พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ในพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม

พระนครคีรี หรือเขาวังบนเขามหาสวรรค์ เมืองเพชรบุรี

สถานีรถไฟเมืองเพชรบุรี

วัดใหญ่เมืองสุพรรณบุรี

รวมภาพการเสด็จตรวจราชการ
และบุคคลสำคัญหัวเมืองปักษ์ใต้
ในศักราชต่างๆ

พระยาตำรางสุจริตมหิศรภักดี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง)

พระยาวิชิตภักดี ภายหลังเป็น
พระยาวชิรปราการ (ขำ ศรียาวัย)

พระรามเทพพิทักษ์ ภายหลังเป็น
พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ฉี บุนนาค)

พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี้ ณ ระนอง)

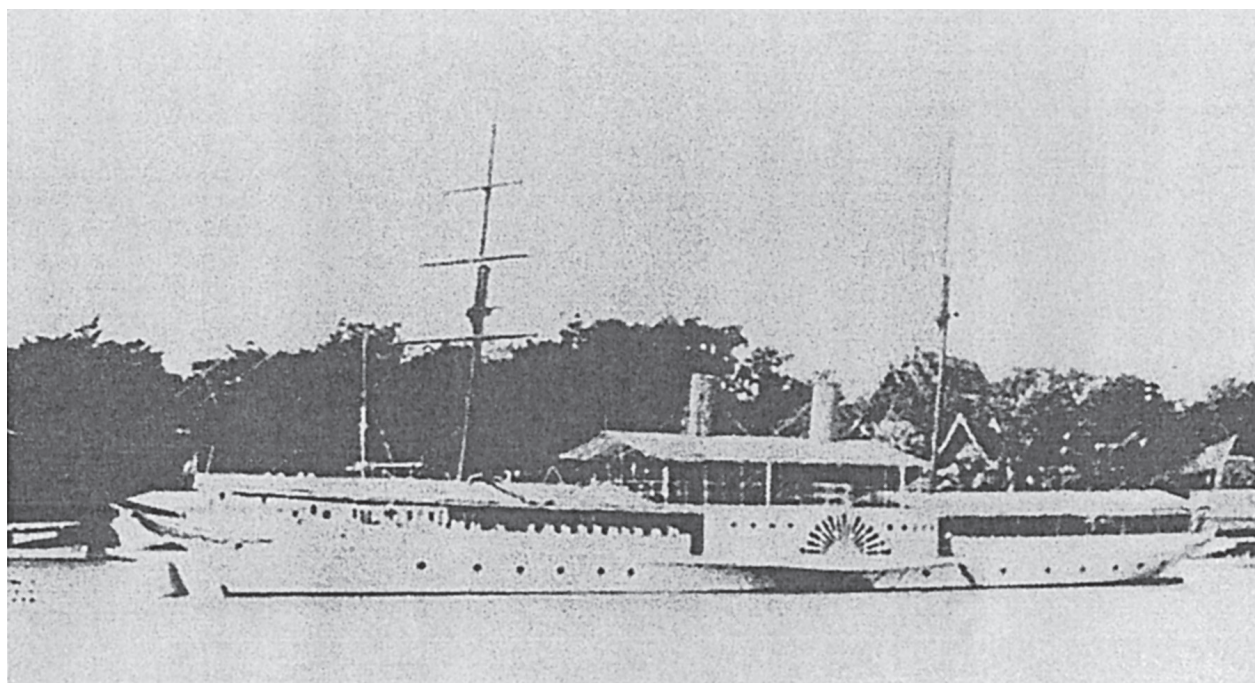
พระยาจรรณราชโกศากร (คอซิมเต็ก ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน

เจ้าพระยาบรมราช (ปิ่น สุขุม)

พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณ สงขลา) และ
คุณหญิงสมบุญ วิเชียรคีรี

เรืออรรคเรศรัตนาศน์

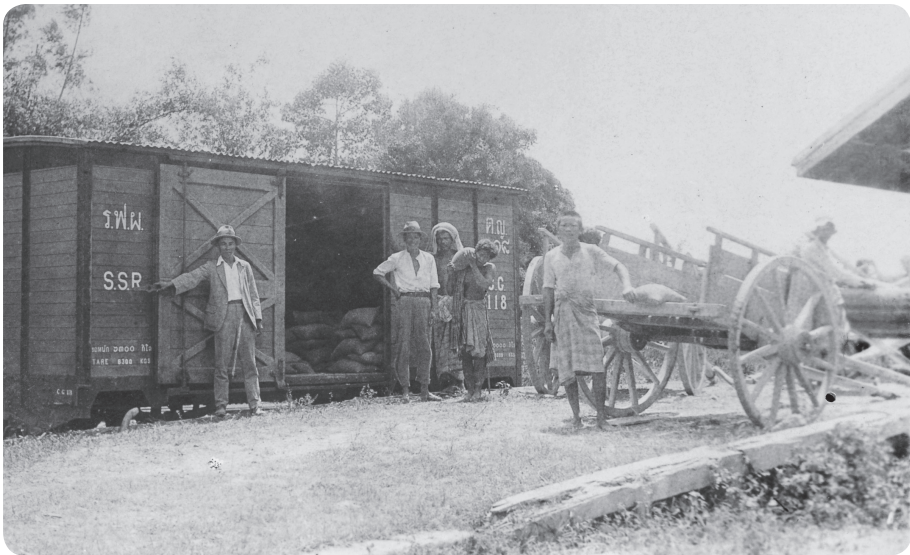
พ.ศ. ๒๔๔๕ เสด็จตรวจราชการมณฑลชุมพร

เสด็จตรวจราชการมณฑลภาคใต้ ทรงถ่ายบนประภาคารที่เกาะปราบ จังหวัด
สุราษฎร์ธานี

ทรงตรวจการทำเหมืองแร่ ที่เหมืองหนองเป็ด จังหวัดนครราชสีมา

การขนส่งแร่ทางรถไฟ ณ จังหวัดนครราชสีมา

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ประทับคานหามแบบปักใต้

เสด็จตรวจการทำงานสร้างทางรถไฟสายใต้

ตรวจการสร้างทางรถไฟ

เสด็จถ้ำคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง

เสด็จตรวจราชการมณฑลปัตตานี ในภาพขณะข้ามลำน้ำปัตตานี

ขบวนรับเสด็จของชาวปัตตานี

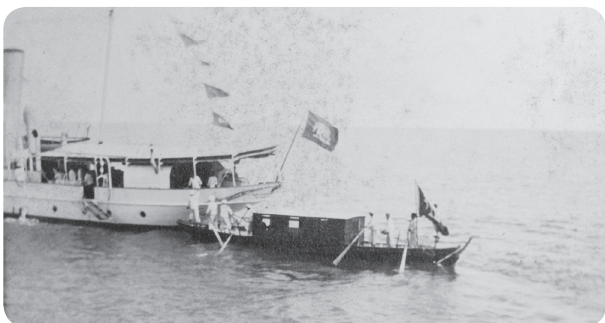

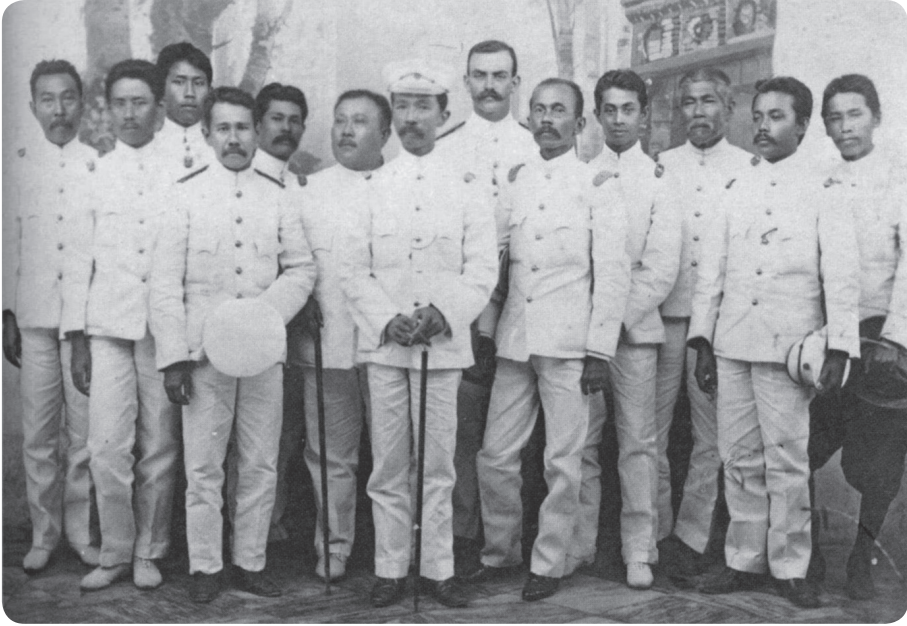

เสด็จภูเก็ต สมเด็จพระเจ้า รัชกาลที่ ๖ “แปลกแต่จริงเดินทางในบ้านเมืองของเราไป
ยังภูเก็ต ต้องเดินทางทางเรือ ผ่านต่างประเทศ” ประทับเรือจากกรุงเทพฯ
อ้อมแหลมมะละกาผ่าน British Malay สิงคโปร์ไปยังภูเก็ต

เสด็จออกจากเรืออรรถเรศรัตนาศน์ ลงเรือเล็กขึ้นฝั่ง

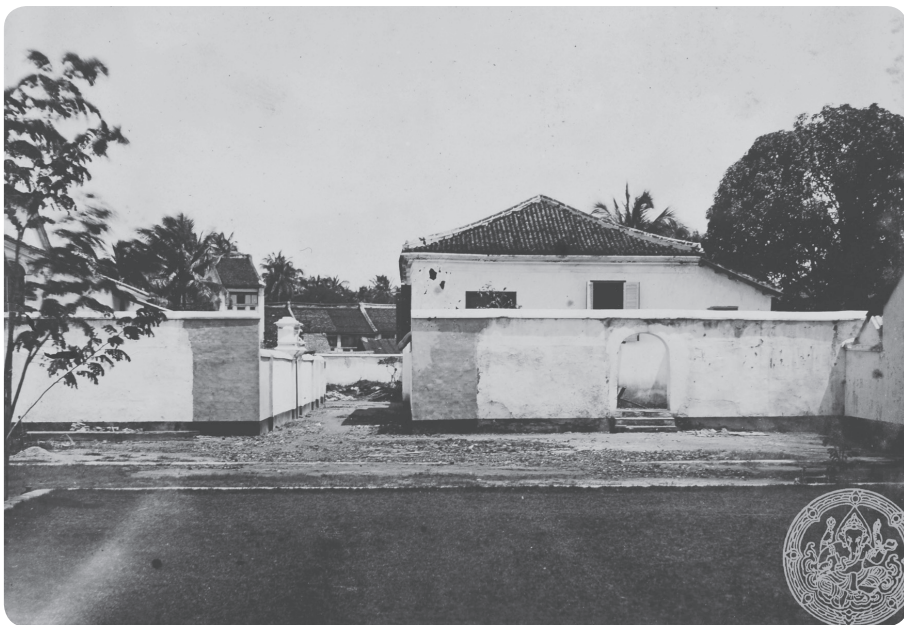

พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้

เสด็จมณฑลภูเก็ตทรงถ่ายร่วมกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) กับข้าราชการในมณฑล

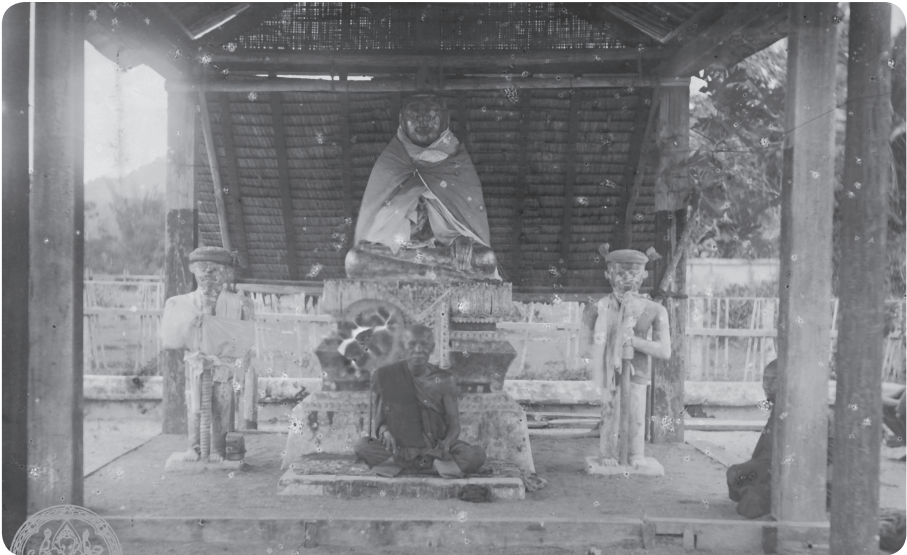
ด้านภาษีเมืองภูเก็ต

เหมืองแร่เมืองภูเก็ต

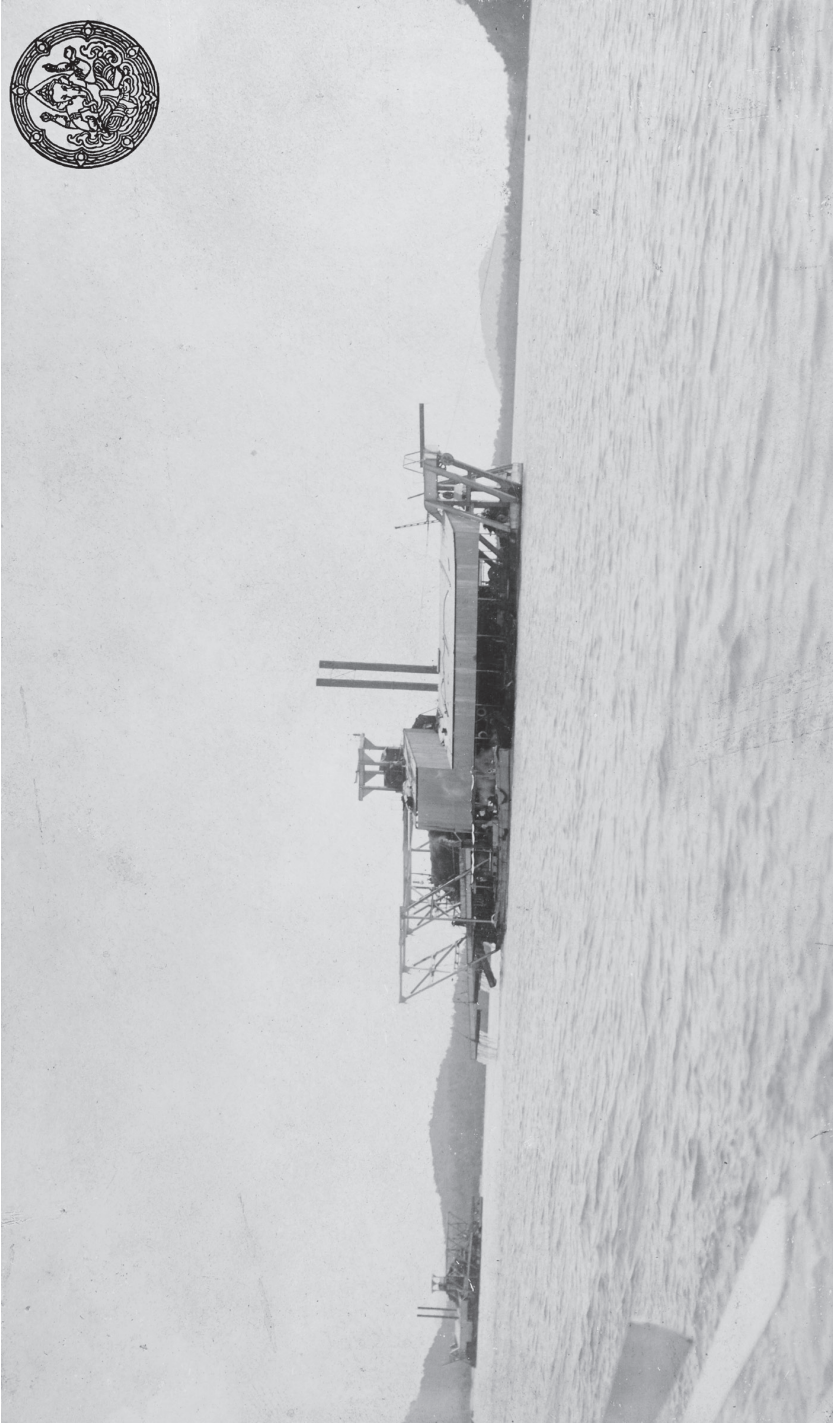
พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ หรือหลวงพ่อแช่ม วัดฉลอง

วัดเมืองภูเก็ต

พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงเปิดเรือชุดแร่ด้วยเครื่องจักร ซึ่งเป็นลำแรกของโลกของ
บริษัททุ่งคาฮาร์เบอร์ ที่ภูเก็ต

เรือชุดแร่

ที่ว่าการเมืองระนอง

โรงพลตระเวนเมืองตะกั่วป่า

รวมภาพการเสด็จตรวจราชการและบุคคล
หัวเมืองฝ่ายเหนือ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงษ์
ศิริพัฒน์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมต
อมรพันธุ์

เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
(เชย กัลยาณมิตร)

พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร
(โพธิ์ เนติโพธิ์)

พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฤาไชย
(พร จารุจินดา)

พระยาเทพาธิบดี (อ๋ม เทพานนท์)
เจ้าเมืองพิจิตร

พระศรีพนมมาศ (ทองอิน แซ่ตัน)

พระยาไชยบูรณ์
(ทองอยู่ สุวรรณบาตร)

เจ้าหลวงพริยเทพวงศ์
(พระยาพริยวิไชย)

พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง)
เดิมคือพระสงครามภักดี

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ณ เมืองนครลำปาง

๑. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าประวิตรวัฒนโนดม กรมหลวงปราจิณกิติบดี ๓. พระยาทรงสุรเดช
๔. เจ้าบุญวาทย์วงศ์ เจ้านครลำปางองค์สุดท้าย ๕. เจ้าราชภาติกงษ์
๖. เจ้าบุรี

เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ. ๒๔๔๑

แถวนี้

๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม กรมหลวง
ปราจีนกิติยบดี ๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๓. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ

เสด็จตรวจราชการเมืองน่าน พ.ศ. ๒๔๔๑

แถวยืน

๑. เจ้าราชวงศ์ ๒. เจ้าอุปราช

แถวนั่ง

๑. เจ้าอุปราชเก่า ๒. สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ
 ๓. ม.จ. ทรงวุฒิภาพ ดิศกุล ๔. เจ้านครเมืองน่าน ๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม กรมหลวงปราจิณกิติบดี ๖. พระยาพุทธรักษ์

พ.ศ. ๒๔๔๑ เสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ราษฎรรับเสด็จริมทางรถไฟ ณ พระนครศรีอยุธยา

เสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เหมืองฝายลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์

ราษฎรเฝ้ารับเสด็จในคราวเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๑

ข้าราชการหัวเมืองฝ่ายเมืองถ่ายภาพร่วมกันที่พลับพลาเตรียมรับเสด็จ

ขบวนแห่ชาวพม่าที่ต้อนรับเสด็จ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คราว
เสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ

รวมภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร

ขบวนช้างสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เดินทางไปตรวจราชการ
มณฑลอุดร พ.ศ. ๒๔๔๙

พาหนะเดินทางไปมณฑลอุดร

ระแทะกรมหลวงดำรง เสด็จมณฑลอีสาน

เกยชั่วคราวสำหรับเจ้านายเมื่อเดินทางด้วยช้าง สร้างใกล้ที่พักเพื่อความสะดวกในการขึ้น-ลง

เสด็จตรวจราชการมณฑลอีสาน คณะตรวจราชการกำลังขนข้าวของสัมภาระ
ลูกหาบกำลังหาบโพลใส่ของ (โพล-กระบุงสำหรับใส่ของ)

กองเกวียนในขบวนตรวจราชการหยุดพักระหว่างทาง

ที่พักหนองหมื่นท้าว แขวงเมืองอุดรธานี

หนองทุ่งสร้าง แขวงเมืองขอนแก่น

ที่พักบ้านสำราญ แขวงเมืองขอนแก่น

ที่พักหินลาด แขวงเมืองขอนแก่น

เจ้านายและบุคคลต่างๆ ยืนตรวจราชการ

ชาวบ้านคอยรับเสด็จที่ศาลา

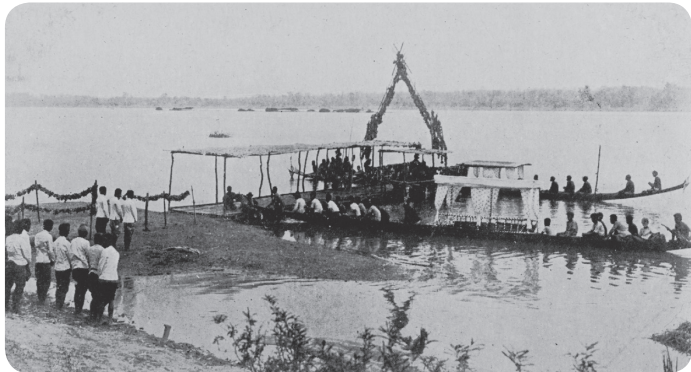
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร พ.ศ.
๒๔๔๙

ลงเรือตามลำน้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๙

ล่องเรือจากเมืองท่าอุเทนตามลำน้ำโขงมาขึ้นท่าเมืองนครพนม วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๙

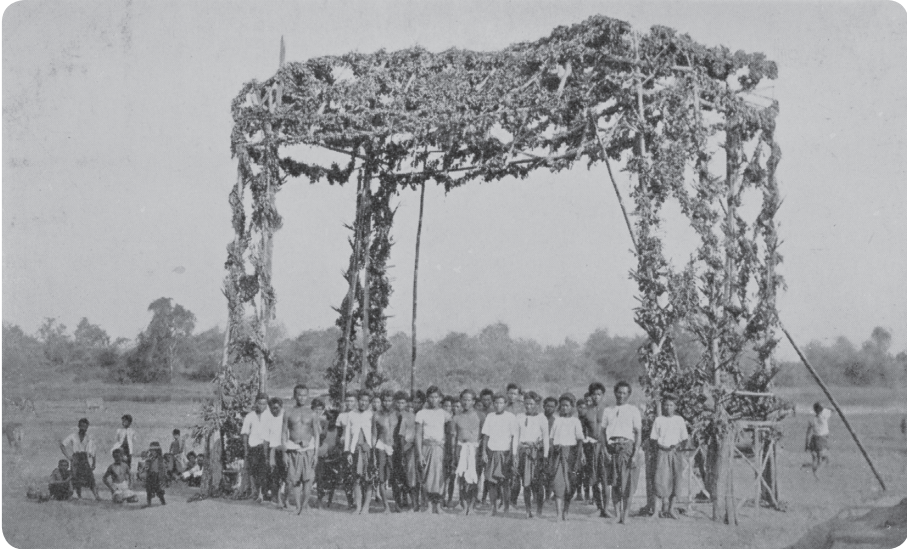
ท่าขึ้นเมืองนครพนม

ขบวนรับเสด็จ

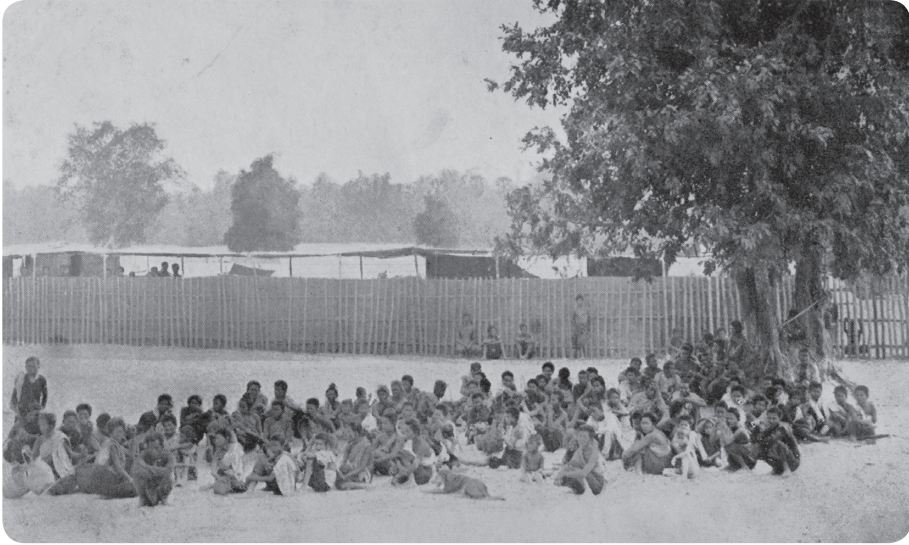
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และข้าราชการเมืองนครพนม ถ่ายภาพ
ที่หน้าองค์พระธาตุพนม

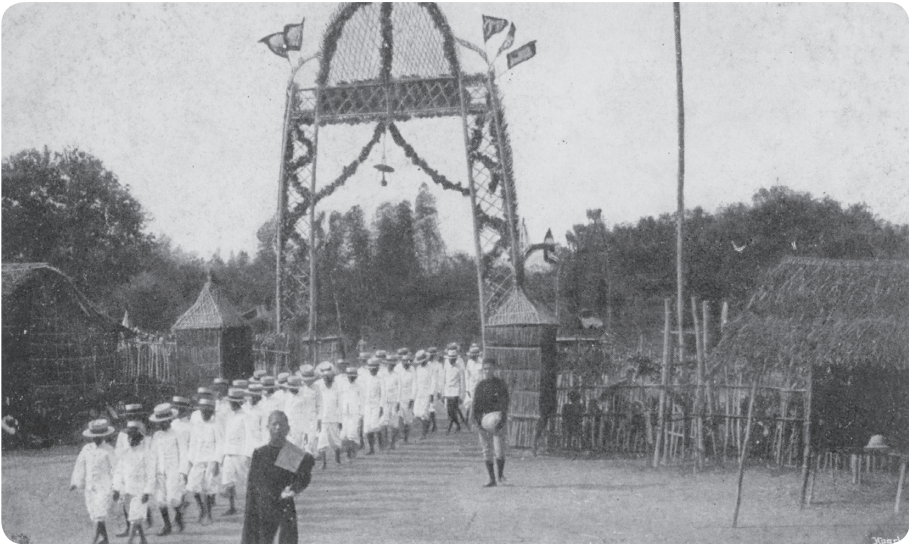
ออกจากเมืองนครพนมเดินทางบกถึงเมืองสกลนคร วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ.
๒๔๕๙ ชาวเมืองแต่งซุ่มต้อนรับ

ลงเรือข้ามหนองหานเมืองสกลนคร

วันที่ ๒๗ มกราคม เดินทางจากเมืองยโสธรทางบกด้วยม้า และระแทะ
มาถึงเมืองเสลภูมิ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จ
ราชการมณฑลอีสาน ต้นราชสกุลชุมพล

ดรรชนีค้นคำ

ก.

กังสี	๗๒
กรมการเมือง กรมการอำเภอ	
กรมการจีน	๒๘, ๒๙
กรมท่า	๑, ๑๑
กระ - เกาะ	๑๐๐
กระดานสิงคโปร์ - ไม้	๙๖
กรุงศรีบริรักษ์ - หลวง	๔๗
กลาโหม	๑๒
กองแก้วจินดา	๓๕
กาหลง - ป่า	๑๓๒
กำเนิดนพคุณ	๑๐๕
กำแพงเพชร - เมือง	๔๕
กำแพงสงคราม - พระยา	
(จัน อินทรกำแหง)	๔๒๗
การจัดปกครองหัวเมือง	๘, ๒๖
การดำรงชีพผู้ว่าราชการหัวเมือง	๔๘
การเดินทางเรือเมล์ปักซีใต้	๑๒๐
การต่างประเทศ	๑๒
การบังคับบัญชาหัวเมือง	๑๐
กินเมือง	๒๔, ๔๖
กุมภวาปี - เมือง	๔๓๙
กุสุมาलयมณฑล	๔๕๕
แก้บ้าน	๑๐๒
แก่งคอย	๓๙๖
เกลือเมืองตานี	๙๓

ข.

ขจรจรัสวงศ์ - พระวรวงศ์เธอ	
พระองค์เจ้า	๓๖
ขอนแก่น - เมือง	๔๒๕
ข้า ศรียาภัย	๖๗
ขรัวโต	๒๒๖
เขาเขียว	๓๓๖
เขาตะเครา	๑๙๙
ขุนนางภาษีนายอากร	๒๙, ๓๓
ขุนศาลตุลาการ	๑๐, ๑๒

ค.

คริสต์ศาสนา	๕
เมืองนครศรีธรรมราช ๙๖, ๑๔๓,	
๑๘๒, ๒๐๘, ๔๕๖	
คลอง	
ลัดทำจีน	๑๖๖
ลัดเมืองตานี	๖๙
คลังกรมราชอาศน์	๑๓
คอซิมเติก ญ ระนอง	๓๗
ค่าธรรมเนียม	๑๑, ๑๒, ๑๓
คำรักษาเงินหลวง	๘๗
คำโค - กระบือ	๑๐๐
คุณลักษณะข้าราชการหัวเมือง	๔๒

ง.

เงินข้าราชการ	๑๕
เงินเดือน	๑๒, ๑๕
เงินส่วย - กรม	๑๔

ช.

ชนบท - เมือง	๔๓๔
ชนพื้นเมือง	
กะโล่ กะโซ่	๔๑๗, ๔๒๓
เกลิง	๔๑๗, ๔๒๓
ข่า	๔๑๗

จ.

จรรยาภโศคากรณ์ - พระยา	๖๗
จวน	๒๖
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว -	
พระบาทสมเด็จพระ	๒๙, ๑๖๔
จันทร์, จันทร์เกษม - วัง	๑๒๓
จับช้าง	๖๙
จับปลาทะเล	๗๐
จารึกพระปรมาภิไธย	
ที่ธารประพาส	๘๙
จำแสนยบดี - พระยา	๑๖, ๕๑
จินดาร์ักษ์ - หลวง	๔๐, ๑๗๓, ๑๘๓
จันทอเรือขาย	๒๗๒
เจดีย์บุชา - คลอง	๑๕๓

ไทยกะตาก	๔๒๓
ไทยภูพาน	๔๒๒
ไทยย้อย	๔๒๑
ไทยโย้ย	๔๑๗
ผู้ไทย	๔๒๓, ๔๒๙,
	๔๓๑, ๔๖๓

ลาวทรงดำ ลาวซ่งดำ	๒๐๖
ลาวพนัสนิคม	๓๔๒
แสก	๔๕๕

ชลบุรี - เมือง	๓๓๒
ชลบุรานุรักษ์ - พระยา	๓๒๓
ชลยุทธโยธินทร์ - พระยา	๘๓
ช่องมะเฟือง	๓๓๖
ชาเรวิช - รัชทายาทประเทศรัสเซีย	๘
ชัยบาดาล - เมือง	๔๒๐

ฉ.

ฉะเชิงเทรา - เมือง	๓๔๗
--------------------	-----

ชุมพร - เมือง	๖๘
ไชยนาท - เมือง	๔๓, ๒๓๒
ไชยบูรณ์ - พระ	๔๔
ไชยา - เมือง	๖๗

ด.

ดงบางอี
ดงพระยากลาง
ดำเนินสะดวก - คลอง

๔๗๑
๔๒๐
๑๗๒

ถ.

ถนนไปเมืองไทรบุรี ๘๒
ถนนมหาไทย์ ๙๑
ถนนเมืองสงขลา ๘๑
ถนนริมแม่น้ำ ๒๒๖, ๒๒๘

ด.

ตรวจราชการหัวเมืองครั้งแรก ๒๒
ตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า
- สุพรรณบุรี ๑๓๑
ตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ๖๖
ตรวจราชการมณฑล
นครไชยศรี ๑๕๐
ตรัง ๖๘
ตลาดหลวงเมืองสงขลา ๘๕
ตาก - เมือง ๔๕
ตานี - พระยา ๙๑
ตารางเมืองสงขลา ๘๓
ตำแหน่งหัวพัน
พันขุนอนุราช ๑๕
พันจันทุมาศ ๑๕
พันภานุราช ๑๕
พันภอแก้วราช ๑๕
พันเทพราช ๑๕
ไทรเพชรรัตนสงคราม - พระยา ๔๔

ท.

ทตรองทูลหลวง ๗๓
ทองบางตะพาน ๑๐๕
ท้องตราส่งราชการหัวเมือง ๑๐, ๑๖
ทะเลน้อย - ตำบล ๑๑๐
ท่าตะกูด - บ้าน ๓๓๒
ท่าโรง - เมือง ๓๙๒
ท่าอุเทน ๔๕๑
ทางลัดเสนาบดี ๒๓๔
ทิพย์โกษา (โต โชติเสถียร) ๑๕๑
ที่ประชุมเสนาบดี ๖
ทุ่งเขา ๑๘๐
เทพราชแสนยา - พระ ๑๗๓
เทพาธิบดี - พระยา ๔๔
เทววงศ์วิโรปการ - สมเด็จฯ เจ้าฟ้า
กรมพระยา ๖, ๑๓
โทรเลขสงขลา ๘๓
ไทรบุรี - เมือง ๘๔

ธ.

ธรรมามูล - วัด
 ธารประพาส - อ่าว
 ธารเสด็จ - ลำน้ำ

๒๓๔
 ๑๐๔
 ๑๐๕

น.

นครไชยศรี - เมือง ๑๔๐, ๑๔๙
 นครพนม - เมือง ๔๔๘, ๔๙๔
 นครศรีธรรมราช - พระยา ๙๖
 นครศรีธรรมราช - เมือง ๙๕
 นครสวรรค์ - เมือง ๔๔, ๒๕๖
 นราธิปประพันธ์พงศ์ - กรมพระ ๑๕
 นาดี เมืองหนองจิก ๙๓
 นาคะกูด ๔๑๘
 น้ำตาล ๓๓๖
 น้ำตาลโตนด ๑๒๓
 น้ำปาด ๔๐๑

นายพันเอกทหารมหาดเล็ก ๕
 นายเวร ๔ ตำแหน่ง ๑๓, ๑๔, ๑๖

นายแก้วนคชสาร ๑๔
 นายควรรู้ฮั่ว ๑๔
 นายชำนาญกระบวน ๑๔
 นายรัตตรวจพล ๑๔
 นิโคลัสที่ ๒ -
 พระเจ้าแผ่นดินแห่งรัสเซีย ๘

บ.

บรมนาถบารุง - หลวง ๑๕๑
 บริลัท - คลอง ๑๓๗
 บ่อทองบางสะพาน ๘๕
 บัตรหมาย ๑๐
 บัวชุม ๔๑๖
 บางบุญนาค - บางมูลนาค ๒๕๘
 บางลี่ - คลอง ๑๓๔
 บ้านกุดमार ๔๖๐
 บ้านคารา ๕๐๕
 บ้านเดื่อหมากแข้ง ๔๔๓
 บำราบปรปักษ์ - สมเด็จพระเจ้าฟ้า

กรมพระยา ๑๒, ๒๔
 บำรุงจีนประชา - หลวง ๑๖๐
 บึงกาฬ ๔๕๐
 เบี้ยววัดประจำปี ๑๑
 ใบบอก ๑๗, ๑๘

ป.

ปฐมเจติยานุรักษ์ - พระ ๑๕๖
 ประจันตประเทศธานี ๔๖๒
 ประทานบัตร ๔๖
 ประภาคารเมืองสงขลา ๕๖, ๘๔
 ประเสริฐสงคราม - พระยา ๔๑๘
 ปราณ - เมือง ๑๐๗
 ปราสาทวัดกำแพงแลง ๒๐๔
 ปาเลไลย - พระพุทธรูป
 ปากน้ำชุมพร ๖๙

ปากน้ำเมืองปราง	๑๑๐	พัยภูมิ - เมือง	๔๘๑
ปากน้ำเมืองหลังสวน	๗๖	พยุหะคีรี - เมือง	๔๕, ๒๔๕
ปากพนัง - เมืองท่า	๙๙	พยุหาภิบาล - พระ	๔๔
ปากพระยา - ลำน้ำ	๙๓	พรหมประสาธศิลป์ - พระ	๔๒
ปาลพระ	๙๘	พระคลัง	๑๒

ผ.

ไผทสงฆ์	๔๘๓	เมืองนครศรีธรรมราช	๙๗
ผลประโยชน์จากตำแหน่ง		พระปฐมเจดีย์	๑๕๓
ผู้ว่าราชการเมือง (สงขลา)	๘๘	พระปาเลไลย์ - วัด	๑๒๖, ๑๓๗
ผู้เกณฑ์คนกระทรวงมหาดไทย	๑๕	พระรถ - เมือง	๓๔๓
ผูกปี่จิ้น	๓๖๕	พระสุก	๔๔๗
แผ่นดินเป็นหูด	๗๕	พระเสด็จสุเรนทราธิบดี - เจ้าพระยา	
ไผ่ฮ้ายแบ้ - ตำบล	๑๓๔, ๑๔๖,	(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)	๘
	๑๕๑	พระเสริม	๔๔๗
		พระไสย	๔๔๗

ผ.

ผื่น	๗๒	พฤตมาธิบดี - พระยา	๕๑
		พลตระเวร	๑๑๕
		พลเทพ - เจ้าพระยา	๑

พ.

พจน์ - เกาะ	๑๐๒	พิชัยสุนทร - พระยา	๔๓, ๔๙
พนักงานอยู่เวร		พิมาย - เมือง	๔๘๕
นายแก้วนคขสาร	๑๔	พิศาลสงคราม - พระ	๔๓
นายชำนาญกระบวน	๑๔	พิษณุโลก - เมือง	๔๔, ๒๕๙
นายควรรู้ฮั่ว	๑๔	เพชรพิชัย-พระยา	๑๓๔
นายรัตตรวจพล	๑๔	เพชรรัตนสงคราม (เพ็อง)	๔๐๑
พนัสนิคม - เมือง	๓๔๒	เพ็ชรบุรี - เมือง	
		เพชรราภิบาล - พระยา	๘๙

เพชรบูรณ์ - เมือง		มหาอำมาตย์ - พระยา	
แพร่ - เมือง	๒๙๕	(หรุ่น ศรีเพ็ญ)	๒๐
โพนพิสัย - เมือง	๔๔๘	มหิบาลบุรุษ - พระยา	๓๓๗
ไพศาลศิลปศาสตร์ - หลวง		มุกดาหาร	๔๖๙
(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)	๙	มุลินทวาปีวิหาร - วัด	๙๑

ก.

ภาณุวงษาธิบดี -	
เจ้าพระยา	๑๕๐, ๒๐๒
ภาษีเข้าเมือง	๖๒
ภาษีเบ็ดเสร็จ	๑๑๗
ภาษีไม้ที่ปากน้ำโพ	๒๔๘
ภาษีผูกขาด	๔๔, ๗๒
ภาษีราชาธิปัตย์	๖๑, ๗๒, ๘๖

ย.

ยกเลิกตราตำแหน่งไว้ที่บ้าน	๒๑
ยกเลิกบันทึกในสมุดดำ	๒๐
ยมราช - เจ้าพระยา	๔๘
ยโสธร	๔๗๔
ยะหริ่ง - พระยา	๙๑
โยธาเมืองสงขลา	๘๑

ร.

ม.

		ร้อยเอ็ด - เมือง	๔๗๙
มณฑลนครราชสีมา	๔๒๗	ระนอง - เมือง	๗๒
มณฑลอุดร	๔๓๒	รังนก - เมืองชุมพร	๗๐
มโนรมย์ - เมือง	๔๔, ๒๓๕	รัตนบดินทร์ - เจ้าพระยา	๔, ๖, ๒๓
มรุพงศ์ศิริพัฒน์ - กรมขุน	๒๘, ๑๒๒	รัตนเสฐ - พระยา	๗๔
มหาสวัสดิ์ - คลอง	๑๔๖	รัชฎากรพิพัฒน์ - หอ	๑๒
มหาสารคาม - เมือง	๔๘๐	รัชฎานุประดิษฐ - พระยา	๖๘, ๑๐๘
มหาดไทย - กระทรวง	๗, ๑๒	ราชพงษานุรักษ์ - พระยา	๑๘๘
มหาดไทย - หลวง	๑๘๗	ราชวรานุกุล - พระยา	
มหาดเล็กกลาง - โรงเรียน	๑๖	(อ่วม)	๑๖, ๔๑
มหาดศักดิ์พลเสพ -		(เวก บุญยรัตพันธุ์)	๒๑
กรมพระราชวังบวร	๘๑	รามณรงค์สงคราม - พระยา	๔๕
มหาสวัสดิ์ - คลอง	๑๘๐	รามฤทธิ์รงค์ - พระ	๖๘

แร่ดีบุก	๗๒	ค.	
โรงเรียนบำรุงวิทยาการ	๑๔๕	ศรีกรุงบุรานุรักษ์ - หลวง	๔๗
โรงเรียนมูลสามัญเขลยศักดิ์	๑๓๙	ศรีเทพ - วิเชียรบุรี	๔๒๐
โรงเรียนศรีสำราญ	๑๔๖	ศรีธรรมศุกราช - พระยา	๔๕
โรงเรียนเด็ก	๓๗	ศรีธรรมมาธิราช - เจ้าพระยา	
		(เวก บุนยรัตพันธ์)	๒๑
ก.		ศรีถมอรัตน์ - เมือง	๓๙๒
ละมู	๗๐, ๑๑๐	ศรีสิงห์เทพ (อ่วม) - พระยา	๒๑
ลับแล - เมือง	๒๖๕	ศรีสิทธิการ - พระ	๔๔
ลาดชะโด พุงผักไห	๑๓๖	ศรีสุริยราชวรานุวัติ - พระยา	๔๔
ลุ่ม - หล่ม	๔๑๒	๕๕, ๑๔๙, ๒๖๒, ๔๐๑	
		ศักดิ์ดาเรืองฤทธิ์ - พระ	๔๙
ว.		ศาลเมืองชุมพร	๖๙
		ศาลเมืองสงขลา	๘๐
วชิษฐ์ยารักษ์ - พระยา	๖๗	ศาลอุตรณ์ควมหัวเมือง	๑๐, ๑๓
วรพตมโกคัย - พระยา	๑๕, ๒๓, ๖๒	ศาลากลาง	๒๖
วาปีประทุม	๔๘๐	ศาลาลูกขุน	๑๐, ๑๕
วาริโยธารักษ์ - หลวง	๑๑๙	สุโขไทย - เมือง	๔๕
วิจิตรวรสาสน์ - หลวง	๗๖	ส.	
วิจิตร์ภักดี - พระยา	๔๕, ๖๗	สกลนคร	๔๕๘, ๔๖๙
วิเชียรศิริ	๗๕	สงขลา - เมือง	๗๖
วิเชียรบุรี - ศรีเทพ	๓๙๒, ๔๒๐	สงครามภักดี (เพื่อง)	๔๐๑
วิธีการบทุลาชการหัวเมือง	๑๘	พระยาเพชรรัตน์สงคราม	
วิเศษไชยชาญ - พระยา	๔๒	สมบัติยาธิชาว - พระยา	๑๙๑
เวฬุวัน - วัด	๒๓๐	สมพักสร	๑๖๒, ๑๗๓
		สมมตอมรพันธ์ - กรมพระ	๓๔
		สมุย - เกาะ	๑๐๔

สรรคบุรณารักษ์ - พระ	๔๓	สุรฤทธิพฤตไกร - หมื่น	๔๗
สรรค์ - เมือง	๔๓	สุรวงษ์ไวยวัฒน์ - เจ้าพระยา	๖๙
สรรพสิทธิประสงค์ - กรมหลวง	๔๗๕	สุรินทร์ภักย์ - พระยา	๙๐
สราญรมย์ - วัง	๑๒	เส้นทางเป็นเมืองเพชรบูรณ์	๔๐๕
สวนจาก	๑๕๗	เสนหามนตรี - พระ	๘๐
ส่วย	๑๑๕	เสนีพิทักษ์ - พระยา	๖๗, ๙๑
สวรรณโลก - เมือง	๒๘ ๔๕	เสลภูมิ - เมือง	๔๗๖
สองพี่น้อง - คลอง			
สะคาเล็ก - กัปตัน	๒๒๕	ท.	
สัจจาภิรมย์ - พระ	๑๙๘		
สามร้อยยอด	๑๑๐	หนองคาย - เมือง	๔๔๔, ๔๔๘
สิงบุรี - พระยา	๒๒๘	หนองจิก - เมือง	๑๙๐
สิงห์บุรี - เมือง	๔๓, ๒๒๘	หนองประจักษ์	๔๔๔
สินค้ำเมืองนครไชยศรี	๑๕๕	หม้อตาล	๑๘๙
สินค้ำเมืองนครปฐม	๑๕๖	หลวง - เจ้า	๑๐๑
สินค้ำเมืองเพชรบูรณ์	๓๘๕	หลัก - เกาะ	๑๐๘
สินค้ำเมืองสุพรรณ	๑๓๘	หลังสวน	๗๐
สินค้ำเมืองหนองคาย	๔๔๘	หอรัษฎากรพิพัฒน์	๑๑
สีกุก - ลำน้ำ	๑๑๙	หัวพันกลาโหม - ตำแหน่ง	๑๔
สุขุมนัยวินิจ - พระยา	๗๔	หัวพันมหาดไทย - ตำแหน่ง	๑๕
สุโขทัย - เมือง	๔๕	หัวเมืองแขกทั้ง ๗ คน	๘๕, ๙๓
สุจริตรักษา - พระยา	๔๕	หัวเมืองฝ่ายใต้ หัวเมืองฝ่ายเหนือ	๑
สุนทรบุรี - พระยา	๑๓๕, ๑๕๐,	หีบขมปัง	๑๙
	๑๕๙	เหมาเมือง	๖๙
สุนทรสงคราม - พระยา	๔๕, ๑๓๖	เหมืองแร่	๗๑
สุพรรณบุรี - เมือง -			
ลำน้ำ	๑๒๔, ๑๓๘		
สุรบดินทร์ - พระยา	๔๓, ๒๓๘		
สุรพันธ์วิสุทธิ์ - เจ้าพระยา			
(เทศ บุนนาค)	๑๕๘		

อ.		อุไทยธานี - เมือง	๔๓, ๒๔๓
		อัครมหาเสนาบดี	
อนรุักษ์ภูเบศร - หลวง		ที่สมุหนายก	๔
(พร เดชคุปต์)	๑๒๓, ๑๓๒	อัครมหาเสนาบดี	
อภัยบริรักษ์ - พระยา	๗๖	ที่สมุหพระกลาโหม	๔
อยู่เวร	๑๔		
อรรครศรัตนาคัน	๖๘, ๗๕		
อร่ามสาครเขต - หลวง	๑๘๗		
อลังการ - พระองค์เจ้า	๓๒๓		
อ้อย ไร่อ้อย	๑๕๙, ๓๓๖		
อัครมหาเสนาบดี	๔		
อำพา - เมือง	๑๘๗		
อากรค่าน้ำ	๑๑๔, ๑๗๔		
อากรบ่อนเบี้ย	๗๒		
อากรจากที่ดิน	๑๑๑		
อากร ๓ อย่าง			
ฝิ่น - สุรา - บ่อนเบี้ย	๑๑๕		
อากร สวน - นา -			
ป่า - หมือง - เกาะ	๑๑๒		
อ่างทอง - พระยา	๑๒๗		
อ่างทอง - เมือง	๔๒, ๒๒๖		
อ่างศิลา - เมือง	๓๒๓		
อ่าวบางตะบูน	๑๙๘		
อาไศรยสถาน	๓๒๓		
อินทระสิทธีศร - พระ	๔๓		
อินทร์บุรี - เมือง	๔๓, ๒๓๐		
อุดมเพ็ญสวัสดิ์ - หม่อม	๓๗๕		
อุดรธานี	๔๔๒		
อุดรดิฐ - เมือง	๒๙๓		
อุทัยเทพน - พระ	๑๕		

คณะจัดทำหนังสือการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เจ้าของ สถาบันดำรงราชานุภาพ

คณะที่ปรึกษา

นายวิบูลย์ สงวนพงศ์	ปลัดกระทรวงมหาดไทย
นายภาณุ อุทัยรัตน์	รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
นายประภาศ บุญยนิติ	รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
หม่อมหลวงปนัดดา ดิศกุล	รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
นายแก่นเพชร ช่วงรังษี	รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
นายจรินทร์ จักกะพาก	รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
นายพินัย อนันตพงศ์	ที่ปรึกษาโครงการ
นางสายไหม จบกมลศึก	ที่ปรึกษาโครงการ
นายทรงชนะ วิชัยธนพัฒน์	รองผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง

คณะทำงาน

นายอรรถิษฐ์ สัมพันธ์รัตน์
ผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ
นางสุกานดา วรเชษฐบัญชา
ผู้อำนวยการสำนักพัฒนาและส่งเสริมการบริหารราชการจังหวัด
นายทัพพะเทพ สุนทรพลเชษฐ์
หัวหน้าสำนักงานจังหวัดแม่ฮ่องสอน
นางสาวประภาศรี พิษณุพงศ์วิเศษ
ผู้อำนวยการส่วนวิจัยและพัฒนา สถาบันดำรงราชานุภาพ
นางปาณิสรา วงษ์วานิช
ผู้อำนวยการส่วนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สถาบันดำรงราชานุภาพ
นายอภิชัย ชัยชมภู
ผู้อำนวยการส่วนพัฒนาและบริหารจัดการความรู้ สถาบันดำรงราชานุภาพ
นางสาวสมทรง บุญญภัทร
นักวิเคราะห์นโยบายและแผนชำนาญการพิเศษ

บรรณาธิการบริหาร

นายอรรถสิทธิ์ สัมพันธ์รัตน์

ผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ

หัวหน้ากองบรรณาธิการ

นางสาวประภาศรี พิษณุพงศวิชา

ผู้อำนวยการส่วนวิจัยและพัฒนา สถาบันดำรงราชานุภาพ

กองบรรณาธิการ

นายไพบุลย์ โพธิ์สุวรรณ

นางสาวลักขณา โชติคุต

นางสาวสุพัตรา แก้วมุกดา

นายวัชรพงษ์ จิโสะ

นางสาวอุบลรัตน์ จันมาลา

นางสาวกนกวรรณ ต๊ะม่าน

“
การเป็นผู้นำนั้น ต้องให้รองเท้าขาดก่อนกางเกง
คือ ต้องออกตรวจตราจนรองเท้าขาด
ไม่ใช่หนึ่งเก้าอี้จนกางเกงขาด
เพราะหลักโบราณก็มีอยู่ว่า
จงคิด จงสั่ง จงตรวจ
”

อำมรรโกภพ

สถาบันตำราฐานภาพ
สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย